

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Over de grens: Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949

Oostindie, G.; Brocades Zaalberg, T.W., Buchhem, E.; Captain, E.; Eickhoff, M.; Frakking, R.; Harmanny, A.; ... ; Zwinkels, E.

Citation
Oostindie, G., Brocades Zaalberg, T. W. , B. , E., Captain, E., Eickhoff, M., Frakking, R., Harmanny, A., ... Zwinkels, E. (2022). *Over de grens: Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3281626

Version:	Publisher's Version
License:	Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3281626

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

OVER DE GRENS

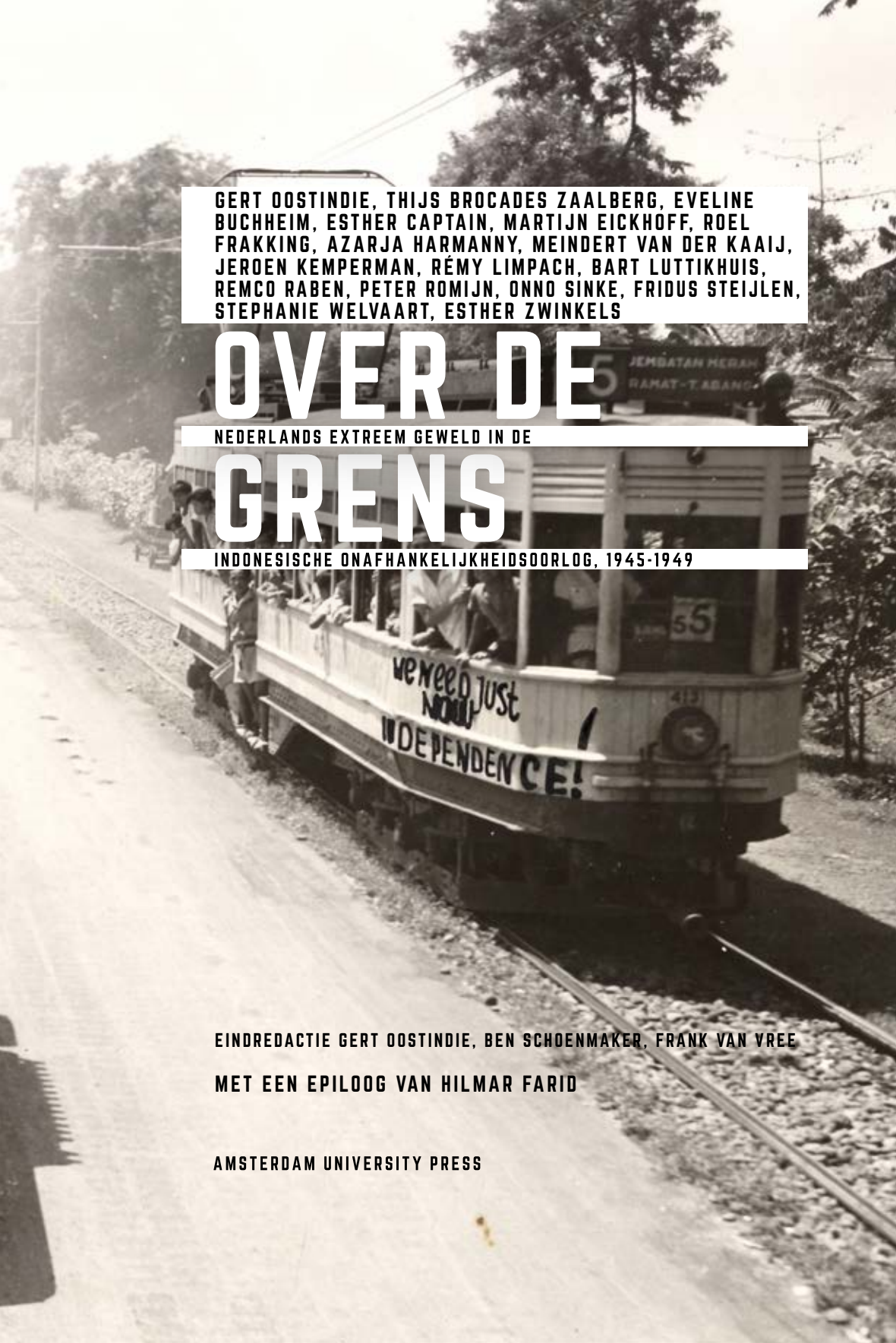
ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN

INDONESIË

GERT OOSTINDIE, THIJS BROCADES ZAALBERG, EVELINE BUCHHEIM, ESTHER CAPTAIN, MARTIJN EICKHOFF, ROEL FRAKKING, AZARJA HARMANNY, MEINDERT VAN DER KAAIJ, JEROEN KEMPERMAN, RÉMY LIMPACH, BART LUTTIKHUIS, REMCO RABEN, PETER ROMIJN, ONNO SINKE, FRIDUS STEIJLEN, STEPHANIE WELVAART, ESTHER ZWINKELS

OVER DE GRENS

NEDERLANDS EXTREEM GEWELD IN DE INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

EINDREDACTIE GERT OOSTINDIE, BEN SCHOENMAKER, FRANK VAN VREE

MET EEN EPILOOG VAN HILMAR FARID

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950.* Een volledig overzicht van de publicaties van het programma en een verantwoording voor de totstandkoming daarvan is achterin dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd verricht door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD-KNAW), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse regering.

Afbeelding omslag: *Wayang Perjuangan* of *Wayang Revolusi,* een variant van het schimmenspel (*Wayang Kulit*), werd tussen 1946 en 1949 ingezet om de bevolking op te roepen tot het verdedigen van de Indonesische onafhankelijkheid. Op de afbeelding op het omslag van dit boek zien we links generaal Simon Spoor, bevelhebber van de Nederlandse landstrijdkrachten, rechts Sukarno, de president van de Republiek. Volgens de wayang-traditie verbeeldt de linker figuur de slechte, verliezende partij, de rechter figuur de goede, winnende partij. De wayang-figuren op het omslag zijn gemaakt door Ki Ledjar Soebroto (1938-2017), een gelauwerd wayang-speler en maker van wayang-poppen. Deze poppen zijn onderdeel van een grotere verzameling die hij maakte voor de tentoonstelling *Wayang Revolusi* in museum Bronbeek (2009).

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren
Afbeelding titelblad: Britse tanks in Jakarta, 29 oktober 1945. Bron: Fotograaf onbekend, NIOD.
Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok
Kaarten: Erik van Oosten
Vertaling epiloog: Els Bogaerts/DeTaalToko
Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 638 2
e-ISBN 978 90 4855 677 9
DOI 10.5117/9789463726382
NUR 680

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Overzichtskaart Indonesië
(FRANS INDO CHINA)
Baai van Cam Ranh
CAMBODJA
VIETNAM
ZUID-CHINESE ZEE
FILIPIJNEN
LEYTE
GROTE OCEAAN
MINDANAO
PALAU
Nederland op dezelfde schaal
BRUNEI
BRITS BORNEO
MALEISIË (BRITS-MALAKKA)
Medan
SIMEULUE
SARAWAK
CELEBESZEE
Manado
HALMAHERA
NIAS
Singapore
SUMATRA
KALIMANTAN (BORNEO)
Pontianak
MOLUKSE-ZEE
BATU EILANDEN
Padang
Balikpapan
MAKASSAR STRAAT
SULAWESI (CELEBES)
MOLUKKEN
BANGKA
BELITUNG
MENTAWAI-EIL.
Palembang
Banjarmasin
Kendari
SERAM
PAPUA (NEDERLANDS NIEUW GUINEA)
AMBON
JAVAZEE
Makassar
BANDA
KEI-EIL.
BANDAZEE
Jakarta (Batavia)
JAVA
MADURA
P. KAGEAN
P. SAPUDI
BALI
Surabaya
Yogyakarta
Str. Lombok
FLORESZEE
ARU-EIL.
SUMBAWA
TANIMBAR-EIL.
BABAR
LOMBOK
FLORES
TIMOR-LESTE (PORTUGEES TIMOR)
ARAFURAZEE
SUMBA
TIMOR
INDISCHE OCEAAN
TIMORZEE
Darwin
AUSTRALIË
0 250 500 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Door Nederland bezet gebied op Java
SUMATRA
JAVAZEE
OCEAAN
INDISCHE
STRAAT SUNDA
KRAKATAU
BAWEAN
BALI
BANTEN
JAKARTA
(BATAVIA)
KRAWANG
PRIANGAN
Tangerang
Balongsari
(Rawagede)
Bogor
(Buitenzorg)
Bandung
Cirebon
Linggarjati
Tasikmalaya
Purwokerto
Cilacap
Tegal
Pekalongan
Jepara
Rembang
Semarang
Ambarawa
BANYUMAS KEDU
BAGELEN
Purworejo
Magelang
Klaten
Yogyakarta
Surakarta
(Solo)
Ngawi
Madiun
KEDIRI
Kediri
Malang
Banyuwangi
MADURA
Sumenep
Bangkalan
Pamekasan
Surabaya
STRAAT MADURA
Probolinggo
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH
Legenda
Door Nederland bezet gebied op Java vóór Operatie Product
Door Nederland bezet gebied op Java tijdens Operatie Product
Noord-Madura volgde in november 1947
Door Nederland bezet gebied op Java tijdens Operatie Kraai
Demarcatielijn 1947
0
50
100 km

Kaart 3

Door Nederland bezet gebied op Sumatra
GOLF VAN BENGALEN
ZUID-
CHINESE
ZEE
Banda Aceh
(Koetaradja)
PENANG
MALEISIË
(BRITS-MALAKKA)
Meulaboh
Medan
Tabameer
Singkel
Tapos
Barus
Sibolga
SIMEULUE
STRAAT MALAKKA
Melaka
(Malakka)
SINGAPORE
SUMATRA
Daludalu
RIAU
EILANDEN
NIAS
Natal
Air Bangis
Bonjol
Payakumbuh
Rengat
BATU
EILANDEN
Bukittinggi
(Fort de Kock)
Pariaman
Reteh
SINGKEP
Padang
Jambi
Muntok
Pangkal Pinang
BANGKA
MENTAWAI-
EILANDEN
Bangkakota
Palembang
INDISCHE
PAGAI
EILANDEN
BELITUNG
Bengkulu
JAVAZEE
OCEAAN
P. ENGGANO
JAKARTA
(BATAVIA)
JAVA
Legenda
Door Nederland bezet gebied op Sumatra vóór Operatie Product
Door Nederland bezet gebied op Sumatra tijdens Operatie Product
Door Nederland bezet gebied op Sumatra tijdens Operatie Kraai
0
100
200 km

West-Java
STRAAT SUNDA
KRAKATAU
B A N T E N
P. Kapal
(Eiland Onrust)
JAKARTA
(BATAVIA)
Tangerang
Balongsari
(Rawagede)
Cililitan
K R A W A N G
Cikampek
Bogor
(Buitenzorg)
Puraseda
Ciawi
Maleber
Sukabumi
Ciharashas
Cimahi
Bandung
Cirebon
Tegal
Linggarjati
Kuningan
Balapulang
P R E A N G E R
Baruhtunggul
Citabu
Garut
S A L E M
Tasikmalaya
Purwokerto
Kalibagor
B A N Y U M A S
I N D I S C H E
NUSA KAMBANGAN
Cilacap
O C E A A N
0
25
50 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Midden-Java
J A V A Z E E
Cirebon
Tegal
Pekalongan
Japara
Rembang
Demak
Semarang
Dempet
Gubug
Linggarjati
Kuningan
Balapulang
Citabu
S A L E M
Ambarawa
Banyubiru
K E D U
Salatiga
Tasikmalaya
Purwokerto
Kalibagor
B A N Y U M A S
Magelang
Surakarta
(Solo)
Ngawi
Jombang
Madiun
Karanganyar
Kebumen
B A G E L E N
Purworejo
G.MERAPI
Klaten
Cilacap
NUSA KAMBANGAN
Yogyakarta
K E D I R I
Kediri
Pakisaji
0
25
50 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Oost-Java
Japara
Rembang
Demak
Semarang
Dempet
Gubug
Ambarawa
Banyubiru
Salatiga
Solo
Ngawi
Surakarta
(Solo)
G.MERAPI
Klaten
Yogyakarta
Madiun
Brantas
Jombang
Mojokerto
Sidoarjo
K E D I R I
Kediri
Trawas
Malang
Pakisaji
Gresik
Cerme
Surabaya
Bangkalan
M A D U R A
Sumenep
Pamekasan
S T R A A T M A D U R A
Probolinggo
Pasir Putih
Kadangjati
Kulon
Bondowoso
Lengang
Jember
Sempusari
Banyuwangi
B A L I
0
25
50 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 7

Sumatra
GOLF VAN BENGALEN
ZUID-
CHINESE
ZEE
Banda Aceh
(Koetaradja)
PENANG
MALEISIË
(BRITS-MALAKKA)
ACEH
Meulaboh
Medan
Tebing Tinggi
Toba meer
SIMEULUE
Singkel
Tapos
Barus
Rantau Prapat
Sibolga
Melaka
(Malakka)
STRAAT MALAKKA
SINGAPORE
RIAU
EILANDEN
NIAS
Natal
Daludal
Air Bangis
Bonjol
Bukittinggi
(Fort de Kock)
Payakumbuh
Padang
Panjang
Pariaman
Padang
Rengat
Reteh
SINGKEP
BATU
EILANDEN
MENTAWAI-
EILANDEN
Jambi
Muntok
Pangkal Pinang
BANGKA
Bangkakota
Palembang
BELITUNG
INDISCHE
PAGAI
EILANDEN
Bengkulu
JAVAZEE
OCEAAN
P. ENGGANO
JAKARTA
(BATAVIA)
JAVA
0
100
200 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 8

Zuid-Sulawesi
(Zuid-Celebes)
LUWU
Barupu
Mamasa
TORAJA
Rante Pao
Palopo
Sepang
Makale
MASENREMPULU
LUWU
BINUANG
Balanipa
PINRANG
Majene
GOLF VAN MANDAR
Enrekang
SAWITTO
Pinrang
Rappang
Suppa
Pare-Pare
WAJO
GOLF VAN BONI
SIDENRENG
Sengkang
JAVAZEE
Pampanua
SOPPENG
Pasempa
Watampone
(Bone)
TANETTE
BONE
Mara
Maros
MAKASSAR
Balangnipa
Sinjai
GOA
Limbung
Polombangkeng
Takalar
Bonthain
Bulukumba
Turatea
Jeneponto
Selayar
Cartografie: Erik van Oosten - NMH

Kaart 9

Bali
B A L I Z E E
Buleleng
Bungkulan
Singaraja
Jagaraga
G. SANGIANG
G. KELATAKAN
G. MERBOOK
G. MOESI
G. MESEHE
G. PATAS
J E M B R A N A
B U L E L E N G
BT.SILANGDJANA
G. PENOELISAN
G. BATOER
G.BRATAN
G. LESONG
BT. POHEN
G. ABANG
K A R A N G
G. SENGAJANG
BT. BATOEKAOE (MIEK VAN TABANAN)
B A N G L I
T A B A N A N
A S E M
Karangasem
Blimbing
KLUNG-KUNG
Klungkung
M E N G W I
G I A N Y A R
I N D I S C H E
Sanur
Denpasar
NUSA PENIDA
B A D U N G
S T R A A T
L O M B O K
S T R A A T
O C E A A N
0
10
20 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 10

Kalimantan (Borneo)
ZUID-CHINESE ZEE
NOORD-BORNEO
BRUNEI
TIDUNG
TARAKAN
BULUNGAN
CELEBES ZEE
SARAWAK
Kayan
Berau
Long Nawang
Kuching
Pemangkat
Sambas
Singkawang
Landak
SINTANG
Montrado
Mempawah
Mandor
Sanggau
Sintang
Landak
Pontianak
Tajan
KUTAI
Mahakam
Samarinda
Muara Teweh
STRAAT MAKASSAR
Sukadana
KARIMATA
Barito
PASIR
Balikpapan
Buntok
Kahajan
Kapuas
KOTA WARINGIN
BANJARMASIN
Kota Waringin
Sampit
Amuntai
Margasari
Kendangan
Kualakapuas
Marabahan
Pengaron
Banjarmasin
Martapura
Tabanio
JAVAZEE
0 50 100 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 11

Papua (Nederlands Nieuw-Guinea)
WAIGEO
Koor
Wakre
Sorong
Manokwari
SUPIORI
BIAK EILANDEN
GROTE
OCEAAN
SALAWATI
BIAK
Biak
NUMFUR
WUNDI
PADAIDO
JAZIRAH DOBERAI
(VOGELKOP)
JAPEN
Serui
Sarmi
Jobi
P. MISOOL
SERAMZEE
MACCLUER-GOLF
Waren
Jayapura
(Hollandia)
Ifar
TELUK CENDERAWASIH
MOOR EIL.
Wahai
Fak-Fak
ONI
BOMBARAI
Tariku
v.Daalen
SERAM
Bula
Nabire
Teluti-
baai
GESER
Kaimana
BALIEMVALLEI
ETNABAAI
Modowi
Danau Paniai
(Wisselmeren)
Wanapiri
Mimika
WATUBELA EILANDEN
BANDAZEE
KEI EILANDEN
Agats
Dobo
Otsjanep
Tanahmerah
(Boven-Digoel)
ARU EILANDEN
COOKS-BAAI
Soba
Koba
Asike
Digoel
TANIMBAR-EILANDEN
YAMDENA
ARAFURAZEE
Kibol
DOLOK
Okaba
Merauke
0
100 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 12

Molukken
TALAUD EILANDEN
SANGIHE EILANDEN
Siau
MOROTAI
Manado
SULAWESI (CELEBES)
Ternate
Tidore
Motir
Makian
HALMAHERA
MOLUKSE ZEE
BACAN EILANDEN
MOLUKKEN
PAPUASE EILANDEN
PAPUA (NEDERLANDS NIEUW GUINEA)
SULA EILANDEN
SERAMZEE
Hoamoal
SERAM
BURU
AMBON
GORAM EILANDEN
BANDA EILANDEN
BANDAZEE
KEI EILANDEN
ARU-EILANDEN
Neira
Gunung Api
Bandaneira
Ai
Run
BANDA EILANDEN
Lontor
Rosengain
0
5 km
0
100 km
STRAAT MANIPA
Manipa
Hoamoal
SERAM
BURU
Hitu
Haruku
Saparua
AMBON
Ambon-stad
Leitimor
Baai v. Ambon
0
50 km
Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Inhoudsopgave

x **I. TER INLEIDING**

x 1 Achtergrond, uitgangspunten en werkwijze
GERT OOSTINDIE

xx 2 Nederland en Indonesië 1945-1949. De politiek-historische context
GERT OOSTINDIE

xx 3 De oorlog in Indonesië 1945-1949. De militair-historische context
GERT OOSTINDIE EN RÉMY LIMPACH

xx Tussenbalans

xx **II. INTERMEZZO**

xx De menselijke maat. Op zoek naar verhalen over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
EVELINE BUCHHEIM, FRIDUS STEIJLEN, STEPHANIE WELVAART

xx **III. ONDERZOEKSRESULTATEN**

xx 1 ‘Haat tegen vreemde elementen en hun medeplichtigen’. Extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie (17 augustus 1945-31 maart 1946)
Esther Captain en Onno Sinke

xx 2 Revolutionaire werelden. Legitimiteit, geweld en loyaliteit tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
Roel Frakking en Martijn Eickhoff

xx 3 ‘Gegevens kosten levens’. De inlichtingenstrijd om Indonesië, 1945-1949
Rémy Limpach

xx 4 De mythe van de ‘Hollandsche Methodiek’. Zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
Azarja Harmanny

xx 5 Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
Esther Zwinkels

xx 6 Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
Remco Raben en Peter Romijn

xx 7 Zwijgen als strategie. Internationale visies op de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog
Jeroen Kemperman

xx 8 De koloniale schuldclassificatie voorbij. Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962
Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis

xx 9 Een kwaad geweten. De moeizame verwerking van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in Nederland
GERT OOSTINDIE EN MEINDERT VAN DER KAAIJ

xx **IV. TER AFSLUITING**

xx Conclusies

xx **V. EPILOOG**

xx Omgaan met erfenissen van een gewelddadig verleden
HILMAR FARID, EPILOOG

xx Noten
xx Lijst van afkortingen
xx Verder lezen
xx Verantwoording en organisatie
xx Over de auteurs
xx Register

I.

TER INLEIDING

I.

Achtergrond, uitgangspunten en werkwijze

Gert Oostindie

Tussen 1945 en 1949 verdedigde Indonesië zijn net uitgeroepen onafhankelijkheid en voerde Nederland zijn laatste grote koloniale oorlog.[1] Inmiddels is veel bekend over deze oorlog, maar veel is ook onduidelijk of omstreden gebleven. Eind 2016 besloot het tweede kabinet-Rutte tot financiering van een breed opgezet onderzoek door KITLV, NIMH en NIOD naar het Nederlandse militaire optreden tijdens dit conflict.[2] In dit boek worden de conclusies van dit onderzoek gepresenteerd. Deze inleiding dient om de achtergrond, uitgangspunten en werkwijze van het onderzoek te verduidelijken.

De oorlog en de verwerking in Nederland

Op 17 augustus 1945 proclameerden Sukarno en Mohammad Hatta de Republiek Indonesië. De onafhankelijkheidsverklaring volgde op de Japanse capitulatie twee dagen eerder, die een einde had gemaakt aan de Tweede Wereldoorlog en daarmee het vertrek van de Japanse bezettingsmacht van Indonesië aankondigde. Die bezetting, die drieëneenhalf jaar had geduurd, had al in 1942 de facto een einde gemaakt aan Nederlands-Indië. De Nederlandse regering weigerde de onafhankelijkheidsverklaring van Sukarno en Hatta te aanvaarden en streefde aanvankelijk naar 'rekolonisatie', ofwel her-

stel van het koloniale gezag. Vanaf 1946 was het Nederlandse beleid gericht op een proces van dekolonisatie onder Haagse regie. Voorwaarde was dat er eerst met militaire middelen een herstel van 'rust en orde' – of, in de latere formule, 'orde en vrede' – moest worden afgedwongen. Daardoor kenmerkte dit proces, dat in Nederlands perspectief pas op 27 december 1949 werd bezegeld met de soevereiniteitsoverdracht, zich niet alleen door zich voortslepende onderhandelingen, maar ook door bittere oorlogvoering. Deze oorlogvoering eiste een zeer ongelijke tol, getuige de dodentallen zoals de Nederlandse krijgsmacht die documenteerde: ongeveer 5300 doden aan Nederlandse zijde, waarvan de helft door ongelukken en ziektes, tegenover mogelijk zo'n 100.000 omgekomen militairen en burgers aan Indonesische zijde ten gevolge van Nederlands geweld.[3]

Door de Nederlandse autoriteiten werd de oorlog gerechtvaardigd als het noodzakelijke herstel van rust en orde. Hierachter gingen economische en geopolitieke belangen schuil, en koloniale opvattingen over de plicht de kolonie verder te ontwikkelen. Meer specifiek werd de Republiek als slechts een Japans maaksel voorgesteld, terwijl het ordeherstel vooral gericht zou zijn op de bescherming van de Europese bevolking en andere aan het koloniale gezag gelieerde groepen tegen het revolutionaire geweld. De Indonesische nationalisten zagen de Nederlandse militaire en bestuurlijke terugkeer daarentegen eenvoudig als een daad van agressie, een poging tot herstel van de koloniale orde. Die visie is in Indonesië, in een reeks varianten, leidend. Men spreekt van pogingen tot 'herbezetting' en 'rekolonisatie' en, daartegenover, van de eigen 'verdediging van de onafhankelijkheid'.

Het Nederlandse regeringsstandpunt is sindsdien geëvolueerd van rechtvaardiging van het eigen beleid naar de vaststelling dat Nederland in deze oorlogsjaren 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan. Met deze verklaring, in 2005 uitgesproken door minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, werd de legitimiteit van de onafhankelijkheidsverklaring 'in politieke en morele zin ruimhartig' aanvaard en werd aangesloten bij 'eerdere spijtbetuigingen'. De minister betitelde de hele geschiedenis als 'buitengewoon wrang voor alle betrokkenen: voor de Nederlands-Indische gemeenschap, voor de Nederlandse militairen, maar in de eerste plaats voor de Indonesische bevolking zelf'. Hiermee werd een uitspraak gedaan over de opportuniteit en impliciet ook over de legitimiteit van het Nederlandse besluit tot grootschalige inzet van militaire middelen.[4]

Minder expliciet sprak Bot over de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht deze oorlog had gevoerd, al sprak hij wel uit dat 'de scheiding tussen Indonesië

en Nederland langer heeft geduurd en met meer militair geweld gepaard is gegaan dan nodig was geweest'. Koning Willem-Alexander bood in 2020 in Indonesië onomwonden excuses aan voor Nederlandse 'geweldsontsporingen'. Hij maakte echter niet duidelijk of het daarbij om incidentele of meer structurele ontsporingen zou zijn gegaan. Bij het idee dat het 'slechts' incidenten zou betreffen, worden al langer vraagtekens gezet. Maar het regeringsstandpunt dat minister-president Piet de Jong in 1969 formuleerde is nooit herzien; dat luidde dat zich betreurenswaardige 'excessen' hadden voorgedaan, maar dat 'de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen'.[5]

Het kabinet-De Jong kwam tot zijn oordeel op basis van de *Excessennota*, een in opdracht van de regering samengesteld overzicht van gevallen van buitensporig geweld die in de beschikbare archieven zijn vastgelegd, een overzicht dat overigens, ook volgens de ambtelijke onderzoekers zelf, niet volledig was. De nota was in grote haast geschreven in reactie op onthullingen van veteraan Joop Hueting over door Nederlandse militairen gepleegde misdrijven, die tot grote publieke en politieke commotie hadden geleid. Hoewel sindsdien met enige regelmaat nieuwe onthullingen werden gedaan en bekende zaken opnieuw in de publiciteit werden gebracht, kwamen opeenvolgende kabinetten nooit terug op het standpunt van 1969. Tot vervolging van daders voor individuele of collectieve gewelddaden die gewoonlijk met begrippen als 'excessen' en 'buitensporig geweld' werden aangeduid, kwam het ook nadien niet, de regering stuurde in 1971 zelfs doelbewust aan op het verjaren van oorlogsmisdrijven gepleegd door de eigen krijgsmacht in Indonesië.[6] Tot een begin van serieuze genoegdoening van slachtoffers kwam het pas in 2011.

Het Nederlandse debat had in de decennia na 1969 een vluchtig karakter, met korte episodes van publiciteit tussen lange periodes waarin er weinig publieke belangstelling was. Veel aandacht trok de publicatie, in 1988, van de 'Indische' delen van het werk van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. De Jong, die uiterst kritisch over het Nederlandse politieke en militaire beleid oordeelde, zag pas onder grote druk van Indiëveteranen en hun sympathisanten af van het gebruik van de term 'oorlogsmisdrijven'. Een nieuwe golf van debat tekende zich af in 1995, rond het staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië. Dit bezoek genereerde veel publiciteit, waaronder een opzienbarende tv-documentaire over Nederlandse wandaden in Rawagede. Tweede Kamervoorzitter Wim Deetman had al ruim voor het staatsbezoek gepleit voor een debat over het Nederlandse optreden in de oorlog tegen de Republiek Indonesië. Dat kwam er echter niet, en weer werd het stil, totdat het tweede kabinet-Balkenende,

bij monde van Bot, aan de vooravond van de zestigste verjaardag van de 17e augustus voornoemde uitspraken deed.

De publieke stilte werd opnieuw doorbroken door een baanbrekende gerechtelijke uitspraak in 2011, naar aanleiding van civielrechtelijke claims over de massamoord in Rawagede die namens de Stichting Comité Nederlandse Ereschulden (met het Indonesische acroniem KUKB) onder leiding van Jeffry Pondaag waren ingediend door advocaat Liesbeth Zegveld. Waar de staat zich aanvankelijk beriep op verjaring, stelde de Haagse rechtbank de claimanten, een achttal nabestaanden, in het gelijk. Hierop besloot de staat tot een schikking te komen met de eisers. Deze opstelling vormde een breuk met de eerder gevoerde lijn, die werd gekenmerkt door wegkijken of – indien niet langer mogelijk – vertraging en ontkenning. De regering sprak vervolgens in reactie op de uitspraken van de rechtbank openlijk excuses uit voor enkele specifieke gevallen van extreem geweld. Vanaf 2013 betaalde de staat opnieuw schadevergoedingen aan Indonesische weduwen. Deze nieuwe claims, enkele tientallen, draaiden om het bloedbad dat de commando's onder leiding van kapitein Raymond Westerling met hulp van andere militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) eind 1946–begin 1947 in Zuid-Sulawesi hadden aangericht. De staat stelde een regeling op om soortgelijke gevallen van 'standrechtelijke' executies op gelijke wijze te behandelen. De afwikkeling van deze zaken verliep echter niet zonder strubbelingen, vooral vanwege de moeilijke bewijslast voor de claimanten, zo lang na dato; anderzijds heeft de staat het principe van aansprakelijkheid voor de door Nederlandse militairen tussen 1945 en 1949 in Indonesië gepleegde misdrijven niet meer bestreden. In 2015 oordeelde de rechtbank dat deze aansprakelijkheid zich ook kan uitstrekken tot kinderen van wederrechtelijk geëxecuteerde Indonesische mannen. Die uitspraak bleef niet zonder gevolgen: sindsdien is er ook een civielrechtelijke regeling voor deze kinderen van kracht. De KUKB breidde de rechtszaken voorts – met enig succes – uit tot andere vormen van extreem geweld, zoals marteling en verkrachting.

De rechtszaken kregen veel publiciteit. Bovendien kwamen Nederlandse media met nieuwe onthullingen en – vaker – met reportages over al bekende zaken. Journalisten en documentairemakers speelden een agenderende rol. Zo groeide het maatschappelijk draagvlak voor een breder onderzoek. Ook de wetenschappelijke wereld ging nu bijdragen aan het publieke debat over het extreme geweld in de oorlog tegen de Republiek; dit gebeurde overigens, enkele uitzonderingen daargelaten, wel opmerkelijk laat, zoals historica Stef Scagliola constateerde.[7] In het onderzoek en de publieke debatten kwamen steeds na-

drukkelijker vragen naar voren omtrent de aard, frequentie en verklaring van handelingen die voorheen als 'excessen' werden aangeduid, en in bredere zin naar het karakter van wat in Nederland lang als een tijd van 'politionele acties' was aangeduid, maar waarvoor steeds vaker het woord 'oorlog' werd gebruikt.

In deze context bepleitten KITLV, NIMH en NIOD medio 2012 een onderzoek naar het Nederlandse militaire optreden. Het eerste kabinet-Rutte wees financiering van dit onderzoek af, een besluit waaraan het tweede kabinet-Rutte aanvankelijk vasthield, steeds met de kanttekening dat het de instituten vrijstond dit onderzoek met eigen middelen uit te voeren. Eind 2016 gaf het kabinet evenwel aan alsnog bereid te zijn tot financiering van nader onderzoek, onder verwijzing naar de kort daarvoor verschenen studie *De brandende kampongs van generaal Spoor,* waarin Rémy Limpach harde conclusies trok over Nederlands extreem geweld.[8] In september 2017 ging het vierjarige onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië', 1945-1950 van start, waarvan de belangrijkste bevindingen en conclusies in dit boek worden gepresenteerd, naast een serie boeken over de onderwerpen die in het kader van dit programma zijn onderzocht.

Van de oproep in 2012 naar de onderzoeksopzet van 2017

In *de Volkskrant* van 19 juni 2012 bepleitten de toenmalige directeuren van KITLV, NIMH en NIOD een onderzoek.[9] Zij wezen op controverses en emoties rond de herinnering aan en interpretatie van het oorlogsgeweld, braken een lans voor de 'wil tot weten' (feiten, inzicht, verklaring) en oordeelden behoedzaam over de morele dimensie van de lopende debatten. Wetenschappelijke analyse zou, zo luidde het betoog, kunnen leiden tot een beter begrip van collectief en individueel handelen. Daarbij werd niet de illusie gewekt dat zo'n breed opgezet, in samenwerking met Indonesische historici uit te voeren onderzoek het spreekwoordelijke laatste woord zou opleveren: 'Het is en blijft geschiedschrijving.'

Het pleidooi vond weerklank in de media en wetenschap, maar riep gemengde reacties op in politiek Den Haag en werd vervolgens, zoals gezegd, afgewezen door het kabinet. De instituten werkten hun pleidooi uit tot een eerste onderzoeksvoorstel, dat naar de betrokken bewindslieden, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en alle in het parlement vertegenwoordigde partijen werd gestuurd.[10] Veel van dat eerste voorstel zou uiteindelijk terugkomen in de onderzoeksopzet waarvoor het tweede kabinet-Rutte begin 2017 financiering toekende.[11]

Het voorstel uit 2012 voorzag in vier deelonderzoeken, waarvan het grootste werd aangeduid als een 'empirisch onderzoek ter vaststelling en analyse van de geweldtoepassing door Nederlandse troepen in de jaren 1945-1949, begrepen in de bredere context van de Indonesische revolutie van proclamatie en *bersiap* tot en met de soevereiniteitsoverdracht en opheffing van het KNIL'; daarnaast zouden drie kleinere projecten worden uitgevoerd, waarvan het eerste zich diende te richten op de vraag 'of en hoe geweld achteraf heeft geleid tot onderzoek door militaire, justitiële en/of ambtelijke instanties om feiten vast te stellen en gebeurtenissen te duiden'; het tweede zou een verklaring van het geweld op microniveau en in 'de bredere context van gebruik van geweld in naoorlogse dekolonisatieprocessen in Azië' moeten bieden; het derde, ten slotte, zou ingaan op 'de publieke receptie van het Nederlandse militaire optreden in de periode 1945-1949, zowel in Nederland als in Indonesië'. Wanneer we dit eerste voorstel vergelijken met de in februari 2017 door de regering goedgekeurde onderzoeksopzet waarvoor financiering werd verkregen, wordt duidelijk dat de latere opzet meer uitgewerkt is en een bredere strekking heeft, maar dat de centrale vragen niet wezenlijk anders luiden.

Na de afwijzing van financiering door het kabinet-Rutte in 2012 gingen de drie instituten elk op eigen wijze verder met het onderzoek – en parallel daaraan met een informele lobby in Den Haag. In de eerste helft van 2016 keerde het tij in politiek Den Haag. In deze context besloten de drie instituten het onderzoeksvoorstel van 2012 te herzien en uit te werken. Dit leidde tot een uitgebreid onderzoeksvoorstel, dat werd gedeeld met een overleggroep van diverse Haagse ministeries; inmiddels had minister van Buitenlandse Zaken Bert Koenders laten weten de aanvankelijke afwijzing van het verzoek van 2012 te willen heroverwegen. De Haagse reactie was positief; wel werd gevraagd om verduidelijking van enkele punten. Hierop werden de passages omtrent de bersiap en de samenwerking met Indonesische wetenschappers uitgebreid, maar inhoudelijk niet wezenlijk veranderd.

In de volgende maanden werd het onderzoeksvoorstel verder uitgewerkt. De samenwerking met Indonesische collega's werd vormgegeven in een apart project, 'Regionale studies'. Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) werd een extra project toegevoegd, 'Getuigen & Tijdgenoten', met de intentie direct betrokkenen een stem te geven in relatie tot het onderwerp van het onderzoek. De overeenkomst tussen de overheid en de drie instituten betreft uitdrukkelijk geen opdracht, maar medefinanciering.[12] Dit betekent dat de subsidiegever, conform de uitgangspunten voor onafhankelijk onderzoek van de Koninklijke

Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), geen inhoudelijke bemoeienis heeft met, dan wel verantwoordelijkheid draagt voor de uitvoering en uitkomsten van het onderzoek, terwijl de opdrachtnemers slechts gehouden zijn aan procesmatige en financiële verantwoording aan de subsidiegever. Deze verhouding is gedurende het onderzoek niet in het geding geweest.

Waar het uiteindelijke onderzoeksontwerp dus allengs werd aangevuld, is één element van de oorspronkelijke opzet op de achtergrond geraakt. Dit betreft het streven naar 'verklaring van het geweld op microniveau', waarbij indertijd gedacht werd aan een gedragswetenschappelijke benadering, mede met het oog op lopende en toekomstige militaire missies.[13] Hoewel dit element van lering trekken voor de toekomst relevant blijft, hadden wij niet de capaciteit en de expertise dit thema specifiek te onderzoeken.

Het onderzoek beoogt als gezegd een beschrijvende analyse en verklaring te bieden van het Nederlandse militaire optreden in Indonesië, met ruime aandacht voor de historische, politieke en internationale context, alsmede voor de nasleep van de oorlog. Meer toegespitst gaat het om de vraag of extreem geweld van de Nederlandse krijgsmacht een structureel karakter had en zo ja, waarom dit plaatsvond, wie hiervoor verantwoordelijk was en in hoeverre toentertijd en later voor dit geweld verantwoording is afgelegd.

Deze vraagstelling borduurde voort op eerder onderzoek. In de jaren voor 2012, en zeker ook in de jaren daarna, verschenen steeds meer studies – onder meer geschreven door historici verbonden aan de drie instituten – die de vroegere opvattingen en vooral het regeringsstandpunt van 1969 omtrent het incidentele karakter van 'buitensporig geweld' van de Nederlandse krijgsmacht op grond van nieuw bronnenonderzoek in twijfel trokken. Op basis van deze historiografie werd een onderzoeksopzet ontworpen, met een reeks deelonderzoeken die beoogden essentiële kwesties verder uit te diepen en te voorzien in enkele belangrijke lacunes in de bestaande kennis:

- *Bersiap,* onderzocht in de bredere context van de geweldsdynamiek in de beginperiode van de Indonesische revolutie .
- *Politiek-bestuurlijke context,* in het bijzonder gericht op de vraag hoe politiek en bestuur in Nederland en Nederlands-Indië/Indonesië tijdens de oorlog omgingen met informatie over het hoge geweldsniveau.
- *Internationale politieke context*: welke rol speelden andere landen ten aanzien van het Nederlandse diplomatieke en militaire beleid en in hoeverre was dit van invloed op de oorlogsdynamiek?

- *Vergelijkend onderzoek* naar dekolonisatieoorlogen, met het doel overeenkomsten en unieke kenmerken te identificeren.
- *Asymmetrische oorlogvoering*, gericht op de Nederlandse krijgsmacht en de dynamiek tussen deze krijgsmacht en het Indonesische leger en andere strijdgroepen, opgedeeld in drie deelonderzoeken: naar de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten te velde; 'technisch geweld' (artillerie en luchtstrijdkrachten); en militaire justitie.
- *Regionale studies,* een gezamenlijk Indonesisch-Nederlands onderzoek naar de context van de geweldsdynamiek in een aantal geselecteerde Indonesische regio's.
- *Maatschappelijke nasleep*: de publieke en politieke verwerking in Nederland van de oorlog tot op heden.
- *Getuigen & Tijdgenoten*. Dit onderdeel van het onderzoeksprogramma vervult een afwijkende, meer maatschappelijke rol: het is primair ingericht om getuigenissen en egodocumenten te verzamelen en zo meer 'kleuring' en gelaagdheid te geven aan de ervaringen en herinneringen van de betrokkenen van toen en nu.

In dit boek worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat. Het eerste deel schetst in drie hoofdstukken en een tussenbalans de context waarin de bijdragen in de rest van het boek kunnen worden begrepen; het is gebaseerd op de historiografie en ordent dus vooral bestaande kennis en inzichten. Hierop volgt een intermezzo, gebaseerd op het project 'Getuigen & Tijdgenoten', waarin meerstemmigheid centraal staat. In het tweede deel worden de resultaten van het onderzoeksprogramma per project gepresenteerd. In de conclusie worden de bevindingen van het gehele programma samengebracht en wordt de hoofdvraag beantwoord. Het boek wordt afgesloten met een reflectie van de Indonesische historicus Hilmar Farid.

Organisatie en uitvoering van het onderzoek

Het onderzoeksprogramma ging op 1 september 2017 van start. In Nederland bestond het onderzoeksteam uit onderzoekers van de drie instituten alsmede een aantal voor dit programma aangetrokken medewerkers.[14] Voor het in samenwerking met het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS-KNAW) uitgevoerde project 'Vergelijkend onderzoek' werden voor korte tijd zes, grotendeels buitenlandse onderzoekers aangetrokken. De projecten werden op basis van expertise verdeeld over de instituten. Het ge-

hele onderzoeksteam kwam regelmatig bij elkaar in een Programmaraad. De programmaleiding berustte bij de drie directeuren, ondersteund door een coördinator; het NIOD fungeerde als penvoerder, de directeur van het NIOD als voorzitter van de Programmaraad.[15]

Er werd regelmatig overlegd met de Wetenschappelijke Adviescommissie en de Maatschappelijke Klankbordgroep. In eerstgenoemd gremium werden de opzet en uitkomsten van het onderzoek aan wetenschappelijke normen getoetst; de commissie leverde in het bijzonder waardevol commentaar op twee conceptversies van dit slotwerk.[16] Met de Maatschappelijke Klankbordgroep werd intensief overlegd over de verwachtingen omtrent, en de mogelijke impact van dit onderzoek op sterk betrokken groepen zoals de veteranen en de Indische en Molukse gemeenschappen. Door middel van publieke bijeenkomsten – althans, voor de COVID-crisis toesloeg – en voorts de website van het programma en een regelmatig verschijnende nieuwsbrief werd tussentijds gecommuniceerd over opzet en ontwikkelingen binnen het onderzoek.

Het pleidooi in *de Volkskrant* in juni 2012 kwam voort uit een door de drie instituten gedeelde overtuiging dat grondig onderzoek noodzakelijk was, om daarmee de Nederlandse samenleving meer duidelijkheid te geven over de aard van de oorlog, over extreem Nederlands geweld, en over het handelen van de betrokkenen, tijdens en na de oorlog. Impliciet doelden zij op een sterk gevoelde behoefte aan bezinning op het regeringsstandpunt van 1969, maar ook aan een kritischer reflectie op het koloniale verleden in ruimere zin. Het debat heeft sindsdien niet stilgestaan. Ons onderzoeksprogramma droeg in bescheiden mate bij aan dat debat, maar werd er ook zelf object van.

In 2012 leek de combinatie van juist deze drie instituten de meeste geëigende en kansrijke om de regering in beweging te brengen. Het KITLV heeft een lange traditie in het doen van onderzoek naar Nederlands-Indië en Indonesië, het NIOD in onderzoek naar oorlogen en massaal geweld, ook in Indonesië; beide instituten maken deel uit van de KNAW. Het NIMH heeft een lange staat van dienst waar het gaat om de Nederlandse militaire geschiedenis, met inbegrip van oorlogvoering in de koloniën; het instituut ressorteert onder het ministerie van Defensie, maar opereert onder waarborgen van wetenschappelijke onafhankelijkheid. De gedachte in 2012 was dat deze combinatie van drie wetenschappelijke instituten voldoende gewicht in de schaal zou leggen in het maatschappelijk debat en uiteindelijk ook in politiek Den Haag.

Toen de regering eenmaal besloten had het onderzoek te financieren werd her en der kritiek geuit op de instituten. Die kritiek lag deels in de sfeer van 'waarom nu pas?'. In zekere zin is deze kritiek gerechtvaardigd. Het is waar dat ook deze instituten lang geen uitzondering vormden op wat wel wordt aangeduid als een traditie van stilzwijgen. Dit thema zal elders in dit boek nader worden besproken.

Er zijn ook vraagtekens geplaatst bij de wetenschappelijke onafhankelijkheid, integriteit en expertise van de drie instituten en de onderzoeksgroep. In algemene zin zijn zulke verwijten moeilijk voor iedereen bevredigend te beantwoorden. Wij wijzen er slechts op dat wij werken onder de regels voor wetenschappelijke integriteit zoals de KNAW die heeft geformuleerd. Daarom werd contractueel vastgelegd – en in praktijk gebracht – dat de regering als financier geen enkele inhoudelijke invloed uitoefende. Wat betreft de deskundigheid van het onderzoeksteam verwachten wij dat onze publicaties die twijfels kunnen wegnemen. Aangaande de samenstelling van het team is opgemerkt dat het aandeel van de Indonesische onderzoekers relatief klein was. Dat is niet onjuist, maar evenmin onlogisch gelet op het feit dat het programma vooral vragen stelt over het Nederlandse aandeel in de oorlog.

Een terugkerend verwijt, in het bijzonder geuit door de Stichting Comité Nederlandse Ereschulden (KUKB), betreft de positie van het NIMH.[17] De stelling dat dit aan het ministerie van Defensie verbonden instituut per definitie niet kritisch kan schrijven over de koloniale oorlogvoering kan eenvoudig worden ontzenuwd – juist het NIMH liep voorop met kritische studies over deze thematiek, ook voor 2017, en ook over oorlogvoering in 1945-1949.[18] Een andere bedenking luidt dat het NIMH onverenigbare rollen zou vervullen door zowel mee te werken aan dit onderzoek als aan het verificatieonderzoek waarin de aannemelijkheid van claims van Indonesische slachtoffers van Nederlands geweld en hun nabestaanden wordt beoordeeld. In de eerste rol, zo luidt het verwijt, pretendeert het NIMH een bijdrage te leveren aan onpartijdig wetenschappelijk onderzoek, in de tweede rol zou het de overheid 'helpen' om claims van slachtoffers te weerleggen. Deze voorstelling van zaken houdt geen stand. Het NIMH voert het historisch verificatieonderzoek uit op verzoek van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie, op basis van zijn militair-historische expertise. Dat onderzoek wordt onafhankelijk en volgens wetenschappelijke normen uitgevoerd. Daarbij raadplegen de onderzoekers de relevante – in Nederland beschikbare – archieven en literatuur en doen verslag van wat er in die bronnen over de in de claims genoemde specifieke gebeurtenissen

is te vinden en wat die bronnen verder nog aan relevante achtergrondinformatie bevatten. Daar blijft het bij. De desbetreffende bevindingen dienen ter informatie van alle betrokken partijen, alsmede de rechtbank die uiteindelijk over de claims beslist. Een deel van de ingediende claims is dan ook mede op basis van de uitkomsten van het historische verificatieonderzoek toegewezen.

Het KITLV, NIMH en NIOD zijn *Nederlandse* instituten. Hoewel al sinds decennia regelmatig en met dikwijls vruchtbare resultaten wordt samengewerkt tussen Indonesische en Nederlandse wetenschappers, is er geen sterke gezamenlijke traditie in het onderzoek naar de geschiedenis van de Indonesische revolutie en de oorlogsjaren 1945-1949. Na de val van president Suharto in 1998 groeide de ruimte voor samenwerking, waarbij het ook van belang was dat onderzoekers uit beide landen elkaar in bredere internationale netwerken ontmoetten. Dat bleek bijvoorbeeld in het NIOD-programma 'Van Indië tot Indonesië' (2002-2008), uit intensieve contacten van het KITLV met een groot aantal Indonesische academische instellingen en daarnaast uit de goede samenwerking tussen Indonesische en Nederlandse erfgoedinstellingen. Op grond van deze ervaringen werd daarom al in het pleidooi in *de Volkskrant* en het eerste onderzoeksvoorstel uit 2012 optimistisch geschreven over het belang en de mogelijkheden van intensieve bilaterale samenwerking.

De onderzoeksopzet van KITLV, NIMH en NIOD voorzag in 'gespiegeld onderzoek', waarin historici uit beide landen dezelfde regio's en episodes uit de oorlog zouden bestuderen vanuit hun eigen perspectieven en op basis van uitwisseling van bronnen, en de resultaten daarvan in een vergelijkend werk zouden analyseren. Dit zou in het bijzonder in de projecten 'Bersiap' en 'Regionale studies' gebeuren en zou, was de verwachting, tot 'co-creatie' van nieuwe inzichten leiden, waarin de doorgaans gescheiden nationale historiografieën zouden samenkomen.

In de gesprekken met de beoogde Indonesische partijen over de uitwerking hiervan werd evenwel al snel een andere richting ingeslagen. De Indonesische onderzoekers gaven aan hun eigen prioriteiten te willen volgen en zich niet uitsluitend te laten leiden door vragen die uit het Nederlandse perspectief voortvloeiden. Hun vragen waren niet primair gericht op het Nederlandse geweld, maar op uiteenlopende aspecten van de Indonesische revolutie , in het bijzonder de maatschappelijke impact daarvan. Voor een beter begrip van de Indonesische ervaring met het Nederlandse militaire optreden bleek dit onderzoek waardevol. De Nederlandse onderzoekers

respecteerden dat de Indonesische collega's andere wegen wensten te bewandelen. De samenwerking leidde zo niet alleen tot meer diversiteit aan perspectieven en prioriteiten, maar ook tot een inhoudelijke verbreding van het onderzoek, al bleef de focus liggen op het Nederlands oorlogsgeweld.

Een complicerende factor was dat berichten in de Indonesische pers en sociale media, mede gevoed door critici in Nederland, het onderzoeksprogramma in een ongunstig daglicht stelden, door het af te schilderen als een Nederlandse poging het eigen blazoen te zuiveren. Dit leidde in politieke en militaire kringen tot weerstand.[19] Mogelijk mede hierdoor bleven de Indonesische archieven goeddeels gesloten voor Nederlandse onderzoekers. De afhoudende opstelling van de Indonesische autoriteiten kwam niet als een volslagen verrassing. In de aanloop naar dit onderzoek – en tot kort voor het kabinet-Rutte de knoop doorhakte – maakten Indonesische diplomaten zowel de Nederlandse overheid als de instituten duidelijk ernstige reserves te koesteren met het oog op een mogelijke belasting van de bilaterale relaties. Hoe dit ook zij, door deze beperkingen en de andere prioriteiten van onze Indonesische collega's hebben wij het onderzoek niet uitgevoerd zoals voorzien. Wij hebben gezamenlijk minder Indonesische bronnen over de geweldsdynamiek naar boven kunnen halen, waardoor er vragen zijn blijven liggen – zowel over Indonesische percepties van Nederlands oorlogsgeweld en over de impact ervan op Indonesiërs als over de geweldsdynamiek aan Indonesische zijde.

Bij dit alles speelde nog een andere ontwikkeling een rol: het uitbreken van de Covid-19 epidemie. Deze aanhoudende crisis had niet alleen tot gevolg dat de archieven in Nederland en Indonesië voor kortere of langere tijd dicht gingen, met alle bijkomende vertragingen, maar ook dat reizen vrijwel onmogelijk werd. Bezoeken aan Indonesische archieven, interviews, workshops en veldonderzoek waren vanaf maart 2020 nagenoeg onmogelijk. Het was dus vaak behelpen, door het zoeken van omwegen, het inschakelen van assistenten ter plaatse en veel digitaal overleg.

Dit alles verhinderde niet dat het kwam tot een intensieve en hartelijke samenwerking van de in meerdere opzichten, ook intern, zeer diverse Indonesische en Nederlandse onderzoeksgroepen, getuige de gemeenschappelijke workshops en discussies en, uiteraard, de gezamenlijke publicaties. De leidende partner in Indonesië was de opleiding geschiedenis van de Universitas Gadjah Mada (UGM) in Yogyakarta; onderzoeksleider was Bambang Purwanto. De UGM betrok vervolgens historici van een aantal andere Indonesische universiteiten bij het onderzoek. De samenwerking tussen In-

donesische en Nederlandse onderzoekers kreeg uiteindelijk vooral gestalte in de projecten 'Regionale studies' en 'Getuigen & Tijdgenoten', maar er waren ook contacten met onderzoekers van andere projecten en verschillende gezamenlijke discussies over perspectieven en terminologie. De Indonesisch-Nederlandse samenwerking leidde tot gezamenlijke Engelstalige publicaties, maar ook tot uitsluitend in het Indonesisch uitgegeven publicaties.

Uitgangspunten van het onderzoek

Wetenschappelijk onderzoek is gebaat bij optimale transparantie en vrijheid, te beginnen met het ontwerp van het onderzoek en de formulering van de leidende vragen. Om deze reden wordt op de programmawebsite en ook in deze inleiding ruim aandacht besteed aan de voorgeschiedenis van het onderzoek. Van cruciaal belang daarbij is dat de inhoudelijke regie steeds bij de instituten lag en dat hun wetenschappelijke onafhankelijkheid voldoende is gewaarborgd. De onderzoekers hebben, ongebonden door overheidsstandpunten of andere in de samenleving levende opvattingen, de geschiedenis willen begrijpen. Dit betekent uiteraard niet dat zij, elk afzonderlijk en ook in gezamenlijkheid, volledig vrij zouden zijn van blinde vlekken en vooroordelen.

Historisch onderzoek speelt zich niet af in een maatschappelijk en politiek vacuüm. Zeker wanneer een thema in de samenleving als beladen wordt ervaren vergt geschiedschrijving kritische reflectie op de uitgangspunten en werkwijze van de onderzoekers.[20] Historici beloven zelden dat zij 'het laatste woord' of 'de waarheid' over een bepaalde kwestie schrijven. Dat vloeit niet alleen voort uit de beperktheid van beschikbare bronnen. Zij beseffen dat in de loop der tijd steeds nieuwe interpretaties van het verleden worden ontwikkeld – 'elke generatie schrijft haar eigen geschiedenis' –, maar ook dat die interpretaties mede afhankelijk zijn van de achtergronden en vaak sterk uiteenlopende perspectieven van degenen die naar een bepaald facet van de geschiedenis kijken, of dat nu vakhistorici zijn of anderen. Ook in die zin is geschiedenis, in Pieter Geyls befaamde woorden, een 'discussie zonder eind'. Dat alles betekent niet zoiets als *anything goes*. De geschiedschrijver streeft zo onbevangen mogelijk, op basis van gedegen empirisch onderzoek en zorgvuldige afwegingen van argumenten, naar aannemelijke interpretaties van de historische gebeurtenissen; multiperspectiviteit en meerstemmigheid zijn daarbij onmisbare instrumenten, omdat verschillen van inzicht licht kunnen werpen op botsende belangen en het handelen van historische figuren.[21]

Om het belang hiervan te onderstrepen bevat dit boek twee bijdragen die de lezer uitdagen om na te denken over diversiteit van perspectieven. Wij

vroegen Hilmar Farid, een gerespecteerd Indonesisch historicus die geen enkele bemoeienis met het programma had, om in een nawoord te reflecteren op dit toch primair Nederlandse onderzoek en het resulterende boek. Ook de bijdrage die voortkwam uit het project 'Getuigen & Tijdgenoten' geeft de lezer een prikkelend beeld van de diversiteit van perspectieven.

Erkenning van deze complexiteit ontslaat ons, als gezegd, niet van de plicht te streven naar objectiviteit – opgevat als *methode*. Historisch onderzoek dient gebaseerd te zijn op kennis van de historiografie en zorgvuldig bronnengebruik, inclusief in ons geval een grondige reflectie op de beperkingen van en 'stiltes' in het koloniale bronnenmateriaal, op evenwichtigheid in de verwerking hiervan, maar ook op het expliciteren van eigen vooronderstellingen en redeneringen en het recht doen aan alle bevindingen, zelfs als nieuwe informatie strijdig is met de eigen aannames en argumentatie. Dit vergt daarnaast transparantie waar het gaat om het gebruik van terminologie, omdat de keuze voor bepaalde termen vaak al interpretaties impliceert.

Vanuit kringen van Indiëveteranen en de zeer diverse Indische gemeenschap is de laatste jaren kritiek geuit op een vermeende eenzijdigheid van het onderzoek, die tot uiting zou komen in een benadrukken van a priori verondersteld structureel excessief geweld aan Nederlandse kant, en anderzijds een veronachtzaming of vergoelijking van het Indonesische geweld, in het bijzonder tijdens de bersiap. Vanuit andere maatschappelijke groepen klonken daarentegen verwijten dat het onderzoek te weinig oog zou hebben voor het inherent verwerpelijke en structureel gewelddadige karakter van het Nederlandse kolonialisme door de eeuwen heen, waardoor het eerder een legitimerend dan kritisch karakter zou krijgen, terwijl het bovendien de Nederlandse overheid een excuus zou bieden genoegdoening van Indonesische slachtoffers aan te houden. Ten slotte klonk kritiek op de ambities en de praktijk van de Nederlands-Indonesische samenwerking.

Over deze kritiek is zowel binnen de onderzoeksgroep zelf als met de Wetenschappelijke Adviescommissie, de Maatschappelijke Klankbordgroep en een divers gezelschap van critici van buiten gesproken. Dit leidde op een aantal punten tot verdieping, verduidelijking of herformulering van de uitgangspunten. Daarbij bleek overigens dat ook binnen de onderzoeksgroep zélf verschillen van inzicht leefden. Verwonderlijk is dat niet, gelet op de omvang en diversiteit van het team van onderzoekers – zo'n 25 in Nederland, verbonden aan drie instituten met uiteenlopende tradities, nog eens twaalf in Indonesië, verspreid over de archipel, voorts de zes NIAS-onderzoekers en ten slotte zeker een dozijn tijdelijke assistenten. Het is, kortom, inherent

aan zo'n groot wetenschappelijk onderzoek dat er sprake is van verschillende perspectieven en prioriteiten. Die verschillen kunnen zeker niet eenvoudig worden geduid als Indonesisch versus Nederlands: ook binnen het Nederlandse team waren er verschillen in benadering, mede gevoed door het 'postkoloniale debat' over kolonialisme in binnen- en buitenland. Interne discussies dwongen alle betrokkenen hun eigen werkwijze kritisch tegen het licht te houden, hielpen ons ruimte te geven aan meerstemmigheid en herinnerden ons aan de noodzaak concepten en woorden zorgvuldig te kiezen.

In het navolgende worden de belangrijkste conceptuele kwesties besproken. Die betreffen allereerst de vraag wanneer de Republiek Indonesië een feit was en wat dit voor consequenties heeft voor de aanduiding van de periode 1945-1949 en voor de legitimatie van de Nederlandse oorlogvoering. Vervolgens wordt overwogen welke terminologie het meest geschikt is om de aard van de oorlog en in het bijzonder het Nederlandse optreden te analyseren. Ten slotte wordt besproken hoe is omgegaan met het indertijd gangbare Nederlandse taalgebruik.

Legitimatie en omschrijving van de oorlog

Over de Nederlandse terugkeer in de Indonesische archipel na de Japanse capitulatie en over de legitimatie en aard van de Nederlandse oorlogvoering is zowel in de geschiedschrijving als het politieke en maatschappelijke debat verschillend geoordeeld. Indonesische historici verwerpen – net als veel Nederlandse collega's – de rechtmatigheid van het vooroorlogse kolonialisme en onderstrepen de legitimiteit van de onafhankelijkheid en de strijd om deze te verdedigen. Zij kwalificeren het Nederlandse optreden vanaf 1945 daarom in termen van 'herbezetting', 'rekolonisatie' en 'agressie'. In die visie is ook geen ruimte voor het begrip 'dekolonisatie', als aanduiding van de gebeurtenissen in 1945-1949, omdat daarvan de suggestie zou uitgaan dat het initiatief lag bij de kolonisator die de soevereiniteit overdroeg. Voor zover het gaat om Indonesië bestaat er in dit opzicht een brede consensus, niet alleen onder historici maar in de gehele Indonesische maatschappij en politiek, ook al worden er verschillende conclusies getrokken omtrent zaken als de drijvende krachten in het proces (het belang van gewapende strijd versus onderhandelingen), de rol van interne tegenstellingen (regionaal, politiek, religieus) en de betekenis van de eerste oorlogsjaren voor de latere ontwikkeling van de Republiek. Dit verklaart ook de grote belangstelling voor regionale geschiedenissen van de revolutie.

Aan Nederlandse zijde waren en zijn er grote verschillen in de interpretatie van de oorlog. Deze verschillen hangen samen met veranderingen in de wijze waarop in Nederland naar de eigen koloniale geschiedenis in bredere zin is en wordt gekeken.[22] Gedurende de koloniale periode werd in Nederland de legitimiteit van het koloniale bestel slechts door een kleine minderheid ter discussie gesteld. In het verlengde daarvan werd ook in de jaren 1945-1949 het streven naar herstel van het Nederlandse gezag, inclusief de toepassing van militair geweld daarbij, als gerechtvaardigd beschouwd, aanvankelijk als doel op zichzelf, maar allengs als een middel tot een dekolonisatie onder Nederlandse regie. Pas zestig jaar later, in 2005, zocht de Nederlandse overheid, met de uitspraak van minister Bot dat Nederland door de grootschalige inzet van militaire middelen 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan, voor het eerst expliciet aansluiting bij het Indonesische standpunt omtrent de legitimiteit van de onafhankelijkheidsstrijd – een standpunt waarmee de Nederlandse oorlogvoering met terugwerkende kracht als onterecht werd gekwalificeerd. Als gezegd, sprak Bot echter slechts in algemene termen over de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht de oorlog had gevoerd, en liet hij zich niet uit over de legitimiteit van het voorgaande kolonialisme.

Over dat laatste kunnen wij kort zijn. In de immense historiografie worden sterk uiteenlopende standpunten verdedigd over de intenties, werking en effecten van het Europese kolonialisme. Daarbij wordt ruime aandacht besteed aan verschillen tussen en binnen imperiale rijken en in verschillende periodes. Minder omstreden is echter de vaststelling dat het kolonialisme primair werd gedreven door economisch en geopolitiek eigenbelang, dat het in de regel – ook in de latere fase van 'ethische' politiek in Nederlands-Indië – een racistisch en paternalistisch karakter droeg, en dat politieke repressie en geweldsuitoefening inherent waren aan de koloniale staat. Dat geldt, zo is een uitgangspunt in dit onderzoek, ook voor het Nederlandse kolonialisme in Indonesië. De Nederlandse koloniale periode, die in 1942 de facto eindigde met de Japanse bezetting, is weliswaar geen onderwerp van deze studie, maar deze duiding van het kolonialisme heeft wel een belangrijke rol gespeeld in onze interpretatie van het Indonesische nationalisme en de Nederlandse poging na 1945 weer gezag uit te oefenen in de hele archipel.

Koloniale overheersing werd door de betrokken westerse staten en in de door hen gedomineerde wereldorde als legitiem beschouwd. Weliswaar ontstond in het interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog in de betrokken Europese staten en zeker ook in de Verenigde Staten wat meer begrip

voor het verzet tegen de koloniale orde en werden plannen ontwikkeld voor toekomstige dekolonisatie, maar daarbij bleef het uitgangspunt dat de koloniale mogendheden de richting en het tempo van dit proces dienden te bepalen. Dat was voor de Nederlandse opvattingen over Nederlands-Indië niet anders. Daarom achtten de Nederlandse politiek en grote delen van de eigen bevolking 'herstel' van de koloniale orde vanzelfsprekend, al dan niet als een 'fase' op weg naar dekolonisatie. Wat daarbij over het hoofd werd gezien, dan wel ontkend, was dat zich sinds de jaren 1920, alle repressie ten spijt, een nationalistische beweging had ontwikkeld die in 1945 massaal aanhang had verworven. De onderschatting en het afwijzen van dit Indonesisch zelfstandigheidsstreven zouden splijtzwammen in de naoorlogse Nederlandse politiek blijken – en ook lang na 1949 de discussie over het geweldsniveau van de oorlog overwoekeren.

Tijdens en lang na de oorlog liepen de dominante Indonesische en Nederlandse perspectieven over deze geschiedenis sterk uiteen. Dit wordt treffend gesymboliseerd in de discussies over data en begrippen. In het Indonesische perspectief was de Nederlandse koloniale periode al op 9 maart 1942, met de capitulatie voor Japan, ten einde gekomen en was de onafhankelijke Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 een voldongen feit.[23] Vanuit deze optiek was de Nederlandse bestuurlijke en militaire terugkeer daarom een onrechtmatige poging tot herbezetting of rekolonisatie, en was er vervolgens sprake van een oorlog tussen twee staten waarbij Nederland als agressor op Indonesisch grondgebied optrad. Met de toevoeging van 'onafhankelijkheid' aan de titel van het programma – 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Oorlog en Geweld in Indonesië, 1945-1950' – is op voorstel van de Indonesische onderzoekers dit perspectief expliciet gemaakt.

In het Nederlandse politieke proces was het tegengestelde perspectief dominant: Nederland had niet alleen het recht, maar ook de plicht om 'orde en vrede' te herstellen in de archipel, waarbij het streven was onder Nederlandse regie tot nieuwe verhoudingen te komen. Hieruit volgt het standpunt dat 27 december 1949 het beslissende moment was in dit dekolonisatieproces, omdat het Koninkrijk der Nederlanden toen de soevereiniteit over de archipel – met uitzondering van West-Nieuw-Guinea – overdroeg aan de Verenigde Staten van Indonesië, die overigens in een Unie met het Koninkrijk der Nederlanden verbonden moest blijven.[24]

De laatste decennia is het Nederlandse politieke standpunt geleidelijk opgeschoven in de richting van het officiële Indonesische narratief. De categorische afwijzing van de *proklamasi* van 17 augustus werd schoorvoetend

omgebogen tot een feitelijke erkenning – in jargon: een de-facto-erkenning – van die datum als de stichtingsdatum van de Republiek. De Nederlandse regering heeft steeds gesteld dat een formeel-juridische – ofwel de-jure- – erkenning achteraf niet mogelijk is, althans een anachronisme zou zijn. Zij kan, is de redenering, wel erkennen dat de proclamatie en daarmee de ambities van die 17e augustus hadden moeten worden erkend, maar kan achteraf niet ongedaan maken dat dit indertijd niet is gebeurd.

Samenvattend: de Indonesische en Nederlandse opvattingen over de legitimiteit van de oorlog stonden diametraal tegenover elkaar. De keuze voor 17 augustus 1945 dan wel 27 december 1949 had indertijd derhalve een zware politieke lading, met directe repercussies voor de karakterisering van de oorlog. In het eerste geval was er sprake van een oorlog op Indonesisch grondgebied tussen twee soevereine staten, waarbij Nederland de agressor was. In het tweede geval kon worden gesproken van politioneel optreden tegen een gewapende opstand of van een traditionele koloniale oorlog, zoals die voorheen veelvuldig waren gevoerd in Nederlands-Indië, ditmaal echter van grotere omvang en met een andere uitkomst. Als historici maken wij geen keuze tussen beide opvattingen: voor ons is het inzicht leidend dat 17 augustus 1945 het startsein was voor twee deels tegengestelde processen van staatsvorming in de archipel, waarin de Republiek trachtte een onafhankelijke eenheidsstaat op te bouwen, terwijl de Nederlandse dan wel Nederlands-Indische regering juist een federale staat met sterke banden met Nederland nastreefde, met een bloedige oorlog als gevolg.

De Nederlandse de-facto-erkenning van 17 augustus 1945 impliceerde een breuk met de eerdere framing van de oorlog in termen van 'politionele acties' op eigen, koloniaal grondgebied. Die zienswijze beriep zich op een internationale rechtsorde die in die tijd nog grotendeels door de westerse, veelal koloniale landen werd gedomineerd. Tegelijk werd zij al tijdens deze oorlog bestreden, niet alleen door de Republiek, maar ook door andere landen, onder meer in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Daar staat tegenover dat verreweg de meeste staten Indonesië pas na de 27e december 1949 formeel erkenden, terwijl de toetreding tot de Verenigde Naties volgde op 28 september 1950.

In Indonesië wordt meestal kortweg van de Revolusi Nasional gesproken, waarbinnen dan sprake is van een strijd tegen Nederland ter verdediging van de reeds op 17 augustus 1945 bereikte onafhankelijkheid; de twee politionele acties worden aangeduid als *Agresi Militer Belanda 1* en

Agresi Militer Belanda 2. In de recente Nederlandse historiografie is het verhullende begrip 'politionele acties', als aanduiding voor de jaren 1945-1949, inmiddels vervangen door de term 'oorlog', in samenstellingen als 'onafhankelijkheidsoorlog', 'dekolonisatieoorlog', 'koloniale oorlog', of ook wel 'Indonesië-oorlog' en 'Nederlands-Indonesische oorlog'. Voor al deze aanduidingen is wat te zeggen. Wordt gesproken van 'dekolonisatieoorlog', dan ligt de nadruk meer op de strijd als onderdeel van een proces waartoe ook de politieke onderhandelingen behoorden die pas eind 1949 werden afgesloten, of wordt aangehaakt bij internationale debatten waarin de term gangbaar is. Met de keuze voor 'onafhankelijkheidsoorlog' – in het Indonesisch naast 'nationale revolutie' ook wel aangeduid als 'vrijheidsoorlog' – wordt de nadruk sterker gelegd op '1945' en de Indonesische verdedigingsoorlog tegen de Nederlandse 'rekolonisatie' in de hierop volgende jaren. Voor beide keuzen zijn goede argumenten aan te voeren en zij zijn niet per se strijdig met elkaar. Onze voorkeur voor 'onafhankelijkheidsoorlog' doet recht aan het Indonesische perspectief en sluit aan op een breder gebruik van deze term voor vergelijkbare historische gebeurtenissen, in geval van bijvoorbeeld de Amerikaanse, maar ook de Nederlandse onafhankelijkheidsoorlog.

Analytische begrippen en (koloniaal) taalgebruik

Over het karakter van de Nederlandse oorlogvoering staat het regeringsstandpunt uit 1969 officieel nog overeind, namelijk dat de krijgsmacht zich in de regel 'correct' zou hebben gedragen, dat er weliswaar sprake was geweest van betreurenswaardige 'excessen', incidenten dus, maar dat van 'systematische wreedheid geen sprake is geweest'. Op basis van het onderzoek dat sindsdien is verricht naar aard en omvang van het Nederlandse geweld wordt dit standpunt onder historici nauwelijks meer onderschreven. Er zijn steeds meer aanwijzingen gedocumenteerd dat het extreme Nederlands geweld wijdverbreid was en een structureel dan wel systematisch karakter had. Dat ook de Nederlandse regering inmiddels aanleiding ziet tot herbezinning spreekt uit het besluit tot financiering van dit onderzoek en de toelichting hierop, waarin wordt verwezen naar de harde conclusies van Limpach over het Nederlandse extreme geweld.

Het huidige debat spitst zich derhalve vooral toe op de vraag in hoeverre dit geweld inderdaad als structureel en/of systematisch – in plaats van incidenteel – moet worden bestempeld, en hoe het te verklaren is. Wij sluiten

ons aan bij de wijze waarop deze termen in de historiografie zijn gebruikt, in de zin dat het verschil tussen structureel en systematisch geen kwestie is van kwantiteit of frequentie, maar meer een kwestie van intentie. Systematische inzet van extreem geweld geschiedt met opzet, dat wil zeggen op bevel of met instemming van de hogere militaire en politieke leiding, terwijl bij structureel gebruik van extreem geweld sprake is van al dan niet stilzwijgend gedogen of onverschilligheid. In het derde hoofdstuk gaan we nader in op deze historiografie. In Tussenbalans aan het eind van dit eerste deel vatten wij samen hoe wij een aantal kernbegrippen definiëren en lichten wij de keuze van de deelprojecten toe. Daar zetten wij eveneens uiteen hoe wij in deze studie het begrip extreem geweld gebruiken.

De vraag *hoe* Nederland de oorlog voerde kan worden losgekoppeld van de vraag naar de legitimiteit van de oorlogvoering. Over de vraag welke juridische regels en normen op de oorlogvoering van toepassing zouden zijn oordelen deskundigen ook achteraf verschillend. In de namens de KUKB aangespannen rechtszaken tegen de Nederlandse staat hanteerden de eisers het juridische kader dat voortvloeit uit het Nederlandse standpunt, waarin de Nederlandse krijgsmacht geweld beging tegen eigen onderdanen, niet tegen burgers van een soevereine staat Indonesië. De vraag naar de toepasselijkheid van het humanitair oorlogsrecht is niet eenvoudig te beantwoorden gezien de verschillende standpunten betreffende de karakterisering van de oorlog en ook omdat dit rechtsgebied juist in deze jaren zeer sterk in beweging was. Er zijn echter krachtige argumenten om te stellen dat kernregels van dit recht ook tijdens dit conflict al van toepassing waren, of in ieder geval door Nederland van toepassing werden verklaard,[25] en dat een veelheid aan handelingen waarvoor wij – in navolging van veel wetenschappers – het overkoepelende begrip 'extreem geweld' gebruiken, met deze regels in strijd was; zoals veel van dit extreme geweld overigens ook strijdig was met het nationale recht. Voor een historisch onderzoek ligt een juridisch-theoretische benadering van de vraag naar de aard van het geweld minder voor de hand. Van meer belang voor ons is om vast te stellen op welk normatief en juridisch kader de Nederlandse politieke en militaire autoriteiten zich in de jaren 1945-1949 zelf baseerden bij hun beoordeling van de vraag welke vormen van geweld al dan niet geoorloofd waren. Welke gedragsregels legden zij de militairen op? En in hoeverre zijn deze regels ook daadwerkelijk gehandhaafd? Een andere vraag die zich gaande het onderzoek aan ons opdrong, is hoe individuele militairen vanuit hun eigen rechtsgevoel over het gebruik van geweld en met name de extreme vormen daarvan hebben

gereflecteerd. Was er volgens hen een duidelijke grens tussen wat wel en wat niet aanvaardbaar was?[26]

Niet alleen woorden als 'oorlog' en 'politionele acties' zijn overladen met vaak impliciete betekenissen, dat geldt voor heel veel termen – juist in relatie tot het koloniale verleden. Terminologie doet er dan ook toe. In deze studie is getracht afstand te nemen van vaak impliciete veronderstellingen en oordelen in het woordgebruik van weleer, omdat die woorden doortrokken waren van een specifiek koloniaal perspectief en aan de basis lagen van een eenzijdige framing. Nederlandstalige bronnen maken vaak nauwelijks onderscheid tussen verschillende groepen tegenstanders en bezigen naast betrekkelijk neutrale begrippen als 'de vijand' en 'vrijheidsstrijders' vooral typeringen als 'terroristen', 'extremisten', 'bandieten', 'rampokkers' en 'bendes', waarmee elk gewapend verzet in feite als misdadig werd gediskwalificeerd en tevens een geweld bevorderend vijandbeeld werd gecreëerd. In dit onderzoek worden dergelijke diskwalificerende omschrijvingen vermeden, zonder daarbij te vervallen in verbloemend taalgebruik waar het Indonesische gewelddaden of criminele motieven betreft.

De verhullende term 'politionele acties' wordt slechts gebruikt als historische aanduiding voor de twee specifieke militaire operaties (Operatie Product en Operatie Kraai) en wordt gespiegeld met Agresi Militer Belanda 1 en 2. En als het gaat over de Indonesische archipel gebruiken wij in de regel de aanduiding 'Indonesië', zeker wanneer het gaat over de periode na de capitulatie van Japan. Dat is strikt juridisch genomen een anachronisme; tegelijk kan hierbij worden aangetekend dat deze aanduiding al sinds de late negentiende eeuw gangbaar was en de Nederlandse instanties die vanaf 1948 ook zelf gingen hanteren, bijvoorbeeld in de doelstelling om tot een Verenigde Staten van Indonesië te komen en in de wijziging van de 'I' in het KNIL van 'Indisch' naar 'Indonesisch'.

Ook de aanduiding en spelling van Indonesische namen en locaties is niet neutraal. Wij kozen ervoor om in plaats van de koloniale overal de hedendaagse Indonesische aanduidingen en spelling te hanteren, uiteraard met uitzondering van citaten. Aanduidingen als 'Batavia' of 'de Indische regering' worden alleen gebruikt om de koloniale context te signaleren.

Het Indonesische geweld en de bersiap

In het onderzoek stonden vragen rond het *Nederlandse*, niet het Indonesische geweld centraal. Het intra-Indonesische geweld dat een inherent onderdeel was van het proces van staatsvorming tijdens de Indonesische revo-

lutie komt beperkt aan de orde; er wordt in de Nederlandse bronnen wel veelvuldig aan gerefereerd, mede als aanleiding dan wel excuus voor eigen geweld.

In de Indonesische historiografie en – vooral – de publieke verbeelding (schoolboeken, musea, media) is het gewapende verzet tegen Nederland – en overigens ook tegen de Japanse en Britse troepen – gekarakteriseerd als gerechtvaardigd, collectief en vaak ook als heroïsch. Voor eigen slachtofferschap is op nationaal niveau minder aandacht. De gehele periode wordt veelal kortweg aangeduid als de Indonesische revolutie . Daarmee wordt enerzijds benadrukt dat de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 een historisch feit was, en anderzijds een beeld opgeroepen van sociale transformatie. Dat ook aan Indonesische zijde sprake is geweest van extreem geweld wordt niet ontkend, maar is tot op heden evenmin een belangrijk onderdeel van de Indonesische historiografie geweest. De nadruk ligt op het legitieme karakter van de strijd tegen wat wordt omschreven als de Nederlandse agressie. Daarbij worden niet alleen de guerrilla, maar ook veldslagen zoals in Surabaya, Semarang en Ambarawa voor het voetlicht gebracht. Thema's als geweld tegen (Indo-)Europeanen, Chinezen en andere gemeenschappen en individuen die verdacht werden van collaboratie met de Nederlanders, of diverse andere vormen van intra-Indonesisch etnisch, regionaal of politiek geïnspireerd geweld, vormden geen belangrijk bestanddeel van het officiële narratief. Dat geldt dus ook voor een thema als de bersiap, dat pas recentelijk expliciet aandacht kreeg.[27]

In de brief aan de Tweede Kamer waarin het voornemen tot financiering van het onderzoek werd aangekondigd, refereerde de regering uitdrukkelijk aan het Indonesische geweld dat immers onderdeel was van 'de moeilijke context waarin Nederlandse militairen moesten opereren'. In dit verband werd ook verwezen naar 'het leed van slachtoffers en nabestaanden van de "Bersiap"'.[28] Het geweld tijdens de bersiap is door eerdere onderzoekers en ook in memoires van betrokkenen beschreven; dit onderzoek hebben wij voortgezet. Enerzijds is dit belangrijk, omdat in deze gewelddadige periode duizenden – vooral Indische – Nederlanders en Chinezen het slachtoffer werden van extreem geweld, een episode met een lange nasleep waarvoor ook in Nederland lang weinig aandacht was. Anderzijds is dit onderzoek van belang, omdat de impact van deze periode mogelijk van invloed was op de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht de tegenstander percipieerde en bestreed. In het deelonderzoek naar de bersiap is uitdrukkelijk gezocht naar een breder perspectief, met aandacht voor alle slachtoffers van de 'ge-

weldsspiraal' en voor een brede analyse van daderschap en motieven. Ook is onderzocht welke betekenis toen en later vanuit Nederlands perspectief aan dit geweld werd toegekend.

De implicaties van dit onderzoek

Van meet af aan hebben de drie instituten aangegeven dat het onderzoek gericht zou zijn op het verwerven van dieper inzicht, op analyse en verklaring van het Nederlandse oorlogsgeweld in bredere context. Het doel is niet het vellen van politieke, morele of juridische oordelen. Impliciet was het wel de intentie van het programma om niet alleen een bijdrage te leveren aan wetenschappelijke debatten, maar ook aan de maatschappelijke reflectie op deze dramatische episode in de Nederlandse koloniale geschiedenis.

De conclusies van het onderzoek ondersteunen de opvattingen die de afgelopen jaren door steeds meer historici zijn verwoord, namelijk dat de Nederlandse krijgsmacht zich niet incidenteel maar structureel bediende van extreem geweld. Het officiële standpunt van 1969 strookt niet met wat wij inmiddels weten. Dat roept direct ook vragen op over de verantwoordelijkheid van de militaire top en nog sterker over de politieke verantwoordelijkheid, voorafgaand aan en tijdens de oorlog, maar ook in de periode daarna toen, zoals duidelijk zal worden, het gevoerde beleid zelden was gericht op 'waarheidsvinding'. Hierop komen wij in deel III en de Conclusies van dit boek terug.

2.

Nederland en Indonesië 1945-1949

De politiek-historische context

Gert Oostindie

Aan de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 en de daaropvolgende oorlog gingen een lange periode van Nederlandse koloniale overheersing en een korte maar ingrijpende Japanse bezetting vooraf. In dit hoofdstuk wordt deze geschiedenis summier beschreven, waarbij het accent ligt op de politieke geschiedenis. Benadrukt moet worden dat in de Indonesische historiografie ook andere perspectieven naar voren komen en andere vragen worden gesteld, waarin de Nederlandse rol veel minder centraal staat.[1] In het volgende hoofdstuk worden de hoofdlijnen van de militaire geschiedenis in de jaren 1945-1949 beschreven. Gezamenlijk bieden deze hoofdstukken een context waarin het optreden van de Nederlandse krijgsmacht kan worden begrepen.

Het koloniale tijdperk

In de vijftiende eeuw begonnen Portugal en Spanje als eerste Europese landen overzeese imperia te vestigen; andere staten, waaronder de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, volgden. In de daaropvolgende eeuwen werd Europa dominant in een wereld die steeds sneller globaliseerde, mede

Op 17 augustus 1945 roept Sukarno de onafhankelijke Republiek Indonesië uit, geflankeerd door Mohammad Hatta (rechts op de foto). Bron: Frans Mendur, ANRI/IPPHOS.

dankzij grondstoffen en agrarische producten uit de koloniën, die vervolgens ook fungeerden als afzetmarkten voor industriële producten. Het beginpunt van de koloniale overheersing van Nederland over de Indonesische archipel wordt vaak gedateerd rond 1600. Dat is een wat misleidende voorstelling van zaken. In feite duurde het tot het einde van de Aceh-oorlog, rond 1910, voordat de hele archipel min of meer onder Nederlands gezag was gebracht.[2] In de periode van de Republiek had de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602-1799) slechts op een beperkt aantal plekken – in het bijzonder West-Java en de Molukken – territoriaal gezag uitgeoefend. De VOC-periode wordt wel aangeduid als een periode van handelskolonialisme; dat neemt niet weg dat de VOC de eerste delen van de archipel met grof geweld innam en zich ook bij haar handelspraktijken bediende van dwang en gewapend optreden. Tijdens de napoleontische oorlogen was de kolonie tijdelijk in Britse handen. Pas met de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden (1813-1815) begon een periode van grootschalige militaire en bestuurlijke onderwerping, eerst vooral op Java, daarna in de rest van de archipel. Zo kreeg Nederlands-Indië langzamerhand vorm als de territoriale eenheid die uiteindelijk ook het grondgebied van de Republiek Indonesië zou worden.

Vestiging, expansie en consolidatie van het koloniale gezag gingen met veel geweld gepaard. Het aantal gewapende conflicten en grotere oorlogen dat de VOC en later het Koninkrijk der Nederlanden in de archipel heeft gevoerd loopt in de vele honderden, het aantal slachtoffers in de honderdduizenden.[3] Dreiging met, en daadwerkelijk gebruik van geweld waren onmisbaar voor de opbouw en consolidatie van de koloniale staat, maar geweld alleen kon niet de basis zijn voor een enigszins stabiele koloniale staat, temeer daar het aantal Europeanen op de totale bevolking zeer klein was. Gezag werd daarom bij voorkeur uitgeoefend via de Indonesische elites, een grote en heterogene groep aristocraten die in opeenvolgende fasen van de koloniale expansie werden gedwongen of verleid tot medewerking. Wie weigerde werd geconfronteerd met intimidatie en zo nodig geweld. Het resultaat – aan de vooravond van de Japanse bezetting in 1942 – was een koloniale staat met een uiterst kleine Nederlandse bovenlaag, die zijn gezag uitoefende via een duaal bestuur, een rijkgeschakeerd stelsel waarin naast een Nederlandse een Indonesische bestuurder stond, afkomstig uit de lokale Indonesische elites, die binnen de marges van het koloniale stelsel veel ruimte hadden ook hun eigen belangen te behartigen.

'Indië' werd in de loop van de negentiende eeuw steeds verder ontwikkeld tot een economisch wingewest. Op Java leverde het Cultuurstelsel (1830-

1870) – met de door Multatuli gehekelde gedwongen arbeid – ongekende 'Indische baten' op. De hierop aansluitende 'liberale' periode leidde tot een *boom* van de plantagesector op dit eiland en nu ook op Sumatra. In sommige kringen in Nederland groeide het ongemak over de eenzijdige voordelen die dit koloniale succesverhaal opleverde, vooral in het licht van de schrijnende ongelijkheid in Indonesië zelf. Dit leidde rond 1900 tot wat werd gepresenteerd als een nieuwe, op verbetering van het welzijn van de bevolking gerichte benadering, de 'ethische politiek'. Daarmee kwam evenwel geen einde aan de exploitatie van het land en zijn bevolking; de kolonie bleef onverminderd van cruciaal belang voor de Nederlandse economie. De koloniale baten dienden volgens de pleitbezorgers van de ethische politiek echter meer te worden geïnvesteerd in een modernisering van de kolonie, waarbij ook ruimte moest worden gemaakt voor 'verheffing' van de Indonesische bevolking. Dit in vergelijking met de voorgaande periode wellicht als verlicht aan te duiden beleid viel samen met een laatste, uitgesproken agressieve fase van territoriale expansie en consolidatie, waarin het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) vooral tijdens de Aceh-oorlog vele tienduizenden Indonesiërs doodde. Ook ontstond, juist in deze jaren, een wijdverbreid systeem van contractarbeid, onder meer op de plantages in Sumatra, waarin arbeiders vrijwel rechteloos werden uitgebuit.

In het Europese perspectief was het kolonialisme nauwelijks omstreden; onderlinge conflicten en oorlogen gingen voornamelijk over wie zich welk deel van de wereld mocht toe-eigenen. Dat leverde voortdurende strijd en herverdeling op, niet alleen in de decennia voorafgaande aan de Eerste Wereldoorlog, maar ook daarna nog, toen Duitsland zijn koloniën had moeten afstaan. Inmiddels waren ook de Verenigde Staten een koloniale macht geworden en ontwikkelde Japan zich eveneens tot kolonisator; dat laatste leidde tot onrust in Europa en de Verenigde Staten. In algemene zin was het kolonialisme in de door het Westen gedomineerde wereldpolitiek en het internationale recht nog weinig omstreden, al waren de Amerikanen wat kritischer dan de Europese mogendheden en hadden zij in 1936 de Filipijnen binnen tien jaar onafhankelijkheid toegezegd. Alleen China en vooral de Sovjet-Unie – overigens zelf een product van imperiale expansie – spraken zich uit tegen het westerse imperialisme. Dat geluid legde vooralsnog weinig gewicht in de schaal. Voor de Tweede Wereldoorlog bood de Sovjet-Unie weliswaar een ideologisch alternatief dat antikoloniale bewegingen wereldwijd inspireerde, maar haar geopolitieke macht was nog niet groot; ook de invloed van communistische partijen in Europese koloniale staten was beperkt.

In deze context was Nederlands-Indië in 1940 in de door het Westen gedomineerde internationaal-politieke en de volkenrechtelijke arena, anders dan in de kolonie zelf, een nog vrijwel onomstreden entiteit, net als de koloniën van andere mogendheden dat waren. Dit verklaart mede waarom, in 1945, het 'herstel' van de koloniale verhoudingen, of tenminste de Nederlandse controle over een mogelijk dekolonisatieproces, in eigen land en aanvankelijk ook elders in de westerse wereld als min of meer vanzelfsprekend werd ervaren. En het verklaart ook waarom de onafhankelijkheid van Indonesië niet onmiddellijk in 1945, maar pas in 1949 internationaal algemeen werd erkend, nadat Nederland de soevereiniteit onder grote internationale druk maar formeel vrijwillig had overgedragen aan de Verenigde Staten van Indonesië, die in een Unie aan het Koninkrijk der Nederlanden verbonden moest blijven.

Indonesisch nationalisme en koloniale repressie

Het kolonialisme werd van meet af aan geleid door economische en geopolitieke motieven, ofwel het eigenbelang van de betrokken Europese staten. De onderwerping van en controle over de bevolking van de veroverde gebieden impliceerden een immanente dreiging met, en waar nodig ook inzet van militair geweld. Dat gold ook voor het organiseren van extra arbeidsaanbod via slavenhandel en slavernij, gedwongen culturen of een vaak dicht bij loonslavernij liggende vorm van contractarbeid. Dit optreden werd gelegitimeerd met een in Europa als vanzelfsprekend ervaren denken in termen van raciale en culturele superioriteit; in het verlengde daarvan kenden alle koloniale samenlevingen, in vele varianten, een raciale ordening. In sterk verschillende gradaties hebben Europese mogendheden zich in hun koloniën gericht op verbreiding van de eigen cultuur, waaronder taal en religie. Vanaf de late negentiende eeuw werd daarbij het motief van economische en – daaraan gekoppeld – sociale modernisering naar westers model steeds belangrijker, niet alleen als legitimatie maar ook als extra doelstelling van het imperium.

Nederlands-Indië, de kern van een Nederlands 'imperium' dat na de napoleontische oorlogen buiten de Lage Landen zelf verder alleen Suriname en zes kleine Caribische eilanden omvatte, vormde geen uitzondering op deze regel.[4] Aan de vooravond van de Japanse bezetting was de koloniale samenleving min of meer ingedeeld in drie sociaal-juridische categorieën. Met ongeveer 300.000 zielen maakte de (Indo-)Europese bevolking nog geen half procent van de totale bevolking van ongeveer zeventig miljoen uit; tot deze

categorie werd opmerkelijk genoeg ook het kleine aantal Japanse bewoners gerekend. 'Vreemde Oosterlingen', vooral Chinese immigranten en hun nazaten, maar ook Arabieren, vormden de tweede categorie, een paar procent van de bevolking. De overgrote meerderheid, de 'inlandse bevolking', stond – met uitzondering van de lokale aristocratieën – onder aan de maatschappelijke ladder in hun eigen land. Zij waren onderdanen van het koloniale gezag die ook onder de 'ethische politiek' vrijwel verstoken bleven van bijvoorbeeld onderwijs: in 1930 was 97 procent van de bevolking analfabeet, althans in het Latijnse schrift; velen hadden wel een zekere kennis van het Javaanse of Arabische schrift. Naar etniciteit waren de grenzen tussen de drie categorieën dus niet waterdicht. In het interbellum werd een beperkt aantal families uit de Indonesische en Chinese elites juridisch 'gelijkgesteld' met de Europese bevolking, wat hun onder meer verzekerde van een betere rechtsbescherming en toegang tot goed onderwijs. Hiermee werd de raciale koloniale orde echter niet wezenlijk doorbroken, noch in sociaal, noch in politiek opzicht.

De vestiging van het koloniale gezag heeft van meet af aan verzet opgeroepen, lijdelijk en – getuige de lange reeks schermutselingen en oorlogen – vaak ook actief en militant. Tot de twintigste eeuw had dat verzet echter een lokaal of regionaal karakter en was het afhankelijk geweest van pragmatische afwegingen en de opstelling van plaatselijke elites. Dit veranderde met het ontstaan van een nationalistische beweging die een steeds sterker ideologisch karakter kreeg en de hele archipel ging omvatten – het spiegelbeeld van het archipel-brede 'pacificatiebeleid' van de koloniale staat. Belangrijke momenten in dit proces waren de oprichting van Budi Utomo (1908), de Sarekat Islam (1912), de Indische Partij (1912), de Partai Komunis Indonesia (1914), de Indonesische Vereniging/Perhimpunan Indonesia (1922-1925) en Sukarno's Partai Nasional Indonesia (1927). Op het Kongres Pemuda (jeugdcongres) in 1928 werd de Sumpah Pemuda (eed van de jeugd) gezworen ('één land – Indonesië, één volk – het Indonesische volk, en één taal – Indonesisch') en werd het volkslied Indonesia Raya voor het eerst gezongen.

Deze bewegingen en organisaties verschilden onderling sterk van elkaar. Sommige hadden een uitgesproken nationaal, andere een wat meer regionaal karakter. Ook was er verdeeldheid over het belang dat aan religie en vooral de islam moest worden toegekend, en in politieke gezindheid (liberaal, socialistisch, communistisch). Deze verschillen hadden gevolgen waar het ging om de bereidheid tot het sluiten van compromissen met het koloniale gezag en de keuze voor geleidelijkheid dan wel gewapende strijd. Wat alle stromingen echter verbond was hun sterke kritiek op het koloniale stelsel.

Het Indonesische nationalisme werd aan Nederlandse zijde nooit ten volle begrepen en, uitzonderingen daargelaten, hoe dan ook afgewezen. Deze vaststelling vergt toelichting en nuancering. Daarbij moet allereerst onderscheid worden gemaakt tussen Nederland en Nederlands-Indië, en tussen politiek en samenleving. In Nederland leefden in het politieke spectrum wel verschillende opvattingen over het koloniale beleid, maar alleen sommige links-intellectuele kringen, revolutionaire socialisten en de kleine communistische partij wezen het kolonialisme categorisch af, de laatste onder de leuze: 'Indonesië los van Holland nu!'. Binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) domineerde het standpunt dat de uitbuiting moest stoppen, maar dat een onafhankelijk Indonesië iets voor de verre toekomst was. De overige partijen waren aanzienlijk terughoudender. In allerlei bewoordingen werd steeds een drietal argumenten tegen het 'opgeven' van de kolonie aangevoerd. Ten eerste was er het economische belang, sterk overdreven verwoord in de metafoor dat Indië de kurk was waarop de Nederlandse economie dreef. Dan was er het geopolitieke argument dat Nederland zonder Indië – de kleine Caribische koloniën telden nauwelijks mee in deze redenering – internationaal onbetekenend zou worden ofwel, in de naoorlogse beeldspraak, zou degraderen tot een 'land met de rang van Denemarken'. Ten slotte was er ook het meer paternalistische argument, dat teruggreep op de ethische politiek: er was nog zoveel belangrijks te doen voor de kolonie en haar bevolking, die ook tegen haar eigen elites beschermd moest worden. In 1945 zou hieraan de overtuiging worden gekoppeld dat Nederland deze door Japan ruw onderbroken ontwikkelingstaak eerst moest afmaken voordat Indië op eigen benen kon staan. In allerlei varianten ademden de voor- en aanvankelijk ook naoorlogse parlementaire debatten deze geest: Nederland kon nog lang niet zonder Indië, en Indië zeker niet zonder Nederland.

Dat was de politiek – beheerst door uitgesproken koloniale opvattingen, die overigens ook door koningin Wilhelmina met overtuiging werden gedeeld, getuige haar steun voor de cultus rond gouverneur-generaal Jo van Heutsz, de 'pacificator' van Aceh. De gevoelens van de vorstin kwamen ook tot uitdrukking in de merkbare tegenzin waarmee zij met het oorlogskabinet in Londen sprak over naoorlogse dekolonisatie. Of en hoe het kolonialisme en het 'verre Indië' in het bijzonder 'leefden' in de Nederlandse samenleving is minder goed vast te stellen. Vaststaat in ieder geval dat in instituties als de kerken, het onderwijs, de pers, de populaire cultuur en zelfs de kunsten het kolonialisme veelal als een vanzelfsprekendheid werd voorgesteld. Aangezien deze instituties in het verzuilde Nederland weer sterk waren verbonden met

de politieke partijen was er in de aanhang daarvan weinig ruimte, en vermoedelijk ook weinig behoefte, een ander geluid te laten horen. Die volgzaamheid zou een grote rol blijven spelen in het naoorlogse dekolonisatiebeleid.

In Nederlands-Indië zelf stonden de als 'Europees' geclassificeerde bevolking en het koloniale bestuur dichter bij elkaar. Ruwweg een derde van deze bevolkingsgroep bestond aan de vooravond van de Japanse bezetting uit *totoks*, ofwel Nederlanders en andere witte westerlingen. Europeanen, en in het bijzonder de totoks, waren dominant in de hogere posities in het bedrijfsleven en in het koloniale bestuur. Maar mensen van gemengd Europees-Aziatische afkomst, ook wel aangeduid als Indo-Europeanen – of indo's, een term die indertijd vaak een negatieve connotatie had –, vormden de meerderheid van deze juridisch Europese bevolking. Hun families woonden vaak al generaties in de kolonie, sommigen met een stamboom die tot de zeventiende eeuw terugging. Waar de totoks veelal tot de hogere klassen behoorden, was de Indo-Europese bevolking in sociaaleconomisch en cultureel opzicht meer gelaagd. Hun positie tussen de totoks enerzijds en de Chinese middenklasse en inheemse aristocratie en opkomende Indonesische middenklasse anderzijds, was fragiel. Dat gold evenzeer voor enkele etnische groepen die binnen het koloniale bestuur en leger een min of meer geprivilegieerde positie hadden verworven, in het bijzonder christenen uit de Molukken, Minahasa en Timor – groepen die gezamenlijk wel werden aangeduid als 'Ambonezen'.

Het is niet verrassend dat de verbondenheid van al deze groepen met het koloniale stelsel hen vrijwel collectief bracht tot uitgesproken reactionaire standpunten inzake het Indonesische nationalisme, koloniale hervormingen en zeker ook onafhankelijkheid. Zo was de radicaal rechtse Vaderlandse Club in de jaren dertig populair onder de (Indo-)Europese bevolking, en dat gold ook voor de Indische afdeling van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die overigens minder accent legde op 'raszuiverheid' dan de partij in Nederland dat deed. Het verbaast wellicht wel dat juist in totok-kringen – Indonesiërs waren niet vertegenwoordigd – een kleine groep van sociaaldemocratisch georiënteerde ambtenaren actief was die herijking, en op langere termijn ontmanteling, van het koloniale stelsel bepleitte, zij het onder Nederlandse leiding. Uit deze zogenaamde Stuwgroep kwamen enkele hoofdrolspelers in de naoorlogse jaren voort, onder wie Hubertus van Mook, Johann Logemann en Jan Jonkman; eerstgenoemde werd later luitenant-gouverneur-generaal, de andere twee werden minister van Overzeese Gebiedsdelen voor de Partij van de Arbeid (PvdA).

Van werkelijke hervorming van het koloniale bestuur kwam het in de vooroorlogse periode niet. Als onderdeel van de ethische politiek was in 1918 de Volksraad opgericht, een soort raadgevend parlement, met deels door de Europese bevolking verkozen leden, deels door de gouverneur-generaal aangewezen 'inlanders', Chinezen en Arabieren. De Volksraad stond geen radicale veranderingen voor. Hoe dan ook lag de werkelijke macht niet bij deze raad, maar bij de gouverneur-generaal, al moest deze voor bepaalde onderwerpen voorstellen ter advisering voorleggen aan de Volksraad. In het beleid van de opeenvolgende Nederlanders die deze positie bekleedden was zeker verschil aan te wijzen: waar Alexander Idenburg (1909-1916), Johan Paul van Limburg Stirum (1916-1921) en Dirk Fock (1921-1926) als enigszins hervormingsgezind golden, was Andries de Graeff (1926-1931) een overgangsfiguur en waren Bonifacius de Jonge (1931-1936) en Edzard Tjarda van Starkenborgh Stachouwer (1936-1942) uitgesproken conservatief. Ook het Haagse beleid werd steeds conservatiever, zeker onder minister-president Hendrik Colijn (1925-1926 en 1933-1939), die zelf als KNIL-officier bij diverse bloedige militaire campagnes betrokken was geweest. Werd het prille Indonesische nationalisme aanvankelijk nog min of meer gedoogd, vanaf eind jaren twintig was onverbiddelijke repressie het parool. Dit beleid volgde op enkele communistisch geïnspireerde opstanden op Java (1926) en Sumatra (1927); vanaf dat moment werden in koloniale kringen nationalisme en communisme vaak in één adem genoemd. Daaruit sprak een fundamenteel onbegrip van wat zich afspeelde en hoe het Indonesische nationalisme zich ontwikkelde.

De aan de Technische Hogeschool van Bandung afgestudeerde bouwkundige Sukarno groeide in de vooroorlogse jaren uit tot de meest prominente nationalist. Hij raakte steeds in conflict met het koloniale bestuur, dat hem tweemaal gevangen zou nemen en verbannen: eenmaal kortstondig in Bandung (1930-1931), de tweede maal voor lange jaren, toen hij verbannen werd naar Flores en daarna Bengkulu (1934-1942). Duizenden anderen werden eveneens verbannen, onder wie Mohammad Hatta en de latere eerste premier Sutan Sjahrir, die overigens beiden in Nederland hadden gestudeerd. Zij waren van 1934 tot 1942 politieke gevangenen, onder meer in het kamp Boven-Digul, diep in het onherbergzame westelijke deel van het toenmalige Nieuw-Guinea (Papua). Het koloniale antwoord op het Indonesische nationalisme kwam feitelijk neer op de ontwikkeling van een autoritaire staat, waarin het koloniale leger en het politiewezen een cruciale rol speelden.

De repressie van de jaren dertig zette in veel opzichten de toon voor wat zich het volgende decennium zou afspelen. De harde lijn was in die zin suc-

cesvol, dat de leiders van de nationalistische beweging waren geïsoleerd en het koloniale gezag zich minder bedreigd voelde. Maar deze ogenschijnlijke rust leidde tot zelfgenoegzaamheid en een ernstige onderschatting van de kracht van het nationalisme. Gouverneur-generaal De Jonge verklaarde in 1935 publiekelijk dat, 'nu wij driehonderd jaren hier in Indië hebben gearbeid, er nog wel driehonderd jaar bij moeten komen, aléér Indië misschien voor een vorm van zelfstandigheid rijp zou zijn'.[5] De pijnlijke directe ervaring met de Nederlandse repressie en de wetenschap dat de koloniale mentaliteit niet eensklaps was verdwenen, zouden na 1945 voeding geven aan het wantrouwen aan Indonesische zijde in de oprechtheid van het Nederlandse dekolonisatiebeleid. Dat wil zeggen, áls Indonesiërs al aanvaardden dat de oude kolonisator nog een rol mocht spelen.

De Japanse tijd

Kolonialisme is niet voorbehouden aan Europese landen, een verbloemende framing ervan evenmin. Ook de Verenigde Staten gingen dit pad op, evenals Japan. De Japanse koloniale expansie begon met de bezetting van een reeks eilanden in de Stille Oceaan, voorts Taiwan (1895), Korea (1910), Mantsjoerije (1931) en delen van China (1937) en vervolgens, na de aanval op de Amerikaanse oorlogsvloot in Pearl Harbor op 7 december 1941, de meeste Europese koloniën in Oost-, Zuidoost- en Zuid-Azië. Sinds de jaren dertig gaf Japan zijn expansieve politiek het frame van 'bevrijding van Azië' mee. De inval in Nederlands-Indië begon rond de jaarwisseling 1941-1942 en niet veel meer dan twee maanden later, op 9 maart, moest legercommandant Henk ter Poorten capituleren. Hij werd krijgsgevangen gemaakt; gouverneur-generaal Tjarda werd geïnterneerd. Voor de ogen van alle Indonesiërs was het Nederlandse koloniale bestel in een mum van tijd verslagen en vernederd. De archipel behoorde nu tot het Japanse imperium, dat in zijn vaandel 'Azië voor de Aziaten' droeg maar in wezen een nieuwe koloniale bezetting begon.

Achteraf bezien zou de Japanse overwinning de bezegeling van het einde van Nederlands-Indië blijken te zijn. Dat was echter voor de Nederlanders in 1942 noch in 1945 evident, integendeel. Om drie redenen waren de Tweede Wereldoorlog en in het bijzonder de Japanse tijd beslissend voor de wijze waarop Indonesië de onafhankelijkheid verwierf. Allereerst luidde deze oorlog wereldwijd een dekolonisatieproces in; de ontwikkelingen in een reeks imperia en de Amerikaanse opstelling in de daaropvolgende nieuwe – nu 'koude' – oorlog versterkten elkaar. Voorts gaf de Japanse bezetting krachtige politieke, intellectuele, mentale en militaire impulsen aan het Indonesi-

sche nationalisme, terwijl het Nederlandse koloniale bestuursapparaat juist was afgebroken. Ten slotte versterkte het isolement van Nederlandse hoofdrolspelers tijdens de oorlog de al diepgewortelde onderschatting van dat nationalisme. Beide laatstgenoemde factoren behoeven een korte toelichting.

De Japanse bezetting van Indonesië had een koloniaal karakter, gericht op meedogenloze uitbuiting. Deze nam nog verder toe naarmate de geallieerde opmars de positie van Japan verzwakte. Enerzijds was sprake van ernstige verarming en hongersnood, anderzijds van rekrutering van enkele miljoenen dwangarbeiders, *romusha's*, voor tewerkstelling in eigen land of elders in Japans Azië. De demografische tol van de drie jaren Japanse bezetting was enorm, met alleen al op Java naar schatting drie miljoen doden en wellicht vier miljoen in de hele archipel, op een totale bevolking van zo'n zeventig miljoen Indonesiërs.[6] De diepe crisis in grote delen van de archipel leidde tot hevige sociale spanningen die zich in de nadagen van de Japanse tijd en ook daarna zouden ontladen in geweld tegen lokale inheemse bestuurders en Chinese handelaren die ervan werden beschuldigd te hebben geprofiteerd van de economische crisis.

De koloniale uitbuiting van de Indonesische bevolking ging gepaard met een steeds verdergaande politieke en militaire mobilisatie. Direct na de Nederlandse capitulatie had Japan de politieke ballingen vrijgelaten. Een aantal, onder wie Sukarno en Hatta, werd vervolgens nauw betrokken bij de mobilisering van de Indonesische bevolking voor Japanse doeleinden. Deze nationalistische leiders hebben achteraf steeds verklaard dat zij deze kans – die Nederland hun nooit had gegund – wel moesten grijpen, om langs deze omweg uiteindelijk de onafhankelijkheid te verwezenlijken. Andere nationalisten, zoals Sjahrir, kozen voor non-coöperatie. Maar ook Sukarno en de zijnen bleken in de eerste jaren van de Japanse bezetting nauwelijks ruimte te krijgen voor een eigen politieke koers. Pas in de laatste maanden van de bezetting zou Japan schoorvoetend gaan meewerken aan de voorbereiding van de onafhankelijkheid. Opportunistisch, maar verder dan Nederland ooit had willen gaan.

Naarmate de militaire situatie verslechterde ging de Japanse bezetter meer investeren in de – deels gedwongen – rekrutering van Indonesiërs voor lokale strijdgroepen onder Japans bevel. De bedoeling was dat deze milities een bijdrage zouden leveren aan de strijd tegen de geallieerden. Daar zou het nooit van komen, aangezien Japan op 15 augustus 1945 capituleerde, nog voordat er sprake was van een geallieerde invasie van Java en Sumatra. Maar intussen had Japan wel honderdduizenden Indonesiërs getraind en deels ingelijfd bij diverse hulpkorpsen. Deze groepen zouden vervolgens inderdaad een belangrijke

bijdrage leveren aan de strijd tegen twee geallieerde mogendheden, eerst de Britten en daarna de Nederlanders, niet ter verdediging van het Japanse imperium maar van de eigen onafhankelijkheid. De Japanse bijdrage aan deze militaire strijd lag vooral in de rekrutering en training voor 15 augustus, maar zou daarna ook vorm krijgen in de grote hoeveelheid wapens die al dan niet met Japanse medewerking in Indonesische handen overgingen. Daarnaast zou een klein aantal Japanse militairen zich aansluiten bij de Indonesische strijd.[7]

Dan het Nederlandse isolement. Sinds de meidagen van 1940 zetelde het Nederlandse oorlogskabinet in Londen. Tot de Japanse inval moest het kabinet het bestuur van de kolonie overlaten aan de Nederlands-Indische regering, totdat deze vanwege de Japanse bezetting moest uitwijken naar Australië. Met meer tegenzin dan overtuiging, en onder sterke druk van de Amerikanen en – in mindere mate – de Britten, die begrepen dat de legitimiteit van de geallieerde oorlogsinspanningen mede afhing van de belofte van dekolonisatie, zette het oorlogskabinet zich aan een verklaring in de geest van het *Atlantic Charter* (14 augustus 1941). Deze leidde tot de veelgeciteerde '7-decemberrede' (1942), waarin koningin Wilhelmina in betrekkelijk vage termen naoorlogse hervormingen toezegde. Aan deze verklaring waren intern heftige discussies voorafgegaan, waaruit een onverholen koloniale mentaliteit sprak. Het pleidooi van het enige Indonesische lid van het oorlogskabinet, Ario Sujono, om volledige onafhankelijkheid in het vooruitzicht te stellen, kreeg geen kans. Het resultaat was een verklaring die voor de Indonesische nationalisten *too little, too late* was, maar in Nederlandse kring nog lang na de oorlog als bewijs werd aangehaald dat de regering wel degelijk de tekenen des tijds had verstaan en oprecht naar nieuwe verhoudingen streefde. Dat is gezien de voorgeschiedenis twijfelachtig; hoe dan ook werd vastgehouden aan de bij uitstek koloniale opvatting dat Nederland in het proces van dekolonisatie de regie moest voeren.

Het isolement in Londen en het ontbreken van betrouwbare informatie over de ontwikkelingen in Indonesië bestendigden de onderschatting van de nationalistische beweging en droegen bovendien bij aan een heftig ressentiment tegen nationalisten als Sukarno, die werden gekarakteriseerd als marionetten van het Japanse regime zonder betekenisvolle steun van hun eigen bevolking. Precies die rancune en die misvatting waren ook typerend voor een belangrijk deel van de Nederlanders die na de Japanse capitulatie uit de interneringskampen kwamen, en voor de weinige vooroorlogse koloniale bestuurders die op tijd naar Australië waren uitgeweken. Treffend in dit verband is Van Mooks aanvankelijke inschatting dat het nationalisme en

de proklamasi niet veel voorstelden. Enkele dagen voor de onafhankelijkheidsverklaring schreef hij bij terugkeer 'miljoenen Indonesiërs [te zullen] aantreffen die [...] geheel aan onze kant staan', een week erna over de 'laatste wanhoopskreten van een zich verloren wetende Soekarno'; ruim een maand later, begin oktober 1945, beloofde hij nog hem 'in een kooitje' te zullen vangen.[8] Twee weken daarna was Van Mook echter van mening veranderd, hij bepleitte nu directe besprekingen met Sukarno c.s. en voorzag zelfstandigheid, zij het binnen het koninkrijk en pas over 25 jaar. Maar zijn voormalige geestverwant in de Stuwgroep, Logemann, nu minister van Overzeese Gebiedsdelen, verklaarde in het parlement dat zo'n gesprek met Sukarno c.s. 'even onwaardig als onvruchtbaar' zou zijn, en voegde daaraan toe dat alles erop was gericht 'om Indië te doen ervaren, dat het een zegen is, deel uit te maken van het Koninkrijk der Nederlanden'. Een luid applaus was zijn deel.[9]

Bij dit alles speelden niet alleen politieke overtuigingen en al dan niet ethische koloniale sentimenten een rol, of de ambities van missie en zending die voor de christelijke partijen in Nederland ook meespeelden. Het ging ook en vooral om harde economische en geopolitieke belangen. Het Indische en Nederlandse bedrijfsleven wilde in grote meerderheid niets liever dan herstel van zijn geprivilegieerde vooroorlogse economische posities. In regeringskringen leefde sterk het gevoel dat de koloniale connectie cruciaal was voor de wederopbouw van Nederland en voor het behoud van een enigszins prominente plaats in de wereldpolitiek.

De Indonesische revolutie

Op 17 augustus 1945 proclameerden Sukarno en Mohammad Hatta in een korte maar baanbrekende verklaring de onafhankelijkheid van Indonesië. Aan dit moment waren hectische en emotionele beraadslagingen voorafgegaan. De Japanse autoriteiten hadden in september 1944 voor het eerst, zij het in nog vage en daarom voor Sukarno en de zijnen teleurstellende bewoordingen, verklaard te willen meewerken aan een gecontroleerde machtsoverdracht. Naarmate de positie van Japan verslechterde, besloten de Japanse leiders meer ruimte te bieden aan de nationalisten en werden de eerste concrete stappen gezet naar een onafhankelijke staat. Deze voorbereiding van de onafhankelijkheid werd echter doorbroken door de plotselinge Japanse capitulatie op 15 augustus, respectievelijk negen en zes dagen nadat de Amerikaanse atoombommen op Hiroshima en Nagasaki waren gevallen. De capitulatie kwam ook voor de Japanse bevelhebbers in Jakarta onverwacht, maar legde hun nu de verplichting op de status quo te handhaven,

De ondertekening van de wapenstilstandsovereenkomst op 14 oktober 1946 in het Britse consulaat-generaal, Jakarta. V.l.n.r. Wim Schermerhorn (voorzitter Commissie-Generaal), de Britse bemiddelaar Lord Killearn en premier Sutan Sjahrir. Bron: Netherlands Indies Government Information Service, Nationaal Archief/Anefo.

de geïnterneerden te beschermen en mee te werken aan de demobilisatie en repatriëring van de eigen krijgsmacht. Meewerken aan de vestiging van een nieuwe republiek viel uitdrukkelijk niet onder dit mandaat.

Wat volgde was een hectiek waarin verschillende Japanse militaire leiders uiteenlopende rollen speelden en jonge radicale nationalisten, *pemuda*, Sukarno ontvoerden en dwongen de onafhankelijkheid onmiddellijk zelf te proclameren, in plaats van als Japans geschenk te aanvaarden. Dit culmineerde in een doorwaakte nacht waarin ten huize van de Japanse schout-bijnacht Tadashi Maeda in Jakarta de summiere tekst werd geschreven, uiteraard in het Indonesisch: 'Wij, het volk van Indonesië, verklaren Indonesië hierbij onafhankelijk. Aangelegenheden met betrekking tot de overdracht van de macht en andere kwesties zullen op ordelijke wijze en zo snel mogelijk worden geregeld.' De volgende ochtend, 17 augustus, las Sukarno deze tekst voor aan een klein publiek, 'namens het Indonesische volk' ondertekend door hemzelf en Hatta, als de eerste president en vicepresident van de Republiek. De dagtekening volgde nog de Japanse jaartelling.

Zo eindigde op die 17e augustus de voorgeschiedenis van de Republiek Indonesië. Ook Nederland erkent dat feit tegenwoordig. In de tijd zelf was daar echter geen sprake van. Het bericht van de proclamatie drong pas laat tot Nederland door en werd weggewuifd. Op Java verspreidde het bericht zich evenwel razendsnel, maar het duurde nog weken voor het nieuws overal in Indonesië bekend was.

De Republiek moest nu een staat opbouwen en vanuit de kern – Java en in veel mindere mate Sumatra – uitbreiden; er werd een parlement gevormd, een grondwet aangenomen, ambtelijke diensten moesten worden voortgezet en versterkt. Die staatsvorming zou jaren in beslag nemen en tot 1949 aanzienlijk worden gecompliceerd door de strijd tegen Nederland en door interne conflicten. In Republikeinse ogen was de strijd tegen Nederland een verzet tegen de poging van de voormalige kolonisator het land opnieuw te bezetten – een 'herbezetting', een term die aanvankelijk ook door de Nederlandse legerleiding werd gebruikt. Zo beschouwd is de Nederlands-Indonesische oorlog 'slechts' een onderdeel van de Indonesische revolutie . Over die oorlog met als inzet de onafhankelijkheid gaat het in dit boek vooral. Maar het is belangrijk iets meer te zeggen over die revolutie, en daarmee ook over de belangrijkste interne tegenstellingen tijdens de Indonesische revolutie .

Bij de proclamatie van de Republiek Indonesië stond de leiders een religieus neutrale, sociaal vooruitstrevende eenheidsstaat voor ogen. De grondslagen van de op te richten staat waren al op 1 juni 1945, als inleiding op de grondwet, neergelegd in de 'Pancasila', de vijf zuilen. Het leidende motto was 'eenheid in verscheidenheid'. Er waren echter sterke stromingen die deze beginselen verwierpen of radicaler wilden invullen. Dit leidde tot onderlinge politieke en militaire conflicten die gedurende de oorlog met Nederland, maar ook lang daarna voor verdeeldheid zorgden.

Vooropstond de claim van de Republiek op het gehele grondgebied van Nederlands-Indië, als een unitaire staat. Dat uitgangspunt was al voor de oorlog leidend geweest in de belangrijkste nationalistische bewegingen en het was vanzelfsprekend dat hieraan in 1945 werd vastgehouden. Er waren echter verspreid over de archipel bewegingen die streefden naar een mate van regionale autonomie, ambities die niet strookten met het principe van een unitaire staat. In dat verband is vaak verwezen naar weerstand tegen overheersing vanuit het demografisch dominante Java, en zo waren er inderdaad sterke centrifugale krachten in onder meer Aceh en delen van de Molukken. In Oost-Indonesië leefde onder de elite een sterke wens tot regionale autonomie, die voor velen overigens goed te combineren viel met een onafhankelijk

federaal Indonesië. Ook binnen Java was sprake van een dergelijk regionalisme. In het deels Sundanese West-Java zou in 1947 een autonome deelstaat Pasundan worden opgericht, waarvan de leiders evenwel ondubbelzinnig te kennen gaven deel uit te willen maken van een onafhankelijk Indonesië.

De Nederlandse poging te komen tot een federale Verenigde Staten van Indonesië (Republik Indonesia Serikat, RIS) in plaats van een unitaire republiek sloot aanvankelijk aan op deze centrifugale krachten. Maar door de paternalistische wijze waarop dit beleid werd uitgevoerd en door een al te nadrukkelijke verdeel-en-heersstrategie, die er vooral op was gericht de Republiek te isoleren, kwam het federalisme in een kwaad daglicht te staan en werd het politiek verzwakt. Met de soevereiniteitsoverdracht aan de federatieve Verenigde Staten van Indonesië in 1949 leek Nederland nog iets van zijn doelen te hebben gerealiseerd, maar dat bleek schijn. Binnen een jaar was Indonesië omgevormd tot een unitaire staat. Enkele mislukte subversieve acties in 1950, te weten de APRA-coup van voormalig KNIL-kapitein Raymond Westerling in Bandung[10] en acties van KNIL-militairen in Makassar en op de Molukken, gaven Sukarno daartoe het ideale argument. In de jaren vijftig zou de Republiek nog enkele opstanden in de kiem smoren of neerslaan, en ook later waren er nog spanningen tussen de unitaire staat en regionale bewegingen.

De Pancasila definieert Indonesië niet als een seculiere staat, maar evenmin als een islamitische staat – het uitgangspunt van het geloof in 'de enige God' wordt niet nader omschreven, omsluit de twee grote monotheïstische religies (islam en christendom) en werd zo uitgelegd dat er ook ruimte was voor boeddhisme, hindoeïsme en later ook confucianisme. Tegenover deze liberale benadering stond de opvatting dat een onafhankelijk Indonesië een islamitische staat moest zijn, aangezien zo'n 90 procent van de bevolking deze religie aanhing. In de jaren 1945-1949 en nog lang daarna streed de Republiek tegen radicale islamitische bewegingen zoals Darul Islam. Regionaal en religieus verzet vielen geregeld samen, zoals in Aceh.

De andere drie pijlers van de Pancasila – naast 'eenheid in verscheidenheid' en 'geloof in de ene en enige God' – zijn menselijkheid, democratie en sociale rechtvaardigheid. Over de invulling van die begrippen bestond geen consensus. In de nationalistische beweging waren sociaaldemocratische overtuigingen sterk vertegenwoordigd, onder meer in de socialistische partij van Sjahrir en de islamitische Masyumi. Maar er was ook een belangrijke communistische beweging, deels verenigd in de PKI, de communistische partij, voorts onder aanhangers van Amir Sjarifuddin en Tan Malaka. In de oorlogsjaren zou dit culmineren in gewapende confrontaties tussen de Republiek

en de PKI, met als climax de Madiun-opstand in september 1948. Ook deze kwestie zou na 1949 een langdurig en heftig vervolg krijgen, uitmondend in de massamoorden op (vermeende) communisten in de jaren 1965-1966.

De interne spanningen vertaalden zich in politieke instabiliteit. Tussen 2 september 1945 en 20 december 1950 dienden tien kabinetten. Na een eerste, presidentieel kabinet stonden alle volgende onder leiding van een premier, terwijl Sukarno president bleef. Dat waren drie kabinetten onder Sutan Sjahrir (14 november 1945–3 juli 1947), twee onder Amir Sjarifuddin (3 juli 1947–29 januari 1948) en ten slotte vier onder Hatta (29 januari 1948–6 september 1950). Aangezien de politieke leiding van de Republiek na Operatie Kraai ofwel de Agresi Militer Belanda 2[11] was gedetineerd, diende formeel ook een noodkabinet onder Sjafruddin Prawiranegara (19 december 1948–13 juli 1949). Kabinetswijzigingen reflecteerden tegenstellingen tussen partijen, tussen politieke leiders, en tussen politiek en leger; Sukarno bleef de verbindende factor. Geen van de kabinetten kwam tot stand na verkiezingen; de eerste algemene verkiezingen vonden pas in 1955 plaats.

De Republiek Indonesië was ook in militaire zin een staat in opbouw. Essentieel tijdens de oorlog was het opbouwen van een eigen leger waarin de bonte mengeling van strijdgroepen zou worden verenigd, onder opperbevel van generaal Sudirman. Deze geschiedenis wordt in het volgende hoofdstuk verder verteld. Het zou de Republikeinse legerleiding in deze jaren niet lukken een geweldsmonopolie te vestigen. De krijgsmacht voerde oorlog tegen Nederland, maar moest ook strijden tegen Indonesische groeperingen, die afwisselend regionaal, religieus en/of politiek waren gedreven; ook waren er interne conflicten binnen het Republikeinse leger zelf. Daarnaast bestond er een voortdurende spanning met de politieke leiding van de Republiek, die in het onderhandelingsproces vaker concessies deed dan de legerleiding en radicaal-revolutionaire groepen aanvaardbaar vonden. Die spanningen liepen verschillende malen hoog op, maar tot een breuk of een militaire machtsgreep kwam het niet; de Republiek en haar leger, de Tentara Nasional Indonesia (TNI), bereikten gezamenlijk de overwinning.

Het Britse interregnum

Tijdens de Tweede Wereldoorlog viel geheel Indonesië, met uitzondering van Sumatra, onder de geallieerde South West Pacific Area (SWPA), onder bevel van de Amerikaanse generaal Douglas MacArthur. Toen Japan capituleerde, werd de SWPA opgeheven, waarna Indonesië volledig onder het door Britten geleide South East Asia Command (SEAC) kwam te vallen. Op dat moment

waren in enkele oostelijke eilanden en vooral in Nieuw-Guinea al meer dan 100.000 geallieerde militairen aanwezig. Toch duurde het tot begin september voordat de eerste Britse militairen van het SEAC op Java en Sumatra arriveerden. Hun voornaamste opdracht was het Japanse leger te demobiliseren en te repatriëren, de ordelijke ontruiming van de Japanse krijgsgevangenen- en interneringskampen te verwezenlijken en in algemene zin de ordehandhaving voor hun rekening te nemen.[12] De Britten wilden zo min mogelijk partij zijn in het Indonesisch-Nederlandse conflict, maar ze werden dat onvermijdelijk toch. In de optiek van Nederland gaven de Britten een volstrekt verkeerd signaal door al in september 1945 ook de Republiek als gesprekspartner te erkennen. Aan Indonesische zijde daarentegen werd de landing van Britse troepen, die vaak werden vergezeld door Nederlandse bestuursambtenaren, gezien als het begin van een koloniale herbezetting; het gewelddadige optreden van de Britten tegen Republikeinse strijdgroepen, met name in de Slag om Surabaya (november 1945), leek deze zienswijze te bevestigen. Weliswaar zetten de Britten druk op Nederland om plaats te nemen aan de onderhandelingstafel, maar in de praktijk handelden ze steeds in nauw overleg met de Nederlandse autoriteiten en zouden zij uiteindelijk het gezag in het voorjaar van 1946 ook overdragen aan Nederland, niet aan de Republiek.

Een volledige herbezetting door de geallieerden was gezien de beperkte doelstellingen niet aan de orde en bovendien militair onmogelijk, vooral vanwege een gebrek aan troepen. De geallieerde strijdkrachten beperkten zich tot de bezetting van een zevental stedelijke enclaves op Java en Sumatra. De Britse bevelhebber luitenant-generaal Philip Christison, die ervan overtuigd raakte dat de nationalistische beweging sterker was dan zijn Nederlandse gesprekspartners meenden, trachtte met wisselend succes de partijen met elkaar in gesprek te brengen. Intussen escaleerde de situatie in delen van Java en Sumatra. Dit raakte de veiligheid van de geïnterneerden en de gecapituleerde Japanse troepen waarvoor SEAC verantwoordelijk was, en al snel was sprake van grootschalig geweld, een episode die in Nederland later bekend werd als de *bersiap*. Ongewild werden de Britse troepen partij in deze conflicten.

De Republiek kon op 17 augustus 1945 in eigen land op brede steun rekenen, veel meer althans dan aan Nederlandse kant werd gedacht. Van reële staatsmacht was echter slechts in beperkte mate sprake, van een geweldsmonopolie al helemaal niet. In de eerste maand na de proclamatie lijkt het nog betrekkelijk rustig te zijn gebleven, maar daarna escaleerde het geweld, mede gevoed door een zeker machtsvacuüm, maar ook als reactie op de komst van de Britten en ook de eerste Nederlanders.

Deze episode van intensief geweld wordt in deel II uitvoerig besproken. Kort samengevat werden er gelijktijdig verschillende conflicten uitgevochten, waarbij lang niet altijd een duidelijke regie aanwijsbaar is. Pemuda begingen in de periode september 1945 tot maart 1946 bloedig geweld, vaak gruwelijk van aard, tegen Europeanen, Indische Nederlanders en 'Ambonezen'; schattingen van het aantal doden van deze bersiap lopen in de historiografie ver uiteen, van drie- tot wel dertigduizend, cijfers die elders in deze bundel aan een kritische analyse worden onderworpen.[13] Tegenover dit Indonesische geweld stond het geweld van manschappen van het KNIL en Nederlandsgezinde knokploegen, in totaal in de orde van duizenden, met een onbekend aantal slachtoffers. Voorts was er Indonesisch geweld tegen Japanse troepen en burgers, die impopulair waren en nu werden verdacht van meewerken aan een koloniale herbezetting; het aantal Japanse slachtoffers wordt in de orde van 1000 geschat, hoger dan het aantal Japanse doden dat indertijd bij de verovering van de archipel was gevallen. Vermoedelijk eiste het geweld tegen de Chinese bevolkingsgroep, dat veel langer aanhield, nog veel meer doden. Het geweld was tenslotte ook gericht tegen de Indonesische adel en anderen die werden gezien als collaborateurs met de Nederlandse en vervolgens Japanse bezetters. Er zijn geen betrouwbare cijfers over deze in de Indonesische historiografie wel als *berdaulat* aangeduide periode, die nog jaren zou voortduren.

De informatie over de golven van geweld die de Britse legerleiding in Jakarta ontving was gefragmenteerd, maar voldoende om de ernst van de situatie te beseffen. Dit onderstreepte voor de Britten alleen maar de urgentie om de Republiek en Nederland met elkaar in gesprek te brengen; het Britse belang lag bij afronding van de oorspronkelijke taken en vervolgens een zo spoedig mogelijk vertrek. Hierbij hoorde zo min mogelijk militaire inzet – een inzet die overigens, met een totale troepenmacht van zo'n 60.000 geallieerde militairen in een land met zeventig miljoen inwoners, überhaupt hachelijk was. Niettemin zouden de Britten de oorlog in worden gezogen en vervolgens keiharde middelen niet schuwen, zoals in de bloedige slag om Surabaya.

In politieke zin dwongen de Britse opstelling – zowel van de net aangetreden Labourregering als van SEAC-opperbevelhebber Lord Louis Mountbatten en, ter plekke, Christison – en het knappe onderhandelen van Sjahrir Nederland ertoe de aanvankelijk volstrekt afwijzende houding tegenover de Republiek te matigen. Onderdeel van deze pressie was dat de Britten maandenlang geen nieuwe Nederlandse troepen toelieten en dit landingsverbod pas wilden opheffen wanneer de Nederlanders bereid zouden zijn onderhandelingen met

de Republiek Indonesië te beginnen. Dit deden zij uiteindelijk in maart 1946, en in deze context kwam in november van dat jaar het verdrag van Linggarjati tot stand, dat hierna wordt besproken. Dat verdrag zou uiteindelijk niet tot een vreedzame bevestiging van de onafhankelijkheid leiden, maar de Britten wel ruimte bieden Nederlandse troepen toe te laten en het gezag aan Nederland over te dragen, om zich vervolgens haastig terug te trekken.

De Nederlandse terugkeer: politiek

Eerder werd opgemerkt dat de dominante politieke en militaire opvatting in Nederland vlak na de Tweede Wereldoorlog, geheel in lijn met de afwijzende en repressieve houding tegenover het nationalisme in de jaren daarvoor, luidde dat de Republiek een Japans maaksel was. Herstel van het koloniale gezag was vanuit die visie geboden. Dat was niet alleen de overtuiging van de koloniale haviken, maar ook van de gematigden die een terugkeer beschouwden als voorbereiding op een onder Nederlandse regie uit te voeren proces van dekolonisatie, waarna beide landen nauw met elkaar verbonden zouden blijven. Het recht op regie ontleende Nederland aan zijn eeuwenlange aanwezigheid in Indonesië. Men bedenke overigens dat Indonesië zowel in geografische (zie kaart 1) als in demografische zin veruit de grootste van de twee landen was.[14]

Wij kunnen achteraf vaststellen dat deze opstelling getuigde van een ernstige onderschatting van de kracht van zowel de nationalistische beweging als de grondige veranderingen die zich in de internationale verhoudingen hadden voltrokken. Dat wil niet zeggen dat het Nederlandse beleid volkomen star was. Aanvankelijk was zelfs sprake van een steile leercurve, getuige het besluit met de Republiek te gaan onderhandelen. Deze nieuwe inzichten stuitten in Nederland echter ook op weerstand en vervolgens verhardden de standpunten weer, met als gevolg dat ook de meer gematigde hoofdrolspelers voorstanders werden van een grootschalige inzet van militaire middelen. De leercurve bleef onvoltooid en uiteindelijk liepen de opeenvolgende Nederlandse kabinetten, gevangen in een achterhaalde koloniale visie, steeds weer achter de feiten aan, ook onder zware internationale druk.

Over het Nederlandse beleid en de onderhandelingen die uiteindelijk uitmondden in de soevereiniteitsoverdracht is een groot aantal studies gepubliceerd. De focus van dit boek ligt daar niet; daarom wordt hier volstaan met een samenvatting van de grote lijnen van het Nederlandse denken en beleid. Dat betreft achtereenvolgens de belangrijkste spelers, de opvattingen over de tegenstander, de doelstellingen en verdragen, alsmede de relatie tussen politiek en militair optreden.

In de Nederlandse historiografie stond lange tijd vooral de politieke en diplomatieke strijd centraal, en – in het verlengde daarvan – de relatie tussen de politieke en militaire leiding aan Nederlandse kant. Verschillende opvattingen stonden de laatste decennia tegenover elkaar. Aan de ene kant was er de visie dat Nederland van begin tot eind te zeer vanuit een onverbeterlijk koloniale mentaliteit handelde, wat de schuld dus bij Nederland legt. Daartegenover was er een revisionistische minderheidsvisie waarin wordt benadrukt dat Nederland oprecht streefde naar een snelle dekolonisatie, maar daarin onvoldoende slaagde, mede door de oppositie ofwel een onverzoenlijke en onbetrouwbare opstelling van de Republiek en andere partijen – met andere woorden, 'waar twee vechten hebben twee schuld'. Voor de beantwoording van de hoofdvraag van dit programma omtrent de aard en gevolgen van het Nederlands militaire optreden is deze kwestie minder relevant. Zeker is dat Nederland uiteindelijk koos voor hard militair ingrijpen en dat de militaire leiding voortdurend hamerde op de noodzaak van zo'n harde koers.

Voor de Tweede Wereldoorlog opereerde de Nederlands-Indische regering in Batavia betrekkelijk autonoom van Den Haag, onder een gouverneur-generaal die weer betrekkelijk autocratisch zijn bewind kon voeren, met volledige ruggensteun van Den Haag. De laatste vooroorlogse 'GG', Alidius Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, wilde na de oorlog niet meer terugkeren op zijn post omdat er tussen hem en de nieuwe naoorlogse regering onvoldoende overeenstemming was over het te voeren beleid. Hij werd opgevolgd door een luitenant-gouverneur-generaal, Hubertus van Mook, die deze functie tot november 1948 zou bekleden. Hij was voor de Tweede Wereldoorlog een hoge Indische ambtenaar geweest en kort voor de capitulatie naar Australië vertrokken. Daar, maar later ook als minister van Koloniën in het Londense oorlogskabinet, bereidde hij de Nederlandse terugkeer in de archipel voor. Hiertoe werd in april 1944 de Netherlands Indies Civil Administration (NICA) opgericht, als voorloper van het te herstellen Indisch bestuur. Begin oktober 1945 kon Van Mook, beschermd door de Britse troepen, de gemilitariseerde NICA en de eerste eenheden van het KNIL, in Jakarta terugkeren. Hij bouwde daar snel weer een bestuursapparaat op, grotendeels bemand door het oude ambtenarenkorps. 'Jakarta' moest weer 'Batavia' worden.

Van Mook had in Jakarta aan Nederlandse zijde met uiteenlopende opvattingen te maken, maar niet met een parlement waaraan hij verantwoording diende af te leggen. Dat moest hij wel aan de Nederlandse regering. En daar wordt 'Nederland' een complex begrip, omdat er binnen de Nederlandse politiek en ook de opeenvolgende kabinetten verschillen van

inzicht leefden. Van Mook had achtereenvolgens te maken met het overgangskabinet Schermerhorn-Drees (juni 1945–juli 1946), het kabinet-Beel (KVP-PvdA, juli 1946–augustus 1948) en tot zijn vertrek eind oktober 1948 nog kort met het kabinet-Drees-Van Schaik van de Katholieke Volkspartij (KVP), de PvdA, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Christen-Historische Unie (CHU), augustus 1948–maart 1951). Van Mook liep veelvuldig voor de Haagse troepen uit, onder meer met zijn besluit contact te zoeken met president Sukarno. Dat neemt niet weg dat ook hij in juli 1947 verantwoordelijkheid wilde nemen voor de eerste zogenaamde politionele actie en gaandeweg harder ging oordelen over de Republikeinse regering. Hij ging bovendien de geschiedenis in als de architect van de gefnuikte plannen voor een federaal Indonesië, een constructie die de Republiek weliswaar om redenen van opportuniteit schoorvoetend aanvaardde, maar eigenlijk beschouwde als een staaltje van koloniale verdeel-en-heerspolitiek.

De KVP en de PvdA domineerden genoemde kabinetten. De katholieken onder partijleider Carl Romme stonden vrijwel steeds een harde lijn voor. Bij de vervanging van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook door KVP-kopstuk Louis Beel in de nieuwe functie van 'hoge vertegenwoordiger van de Kroon', eind 1948, stond die harde lijn nog steeds voorop. De PvdA stelde zich van meet af aan terughoudender en ook aarzelender op; binnen de partij was er weerstand tegen herstel van de koloniale orde en tegen het gebruik van militair geweld. Niettemin zou partijleider Willem Drees steeds weer een beleid steunen en uitvoeren dat moeilijk anders dan als koloniaal kan worden aangemerkt. Wat de andere Nederlandse partijen betreft, die waren, met opnieuw de Communistische Partij van Nederland (CPN) als afgetekende uitzondering, in de regel nog radicaler tegen het opgeven van de kolonie, of tenminste van de regie over het dekolonisatieproces.

Wat 'de Indonesische kwestie' ging heten was in die jaren een heftig bediscussieerd onderwerp. In de Nederlandse samenleving waren het dekolonisatiebeleid en vooral de oorlogvoering niet onomstreden, maar van breed verzet tegen de ingezette koers was geen sprake. Instituties als de kerken, vakbonden, pers en universiteiten hielden zich in het algemeen stil. Volgzaamheid was ook in de eerste naoorlogse decennia troef in het verzuilde Nederland. Er waren natuurlijk uitzonderingen, zoals kringen rond het voormalig verzet, en in radicaal linkse hoek. Opiniepeilingen wezen steeds weer uit dat het harde regeringsbeleid breed werd gesteund. Van verzet tegen de haastige grondwetswijziging van 1946 die het mogelijk maakte dienstplichtigen naar Indonesië te sturen was nauwelijks sprake. Het aantal

dienstweigeraars liep in de duizenden, maar slechts een paar procent voerde daarbij expliciet politieke motieven aan – niet verwonderlijk gezien de extra zware straffen die juist daarvoor werden opgelegd. Enkele malen kwam het in Nederland tot breed protest en petities tegen het dekolonisatiebeleid, maar die waren steeds reactionair van aard, bedoeld om concessies aan de Republiek te voorkomen of ongedaan te maken.

Sukarno, Hatta, de Republiek en eigenlijk de gehele nationalistische beweging werden door de meeste Nederlandse betrokkenen aanvankelijk categorisch afgewezen. Van Mook was de eerste hoofdrolspeler die begreep dat dit anders moest. Hoeveel kritiek hij ook kreeg, niet lang daarna werd de Republiek onder sterke Britse druk gesprekspartner en daarmee de facto erkend, al bleef vooral Sukarno omstreden en zelfs gehaat. Aan Nederlandse zijde werd de voorkeur gegeven aan partners die – zoals Sjahrir – niet met Japan hadden samengewerkt en als minder anti-Nederlands werden gezien. Maar het werd snel duidelijk dat de keuze niet bij Nederland lag.

De Nederlandse doelstellingen getuigden, zoals gezegd, aanvankelijk van een betrekkelijk steile leercurve. Het streven was eerst de overwinning op de Japanse bezetter geweest, vervolgens het herstel van het Nederlandse gezag. Waar voor 1940 nog gesproken was van onafhankelijkheid in termen van drie eeuwen, en tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog in termen van decennia, werd de tijdshorizon nu sterk bekort, in de orde van jaren. Op 15 november 1946, met het verdrag van Linggarjati, erkende Nederland de facto de Republiek en stemde in met een spoedige onafhankelijkheid. Tot zoverre de leercurve. Nederland eiste echter een federale staat, die bovendien in een Unie onder de Kroon nauw met Nederland verbonden moest blijven. Uiteindelijk werd 'Linggarjati' wel door beide partijen getekend, maar nooit uitgevoerd: een meerderheid in de Nederlandse politiek vond dat er te veel was weggegeven aan de Republiek, terwijl er aan Indonesische zijde, onder meer bij de legerleiding, juist veel kritiek was op de concessies die de Republikeinse regering had gedaan.

Nederland zou het concept van een federaal Indonesië en een Unie, feitelijk onder Nederlandse leiding, blijven nastreven, vanaf de Malino-conferentie (15-25 juli 1946) en in de overeenkomst van Renville (17 januari 1948), het akkoord Rum-Van Roijen (7 mei 1949) en tijdens de Ronde Tafel Conferentie (RTC) die voorafging aan de formele overdracht van de soevereiniteit (27 december 1949). Bovendien slaagde Nederland er aanvankelijk in Nieuw-Guinea (Papua) buiten de soevereiniteitsoverdracht te houden. Nog geen jaar na de formele onafhankelijkheid werd de federatie echter opgebroken en werd Indonesië een eenheidsstaat; de Unie kreeg nooit wezenlijke betekenis en werd in 1956 een-

zijdig opgezegd door Indonesië. In 1962-1963 zag Nederland zich gedwongen Nieuw-Guinea alsnog – via de Verenigde Naties – over te dragen aan Indonesië, na een jarenlang conflict dat de relaties tussen beide landen ernstig verstoorde.

Achteraf – te beginnen met koningin Juliana tijdens de soevereiniteitsoverdracht – is veelvuldig de vraag opgeworpen waarom de weg naar onafhankelijkheid zo lang en zo gewelddadig is geweest. Die vraag is temeer prangend omdat er al in 1946 uitzicht was op een onderhandelde vrede. Het antwoord ligt deels in de vaststelling dat de betrokken partijen tot het laatst toe wezenlijk verschillende opvattingen koesterden over het einddoel van de onderhandelingen en de vraag wie de regie moest voeren. Nederland eiste die regie op en wilde niet verder gaan dan een federaal Indonesië en een Unie, waarin de Republiek zou worden gereduceerd tot een deelstaat en Indonesië zaken als buitenlands beleid en defensie niet in eigen handen kreeg. De Republiek redeneerde dat Nederland een indringer was en dat de Haagse voorstellen van een koloniale mentaliteit getuigden. De opeenvolgende compromissen waartoe de Republikeinse regering zich onder dreiging van Nederlands geweld en internationale pressie gedwongen zag – ook een leercurve – werden beschouwd als noodzakelijke maar ongewenste en daarom tijdelijke concessies om de onafhankelijkheid te verdedigen, concessies die uiteindelijk zouden worden teruggedraaid.

De botsing tussen die onverenigbare uitgangspunten werd uiteindelijk gewapenderhand uitgevochten. Daarbij stonden de militaire bevelvoerders aan beide kanten een harde lijn voor, soms harder dan hun politieke leiders. Dat neemt niet weg dat ook Sukarno, daags na de soevereiniteitsoverdracht, hardop uitsprak dat de onafhankelijkheid niet bereikt zou zijn zonder gewapende strijd. Er is alle reden om die stelling te onderschrijven.

De Nederlandse krijgsmacht in Nederlands-Indië en Indonesië staat centraal in het volgende hoofdstuk. Er is in leiderschap en mentaliteit continuïteit aan te wijzen tussen het vooroorlogse en naoorlogse KNIL, het koloniale leger dat vervolgens ook het denken en opereren van de gehele Nederlandse krijgsmacht in Indonesië sterk zou beïnvloeden. Kenmerkend is dat legercommandant Simon Spoor, gesteund door de rest van de legerleiding, bleef volhouden dat een militaire overwinning mogelijk was en een voorwaarde vormde om succesvol met de Republiek te onderhandelen. Hieruit sprak een onderschatting van het militaire vermogen van de tegenstander, die zijn pendant had in de Nederlandse onderschatting van de steun die het Indonesische nationalisme onder de bevolking had.

De gehele periode van augustus 1945 tot december 1949 kunnen wij, althans voor Java, beschouwen als een aaneengesloten oorlogsperiode, met

twee korte periodes van wat kan worden aangeduid als reguliere oorlogvoering, naast een zeer groot aantal kleinere militaire confrontaties. De doelstelling van het brengen van 'orde en rust' als een nieuwe *pax Neerlandica* leidde tot veel geweld. Tweemaal voerde de Nederlandse krijgsmacht een groot offensief uit. Dit waren 'Operatie Product' (medio 1947) en 'Operatie Kraai' (eind 1948) – om diplomatieke redenen eufemistisch als binnenlandse 'politionele acties' aangeduid. In beide gevallen leek de actie een militair succes maar liep zij, zoals in het volgende hoofdstuk wordt besproken, uit op een diplomatiek fiasco en een militaire impasse – het failliet van Spoors 'speerpuntenstrategie'. De TNI legde zich steeds meer toe op de guerrilla. De Nederlandse krijgsmacht bleek noch de ervaring, noch de middelen te hebben daarop een effectief antwoord te vinden. Het gevolg was dat het Nederlandse leger de strijd niet kon winnen en de Indonesische strijdkrachten de uitputtingsslag wisten vol te houden. Daarbij leed de bevolking de grootste verliezen.

Politieke en militaire mijlpalen

Gedurende de oorlog werden perioden van onderhandelingen en betrekkelijke vrede afgewisseld met episodes van heftige strijd met daarbij ook grote lokale en regionale verschillen. Belangrijke gebeurtenissen in de Nederlands-Indonesische relaties waren, chronologisch en met een uitloop naar de nasleep:

- 15 augustus 1945: capitulatie Japan
- 17 augustus 1945: *proklamasi* Republik Indonesia
- 29 september 1945: aankomst eerste Britse troepen
- september 1945–maart 1946: bersiap
- 2 oktober 1945: aankomst Van Mook in Jakarta
- 27 oktober–20 november 1945: Slag om Surabaya (Indonesische 'Dag van de Helden', 10 november)
- 4 januari 1946: verplaatsing Republikeinse regeringszetel van Jakarta naar Yogyakarta
- 7 februari 1946: Nederland verklaart te streven naar een gemenebest met Indonesië
- eind februari 1946: aankomst eerste troepen uit Nederland
- 9 april 1946: Hoge Veluwe-conferentie
- 15-25 juli 1946: Malino-conferentie
- 14 oktober 1946: wapenstilstand
- 15 november 1946: Verdrag van Linggarjati

Minister-president Willem Drees spreekt tijdens de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië in het Paleis op de Dam, 27 december 1949. Naast Drees v.l.n.r. sultan Hamid II (voorzitter van de Federale Staten), Mohammad Hatta (premier van de Republiek Indonesië) en koningin Juliana. Bron: Joop van Bilsen, Nationaal Archief/Anefo.

- eind november 1946: vertrek laatste Britse troepen
- 7 december 1946: conferentie Den Pasar, oprichting deelstaat Oost-Indonesië
- 11 december 1946–22 februari 1947: 'zuiveringen' onder kapitein Westerling in Sulawesi
- 25 maart 1947: ondertekening, daarna mislukking van 'uitgekleed' Verdrag van Linggarjati
- 21 juli–5 augustus 1947: Operatie Product/Agresi Militer Belanda 1
- 9 december 1947: Nederlandse 'zuiveringen' in Rawagede
- 17 januari 1948: Verdrag van Renville
- 18-30 september 1948: Madiun-opstand
- 19 december 1948–5 januari 1949: Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda 2
- 1 maart 1949: Indonesische aanval op Yogyakarta
- 7 mei 1949: akkoord Rum-Van Roijen
- 7 augustus 1949: Darul Islam proclameert Islamitische Staat Indonesië (in 1962 volledig neergeslagen)

- 10 (Java) en 14 (Sumatra) augustus 1949: wapenstilstand
- 23 augustus–2 november 1949: Ronde Tafel Conferentie (RTC) in Den Haag
- 27 december 1949: soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië (VSI)
- 26 juli 1950: ontbinding KNIL
- 17 augustus 1950: eenheidsstaat Republik Indonesia, ontbinding VSI
- medio 1951: laatste Nederlandse troepen KL en KNIL arriveren in Nederland
- augustus 1954–21 februari 1956: Indonesië ontbindt Nederlands-Indonesische Unie
- 1962-1963: overdracht Nieuw-Guinea via de Verenigde Naties aan Indonesië

Wat uit deze chronologie spreekt, is zowel de voortdurende vervlechting van diplomatieke en militaire strijd als de opeenvolging van niet of slechts deels uitgevoerde verdragen. Van de Hoge Veluwe-conferentie, via Linggarjati, Renville en Rum-Van Roijen, tot de Ronde Tafel Conferentie gaf Den Haag de dubbele boodschap weliswaar afscheid te willen nemen van zijn kolonie, maar, zoals eerder aangegeven, wel langs de door Nederland uitgestippelde weg, waarmee ook de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven stevig zouden zijn gewaarborgd. Dat was een streven waarvan duidelijk had kunnen zijn dat de Republiek dit onmogelijk kon accepteren.

Samenvattend: de Nederlandse erkenning dat Indonesië op betrekkelijk korte termijn een onafhankelijke staat zou worden, lag al besloten in de regeringsverklaring van 7 februari 1946 en werd vervolgens bevestigd met de (mislukte) Hoge Veluwe-conferentie (april 1946) en – vooral – met het Verdrag van Linggarjati van 15 november 1946, waarin de Republiek de facto werd erkend. Nederland beoogde echter langs twee wegen de dominante rol van de Republiek in te perken, namelijk door aan te sturen op een federale staat en op een Unie. Beide doelstellingen werden op de RTC bereikt, maar de hiertoe opgetuigde constructies zouden niet lang standhouden. Waar Nederland de soevereiniteit een principieel beperkte invulling gaf, bleef de Republiek streven naar ongeclausuleerde zelfbeschikking. Dat de Republikeinse onderhandelaars tijdens de RTC van 1949 voor minder tekenden was een tactisch compromis; na de soevereiniteitsoverdracht zou er nieuwe politieke ruimte ontstaan waarin zij meer ruimte zouden hebben zelf het heft in handen te nemen.

Anderzijds was aan Nederlandse zijde steeds weer méér geëist dan eigenlijk van de Republiek verwacht kon worden, werden eigen concessies lang niet altijd nageleefd en waren zeker de legerleiding en, als het erop aankwam, ook de regeringen in Den Haag en in Batavia bereid geweest de eigen lijn met militai-

re middelen af te dwingen. In deze context zijn er goede argumenten om 'het falen der generaties' waaraan koningin Juliana bij de soevereiniteitsoverdracht refereerde, aan te merken als een primair *Nederlands* falen.[15]

Op die Ronde Tafel Conferentie werd overigens ook een financiële boedelscheiding bepaald, die pijnlijk illustreert hoezeer aan Nederlandse kant werd gedacht in termen van verloren bezit en eigen rechten. Nederland eiste dat Indonesië een schulddelging van 6,3 miljard Nederlandse gulden zou betalen, waarin ook een bedrag van ongeveer twee miljard gulden was verdisconteerd voor de in 1945-1949 gemaakte militaire kosten – de rekening voor de poging tot herbezetting dus. Dat laatste weigerden de Indonesische onderhandelaars met succes, het eerste hadden zij al in 1946 in principe geaccepteerd. Nederland – Drees voorop – voelde zich daarmee overigens zeer tekortgedaan en accepteerde deze verlaging slechts onder grote Amerikaanse druk. Deze Indonesische schuld aan Nederland is vrijwel geheel afbetaald. De Nederlandse regering daarentegen zou in de volgende decennia, tot op vandaag, betaling van de tijdens de Japanse bezetting niet uitbetaalde salarissen en pensioenen aan ambtenaren en militairen in Nederlands-Indische dienst niet honoreren, onder verwijzing naar het formeel correcte, maar moreel en politiek alleszins aanvechtbare argument dat deze verplichting, als die al bestond, was overgegaan van de Indische naar de Indonesische regering.[16]

De internationale context

De dominante Nederlandse opvatting verschoof dus van een afwijzing van het Indonesische nationalisme en de Republiek naar een erkenning van de onvermijdelijkheid van een soevereiniteitsoverdracht op betrekkelijk korte termijn, echter onder Nederlandse regie en aan een federaal Indonesië dat in een Unie met Nederland verbonden zou blijven. De Nederlandse troepenopbouw en de inzet van de krijgsmacht werden in dat licht beschouwd en verdedigd. Het herstel van de eigen machtspositie was immers noodzakelijk voor het beoogde dekolonisatietraject, waarbij het Indonesische verzet tegen deze Nederlandse beleidskoers diende te worden onderdrukt.

Van meet af aan werd Nederland echter geconfronteerd met een internationalisering van het conflict. Dat begon al in de Britse periode. Daarna werden de Verenigde Staten een cruciale, maar zeker niet de enige factor, naast de Verenigde Naties, waarin ook de Sovjet-Unie, China en verschillende voormalige koloniën een stem hadden.

Steeds weer was er het patroon van bilaterale en multilaterale pressie, gevolgd door Nederlandse concessies. Den Haag bleef proberen de oorlog

HAPUSKAN
PASTI RAKJAT
BULAT

Vorige pagina's: Een enthousiaste menigte verwelkomt president Sukarno (1950). Op de spandoeken staan teksten als 'Selamat datang. Merdeka!' (Welkom. Merdeka!), 'Hapuskan! Negara djadjahan pasti rakjat [makmur]' (Weg met de kolonie. [Dan zal] het volk welvarend zijn), en 'Tentara dan rakjat bersatu-bulat. Kita menjadi kuat' ([Als] leger en volk eensgezind zijn staan wij sterk). Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS.

als een binnenlandse aangelegenheid voor te stellen en internationalisering van het conflict tegen te gaan. De internationale bemoeienis was echter niet buiten de deur te houden en dwong Nederland herhaaldelijk tot concessies. Britse pressie leidde tot Linggarjati, Amerikaanse pressie en directe betrokkenheid tot Renville, veroordelingen door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties tot het stopzetten van de operaties Product en Kraai, tot het herstel van de Republikeinse regering in Yogyakarta en uiteindelijk tot het akkoord Rum-Van Roijen, de wapenstilstand en de RTC, waar ook de VN aan tafel zat. Meermalen stemde Den Haag in met internationale bemiddeling, ook onder auspiciën van de Veiligheidsraad van de VN; veelal was de uitkomst vanuit Nederlands perspectief teleurstellend, wat weer rancune over de buitenlandse bemoeienis opriep – ook al drong het steeds meer door dat de oorlog militair überhaupt niet te winnen was.[17]

De internationale bemoeienis reflecteerde veranderende geopolitieke verhoudingen. De Koude Oorlog ging hierin een belangrijke rol spelen, ook in de Verenigde Naties, waarvoor de 'Indonesische kwestie' een lakmoesproef was. Voor de Tweede Wereldoorlog had de Sovjet-Unie zich al antikoloniaal opgesteld, daarna werden kolonialisme en dekolonisatie inzet van de Koude Oorlog. Dit bracht de Verenigde Staten tot een beleidslijn waarin dekolonisatie werd ondersteund, mits de nieuwe staten geen communistische signatuur hadden. In het Nederlands-Indonesische conflict was het voor de Amerikanen een complicatie dat zij Nederland met het oog op de precaire veiligheidssituatie in Europa niet van zich wilden vervreemden. De onderdrukking – door de Republiek – van de communistische Madiun-opstand (september 1948) overtuigde Washington echter dat de Republiek een betrouwbare partner zou kunnen worden. Dat liet Den Haag weinig keus, temeer daar Washington stopzetting van de Marshallhulp als stok achter de deur hanteerde.

De Indonesische onafhankelijkheidsstrijd speelde zich bovendien af in de context van een eerste fase van naoorlogse dekolonisatie, waarin verschillende landen in Azië en het Midden-Oosten onafhankelijk werden, al dan niet na gewapende strijd. De Republiek werd gesteund door nieuwe staten als India (1947). Gelijktijdig waren de Britten en Fransen zelf op meerdere

plaatsen, waaronder Zuidoost-Azië, verwikkeld in dekolonisatieprocessen; dat leidde tot lastige en niet altijd consistente afwegingen van hun beleid in het Nederlands-Indonesische conflict. Dit neemt overigens niet weg dat enkele Arabische landen, zoals Egypte, de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië al voor de 27e december 1949 ook de jure erkenden. In de geopolitieke en volkenrechtelijke verhoudingen van die tijd werd de koloniale periode pas met de formele soevereiniteitsoverdracht werkelijk beëindigd, hoewel de Republiek de facto al was erkend door alle betrokken staten.

De verwerving van de onafhankelijkheid door voormalige koloniën is in veel gevallen een uitermate bloedig proces geweest – net als overigens het einde en de nasleep van de Tweede Wereldoorlog dat in Europa waren geweest. Veel van de vragen die worden gesteld over het Nederlandse militaire optreden in Indonesië kunnen daarom zinvol in vergelijkend perspectief worden besproken; dat gebeurt ook in dit boek. Het is echter van belang vast te stellen dat ook in zo'n perspectief de Nederlands-Indonesische oorlog allerminst onvermijdelijk was. Andere landen lieten zien dat dit mogelijk was. De Amerikanen droegen in 1946, zoals in 1936 toegezegd, de soevereiniteit over aan de Filipijnen, zij het aan een zeer pro-Amerikaanse elite. Groot-Brittannië droeg de soevereiniteit in 1948 vreedzaam over aan Birma. Ook de onafhankelijkheid van voormalig Brits-Indië in 1947 was het resultaat van onderhandelingen – het geweld volgde pas daarna, bij de *Partition* van India en Pakistan. Overigens speelden militaire conflicten in Britse koloniën zich sowieso voornamelijk na 1949 af.

Het meest vergelijkbare proces in deze eerste naoorlogse jaren was het drama dat zich voltrok in Frans-Indochina; vandaar ook een zekere mate van Frans-Nederlandse diplomatieke solidariteit in deze periode. De meest gewelddadige fase van de Franse dekolonisatie moest toen evenwel nog beginnen, in en rond Vietnam (1950-1954) en Algerije (1954-1962). Dit geldt temeer voor de koloniale oorlogen die het dictatoriale Portugal in Afrika voerde en die pas in 1974 werden beëindigd.

Kortom, het Nederlands-Indonesische dekolonisatieproces en de oorlogvoering speelden zich af in een historische context die voor alle betrokken partijen nieuw was. Dat inzicht kan het toenmalige Nederlandse denken en handelen 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' wellicht begrijpelijker maken. Wat uiteraard niet wegneemt dat dit vanuit Indonesisch perspectief ook toen al geheel en al onaanvaardbaar was.

3.

De oorlog in Indonesië 1945-1949

De militair-historische context

Gert Oostindie en Rémy Limpach

Dit onderzoeksprogramma richt zich in de eerste plaats op de aard van het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Over deze thematiek is inmiddels al veel gepubliceerd. Aanvankelijk gebeurde dat vooral in de vorm van herinneringsliteratuur. Na de *Excessennota*, in 1969, verscheen een handvol wetenschappelijke boeken over 'ontsporingen' van geweld, maar pas in het laatste decennium kwam het tot echt grondige analyses.[1] Op basis van deze historiografie biedt dit hoofdstuk allereerst een korte analyse van de strategie, de organisatie en het optreden van de Indonesische en Britse krijgsmachten. Vervolgens wordt dieper ingegaan op de Nederlandse krijgsmacht. Dan volgt een schets van het verloop van de oorlog en tot slot een discussie van de stand van zaken in de historiografie. Dit laatste loopt vooruit op de Tussenbalans van dit eerste deel, waarin de keuze van de deelprojecten wordt toegelicht in relatie tot de beantwoording van de hoofdvraag van het onderzoek.

De Indonesische opperbevelhebber, generaal Sudirman, groet zijn manschappen, Yogyakarta 28 april 1946. Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS.

De Indonesische krijgsmacht

De Republiek was niet alleen bestuurlijk, maar ook militair een staat in opbouw; waar de Britse, en – in ieder geval op papier – ook de Nederlandse krijgsmacht strak georganiseerde instituties waren, gold dat niet voor de veelheid aan strijdgroepen aan Indonesische zijde. Op 17 augustus 1945, de dag van de proclamatie, bestond er uiteraard nog geen nationaal leger. Geconfronteerd met de externe dreiging van herbezetting, grote interne tegenstellingen en gewelddadige conflicten, kreeg de opbouw van een nationaal leger voor de Republikeinse leiders echter hoge prioriteit. Als eerste aanzet hiertoe richtte Sukarno op 22 augustus de Badan Keamanan Rakyat (BKR, 'Volksveiligheidsdienst') op, een federatie van bestaande strijdgroepen die om diplomatieke redenen nog niet als 'leger' werd aangeduid. Op 5 oktober kwam de Tentara Keamanan Rakyat (TKR, 'Volksveiligheidsleger') van de grond, een meer centraal geleid leger. De TKR werd begin 1946 hervormd en omgedoopt tot Tentara Republik Indonesia (TRI, 'Leger van de Republiek Indonesië') en vervolgens in juni 1947, opnieuw gereorganiseerd, tot Tentara Nasional Indonesia (TNI, 'Nationaal Leger van Indonesië').

De personele basis van wat uiteindelijk de TNI zou worden, was al veel eerder gelegd. In de top van dat leger dienden vooral militairen die tijdens de bezetting door de Japanners waren getraind, voorts enkele tientallen Indonesiërs die de vooroorlogse Nederlandse officiersopleiding hadden doorlopen. Gedurende de Japanse periode waren Indonesiërs gerekruteerd als hulptroepen onder Japans bevel. De bedoeling was dat zij een bijdrage zouden leveren aan de strijd tegen de geallieerden. Daar zou het niet van komen, aangezien de geallieerden Indonesië bij hun opmars in Zuidoost-Azië vrijwel volledig links lieten liggen en Japan op 15 augustus 1945 capituleerde. Intussen waren evenwel grote aantallen Indonesiërs basaal getraind en ingedeeld bij diverse strijdmachten onder Japanse controle. Tienduizenden Indonesische ex-KNIL'ers werden als *heiho* (hulpsoldaat) ingelijfd bij het Japanse leger; daarnaast werden honderdduizenden jonge Indonesiërs min of meer militair getraind door de Japanse bezetter, onder wie zo'n 57.000 rekruten van het Indonesische vrijwilligersleger, de Pembela Tanah Air (PETA, 'Verdedigers van het Vaderland').

De door Japan gevormde groepen zouden een belangrijke bijdrage gaan leveren aan de strijd tegen twee geallieerde mogendheden, de Britten en de Nederlanders, doch niet ter verdediging van Japan maar van de eigen onafhankelijkheid. De Japanse bijdrage aan de militaire confrontatie beperkte zich niet tot de rekruterings- en trainingsactiviteiten van voor 15 augustus

1945, maar zou een vervolg krijgen in grote aantallen wapens die Japanse militairen in het vierde kwartaal van 1945 al dan niet vrijwillig aan Indonesiërs overdroegen. Een beperkt – maar door Nederlandse propaganda opgeblazen – aantal van 3000 Japanse militairen sloot zich aan bij de Indonesische strijd.[2] Japanse militairen werden daarnaast als hulptroepen ingezet door de aanvankelijk met een troepentekort kampende Britten, hun voormalige vijanden. Daarbij ondernamen zij eigener beweging harde represailles in reactie op Indonesische aanvallen op hun troepen of burgers.

In de ontwikkeling van BKR via TKR en TRI naar TNI zijn twee hoofdlijnen aanwijsbaar, de eerste organisatorisch, de tweede strategisch en tactisch. Opeenvolgende reorganisaties hadden tot doel het aanvankelijk reusachtige leger te verkleinen, rationaliseren en professionaliseren. Dit betekende allereerst dat de politieke en militaire leiders alles in het werk stelden om van de oorspronkelijk bonte verzameling van ad hoc en bottom-up geformeerde militaire en paramilitaire eenheden een strakker georganiseerde, meer uniforme en top-down aangestuurde legermacht te maken. Buiten het Republikeinse leger waren grote aantallen min of meer zelfstandige strijdgroepen (*laskars*) actief; het streven was deze regelmatig met de TNI botsende milities deels te ontbinden, deels te incorporeren en zo ook te disciplineren. De totale omvang van de krijgsmacht werd geleidelijk teruggebracht. Bij de reorganisatie van medio 1947, die zou leiden tot de TNI, moest een leger van 350.000 militairen worden samengevoegd met 470.000 laskars. Deze operatie, die neerkwam op een inkrimping tot een goed geoefend, mobiel leger van – op papier – 160.000 man, ging niet zonder slag of stoot en was een van de oorzaken van de communistische Madiun-opstand in september 1948. Ten tijde van Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda 2 bedroeg de sterkte van de TNI op Java naar Nederlandse schattingen 100.000 man, en die op Sumatra 40.000 man; daarnaast telden de losse milities nog zo'n 150.000 strijders. Los hiervan opereerden, al dan niet onder de vlag van de Darul Islam, islamitische strijdgroepen als Hizbullah en Sabilillah, die tezamen enkele tienduizenden leden hadden.

Tegelijkertijd trachtte de Republikeinse legerleiding dus training, discipline en bewapening te verbeteren. Als het gaat om de bewapening behoeft het cliché van de met bamboesperen (*bambu runcing*) bewapende pemuda correctie. In de eerste maanden na de capitulatie werden er op Java vuurwapens uit vooroorlogse KNIL-depots gehaald – het Japanse leger greep, anders dan op Sumatra, niet in. Voorts werd veel modern wapentuig buitgemaakt op – in minder gevallen ook wel vrijwillig overgedragen door – het aanvankelijk pas-

sieve Japanse leger, dat zich in zijn kazernes had teruggetrokken. Daaronder waren ook grote hoeveelheden zware wapens als tanks en artillerie, die echter al in 1945-1946 grotendeels verloren gingen, voornamelijk in de strijd tegen de Britten. In de loop van de oorlog werden via – in Nederlandse ogen – 'smokkel' met Singapore en de Filipijnen weer nieuwe wapens verworven, waarvoor de Republiek onder meer betaalde met in beslag genomen opiumvoorraden. Daarnaast werden een eigen wapenindustrie en munitieproductie opgezet.

De inspanningen van de Republiek konden niet wegnemen dat gedurende de hele oorlog de – evenmin optimale – bewapening en uitrusting van de Nederlandse krijgsmacht kwalitatief en kwantitatief veruit superieur waren. Vóór de reorganisatie van 1947 beschikte naar schatting slechts een kwart van alle reguliere Indonesische militairen over een vuurwapen. Eind 1948 was naar Nederlandse schattingen 40 tot 50 procent van de TNI-strijders op Java met vuurwapens uitgerust, op Sumatra 25 procent; bij de semiautonome strijdgroepen was dat aandeel deels lager. De Republikeinse strijdkrachten bezaten een beperkt arsenaal aan zware wapens, vooral artilleriegeschut en mortieren, maar zij konden wel beschikken over grote hoeveelheden vliegtuigbommen die, meestal als trekbommen ingezet, in feite ook als zware wapens kunnen worden beschouwd. De luchtmacht, Angkatan Udara, en de marine, Angkatan Laut, waren beide klein van omvang.

Professionalisering hield in de opbouw van een efficiëntere organisatie. Op 12 november 1945 kozen de legercommandanten van Java en Sumatra de pas 29-jarige voormalige PETA-officier Sudirman als opperbevelhebber (Panglima Besar), overigens tegen de zin van de politieke leiders, die een voorkeur hadden voor Urip Sumoharjo, een voormalig KNIL-officier. Sudirman, die aan tuberculose leed en in 1949 op een draagbaar talloze kilometers door zwaar terrein moest worden gedragen om uit Nederlandse handen te blijven, zou uitgroeien tot een symbool van Indonesische onverzettelijkheid. Als zijn chef-staf fungeerde eerst Sumoharjo en daarna voormalig KNIL-vaandrig Abdul Haris Nasution. Hoewel de meerderheid van de TNI-commandanten een achtergrond als PETA-officier had, was in de hoogste militaire leiding, die in het algemeen weinig ervaring had, een groep van zo'n zestig oud KNIL-(aspirant-)officieren oververtegenwoordigd. Deze KNIL-achtergrond gold bijvoorbeeld voor TNI-voormannen als Tahi Bonar Simatupang en Alex Kawilarang, die aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Bandung waren opgeleid. Intern waren er weliswaar spanningen tussen deze twee 'bloedgroepen', maar tegenover de gemeenschappelijke Nederlandse vijand werden ze overbrugd.

In 1947 beschikte de TNI over tien divisies op Java en zes op Sumatra. Medio 1948 werd in het kader van de reorganisatie het aantal divisies op Java tot vier gereduceerd: Divisi I Brawidjaja (Oost-Java), Divisie II Diponegoro (Midden-Java-Oost), Divisie III Susan Gunungjati (Midden-Java-West) en Divisie IV Siliwangi (West-Java en Banten). Daarnaast had de TNI op Java twee zelfstandige brigades: Brigade XVI (Seberang) en XVII (Peladjar). De divisies beschikten naast een staf over hulpwapens en diensten als artillerie en zware mitrailleurs, verbindingseenheden, geneeskundig personeel, dragers en militaire politie. De bekendste divisie was de verhoudingsgewijs goed bewapende Siliwangi-divisie, een keurkorps. Het Republikeinse hoofdkwartier bestond uit twee commando's, een op Java en een op Sumatra, respectievelijk onder Nasution en Suhardjo Hardjowardojo, die eind 1948 werd opgevolgd door Hidajat Martaatmadja, een voormalige KNIL'er.

De tweede hoofdlijn is de ontwikkeling van een militaire strategie en tactische doctrine. Het doel bleef onveranderd: ongeconditioneerde onafhankelijkheid en verdrijving van de Nederlandse krijgsmacht, met militair geweld indien onderhandelingen onvoldoende opleverden. Het Indonesische leger hanteerde aanvankelijk grotendeels een conventionele tactiek met frontale aanvallen, zoals in de slag om Surabaya (november 1945), tijdens de gevechten in Semarang (augustus 1946) en elders. Al snel werd duidelijk dat de Britse en Nederlandse troepen veel beter waren toegerust voor dergelijke open confrontaties, die aan Indonesische zijde steevast leidden tot zeer grote verliezen.[3] De legerleiding ging daarom geleidelijk over op een guerrillastrijdwijze. Tijdens beide 'politionele acties' koos zij voor het terugtrekken van alle militairen om de verliezen te beperken en vervolgens te hergroeperen in gebieden buiten bereik van het Nederlandse leger; van daaruit voerden zij een guerrilla. Hoewel de TNI vanaf medio 1947 vooral inzette op deze guerrillastrijd, voerde het regelmatig nog conventionele aanvallen op Nederlandse posities en door Nederland bezette steden uit, zoals op Yogyakarta (onder kolonel Suharto, 1 maart 1949) en op Solo (7-10 augustus 1949). Dit waren symbolische acties, die belangrijk waren voor het Republikeinse moreel en bovenal een cruciaal politiek signaal afgaven. Ook al leidden ze tot hoge Republikeinse verliezen, ze lieten de buitenwacht en de eigen bevolking zien dat de TNI en de Republiek geenszins verslagen waren en dat de pretentie van Nederland, dat het alles onder controle had, niet juist was.

De omschakeling naar een guerrilla in 1947 werd, zoals gezegd, primair ingegeven door de hoge verliescijfers in open confrontaties, waarin de

TNI steevast het onderspit dolf. Bij deze tactische koerswijziging kwam de KMA-opleiding van Nasution, Kawilarang en Simatupang goed van pas. De inspiratiebronnen van de TNI reikten echter verder, van het Britse optreden achter de Japanse linies in Birma tot de Lange Mars van het Chinese Rode Leger, maar ook de ideeën van de Indonesische communistische activist Tan Malaka. De belangrijkste inspiratiebron was evenwel de klassieker *Vom Kriege* van militair theoreticus Carl von Clausewitz (1780-1831), in het bijzonder diens beschouwingen over de 'volksoorlog'.

De gekozen strijdwijze hield in dat de TNI weliswaar de reguliere legerorganisatie overeind hield, maar daarnaast zogeheten *Wehrkreise* organiseerde. Dat waren militaire districten, gelegen in door Nederland bezet gebied, waarbinnen goed bewapende mobiele eenheden zoveel mogelijk kleine aanvallen en sabotageacties uitvoerden, terwijl meer statische troepen – en burgers – defensieve en ondersteunende taken verrichtten. Daarbij was van belang dat de strijdgroepen, desnoods met dwangmiddelen, door de lokale bevolking van voedsel, rekruten, inlichtingen, medische verzorging en onderdak werden voorzien. In deze 'totale volksoorlog' – een medio 1947 door Nasution voorgesteld en door het kabinet-Sjahrir aanvaard concept – moesten het bestuur, de strijdkrachten en de bevolking gezamenlijk onder militaire leiding een fijnmazige 'volksdefensie' voeren. Op dessa- en dorpsniveau moest de *lurah*, het dorpshoofd, hieraan leiding geven.

Dorpshoofden, andere functionarissen en burgers die de Nederlandse kant kozen of voor Nederlandse instanties werkten, werden beschouwd als legitiem doelwit van intimidatie en geweld – en inderdaad werden duizenden 'collaborateurs' gedood. Aangezien de Nederlandse krijgsmacht en aan het Nederlandse gezag verbonden bestuurders óók loyaliteit eisten, leefden de bevolking en zeker de lurah tussen twee vuren, een hachelijke positie.

De breed door de bevolking gesteunde TNI was steeds beter in staat een effectieve guerrilla te voeren; de Nederlandse krijgsmacht vond geen passend antwoord. Zoals in dit type oorlogen doorgaans het geval is, kan het conventionele bezettingsleger de guerrilla niet bedwingen, terwijl de guerrillamacht haar tegenstander weliswaar niet rechtstreeks kan verslaan, maar in deze voor beide partijen afmattende strijd wel de langste adem heeft. Voor Nederland werden de menselijke en financiële kosten van de inzet van de krijgsmacht steeds problematischer. De vastberadenheid, het uithoudings-, incasserings- en improvisatievermogen en de demografische en materiële reserves aan Indonesische zijde waren groot, en bleven dat ook toen Nederland de geweldsinzet opschroefde.

De TNI verwierf echter geen militair monopolie aan Indonesische zijde. Het Republikeinse leger voerde oorlog tegen Nederland, maar moest ook regionale en religieus of politiek gedreven conflicten uitvechten met Indonesische strijdgroepen, zoals in 1947-1948 met plaatselijke laskars in Karawang. Aan de Darul Islam gelieerde strijdgroepen zochten niet alleen de confrontatie met Nederland, maar ook met de Republiek. Op 7 augustus 1949, juist toen de Republikeinse overwinning in zicht kwam, proclameerde de Darul Islam onder leiding van Kartosuwirjo in West-Java de Islamitische Staat Indonesië. Dit leidde tot een bloedige strijd tussen de TNI en de Darul Islam, die het Republikeinse leger pas definitief in 1962 in zijn voordeel zou beslechten. Voorts kwamen eind 1948 communistische militairen binnen de TNI in Madiun en elders tegen de reorganisaties en hun dreigende marginalisering in opstand. In de maandenlange gevechten met de nationalistische TNI-eenheden, die uiteindelijk zouden zegevieren, vielen ten minste 8000 doden. Vooral hun kopstukken werden naderhand door de 'Yogya-getrouwe' TNI geëxecuteerd.

Gedurende de oorlog waren als gezegd door het hele land heen lokale milities actief, maar ook criminele bendes, soms in allianties met politiek gemotiveerde strijdorganisaties. Deze groepen droegen substantieel bij aan het extreme geweld aan Indonesische zijde, te beginnen tijdens de bersiap. Dat het Republikeinse leger er niet in slaagde een stevig geweldsmonopolie te verwerven, verzwakte de politieke positie van de Republiek tegenover Nederland en kwam haar internationale reputatie niet ten goede. Daar stond tegenover dat de politieke en militaire leiding van de Republiek de schuld voor wreedheden en bestandsschendingen op de milities kon afwentelen, ook waar die waren begaan door de TNI.

Zoals in het voorgaande hoofdstuk is opgemerkt bestonden er spanningen tussen het leger en de politieke leiding van de Republiek, die in onderhandelingen met de Nederlanders vaker concessies deed dan de legerleiding aanvaardbaar vond. Deze spanningen leidden echter niet tot een breuk tussen de Republikeinse politieke leiders en de TNI. In algemene zin kan worden gezegd dat de interne verdeeldheid weliswaar medebepalend was voor het verloop van de strijd, maar dat de grote meerderheid van politieke stromingen en strijdende partijen de onafhankelijkheid nastreefde, en daarom uiterst wantrouwend, zoal niet volstrekt afwijzend stond tegenover een geallieerde bezetting en zeker een Nederlandse terugkeer. Deze antikoloniale houding was en bleef het voornaamste verbindende element aan Republikeinse zijde.

Britse (en Australische) krijgsmacht

Op 15 augustus 1945 besloot het geallieerde opperbevel het bevelsgebied van het Britse South East Asia Command (SEAC) onder admiraal Louis Mountbatten, dat al verantwoordelijk was voor de geallieerde operaties in Zuid-Oost-Azië, waaronder Sumatra, uit te breiden tot de hele Indonesische archipel. De belangrijkste taken van het SEAC waren de ordehandhaving, ontwapening en repatriëring van de 300.000 man sterke Japanse troepenmacht, alsmede de evacuatie uit de Japanse interneringskampen van 35.000 krijgsgevangenen en zo'n 80.000 burgers. Op Java waren die burgers voornamelijk Nederlanders, daarbuiten ging het ook om Indo-Europeanen. De eerste Britse – overwegend Brits-Indische – troepen arriveerden op 29 september 1945 op Java, zes weken na de onafhankelijkheidsverklaring. De totale Britse troepenmacht zou uitgroeien tot zo'n 60.000 militairen, voornamelijk gelegerd op Java (45.000) en Sumatra (15.000). De laatste Britse troepen zouden meer dan een jaar later, eind november 1946, vertrekken.

De ogenschijnlijk beperkte missie bleek gecompliceerd, omdat de Britse troepen bij hun aankomst een Indonesische staat-in-wording aantroffen, terwijl was uitgegaan van een (voorlopig) herstel van de koloniale orde. De Britse krijgsmacht, die met twee tegengestelde claims van soevereiniteit werd geconfronteerd, probeerde vergeefs daartussen te laveren, vervreemdde daarmee alle partijen van zich en werd zo een koloniale oorlog in gezogen. De Republiek wantrouwde de Britten als mogelijke voorbereiders van een Nederlandse herbezetting; de Nederlandse koloniale autoriteiten meenden dat de Britten hun legitiem geachte terugkeer door een te passieve houding frustreerden en zo het Nederlandse gezag ondermijnden. De Britten, die na de verwoestende Tweede Wereldoorlog andere prioriteiten hadden en bovendien over beperkte middelen beschikten, probeerden zo min mogelijk partij en zoveel mogelijk bemiddelaar te zijn in wat zich ontpopte als een grimmige koloniale oorlog. Zij wilden niets liever dan zo spoedig mogelijk uit Indonesië vertrekken.

De Britse aanpak beperkte zich noodgedwongen tot het onder controle brengen van zeven stedelijke *key areas* op Java en Sumatra die noodzakelijk waren voor het uitvoeren van de demobilisatie en evacuatie. Elders werd het gezag van de Republiek ongemoeid gelaten. Niettemin leidden de Britse aanwezigheid en offensieve operaties tot protesten en ook tot gewapende acties van Indonesiërs tegen wat zij als een koloniale herbezetting zagen. Aanvankelijk ging het om kleinschalige aanvallen, maar in oktober en november 1945 culmineerde het verzet in de Slag om Surabaya, die uiteindelijk

de grootste conventionele confrontatie uit de hele oorlog zou zijn. In deze stedelijke veldslag kwamen naar schatting 16.000 Indonesiërs om, tegen 400 militairen van de Britse krijgsmacht.

De wijze waarop het Britse leger in deze maanden optrad is geen onderwerp van het onderzoeksprogramma geweest, maar het is van belang te constateren dat deze episode in militaire zin een voorafspiegeling zou blijken van wat zou volgen, in het bijzonder de sterke asymmetrie in slachtoffertallen. Deze vloeiden deels voort uit de aanvankelijk slecht georganiseerde strijdwijze aan Indonesische zijde, deels ook uit het harde Britse optreden. De Britten namen meermaals, vaak in reactie op Indonesisch geweld, extreem gewelddadige represaillemaatregelen, zoals het in de as leggen van dorpen; tot hun 'methoden' behoorde ook het stelselmatig martelen van gevangenen. De latere legercommandant Simon Spoor, toen nog hoofd van de inlichtingendienst NEFIS, oordeelde uitermate negatief over dit Britse extreme geweld – ironisch in het licht van het eigen hardhandige Nederlandse optreden in latere jaren.[4]

Naast de Britten op Java en Sumatra waren tot februari 1946 ongeveer 50.000 meest Australische troepen gestationeerd in Kalimantan en de 'Grote Oost', alle eilanden tussen Java en Nieuw-Guinea. In de door hen van de Japanners overgenomen of tijdens de Tweede Wereldoorlog veroverde gebieden was slechts in beperkte mate sprake van gewapend verzet. Met name in Zuid-Sulawesi en op Bali zou dat in de loop van 1946 snel veranderen, maar toen had de Nederlandse krijgsmacht deze delen van de archipel deels al overgenomen van de Britse, Australische en Japanse troepen.

De Nederlandse krijgsmacht: strategie

De Nederlandse krijgsmacht voerde jarenlang aaneengesloten oorlog, niet slechts een tweetal 'politionele acties'; daarover bestaat in de historiografie nauwelijks discussie meer. De oorspronkelijke missie, voor 15 augustus 1945, was de strijd tegen de Japanse bezetter, vervolgens ging het om het brengen van 'orde en vrede', door het herstel van het Nederlandse gezag, later gepresenteerd als het creëren van een noodzakelijke overgangsfase naar de vestiging van een federale Indonesische staat, in een Unie verbonden met Nederland. De aanpak van de Nederlandse krijgsmacht was gericht op het uitschakelen van de Republikeinse strijdkrachten, maar het bleek vanwege de guerrilla uiterst moeilijk onderscheid te maken tussen burgers en de – slechts gedeeltelijk uniformen dragende – TNI en andere strijdgroepen. De militaire strijd ging ondanks onderhandelingen en opeenvolgende wapen-

stilstanden vrijwel ononderbroken door, omdat zowel de Nederlandse als de Republikeinse legerleiding zich vanwege vermeende bestandsschendingen en onbetrouwbaarheid van de tegenpartij slechts beperkt aan afspraken gebonden voelde. Daarnaast wilden militaire haviken en hun medestanders aan beide kanten liever de militaire kaart spelen.

De onder Spoor ontwikkelde militaire strategie was aanvankelijk gericht op een geleidelijke expansie vanuit de van de Britten overgenomen stedelijke enclaves naar strategisch en/of economisch belangrijke gebieden. Spoor zette vervolgens in op een 'speerpuntenstrategie', een uit de KNIL-traditie stammende imponeerstrategie: met overrompelende acties en veel machtsvertoon naar de vijandelijke verzetscentra doorstoten en de politieke en militaire leiders uitschakelen, waarna het anti-Nederlandse verzet, zo was de verwachting, als een kaartenhuis zou instorten. Medio 1947 werd in die geest het eerste grote militaire offensief ingezet, Operatie Product/Agresi Militer Belanda 1. Het leek een groot succes. Grote mobiele colonnes stuitten, steunend op een overmacht van zware wapens, oorlogsbodems en het luchtwapen, op relatief weinig tegenstand en wisten binnen twee weken een enorme gebiedsuitbreiding te realiseren, mede omdat de Republikeinse troepen zich grotendeels naar ontoegankelijke gebieden terugtrokken, om aan omsingeling en vernietiging te ontkomen.

Al snel werd de keerzijde van dit succes duidelijk. De aanvoerlijnen naar de door Nederland bezette bevolkingscentra en de honderden buitenposten werden langer en kwetsbaarder. De Republikeinse strijdkrachten richtten hun hit-and-run-acties met name op deze achilleshiel. Bovendien lukte het de Nederlanders niet in de veroverde gebieden een stabiel gezag te vestigen. Zij kwamen meestal niet verder dan het vestigen van een oppervlakkige gebiedscontrole. De militaire middelen schoten deerlijk tekort – gemiddeld was een bataljon van 800 man, van wie gemiddeld slechts de helft operationeel was, verantwoordelijk voor 1600 vierkante kilometer, een gebied net wat groter dan de provincie Utrecht en bijna tweemaal de huidige provincie Yogyakarta. Niettemin werd eind 1948 op vergelijkbare wijze – en weer zonder uitgewerkte militaire én bestuurlijke plannen voor een effectieve en blijvende gebiedscontrole – nogmaals een groot offensief ingezet, Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda 2. Om de te verwachten internationale kritiek op dit offensief te beperken en voldongen feiten te creëren, koos Nederland bewust voor het kerstreces van de Verenigde Naties. Ditmaal mocht Spoor, in een poging de in zijn ogen weerbarstige Republiek van de kaart te vegen, wél zijn al veel eerder vurig gewenste 'doorstoot' naar de Republikein-

se regeringszetel Yogyakarta uitvoeren. De politieke leiding liet zich daar gevangennemen, de militaire leiding ontkwam. Het militaire succes van de acties was, zo leek het, opnieuw groot. Maar toen de kruitdampen waren opgetrokken, bleken de operationele problemen alleen maar te zijn toegenomen. Dat was niet verwonderlijk, omdat de omvang van het bezette gebied – geheel Java en belangrijke delen van Sumatra – en daarmee de *overstretch* van krijgsmacht en bestuur nog groter waren geworden. Bovendien keerde de internationale gemeenschap zich definitief tegen het als agressief beoordeelde Nederlandse optreden.

De Nederlandse legerleiding verkeek zich – wederom – ernstig op deze problemen. Spoor en zijn belangrijkste ondercommandanten, vrijwel allemaal KNIL-officieren, hadden de Indonesische tegenstanders onderschat. Dit optimisme was gebaseerd op in 1945-1946 behaalde successen tegen de TNI – én op een traditioneel lage dunk die KNIL-commandanten van de Indonesische gevechtswaarde hadden. Niettemin werden medio 1947, na het eerste militaire offensief, pogingen gedaan de strijdwijze aan de Indonesische guerrilla aan te passen, in de richting van een contraguerrilla waarin de Nederlandse krijgsmacht voor een groot deel in kleinere mobiele eenheden zou gaan opereren. Zij moest, in navolging van wat als een beproefde KNIL-aanpak gold, 'pacificatie' afdwingen met intensieve patrouillegang, grote en kleine 'zuiveringsacties' alsmede een 'rusteloos achtervolgen' van Indonesische strijdgroepen met het doel deze uit te schakelen. Daarop moest de opbouw van het civiele bestuur volgen, waarbij het verkrijgen of afdwingen van steun en gehoorzaamheid van de lokale bevolking centraal stond.

In deze 'pacificatiefase' konden met name de traditioneel invloedrijke dorpshoofden in ruil voor hun aan Nederlandse eenheden verleende steun rekenen op (bescheiden) beloningen, in de vorm van geld, kleding, bevordering of betere huisvesting. Om hen en de dorpelingen gunstig te stemmen, verstrekten de Nederlandse troepen geregeld humanitaire en vooral medische hulp, terwijl ook bijstand bij het herstel van vernielde infrastructuur werd verleend. De Nederlandse politieke en militaire leiders bleven bij dit alles uitgaan van een achterhaald paternalistisch, koloniaal wereldbeeld, waarin de bevolking, als de Republikeinse 'verzetshaarden' eindelijk waren uitgeschakeld, vanzelfsprekend aan de Nederlandse kant zou staan. Als gevolg van dit koloniale zelfbedrog achtten zij het onnodig een integraal beleid te ontwikkelen om de Indonesische bevolking voor zich te winnen. Hierbij speelden overigens ook de zeer beperkte Nederlandse bestuurlijke en financiële middelen een rol, zodat de hulpverlening wel versnipperd en

beperkt van omvang moest blijven. Al met al hanteerden de Nederlandse autoriteiten een 'wortel-en-stok'-aanpak, waarbij de door de krijgsmacht gebruikte 'stok' – in lijn met het traditioneel hardhandige optreden van het KNIL – dominant bleef. Deze repressie bestond uit een palet aan collectieve en deels bloedige afstraffingen van een vijandige of onvoldoende coöperatief geachte lokale bevolking. Hiertoe behoorden executies zonder proces, mishandelingen, massa-arrestaties, het afbranden van dorpen en het vernietigen van voorraden, om zo een afschrikwekkend voorbeeld te stellen.[5]

Al na het eerste Nederlandse offensief bleek de werkelijkheid dus vele malen weerbarstiger dan de optimistische inschattingen van Spoor c.s. Het militaire overwicht verminderde door verbeteringen in de organisatie en bewapening van de tactisch flexibelere TNI, die het initiatief naar zich toe trok. Bovendien was het door Nederland bezette en voor een guerrilla uitermate geschikte gebied met zijn vele bergen, bossen en moerassen simpelweg te groot en te ontoegankelijk om effectief te kunnen beheersen. Omdat, als gezegd, de Republikeinse strijdkrachten lang niet altijd uniformen droegen was het vrijwel onmogelijk strijders van burgers te onderscheiden. Bovendien beschikten de Nederlandse troepen over gebrekkige inlichtingen, terwijl de Republiek een efficiënt alarmsysteem had opgezet, waardoor de meeste Nederlandse acties niets opleverden.[6] Dit alles maakte de Nederlandse positie allengs kwetsbaarder, hoe florissant de situatie er op de kaart na zowel het eerste offensief als na Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda 2 ook uitzag. Het waren schijnsuccessen: de Nederlandse gebiedsbeheersing was veelal oppervlakkig en beperkte zich tot de bevolkingscentra en de kwetsbare verbindingslijnen, terwijl de TNI het zijterrein beheerste en vooral bij duisternis een grote bewegingsvrijheid had.

De Nederlandse militaire leiding rapporteerde in verhullende en rooskleurige termen over de moeilijke militaire situatie, die vooral in het eerste kwartaal van 1949 leidde tot oplopende verliescijfers en toenemende afmatting. Als gezegd onderschatte de legertop al vanaf het eerste begin van de oorlog, in 1945, de kracht van het nationalisme, de Republiek en de TNI, al liepen de meningen uiteen over het aantal manschappen en het tijdsbestek die nodig zouden zijn om de hele archipel weer onder Nederlands gezag te brengen. De bevelhebber van de Strijdkrachten in het Oosten, luitenant-admiraal Conrad Helfrich, en de commandant van het KNIL, luitenant-generaal Ludolph Hendrik van Oyen, dachten in november 1945 75.000 man nodig te hebben voor de herbezetting van Java en Sumatra. Generaal-majoor Wybrandus Schilling (KNIL) maakte aanvankelijk dezelfde inschatting voor

wat hij aanduidde als de 'heroveringsoorlog' ('Bantam en Atjeh nog buiten beschouwing gelaten'); niet veel later sprak hij echter al van 200.000 man voor een periode van vijf tot zelfs tien jaar, een – achteraf bezien – realistischer inschatting, die Helfrich en Van Oyen hem niet in dank afnamen.[7]

Uiteindelijk benoemde het kabinet-Schermerhorn, tegen het advies van Van Mook, niet Schilling maar de jongere en minder ervaren Spoor per 1 februari 1946 tot legercommandant, als opvolger van Van Oyen. Spoor behield deze positie tot zijn onverwachte dood, na een hartaanval, op 25 mei 1949. Al die jaren zou hij steeds weer optimistische inschattingen delen over de 'herbezetting', mits hij maar voldoende mandaat en middelen zou krijgen. Uit zijn opstelling sprak een enorme onderschatting van zowel het draagvlak van het Indonesische nationalisme als van de militaire capaciteiten van de tegenstander – hij typeerde de Republikeinse legerleiders eens als 'onbekwame dilettanten [die] het militaire vak moet worden geleerd'.[8] Plaatsvervangend stafchef van de TNI, kolonel Simatupang, schreef later bijtend over de systematische onderschatting aan Nederlandse zijde:

> Uit gesprekken met Nederlanders vóór de aanval [Operatie Kraai/ Agresi Militer Belanda 2] had ik de indruk gekregen, dat zij – en met name hun militairen – geen notie hadden van de aard van de krachten waarmee zij te maken zouden krijgen. [...] Deze Nederlandse militairen met hun conventionele opleiding hadden vaak àl te lang in Nederlands-Indië gediend, waardoor ze nu alles door de bril van het verleden zagen.[9]

De legerleiding stond formeel onder het oppergezag van de Nederlands-Indische regering – Van Mook, daarna Beel – en uiteindelijk het Nederlandse kabinet. Spoor is echter de geschiedenis ingegaan als een 'politieke generaal'. Zonder enige twijfel speelde hij gedurende de gehele oorlog, tot aan zijn plotselinge overlijden eind mei 1949, een sleutelrol. Hij onderhield intensief contact met het Nederlandse bestuur en bedrijfsleven, besefte het belang van de media in de strijd met de Republiek en voerde zelf de regie over nagenoeg alle militaire zaken, inclusief de schandalen die politieke repercussies konden hebben. Het advies van Spoor woog in Den Haag uiteraard zeer zwaar; hij was beter dan wie ook in het politieke veld op de hoogte van de militaire dimensie van de strijd.

Spoor zag weinig heil in onderhandelingen, en de wijze waarop hij en de inlichtingendienst NEFIS informatie met Den Haag deelden was rond-

uit manipulatief. Zo werden Republikeinse 'bestandsschendingen' continu benadrukt en eigen overtredingen verzwegen. Daarmee trachtte Spoor de Republikeinse onderhandelaars als onbetrouwbaar te etiketteren en van Den Haag meer armslag voor onder meer de opmars naar Yogyakarta te verkrijgen, om zo de Republiek de beslissende nederlaag toe te brengen. Voor dat laatste kreeg hij echter, zeer tot zijn frustratie, eindelijk pas in december 1948, met Operatie Kraai, toestemming. Tevens hamerden Spoor en de NEFIS, mede om internationale steun voor militaire acties te vergaren, stevig op het aambeeld van het communistische gevaar.[10] Van Mook, officieel opperbevelhebber, zou zich geregeld maar zonder veel effect bij Spoor beklagen over diens communicatie, achter zijn rug om, met Den Haag en over militaire acties die veelal zonder zijn medeweten werden ondernomen.

Van Mook sprak ook meermalen zijn ongenoegen uit over Spoors onvolledige rapportering van (mogelijke) misdragingen van de krijgsmacht. Het beeld dat uit de historiografie oprijst is dat Spoor en zijn ondercommandanten buitensporig geweld van eigen troepen zoveel mogelijk toedekten, net als overigens Van Mook zelf dat deed. Maar vaak was dat een toedekken achteraf: landvoogd en zelfs legercommandant werden regelmatig verrast door nieuws over ongeautoriseerde offensieve acties en extreme gewelddaden van eigen eenheden.

De Nederlandse krijgsmacht: omvang en middelen

De eerste troepen vanuit Nederland arriveerden eind februari 1946 in Jakarta, nadat de Britten het eerdergenoemde landingsverbod, in november 1945 uitgevaardigd om Nederland aan de onderhandelingstafel te krijgen, hadden ingetrokken. In totaal hebben gedurende de oorlog zo'n 220.000 militairen van de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië gediend, deels in gevechtsfuncties en deels in ondersteunende en administratieve functies.[11] Op het hoogtepunt, in 1949, dienden er 150.000 militairen (grafiek 1, p. 82). Veruit de meesten waren gelegerd in het kerngebied van de Republiek, dus Java, op afstand gevolgd door Sumatra.

120.000 militairen dienden in de voorheen uitsluitend in Europa ingezette Koninklijke Landmacht (KL), waarbij moet worden aangetekend dat de twee legers – KL en KNIL – niet los van elkaar opereerden. In het derde kwartaal van 1946 waren er twee lichte divisies (A en B), van elk drie brigades en divisietroepen; elk van deze brigades bestond uit eenheden van de KL en losse bataljons van het KNIL en stond onder leiding van een met de

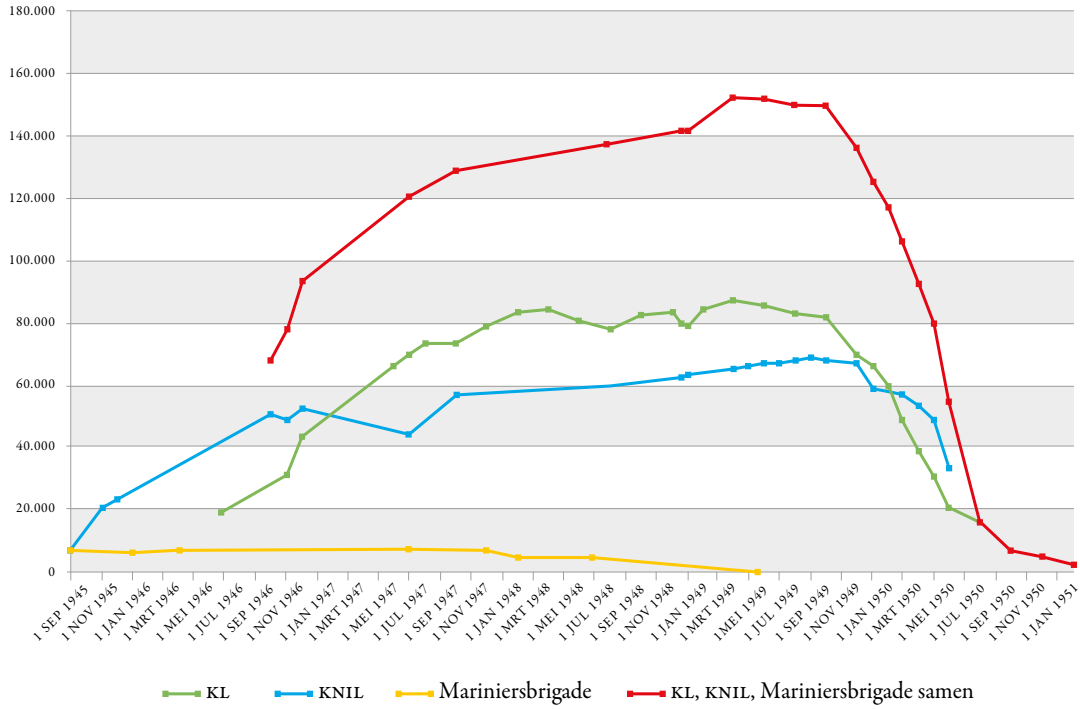
'Indische toestanden en tactieken' vertrouwde KNIL-hoofdofficier. Dit zou de praktijk blijven; alleen de C-divisie (tot medio 1948) en de in 1943 opgerichte Mariniersbrigade stonden in dit opzicht apart. Vanaf september 1946 werd de eerste KL-divisie van overwegend dienstplichtigen (lichting 1925) uitgezonden; dit was de C-divisie, ook wel 1e divisie '7 December' geheten. Tussen maart en juni 1947 volgde de 2e divisie 'Palmboom' (D-divisie, lichting 1926). De E-divisie (lichting 1927) werd tussen november 1948 en februari 1949 uitgezonden en vrijwel direct in kleinere eenheden opgesplitst, omdat dit beter paste bij de contraguerrilla.[12]

De Koninklijke Landmacht werd vrijwel volledig bemand door Nederlandse militairen, te weten enkele duizenden beroepsmilitairen, 25.000 à 30.000 oorlogsvrijwilligers (OVW'ers) – die oorspronkelijk waren geworven voor de strijd tegen Japan – en 95.000 à 100.000 dienstplichtigen. Er was ook een klein Vrijwillig Vrouwen Hulpkorps (VHK). Omdat de KNIL-officieren de legerleiding, de staven, de inlichtingendiensten, de speciale troepen, de voorlichting, de opleiding en de logistieke keten domineerden en nadrukkelijk 'baas in eigen huis' wilden blijven, drukte dit koloniale leger sterk zijn stempel op de Koninklijke Landmacht, die daarmee vooral fungeerde als leverancier van manschappen en zware wapens.

In totaal dienden tussen 1945 en 1950 75.000 à 80.000 militairen in het KNIL. In de lagere rangen waren dit vooral Indonesiërs (60.000): een afspiegeling van de strikt langs etnische scheidslijnen vormgegeven koloniale maatschappij. Deze militairen kwamen overwegend uit Java, Madura, de Molukken en de Minahasa. De grotendeels christelijke 'Ambonezen' (uit de Molukken, maar ook de Minahasa) waren vanwege hun vermeende 'martiale kwaliteiten' en bijzondere trouw weliswaar oververtegenwoordigd, maar vormden geen meerderheid. Ook kleine aantallen Chinezen dienden in het KNIL. Gemiddeld bestond 30 tot 35 procent van het KNIL uit (Indo-)Europese militairen, maar dit aandeel liep terug; eind 1949 was dit nog geen kwart. In het KNIL dienden ook zo'n 500 oorlogsvrijwilligers uit Suriname en de Antillen en duizend vrouwen bij het Vrouwenkorps KNIL, dat in 1944 in Australië was opgericht.

De wederopbouw van het koloniale leger werd direct na de Japanse capitulatie opgepakt. Een kleine 30.000 (Indo-)Europese en 'Ambonese' KNIL'ers waren in de Japanse tijd onder uiterst zware omstandigheden geïnterneerd geweest. Eind 1945 waren circa 10.000 van deze voormalige krijgsgevangenen weer onder de wapenen geroepen. Aanvankelijk werden de meeste KNIL'ers, toen nog een paar compagnieën, op Java ingezet, maar

Sterkte KL, KNIL en Mariniersbrigade, 1945-1949

Deze grafiek is gebaseerd op archiefonderzoek in militaire bronnen afkomstig uit de periode 1945-1951. Waar nodig is dit aangevuld met literatuuronderzoek (vooral op het gebied van de marine). De aard van het conflict in de beginjaren 1945 en 1946 zorgt ervoor dat er minder duidelijkheid is over de aantallen militairen bij het KNIL en de KL die destijds gemobiliseerd waren. In het archiefmateriaal zelf wordt aangegeven dat de cijfers tot mei 1946 als 'onbetrouwbaar' worden beschouwd. Daarna zijn ze 'minder betrouwbaar' en vanaf 1 oktober 1948 worden ze pas 'betrouwbaar' geacht (zie grafiek in NL-HaNA, 2.21.036.02 collectie Buurman van Vreeden, inv.no. 69).

eind 1945 gaven de Britten ook toestemming tot het legeren van KNIL-eenheden in de Riau-archipel, Kalimantan en de 'Grote Oost', in het bijzonder Sulawesi en, in maart 1946, op Bali. Uiteindelijk zouden slechts zeven van de 23 KNIL-bataljons op Java of Sumatra worden gelegerd.

De net aangetreden legercommandant Spoor reorganiseerde in maart 1946 het KNIL, dat hij een leidende rol gaf. Spoor was zelf beroepsofficier in het KNIL, zo ook zijn chef-staf Dirk Buurman van Vreeden en vrijwel alle sleutelfunctionarissen van de Generale Staf, de overige staven in Jakarta, en

de brigade- en divisiestaven. Het gedwongen ontslag, in september 1948, van divisiecommandant generaal-majoor Henri Dürst Britt, een 'buitenstaander' van de KL die door Spoor tot zondebok voor de 'pacificatie-problemen' op West-Java werd gemaakt, en diens vervanging door generaal-majoor Edu Engles (KNIL) is illustratief voor de dominantie van de KNIL-top, in visie en mentaliteit.

Anders dan de uit Nederland aangevoerde militairen kenden de meeste KNIL'ers Indonesië goed; daar stond tegenover dat velen in de Japanse periode fysiek en psychisch zwaar op de proef waren gesteld en bovendien sterk gekant waren tegen het Indonesische nationalisme. In Britse ogen gedroegen KNIL'ers in alle rangen zich op Java vaak provocerend, trigger-happy en wraakzuchtig, wat aan de totstandkoming van het landingsverbod had bijgedragen.[13] Ook de kroniek van het begin 1946 op Zuid-Sulawesi ingezette infanteriebataljon KNIL Inf. XV meldt dat deze eenheid ongedisciplineerd, onbeheerst en snel gewelddadig optrad, wraakgevoelens tegenover Indonesiërs koesterde en zich weinig gelegen liet liggen aan het Australische gezag.

Spoor mikte bij het KNIL, evenals bij de KL, op professionalisering en beklaagde zich over een tekort aan officieren. Nog in 1948 wees onderzoek uit dat het gros van de deels noodgedwongen te snel gepromoveerde officieren niet aan de minimumeisen van hun rang voldeed. Dit kwam de kwaliteit van het leiderschap uiteraard niet ten goede, iets wat in een contraguerrilla extra nadelig werkte en vermoedelijk allerminst bijdroeg aan het beteugelen van extreem geweld. Omdat de troepenmacht in kleine eenheden en over een groot aantal vaak geïsoleerde buitenposten was verdeeld, droegen de lage en dus jonge officieren een verantwoordelijkheid die eigenlijk niet paste bij hun ervaring.

Als onderdeel van het KNIL werd in juni 1946 het Depot Speciale Troepen (DST) opgericht, later omgedoopt tot Korps Speciale Troepen (KST), elite-eenheden van commando's – de 'Groene Baretten' onder commando van kapitein Raymond Westerling. Als algemene mobiele reserve diende dit korps de infanterie te ondersteunen, wanneer die met tegenslagen kampte. De totale omvang van het DST/KST, dat berucht was om zijn herhaald en systematisch gebruik van extreem geweld, bedroeg nooit meer dan 1250 man. Onder hen bevond zich een groot aantal Indonesiërs, in het bijzonder 'Ambonezen'.

Het KNIL beschikte over eigen artillerie, pantserwagens en tanks, alsmede een Militaire Politie (MP). Daarnaast had het KNIL een Militaire Luchtvaart,

waarbij in 1945 zo'n 2000 militairen dienden, in 1949 bijna 8000. Eind 1947 bezat de ML-KNIL 333 toestellen, waarvan overigens slechts een deel operationeel was; de hoofdtaken waren luchtsteun voor infanterie en artillerie, transport, verkenning en bevoorrading. Van de kleine Republikeinse luchtmacht had zij weinig te vrezen. De ML-KNIL leverde een belangrijke bijdrage aan Operatie Product/Agresi Militer Belanda 1 (1039 gevechtsvluchten) en Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda *2* (2412 gevechtsvluchten), maar de meeste sorties vonden plaats tussen beide acties en na de tweede. Net als tanks en andere zware wapens leverde het luchtwapen ook een bijdrage aan de psychologische oorlogvoering door machtsvertoon en intimidatie, ook bij militaire parades. De veelal met oriëntalistische denkbeelden beheepte Nederlandse autoriteiten meenden dat vooral 'de Oosterling' een heilig ontzag voor deze moderne wapens had. Daar bleef het niet bij. Er zijn verschillende gevallen bekend van beschietingen door de ML-KNIL van burgerdoelen, zoals marktplaatsen, kampongs en vervoersmiddelen (te land en ter zee), die achteraf door Van Mook en ook Spoor – binnenskamers – werden veroordeeld, maar niet bestraft.

Spoor zette in het kader van de gebiedsbeheersing en de contraguerrilla ook Indonesische hulptroepen in, zoals statische ondernemingswachten en Chinese stedelijke burgerwachten (Pao An Tui), maar ook overgelopen Indonesische militairen en milities met deels een criminele achtergrond, waaronder Harer Majesteits Ongeregelde Troepen (HAMOTs) of de Speciale Troepen Groep Spier. Eind 1947 begon het KNIL met de werving en opleiding van 15.000 man voor de zogeheten Veiligheidsbataljons. Dat waren volledig Indonesische troepen voor de met Nederlandse hulp opgerichte deelstaten. Het politiekorps werd uitgebreid tot 35.000 man, het aantal ondernemingswachten werd verhoogd tot 18.000 man in 1948 en 30.000 man in 1949. De gevechtswaarde en loyaliteit van al deze paramilitaire organisaties bleken vanuit Nederlands perspectief echter teleurstellend. De parallel met de snelle en smadelijke nederlaag van het KNIL tegen Japan in 1942 dringt zich op. Ook toen was de Nederlandse legerleiding er vanuit gegaan dat alle Indonesische troepen hun levens voor de koloniale zaak op het spel zouden zetten. Dat bleek zelfbedrog. Talrijke Indonesische KNIL-militairen hadden zich aan gevechten tegen Japanse troepen onttrokken.

De Koninklijke Marine (circa 20.000 man) bestond uit relatief veel beroepsmilitairen (3000), naast 7000 oorlogsvrijwilligers, 5000 dienstplichtigen en 5000 lokaal geworven Indonesiërs; de KM kende ook een Marine Vrouwenafdeling (MARVA, 470). De Mariniersbrigade, een eliteonderdeel,

dat operationeel rechtstreeks onder Spoor viel, werd ingedeeld bij de A-divisie en diende in Oost-Java. De brigade werd in 1948, tot grote ergernis van de leger- en marineleiding, door Haagse bezuinigingen afgeslankt en medio 1949 opgeheven. De vloot werd vooral ingezet om het Republikeinse vervoer van strijders en goederen middels patrouilles en een blokkade tegen te gaan. Deze taak werd bemoeilijkt door de beperkte omvang van de vloot en de enorme lengte van de kustlijnen. De marine slaagde er niettemin in de Republiek ernstig te belemmeren bij het transport van wapens en troepen; daarbij dupeerde zij ook de bevolking door de aanvoer van onder meer voedsel en medicijnen tegen te houden. De leiding berustte bij viceadmiraal Albert Pinke, een koloniale hardliner, zoals blijkt uit uitspraken als 'de zee is van ons' en zijn voornemen de Republiek ter zee te 'wurgen'.[14]

Vaak is opgemerkt, zeker ook door Nederlandse veteranen, dat de bewapening, kleding, voeding en medische verzorging van de troepen beneden peil waren. Voor de beginperiode lijkt dit een juiste observatie, zoals ook uit noodkreten en klachten van militairen van hoog tot laag bleek. Veel wapens en ander materieel afkomstig uit legerdumps uit de Tweede Wereldoorlog verkeerden in slechte staat. Tot op het laatst waren er klachten over materieeltekorten, waaronder munitie. Toch was en bleef de bewapening van de Nederlandse krijgsmacht kwantitatief en kwalitatief superieur aan die van de Indonesische tegenstanders. Daar stond tegenover dat de opbouw van deze krijgsmacht een groot beslag legde op de beperkte financiële middelen van het na 1940-1945 berooide Nederland. Dat was een van de drijfveren achter 'Operatie Product': herstel van de winstgevende koloniale economie.

Een andere veel geuite klacht betrof de gebrekkige voorbereiding van de Nederlandse rekruten op de complexe guerrillastrijd in de archipel en hun opleiding – opnieuw een factor die geweld bevorderend kan hebben gewerkt. De eerste lichting oorlogsvrijwilligers, bij wie nauwelijks enige selectie had plaatsgevonden, kampte inderdaad met een gebrek aan opleiding, voorlichting en discipline. De legerleiding was zich zeer bewust van dit probleem. De training die dit moest verhelpen, later ook voor dienstplichtigen, werd grotendeels in Nederland en op de boot naar Indonesië gegeven, vooral door oudere KNIL-instructeurs en de aan de KL-eenheden toegevoegde 'tropenadviseurs'. Deze 'Indische vorming' bleef beperkt. Bij aankomst werden de troepen vrijwel direct ingezet, wat ten koste ging van hun verdere opleiding. Een deel van die opleiding was militair-technisch, een deel cultureel en politiek. Dat tweede onderdeel stelde echter weinig voor en veel van wat de militairen wel werd onderwezen kwam neer op een onderschatting van

het breed gedragen nationalisme en van de tot 'extremisten', 'rampokkers' en 'bendeleden' gereduceerde Indonesische tegenstander; precies zoals de legerleiding het zag.

De rekruten werd geleerd dat hun missie was 'orde en vrede' te brengen onder een bevolking die overwegend op de hand van de Nederlanders zou zijn. De militaire doctrine was ontleend aan de vooroorlogse omstandigheden en min of meer samengevat in het *Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-politionele Taak van het Leger* (*VPTL,* 1924), dat ontwikkeld was op basis van de ervaringen in de laatste fase van de Aceh-oorlog (1873-1914). Uitgangspunt van de taakomschrijving was te komen tot een situatie waarin het civiele bestuur goed functioneerde en de overgrote meerderheid van de bevolking zich niet verzette tegen het koloniale bewind. Volgens deze vooroorlogse doctrine was het altijd mogelijk dat lokale 'oproerkraaiers' opstanden zouden uitlokken; dan gold demonstratief hardhandig optreden als de beproefde methode om die snel de kop in te drukken. Het VPTL was doortrokken van een koloniaal, oriëntalistisch perspectief waarin weliswaar respect voor lokale culturen werd gepredikt, maar tegelijkertijd gewag werd gemaakt van 'oosters fanatisme' en slinkse strijdwijzen. Er werd tevens gewaarschuwd voor onnodig hard optreden om de bevolking niet van het koloniale gezag te vervreemden, maar in de praktijk werden deze vermaningen vaak genegeerd. Sinds het begin van de negentiende eeuw waren vooral machtsvertoon en extreem geweld karakteristiek geweest voor de koloniale oorlogen van het KNIL.[15]

Zo halsstarrig als de legertop van 1945 tot 1949 aan zijn riskante strategie vasthield, zo weinig veranderden de instructies aan de lagere rangen. Het na 1945 opnieuw uitgegeven VPTL werd slechts op ondergeschikte punten aangepast, hoewel dit voorschrift geenszins voorzag in het neerslaan van een breed gedragen nationalistische revolutie in vrijwel de gehele Indonesische archipel. Ook Spoors 'speerpuntenstrategie', een moderne variant op de aloude KNIL-imponeerstrategie om met mobiele colonnes naar de voornaamste 'verzetshaarden' dan wel bevolkingscentra op te trekken en zo het verzet in één klap te 'onthoofden', paste in die zin meer bij de vooroorlogse doctrines en praktijken dan bij de nieuwe werkelijkheid. En anders dan bij de bewapening was de Nederlandse krijgsmacht hier wél in het nadeel: de kennis en het begrip van de lokale situatie en verhoudingen schoten voortdurend tekort.

Maar de toepassing van extreem geweld ligt niet alleen verankerd in het materieel of de gehanteerde strategische en tactische concepten. De slag-

kracht van de krijgsmacht werd ook in hoge mate bepaald door 'de mentale component': militair leiderschap, militaire ethiek en militaire ervaring en traditie. In hoeverre was de 'mentale slagkracht' van de Nederlandse krijgsmacht in 1945 opgewassen tegen de nieuwe strijd overzee? Veel wijst erop dat de krijgsmacht – KNIL, KL en Koninklijke Marine – hier niet klaar voor was. Het KNIL was beroofd van veel (hoger) kader en voor de oorlog vooral getraind in politietaken, niet in de uitvoering van grootschalige, geïntegreerde militaire operaties op land, zee en in de lucht. De Mariniersbrigade was opgeleid voor inzet in grootschalige, geregelde operaties en de eenheden van de Koninklijke Landmacht waren door de oorlog ontdaan van voldoende kwalitatief geschoold en ervaren kader. Vooral de eerste lichting oorlogsvrijwilligers, bij wie nauwelijks enige selectie had plaatsgevonden, kampte als gezegd met een groot gebrek aan opleiding en leiderschap.

Dit gebrek aan professioneel, geschoold en ervaren leiderschap speelde niet alleen in de lagere rangen, maar in de gehele organisatie van de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië, van hoog tot laag. Ook generaal Spoor ontbeerde in velerlei opzicht de vakkennis, ervaring en scholing om leiding te geven aan een operatie met ongekend grote dimensies in tijd en ruimte, met onervaren en matig uitgeruste troepen, waarbij hij ook nog eens moest optreden als het scharnierpunt tussen politieke intenties en militaire werkelijkheid. Natuurlijk werd de scholing in de loop der tijd aangepast, maar inmiddels waren er sterke aanwijzingen dat binnen de krijgsmacht in Indonesië het gebruik van geweld niet alleen gebaseerd was op rechtmatigheid en proportionaliteit, maar ook frequent ontaardde in extreem geweld.

De Nederlandse autoriteiten stelden zich, zoals gezegd, vanaf 1945 op alsof ze te maken hadden met 'bendeleden', 'rampokkers' en 'oproerkraaiers' waartegen hard moest worden opgetreden. Een belangrijk bestuurlijk instrument hierbij was het uitroepen van de noodtoestand: de Staat van Oorlog en de Staat van Beleg. Met name de Staat van Beleg, die al sinds 10 mei 1940 van kracht was en na de Japanse overgave niet direct was ingetrokken, gaf het Militair Gezag verregaande bevoegdheden op onder meer het gebied van internering, uitwijzing en censuur om, zoals dat werd genoemd, de orde te bewaren of te herstellen. Het binnenlands bestuur en de rest van het civiele apparaat werden, hoewel Van Mook formeel opperbevelhebber bleef, ondergeschikt gemaakt aan de militairen. Maatregelen van dit staatsnoodrecht moesten bij verordening worden vastgesteld en bekendgemaakt, maar 'in bijzondere gevallen' kon een bevel ook schriftelijk of mondeling worden gegeven, mits de (luitenant-)gouverneur-generaal zo snel mogelijk

op de hoogte werd gesteld. Op grond hiervan hanteerden de Nederlandse autoriteiten veelvuldig Verordeningen Militair Gezag (VMG) om de vrijheden van de Indonesische bevolking te beperken, met name op Java en Sumatra. Gaandeweg ontstond zo een onoverzichtelijke lappendeken van lokaal geldige regelingen. Bovendien droeg de Staat van Beleg ertoe bij dat de militaire en burgerjustitie steeds sterker vervlochten raakten, ook in personeel opzicht. Dit was temeer riskant omdat de prioriteit van de militaire justitie niet bij de rechten van het individu lag, maar bij het dienen van militaire doeleinden.[16] Ook in die zin bood het staatsnoodrecht gelegenheid voor hard optreden. Er waren echter beperkingen. Zo boden de daarop gebaseerde regelingen, zoals eigentijdse juridische rapporten maar ook de legerleiding zelf expliciet constateerden, geen rechtsgrond voor de toepassing van het 'standrecht', ook al werd deze wederrechtelijke methode in elk geval op Zuid-Sulawesi veelvuldig in praktijk gebracht.

Behalve voor de beroepsmilitairen was de diensttijd van beperkte duur. Oorlogsvrijwilligers, de OVW'ers, tekenden voor twee of maximaal drie jaar, dienstplichtigen werden voor twee jaar onder de wapens geroepen. Dit betekende dat vanaf 1947 ervaren militairen moesten worden afgelost door nieuwkomers. In de praktijk liep het wat anders. Geconfronteerd met onverwacht grote militaire tegenslagen en problemen bij de beraamde 'pacificatie', overtuigde de legertop de regering er in 1948 en 1949 van om de termijnen te verlengen; uiteindelijk zouden de OVW'ers gemiddeld een half jaar langer dienen en de helft van de dienstplichtigen niet twee, maar drie jaar. Uit militaire rapporten en egodocumenten blijkt dat de verlenging van hun diensttijd de betrokken militairen zwaar viel en sterk afbreuk deed aan hun moreel, zeker in het laatste oorlogsjaar. De restricties op de repatriëring werden pas op 1 juni 1949 opgeheven.

Bij de Ronde Tafel Conferentie (23 augustus–2 november 1949) was afgesproken dat Nederland zijn troepen uiterlijk een half jaar na de soevereiniteitsoverdracht zou terugtrekken. Dat bleek onhaalbaar, er was te weinig scheepsruimte beschikbaar. Uiteindelijk kwam de repatriëring pas medio 1950 goed op gang. Een jaar later kwamen de laatste KL-militairen terug in Nederland. Het KNIL – in september 1948 omgedoopt tot Koninklijk Nederlands-Indonesisch Leger, in de ijdele hoop dat dit leger de ruggengraat van het leger van de Federatie van Indonesische Staten zou worden – werd op 26 juli 1950 ontbonden. De laatste, inmiddels gedemobiliseerde KNIL-militairen kwamen medio 1951 in Nederland aan. Onder hen bevonden zich 4000 Molukkers met hun gezinnen. De Nederlandse Militaire

Missie in Jakarta, bedoeld om de bilaterale samenwerking te bevorderen, werd in 1954 opgeheven.

Verloop van de oorlog

De fasering van de onafhankelijkheidsoorlog hangt af van het perspectief dat men kiest. Vanuit Indonesisch perspectief kwam de strijd eigenlijk pas echt ten einde met de overdracht van Papua (indertijd Irian Barat, respectievelijk Nieuw-Guinea) in 1962; daarnaast liep een aantal interne Indonesische conflicten die zich in de jaren 1945-1949 manifesteerden, deels nog door tot in de jaren zestig. Als het gaat om het Nederlandse militaire optreden in de oorlog is een fasering in vier fasen passend, lopend van 15 augustus 1945 tot de formele soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949. De periode erna, waarin het nog zou komen tot enkele militaire confrontaties en geweldsincidenten, valt strikt genomen buiten de oorlog.[17]

Belangrijk is om vast te stellen dat de voornaamste gevechtshandelingen in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zich op Java en in mindere mate Sumatra afspeelden. Elders in de archipel was de Nederlandse herbezetting effectief en kreeg de Republiek minder voet aan de grond, al waren er wel korte maar bloedige conflicten op Bali, Kalimantan (rond Banjarmasin) en vooral Sulawesi (rond Makassar), die deels nog een lange nasleep kenden.

Fase 1: augustus 1945–november 1946

De eerste fase loopt van de Japanse capitulatie en de onafhankelijkheidsverklaring, 15 en 17 augustus 1945, tot het Akkoord van Linggarjati en het vertrek van de Britten, eind november 1946. De opbouw van de Indonesische krijgsmacht ging direct van start, de Nederlandse krijgsmacht was aanvankelijk marginaal aanwezig. Het Britse leger bracht de ontwapening en repatriëring van de Japanse troepen en de evacuatie van burgers en krijgsgevangenen uit de Japanse interneringskampen grotendeels tot een goed einde, maar werd ongewild ook partij in de onafhankelijkheidsoorlog – reden temeer om te streven naar een spoedig vertrek.

De terugkeer van het Nederlandse bestuur werd gesymboliseerd door de aankomst van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook op 2 oktober 1945. Inmiddels kwam ook de wederopbouw van het KNIL in een stroomversnelling, bemand door militairen die de Japanse kampen hadden overleefd of naar Australië en Ceylon, het tegenwoordige Sri Lanka, waren uitgeweken en vooral door nieuw geworven Indonesische soldaten. In september 1945 scheepten de eerste OVW-bataljons zich in Nederland in, maar op 2 novem-

ber verbood het SEAC, zoals eerder is beschreven, verdere landing van Nederlandse troepen; die eerste OVW-bataljons en de Mariniersbrigade moesten maandenlang in het Britse Malakka blijven. Van Mook, de Nederlandse legerleiding en de overzee gezonden militairen ervoeren dit door hun geallieerde bondgenoot uitgevaardigde landingsverbod als een klap in het gezicht, de Britten meenden niet anders te kunnen. Sukarno had fel geprotesteerd tegen de komst van Nederlandse troepen, die zijns inziens de veiligheid van de (Indo-)Europeanen tegen het bersiap-geweld alleen maar verder op het spel zou zetten. Het grootste deel van hen was opgesloten in onder Republikeinse controle staande kampen – 'beschermingskampen' volgens de Republiek, 'gijzelingskampen' volgens haar tegenstanders. Bovendien meenden de Britten, toch al bezorgd over wat zij bestempelden als provocatief en extreem gewelddadig optreden van de nog kleine KNIL-eenheden en gewapende Nederlandse burgers in Jakarta en Bandung, dat de aankomst van meer Nederlandse troepen als olie op het revolutionaire vuur zou werken. De Britten hadden, kortom, alle reden Nederland te dwingen met de Republiek te onderhandelen, en het landingsverbod moest daarbij helpen. Vanaf eind februari 1946, nadat besprekingen tussen de Republiek en Nederland waren gestart, lieten de Britten de Nederlandse troepen alsnog toe op Java en Sumatra.

Het begin van de eerste fase kende twee buitengewoon dramatische ontwikkelingen. Vrijwel direct na de Japanse capitulatie brak een periode aan van extreem geweld, dat zich niet alleen richtte tegen (Indo-)Europeanen, Chinezen en andere groepen – een periode die in Nederland later werd aangeduid als 'bersiap' – maar ook tegen Indonesiërs, tijdens de berdaulat, waarmee het intra-Indonesische geweld wordt aangeduid. De tweede dramatische episode was de Brits-Indonesische Slag om Surabaya. Eerstgenoemde periode duurde van september 1945 tot maart 1946; het extreme geweld in deze maanden tegen (Indische) Nederlanders en andere groepen en personen die werden geassocieerd met de Nederlandse of Japanse bezetting, vond dus plaats voor de aankomst van substantiële aantallen troepen uit Nederland. Over het aantal slachtoffers bestaat in de historiografie geen consensus; schattingen van (Indo-)Europese doden lopen uiteen van 3500 tot een veelvoud hiervan, naast wellicht tienduizenden Indonesische en 10.000 Chinese doden.[18]

De bloedige Slag om Surabaya (27 oktober–20 november 1945) wordt in Indonesië tot de dag van vandaag gevierd als het begin van de gewapende strijd ter verdediging van de onafhankelijkheid. De enorme asymmetrie in dodentallen en ook de Britse inzet van zware wapens en harde collectieve strafmaatregelen vormden een patroon dat gelijkenis vertoont met het latere

Nederlandse optreden.[19] De Britten drukten revolutionair geweld eind 1945 ook in Jakarta de kop in, ditmaal niet met inzet van zware wapens maar vooral middels massa-arrestaties tijdens Operatie Pounce. De Republikeinse regering riep haar verzwakte strijdgroepen op de stad te verlaten, waarna de strijd verder naar de rurale gebieden werd verlegd; zij verplaatste op 4 januari 1946 noodgedwongen – onder meer na bedreigingen van Sjahrir door KNIL-militairen – haar zetel naar Yogyakarta. Gevechten van Indonesische met Britse, Japanse en Nederlandse troepen deden zich in deze maanden ook in andere Javaanse steden voor, met name Semarang, Bandung en Ambarawa.

Extreem Indonesisch geweld tegen met het kolonialisme geassocieerde groepen werd in maart 1946, vooral dankzij Brits-Japanse inspanningen, weliswaar enigszins beteugeld, maar zeker de Chinese bevolking leefde onder aanhoudende dreiging, zoals onder meer bleek tijdens het bloedbad van Tangerang in mei 1946, waar honderden Chinezen de dood vonden. Inmiddels nam de Nederlandse krijgsmacht steeds meer locaties en posities over van de Britse troepen, die steeds sterker onder 'vertrekkoorts' leden. Daarnaast heroverden Nederlandse militairen, vaak ongeautoriseerd en soms tot ergernis van de Britten, gestaag terrein, met name in West-Java tussen Jakarta, Bogor en Bandung en in Oost-Java rond Surabaya. In Sumatra heroverden Nederlandse eenheden eveneens terrein met militaire acties, waarvoor de Britse commandanten ter plaatse overigens evenmin toestemming hadden gegeven. Dit leidde tot Britse protesten en tot nieuwe confrontaties met Indonesische strijders. Weer waren de slachtoffertallen zeer ongelijk verdeeld. Het onder grote druk van de Britten gesloten Akkoord van Linggarjati, op 15 november 1946, gaf hun de gelegenheid ook de laatste troepen terug te trekken, met achterlating van ruim duizend gesneuvelde en vermiste militairen, voornamelijk Brits-Indiërs en Ghurka's. De opbouw van de Nederlandse krijgsmacht ging nu in versneld tempo verder.

In deze eerste fase speelden ook Japanse militairen nog een rol. Een klein aantal sloot zich als gezegd aan bij het Indonesische kamp; militair veel belangrijker was dat de Britten hun voormalige vijand vanwege een tekort aan troepen enige tijd noodgedwongen als hulptroepen inschakelden. Deze inzet leidde tot aanmerkelijk meer Japanse oorlogsdoden dan bij de verovering van Nederlands-Indië in 1942.[20] Het aantal Indonesische doden door toedoen van Japanse militairen is onbekend maar lag veel hoger, mede als gevolg van bloedige represailles voor Indonesische acties.

Fase 2: november 1946–augustus 1947

De tweede fase kenmerkte zich door voortdurende, meest kleinschalige schermutselingen en een geleidelijke en beperkte uitbreiding met militaire middelen van het door Nederland bezette gebied. Deze fase eindigde met het eerste grote Nederlandse offensief, de verhullend als 'politionele actie' aangeduide 'Operatie Product', ofwel Agresi Militer Belanda 1. De rode draad in deze periode werd gevormd door wederzijdse bestandsschendingen en de stapsgewijze teloorgang van het Akkoord van Linggarjati.

De toch al sterke Indonesische bedenkingen tegen 'Linggarjati', in het bijzonder binnen het leger, werden versterkt door de verdere opbouw van de Nederlandse legermacht. Omdat het niet was gelukt gezamenlijk grenzen tussen het Indonesische en Nederlandse territorium te bepalen, stelde Spoor op 22 november 1946 eenzijdig demarcatielijnen vast. In de daaropvolgende maanden was voortdurend sprake van wat in Nederlands perspectief bestandsschendingen door de TNI en andere strijdkrachten waren, maar in Indonesische ogen gerechtvaardigde pogingen om het eigen grondgebied te heroveren. Ook Nederland ondernam acties aan gene zijde van de demarcatielijnen. De situatie escaleerde toen – in weerwil van de afspraak dat het bestuur rond Bogor (Buitenzorg) in Republikeinse handen zou blijven – de lokale commandant, kolonel Lodewijk Thomson, op 19 december het Republikeinse bestuur ter plaatse arresteerde op verdenking van subversieve acties. Bij de Republikeinse politieke en militaire leiders versterkte dit de scepsis over de Nederlandse bedoelingen; TNI-opperbevelhebber Sudirman riep daarbij op tot voortzetting van de strijd. Nederlandse commandanten grepen Van Mooks order om zich op Republikeinse aanvallen voor te bereiden maar al te graag aan om zelf offensieve acties te starten. De Britten waren nauwelijks vertrokken of de gevechten barstten weer los.

De militaire strijd breidde zich uit van Java, waar hard werd gevochten, onder meer rond Surabaya, naar bevolkingscentra op Sumatra. Ook daar kwam het voortdurend tot kleinschalige militaire confrontaties, maar soms ook tot grote gevechten, onder meer rond Padang, Medan en Palembang. De Nederlandse krijgsmacht bezette steeds meer gebied, maar het vestigen van duurzaam civiel bestuur bleek moeilijker. Op Zuid-Sulawesi werd het als ernstig bedreigd beschouwde koloniale gezag hardhandig hersteld door het Depot Speciale Troepen (DST) onder leiding van kapitein Raymond Westerling en overige KNIL-troepen. Tussen medio december 1946 en 22 februari 1947 werden ten minste 3500 ongewapende Indonesiërs zonder vorm van proces en zonder enige rechtsgrond publiekelijk gedood. De Ne-

Door het Regiment Stoottroepen buitgemaakte foto van Indonesische militairen met een mix aan wapens en uniformen, Zuid-Sumatra, tussen 1946 en 1948. Bron: S. van Langen, NIMH.

derlandse marine ondernam eveneens offensieve acties, onder meer tegen het Republikeinse vlaggenschip *Gadjah Mada* (4 januari 1947). Van Mook was hierin, evenals bij veel andere militaire acties, niet vooraf gekend.

De Nederlandse legerleiding zag weinig heil in hernieuwde onderhandelingen en was voorstander van offensief optreden – Spoor sprak in dit verband van een simpele 'militaire wandeling' naar Yogyakarta. De uiteindelijke ondertekening van 'Linggarjati', op 25 maart 1947, vier maanden nadat de overeenkomst was gesloten, bleek in militaire en politieke zin betekenisloos. Met grote aarzeling ondertekende de Republiek het oorspronkelijke akkoord, terwijl Nederland een naar eigen wensen eenzijdig 'aangeklede' versie accordeerde. Dit versterkte weer de Indonesische bedenkingen. Van de uitvoering kwam weinig terecht en op 20 juli 1947 zegde het kabinet-Drees het verdrag op – dit was inmiddels minder riskant omdat de laatste (Indo-) Europeanen de Republikeinse kampen hadden verlaten. De volgende dag kreeg Spoor opdracht Operatie Product in gang te zetten.

Dit Nederlandse offensief, uitgevoerd door meer dan 100.000 militairen, slaagde in die zin dat twee derde van Java en een derde van Sumatra werden bezet, inclusief 1100 plantages. Tegen het pleidooi van de militaire top in had de Nederlandse regering verboden door te stoten naar de Republikein-

se regeringszetel, door Willem Schermerhorn (PvdA) later omschreven als 'pesthaard Djocja'. Het Haagse besluit, genomen onder grote internationale druk, om het offensief op 5 augustus 1947 te staken werd door Van Mook en Spoor als uitermate frustrerend ervaren. De balans van slachtoffers was opnieuw zeer onevenwichtig. Aan Nederlandse zijde sneuvelden 76 militairen, aan Indonesische zijde duizenden. De TNI was echter niet verslagen; legereenheden trokken zich terug naar eigen territoir en naar moeilijk toegankelijke delen van het door Nederland bezette gebied.

Fase 3: augustus 1947–december 1948

Na Operatie Product/Agresi Militer Belanda 1 was aan Nederlandse zijde een periode van 'pacificatie' voorzien, waarin het heroverde gebied zou worden 'gezuiverd' van tegenstanders en onder Nederlandse controle gebracht. De fase waarin dit werd geprobeerd duurde tot eind 1948. In die periode voerden de TNI en andere strijdgroepen voornamelijk een guerrilla, waartegen de Nederlandse krijgsmacht een contraguerrilla ontwikkelde, die niet erg effectief was.

Op 29 augustus 1947 stelden Van Mook en Spoor, opnieuw eenzijdig, een demarcatielijn vast op Java en Sumatra, de 'Van Mook-lijn'. Hun troepen kregen opdracht het veroverde gebied te consolideren. De TNI stelde alles in het werk om dit te voorkomen. Spoor bepleitte vergeefs om alsnog naar Yogyakarta door te stoten en hield daarvoor zelfs wekenlang troepen achter de hand, die daardoor bij de beoogde 'pacificatie' ontbraken. De regering in Den Haag volgde – opnieuw onder grote internationale druk – een andere koers. Medio januari 1948 werd het Renville-akkoord getekend. Dat verdrag leek ook in militair opzicht aantrekkelijk voor Nederland, omdat de Republiek akkoord ging met het terugtrekken van de TNI uit de door Nederland bezette gebieden. Inderdaad trokken zo'n 30.000 TNI'ers zich terug, maar talrijke TNI-militairen en milities bleven achter. Op West-Java sloten velen zich aan bij de strijdmacht van de Darul Islam (Hizbullah en Sabilillah), een sterke concurrent van de Republiek en de TNI.

In de eerste maanden na Renville nam het aantal gewapende confrontaties sterk af. Deze 'adempauze' vergemakkelijkte de noodzakelijke rotaties in de Nederlandse krijgsmacht: het vervangen van KNIL-militairen en oorlogsvrijwilligers door nieuwe lichtingen dienstplichtigen. De krijgsmacht verloor daarmee echter veel militaire ervaring. Dit was vanuit Nederlands perspectief temeer problematisch omdat in juni 1948 de onderhandelingen over de implementatie van Renville stukliepen en de Indonesische guerrilla weer oplaaide.

De situatie werd eind 1948 nog complexer; in West-Java werd een 'driehoeksoorlog' gevoerd tussen de TNI, de Nederlandse krijgsmacht en de gewapende arm van de Darul Islam.[21] Van groot belang voor de TNI en de Republiek was het met veel geweld neerslaan, in september 1948, van de communistische Madiun-opstand in Midden-Java. Niet alleen bevorderde deze overwinning de cohesie in het Republikeinse kamp en werd de positie van de TNI versterkt, maar wonnen Republiek en TNI hiermee ook in de westerse wereld – tegen de achtergrond van een nog prille Koude Oorlog – aan geloofwaardigheid en daarmee aan steun. Een ander effect van 'Madiun' was de verkleining van het grote aantal Indonesische troepen en de inbeslagname van de wapens van de communistische eenheden; in feite een rationalisering van de TNI.

Ook het jaar 1948 kenmerkte zich door wederzijdse bestandsschendingen. De TNI en andere strijdgroepen vielen Nederlandse patrouilles, kampementen, politieposten, verbindingslijnen en ondernemingen aan, maar ook Indonesiërs die burgerfuncties in het Nederlandse bestuur uitoefenden of anderszins voor de Nederlanders werkten; samenwerking met het koloniale gezag werd daardoor steeds riskanter. Nederland ontbeerde de in de guerrilla zo cruciale steun van de bevolking, waardoor het militaire optreden een steeds uitzichtlozer ka-

Legercommandant generaal Simon Spoor neemt afscheid van repatriërende militairen van het 2-5 RI. Tandjong Priok, tussen 20 en 23 juli 1948. Bron: NIMH/Dienst voor Legercontacten.

rakter kreeg, ook al omdat de Nederlandse krijgsmacht zich gedwongen zag zich op te delen in kleinere eenheden, die onmogelijk grote gebieden moesten controleren met frequente patrouilles en 'zuiveringsacties'. De legertop onderkende dat de eigen troepen daarbij regelmatig over de schreef gingen. In reactie op het bloedbad van Rawagede (nu Balongsari) op 9 december 1947 en op de veelvuldige buitenrechtelijke executies werden in maart 1948 'bijzondere krijgsgerechten' opgericht om extreem Nederlands geweld – met mogelijk ernstige politieke repercussies – te beteugelen. Deze krijgsgerechten werden bemand door alleensprekende rechters die middels versnelde procedures ook de doodstraf konden opleggen aan Indonesische 'terroristen' en 'rampokkers'; zij hadden evenwel nauwelijks een matigend effect.

Van de beoogde 'pacificatie', een combinatie van hard militair optreden en bestuurlijke opbouw, kwam net als in 1947 weinig terecht. Het hielp niet dat door repatriëring de troepensterkte terugliep, op Java van 48 bataljons in april tot 37 in augustus 1948. Het inschakelen van Chinese en Indonesische hulptroepen leverde niet het gewenste resultaat op. Spoor gaf meermaals te kennen de situatie onhoudbaar te achten en bepleitte grootschaliger militair ingrijpen. Zijn aanname was dat een tweede militair offensief, gericht op de vernietiging van de TNI en het uitschakelen van de Republikeinse politieke en militaire leiders in Yogyakarta, de tegenstander de genadeslag zou geven. Een periode van drie tot zes maanden van intensieve 'zuivering' zou daarna voldoende zijn om het gezag te consolideren en de steun van de bevolking te verkrijgen. Nu de strategische kabinetszetels door haviken van de KVP bezet werden en Van Mook vervangen was, was het tegengeluid nog zwakker. Na lang aarzelen van vooral de PvdA-ministers gaf het kabinet-Drees toestemming voor een tweede 'politionele actie'.

Fase 4: december 1948–augustus/december 1949

Op 19 december 1948 begon Operatie Kraai/Agresi Militer Belanda 2, die de laatste en bloedigste fase van de oorlog inluidde. Ditmaal mocht Spoor wel doorstoten naar Yogyakarta, waar de politieke leiding van de Republiek zich gevangen liet nemen. De militaire leiding en het grootste deel van de TNI wisten te ontsnappen. De actie verliep minder overrompelend dan Operatie Product, omdat de Indonesische tegenstand beter was georganiseerd. Het offensief werd – opnieuw – onder grote internationale druk op 5 januari beëindigd; bij de wapenstilstand had Nederland op papier heel Java bezet, alsmede grote en strategisch belangrijke delen van Sumatra. Operatie Kraai/

Agresi Militer Belanda 2 kostte aan Nederlandse zijde 113 mensen het leven, en alleen al op Java sneuvelden ruim 3000 Indonesiërs.

Op dit offensief volgde opnieuw een grimmige impasse van guerrilla en contraguerrilla. Aanvankelijk voerde de Nederlandse krijgsmacht grote 'zuiveringsacties' uit, waarbij het intensief gebruikmaakte van artillerie, het Korps Speciale Troepen (KST) en het luchtwapen. Zowel in Java als Sumatra incasseerde de TNI harde klappen. Buiten de steden bleef het effectieve Nederlandse gezag nog steeds uiterst beperkt; het werd betwist door zowel de TNI als door concurrerende strijdgroepen, vooral de Darul Islam. De verharding van de strijd komt tot uiting in de enorme stijging van het aantal slachtoffers. Aan Nederlandse zijde steeg het aantal gesneuvelde militairen van 34 per maand in de maanden voor het offensief naar 155 in de maanden erna; volgens Nederlandse tellingen was het dodental aan Indonesische zijde 46.800.[22] Dat was niet alles. Indonesiërs die militair of bestuurlijk met het Nederlandse gezag samenwerkten – politiemannen, ondernemingswachten, informanten, civiele en rechterlijke ambtenaren – golden in Republikeins perspectief als legitiem doelwit van nietsontziende represailles en intimidaties. Ook dit droeg bij aan de geweldsspiraal. Hierdoor en door de opbouw van Republikeinse lokale schaduwbesturen mislukte de door Nederland beoogde 'pacificatie'.

Mede door de repatriëring van de eerste lichtingen kampte de Nederlandse krijgsmacht in de laatste oorlogsjaren met een ernstig tekort aan ervaren militairen, in het bijzonder in de officiersrangen. Als gezegd stelde Spoor met lede ogen vast dat betrekkelijk onervaren militairen voortijdig werden bevorderd en verantwoordelijkheden kregen waarvoor zij niet waren toegerust. De krijgsmacht moest nog grotere gebieden beheersen, waarbij zij uiteindelijk over zo'n 2000 geïsoleerde buitenposten werd verspreid, gelegen langs of aan het eind van lange en onmogelijk permanent te beveiligen bevoorradingswegen. Omdat zij op deze 'dodenwegen' uitermate kwetsbaar waren voor Indonesische aanvallen, waren de militairen op veel van deze posten op den duur meer bezig met overleven dan met 'zuiveringsacties', laat staan met het ondersteunen van de opbouw van civiel bestuur.

Uit de historiografie blijkt dat de Nederlandse tegenacties in deze benarde omstandigheden regelmatig ontaardden in contraterreur. Dit werd ook in eigen kring vastgesteld. Een KL-soldaat noteerde: 'We hebben veel te weinig troepen en proberen dat op te lossen door ruwer op te treden. Door alles van de weg te schieten en zo nodig kampongs plat te branden.' Korporaal J. Eshuis schreef: 'Het bevrijden der bevolking lijkt meer op terreur uitoefenen.' Mogelijk moet de gesignaleerde sterke stijging in Indonesische dodentallen,

Een aquarel van een Indonesische strijder met de initialen A.K. De tekenaar bundelde twintig sprekende aquarellen en tekeningen in een Gedenkboek van de Indonesische strijd. *Ze kwamen in mei 1949 in Nederlandse handen.* Bron: A.K., Nationaal Museum van Wereldculturen.

hoewel die vermoedelijk vooral strijders betreft, als ondersteuning van deze geluiden worden gelezen.[23]

Spoor was in april 1949, vlak voor zijn dood, nog altijd optimistisch, al was het veelzeggend dat hij nu wel beweerde dat de 'pacificatie' niet drie tot zes maanden, maar anderhalf jaar zou vergen. In Den Haag was het kabinet-Drees-Van Schaik pessimistischer en hechtte het weinig geloof meer aan de rooskleurige rapportages van Spoor. De regering besloot onder grote internationale druk in april de onderhandelingen met de Republiek te hervatten. Op 7 mei leidde dit tot het akkoord Rum-Van Roijen en werd een staakt-het-vuren afgesproken. Op 22 juni ontruimden de Nederlanders Yogyakarta – het begin van een hardnekkige dolkstootlegende, waarin Nederlandse militairen de nationale en internationale politiek de schuld gaven van een nederlaag die militair te voorkomen zou zijn geweest. De definitieve wapenstilstand werd op 10 augustus voor Java en op 14 augustus voor Sumatra afgekondigd. In de hierop volgende periode, tot de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949, daalde het Nederlands-Indonesische – anders dan het onderling-Indonesische – geweldsniveau significant, al waren er

niet alleen op Java en Sumatra, maar ook op Sulawesi en Kalimantan in de tweede helft van 1949 nog gewelddadige confrontaties, met opnieuw vooral aan Indonesische zijde veel slachtoffers.

'Extreem geweld' in de Nederlandse historiografie

Berichten over buitensporig geweld van de Nederlandse krijgsmacht kwamen al tijdens de oorlog, vooral in 1949, en ook daarna incidenteel in de publiciteit, maar pas de onthullingen van veteraan Joop Hueting leidden in 1969 tot politieke en maatschappelijke debatten. Die geschiedenis wordt in deel II van dit boek verteld.[24] Hier belichten wij een andere dimensie van dit debat, namelijk de ontwikkeling van de historiografie, omdat deze direct relevant is voor dit onderzoeksprogramma. Hierbij gaat het vrijwel uitsluitend om werk van Nederlandse historici – noch in de Indonesische, noch in de internationale historiografie was, of is, er veel belangstelling voor vragen rond het Nederlandse geweldsgebruik. Deze afsluitende paragraaf werkt tevens toe naar een tussenbalans, waarin bij wijze van afsluiting van het inleidende deel van dit boek enkele conclusies en vragen worden geformuleerd die richting hebben gegeven aan de uitvoering van het onderzoeksprogramma.

De in opdracht van de regering door een ambtelijke commissie in enkele maanden samengestelde *Excessennota* (1969) gold decennialang als de canonieke inventarisatie van 'ontsporingen' van de Nederlandse geweldsinzet, voor zover deze althans archiefsporen hadden achtergelaten. Zoals de onderzoekers toentertijd al schreven was de lijst onvolledig – een voorbehoud dat het kabinet-De Jong in zijn verklaring afzwakte om daarmee ruimte te maken voor de al eerder aangehaalde stelling dat 'de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen'. De nota had geen wetenschappelijke pretenties en trachtte evenmin een verklaring te geven voor de 'excessen'. Zowel het verzamelde bronnenmateriaal als de conclusies die het kabinet eraan verbond zouden in de latere historiografie een ijkpunt blijven, dat echter steeds kritischer reacties opriep.

Baanbrekend was *Ontsporing van geweld* (1970), geschreven door de sociologen, en veteranen, Jacques van Doorn en Wim Hendrix. Op basis van onderzoek naar zo'n tachtig 'ontsporingen' dat zij tijdens hun diensttijd in Indonesië meer dan twintig jaar daarvoor op eigen initiatief hadden verricht, beschreven zij – altijd geanonimiseerd – dit militaire optreden en boden daarvoor ook verklaringen. De kern van hun betoog was dat de legerleiding, in een allengs hopelozer guerrilla, ambigue geweldsinstructies en onvol-

doende leiding gaf. De verantwoordelijkheid voor de mate waarin geweld werd toegepast werd daardoor de facto verplaatst naar lagere (onder)officieren van de infanterie, die onvoldoende op hun taken waren toegerust en niet in staat – en wellicht ook minder geneigd – waren om buitensporig geweld te voorkomen. Zij opereerden in een 'geweldsfuik', waarbij de voortdurende dreiging door een overmacht aan vijandelijke guerrillastrijders te worden overrompeld, werd bestreden met buitensporig geweld. De ontsporingen of excessen waren in hun visie geen incidenten, maar een terugkerend patroon. Niet alleen zaken als 'standrechtelijke' – dus wederrechtelijke – executies behoren tot wat zij als 'ontsporingen' definieerden, maar evengoed het routineuze extreme geweld tijdens ondervragingen door inlichtingendiensten en tijdens dagelijkse patrouilles en zuiveringsacties, alsmede bombardementen en beschietingen van kampongs.

Van Doorn en Hendrix beschouwden de in de *Excessennota* samengebrachte gevallen, overigens net als Hueting, als slechts het topje van de ijsberg. Ondanks de beperkingen van het onderzoek – weinig archiefonderzoek, het anonimiseren van de zelf bijeengebrachte gevallen – wordt *Ontsporing van geweld* nog altijd als een invloedrijke studie beschouwd. Dat geldt ook voor de aanvulling die de auteurs schreven voor de herdruk in 1983, waarin zij als eersten een internationale vergelijking trokken, die overigens opmerkelijk goed uitpakte voor Nederland. Die vergelijking werd pas in het kader van dit onderzoeksprogramma weer systematisch opgepakt.[25]

Drie casussen die in de *Excessennota* summier werden beschreven zijn in later jaren in afzonderlijke studies onderzocht. In 1984 publiceerde historicus Willem IJzereef *De Zuid-Celebes affaire*, een tot boek bewerkte afstudeerscriptie over het extreem harde ingrijpen van het Depot Speciale Troepen onder kapitein Westerling in 1946-1947. Dit optreden kostte ten minste 3500 mensen het leven en geldt daarmee als het meest ernstige Nederlandse 'exces' – een term die ook IJzereef gebruikte – in deze oorlog. In 1997 publiceerde Ad van Liempt *De lijkentrein*, over een gevangenentransport in het Oost-Javaanse Bondowoso in 1947 dat door laakbare onachtzaamheid tot de dood van 46 Indonesische mannen leidde. In 2007 schreef Harm Scholtens de ongepubliceerde scriptie *Rawagede, 9 december 1947*, over een actie van de Koninklijke Landmacht waarbij volgens interne Nederlandse correspondentie ongeveer 120, volgens Indonesische tellingen zo'n 430 Indonesiers 'standrechtelijk' werden gedood.

Dat het zo lang duurde voor deze publicaties verschenen is op zichzelf al opmerkelijk, zo ook dat geen van deze publicaties werd geschreven door een

gevestigde historicus. Het was echter juist 's lands geschiedschrijver Loe de Jong die met het twaalfde deel van zijn reeks *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1988) de knuppel in het hoenderhok gooide. In een conceptversie schreef De Jong zonder omwegen over 'oorlogsmisdrijven' en trok hij harde vergelijkingen met het Duitse optreden in bezet Nederland. Na veel commotie verving hij 'oorlogsmisdrijven' door 'excessen' en matigde hij zijn terminologie en toon enigszins; niettemin schetste hij een al met al uitermate kritisch beeld van het Nederlandse geweldsgebruik, maar ook van de verantwoordelijkheid daarvoor van de militaire en politieke leiders.

In de volgende jaren waren het vooral militair-historici, werkzaam bij de voorloper van het huidige NIMH, die de Nederlandse oorlogvoering in bredere zin onderzochten. In *Marsroutes en dwaalsporen* (1991) trok Petra Groen harde conclusies over het militair-strategische beleid van generaal Spoor. Diens 'speerpuntenstrategie' was gespeend van realiteitszin, maar werd door hem niettemin tot het bittere einde volgehouden. Groen richtte zich niet zozeer op extreem geweld als aparte categorie, maar maakte aannemelijk dat de militaire leiding, met politieke steun, vasthield aan een strijdwijze die onvermijdelijk veel geweld met zich meebracht, ook tegen de burgerbevolking.

Groens latere collega Jaap de Moor publiceerde twee kloeke studies. In *Westerling's oorlog* (1999) beschrijft hij de geschiedenis van de Nederlandse *special forces* in deze oorlog, met veel aandacht voor het optreden van Westerling in Zuid-Sulawesi. Hoewel hij terughoudend is met algemene uitspraken over het geweldsgebruik van de gehele krijgsmacht, maakt hij wel duidelijk dat zeker het Depot, later Korps Speciale Troepen, buitengewoon hard optrad en daarbij veelvuldig over de grens ging. Ook in De Moors biografie *Generaal Spoor* (2011) staat de vraag naar het geweldsgebruik van de krijgsmacht niet centraal. Wel ondersteunt deze studie het beeld van een 'politieke generaal' die door zijn volharden in een riskante vijandgerichte strategie de condities creëerde voor een onvermijdelijke verharding van de strijd. In wezen bevestigde dit het beeld van Van Doorn en Hendrix over een geweldsfuik en van Groens analyse van het falende militair-strategische beleid.

De in 2002 verschenen studie van Stef Scagliola, *Last van de oorlog*, onderzoekt niet primair de oorlog maar de latere verwerking ervan. Haar focus ligt op het verloop van het publieke debat over wat zij onomwonden aanduidt als 'oorlogsmisdaden' en daarmee op de conjuncturen van zwijgen, verhullen en

(her)ontdekken. Voor het onderzoek naar het Nederlandse geweldsgebruik is *Last van de oorlog* vooral in indirecte zin van belang, omdat het laat zien hoe sterk de mechanismen binnen de krijgsmacht en in de veteranengemeenschap waren die het eigen geweld moesten toedekken, een fenomeen waarop ook Van Doorn en Hendrix al hadden gewezen. *Last van de oorlog* is in dit onderzoeksprogramma vooral van belang geweest in het deelproject 'Nasleep'.

Dat er in het laatste decennium een kentering is opgetreden als het gaat om de wetenschappelijke belangstelling voor deze oorlog, bleek niet alleen uit het – aanvankelijk vergeefse – pleidooi in 2012 van KITLV, NIMH en NIOD voor een breder onderzoek, maar ook uit de publicaties die sindsdien zijn verschenen. Dit onderzoeksprogramma ging uiteindelijk pas in 2017 van start. Juist in de tussenliggende jaren verscheen een aantal studies waarin het krijgsgeweld centraal stond. Dat betrof achtereenvolgens de bundel *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence* (2014) onder redactie van Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses – met diverse bijdragen vanuit het KITLV, NIMH en NIOD –, voorts *Soldaat in Indonesië* van Gert Oostindie (2015) en vooral Rémy Limpachs *Brandende kampongs* (2016). Daarnaast verschenen onder meer twee artikelen van toenmalig NIMH-onderzoeker Thijs Brocades Zaalberg (2014, 2015) over extreem geweld.

De conclusies van deze publicaties stemmen in die zin overeen dat zij het Nederlandse geweldsgebruik als structureel excessief kenmerken en dus de framing als incidentele excessen afwijzen. De gehanteerde terminologie verschilt evenwel – '*mass violence*' bij Luttikhuis en Moses, 'excessief geweld' en 'oorlogsmisdaden' bij Brocades Zaalberg, 'oorlogsmisdaden' bij Oostindie, 'extreem geweld' en 'massageweld' bij Limpach – en dat geldt ook het bronnengebruik. Limpachs *Brandende kampongs,* de handelsuitgave van zijn in 2015 in Zwitserland verdedigde proefschrift, is gebaseerd op het meest diepgaande archiefonderzoek naar het extreme geweld en verwerkt bovendien alle hiervoor besproken studies. Zijn boek was de aanleiding voor het regeringsbesluit om dit onderzoeksprogramma te financieren.

Tegen het einde van de looptijd van dit onderzoeksprogramma verschenen diverse artikelen die op specifieke punten verdieping bieden; deze worden hier niet apart besproken, maar veel hiervan wordt in het tweede deel wel verwerkt. Met het oog op het vraagstuk van schattingen van het aantal slachtoffers moet hier worden verwezen naar een recent artikel van Limpach waarin hij de asymmetrie in de wijze van oorlogvoering en de slachtoffers belicht en daarbij ook uitdrukkelijk stilstaat bij de wijze waarop de oorlog aan Indonesische zijde werd gevoerd. Tevens benadrukt hij de zwakke basis voor kwantificering.[26]

Van belang – als kernachtige samenvatting van het voorgaande onderzoek – zijn voorts enkele hoofdstukken uit het overzichtswerk van Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië* (2018) en, vooral, het kloeke handboek *Krijgsgeweld en kolonie* (2021), onderdeel van de NIMH-serie *Militaire Geschiedenis van Nederland*. In zo'n zeventig bladzijden vatten Groen en Limpach de periode 1945-1949 samen. Het verbaast niet dat hun conclusies dicht bij die van hun eigen eerdere werk liggen. Ten slotte kan worden vastgesteld dat ook verschillende kleinere en hier niet besproken publicaties, op basis van bron-

Korporaal S. van Langen schrijft over een verrassingsaanval op zijn post van het bataljon 3-7 RI, 29 september 1947: 'Een opgezweepte, uit een kampong afkomstige menigte, onder leiding van een paar Hadjis en met karabijnen gewapende peloppers [strijders] vielen onze post in Goeboeg [Gubung, Midden-Java] aan. Behalve de wacht, sliep men nog bij de 3e Cie [compagnie]. Want het was nog vroeg in de morgen. De horde rende op de afsluiting aan, kreeg die open, en stormde het pad op naar de slapende Cie. Toen greep de Bren [machinegeweer] van de wacht in. Ze vielen als gemaaid koren. Toen de aanvallers op de vlucht sloegen, bleven de doden liggen, 31 man.' Bron: S. van Langen, NIMH.

nenonderzoek vrijwel zonder uitzondering tot de conclusie komen dat de Nederlandse krijgsmacht zich structureel schuldig maakte aan extreem geweld.

Christiaan Harinck – KITLV-promovendus, maar niet verbonden aan dit programma – verlegt in zijn proefschrift *'Zoeken, aangrijpen en vernietigen!'* (2021) de nadruk van specifieke gevallen van extreem geweld naar een analyse van de consequenties van de strategie van de legerleiding voor de uiteindelijke brede geweldsinzet en haar vasthouden aan een sterk vijandgerichte doctrine. Hij concludeert – in lijn met de eerdere conclusies van onder anderen Groen en De Moor – dat het lerend vermogen van de krijgsmacht en in het bijzonder de militaire leiding gering was. Een aan de koloniale ervaringen ontleende, op gewelddadige onderdrukking gebaseerde vijandgerichte benadering bleef het devies, ook al bleek telkens dat deze niet werkte. Dit had tot gevolg dat het enige wezenlijke antwoord van de legerleiding steeds weer escalatie was: nog meer harde middelen inzetten, met nog meer slachtoffers als gevolg. Daarbij benadrukt Harinck dat de grens tussen 'regulier' en 'extreem' geweld veelal fluïde was en achteraf vaak moeilijk is vast te stellen.

Een volstrekt tegendraadse benadering is die van Bauke Geersing, opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie en tevens jurist. In *Kapitein Westerling* (2019) houdt hij strikt vast aan de juridische kaders die de Nederlandse overheid indertijd ook hanteerde; er was in zijn visie geen sprake van een Indonesische staat, derhalve niet van een oorlog en per definitie evenmin van 'oorlogsmisdaden'. Zijn interpretatie van het optreden van Westerling volgt in hoge mate de visie die de kapitein zelf in zijn memoires liet opschrijven: zijn optreden was hard maar rechtvaardig, was succesvol in het noodzakelijke neerslaan van als nationalisme poserend terrorisme en werd van hogerhand goedgekeurd – en was ook daarom gerechtvaardigd. Voor de bewering dat Westerlings optreden juridisch door de beugel kon, levert Geersing echter geen bewijs.[27]

Volledigheidshalve moet worden vermeld dat in het afgelopen decennium ook een groot aantal perspublicaties over de oorlog is verschenen, naast nieuwe egodocumenten van of over veteranen en ten slotte twee werken in de sfeer van literaire (historische) non-fictie, Martin Bossenbroeks *De wraak van Diponegoro* (2020) en David van Reybroucks *Revolusi* (2020). Het beeld dat het meeste van dit werk oproept – en zeker in het geval van *Revolusi* ook brede publiciteit kreeg – stemt overeen met de stand van de wetenschap zoals die hiervoor werd beschreven.

Tussenbalans

In de drie voorgaande hoofdstukken is de achtergrond van het onderzoeksprogramma geschetst, alsmede de politiek-historische en militair-historische context. Deze tussenbalans fungeert als brug naar het tweede deel van dit boek. Het onderzoek beoogt, conform de opzet van het programma en de subsidietoewijzing, 'de belangrijkste vragen omtrent dekolonisatiebeleid, geweld en oorlog – met een focus op (de verklaring van) het Nederlandse militaire optreden' te beantwoorden, 'met ruime aandacht voor de historische, politieke en internationale context en de nasleep van de oorlog'. De focus lag op het onderzoek naar de wijze van oorlogvoering, meer in het bijzonder het gebruik van extreem geweld door de Nederlandse krijgsmacht en de gevolgen daarvan, en de vraag in hoeverre toentertijd en later voor dit extreem geweld verantwoording is afgelegd. Op basis van de wetenschappelijke inzichten bij de aanvang van het onderzoek was er nauwelijks reden om te betwijfelen dát de Nederlandse krijgsmacht zich tijdens deze oorlog meer dan incidenteel aan buitensporig geweld had schuldig gemaakt. De vraag is in welke mate dat is gebeurd en hoe dat is te verklaren; daaraan vooraf gaat de vraag waarom Nederland ten strijde trok.

Op grond van de bestaande historiografie was laatstgenoemde vraag zonder verder onderzoek betrekkelijk eenvoudig te beantwoorden. Uitzonderingen daargelaten was de Nederlandse politiek ervan overtuigd zowel het

recht als de plicht te hebben Nederlands-Indië te 'bevrijden' van Japan en vervolgens van de Republiek Indonesië, en Indonesië op een of andere manier blijvend voor het koninkrijk te behouden. Daarvoor werden economische, geopolitieke en ethische argumenten gebruikt. Omdat de bestaande literatuur voldoende basis voor deze interpretatie biedt, wordt de kwestie in dit programma niet opnieuw uitgebreid onderzocht. Wel wordt in het deelonderzoek over de internationale politieke context de vraag opgeworpen in hoeverre Nederland steun kreeg voor zijn politiek, of juist kritiek. Voorts komt in het deelonderzoek naar de Bersiap-periode de vraag aan de orde of het geweld in deze episode wellicht een (extra) argument dan wel voorwendsel voor het militair ingrijpen vormde.

Wat was nu de wijze van oorlogvoering en wat kan op basis van de historiografie al worden geconcludeerd over de Nederlandse geweldsinzet en de gevolgen daarvan? Dat de oorlog steeds meer het karakter van een guerrilla kreeg is een gegeven; evenzeer dat de slachtofferaantallen uiterst ongelijk verdeeld waren. Veel van het eerder verrichte onderzoek legde in de beschrijving van de oorlogshandelingen de focus op het optreden van de infanterie. Daarom werd bij de opzet van dit onderzoeksprogramma besloten deelstudies te richten op twee minder onderzochte elementen van de oorlogvoering die bovendien vaak in verband worden gebracht met extreem geweld en discrepantie in verliescijfers, namelijk het technisch geweld en de inlichtingendiensten.

In bredere zin was het een uitdaging om de bestaande schattingen van slachtofferaantallen van het oorlogsgeweld te verbeteren, met inbegrip van de vraag welke onderdelen van de krijgsmacht hiervoor meer of minder verantwoordelijk waren en de vraag naar het aandeel van burgerslachtoffers in deze cijfers. Hieraan is in verschillende deelprojecten aandacht besteed. Daar was alle reden toe. Tegenover het 'incidentele' karakter dat het kabinet-De Jong toeschreef aan 'excessen' staat het in de huidige historiografie dominante beeld dat het extreme geweld een structureel of zelfs deels een systematisch karakter had. Dit roept evenwel de vraag op, op basis van welke criteria dit is vast te stellen. Kwantificering zou een onderdeel van het antwoord kunnen zijn; het is echter duidelijk dat dit een uiterst moeilijke, mogelijk zelfs onbegaanbare weg is, met aan het eind slechts beperkte of fragmentarische resultaten.

De hoofdvraag vergt een conceptuele overweging. In de besproken historiografie worden verschillende begrippen gebruikt, zoals 'buitensporig' of 'excessief geweld', 'extreem geweld', 'massageweld' en 'oorlogsmisdaden'. In

dit onderzoek hanteren wij bij voorkeur concrete beschrijvingen van zulke daden, en als overkoepelende term het begrip 'extreem geweld'. In het eerste hoofdstuk is gesteld dat er krachtige argumenten zijn om te stellen dat de kern van het humanitair oorlogsrecht van toepassing was, of althans door Nederland van toepassing werd geacht, en dat het optreden van de Nederlandse krijgsmacht aan die regels kon en kan worden getoetst. Dat strookt overigens, blijkt uit veel bronnen, met een intuïtief rechtsgevoel van veel betrokken militairen die zich uitlieten over de vraag of bepaalde oorlogshandelingen al dan niet 'over de grens' gingen.

Met het analytische begrip 'extreem geweld' wordt enerzijds geweld aangeduid dat voor een belangrijk deel buiten directe reguliere gevechtssituaties werd toegepast tegen burgers of tegen al dan niet in het Indonesische leger dienende strijders die na hun gevangenneming of overgave werden ontwapend, doorgaans zonder directe militaire noodzaak of zonder duidelijk afgebakend militair doel. Anderzijds vonden vormen van extreem geweld ook plaats binnen reguliere gevechtsacties. Het ging dan vooral om de inzet van zware (maar ook lichte) wapens waarbij het risico op burgerslachtoffers te zeer werd veronachtzaamd. Bij veel van de duizenden gevechtscontacten tussen Nederlandse troepen en Indonesische strijders – vaak letterlijk situaties van doden of gedood worden – is het niet doenlijk om te bepalen of daarbij de grens van proportioneel naar disproportioneel geweld werd overschreden. Het beperkte bronnenmateriaal is daar grotendeels debet aan. Wel staat vast dat de Nederlandse eenheden doorgaans een groot 'vuuroverwicht' hadden en dat ook ruimschoots benutten, wat zorgde voor een grote disbalans in slachtofferaantallen: veel meer doden en gewonden aan Indonesische dan aan Nederlandse kant.

Het doel van deze studie is dan ook niet zozeer een uitspraak te doen over de totale omvang van het extreme geweld, als wel zo goed mogelijk aan te geven in welke situaties – binnen of buiten militaire acties – welke vormen van geweld zich al dan niet structureel of systematisch hebben voorgedaan. Het begrip 'extreem geweld' fungeert primair om de aard van de oorlogvoering te beschrijven, maar opent tegelijk mogelijkheden de impact van het geweld op de slachtoffers en de morele of juridische aspecten van dit geweld in ogenschouw te nemen. Het waren als gezegd immers deze vormen van geweld die indruisten tegen alles waar de toenmalige Nederlandse politieke en militaire leiders voor zeiden te staan, en die botsten met breed aanvaarde morele waarden, niet zelden ook van de daders zelf.

Ten overvloede, met de keuze voor dit overkoepelende begrip is niet bedoeld dat het Nederlandse gewapende optreden zonder extreem geweld wél

geoorloofd zou zijn geweest. Die kwestie voert terug naar de discussie over de legitimiteit van de Nederlandse oorlogvoering, die in feite slechts vanuit een koloniale optiek te rechtvaardigen was. Wel geeft deze conceptualisering ruimte om vragen te stellen over de proportionaliteit van het militaire optreden, gegeven de beslissing ten oorlog te trekken.

Terug naar de hoofdvraag, naar de wijze van oorlogvoering en dus ook naar de vraag waarom de Nederlandse oorlogvoering zo (extreem) gewelddadig was. In de bestaande literatuur worden clusters van factoren aangedragen, afgezien van het gegeven van het hoge geweldsniveau van de Indonesische guerrilla. De belangrijkste daarvan zijn een op onderschatting van de tegenstander gebaseerde, onrealistische en daarom riskante militaire strategie met gebrekkige middelen, die de drempel naar extreem geweld verlaagde; politiek beleid waarvan geen effectieve preventieve werking uitging; falen en veelal ook onwil van de civiel- en militair-juridische autoriteiten, waardoor een praktijk van geheimhouding en straffeloosheid ontstond. Daarnaast is gewezen op de kwaliteit en cultuur van de krijgsmacht: ontoereikend leiderschap, onervarenheid en gebrekkige opleiding, training, voorlichting en discipline, alsmede een gebrek aan lerend vermogen op het conceptuele (of doctrinaire) vlak; continuïteit van op exemplarisch geweld en instandhouding van koloniaal prestige gestoelde bestuurlijke en militaire tradities, via het KNIL doorgegeven aan de uit Nederland overgezonden militairen – kortom, een in zichzelf gekeerde cultuur waarin falend leiderschap ruimte bood voor eigenmachtig optreden en excessief geweld. In de laatste fase van de oorlog was daarbij, getuige vele bronnen, nog sprake van fysieke en mentale uitputting bij de militairen te velde als gevolg van ervaren zinloosheid van hun eigen optreden en het herhaalde uitstel van hun repatriëring.

In het tweede deel van dit boek worden de resultaten van de deelprojecten van het onderzoek gepresenteerd. Met de keuze voor juist deze projecten beoogde dit onderzoeksprogramma voornoemde verklarende factoren verder te onderzoeken en er wellicht andere aan toe te voegen. Hoewel elk van deze deelonderzoeken een eigen focus had, bleek er vaak ook overlap te zijn. Zo biedt zowel het onderzoek naar de bersiap-periode als dat van het Nederlands-Indonesische deelproject 'Regionale Studies' nieuwe inzichten in een uiterst gecompliceerde geweldsdynamiek, met meerdere al dan niet georganiseerde strijdgroepen, en in de impact daarvan op de Indonesische bevolking. De artikelen over de inlichtingenstrijd en over de inzet van zware wapens beogen beide nog betrekkelijk onontgonnen facetten van het Nederlandse militaire optreden te doorgronden, maar komen haast vanzelf ook

uit bij vragen over de bevelketen, opvattingen over proportionaliteit en ook bij het toedekken van extreem geweld. Zowel het onderzoek naar de militaire justitie als dat naar de bestuurlijk-politieke 'afhandeling' van meldingen van extreem geweld richten zich op de wijze waarop zulk gedrag al dan niet als laakbaar werd beoordeeld en bestraft en hoe hiervan al dan niet een preventieve werking uitging. Het internationaal vergelijkende onderzoek naar geweld in dekolonisatieoorlogen sluit hier rechtstreeks op aan: de spanning tussen aansprakelijkheid versus straffeloosheid vormt hierbinnen een belangrijk thema. Maar ook het deelproject over de internationale bemoeienis met de oorlog is mede gericht op vragen rond het al dan niet delen van informatie over geweld. Het onderzoek naar de nasleep van de oorlog ten slotte, onderzoekt hoe en waarom het verhullen van geweld en het ontwijken van openbaar debat hierover tot ver na de oorlog voortduurden.

Kortom, elk afzonderlijk maar ook in samenhang beogen de bijdragen in deel III antwoorden te formuleren op facetten van de brede vraagstelling van dit onderzoek. In de Conclusies worden deze antwoorden bij elkaar gebracht en zal worden getracht deze vragen te beantwoorden.

Volgende pagina's: *Twee pagina's uit het fotoalbum van B. Berends (2-5 RI). De meeste foto's hebben betrekking op het alledaagse soldatenleven, maar op enkele pagina's is ook de harde realiteit van de oorlog te zien. Malang, Oost-Java, begin augustus 1947.* Bron: Fotograaf onbekend, NIOD / Collectie Berends.

Gevangenen.

Malang.

Aug. 47.

Even tijd voor een Caravelles.

Over de noodbrug

Gevangenen

Brengers van Veiligheid en recht...?

Kampong Beccali. Van waaruit we een beetje vuur kregen.

Gerangenen.

„Vrijheid is de Glorie van ieder natie Indonesia voor Indonesiërs."

II.

INTERMEZZO

De menselijke maat

Op zoek naar verhalen over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Eveline Buchheim, Fridus Steijlen,
Stephanie Welvaart

Edi Kuncoro, geboren op 27 december 1930 in Boyolali, Surakarta/Solo, sloot zich in december 1945 als jongen van vijftien aan bij de *Barisan Pemberontakan Rakyat Indonesia* (BPRI).[1] Deze volksbeweging werd opgericht door de bekende verzetsstrijder en latere politicus Sutomo (beter bekend als Bung Tomo), die een belangrijke rol speelde in de Slag om Surabaya in november 1945. Pak (meneer) Edi vertelt dat de Nederlanders in die tijd het vertrouwen steeds opnieuw schonden:

> We vochten tegen de Britten, zij kwamen zonder toestemming en wilden de krijgsgevangenen bevrijden. Ze lieten de Nederlanders die door de Japanners waren gevangengehouden vrij. Zonder dat wij het wisten, sloot het Nederlandse leger zich bij hen [de Britten] aan. Dat was de

Reliëf bij de heldenbegraafplaats in Koto Nan Gadang, Payakumbuh, 2008.
Foto Fridus Steijlen, KITLV.

> NICA, *Netherlands Indies Civil Administration*. Zij wilden de orde herstellen en de gevangenen bewapenen die in Ambarawa gevangen zaten. Ik vocht in de tweede linie, in Banyubiru. De slag vond plaats in Ambarawa en werd geleid door Pak Dirman, generaal Sudirman.[2]

Willem F. van Breen, geboren op 13 maart 1925 in Amsterdam, ging in 1947 als dienstplichtig militair bij het bataljon 4-2 RI naar Noord-Sumatra. Hij vertelt over een ervaring die hem zijn leven lang bij is gebleven:

> We waren op patrouille [...] We kwamen bij een kampong en kregen vuur. We lagen in de greppel en er moest mortiervuur gegeven worden. Naast me zegt de sergeant: 'Van Breen, mortiervuur'. Maar we lagen in de greppel en ik moest op de weg gaan staan. Ik heb hurkend op de weg mortiervuur gegeven, 15 à 20 mortierbommen afgeschoten op de kampong. Later zijn we de kampong binnengetrokken: toen heb ik het effect gezien. Dat zijn dingen waar ik dan wakker van lig. Dat waren burgers, voor zover het mannen waren kon ik daar vrede mee hebben, zeker, want ze liepen niet in uniform, het waren burgers, dat was guerrilla. Voor zover het vrouwen en kinderen waren zijn dat natuurlijk hele moeilijke dingen. Het effect van een mortierbom is geen gaatje, ze waren allemaal dood. Tja, we konden daar niets aan doen...[3]

Wat kunnen persoonlijke verhalen als van deze twee veteranen ons leren over de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië? Hun verslagen staan vanzelfsprekend niet voor 'het' Indonesisch of 'het' Nederlands perspectief: het zijn de ervaringen van 'slechts' twee soldaten die tussen 1945 en 1949 ieder aan een andere kant stonden. Hun belevenissen verschillen in veel opzichten, maar er zijn ook overeenkomsten. Beide mannen waren jong, de Indonesische veteraan nog jonger dan de Nederlandse. Beiden hadden het idee niet echt een andere keuze te hebben dan te vechten voor hun land. De Nederlandse veteraan werd uitgezonden als dienstplichtig soldaat, de Indonesische veteraan kon zich geen andere keuze voorstellen dan de Indonesische vrijheid te verdedigen. Hun verhalen laten zien dat ze geen van beiden een volledig overzicht van de strijd hadden. De een had gehoord dat de NICA in Ambarawa geïnterneerden ging bewapenen, de ander werd beschoten en moest reageren. In beider persoonlijke beleving moesten ze doen wat ze gedaan hebben. Hun gevoel zei hun dat ze niet anders konden.

Hun verhaal voegt nuanceringen en persoonlijke rechtvaardigingen toe aan de grote historische narratieven, maar ze geven ook ruimte aan twijfel.[4] Aarzelingen zijn bij uitstek de voelhorens van de menselijke maat, de persoonlijke ervaringen en belevingen. Daar zijn we in het project 'Getuigen & Tijdgenoten' naar op zoek gegaan.

Door onze aandacht te richten op de ervaringen en herinneringen van individuen en kleine groepen en op hun persoonlijke verhalen, raken we dichter bij de individuele beleving van verschillende mensen. Het zoeken naar de menselijke maat kan ons helpen de gebeurtenissen in het verleden zelf beter te begrijpen. Bovendien krijgen we meer zicht op de manier waarop deze gebeurtenissen achteraf worden herinnerd, door de getuigen zelf, maar ook door de sociale groepen waarvan zij deel uitmaakten. Door ruimte te geven aan meerdere perspectieven krijgen afwijkende of zelfs conflicterende opvattingen en zienswijzen een plaats in het geschiedverhaal. Daarmee wordt de gelaagdheid van de geschiedenis duidelijker.[5]

Zowel in Indonesië als in Nederland circuleren min of meer officiële verhalen over de oorlog, gedragen door de overheid, de politiek, het leger of andere groepen en instellingen. In deze vertellingen wordt aan het verleden betekenis gegeven; ze weerspiegelen de normen, waarden en overtuigingen van een land, een organisatie of een maatschappelijke groep. Achter die grote, overkoepelende narratieven gaan een veelvoud én een enorme verscheidenheid aan persoonlijke verhalen schuil. Verhalen die kunnen afwijken van de officiële voorstellingen en deze nuanceren. Verhalen over angst, over twijfel, over keuzes die soms geen echte keuzes bleken te zijn. Verhalen die de ervaringen weerspiegelen van individuele mensen en kleine groepen, verhalen die welbeschouwd de menselijke maat van de geschiedenis vormen, die laten zien hoe het verleden geleefd en beleefd werd en herinnerd wordt.

Persoonlijke verhalen en overkoepelende narratieven lopen zelden synchroon en alleen al daardoor verdwijnt het persoonlijke verhaal maar al te gemakkelijk uit het publieke domein. Een wirwar aan uiteenlopende verhaallijnen maakt de geschiedenis immers niet duidelijker. Om toch vat te kunnen krijgen op de geschiedenis grijpen we vaak terug op tijdlijnen en canons, die als kapstok moeten dienen om het geschiedverhaal te vertellen. We proberen het verleden zo te ordenen, maar tegelijk maken we daarmee, al dan niet bewust, ook een keuze: de nadruk komt te liggen op een bepaald perspectief, of dat nu het nationale perspectief is of dat van een bepaalde maatschappelijke groep.

Op zoek naar verhalen

In het project 'Getuigen & Tijdgenoten' lag de nadruk op het verzamelen van zoveel mogelijk verschillende verhalen. Opgezet als een soort 'loket' waar mensen die persoonlijk bij deze geschiedenis betrokken zijn geweest zich konden melden, is het project al snel een actieve koers gaan varen, waarbij mensen, in Nederland en Indonesië, werden uitgenodigd om hun persoonlijke verhalen en individuele ervaringen te delen.[6] Doordat het onderzoek overwegend vanuit Nederland werd uitgevoerd, waar 'Getuigen & Tijdgenoten' zijn thuisbasis had, is dat niet in beide landen op dezelfde manier gelukt. Desondanks zijn wij erin geslaagd meerdere Indonesische stemmen te verzamelen.

De uitnodiging persoonlijke verhalen te delen leidde in Nederland tot honderden e-mails en brieven, telefoongesprekken, meerdere interviews en groepsgesprekken, maar leverde ook origineel materiaal op uit de oorlogsjaren zelf – zoals dagboeken, foto's en brieven. Sommige mensen deelden slechts een kleine anekdote, andere voegden daar een algemenere politieke of sociologische beschouwing aan toe of vertelden wat de periode persoonlijk voor hen betekend heeft. Weer anderen deelden door hun ouders geschreven dagboekfragmenten of briefwisselingen en reflecteerden daarop vanuit hun eigen positie. Soms zochten ze aanvullende informatie bij de documenten van hun ouders. Al met al leverde het programma een grote hoeveelheid materiaal op, boven op wat er al in eerdere projecten was verzameld.[7]

Deze grote verzameling verhalen stelt ons in staat het verleden weer te geven als door een caleidoscoop, met een veelheid aan kleuren, perspectieven, tijdslijnen, aspecten en elementen. De persoonlijke documenten en verhalen bieden ons de mogelijkheid dichter in de buurt te komen van de ervaring van mensen die de geschiedenis mede vorm hebben gegeven en haar als ooggetuigen hebben meegemaakt en beleefd, op verschillende manieren, met verschillende nuances en met andere accenten, die in de loop der tijd ook nog zijn veranderd. Door die persoonlijke indrukken en verhalen zijn we in staat niet alleen een beter zicht te krijgen op individuele keuzes en omstandigheden, maar ook een beter begrip van de geschiedenis te krijgen.

Maar dat is niet het enige: individuele perspectieven helpen ons kritisch te kijken naar officiële bronnen, zoals koloniale archieven, die vaak door instituties zijn gevormd en waarin het koloniale gedachtegoed dominant is. Stemmen van minderheden of afwijkende meningen zijn daar minder te vinden, of ze worden er op een specifieke manier geframed, zeker waar het gaat om controversiële zaken als geweld, opstand tegen het

gezag, of intimiteit, om een paar voor de hand liggende voorbeelden te noemen. Ann Stoler suggereerde in haar boek *Along the Archival Grain* mee te lezen met het koloniale archief om zo beter de aard, de zorgen en de angsten van de koloniale staat te leren kennen.[8] Postkoloniale en feministische onderzoekers suggereren daarnaast om die archieven ook 'tegendraads' te lezen, en persoonlijke getuigenissen en documenten kunnen ons daarbij helpen. Al snel werd duidelijk dat veel mensen niet alleen wilden vertellen over hun ervaringen, maar ook hun persoonlijke opvattingen wilden delen over het onderzoeksprogramma waarvan 'Getuigen & Tijdgenoten' deel uitmaakt, en over de maatschappelijke discussies omtrent de jaren 1945-1949 in Indonesië. Dat deed bijvoorbeeld een man, die weliswaar niet direct betrokken was geweest maar opgroeide in een klein Fries dorp met 500 inwoners, van wie tien mannen destijds naar Indonesië gingen. Zij lieten, zo schreef hij:

> een gat achter in de dorpsgemeenschap en kwamen totaal veranderd terug. Daarbij stuitten ze op onbegrip van hun familie en een door de censuur van de overheid vals voorgelichte dorpsgemeenschap.

Hij uitte zijn bezorgdheid over de focus van het onderzoek, omdat deze lag 'op het geweld, wat de schuld van de militairen benadrukt, en tegelijk de beslissers de oorlog te voeren buiten schot laat'.[9]

En er werden suggesties gedaan: publicaties die we beslist zouden moeten lezen, en thema's die we aan de orde zouden moeten stellen. Zo schreef een Nederlandse man die destijds zestien jaar was en zich toentertijd afvroeg waarom zo kort na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog alweer soldaten moesten sneuvelen, dat in het onderzoek vooral gekeken moest worden naar de rol van 'de mensen die destijds achter de schermen deze hele mensonterende geschiedenis in gang gezet hebben, de planters en andere particuliere belanghebbenden die na de Tweede Wereldoorlog hun belangen veilig gesteld wilden zien'.[10] Er was ook kritiek, bijvoorbeeld van een oud-vakbondsman, die zelf een boek over de Indonesische revolutie heeft uitgegeven en schreef dat het er alle schijn van had dat het onderzoek een 'tweede excessennota' zou opleveren, omdat de focus op grensoverschrijdend geweld zou impliceren dat er 'ook geweld is dat de grens niet overschrijdt. Waar ligt de grens dan?'[11]

Vanaf het begin was het streven een grote verscheidenheid aan getuigen en tijdgenoten aan het woord te laten. We plaatsten in Nederland oproepen

om specifieke doelgroepen te bereiken, of deden oproepen rondom bepaalde thema's, om zo minder bekende verhalen en getuigenissen te kunnen verzamelen. Bijvoorbeeld van dienstweigeraars en bevelweigeraars – zoals de heer Bruin, die als marinier was uitgezonden naar Indonesië. Hij vertelde dat hij klaar was om te vechten voor 'het vaderland', hij had geen moeite met de militaire gezagscultuur. Toch weigerde hij een dienstbevel. Op een dag werd hij naar een kampong gestuurd waar een huis in brand stond. Nederlandse militairen schreeuwden dat niemand uit de omliggende huizen mocht vluchten.

> Toen ineens zag ik een jongetje door de sawa lopen, een jongetje van een jaar of 10, 8 of 10. [...] Toen zei die commandant tegen me 'vuur!' [...] In één keer zei hij: 'Nu in oorlogsgebied geef ik je het commando "vuur!", zo niet zal je het merken.' [...] Ik vuurde niet. Ik heb die jongen laten lopen. Ik dacht 'ik kan geen kind doodschieten'. Dat heb ik ook niet gedaan. Het kind was weg.[12]

Verhalen als deze riepen vragen op over waar persoonlijke grenzen liggen, van het weigeren van dienst tot het weigeren van een bevel. Wanneer voelt geweld voor militairen als gerechtvaardigd en wanneer gaat het voor hen te ver? De heer Den Adel vertelde ons dat hij toentertijd het bevel om huizen in brand te steken, niet wetende of er iemand aanwezig was, heel vanzelfsprekend vond:

> Toen dat afbranden klaar was zover, zijn we weer teruggegaan. Ja, verder maakte ik me d'r niet druk om, hè. Hij was afgebrand en klaar. We hadden weer een taak uitgevoerd. Ja, ik dacht er op dat moment heel anders over dan nu, hè. Het is nu alleen maar spijt, spijt en schaamte, maar toen niet.[13]

Een andere manier om getuigen te vinden was het uitzetten van een oproep om in contact te komen met mensen die gemeenschappelijke ervaringen konden uitwisselen, zoals vrouwen die in de krijgsmacht hadden gediend, of met mensen die konden vertellen over heel concrete historische gebeurtenissen zoals de Republikeinse kampen of *Bandung Lautan Api,* de 'Bandungse Vuurzee' op 24 maart 1946, waarbij een groot deel van de zuidkant van Bandung door terugtrekkende Indonesische Republikeinen in brand werd gestoken.[14]

Door verschillende mensen te interviewen die min of meer tegelijkertijd op dezelfde plek waren, konden wij hun ervaringen verrijken met beelden en verhalen van anderen die relatief dichtbij waren. Bovendien was het mogelijk 'over de schutting te kijken', naar wat er aan de andere kant gebeurde. Het getuigenseminar waarin we met drie Indische Nederlanders spraken over hun ervaringen in Bandung in 1945-1946 gaf een beeld van wat er in het noordelijk deel van de stad was gebeurd.[15] Tijdens het gesprek werden we meegenomen door de straten van Bandung aan de Nederlandse kant van de demarcatielijn, de spoorlijn die midden door de stad liep. De getuigen vertelden over spannende situaties die ze meemaakten, maar ook over hoe ze door Indonesiërs geholpen werden.[16] Ami vertelde over *pemuda*, zoals de Republikeinse jongeren door de Nederlanders werden genoemd, die het huis van zijn tante wilden binnendringen. Zij wist dat in het buurhuis 's nachts een gewapende Indonesische bewaker was, ze riep hem luidkeels in het Indonesisch om hulp:

> En toen kwam hij. En hij schoot in de lucht. En toen kwamen die jongens, die waren op het achtererf. Die stoven meteen weg… als men zegt de pemuda zijn allemaal moordenaars, dan moet ik zeggen, nou dan zijn wij de uitzondering. Onze familie heeft het leven te danken gehad aan de pemuda.

Robert had een incident tijdens een transport van mensen die ze ter bescherming uit hun huizen aan de Lembangweg hadden gehaald nog vers in het geheugen. Ze werden beschoten door scherpschutters en moesten dekking zoeken in de sloot naast de weg, waarbij helaas slachtoffers aan hun kant vielen. Maar, zo stelde hij daar tegenover:

> We hebben het over deze narigheid… en alle ellende die we hebben meegemaakt. Maar ik weet uit eigen ervaring, en van meerdere vrienden dat die persoonlijk soms hele geweldige hulp hebben gehad van Indonesische jongens, meisjes, vrouwen die ze geholpen hebben in die tijd… daar moeten we natuurlijk ook aan denken…

Connie beschreef welke gevaren ze trotseerde als ze op pad ging om melk te halen en hoe ze heel wat keren stil in de sloot moest gaan liggen als er *peloppers* aankwamen: 'Dat is logisch want in de sloot zien ze jou niet, maar bovendien, als ze schieten. Dat hoop je dan, dat die kogels dan altijd over je heen zullen gaan. Dan ben je daar relatief veilig.'[17]

Na dit groepsinterview in Nederland gingen we op zoek naar Indonesische stemmen hierover. Bij een bezoek aan een veteranenkantoor in Bandung, konden we de Indonesische veteraan Pak Ididjuhana, die de Lautan Api had meegemaakt, interviewen. Dat gesprek was om twee redenen bijzonder. Ten eerste omdat hij zijn verhaal vertelde op het kantoor van het veteranenlegioen, terwijl hij omringd werd door andere veteranen. Ten tweede omdat zijn verhaal zicht bood op wat er gebeurde aan wat voor de mensen die we in Nederland spraken de 'andere kant van de demarcatielijn' was. Hij vertelde over zijn Indonesische collega's die wel eens de demarcatielijn passeerden:

> We gingen daarheen voor wat bewakingsactiviteiten. Sommigen van ons werden gevangengenomen toen ze de Nederlanders in het Noorden bespioneerden. Maar ze waren ongewapend. Ze waren alleen de Nederlandse troepen aan het lokaliseren. Sommige van mijn vrienden werden opgepakt en konden nooit meer terugkeren. Ik weet niet waar ze zijn. We verdedigden ons territorium. Van 1945 tot 1946 waren er veel gevechten.

Toen de Republikeinse troepen zich in maart 1946 uit de stad terugtrokken, pasten zij een tactiek van verschroeide aarde toe: zij staken gebouwen in brand die door de Nederlanders gebruikt konden worden. Het gevolg was dat een deel van de stad afbrandde. Pak Ididjuhana vertelde hoe die 24e maart 1946 voor hem verliep:

> Ik was in het zuiden. [...] Ik was gelegerd bij het bataljon in Gang Pabaki. [...] Mijn groep kreeg de opdracht om te patrouilleren op het treinstation van Bandung. We kregen de opdracht om uit te kijken voor aanvallen vanuit het noorden. Het station bevond zich in de buurt van het Gouverneursbureau. Ik patrouilleerde tot middernacht. We hebben geen enkel bevel ontvangen om Bandung in brand te steken. We waren alleen aan het patrouilleren. Geen bevelen. Maar toen ik naar boven keek, werd de lucht vuurrood.

Pak Ididjuhana beschreef vervolgens hoe hij langzaam afzakkend richting het zuiden, er getuige van was dat honderden mensen hun huizen ontvluchtten, terwijl hij zelf meehielp met de evacuatie van het ziekenhuis maar ook gebouwen in brand stak:

> Ik heb daar dingen verbrand. Waarom verbrandden we alles? Omdat we niet wilden dat alles door de buitenlandse troepen zou worden misbruikt.[18]

Een andere historische gebeurtenis die diende als uitgangspunt voor het verzamelen van persoonlijke ervaringen, waren de gewelddadigheden die in de buurt van Payakumbuh, op Sumatra, hadden plaatsgevonden. Deze werden binnen het onderzoeksprogramma ook onderzocht in het kader van het project over de inlichtingendiensten.[19] In Payakumbuh werden in 1949 jonge Indonesische mannen door Nederlandse militairen bij een brug doodgeschoten. Op die plek bevindt zich nu een monument, dat al vaker door een van de onderzoekers van 'Getuigen & Tijdgenoten', Fridus Steijlen, was bezocht in verband met een audiovisueel project. Voor het boek *Sporen vol betekenis*, dat verschijnt in het kader van 'Getuigen & Tijdgenoten', bekeek hij die opnames nogmaals, om te reflecteren op wat hij destijds zag en hoe hij daar nu naar kijkt. In april 2021 reisde Ody Dwicahyo, onderzoeker bij Getuigen & Tijdgenoten, opnieuw naar het gebied, vol *lieux de mémoire*, plaatsen van herinnering waar de geschiedenis wordt verteld en herverteld en daarmee telkens nieuwe betekenissen krijgt. Het optreden van het Nederlandse leger in januari 1949 wordt op Sumatra tegenwoordig met meerdere monumenten herdacht. In Indonesië zijn dergelijke plekken makkelijk te vinden en dragen ze meestal een boodschap van overwinning uit of verwijzen ze naar Nederlands geweld. Dat is anders in Nederland. Daar zijn geen plekken die herinneren aan concrete strijdtonelen in deze oorlog; hier herdenkt men eerder het verlies en de slachtoffers. Rondom de monumenten in Nederland worden tot de dag van vandaag discussies gevoerd, waarbij het dan meestal gaat om wie er waar wordt herdacht en op welke wijze.[20]

Persoonlijke verhalen: reflecties

Zoals monumenten die herinneren aan de oorlog laten zien hoe er op verschillende manieren tegen dezelfde geschiedenis kan worden aangekeken, zo doen persoonlijke verhalen dat ook: wie vertelt wat vanuit welk gezichtspunt? Welke rol spelen deze narratieven bij het herinneren van de geschiedenis van die periode? En hoe kunnen sommige verhalen dominant worden, terwijl andere ondergesneeuwd raken?

Zowel de dominante vertellingen als de persoonlijke verhalen worden mede gekleurd door wat Gloria Wekker in haar analyse van multicultureel Nederland *Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras*, het 'cultureel

archief' noemt.[21] Dat 'culturele archief' verklaart bijvoorbeeld ook waarom Nederlandse soldaten bleken te kunnen putten uit bestaande paternalistische en racistische ideeën over de bewoners van Indonesië, zonder er ooit geweest te zijn. We vinden echo's van dit 'cultureel archief' terug in de mondelinge en visuele bronnen, zowel in eigentijdse als in hedendaagse.

Taal en terminologie, woorden en ideeën in contemporaine bronnen kunnen en zullen anders zijn dan we tegenwoordig gewend zijn of zelfs wenselijk achten. Die discrepanties tussen de taal van destijds en die van nu kunnen we gebruiken om meer inzicht te krijgen in hoe er op verschillende momenten en plekken steeds anders omgegaan wordt met gebeurtenissen en mensen. Het bewustzijn dat woorden ertoe doen groeit, woorden die we kiezen om iets te vertellen kunnen achterliggende opvattingen of vooroordelen onthullen. Tegenwoordig staan mensen in Nederland vaker stil bij het gebruik van termen als 'koelie', 'slaaf', 'baboe' en 'djongos' en wat die woorden voor lezers of toehoorders kunnen betekenen. We hebben meer oog voor hoe de taal die we gebruiken bewust of onbewust verbindend of juist uitsluitend kan werken. En inderdaad is het noodzakelijk je af te vragen welke impact sommige woorden kunnen hebben. Om die extra stap naar een beter begrip te maken is het belangrijk te reflecteren op de woorden die in het toenmalige materiaal – en in recente interviews en geschreven materiaal soms nog steeds – worden gebezigd die als kwetsend worden ervaren.

Veel geschreven bronnen over het geweld in de periode tussen 1945 en 1949, zoals gevechtsrapporten van het Nederlandse leger, zijn gemaakt met een specifiek doel. Als we ze nu gebruiken moeten we rekening houden met die oorspronkelijke context. Bronnenkritiek betekent ook dat we ons moeten afvragen hoe geloofwaardig of feitelijk juist het vertelde nu eigenlijk is. *Oral history* bronnen hebben een vergelijkbaar probleem. Het is bijvoorbeeld moeilijk een precies onderscheid te maken tussen de eigen ervaringen en de manier waarop verhalen van anderen of van films of boeken die herinnering kleuren. Vaststaat in ieder geval dat ook de herinneringen die uit het eigen geheugen komen niet zonder meer accuraat of betrouwbaar zijn. Dat betekent niet dat de persoonlijke verhalen geen of minder betekenis hebben. Het gaat erom ze op hun eigen waarde en in hun context te beoordelen.

Schriftelijke, mondelinge en visuele bronnen geven ons een inkijkje in de persoonlijke beleving van mensen die al dan niet direct ooggetuigen waren van ingrijpende historische gebeurtenissen in de jaren 1945-1949. Deze verhalen gaan verder dan alleen ervaringen, ze geven ook inzicht in de gevoeligheden die daar een rol bij spelen. Bovendien laten ze zien hoe emoties en lo-

yaliteiten beslissingen beïnvloedden en hoe achteraf teruggekeken wordt op die ervaringen. Het uitgangspunt van 'Getuigen & Tijdgenoten' was de verbeelding van het verleden inclusiever en veelzijdiger te maken door ruimte te geven aan zoveel mogelijk verschillende perspectieven, zonder overigens te pretenderen volledig te zijn. Immers: niet iedereen kan of wil schrijven, niet iedereen is bereid of in de gelegenheid zijn of haar verhaal te vertellen. En lang niet alles wat ooit beschreven is, is bewaard gebleven. Het materiaal dat we nu nog tot onze beschikking hebben, heeft in de loop der tijd al een behoorlijke voorselectie doorgemaakt.

Schriftelijke bronnen

Bij persoonlijke bronnen, geschreven ten tijde van het conflict – zoals brieven en dagboeken en memoires –, of levensverhalen die achteraf worden geschreven zijn verschillende vragen te stellen: wie kan of wil eigenlijk zijn of haar stem laten horen? Voor iemand uit Nederland die ver weg is van zijn familie en in een nieuwe omgeving terecht is gekomen, is het opschrijven een voor de hand liggende manier om de afwezige familie in te lichten en tegelijk de nieuwe indrukken te verwerken. Maar het speelt ook een rol in hoeverre iemand gewend is gedachten op papier te zetten. Van Indonesische betrokkenen of KNIL-militairen is het nog maar de vraag of het voor hen voor de hand lag naar pen en papier te grijpen om hun gedachten en ervaringen vast te leggen. En als dat al gebeurde, zijn die geschriften dan bewaard gebleven en door ons te achterhalen? Uiteindelijk kregen we bij de geschreven persoonlijke bronnen vooral te maken met Nederlandse bronnen, wat op zichzelf tot een onevenwichtig beeld leidt. Desalniettemin bleken de Nederlandse bronnen een breed scala aan zeer uiteenlopende ervaringen en denkbeelden te vertegenwoordigen.[22]

Brieven en dagboeken van burgers of militairen kunnen inzicht geven in hoe destijds aangekeken werd tegen de oorlog door de mensen die soms midden in het krijgsgeweld stonden. Veel van deze geschriften zijn jarenlang door de schrijvers of ontvangers gekoesterd, vaak als persoonlijke herinnering aan een belangrijke periode in hun leven. Andere egodocumenten raakten in de vergetelheid, maar werden na lange tijd toch weer ergens gevonden. Veel van het materiaal dat we tot onze beschikking hebben, is van mensen die destijds een connectie met Nederland hadden. Voor hen was schrijven een manier om contact te houden met het thuisfront, maar ook een manier om nieuwe ervaringen in een onbekende wereld te documenteren of te verwerken. De brieven beschrijven ook de emoties en loyaliteiten die destijds

beslissingen hebben beïnvloed. Achteraf blijken deze brieven vaak veel meer functies te hebben gekregen dan door de schrijvers was voorzien. Hoewel de mate van reflectie en uitleg van schrijver tot schrijver in hoge mate verschilt, kunnen ze op zichzelf, maar zeker in grote hoeveelheden, nuances bieden op de vele officiële verslagen en ons daarmee een beter inzicht geven in de menselijke maat.

In de brief die de Nederlandse Eida Tan-Schepers aan haar ouders in Den Haag schreef, twee weken nadat haar Chinese echtgenoot dr.ir. Tan Sin Hok door Indonesiërs was vermoord, beschrijft zij die moord uitvoerig. Die beschrijving van een moord tijdens de bersiap alleen al is opmerkelijk, maar de brief geeft ons bovendien inzicht in de overwegingen die destijds door het echtpaar werden gemaakt:

> We wilden geen van beiden het kamp meer in en omdat Hok tot een ras behoorde dat bij beide partijen goed staat aangeschreven, meenden wij in een gewone straat veilig te zijn – maar juist werd die straat tot vernietiging uitgekozen – Toen de huizen tegenover ons in brand stonden heb ik nog gedacht dat ze wel verder langs ons zouden trekken – geen moment ben ik bang geweest en het laatste wat ik nog tegen Hok heb gezegd: "wees maar gerust, er gebeurt ons niets!" En toen waren ze al begonnen onze ruiten in te slaan en ging Hok voor de laatste maal van ons weg – Toen ik misschien een kwartier later ging kijken – lag hij op de grond, naar ik meende bewusteloos, geen moment is het bij mij opgekomen dat hij dood zou kunnen zijn – Het was zowat 7 uur 's avonds en al donker, ik heb zijn verwondingen niet kunnen zien – Ik heb nog zowat een uur gewacht op hulp, niet denkend dat in een door de Engelsen beschermd gebied in zo'n toestand geen hulp zou komen. Ik ben toen naar het Ziekenhuis gelopen, waar 100den gezonde Hollanders met rode kruizen om, stonden òm te hangen – Ze beloofden mij Hok te zullen halen ik kon hen verzekeren dat de horden waren afgetrokken – maar de helden hebben niet gedurfd – De hele nacht wachtte ik in Borromeus op bericht van Hoks komst en – hoewel ik me Hok niet anders dan levend kon voorstellen, begon ik ook rekening ermee te houden dat hij ook wel eens zou kunnen sterven – Zo was ik volkomen rustig toen mij de volgende morgen het bericht werd verteld.

In een brief als deze worden wij meegenomen in een heel persoonlijk en ingrijpend moment. We moeten echter niet vergeten dat (zelf)censuur, zeker bij brieven die militairen schreven, invloed had op wat er gedeeld werd. Dit

is goed terug te zien in een collectie brieven die wij ontvingen, geschreven in de jaren 1948-1950 door een Nederlandse dienstplichtig militair aan zijn familie en enkele vrienden in Nederland.[23] In deze collectie is ook een brief opgenomen uit 2009, waarin de schrijver reflecteert op een oude brief die hij op 24 mei 1949 aan een vriend schreef en die hij nu herlas:

> Heel hartelijk dank voor het opsturen van mijn brief uit Watoetoelis die je terugvond. Riep veel herinneringen op. [...]. Het verhaal van de 'baboe uit Soerabaja' was in werkelijkheid een beetje anders. En ik was daar erg door geschokt en durfde dat niet gewoon aan jou te schrijven.

Hij vervolgt met een explicietere beschrijving van seksueel misbruik van een Indonesische vrouw en voegt aan deze herinnering nog een andere toe: hoe hij getuige was van het doodschieten van een oudere man tijdens het 'sweepen' van een kampong.

> De kampong werd omsingeld en daarna ging er een groep mariniers huis aan huis door de kampong om peloppors op te sporen. Ik moest met een andere, mij ook onbekende marinier, achter een bosje verscholen, toezien dat niemand uit de kampong wegvluchtte. Toen in de allereerste ochtendschemering, zagen we een oude man achter uit zijn huisje komen, die stil bleef staan in zijn tuintje en zich stond uit te rekken. 'Pang', mijn collega schoot hem neer. Terwijl er volgens mij geen sprake van was dat het een vluchtende man was. Daarna eindeloos wachten, tot we signaal kregen dat we verder moesten. Daarop liep mijn collega naar de neergeschoten man, keek even, en schoot hem dood. Kwam terug, 'ik heb hem maar een genadeschot gegeven, mijn vorige kogel had hem in zijn nek geraakt'. Of het om een zieke hond ging. Onschuldige. Slaperige oude man.

Jaren later durft hij hier pas over te schrijven. Als we alleen beschikten over de brieven uit de periode 1945-1949 hadden we niet over deze voorvallen gelezen, of enkel in verbloemende vorm. Dan hadden we vooral gelezen over zijn verlofdag in mei 1949 waarop hij een zeiltocht van Surabaya naar Madura maakte met enkele vrienden en de eigenaar van de boot, een ex-marineman, en drie van zijn nichtjes, waarna zij op Madura een tocht met een militaire auto maakten langs het strand: 'De meisjes vonden voortdurend schelpen en stenen, renden met een enorme snelheid op en neer en kakelden. Toch wel

weer eens grappig', en 'verder aten we veel kip en enorm veel ijs'. Individuele ervaringen werpen een licht op persoonlijke omstandigheden en belevingen. Daarnaast laten ze zien hoe sommige herinneringen juist wel en andere juist niet toegankelijk zijn. Hoe bewust en onbewust bepaalde herinneringen weggestopt worden of juist de ruimte krijgen. De veteraan eindigt zijn brief reflecterend op de moord op de oudere man: 'Ik wist daar totaal geen raad mee, het blijft een akelige herinnering. Dat zal ook wel verklaren dat ik andere herinneringen als die zeiltocht ook "gewist" heb. Genoeg verleden.'

Hoewel de focus van het onderzoeksprogramma waarin 'Getuigen & Tijdgenoten' functioneerde, ligt op de periode tussen 1945 en 1950, hebben wij deze tijdsindeling binnen het project nooit dwingend opgelegd. Een indeling in historische periodes is achteraf geconstrueerd en loopt vaak niet in lijn met de ervaringen van getuigen. Voor veel Indische Nederlanders liep de Japanse bezetting bijna naadloos over in de dreigingen en het geweld van de bersiap. Indonesiërs kunnen de inval van het Japanse leger hebben ervaren als een wisseling van de koloniale macht. En dan nog: mensen werden tijdens het conflict soms meerdere keren geconfronteerd met machtswisselingen, zonder dat hun leven wezenlijk anders werd. Een mooi voorbeeld daarvan kregen we tijdens een interview met Tarsu'ah, een 93-jarige grootmoeder uit Salem op de grens van West en Midden-Java. Zij vertelde hoe de ene keer Republikeinse TNI-strijders in het dorp kwamen, de andere keer de militie van de Islamitische *Darul Islam* en dan weer het Nederlandse leger. In haar herinneringen deden ze allemaal hetzelfde: haar kippen stelen. Alleen de manier waarop verschilde.

(Groeps)interviews

In de interviews en getuigenseminars die we voor 'Getuigen & Tijdgenoten' organiseerden, was de periode 1945-1949 niet los te zien van de koloniale geschiedenis die eraan voorafging. In het seminar met ooggetuigen met een Chinese of Indisch-Chinese achtergrond bleek hoezeer de maatschappelijke positie van hun ouders mede bepaalde of zij met andere bevolkingsgroepen in het voormalig Nederlands-Indië, een langs etnische lijnen gesegregeerde samenleving, in contact kwamen. Patricia, met twee Chinese ouders, kende Indonesiërs vooral als bedienden. Ze groeide grotendeels op in een Chinese wijk. 'Pas achteraf,' zei ze, 'als je terugkijkt, zie ik hoe die bevolkingsgroepen allemaal in hun eigen bubbel leefden, ... om het met een moderne term te zeggen.' Bij Lisa thuis, met haar Chinese vader Tan Sin Hok en Nederlandse moeder Eida Tan-Schepers, waren ook Indonesische bedienden. Haar ou-

ders waren op de Europese cultuur gericht en hun vriendenkring bestond vooral uit Europeanen en Chinezen. Bij Abraham, de derde getuige die deelnam aan het seminar, kwamen Europeanen en Chinezen uit de gegoede klasse over de vloer, en ook Indonesiërs uit dezelfde klasse, zoals Indonesische artsen.

Hun ervaringen tijdens de periode 1945-1949 waren zeer verschillend. We vroegen hun welke gebeurtenissen in die jaren de meeste indruk hadden gemaakt. Veel was aan Patricia, die in 1945 nog erg jong was, voorbijgegaan. Dat lag aan haar leeftijd, maar ook aan de plek waar zij toen woonde. Het gezin waarin ze opgroeide was tijdens de Japanse bezetting vanuit Cirebon naar de relatief gesloten en veilige Chinese wijk in Semarang gegaan. Na de capitulatie, tijdens de bersiap, gingen haar ouders terug naar Cirebon om te kijken of zij hun bedrijven terug konden krijgen. Ze herinnerde zich dat haar ouders ongerust waren, vooral over hun bedrijven, maar ze spraken nooit over hun ervaringen tijdens de revolutie. Lisa vertelde over de moord op haar vader waarover we al lazen in de eerder aangehaalde brief van haar moeder. Tijdens het getuigenseminar gaf zij haar versie van het verhaal, maar ze sprak ook over de toenemende spanning in de periode daarvoor:

> Ik liep met mijn vader langs, even op straat, terwijl er zo geroepen werd, terwijl er al die dreiging was. Het was een rotgeluid natuurlijk. We liepen langs een maisveldje. Ik wou een maiskolf plukken en daar zat een man met een geweer in. Die zette de loop op mij. Dus ik heb even oog in oog met de dood gestaan, maar ik ben toen terug naar mijn vader gegaan.

Abrahams ervaring was weer anders. Hij was destijds vijftien jaar en woonde in Kediri. Toen in november 1945 de gevechten in Surabaya uitbraken kwamen vluchtelingenstromen op gang, onder andere richting Kediri. Abraham was lid van de Chinese padvinderij – en deze werd elke ochtend naar het station gestuurd om vluchtelingen op te vangen en te helpen, bijvoorbeeld door hun bagage op fietsen te transporteren. Bij het station stonden ook pemuda die soms vervelend deden tegen meisjes. De Chinese jongeren konden daar weinig tegen doen. De pemuda waren bewapend, de Chinese padvinders niet. Bewust, vertelde Abraham, om escalatie te voorkomen. Ze zouden anders de verdenking op zich laden dat ze tegen de pemuda zouden zijn en aan de kant van de Nederlanders stonden. Elders op Java, wisten ze, was dat uit de hand gelopen. 'We leefden gescheiden van elkaar als het ware,' vertelde

Abraham. 'De pemuda liepen met bambu runcings en wij met onze fietsen.'

Het leverde soms nieuwe perspectieven op wanneer wij getuigen tijdens groepsinterviews gezamenlijk lieten terugkijken op wat ze hadden meegemaakt. Deze setting gaf bovendien inzicht in de vaak kronkelige weg die verhalen kunnen afleggen vanaf de daadwerkelijke gebeurtenis tot aan de uiteindelijke herinnering. Het laat zien hoe herinneringen op verschillende momenten andere vormen kunnen aannemen en hoe persoonlijke herinneringen mede beïnvloed worden door collectieve herinneringen.[24]

Dit kwam goed naar voren in een groepsinterview in 2018 met burgergeïnterneerden die na de capitulatie van Japan in het Republikeinse kamp Soemobito op Oost-Java terechtkwamen. De deelnemers vulden elkaar aan en deelden hun herinneringen, die soms sterk uiteenliepen. Sommigen hadden het kamp ervaren als gijzelingskamp, anderen juist als een plek die bescherming bood. Klassenposities, leeftijd, voorgeschiedenis en moment van aankomst bleken van invloed op hun beleving. Ook reflecteerden zij op hoe herinneringen soms ineens weer bovenkwamen. Een van de deelnemers vertelde ten tijde van de Bosnische oorlog te zijn overvallen door herinneringen aan zijn tijd in Indonesië, terwijl een ander juist actief op zoek ging naar aanvullende herinneringen en verhalen door een kampreünie te organiseren.[25] De dynamiek tijdens de groepsinterviews was niet alleen voor de deelnemers inspirerend, ook voor het project was het een verrijkende ervaring die aanvullende informatie opleverde.

Hoe belangwekkend en informatief interviews van ooggetuigen die zeventig jaar na dato worden afgenomen ook zijn, we moeten ons realiseren dat deze mensen ten tijde van de gebeurtenissen erg jong waren. De oudere ooggetuigen die we nu aan het woord laten, vertellen over herinneringen aan hun leven als tiener of jongvolwassene. Tijdens het groepsinterview met mensen die in het voorjaar van 1946 als tieners in de verdeelde stad Bandung woonden, gaf Ami aan hoe hij later veel meer inzicht kreeg in wat er aan de hand was dan op het moment zelf. Hij zei: 'Wij hadden destijds geen idee wat er zich afspeelde in het zuidelijk deel van de stad, dat in handen was van de Indonesiërs. Pas jaren later [...] las ik in een boek wat zich luttele kilometers van mijn eigen huis had afgespeeld.'[26]

Op de jongere generaties kunnen de verhalen die in hun families naar aanleiding van persoonlijke documenten en gesprekken naar voren komen een grote impact hebben. Uitwisseling met anderen kan daarbij tot nieuwe inzichten leiden. In 2021 organiseerden we een online groepsgesprek met kinderen en kleinkinderen van veteranen uit Indonesië en Nederland.[27] De

deelnemers bleken vergelijkbare vragen te hebben over de rol die hun ouders en grootouders hadden gespeeld, en er was daarnaast ruimte verschillende ervaringen te delen. Familieverhalen konden tijdens het gesprek in een bredere context geplaatst worden. De deelnemers John en Frans vertelden hoe de periode 1945-1949 de levens van hun vaders had veranderd. Nicht en neef Santi en Ratmurti gaven aan dat hun grootvader juist meer sprak over latere tijden, namelijk de dertien jaar dat hun grootvader dorpshoofd was. Voor hen was de periode waar we in het getuigenseminar op focusten te beperkt. Ratmurti: 'In het jaar 1965 was mijn grootvader dorpshoofd, dat waren harde tijden, omdat het regime elk lid van de communistische partij oppakte.'

Het gesprek maakte nogmaals het belang van persoonlijke documenten voor familieleden duidelijk, hoe egodocumenten soms bewust achter worden gehouden of pas later breder gedeeld zijn in de familie. Zo vertelde Frans dat hij op zestienjarige leeftijd protesteerde tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam en zo de wereldpolitiek hun gezin in bracht, maar zijn vader wilde er nooit over praten. Ook toen Poncke Princen op tv verscheen, halverwege de jaren tachtig, hield zijn vader andermaal zijn mond dicht: 'Ik was bij mijn ouders en wilde over hem praten. Ik weet dat er een dagboek was. Ze weigerden het aan mij te geven, het was verloren, verbrand enz. Mijn vader werd woedend toen ik hem vroeg erover te praten.' Ratmurti (ook wel Songsong genoemd), op zijn beurt, deelde tijdens het groepsinterview documenten die hij recentelijk vond waaruit bleek dat zijn grootvader in 1945-1948 onderdeel was van het studentenleger en in 1949 toetrad tot de Siliwangi-divisie. Voor zijn nicht Santi kwam dit als een verrassing:

> Ik heb deze documenten nooit gezien, behalve de laatste. [...] Deze discussie opent mogelijkheden, zodat we een nieuw perspectief kunnen creëren. [...] Gisteren vroeg ik mijn vader. Hij antwoordde dat hij van niets wist. Ik denk dat deze documenten in bezit zijn van Songsongs moeder omdat ze voor mijn grootvader zorgde voordat hij stierf. Ja, het is zo hartverwarmend om al deze documenten te zien, wat hij deed, dat ik echt... Mijn hele leven, zijn hele leven, hebben we zijn persoonlijke identiteit niet echt gekend. Dus het is geweldig om te zien. [...] Het is vreemd. Dat is een feit. Zelfs onder de familieleden hebben we niet echt de gelegenheid om erover te praten.

Het gesprek bracht naar voren welke afwegingen er gemaakt worden om documenten te delen binnen families en met archiefinstellingen. Naast de

vraag welke mensen hun verhalen hebben kunnen of willen opschrijven is er de vraag welke documenten er vervolgens worden gedeeld en welke verborgen blijven voor een groter publiek. Openbare archieven kunnen een vertekend beeld geven. Zo vertelde Frans over de overwegingen om het dagboek van zijn vader te schenken aan het NIOD:

> Wanneer de inhoud meer controversieel zou zijn, zou dat een probleem kunnen zijn. [...] Bijvoorbeeld beschrijvingen van oorlogsmisdaden, of zijn eigen participatie, dat zou controversieel zijn, ook vanuit het oogpunt van het gezin denk ik. En dat is niet het geval met mijn vader.

Visuele bronnen

Ook visuele bronnen zijn geschikt om de menselijke maat in de geschiedenis naar voren te brengen. Hoe kun je bijvoorbeeld aan de hand van foto's laten zien wat de rol was van strijdende vrouwen aan Indonesische zijde? Het meest sprekend zouden foto's zijn waarop vrouwen wapens dragen. Onze online zoektocht door collecties leverde een foto op van marcherende vrouwen met *bambu runcing* in het archief van de *Indonesian Press Photo Service* (IPPHOS). Ook de fotocollectie van het Nationaal Archief in Den Haag gaf een aantal hits voor vrouwelijke TNI-strijders. Op een van de foto's flaneren drie personen in Yogyakarta, de toenmalige hoofdstad van de Republiek Indonesië. Blijkens de beschrijving zou het op de foto gaan om drie vrouwelijke strijders. Een middelste met een jurk, geflankeerd door 'strijdsters' in broek met wapens. De foto is ook te zien op de tentoonstelling Revolusi in het Rijksmuseum in Amsterdam (2022), maar daar wordt gesproken van jonge strijders van Sulawesi die met een vriendin wandelen. Het zijn inderdaad jongemannen met lang haar. Nadere bestudering van nog twee foto's met 'vrouwelijke strijders' bij het Nederlands Nationaal Archief liet zien dat het ook hier ging om jonge mannen met lang haar.

Met foto's en citaten konden we in ons boek *Sporen vol betekenis* het persoonlijke verhaal van Ibu (mevrouw) Djoewariyah vertellen die we leerden kennen via studenten van de *Universitas Gadjah Mada* in Yogyakarta. Ibu Djoewariyah had een foto die gemaakt was toen zij als vijftienjarig meisje actief werd als medewerkster van het Rode Kruis. Zij vertelde daarover: 'Toevallig had iemand een Kodak-camera bij zich. Zij waren van het Tentara Pelajar, het studentenleger. Hij maakte een foto. In feite was dit nadat we een gevallen kameraad hadden begraven.' Ibu Djoewariyah was bij het

Rode Kruis betrokken geraakt toen ze vluchtelingen langs hun huis had zien voorbijtrekken. Langzaam was ze ook actief geworden als koerierster om informatie uit de stad naar de guerrilla's in de bergen buiten Yogyakarta te brengen. Zij bezocht daarvoor regelmatig een *warung* (restaurant) in de binnenstad, dat functioneerde als verzamelpunt voor de guerrilla. Tegenwoordig staat voor die warung een reliëf waarop de guerrilla-activiteiten zijn uitgebeeld. Met foto's van het reliëf en de warung konden we het verhaal van Ibu Djoewariyah visualiseren. Aan deze beelden werd een laag toegevoegd door een foto van Ibu Djoewariyah met de studenten die bij ons interview waren. Het liet zien hoe zij aan de volgende generaties haar verhaal doorgaf, een belangrijk thema voor Getuigen & Tijdgenoten. Helaas hoorden wij dat Ibu Djoewariyah op 1 oktober 2021 is overleden.

De foto's en fotoalbums die bij Getuigen & Tijdgenoten binnenkwamen, zijn bijna uitsluitend van militairen van de Koninklijke Landmacht. De meeste albums vertonen opmerkelijk veel overeenkomsten. Niet alleen waar het gaat om de onderwerpen van de foto's, maar ook letterlijk: dezelfde foto's duiken op in meerdere albums. De reden daarvoor is dat maar een

Ibu Djoewariyah als vijftienjarige in 1948 tussen haar medestrijders. Op de achterkant van de foto staat: 'Kenangan emassa perjuangan Ibu Djoewariyah. Tahun 1948, Clas II Belanda menduduk kota Yogyakarta'/ 'Herinnering aan de periode van strijd Ibu Djoewariyah, 1948, Confrontatie II, Nederland bezet Yogyakarta'. Bron: Privécollectie Ibu Djoewariyah.

beperkt aantal militairen een camera had en dat sommige die wel zo'n toestel bezaten, afdrukken van hun foto's onder hun kameraden verdeelden of verkochten. Vaak werden de films op Java ontwikkeld, waarna de negatieven naar Nederland werden gestuurd om afgedrukt te worden. Vervolgens kwamen de bestelde foto's terug naar Indonesië, waar ze werden verspreid. Bovendien kochten militairen kopieën van legerfotografen.

Hoe fotoboeken eruitzien en wat zichtbaar en onzichtbaar is, wordt voor een deel bepaald door het beoogde publiek. Zijn de albums samengesteld voor familieleden, als persoonlijke herinneringsboeken, of om te delen met andere militairen? Bij de albums die we kennen uit Indonesië gaat het bijvoorbeeld veel vaker om officiële herinneringsboeken. Hoewel er altijd een groter publiek geweest is voor deze foto's, bijvoorbeeld binnen veteranenkringen, en er dus niet altijd sprake is van een duidelijke scheiding tussen privé en publiek, is het belangrijk ons ervan bewust te zijn dat de samensteller bepaalde keuzes heeft gemaakt en dat de schenker – dat kan de samensteller zijn maar ook een familielid – ervoor heeft gekozen het fotoboek überhaupt te delen met een archief. Hoewel er bijvoorbeeld ook fotoboeken zijn samengesteld door Nederlandse en Indische burgers, werden deze niet zo vaak aan het project aangeboden.

Een collectie fotoboeken over eenzelfde periode of thema kan blootleggen hoe fotomateriaal gepresenteerd wordt en hoe hierin talloze keuzes gemaakt worden op verschillende niveaus. Wie zijn er zichtbaar en van wie ontbreken er foto's? Welke foto's worden uiteindelijk ingeplakt en welke worden bijbesteld en gaan breed circuleren? Een voorbeeld hiervan zijn de foto's van graven en begrafenissen van Nederlandse soldaten waarbij hun stoffelijke overschotten niet zichtbaar zijn, in tegenstelling tot de (schaarsere) foto's van de dode lichamen van Indonesische soldaten/strijders, vaak nog liggend op de plek waar ze zijn neergeschoten. De weergave van de dood kon niet verder uiteen liggen.[28]

Bijschriften bevatten een volgende betekenislaag. Wat wordt er toegelicht en wat behoeft geen uitleg? Zo krijgen foto's waarop soldaten poseren voor een auto, bij een vergezicht of voor een huis in sommige albums geen bijschrift, maar worden foto's van gevangenen en dode lichamen soms wel nader toegelicht. Zoals in de fotocollectie van een Nederlandse marinier waar bij een foto van twee dode lichamen het volgende bijschrift staat: 'Bij de mijnontploffing ontsnapten drie gevangenen waarvan er twee ter plaatse gefusilleerd werden.'[29] De eerstgenoemde foto's zouden niet misstaan in een vakantiealbum en zijn daarmee wellicht vanzelfsprekender voor het beoog-

de publiek, een bijschrift is dus niet nodig. Met fotoboeken vertellen de samenstellers een verhaal, bewust en soms onbewust. Soms wordt het narratief heel letterlijk benoemd, zoals in het voorbeeld van een fotoboek met als bijschrift op de laatste pagina: 'Djokjakarta, hotel Merdeka en het paleis van Soekarno, 't sprookje is uit...'[30]

Naast egodocumenten kunnen ook objecten een verhaal vertellen. Dat merkte Ody Dwicahyo na het overlijden van zijn opa. Zijn opa had tegen de Nederlanders gevochten en had het recht als veteraan te worden begraven. De officier die dat moest regelen vroeg de familie om documenten die zijn betrokkenheid bij de strijd tegen de Nederlanders konden bewijzen. Ody's opa bleek een heel archief te hebben gevormd. Met certificaten voor zijn medailles, een lidmaatschapsbewijs van het veteranenlegioen, en een uitgeknipt bericht uit de krant *Berita Bhuana*, waarin zijn naam wordt genoemd als drager van de rood-witte vlag bij het studentenleger dat terugkeerde naar Yogyakarta nadat strijders van de Indonesische Republiek erin geslaagd waren korte tijd bezit te nemen van die stad. Hij had dit kran-

Medailles van Ody's grootvader: twaalf in totaal, waarvan drie voor de onafhankelijkheidsoorlog, de andere voor binnenlandse militaire operaties. Bron: Satrio (Ody) Dwicahyo, Collectie auteur.

tenknipsel een aantal malen vergroot en vervolgens verschillende malen gefotokopieerd.

Dit persoonlijk archief onthulde het verhaal van een jonge man die steeds weer naar een ander front trok. Ody's grootvader bleek op meerdere 'fronten' actief te zijn geweest. Onverwacht legde het archief ook een individueel verhaal van een Nederlandse militair bloot. In het archief zat een bundel getypte velletjes van een kameraad van opa over gezamenlijke ervaringen, onder andere een aanval op een Nederlandse patrouille op de markt Ngasem in Yogyakarta. Later hadden ze vernomen dat de drie Nederlandse militairen de aanslag niet hadden overleefd. Tijdens de aanval had een van de Nederlanders zijn helm, wapen en portemonnee verloren. Daardoor was de naam van een van de gevallen mannen bekend. Hier raakte een persoonlijk verhaal van een gevallen Nederlander dat van Ody's opa.

De menselijke maat

De resultaten van de zoektocht van 'Getuigen & Tijdgenoten' laten zien dat er vele verschillende verhalen te vertellen zijn over de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. We hebben bij het verzamelen vooral het belang van het accentueren van de menselijke maat in die verhalen willen benadrukken. Daarmee hebben we niet alleen verschillen en nuances bloot willen leggen die vaak uit het 'grotere geschiedverhaal' verdwijnen, we hebben ook laten zien dat het uitwisselen van die verschillende ervaringen en percepties kan leiden tot een groter wederzijds begrip van uiteenlopende posities van voormalige tegenstanders en verschillende generaties. Het naar voren halen van de menselijke maat laat ook zien dat geschiedenis en geschiedschrijving beleefd en herleefd worden in dialogen en discussies. De verzamelde verhalen blijven beschikbaar in de archieven. Een uitvoerige bloemlezing ervan is te lezen in ons boek *Sporen vol betekenis*.

III.
ONDERZOEKS RESULTATEN

I.

‘Haat tegen vreemde elementen en hun medeplichtigen’

Extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie (17 augustus 1945–31 maart 1946)[1]

Esther Captain en Onno Sinke

Een begraafplaats in het centrum van Yogyakarta blijkt een levendige plek te zijn. Deze laatste rustplaats van overledenen fungeert voor jongeren als hangplek en verschaft een middel van bestaan aan verkopers van etenswaar, straatvegers en opzichters die je tegen een kleine vergoeding de weg wijzen. Graven bestaan uit tombes van graniet, beton of gemetselde geglazuurde tegels. Sommige graven hebben een speciale markering aan het hoofdeinde van de tombe: de rood-witte vlag van Indonesië, de *merah-putih*. Deze is bevestigd aan een vlaggenstok van circa een meter hoog, met daaraan de

Jonge mannen van de Laskar Bambu Runcing *staan klaar om het met speren op te nemen tegen de Nederlanders, 1946. Twee mannen vooraan hebben vuurwapens.* Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS.

aanduiding *'pejuang'*: vrijheidsstrijder, een verwijzing naar de Indonesische revolutie . De vlaggenstok is vormgegeven als een bamboespeer, *bambu runcing*, met een scherpe punt die soms rood is geverfd. De symboliek is duidelijk: de speer is doordrenkt met het bloed van de vijand.[2]

De bambu runcing, maar ook messen, dolken en krissen werden als wapen gebruikt in de vroegste en zeer gewelddadige fase van de Indonesische revolutie . In Indonesië waren messen en krissen als dagelijks gebruiksvoorwerp of als ritueel object te vinden in en rondom huis, tuin en erf. Dat alledaagse objecten als wapen konden worden gebruikt, verhoogde het gevoel van kwetsbaarheid van degenen die tijdens de revolutie met het koloniale bestel werden geassocieerd. De Nederlandse verslaggever Johan Fabricius, geboren in Bandung, schreef in 1947:

> Elke Javaan draagt in z'n gordel zoo'n mes, dat hem in het dagelijksch leven onmisbaar is. Of waarmee zou hij anders hout voor de keuken of voor z'n pagger [omheining] moeten hakken: waarmee zou hij 'n kokosnoot moeten openen? Natuurlijk kan hij er ook een schedel mee openkappen, zoo goed als een kokosnoot, en om een bamboespeer nog als iets anders dan kinderspeelgoed te bekijken, hoeft men slechts de gapende wonden te zien, die er mee veroorzaakt werden...[3]

Voor Indonesiërs staat de bambu runcing voor heldendom en is deze behalve op begraafplaatsen ook te zien op talloze gedenktekens, schilderijen en diorama's. Daarnaast is de bambu runcing als iconisch wapen beschreven in *Indonesia dalam Arus Sejarah* (Indonesië in de loop der geschiedenis), het meest recente standaardwerk over de Indonesische geschiedenis.[4] Ook Indonesiërs die met het Nederlandse bestuur hadden samengewerkt ontkwamen niet aan dit wapen. Zo vermoordden nationalistische Indonesiërs de adellijke Raden Mas Soehodo Gondosamito, de *camat* (onderdistrictshoofd) van Lebaksiu in Tegal (Midden-Java), met de bambu runcing[5]. Ditzelfde lot trof ook talloze Chinezen.[6] Dat de bambu runcing tegengestelde herinneringen en betekenissen kan oproepen, is exemplarisch voor de diverse perspectieven op de gewelddadigheden in de vroegste fase van de Indonesische revolutie .

Tussen 1945 en 1949 kwam de term bersiap vooral voor in de context van een willekeur aan gewelddaden door individuele 'rampokkers', 'p(e)loppers' en 'extremisten' in ongeregelde acties. Sinds medio jaren tachtig is extreem Indonesisch geweld in de eerste maanden van de Indonesische revolutie in

de Nederlands- en Engelstalige geschiedschrijving en met name in het publieke domein in Nederland echt bekend geworden als de zogenoemde Bersiap-periode. In de Indonesische geschiedschrijving was 'bersiap' tot 2012 vrijwel onbekend. Indonesische historici hebben de eerste fase van de revolutie recentelijk benoemd als:

> ...een periode waarin plotselinge haat tegen vreemde elementen (d.w.z. Japan, Nederland en de Geallieerden) en gelijktijdige gewelddadige acties tegen overheidsfunctionarissen die medeplichtig waren aan het handhaven van het koloniale bestuur escaleerden.[7]

De Bersiap-periode wordt doorgaans als een integraal onderdeel van de Indonesische revolutie gezien.[8][9] Het Indonesische woord 'bersiap' verwijst in de context van de Indonesische revolutie naar de gelijknamige strijdkreet 'maak je gereed' en 'wees paraat' van de pemuda. Die laatste kunnen worden gekenschetst als jongeren die zich uit onvrede tegen het Japanse beleid verzamelden, en die door de Japanse bezetter waren getraind en ondergebracht in paramilitaire organisaties. In de loop van de bezetting werd steeds duidelijker dat Japan niet de gehoopte bevrijder van het Nederlandse koloniale bewind was. Het land liet zich steeds meer kennen als een onderdrukkende macht, onder andere door de bevolking rijstleveranties op te leggen en *romusha's* (dwangarbeiders) onder hen te ronselen. De basis van de pemuda-beweging is te vinden in de Japanse bezetting, toen pemuda zich her en der lokaal begonnen te organiseren.[10] De pemuda sloten zich later, na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945, niet aan bij de reguliere strijdkrachten en namen vaak deel aan straatgevechten in de kampongs.

Begin oktober 1943 richtte Japan de *Pembela Tanah Air* (PETA) op Java, Madura en Bali op, een anti-geallieerd hulpleger waarin uiteindelijk zo'n 38.000 nationalistische jongeren onderdak vonden.[11] Op Sumatra werd een vergelijkbare organisatie opgericht, de Giyugun. Weliswaar werden de PETA en de Giyugun na de overgave van Japan op 15 augustus 1945 opgeheven en ontwapend, maar inmiddels was er een jongerenbeweging ontstaan die goed was opgeleid, met wapens wist om te gaan, zich kon organiseren en die werd gedreven door ressentiment jegens Nederland en Japan. Dit gold ook voor andere min of meer militair getrainde leden van de studentenbataljons en de *Seinendan*, een uit jongeren bestaande 'arbeidsdienst'. Er waren ongeveer twee miljoen jonge en volwassen Indonesiërs op Java die op paramilitaire wijze waren getraind.[12] De Republiek Indonesië koos niet onmiddellijk voor

het oprichten van een eigen leger, maar ging op 23 augustus 1945 over tot de oprichting van de *Badan Keamanan Rakyat* (BKR), een Volksveiligheidsorganisatie, om de geallieerden niet voor het hoofd te stoten. De Republiek liet daarmee blijken de revolutie met tact aan te willen gaan, omdat ze het bestuur weliswaar de facto in handen had, maar erkenning de jure door diplomatie moest plaatsvinden. Ondanks de grote bijval die de BKR kreeg, wist deze niet alle nationalistische jongeren te verenigen. Onder hen was het gevoel van onvrede groot omdat er niet meteen een regulier leger werd opgericht. Velen zagen de BKR als een surrogaat en gaven de voorkeur aan een eigen beweging, waardoor er een enorme versplintering van uiteenlopende organisaties ontstond die op eigen gezag en naar eigen inzicht handelden.[13] De pemuda kozen voor de gewapende strijd en radicale acties. 'Merdeka atau mati', was hun slogan: vrijheid of de dood. Zij vormden lokale *laskars* (milities) waarmee ze autonoom te werk gingen, los van de oudere generatie in en rond Jakarta die voorstander was van het voeren van onderhandelingen met Nederland.[14]

In het recente maatschappelijke debat over het Nederlandse oorlogsverleden in Indonesië hanteren verschillende belangengroepen de term bersiap als sleutelbegrip om de periode 1945-1949 van duiding te voorzien.[15] Ook onder historici is er discussie over de Bersiap-periode; deze betreft onder meer de periodisering en het karakter ervan, maar ook de oorsprong en het verloop – chaos voortkomend uit een machtsvacuüm of georganiseerd en gestuurd –, de aantallen slachtoffers en de vraag in hoeverre er sprake was van een etnische strijd of zelfs een 'korte genocide'.[16] Deze achterliggende discussies spelen mee in ons onderzoek.

Centrale vraag en aanpak

Het doel van dit hoofdstuk is inzicht te verschaffen in de brede dynamiek van geweld tijdens het allereerste stadium van de Indonesische revolutie , in de Nederlandse geschiedschrijving als gezegd bekend als de Bersiap-periode.[17] De onderzoeksresultaten in dit hoofdstuk zijn een schakel naar de andere hoofdstukken in dit slotwerk, omdat een beter begrip van de dynamiek van geweld in de vroegste fase van de Indonesische revolutie meer inzicht kan verschaffen in de inzet van geweld door Nederlandse troepen in Indonesië in de jaren na maart 1946.[18] Onze centrale vraag luidt: wat zijn de kenmerken van en verklaringen voor het (extreem) geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van verschillende nationaliteiten en bevolkingsgroepen in Indonesië, uitgevoerd door voornamelijk niet-regu-

liere strijdgroepen in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946, en wat zijn de meest aannemelijke schattingen van de aantallen slachtoffers die daarbij zijn gevallen?

Bij de bestudering van gewelddadigheden in de vroegste fase van de Indonesische revolutie hebben wij gekozen voor een bredere aanpak dan tot nu toe in de geschiedschrijving gangbaar was.[19] In de eerste plaats beperkt het onderzoek zich niet tot het geweld op Java en Sumatra, maar strekt het zich ook uit tot de eilanden daarbuiten. Op Java en Sumatra zelf behandelen wij deze periode niet per stad of regio, maar hanteren wij een perspectief dat plaats- en regio-overstijgend is. Ten tweede zal hier aandacht worden besteed aan een breder spectrum van potentiële doelwitten en slachtoffers dan tot nog toe doorgaans gebruikelijk was in de Nederlands- en Engelstalige geschiedschrijving. Hoewel het accent in dit hoofdstuk ligt op extreem geweld door Indonesische strijdgroepen tegen Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers en gevangengenomen strijders, wordt dit nadrukkelijk geplaatst in de context van extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van andere (bevolkings)groepen in de archipel tussen 17 augustus 1945 en 31 maart 1946.[20] Daarbij gaat het ten eerste om geweld tegen Indonesische bestuurders en ambtenaren in Nederlandse dienst (intra-Indonesisch geweld). Naast de overheidsfunctionarissen vielen ook vele slachtoffers onder gewone Indonesische burgers. Verder was er Indonesisch geweld tegen de Chinese bevolkingsgroep, waarvan een deel al meerdere generaties in de archipel woonde. Voorts brengt de door ons gehanteerde brede context tevens geweld van Japanse, Britse, Brits-Indische, Nederlandse en Chinese kant tegen Indonesische burgers en gevangengenomen strijders in beeld. Deze gewelddadigheden gebeurden meestal buiten gevechtsacties om en zonder duidelijk militair doel of militaire noodzaak. In deze context beschouwd kunnen we – in lijn met de uitgangspunten die in de inleiding van deze bundel uiteen zijn gezet – stellen dat er in de vroegste fase van de Indonesische revolutie sprake was van een extreem gewelddadige situatie, geïnspireerd door het begrip 'extreem gewelddadige samenleving' van de Duitse historicus Christian Gerlach, een samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen slachtoffer worden van fysiek en niet-fysiek geweld, gepleegd door meerdere partijen en sociale groepen, vaak in samenwerking met officiële organisaties. Wij gebruiken de term 'situatie' om aan te geven dat het om een tijdelijke toestand ging.[21]

Een nadere analyse van het wijdverbreide en vaak extreme geweld in deze periode leert dat voor het begrijpen van de gebeurtenissen het koloniale be-

wind van Nederland meer dan tot nog toe is gedaan, in ogenschouw moet worden genomen.[22] Maar ook de beloftes van een Groter Oost-Aziatische Welvaartssfeer en een onafhankelijk Indonesië, en trainingen en propaganda van Japan tijdens de bezettingsjaren zijn hierbij van belang. In de ambities en geestdrift van de pemuda school een potentieel van geweld dat de Japanse bezetter met name na 1944 had gemobiliseerd door militaire training en antiwesterse beïnvloeding. De belofte van een onafhankelijk Indonesië ging echter samen met een totale ontwrichting van de Indonesische samenleving doordat de Japanse bezetter tien miljoen mannen tot dwangarbeid verplichtte in de militaire infrastructuur, industrie en land- en tuinbouw, waarbij de opbrengst moest worden afgestaan.[23] Honderdduizenden romusha's vonden hierbij de dood. De voedselproductie stortte ineen, met grote hongersnoden en talloze doden tot gevolg. Indonesische vrouwen werden tot prostitutie gedwongen in Japanse legerbordelen, een lot dat ook Chinese, Indo-Europese en Nederlandse vrouwen was toebedeeld.[24] Het leidde tot een economische en sociale ontwrichting van de Indonesische samenleving. Als gevolg hiervan stonden duizenden jongeren klaar om als pemuda de wapens op te nemen tegen degenen die zij als hun vijanden beschouwden: de Japanse bezetters en Indonesische bestuurders die met de Japanners hadden samengewerkt. Zij richtten hun geweld eveneens tegen de Nederlanders, onder wie stafleden van de *Netherlands Indies Civil Administration* (NICA), alsook (Indo-)Europeanen en geallieerden die de rekolonisatie belichaamden.

Samenvattend kan gesteld worden dat de strijd van de Republiek Indonesië en van Indonesische strijdgroepen gericht was tegen degenen, zowel van binnen als buiten de archipel, die het koloniale bestuur representeerden, een terugkeer van het koloniale systeem voorstonden en de onafhankelijkheid van Indonesië bedreigden, of daarvan – al dan niet terecht – werden verdacht. Willekeur kon vaak de doorslag geven of iemand slachtoffer van nietsontziend geweld werd; het bezit van een bepaalde (kleurencombinatie van) kleding, stoffen of schilderijen, een voorkeur voor Nederlandse producten, of het hebben van contact of een handelsrelatie met Nederlanders kon een persoon al als 'verrader' of 'collaborateur' aanmerken.

Het einde van de vroegste periode van buitensporige gewelddadigheden kan worden gedateerd op eind maart 1946. De eerste golf van Indonesisch extreem geweld was toen ingedamd, onder meer als gevolg van Brits en Japans militair ingrijpen, interventies van de regering en het leger van de Republiek Indonesië, en onderhandelingen tussen de Indonesiërs en de Neder-

landers. Overigens betekende dat niet dat het geweld gericht tegen specifieke groepen daarna ophield, integendeel. Met name de Chinese en Indonesische bevolkingsgroepen zouden ook na maart 1946 te maken hebben met veel dodelijke burgerslachtoffers. Zo zijn de meeste Chinese slachtoffers vermoedelijk gevallen na maart 1946, zoals bij gewelddadigheden als die in juni van dat jaar in Tanggerang (West-Java), waar lokale criminele bendes Chinezen aanvielen, verkrachtten en vermoordden.[25] En bij extreem intra-Indonesisch geweld op Zuid-Sulawesi, gericht tegen personen die (vermeend) pro-Nederlands waren, werden in de tweede helft van 1946 honderden Indonesische mannen, vrouwen en kinderen op vaak gruwelijke wijze vermoord; deze gebeurtenissen vormden aanleiding om vanaf 5 december 1946 het Depot Speciale Troepen (DST) onder leiding van luitenant – later kapitein – Westerling in te zetten, dat zich ook bediende van extreem geweld.[26]

Overigens zouden ook Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en (vermeende) pro-Nederlandse Indonesische burgers de hele periode in meer of mindere mate doelwit blijven van intimidatie, mishandeling en moord. Op sommige momenten, zoals rond het eerste grote Nederlandse militaire offensief (21 juli–5 augustus 1947) nam het extreme Indonesische geweld tegen deze groepen zelfs exponentieel toe.

Een oudere Chinese man wordt ondersteund nadat hij is mishandeld door pemuda's *(Indonesische jongeren), Tjilimoes, Cirebon, West-Java, 1945-1946.* Bron: Fotograaf onbekend, NIMH.

Extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders op Java en Sumatra

Nederland erkende de onafhankelijkheid die de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 had uitgeroepen niet, omdat het meende in zijn recht te staan om het gezag over zijn kolonie weer in handen te nemen en het de regie wilde houden over de toekomst van Indonesië. De Nederlands-Indische autoriteiten waren op het moment van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring niet aanwezig in Indonesië: het Nederlands-Indische gouvernement in ballingschap was nog in Australië en Nederlandse militaire eenheden waren er niet. De meeste Nederlanders op Java zaten in krijgsgevangen- en burgerinterneringskampen. De Indo-Europanen op Java waren grotendeels buiten de kampen gebleven; buiten Java had Japan deze bevolkingsgroep wel geïnterneerd.

De Japanse bezetter had weliswaar gecapituleerd, maar had van de geallieerden opdracht gekregen in afwachting van hun komst de openbare orde te handhaven en te zorgen voor de hulpverlening aan en veiligheid van de geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerde burgers. Op Java besloot de Japanse legerleiding echter grotendeels over te gaan tot zelfinternering in afgelegen berggebieden om zo problemen met de geallieerde legerleiding te vermijden. Op Sumatra daarentegen gingen de Japanners niet over tot zelfinternering zodat zij hun taken konden uitvoeren. Ondertussen probeerden nationalistische Indonesiërs hun republiek vorm te geven. Er kwamen onder andere een regering onder leiding van Sukarno en een veiligheidsorganisatie, *Badan Keamanan Rakyat,* (de Volksveiligheidsorganisatie), terwijl het staatsapparaat werd opgebouwd en overal in het land lokale nationalistische comités werden opgericht. Al vanaf het begin was er verschil in houding tussen de pemuda, die op meer actie aandrongen, en de oudere nationalistische leiders, die voorzichtiger opereerden.

In deze context arriveerden de eerste geallieerden. De komst van de eerste Britse en Brits-Indische eenheden en een beperkt aantal Nederlandse militairen en ambtenaren op Java (29 september 1945) en Sumatra (10 oktober 1945) werd door veel Indonesiërs met groot wantrouwen bekeken. Zij vreesden – terecht – dat Nederlandse militairen en ambtenaren van de NICA de terugkeer van het koloniale gezag zouden voorbereiden en Nederland over zou gaan tot de herbezetting van de Indonesische archipel. Britten werden ervan verdacht hieraan mee te werken, hoewel dit lang niet altijd het geval was. De eerste op Java actieve KNIL-eenheden droegen vanaf eind septem-

ber/begin oktober 1945 bij aan het gebruik van grof geweld tegen Indonesische burgers door te schieten op alles wat in hun ogen verdacht leek.[27] Berichten in Indonesische media over het harde optreden van de eerste KNIL-eenheden en gewapende burgers in Jakarta voedden de argwaan dat de Nederlanders zich verscholen achter de Britten en gekomen waren om hun voormalige kolonie opnieuw in bezit te nemen. In de Indonesische media verschenen in oktober 1945 en de maanden daarna veel berichten over roof, marteling en moord door 'NICA-soldaten' op Indonesiërs, in een enkel geval vergezeld door Japanners.[28]

De pemuda in de verschillende strijdgroepen voelden nu de noodzaak om wapens in handen te krijgen. Zij probeerden, desnoods met geweld, Japanse eenheden te bewegen hun wapens af te staan. Tegelijkertijd kwamen de Japanners onder zware geallieerde druk te staan om harder tegen hen op te treden. Vanaf eind september 1945 vonden er vele geweldsincidenten, en in oktober en november 1945 zelfs hele veldslagen, plaats tussen beide partijen.[29] Dit ging gepaard met nietsontziend geweld tegen Japanse burgers en gevangengenomen Japanse militairen, waarbij honderden dodelijke slachtoffers vielen. In Sukabumi (West-Java) hakten pemuda na de capitulatie de handen, armen, hoofden en benen van Japanse burgers af.[30] Als wraak voor het doden van medestrijders tijdens de Eerste Slag om Semarang (15-19 oktober 1945) haalden pemuda 86 vrijwel ongewapende militairen, behorend tot de Japanse marine, in de buurt van Cikampek uit een trein en martelden hen dood.[31]

Een van de kenmerken van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de vroege fase van de Indonesische revolutie was dat het zich vrijwel gelijktijdig tegen verschillende groepen richtte en op verschillende eilanden plaatsvond. Ongeveer op hetzelfde moment als de aanvallen op Japanners, vielen pemuda en andere strijdgroepen ook Indo-Europese, Molukse en Nederlandse burgers op Java en Sumatra aan. Ook Indonesiërs en Chinezen werden slachtoffer, al voltrokken, zoals eerder vermeld, de meeste grootschalige moordpartijen op Chinese burgers zich na maart 1946.[32] De moorden op Nederlandse, Indo-Europese en Molukse burgers in bijvoorbeeld de sociëteit de Simpang Club in Surabaya (15 oktober 1945 en de daaropvolgende dagen) en de woonwijk Indisch Bronbeek in Bandung (27 november 1945) behoren tot de bekendste voorbeelden van het extreme geweld in de Nederlandse en Angelsaksische historiografie over de eerste fase van de Indonesische revolutie . De Simpang Club in Surabaya (Oost-Java) was sinds 4 oktober 1945 het hoofdkwartier van de *Pemu-*

da Republik Indonesia (PRI). Voor de Japanse bezetting was deze sociëteit alleen toegankelijk geweest voor witte Nederlanders; het was ook de plek waar in 1929 de aartsconservatieve politieke partij de Vaderlandsche Club was opgericht. Op 15 oktober 1945 werden circa 3300 Nederlandse mannen en jongens in Surabaya gearresteerd en naar de Kalisosok- en Bubutangevangenis gebracht. Een deel van de gevangenen werd verzameld in de Simpang Club. De PRI wilde een tribunaal laten bepalen in hoeverre zij betrokken waren bij de NICA. Al snel liep de situatie uit de hand. Ongeduldige pemuda-bewakers en bewoners van de omringende kampongs verzamelden zich buiten de Simpang Club en begonnen 'Merdeka' en 'Dood aan de blanken' te schreeuwen.[33]

De binnengebrachte Europeanen werden door de pemuda gefouilleerd. Wie NICA-geld of een rood-wit-blauwspeldje bij zich had werd ter plekke vermoord. Volgens ooggetuigen werden zij eerst mishandeld, waarna ze verminkt en onthoofd werden.[34] Volgens een getuigenverklaring uit 1947 herinnerde een van de aanwezigen zich hopen vlees van afgesneden ledematen te hebben gezien waartussen nog gewonden lagen.[35] Een andere getuige verhaalde over vrouwen die in de achtertuin van de Simpang Club aan een boom werden vastgebonden en vervolgens met een bambu runcing in hun geslachtsorgaan gestoken:

> Het hartverscheurende gegil en het van mateloze pijn ineenkrimpende en schokkende lichaam van de ongelukkige vrouw deden de moordwoede van de beulen nog meer toenemen. Zij doorboorden de bewuste plaats in het onderlichaam net zo lang met hun bamboe-roentjing totdat de ongelukkige door de verwondingen en het bloedverlies de geest gaf.[36]

Waarschijnlijk werden er tussen de veertig en vijftig Nederlandse en Indo-Europese gevangenen vermoord in de Simpang Club.[37]

De bestuursstad Bandung (West-Java) telde in november 1945 circa 60.000 Nederlandse en Indo-Europese vluchtelingen, die naar de stad waren gekomen in de hoop beschermd te worden door Britse eenheden die op 17 oktober 1945 waren gearriveerd. De eenheden, bestaand uit ruim 2200 uit Nepal afkomstige Gurkha's, konden zich echter slechts met moeite staande houden tegenover Indonesische aanvallen die ook tegen hen waren gericht: zij stonden machteloos tegenover de talrijke plunderingen, ontvoeringen en moorden. In Bandung bevond zich Indisch Bronbeek, een woonwijk

met landgoed voor gepensioneerde KNIL-militairen, waar Nederlandse en Europese vluchtelingen onderdak hadden gevonden. Op 27 november 1945 haalden pemuda om tien uur 's ochtends 33 personen uit hun huizen: 4 Nederlanders, 1 Menadonese vrouw en 28 Indo-Europeanen:

> De mensen moesten leeftijd, naam en nationaliteit opgeven. Er werd een scheiding gemaakt tussen oud en jong. Om 11 uur werden de mensen tussen de 15 en 50 jaar naar een onbekende plek gebracht. De volgende dag om 10 uur kwamen twee leiders met zes man opnieuw de leeftijden vragen van hen tussen de 50 en 60 jaar. Tijdens dit gesprek kwam een pemuda binnen met bebloede kleren. Hij vroeg om een klewang [kapmes] en kreeg er een van de leider. Hij ging toen weg met 8 mannen en de vrouw tussen de 50 en 60 jaar.[38]

In totaal vermoordden en verminkten pemuda tussen de tachtig en honderdtwintig van deze vluchtelingen op gruwelijke wijze, onder wie veel kinderen en baby's. Ze gooiden de lijken in een massagraf, dat vervolgens werd afgedekt. De Britse eenheden, die eerder door een arts over de dreigende slachting waren geïnformeerd, hadden niet durven ingrijpen, hoewel Indisch Bronbeek maar 400 meter van hun post verwijderd lag.[39] In de maanden daarna werden diverse massagraven op het landgoed gevonden, waaronder een met meer dan tachtig Indo-Europese mannen, vrouwen en kinderen.[40] In Bronbeek-West werden op 20 december 1945 twaalf lichamen op ongeveer 80 centimeter diepte gevonden in een kleine greppel. De handen waren op de rug gebonden en de kelen waren bijna geheel doorgesneden.[41] Het KNIL en het Rode Kruis hadden de taak de lijken zo mogelijk te identificeren en te herbegraven.

Ook elders waren er aanvallen, die echter minder bekendheid hebben gekregen. Eén daarvan beschrijven we daarom uitgebreider: deze vond volgens het verslag van de *Netherlands Forces Intelligence Service* (NEFIS) plaats te Kuningan, in de buurt van Ceribon, West-Java, op 14 oktober 1945. Indonesiërs, die vermoedelijk tot de islamitische koepelorganisatie *Masjumi* en de socialistische jongerenorganisatie *Pesindo* behoorden, vielen daar met bambu runcings, bijlen en andere wapens twaalf Indo-Europeanen aan die door de Republikeinse politie naar Ceribon gebracht hadden moeten worden om in een Republikeins kamp te worden geïnterneerd. Maar voordat hiervan sprake was, werden ze 'op de pasar tentoongesteld', aldus het NEFIS-verslag. Hierbij uitten de Masjumi-leden de volgende woorden:

Het verminkte lichaam van een Indo-Europese vrouw in het Ancol-kanaal te Jakarta, 1945. *Bron: Fotograaf onbekend,* KITLV.

> Indo-Europeanen zijn niet te vertrouwen; hebben de dood van vele Indonesiërs te Batavia op hun geweten en zijn de grootste vijanden van het Indonesische volk. Laat ons daarom wraak nemen.[42]

Daarna werden de Indo-Europeanen aangevallen met slag- en steekwapens door het 'gepeupel'. Slechts enkelen bereikten levend de gevangenis. De volgende dag haalde de Indonesische politie nog eens elf Indo-Europeanen uit Cilimus en andere plaatsen in de omgeving van Kuningan op. Volgens het NEFIS-verslag viel 'het volk' ook deze elf onderweg aan en vermoordde hen niet direct, maar begon met het afhakken van handen en het steken met bambu runcings. De lijken werden naar de gevangenis gebracht. Het hoofd van de gevangenis liet andere gevangenen een kuil graven en de in totaal 23 slachtoffers daarin werpen. Degenen die nog in leven waren, werden gestenigd of met een schop geslagen. Enkelen zouden levend zijn begraven.[43]

In reactie op dit Indonesische extreme geweld vormden Indo-Europese, Molukse, Menadonese en Nederlandse voormalige KNIL-militairen en jongeren in Jakarta en Bandung strijdgroepen. Volgens historicus Herman Bussemaker redden patrouillerende strijdgroepen aan Nederlandse kant in Jakarta honderden Indo-Europese families.[44] Maar dat was niet het gehele verhaal. Deze strijdgroepen boden niet alleen bescherming, ze namen ook wraak voor het Indonesisch extreme geweld en probeerden het koloniale gezag te herstellen. Soms gingen zij ook op eigen initiatief, zonder directe of met een gezochte aanleiding, over tot extreem geweld tegen Indonesische burgers.[45]

Ook reguliere Nederlandse eenheden maakten zich schuldig aan extreem geweld tegen Indonesische burgers. Er waren zoveel schietincidenten waarbij KNIL-militairen volgens de Britten als eerste het vuur openden, dat generaal Christison op 15 oktober 1945 besloot alle KNIL-eenheden uit het centrum van Jakarta te verwijderen en ze ten zuiden van de stad te concentreren.[46] Zijn collega op Sumatra, brigadegeneraal T.E.D. Kelly, ging tot eenzelfde maatregel over en ontwapende in Medan de politiemacht van luitenant Raymond Westerling en verbande deze vervolgens uit de stad vanwege haar agressieve optreden. Overigens ontwapende Kelly ook de Republikeinse politie in Medan toen deze zich steeds meer richtte tegen de Nederlanders en tegen de beschermde kampementen in de stad.[47] Ook Britse en Brits-Indische soldaten waren zowel slachtoffer als dader van extreem geweld. Het platbranden van dorpen en stadswijken, de mishandeling en het doodschieten van gevangenen en buitensporig geweld door de inzet van vliegtuigen en artillerie waren routine; een 'strijdwijze' die van hogerhand gedoogd of zelfs gesuggereerd werd.[48] Voor de Britten was hun missie in Indonesië vooral een kwestie van overleven en zo min mogelijk risico nemen. Getalsmatig waren ze sterk in de minderheid en fysiek en mentaal waren ze overbelast door een ongeregelde strijd die niet de hunne was. Op hinderlagen en moorden op Britse militairen volgden harde represailles die op hun beurt weer tegenreacties van de Indonesische kant uitlokten, met een vicieuze cirkel van extreem geweld als gevolg.

Vooral de strijd om Surabaya en de moord op 24 inzittenden van een Brits militair vliegtuig in Bekasi, maar ook de grootschalige gevechten elders, leidden tot een verharding van het Britse optreden en een aanpak waarin afschrikking door geweld centraal stond.[49] Tijdens de hevige gevechten om Semarang – op hetzelfde moment als die in Surabaya – wond de Britse RAPWI-officier Leland er in een brief aan zijn vrouw geen doekjes om:

> We will try all we know to prevent useless bloodshed on either side, but the timehas [sic] come to take the glovesoff [sic] to a certain extent, and make the most of our very small forces by using a certain amount of 'terror tactics'. The shoot-up of yesterday [een bombardement door vliegtuigen] and the odd kampong burning has, I am sure, been very economical in life of Indonesian civilians. The effect is tremendous. They are at present quite bewildered and the cohesion has gone out of them.[50]

Het is van groot belang om oog te hebben voor de fluïde positie van daders en slachtoffers, omdat dit mede bijdroeg aan de dynamiek van extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie. Japanners waren na de capitulatie niet alleen slachtoffers van extreem geweld, maar ook daders. Gaandeweg nam het aantal botsingen met Japanse troepen toe, omdat pemuda probeerden hun wapens in handen te krijgen om tegen de Britten te strijden.[51] Door onderhandelingen, bluf en met hulp van, mogelijk zo'n 350, Japanse deserteurs wisten de TKR 'b' – een strijdgroep gelieerd aan de *Tentara Keamanan Rakyat* (Volksveiligheidsleger, TKR) – en pemuda van de Pesindo in de omgeving van Medan en de rest van het noordoosten van Sumatra bij verschillende gelegenheden bijvoorbeeld Japanse wapens in handen te krijgen. De gevechten van Britse troepen met Indonesiërs brachten de Britse commandant brigadegeneraal Kelly er op 13 december 1945 toe de geallieerde operaties te beperken tot een gebied van 8,5 kilometer buiten de stadsgrenzen van Medan en Belawan. Iedereen die hierbinnen wapens droeg zou direct worden neergeschoten.[52] Tot dan toe hadden Japanse commandanten relatief mild gereageerd op dit soort acties. Op het hoogste niveau hadden Japanse commandanten stilzwijgende of expliciete afspraken gemaakt met de Republiek Indonesië dat wapens overhandigd zouden worden om gevechten te vermijden. Zelfs als er een of twee Japanners werden gedood was dit geen obstakel voor de gedemotiveerde Japanse troepen om zonder verzet hun wapens over te dragen.[53] Dat veranderde begin december 1945. In de eerste tien dagen van die maand doodden *pemuda* in Tebing Tinggi en omgeving op verschillende plekken tientallen Japanse militairen. Volgens de Japanse verbindingsofficier Takao Fusayama was het grote aantal Japanse slachtoffers, met name de zestig doden in Tebing Tinggi zelf, de directe aanleiding voor een grootschalige Japanse wraakactie op 13 december 1945 waarbij honderden, zo niet duizenden Indonesische slachtoffers vielen.[54] Van circa zestig Indonesiërs hakten zij de

hoofden af, die vervolgens als afschrikwekkend voorbeeld op palen langs de weg werden geplaatst.[55]

Vrijwel gelijktijdig met het extreme geweld tegen Europese en Japanse burgers en gevangengenomen strijders op Java en Sumatra, waren er in Banten en Pekalongan op Java en (iets) later in Aceh (Noord-Sumatra) en Oost-Sumatra afrekeningen met plaatselijke Indonesische bestuurders, politiefunctionarissen en andere vertegenwoordigers van de traditionele elite. Uit woede over hun medewerking met het Japanse regime en daarvoor het Nederlandse koloniale bestuur werden zij vernederd, afgezet, verjaagd, ontvoerd en soms vermoord, door lokale coalities van bandieten, communisten, pemuda, oudere nationalisten en *ulama* (islamitische geestelijken).[56] In de provincie Sumatra's Oostkust, met Medan als hoofdstad, kwam het tot veel geweld. Nadat Britse en Nederlandse troepen Medan hadden bezet, mede met het oog op het belang van de grote plantages voor de koloniale economie, oefenden zij druk uit op de *raja* (lokale Maleise heersers) en sultans, om mee te werken. De zwakke, gematigde leiders van de Republikeinse beweging konden niet voorkomen dat in maart 1946 een grote geweldsuitbarsting plaatsvond van pemuda, nationalisten en communisten tegen de raja en sultans en hun families. Zij werden als symbool van onderdrukking en collaboratie gezien. Bij dit hevige geweld vielen honderden slachtoffers. Ook namen niet-Maleisiërs wraak op Maleisiërs vanwege de privileges die zij hadden genoten onder het koloniale stelsel. Met de hulp van drie ministers van de nationale regering die overkwamen uit Java, kregen de regionale Republikeinse leiders de situatie weer onder controle. Daarbij deden de ministers een beroep op de meer radicale revolutionairen om de nationale revolutie voorlopig voorrang te geven boven de sociale revolutie.[57] De interventies van de TKR in Banten en Pekalongan en de Republikeinse autoriteiten in Oost-Sumatra zorgden ervoor dat het intra-Indonesisch geweld in deze gebieden enigszins onder controle kwam. Ook de arrestatie van de legendarische communistische politicus Tan Malaka en enkele radicale medestanders op 17 maart 1946 versterkte het gezag van de Republiek Indonesië.[58]

De gebeurtenissen in de residentie Pekalongan (Midden-Java) illustreren goed de gelijktijdigheid en de verstrengeling van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de beginfase van de Indonesische revolutie. In Pekalongan bestond de revolutionaire beweging uit een coalitie van pemuda en veteranen van de nationalistische en communistische beweging. In eerste instantie waren Japanse militairen het doelwit toen zij niet

zomaar bereid bleken hun wapens te overhandigen. Toen de Japanners na onderhandelingen de regio verlieten, richtte het extreme geweld zich tegen Indonesische bestuurders en Chinese, Indo-Europese, Molukse en Menadonese burgers. Vanaf 8 oktober 1945 leidden zogenoemde *lenggaong* ('bandieten') acties tegen de gevestigde orde. In een paar weken tijd verdreven zij bijna alle lokale Indonesische beambten, inclusief de regent, van hun posities. In sommige gevallen vermoordden zij hen ook. De lenggaong namen ook het voortouw bij anti-Chinees extreem geweld: zij staken Chinese winkels in brand en namen rijstmolens van Chinezen in beslag. Leiders van de pemuda-organisaties API, AMRI en AMRI-I waren van 11 tot en met 14 oktober 1945 betrokken bij de moorden op meer dan honderd Indo-Europeanen, Molukkers en Menadonezen in de residentie.[59]

In Balapulang, niet ver van Tegal, werden bijvoorbeeld achttien Europeanen van vier verschillende families – onder wie kinderen tussen de twee en veertien jaar – met bambu runcings gemarteld. Daarna kregen zij een klap met een ijzeren staaf. Wie nog niet dood was, werd met bambu runcings vermoord. Twee kinderen werden bij de benen gepakt, tegen de muur van de put geslagen en erin gegooid, op de stapel lijken van de andere slachtoffers. Een van de kinderen overleefde deze verschrikkingen.[60]

Extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in oostelijk Indonesië

In de tot nu gangbare benadering van de zogenoemde bersiap in de Nederlandse en Angelsaksische historiografie wordt aan de eilanden in oostelijk Indonesië doorgaans geen of nauwelijks aandacht besteed omdat hier minder extreem geweld tegen Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en (vermeend) pro-Nederlandse Indonesische burgers plaatsvond. Welke factoren droegen ertoe bij dat het extreme geweld tegen deze groepen hier zoveel minder was tot medio 1946? Was hier sprake van extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van andere nationaliteit en/of etniciteit? En wie was er verantwoordelijk voor? Bestudering van dit geweld kan bepaalde algemene patronen blootleggen die wellicht ook op de andere eilanden terug te vinden waren.

In het oosten van de archipel waren de geallieerden eerder aanwezig dan op Java en Sumatra. Sommige delen waren al tijdens de oorlog door Amerikaanse en Australische troepen heroverd. In de overige delen, met uitzondering van Bali, waren de Australiërs relatief snel na de Japanse capitulatie

aanwezig, al beperkte deze bezetting zich in eerste instantie tot de grotere steden. Met de geallieerde troepen arriveerden ook de eerste NICA-eenheden, vergezeld door KNIL-militairen om het civiele bestuur op eilanden in de oostelijke archipel op zich te nemen.[61]

De Australische troepen arriveerden niet alleen sneller dan de Britten op Java en Sumatra, ze waren ook getalsmatig veel sterker. Ten tijde van de Japanse capitulatie waren er al 50.000 man op Kalimantan. De Britten hadden tot 16 oktober maar 24.000 militairen op Java, een aantal dat later, inclusief Sumatra, uitgroeide tot ongeveer 65.000.[62] Door hun snelle komst en relatieve sterkte konden de Australiërs de voormalige geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden snel verzamelen en evacueren. Ook hoefden zij voor de ordehandhaving geen beroep te doen op Japanse troepen, in tegenstelling tot de Britten op Java en Sumatra. De Japanners lijken zich bovendien in het oostelijk deel van de archipel coöperatiever te hebben opgesteld.[63] Hier kwam nog bij dat sommige delen van de oostelijke archipel, zoals de Molukse eilanden en de Minahasa, op het schiereiland van Noord-Sulawesi, overwegend christelijk waren en daardoor georiënteerd op Nederland, en het Indonesisch nationalisme er minder sterk ontwikkeld was dan op Java. In dit deel van de archipel had dan ook geen massale mobilisatie van Indonesische jongeren door de Japanners plaatsgevonden, zoals op Java. Waar deze zelfbewuste en militante jongeren juist een belangrijke rol speelden in het extreme geweld op Java en Sumatra, waren ze in de oostelijke archipel veel minder talrijk.[64] Hierdoor was in deze regio niet alleen sprake van een zwakke vertegenwoordiging van de nationalistische beweging, maar was er ook geen geweldspotentieel voorhanden (met uitzondering van Bali en Zuid-Sulawesi).

Deze omstandigheden zorgden ervoor dat de Japanners – met uitzondering van Bali – in deze regio na 15 augustus 1945 nauwelijks een factor van betekenis vormden en slechts in zeer beperkte mate betrokken waren bij geweld tegen burgers of gevangengenomen strijders, hetzij als dader, hetzij als slachtoffer. In het algemeen was extreem geweld tegen burgers of gevangen strijders in de oostelijke archipel beperkter van omvang dan op Java en Sumatra. Op Ambon en Nieuw-Guinea was de Nederlandse dominantie zo groot dat er nauwelijks sprake was van Indonesisch extreem geweld tegen mensen die pro-Nederlands waren. Het weinige extreme geweld dat hier niettemin plaatsvond, werd door Nederlandse eenheden gepleegd en was voornamelijk gericht tegen pro-Republikeinse Indonesiërs en geïnterneerde Japanners.

Op Ambon was een van de eerste acties van de teruggekeerde Nederlandse functionarissen de remobilisatie van voormalige KNIL-militairen die in krijgsgevangenschap waren geweest. Al snel waren deze KNIL-militairen betrokken bij confrontaties met Javaanse en Madurese mede-KNIL-militairen en ondernamen ze vergeldingsacties tegen geïnterneerde Japanse militairen en degenen die in hun ogen hadden samengewerkt met de Japanners.[65] Zo gingen enkele tijdens de oorlog door de Japanse militaire politie Kempeitai mishandelde ex-KNIL-militairen van het eiland Saparua naar het nabijgelegen eiland Seram, vielen daar Japanners aan en ontwapenden hen. Tijdens de schietpartijen die daaruit voortkwamen, vielen enkele dodelijke slachtoffers.[66]

Op Nieuw-Guinea ontstonden in de laatste maanden van 1945 in de hoofdstad Jayapura (toen Hollandia geheten) naar aanleiding van de berichten over de moorden op Molukse, Indo-Europese en Nederlandse burgers op Java grote spanningen tussen pro-Republikeinse Javanen en pro-Nederlandse Menadonese KNIL-militairen.[67] Toen een grote hoeveelheid wapens werd gestolen uit een legerdepot deden direct geruchten de ronde dat de Javanen op het eiland op 15 december 1945 in opstand zouden komen. In reactie daarop arresteerden Menadonese KNIL-militairen in de nacht van 14 op 15 december 1945 niet alleen alle aanwezige Javanen, maar ook het – in Nederlandse ogen – onbetrouwbare deel van de politie. De Menadonezen 'sprongen volledig uit de band tijdens de operatie', in de woorden van de SONICA (Senior Officer NICA) J.P.K. van Eechoud. Tijdens de arrestaties vielen onder de Javanen en de politieagenten bij zogenaamde ontsnappingspogingen negen doden. Hoewel er bevel was gegeven om in dergelijke gevallen te vuren, was Van Eechoud van mening dat de slachtoffers met kalmer optreden voorkomen hadden kunnen worden.

In Zuid-Sulawesi, waar het geallieerde overwicht geringer was en er traditiegetrouw veel weerstand tegen het Nederlandse koloniale bestuur bestond, vielen er zowel aan Indonesische als aan Nederlandse zijde meer slachtoffers onder burgers en gevangengenomen strijders dan op Ambon en Nieuw-Guinea. In vergelijking met de andere eilanden in het oostelijk deel van Indonesië was er in deze eerste maanden van de Indonesische revolutie meer sprake van gewapend verzet tegen het herstel van het Nederlandse gezag. Vanaf oktober 1945 ontstond in Makassar en omgeving een dynamiek van wederzijdse provocaties en geweld tussen enerzijds Molukse militairen van het KNIL en anderzijds pemuda en andere Indonesiërs. Hierbij vielen aan beide zijden bij diverse incidenten tientallen burgerdoden. Op 2 okto-

ber 1945 vond een eerste incident plaats. Een truck met Molukse militairen vuurde op vier locaties eigenmachtig op groepjes Indonesiërs die rood-witte speldjes droegen. Het is onbekend hoeveel slachtoffers daarbij exact zijn gevallen.[68] Wat volgde, kwam bekend te staan als de 'Ambon Moord' of de 'pembalasan terhadap kekejaman KNIL Ambon' ('de vergelding voor de gruweldaden van het Ambonese KNIL').[69] In de nacht van 2 op 3 oktober 1945 trokken pemuda en burgers uit Makassar en omgeving naar Ambonese kampongs met alles wat als wapen kon dienen en vermoordden volgens Indonesische bronnen tientallen Molukse burgers. Ze maakten daarbij geen onderscheid tussen Molukkers die pro-Republikeins of pro-Nederlands waren. Zo werden ook familieleden van strijders van de Molukse pro-Republikeinse strijdgroep *Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku* (KRIM) vermoord.[70] Australische troepen wisten in de vroege ochtend een eind te maken aan de moordpartijen. De spanningen hielden nog enige dagen en nachten aan en waarschijnlijk vielen er ook toen nog enkele slachtoffers.[71] Op 13 en 15 oktober 1945 vonden vervolgens weer incidenten plaats tussen Molukse militairen en pemuda.[72]

Generaal-majoor Ivan Dougherty, de Australische commandant in Makassar, zag de Molukkers kennelijk als hoofdverantwoordelijken voor de geweldsincidenten in Makassar. Op 16 oktober 1945 beval hij dat alle KNIL-militairen tot nader order in de kazerne moesten blijven.[73] Drie dagen later liet de Australische opperbevelhebber, generaal T.A. Blamey, de Molukse militairen naar Balikpapan op Kalimantan overbrengen. Blamey zou tijdens een wandeling met eigen ogen hebben gezien hoe Molukse militairen Makassaren of Buginezen die bezig waren kokosnoten te plukken, uit de bomen hadden geschoten.[74] Zoals eerder aangegeven, ondernamen Britse commandanten in Jakarta en Medan vergelijkbare acties vanwege het provocerende optreden van KNIL-eenheden daar.[75]

Ook Nederlandse militaire en civiele autoriteiten, zoals de bestuursambtenaren G.J. Wohlhoff en H.J. Koerts, erkenden de noodzaak om Molukkers te 'matigen en onder controle [te] brengen'.[76] Kolonel C. Giebel, Nederlands liaisonofficier bij het Australische hoofdkwartier in Morotai, schreef in zijn memoires dat er begin oktober 1945 wel een aantal KNIL-officieren aanwezig was, maar dat dezen niet in staat waren de Molukse soldaten die op wraak uit waren 'in toom te houden'.[77] Hij wees er wel op dat deze officieren door hun krijgsgevangenschap op Kalimantan 'uitermate gehandicapt' waren en niet in staat hun autoriteit uit te oefenen over hun manschappen.[78]

Het harde optreden van deze Molukse KNIL-militairen is – evenals het optreden van hun Europese collega's die op dat moment in de archipel aanwezig waren – deels te verklaren uit het feit dat het voortkwam uit een lange koloniaal-militaire traditie die erop was gericht de Indonesische bevolking met veel machtsvertoon en geweld te intimideren. Alleen zo had het relatief kleine KNIL, samen met een eveneens relatief bescheiden politiemacht, miljoenen Indonesiërs onder controle kunnen houden. Extreem geweld tegen de strijdende partijen en de bevolking maakte ook voor 1942 structureel onderdeel uit van de koloniale oorlogvoering en gezagshandhaving in Indonesië.[79]

Ook andere omstandigheden hebben mogelijk bijgedragen aan het hardhandige optreden van KNIL-eenheden in de eerste maanden van de Indonesische revolutie. Na drieënhalf jaar Japanse krijgsgevangenschap waren de KNIL-militairen vaak psychisch en fysiek uitgeput, maar niettemin zette de Nederlandse legerleiding hen toch direct weer in. Ook bange vermoedens van KNIL-militairen over het lot van familieleden kunnen een rol hebben gespeeld, net zo goed als wraakgevoelens bij degenen van wie naasten waren vermoord.[80]

Het extreme geweld van militairen aan Nederlandse kant – dat kan worden gezien als een kenmerkend aspect van de koloniale krijgsmachtcultuur – op Zuid-Sulawesi had een pendant aan Indonesische kant. De Republikeinse leiders gedoogden het geweld of waren niet in staat het in te tomen. Na de mislukte aanval van pemuda op Makassar eind oktober 1945 week het gewapende Republikeinse verzet uit naar Java en naar de rurale gebieden van Sulawesi. Buiten Makassar bleef het dan ook onrustig. Aangezien het Republikeinse verzet slecht bewapend was, richtte het zich vooral op burgers, zoals pro-Nederlandse Indonesiërs.[81] Zo vermoordde een lokale pemuda–groep in het Surutanga- district in de buurt van Palopo op 26 januari 1946 elf Indonesiërs die ervan beschuldigd werden handlangers van de NICA te zijn.[82] In de tweede helft van 1946 was er op Zuid-Sulawesi sprake van extreem intra-Indonesisch geweld tegen personen die (vermeend) pro-Nederlands waren, waarbij honderden mannen en vrouwen maar ook kinderen op vaak gruwelijke wijze vermoord werden. Dit leidde, zoals vermeld, tot de inzet van Westerling en zijn Depot Speciale Troepen.[83]

Samenvattend kan worden gesteld dat op de eilanden waar de geallieerden het overwicht hadden, zoals op Ambon en Nieuw-Guinea, er vooral extreem geweld was van militairen aan Nederlandse kant tegen pro-Republikeinse burgers. Er was nauwelijks tot geen sprake van geweld tegen In-

do-Europese, Molukse en Nederlandse burgers. Waar geen dominante partij was, zoals op Zuid-Sulawesi, ging het extreme geweld in twee richtingen: zowel van KNIL-militairen tegen Indonesische burgers als van Indonesische strijders tegen Molukse burgers.

Daders en organisatie van het extreme geweld aan Indonesische zijde

Een belangrijk vraagstuk is wie er verantwoordelijk kon worden gesteld voor het Indonesische extreme geweld tegen burgers en gevangen strijders, en dan met name dat tegen Molukse, Menadonese, Indo-Europese en Nederlandse burgers in de eerste fase van de Indonesische revolutie. Wie waren de daders? En in hoeverre waren de moorden georganiseerd? Contemporaine bronnen spreken regelmatig in zeer algemene termen van Indonesische daders. De Australische eenheden die actief waren op Sulawesi maakten in hun verslagen bijvoorbeeld vaak melding van (personen behorend tot) de 'Free Indonesian Movement'.[84] In Nederlandse kranten in Indonesië, zoals *Het Dagblad*, werden Indonesische daders vaak aangeduid met algemene termen als 'extremisten' of 'pemoeda's'/'pamoeda's'.[85]

De meest gedetailleerde informatie die ons ter beschikking staat, is afkomstig uit verhoren en rapporten van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS). Duidelijk moge zijn dat deze bronnen, vervaardigd door een Nederlandse inlichtingendienst, partijdig zijn en daarom met grote voorzichtigheid moeten worden bestudeerd. Op basis hiervan zijn dan ook geen representatieve of kwantitatieve uitspraken te doen. Bij bestudering van de NEFIS-rapporten valt op dat het overgrote deel van de vermeende daders Indonesische mannen waren. Hun achtergrond was heel divers: van soto-verkoper, wajangspeler en kapper tot dorpshoofd of lurah, of een andere bestuurder.[86]

Het aantal daders dat volgens de NEFIS-rapporten deel uitmaakte van een officiële organisatie was beperkt. In die gevallen dat organisaties worden genoemd, ging het in de meeste gevallen om de Pemuda Republik Indonesia (PRI) en de Republikeinse politie.[87] Het is overigens de vraag in hoeverre de NEFIS daadwerkelijk zicht had op de organisatiegraad van de daders en in hoeverre de dienst er belang bij had hiervan een bepaald beeld te schetsen. In een enkel geval wordt ook de Volksveiligheidsorganisatie Badan Keamanan Rakyat (BKR), de voorloper van het Indonesische leger *Tentara Keamanan Rakyat* (TKR), genoemd. Zo zouden de moorden op achttien Europeanen te Cibatu (West-Java) zijn gepleegd door leden van de BKR onder leiding

van Ambas, *kepala* (hoofd) van de BKR-afdeling te Cibatu.[88] De houding van de lokale afdelingen van de BKR kon overigens sterk variëren. In Garut (West-Java) zou de plaatselijke BKR-eenheid volgens een Nederlandse ooggetuige Indo-Europese en Nederlandse burgers juist hebben beschermd tegen het geweld van 'leidinglooze benden'.[89]

In hoeverre was er nu sprake van coördinatie van de moorden, hetzij op nationaal, regionaal of lager niveau? Opvallend is in elk geval dat de moorden ongeveer gelijktijdig – in de eerste en tweede week van oktober 1945 – begonnen op Java, Sumatra en Sulawesi. Dit zou kunnen wijzen op een zekere mate van coördinatie. Er is tot nu toe geen bewijs gevonden voor een centraal bevel om tot moorden over te gaan in deze periode.[90] En het is ook niet zo aannemelijk dat dit zou zijn gebeurd. In de academische literatuur, maar ook in contemporaine bronnen, wordt met goede argumenten betoogd dat de Republikeinse regering geen belang had bij het extreme geweld tegen burgers en gevangen strijders. Zij wilde juist aan de geallieerden en de rest van de wereld laten zien dat de Republiek in staat was de orde te handhaven en het land effectief te besturen. Zo wilde president Sukarno volgens onderzoeker Mary van Delden met het interneren van (Indo-)Europeanen in Republikeinse kampen voorkomen dat er duizenden slachtoffers onder deze groep zouden vallen; anders zou de internationale reputatie van de Republiek schade oplopen.[91] Met deze inspanning hoopte de regering internationale erkenning te verkrijgen. Het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders dat toch ook plaatsvond deed dit streven uiteraard geen goed.[92]

Diverse malen riepen president Sukarno en vicepresident Hatta publiekelijk op om geen geweld te gebruiken en niet voor eigen rechter te spelen. Op 30 oktober 1945 verscheen bijvoorbeeld een verklaring van de regering in het dagblad *Merdeka* waarin het Indonesische volk werd opgeroepen tot discipline. Eigenmachtig optreden zou slechts leiden tot anarchie en de zaak van de Republiek schaden.[93] Ook Sutan Sjahrir, vanaf 14 november 1945 premier van de Republiek, keurde de moorden af. In zijn op 10 november 1945 gepubliceerde pamflet *Perdjuangan kita* (*Onze strijd*) schreef hij dat de geestdriftige acties van de jeugd aan de ene kant voor stuwkracht

Deze man, de 'moordenaar van Tjibatoe', werd verdacht van het doden van 24 Europese burgers eind 1945. Zijn arrestatie vond plaats in Wanaradja, West-Java, op 5 november 1947. Hij wordt bewaakt door een KNIL-militair. Bron: Fotograaf onbekend, NIMH.

zorgden, maar aan de andere kant in het nadeel van de Republiek werkten. 'Dit is bijvoorbeeld het geval bij de ophitsing en de vijandige handelingen tegenover vreemdelingen die onze positie in het oog van de wereld verzwakken,' aldus Sjahrir.[94]

Deze uitlatingen zouden natuurlijk kunnen worden afgedaan als pogingen een goede indruk te maken op de buitenwereld, maar uit door de Nederlanders in beslag genomen notulen van de Indonesische ministerraad blijkt dat Sjahrir en zijn ministers ook binnenskamers benadrukten dat confrontaties met de geallieerden moesten worden vermeden. Daarbij erkenden ze de moeilijkheden om de revolutionairen in toom te houden.[95]

Tegelijk lijkt bij de Republikeinse leiders sprake te zijn geweest van een zekere dubbelzinnigheid tegenover het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. Mogelijk gedoogden zij het om meer radicale groepen te vriend te houden of gebruikten ze het als drukmiddel in de onderhandelingen. Zo waarschuwden Sukarno en Hatta in brieven aan de Britse commandanten Christison (9 oktober 1945) en King (11 oktober 1945) dat het dreigende geweld van Indonesische jongeren tegen Indo-Europeanen en Nederlanders alleen voorkomen kon worden door een aantal maatregelen te nemen.[96] Sukarno legde in zijn brief aan Christison een aantal minimumeisen op tafel om bloedvergieten te voorkomen, waaronder geallieerde erkenning van zijn regering als de-factoregering van de Indonesische Republiek.[97] Hatta wees erop dat de emoties door Nederlandse provocaties steeds hoger opliepen:

> One of these days some foolish Indonesian youths will start hitting back at the Dutch, the trouble will soon spread throughout the city, and in a short while we will be in big trouble. This I want to avoid. If I may make a suggestion, would it not be better for the time being to restrain all activities of Dutch soldiers?[98]

Ook moet de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat sommige autoriteiten betrokken waren bij de aanmoedigingen van het extreme geweld, bijvoorbeeld via de radio. Zo zou generaal Sudirman, de commandant van het Indonesische leger, in oktober 1945 de journalist Sutomo hebben geholpen zijn Radio Pemberontakan Rakyat op te zetten. Sutomo zou als 'Bung Tomo' grote bekendheid verwerven door zijn felle radioredes waarin hij opriep tot acties tegen de Britten en Nederlanders.[99]

Lokaal was er soms sprake van het gedogen door de Indonesische autoriteiten van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. Zainul Sabaruddin, bijvoorbeeld, vormde begin oktober 1945 in de Oost-Javaanse stad Sidoarjo een eenheid van de militaire politie, *Polisi Tentara Keaman Rakyat*, die binnen enkele weken zo'n reputatie van sadisme en bloeddorst verwierf dat geen enkele Indonesische autoriteit de moed of de middelen had om hem aan te pakken. Maar hij werd aanvankelijk ook gedoogd omdat zijn meedogenloosheid en het feit dat zijn groep een van de best bewapende en uitgeruste was in Oost-Java, hem tot een bruikbaar instrument maakten voor sommige leiders en commandanten die hun machtspositie wilden versterken. Zo ontwikkelde Sabaruddin een nauwe band met de jonge aristocraat Raden Mas Yonosewoyo, commandant van een eenheid van de TKR in Surabaya, die hem inzette om militaire rivalen uit te schakelen.[100]

Daarnaast zijn er in Nederlandse bronnen aanwijzingen dat er hier en daar op lokaal niveau aan Indonesische kant wel sprake was van een zekere mate van organisatie van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. In de rapporten van de NEFIS wordt soms verwezen naar een *markas* (commandopost), waar de slachtoffers heen werden gebracht, of naar een opdracht van een markas om naar een bepaalde kampong te gaan, zonder dat altijd direct duidelijk wordt of het hierbij daadwerkelijk om een commandopost ging, van welke organisatie die post dan was of wie het bevel zou hebben gegeven.[101]

Er waren ook andere gevallen waarin expliciet sprake was van een opdracht om Nederlanders en Indo-Europeanen te vermoorden. In Semarang zou volgens een van de daders de plaatselijk leider van de pemuda-organisatie *Angkatan Muda* – vermoedelijk Angkatan Muda Republik Indonesia – opdracht hebben gegeven de apothekersfamilie Flohr (moeder, zoon en drie dochters) te vermoorden. Dat gebeurde op 19 november 1945. De vier vrouwen werden verkracht, waarna twee vrouwen en het jongetje werden neergeschoten en gedood met een *golok*, een kapmes; de andere twee vrouwen werden doodgeschoten. De lijken werden in een put gegooid, waarna de put met aarde werd gedempt.[102] Het zou natuurlijk kunnen dat de dader in zijn verhoor de verantwoordelijkheid wilde afschuiven door te refereren aan een opdracht.

Hier en daar gingen pemuda of andere Indonesiërs echter ook spontaan over tot extreem geweld tegen burgers. In Surabaya lokte het beeld van gewapende Indonesiërs die Europese wijken afgrendelden en angstige, hulpeloze Nederlanders met vrachtauto's naar de gevangenis brachten, een spontane,

gewelddadige actie onder de inwoners van de omringende kampongs uit. Gewapend met bamboesperen, messen en een enkel geweer wisten de kampongbewoners bij de Kalisosok (Werfstraat) de bewakers van de Pemuda Republik Indonesia (PRI) te dwingen de gevangenen aan hen over te dragen. De meeste gevangenen werden gedood of gewond terwijl zij de gevangenis probeerden te bereiken.[103]

Hoofdzakelijk op basis van bronnen van de Nederlandse inlichtingendienst is het mogelijk een – weliswaar beperkte – uitspraak te doen over de verantwoordelijkheid voor het extreme geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie en vast te stellen dat de meeste Indonesische daders, hoewel soms optredend in groepsverband, niet aangesloten lijken te zijn geweest bij een officiële landelijke of regionale organisatie. Het extreme geweld lijkt niet centraal aangestuurd te zijn geweest, maar op lokaal niveau was er soms wel degelijk sprake van coördinatie bij moordpartijen. Ten slotte is het aannemelijk dat de nationale en regionale autoriteiten het geweld soms in meer of mindere mate gedoogden.

Schatting aantallen slachtoffers onder burgers en gevangen strijders

Het vaststellen van het aantal dodelijke slachtoffers van extreem geweld onder burgers en gevangengenomen strijders in de vroegste periode van de Indonesische revolutie is om meerdere redenen gecompliceerd. De registratie van doden was, zoals vaker in oorlogstijd, zeer gebrekkig. Het administratieve apparaat van de Republiek Indonesië was nog in opbouw. De overheidsinstanties aan Nederlandse zijde keerden langzaam terug, waaronder de Opsporingsdienst Overledenen (ODO) die in december 1945 was opgericht. Daarnaast is voor de ene groep het aantal dodelijke slachtoffers beter gedocumenteerd dan voor de andere. Zo is het totaal aantal Japanse en Britse doden vrij nauwkeurig vast te stellen, al is het aantal gevangengenomen en ontwapende militairen dat gedood is lastig te achterhalen. Naar Indonesische en Chinese slachtoffers is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Over de slachtoffers aan Nederlandse zijde is meer informatie beschikbaar.

Al in de jaren 1945-1949 circuleerden er schattingen van het aantal slachtoffers dat in de eerste maanden van de Indonesische revolutie aan Nederlandse kant was gevallen. De – vermoedelijk – eerste schatting dateert van 6 december 1947. In een codetelegram van de Directie Verre Oosten te Jakarta aan het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den

Haag staat: 'Het aantal Nederlanders, dat door de extremisten sedert Augustus 1945 werd vermoord, bedraagt 3500; 3400 hiervan zijn met naam bekend. Omtrent andere landaarden zullen ten spoedigste gegevens volgen.'[104] Waarschijnlijk is dit telegram ook de bron geweest voor de eerste schatting in de historiografie, namelijk in het twaalfde deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong dat gepubliceerd werd in 1988.[105]

In de decennia na het verschijnen van De Jongs boek zijn de schattingen van het aantal vermoorde burgers aan Nederlandse zijde tijdens de eerste maanden van de Indonesische revolutie sterk gestegen, zowel in wetenschappelijke publicaties als in het publieke debat. Herman Bussemaker schreef in zijn standaardwerk *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* uit 2005 dat de schattingen uiteenliepen van 3500 tot 20.000 slachtoffers aan Nederlandse kant. Hij was zelf geneigd van het hoogste getal uit te gaan, zonder hiervoor een onderbouwing te geven.[106] Enkele jaren later legde Bussemaker uit dat hij bij de 3500 door de Opsporingsdienst Overledenen (ODO) gedocumenteerde slachtoffers, een geschatte 14.000 ontvoerden en vermisten, plus een oversterfte van 2500 mensen in naoorlogse Indonesische interneringskampen had opgeteld.[107]

In de jaren daarna werden hogere schattingen steeds gebruikelijker; in sommige gevallen omdat mogelijk ook Molukkers, Menadonezen en Timorezen werden meegerekend. In 2008 schreef de Australische historicus Robert Cribb in een artikel dat het mogelijk om 25.000 doden ging: ongeveer 5000 geregistreerde doden en naar schatting 20.000 Indo-Europeanen die als vermist geregistreerd waren tegen de tijd dat de Nederlandse autoriteiten in staat waren om dossiers samen te stellen. Wel hield hij de mogelijkheid open dat velen van de vermisten de Bersiap-periode in werkelijkheid overleefd hadden.[108]

De Amerikaanse historicus William H. Frederick kwam vier jaar later op nog hogere aantallen uit: 25.000 à 30.000 Nederlanders en Indo-Europeanen in de jaren 1945-1949, alleen al op Java en Sumatra. Waarschijnlijk rekende hij ook de Molukkers, Menadonezen en Timorezen mee in dit aantal. Frederick hanteerde ook een langere tijdsspanne – tot 1949 – dan wij; daarbij onderscheidde hij zelfs een 'tweede bersiap', namelijk tijdens het eerste Nederlandse militaire offensief in juli 1947.[109] Bij nadere bestudering blijken veel van voornoemde schattingen gebaseerd op extrapolaties of onduidelijke en weinig betrouwbare bronnen, zoals historici Jeroen Kemperman en Bert Immerzeel overtuigend hebben aangetoond.[110]

Dit is de eerste studie die nader onderzoek naar de slachtofferaantallen heeft gedaan. Wij zijn ons ervan bewust dat deze gegevens niet compleet zijn. Bovendien is het van belang te bedenken wie de lijsten wanneer samenstelde en met welk doel. De meest complete lijst van slachtoffers aan Nederlandse kant die zijn omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende gewelddadige conflicten – inclusief de onafhankelijkheidsoorlog –, wordt bijgehouden door de Oorlogsgravenstichting.[111] Deze gegevens vormden het startpunt en zijn vervolgens vergeleken en aangevuld met informatie over slachtoffers uit de lijst van kolonel buiten dienst Jan Willem de Leeuw, de rapporten van de Opsporingsdienst Overledenen uit het Nationaal Archief en het NIOD, andere gegevens uit Nederlandse archieven en kranten en de dossiers in het archief van Stichting Pelita.

Dit leverde voor de periode 17 augustus 1945 tot en met 31 maart 1946 een totaal van 3639 geregistreerde slachtoffers op van wie er 1285 met zekerheid door geweld om het leven zijn gekomen. Het aantal van 3639 slachtoffers komt redelijk overeen met de eerste schatting van 3500 die in 1947 werd gegeven. Al betrof dat aantal destijds alleen Nederlanders, tot wie ook Indo-Europeanen werden gerekend. Het door ons vastgestelde aantal slachtoffers is inclusief 219 Molukkers, 48 Chinezen, 93 Menadonezen, 15 Timorezen en 168 Indonesiërs.

Het getal 3639 vormt een ondergrens. In oorlogstijd zal immers niet elke dode geregistreerd zijn. Hierbij moet het officiële, in december 1949 bij de ODO geregistreerde aantal van tweeduizend vermisten, worden opgeteld, ook al staat een vermissing niet per definitie gelijk aan een overlijden. Gaan we er niettemin van dat uit de vermisten allemaal zijn omgekomen, dan zou het geschatte aantal dodelijke slachtoffers aan Nederlandse kant (burgers en militairen) in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946 uitkomen op ruim 5500. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat het aantal doden veel hoger is geweest; in elk geval zeker niet de aantallen van 20.000 à 30.000 doden die door Cribb en Frederick zijn genoemd.

Het aantal gedode burgers en gevangen strijders bij de andere nationaliteiten en bevolkingsgroepen in Indonesië in de vroege fase van de revolutie is nog veel lastiger te achterhalen. Bekend is dat er tot eind november 1945 aan Japanse kant 58 burgers in militaire dienst en 235 burgers zijn omgekomen, meer dan het aantal militairen die in dezelfde periode werden gedood (231). Onbekend is hoeveel van de gedode militairen gevangengenomen waren.[112] In totaal kwamen er van 15 augustus 1945 tot juni 1946 op Java 1057

Japanse militairen om. Hoeveel van hen zich op dat moment in gevangenschap bevonden, is onbekend.[113]

Tot hun vertrek uit de archipel telden de Britten 620 Britse en Brits-Indische doden op Java en Sumatra. Ook hier is niet bekend hoeveel van hen gevangen waren toen ze slachtoffer werden van extreem geweld.[114] Een voorzichtige schatting van het aantal Chinese burgerslachtoffers door Indonesisch extreem geweld in de jaren 1945-1949 gaat uit van 10.000 slachtoffers op Java alleen; van dat aantal is onbekend hoeveel er tussen 17 augustus 1945 en eind maart 1946 vielen. De meeste slachtoffers vielen waarschijnlijk lang daarna, rond de twee Nederlandse militaire offensieven.[115]

Er zijn geen goed onderbouwde schattingen voor het aantal Indonesische slachtoffers in de eerste maanden van de onafhankelijkheidsoorlog, laat staan voor het aantal Indonesiërs dat zelf niet actief aan de strijd heeft deelgenomen. Wat voor de eerste maanden geldt, geldt ook voor de oorlog in zijn geheel: het is niet met zekerheid te zeggen hoeveel Indonesiërs er door Nederlands of intra-Indonesisch geweld zijn gedood. De enige serieuze indicatie dateert van 2017, toen voor het eerst een onderbouwde schatting over het hele tijdvak 1945-1949 werd gepubliceerd, gemaakt op basis van de in periodieke operatieoverzichten van de Nederlandse strijdkrachten gerapporteerde 'vijandelijke verliezen'; het gaat hierbij dus niet om de doden door intra-Indonesisch geweld. Het aantal van 97.421 doden – een schatting, ondanks de suggestie van precisie – was volgens de auteurs hoogstwaarschijnlijk de ondergrens. Daarbij bleek het niet mogelijk een uitsplitsing naar burgers en gevangengenomen strijders te maken.[116]

Hoewel de periodieke overzichten voor de periode september 1945–maart 1946 niet compleet zijn, valt uit de overgeleverde overzichten te destilleren dat in deze periode in de gehele archipel ten minste 1622 Indonesische slachtoffers zijn gevallen door militair geweld van Nederlandse kant. Hoeveel van hen gevangengenomen strijders of burgers waren, blijft evenwel ook hier onduidelijk.[117] Daarnaast zijn er bijvoorbeeld nog de vele slachtoffers van Brits geweld. Alleen al tijdens de Slag om Surabaya (10-29 november 1945) zijn duizenden Indonesiërs omgekomen. Ook in dit geval is het onmogelijk te achterhalen hoeveel van hen actieve strijders waren, alleen al omdat er tienduizenden (rudimentair) bewapende Indonesische burgers meevochten.[118] Het aantal slachtoffers van intra-Indonesisch geweld, tot slot, is zelfs niet bij benadering vast te stellen.[119]

Verklaringen voor geweld

Het vraagstuk van de beweegredenen van geweldplegers tijdens de Indonesische revolutie is bijzonder complex. De achterliggende motieven voor de toepassing van extreem geweld in de eerste fase van de revolutie zijn moeilijk te achterhalen, omdat veel individuele daders in het bronnenmateriaal buiten beeld zijn gebleven, terwijl juist zij de sleutel zijn tot een beter begrip van de gewelddaden. Als we het voorgaande in acht nemen, wordt het bijzonder lastig om stellige en algemene uitspraken te doen over de beweegredenen achter het geweld in de vroegste fase van de revolutie. Het nalaten van het geven van mogelijke verklaringen is echter onbevredigend. Omdat in dit hoofdstuk het accent ligt op (extreem) geweld van Indonesiërs tegen Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers, zal de aandacht hier vooral uitgaan naar de specifieke motieven achter het Indonesisch geweld tegen deze groepen. Hierbij zijn wij ons bewust van twee extra complicerende factoren: ten eerste kan van losse, ongeorganiseerde strijdgroepen in oorlogstijd nauwelijks verwacht worden dat zij bronnen hebben achtergelaten waaruit de motieven voor hun optreden naar voren komen. Verder zijn gewelddadige criminele activiteiten soms onder de dekmantel van de Indonesische vrijheidsstrijd uitgevoerd, wat ons beeld dat al diffuus was, nog ondoorzichtiger maakt. Los van deze voorbehouden, kunnen we stellen dat extreem geweld van Indonesische zijde was gericht tegen personen die zich afkeerden of leken af te keren van de Indonesische onafhankelijkheid, door de (vermeende) wens om terug te keren naar het koloniale Nederlandse bestuur, of tegen personen die zich niet (duidelijk) aan de zijde van de Republiek Indonesië wilden of leken te willen scharen. We willen hiervoor een drietal verklaringen geven.

Ten eerste balden antikoloniale en politieke gevoelens en gedachten zich samen als motief voor het gebruik van extreem geweld.[120] Omdat de Indonesische natie nog niet bestond, betekende vrij worden ook Indonesiër worden.[121] Het was met name de jonge generatie op wie de politisering en militarisering tijdens de Japanse bezetting gericht was geweest. Voor Indonesische jongeren betekende het gewapenderhand verdedigen van de Indonesische onafhankelijkheid een manier om af te dwingen dat zij zelf vorm konden geven aan hun toekomst. Het politieke, antikoloniale motief kan worden geduid als een reactie op en een afrekening met het repressieve, koloniale Nederlandse dan wel het Japanse bezettingsbeleid. Hoewel Europeanen en Aziaten qua positie aan de top van de maatschappelijke hiërarchie van plaats verwisselden onder respectievelijk de Nederlandse en de Japanse

machtshebber, kunnen beide systemen worden beschouwd als gesegregeerde maatschappijen die op onderdrukking en racisme waren gebaseerd.[122] De Indonesische revolutie beoogde daar een einde aan te maken: revolutionaire groepen voelden als het ware een radicale drang tot 'totale schoonmaak', waarbij het 'reinigende geweld' als een noodzakelijke opmaat naar vrede en voorspoed werd gevoeld.[123] Het verdrijven van de Europese en Japanse machthebbers en hun Indonesische collaborateurs moest de weg vrijmaken voor een nieuwe samenleving. Groepen die onder meer op nationalistische, socialistische, communistische en religieuze grondslag waren georganiseerd gaven hier een eigen invulling aan. Dit leidde vervolgens weer tot onderlinge spanningen en geweld.

Jonge mannen en vrouwen, strijders van Laskar Rakyat *(Volksleger), tonen zich bereid de Indonesische onafhankelijkheid te verdedigen, 1945.* Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS.

Naast politieke antikoloniale motieven waren er, ten tweede, economische en sociale drijfveren. Armoede, werkloosheid en gebrekkig onderwijs en beperkte toekomstsperspectieven, in veel opzichten een uitvloeisel van het koloniale systeem, ook tijdens de Japanse bezetting, stimuleerden tot geweld tegenover meer vermogenden en geprivilegieerden uit de bovenlaag van de koloniale maatschappij. Vaak werden deze gewelddaden onder het vaandel van de Indonesische onafhankelijkheid gepleegd en gerechtvaardigd.

Ten derde zijn er verklaringen die kunnen worden geschaard onder de noemer van al dan niet criminele gelegenheidsmotieven voor geweld, zowel collectief als individueel. Rivaliserende bendes, onderdeel van een cultuur van *djago's* – letterlijk 'kemphanen' – die van oudsher aanwezig waren in de samenleving op Java, kregen de gelegenheid om criminele activiteiten te ontplooien of verder uit te breiden.[124] Door hun vertrouwdheid met geweld konden bendes een aantrekkelijke partner in de onafhankelijkheidsstrijd zijn, terwijl hieraan meedoen voor criminelen met politieke ambities een manier kon zijn om legitieme posities te verwerven. Bovendien leidde het ontbreken van een regulier gezagsapparaat tot het recht van de sterkste en straffeloosheid.[125] Ook vond onder de dekmantel van het verdedigen van de Indonesische soevereiniteit geweld plaats dat werd ingegeven door wraak, afgunst, sadisme en andere persoonlijke motieven. Soms kwamen daders ook terecht in een 'geweldsroes'. Dit betekende dat wat aanvankelijk was gestart als antikoloniaal en politiek gemotiveerd geweld zich vermengde met andere geweldsmotieven. Voor extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie zijn zowel dieperliggende factoren van belang, als het kortstondige momentum direct na de Japanse capitulatie. De diepere factoren zijn het verzet tegen de overheersing door externe machten: het langdurende Nederlandse koloniale systeem gevolgd door de Japanse bezetting. Het kortstondige momentum direct na 15 augustus 1945 luidde een uiterst gespannen situatie van enkele maanden in, waarin de Republiek Indonesië de mogelijkheid greep om de onafhankelijkheid uit te roepen en diverse strijdgroepen tot het uiterste gingen om dat doel te bereiken en te verdedigen. Inherent aan een revolutie is dat het wegvallen van een wettelijk en door ieder aanvaard gezag tot chaos en geweld kan leiden.[126] Dit amalgaam leidde tot een extreem gewelddadige situatie waarin sprake was van ongericht en willekeurig geweld waarvan vele burgers slachtoffer zijn geworden.

De (her)ontdekking van de bersiap

Toen begin 1946 uit brieven en berichten in kranten en tijdschriften langzaam maar zeker in Nederland duidelijk werd welke gruwelijkheden zich in die eerste fase van de revolutie hadden afgespeeld, gebruikten Nederlanders met familieleden en vrienden in Indonesië, militairen en een aantal conservatieve politici dit gegeven als argument om de wapens in te zetten.[127] Maar dat was overbodig: de Nederlandse regering was hoe dan ook al van plan troepen naar Indonesië te sturen, in eerste instantie voor de bevrijding van de Japanse bezetters. De eerste plannen voor deze herbezetting waren al in december 1942 gemaakt.[128] Het Nederlandse beleid was erop gericht zowel onder Nederlanders als onder Indonesiërs de indruk te wekken samen met Indonesië te werken aan de opbouw van het land. Het idee was daarom aanvankelijk om kalm te reageren op de Republiek Indonesië en gewelddadigheden van strijdgroepen. Ook wilde Nederland naar het buitenland toe een redelijke indruk wekken. Geweld tijdens de vroege fase van de Indonesische revolutie , van welke zijde dan ook, paste niet in dit beeld.

Toen de Nederlandse troepen waren gearriveerd, rechtvaardigde de militaire voorlichting de komst van die troepen met het argument dat zij de 'goedwillende bevolking' zouden helpen. Dit paste in een breder en algemener vertoog dat er een kleine groep van Indonesische 'kwaadwilligen' was, tegen wie de Nederlandse militairen moesten optreden om de 'orde en rust' te herstellen. De militaire voorlichting, de regeringsvoorlichtingdienst en de media besteedden in dit verband aandacht aan tal van willekeurige gewelddaden door individuele 'rampokkers', 'p(e)loppers' en 'extremisten' in ongeregelde acties.

Verwijzingen naar 'bersiap' zijn aan het einde van de oorlogsperiode te vinden als waarschuwing tegen een verdere escalatie of herhaling van het vroege geweld, een eventuele 'nieuwe bersiap' of 'tweede bersiap'.[129] Nederlandse troepen hebben niet of nauwelijks een rol gepeeld bij het beteugelen van het geweld in de eerste fase van de revolutie en het in veiligheid brengen van de geïnterneerde Indo-Europeanen en Nederlanders. De meeste Nederlandse troepen arriveerden pas vanaf maart 1946 in Indonesië, op het moment dat het extreme geweld uit de eerste maanden na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid al grotendeels ten einde was.

Ook na 1950 zijn er in het publieke domein decennialang nauwelijks verwijzingen naar het geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie te vinden. Dat veranderde pas na 1980 – en dan met name tussen

1990 en 2010 –, toen veel veteranen hun herinneringen aan de oorlog in Indonesië begonnen te publiceren en ook in de Indische en Molukse gemeenschappen een publieke herinneringscultuur tot ontwikkeling kwam. De vroegste fase van de Indonesische revolutie werd daarbij vaak geduid als een traumatisch staartje van een dikwijls evenzeer als traumatisch ervaren Japanse kampervaring. Deze publicaties na 1980 wijzen onder meer op een 'pensioneringseffect': veteranen hadden hun werkzame leven afgerond, en eventuele kinderen waren volwassen en het huis uit. Zij hadden nu de tijd hun leven te overdenken. Ook het veteranenbeleid en de oprichting van veteranenorganisaties, samen met het ontstaan van Indische en Molukse zelf(hulp)organisaties eind jaren tachtig en begin jaren negentig, waren hiervoor een stimulans. In deze (veel) later opgetekende herinneringen komt het extreme geweld uit de eerste maanden van de Indonesische revolutie onder de noemer 'bersiap' veelvuldig voor en nu als expliciete legitimering voor de aanwezigheid van het Nederlandse leger om 'orde en rust in Indonesië te herstellen'.[130] De Bersiap-periode was daarmee in het publieke domein herontdekt en is daar gaandeweg een steeds prominentere rol gaan innemen.

Bevindingen

Kenmerkend voor het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de vroegste fase van de Indonesische revolutie was de gelijktijdigheid en de verstrengeling van dit geweld tegen verschillende nationaliteiten en bevolkingsgroepen. Het organiserende principe achter het Indonesische geweld tegen burgers en strijders was dat het zich richtte tegen eenieder die een terugkeer naar het Nederlandse koloniale bewind leek voor te staan of de verdediging van de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië in de weg leek te staan. Daarmee kon het iedere bevolkingsgroep treffen; Indonesiërs, Indo-Europeanen, Molukkers, Nederlanders, Chinezen, Japanners, Britten, Brits-Indiërs en anderen. Maar ook geslacht, leeftijd, juridische positie, etniciteit, status, religie, opleiding of beroepsgroep vrijwaarden niemand van gewelddaden. Er was sprake van meedogenloos en nietsontziend geweld dat zelfs kinderen en baby's trof, die in de verste verte niet verantwoordelijk konden worden gehouden voor het koloniale beleid. Ook vonden er Indonesische gewelddadigheden plaats die slechts indirect – of in het geheel niet – gerelateerd kunnen worden aan antikoloniale en politieke overwegingen om los te komen van externe overheersing door Nederland en Japan, maar voortkwamen uit economisch-sociale

factoren en al dan niet criminele gelegenheidsmotieven. Ook Japanners, Britten en Nederlanders droegen bij aan de dynamiek van de gebeurtenissen door de inzet van extreem geweld tegen Indonesische burgers. Het voornoemde noopt tot een heroverweging van de invulling van de term Bersiap-periode als extreem geweld dat voornamelijk zou zijn gebaseerd op etnische afkomst en daarmee met name gericht tegen Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers. Het extreme geweld tegen deze groepen kan niet als een geïsoleerd verschijnsel worden beschouwd en niet los worden gezien van de bredere koloniale en tegelijk ook revolutionaire context waarin deze gewelddaden plaatsvonden. Deze waren onderdeel van een veel grotere geweldsinzet die ook onder andere groepen grote aantallen slachtoffers maakte.

In het extreme geweld is het mogelijk een patroon te ontwaren dat opgaat voor zowel de Republikeinse als de Nederlandse militaire en civiele autoriteiten: beide hadden vaak grote moeite het extreme geweld van respectievelijk de pemuda en sommige KNIL-eenheden onder controle te houden. Daarbij kan de vraag worden opgeworpen in hoeverre zij dat ook echt nastreefden of probeerden. Beide partijen droegen hiermee bij aan het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders, al lijkt de omvang van het extreme geweld van Nederlandse zijde in deze vroege fase van de Indonesische revolutie beperkter te zijn geweest. Tegen wie het extreme geweld zich richtte hing onder andere af van de lokale omstandigheden. In gebieden waar de geallieerden het overwicht hadden, zoals op Ambon en Nieuw-Guinea, ging het vooral om extreem geweld van Nederlandse kant tegen pro-Republikeinse Indonesiërs. Op die eilanden waar meerdere partijen en groeperingen elkaar de macht betwistten en er geen bovenliggende partij was, zoals op Java, Sumatra en Zuid-Sulawesi, kwam het extreme geweld van meerdere kanten en was het gericht tegen meerdere groepen: Indonesiërs tegen Indonesiërs, Indo-Europeanen, Nederlanders, Britten, Molukkers en Japanners. Maar ook omgekeerd: extreem geweld van Britten, Japanners, Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers tegen Indonesische burgers en gevangengenomen strijders.

Van de daders van het extreme Indonesische geweld bestaat (vooralsnog) een beperkt beeld.[131] Het aantal van hen dat in deze vroege periode bij officiële organisaties was aangesloten lijkt gering te zijn; tenminste, op basis van de rapporten van de Nederlandse inlichtingendienst NEFIS. Er is tot nu toe geen hard bewijs gevonden dat het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de vroege fase van de Indonesische revo-

lutie op nationaal niveau, door de regering van de Republiek Indonesië zou zijn bevolen of gecoördineerd. Dit is ook niet aannemelijk omdat het zou indruisen tegen de wens van de Republikeinse leiders om internationale erkenning te verkrijgen. Zij wilden juist aan de geallieerden en de rest van de wereld laten zien dat de Republiek wel degelijk in staat was de orde te handhaven en het land effectief te besturen. Tegelijk is het niet onaannemelijk dat zij extreem geweld soms gedoogden om meer radicale groepen te vriend te houden of om het te gebruiken als drukmiddel voor de inwilliging van politieke wensen. Op lokaal niveau lijkt hier en daar wel sprake te zijn geweest van een coördinatie van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders.

Als een van de motieven van de Indonesische revolutionaire strijders kan gewezen worden op de maatschappelijke status van mogelijke doelwitten, in dit geval personen in de koloniale boven- en middenlaag. Deze status was in sommige gevallen verweven met en gebaseerd op etniciteit. Antikoloniale en politieke gevoelens en gedachten balden zich samen als motief voor het gebruik van extreem geweld tegen degenen, zowel van binnen als buiten de archipel, die het koloniale bestuur representeerden, een terugkeer van het koloniale systeem voorstonden of leken voor te staan en de onafhankelijkheid van Indonesië bedreigden, of daarvan – al dan niet terecht – werden verdacht.

De periode najaar 1945–voorjaar 1946 is historisch gezien niet te beschouwen als een opzichzelfstaand tijdvak, maar als de eerste of vroegste fase in de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië en daarmee onderdeel van de Indonesische revolutie . Als eigenstandige periode lijkt zij bovendien in de Indonesische historiografie en samenleving vooralsnog nauwelijks betekenis te hebben. Voor de eerste generatie van Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers roept de strijdkreet bersiap evenwel begrijpelijkerwijs vaak nog steeds beschadigende en traumatiserende herinneringen op. De doorwerking daarvan is soms nog steeds zichtbaar bij de latere generaties. De impact daarvan op de Nederlandse geschiedschrijving en samenleving is in de loop van de decennia toegenomen.

Tegelijk kan worden vastgesteld dat het extreme geweld in deze periode voor Nederland niet de voornaamste reden is geweest om troepen in Indonesië in te zetten. De Nederlandse regering wilde om andere redenen, zoals prestige en economische motieven, hoe dan ook komen tot een herstel van het koloniaal bestuur in Indonesië om van daaruit onder Nederlandse leiding een proces van dekolonisatie in te zetten. Sinds de

jaren tachtig en negentig kreeg 'bersiap' gaandeweg de connotatie van bewuste acties van Indonesiërs die erop gericht zouden zijn voornamelijk slachtoffers te maken onder een duidelijk afgebakende doelgroep: Indo-Europeanen, Molukkers en Nederlanders. De Bersiap-periode is dan als legitimering post facto veelvuldig terug te vinden in de memoires van veteranen, als rechtvaardiging achteraf voor de inzet van Nederlandse troepen in Indonesië en het gebruik van geweld van Nederlandse zijde tegen Indonesiërs.

FREEDOM
FOR
ALL NATION

2.

Revolutionaire werelden

Legitimiteit, geweld en loyaliteit tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Roel Frakking en Martijn Eickhoff[1]

Wolter Mongisidi, een prominente verzetsleider in Zuid-Sulawesi, verspreidde in 1946 een pamflet waarin hij, ruwweg een jaar na de onafhankelijkheidsproclamatie van Sukarno en Mohammad Hatta, uiteenzette hoezeer de Nederlandse herbezetting van de Indonesische archipel Indonesiërs tot actie aanspoorde. Indonesiërs, zo schreef Mongisidi, 'zijn nog steeds serieus verwond. De Japanse bezetting bracht nog meer pijn! En nu zit het Nederlandse NICA aan een wond die al zeer ernstig was!' Die wond kon best letterlijk worden genomen: militairen van het Nederlandse leger en het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), zo schreef Mongisidi, elektrocuteerden, staken, sloegen, moordden en brandschatten zodanig bruut – 'voorbij de martelingen' van Japanners – dat zij vele Indonesiërs op het pad naar revolutie dreven. '[G]een enkele kracht' kon het Indonesische

Protestleus voor onafhankelijkheid: 'Vrijheid voor alle naties', Jakarta begin 1947. Bron: Cas Oorthuys, Nederlands Fotomuseum.

volk tegenhouden, nu Nederland verzwakt was en de Republiek juist steeds sterker werd, zo besloot Mongisidi.[2] Als we afgaan op Mongisidi's woorden, konden de Republiek en haar vertegenwoordigers te allen tijde en overal op bijval rekenen – alle Indonesiërs steunden immers vanaf het begin de revolutie en de oorlog tegen Nederland. De werkelijkheid was evenwel aanzienlijk gecompliceerder.

Het beeld dat Mongisidi in 1946 schetste, leeft tot de dag van vandaag voort in de publieke herinneringscultuur, in Indonesië, maar ook in Nederland: daar is het beeld blijven hangen van één oorlog, tegen de Republiek en haar leger. Zoals gezegd, was de werkelijkheid echter heel wat complexer. Niet alleen waren er, naast de Republiek en haar leger, vele andere strijdgroepen bij de oorlog betrokken, de Indonesische revolutie was ook op zichzelf veelvormig, waarbij politieke, religieuze, sociale en regionale verschillen deels gewapend werden uitgevochten, soms parallel aan de oorlog tegen Nederland, soms ook als onderdeel daarvan. Deze ontwikkelingen, en de consequenties ervan, laten zich bij uitstek bestuderen op lokaal en regionaal niveau, waarmee zich ook andere perspectieven openen, van sociale bewegingen, lokale gemeenschappen en individuele burgers, met hun eigen idealen en angsten, in situaties waarin strategische en soms ook existentiële keuzes onvermijdelijk waren.

Revolutionaire werelden

Om de veelvormigheid van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog te onderzoeken werd het project Regionale Studies opgezet, een samenwerkingsverband van Indonesische en Nederlandse historici, waarin ruimte zou zijn voor een uitwisseling van kennis en historiografische perspectieven, door middel van workshops en discussiebijeenkomsten, onder meer over terminologie, waarbij soms ook onderzoekers van andere projecten werden betrokken.

Het project had uitdrukkelijk niet tot doel verschillende regio's of de Nederlandse en Indonesische inzet van geweld systematisch met elkaar te vergelijken, maar integendeel om de gelaagdheid en de complexiteit van de ontwikkelingen te tonen. In de loop van het onderzoek kwam de titel op die de verschillende thema's met elkaar verbond: 'Revolutionaire werelden', als verwijzing naar de myriade van belevingswerelden, collectief maar ook individueel, lokaal én nationaal, georganiseerd en ongeorganiseerd – werelden bevolkt en begeesterd door uiteenlopende groepen en individuen in de Indonesische samenleving, in een tijd van grote en ingrijpende veranderingen,

allen met eigen belangen, opvattingen, verwachtingen en idealen. Om iets van deze werelden te kunnen tonen, werd gekozen voor casestudies die zich richten op uiteenlopende thema's en aspecten in verschillende regio's: West-, Centraal- en Oost-Java, Zuid-Sulawesi, Bali en Noord- en West-Sumatra. De verwachting was dat met deze keuze een goed beeld kon worden gegeven van de revolutie als een complex van uiteenlopende processen en realiteiten, die weliswaar met elkaar waren verstrengeld maar niettemin door verschillende actoren op verschillende manieren werden vormgegeven.

In dit hoofdstuk willen we een indruk geven van de bevindingen van dit gemeenschappelijke project, en daarbij verschillende regio's en thema's uit de deelstudies, in meer of minder uitgebreide vorm, als illustraties aan bod laten komen. Een volledig beeld van alle bijdragen geven is in het bestek van dit hoofdstuk niet mogelijk; deze zijn terug te vinden in de bundel *Revolutionary Worlds. Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949,* onder redactie van Bambang Purwanto, Abdul Wahid, Yulianti, Ireen Hoogenboom, Martijn Eickhoff en Roel Frakking.[3]

Het is niet voor het eerst dat de ontwikkelingen in de jaren vanaf 1945 vanuit een regionaal perspectief worden bezien. Baanbrekend in dit opzicht was *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution* uit 1986, onder redactie van Audrey Kahin. De focus daarin lag niet, zoals gebruikelijk, op het machtscentrum, Java, maar op revolutionaire bewegingen in andere regio's en de vraag hoe de nationale revolutie in verschillende regio's een eigen vorm aannam, een proces dat door een kritische Taufik Abdullah tijdens een seminar eind jaren tachtig als een 'franchisemodel' is betiteld.[4] Ook het inzicht dat er in deze revolutionaire jaren aan Indonesische kant verschillende, concurrerende krachten werkzaam waren, is niet nieuw. Sterker nog, de tegenstellingen waren in deze revolutionaire periode zelf al duidelijk zichtbaar en werden, bijvoorbeeld, door het Nederlandse koloniale bestuur, inclusief de krijgsmacht, benut in zijn strijd tegen de Republiek. In de geschiedschrijving is dit thema eveneens vroeg aangesneden, te beginnen met *Om een rode of groene merdeka* van de schrijver Henri Alers uit 1956, waarin 'groen staat voor de feodale, conservatieve, koloniale en religieuze krachten, en rood voor de krachten van de sociale revolutie en de Soekarnoïstische tendensen'.[5] En in de Indonesische historiografie zijn vergelijkbare thema's al decennia geleden geadresseerd door de vooraanstaande historicus Taufik Abdullah.[6]

In dit project wordt op deze inzichten voortgebouwd en tegelijk een perspectief geopend waarin volop ruimte is voor andere thema's, bewegingen, stemmen en ervaringen, weg van de gangbare Indonesische voorstelling van

de revolutie, maar evenzeer van het heersende Nederlandse beeld van de oorlog als een lineaire geschiedenis, een beeld waarin weinig of geen ruimte is voor heterogeniteit. In dit onderzoek gaat de aandacht vooral ook uit naar de *agency* – het doelgericht kunnen handelen – en de belevingswereld van uiteenlopende groepen. Een degelijke benadering biedt een scherper zicht op uiteenlopende processen die zich – soms ver van de Nederlands-Republikeinse frontlijnen, letterlijk én figuurlijk – afspeelden, kortom: op de rijke verscheidenheid van 'revolutionaire werelden', en de wrijvingen en botsingen die daaruit voortvloeiden.

Legitimiteit, geweld en loyaliteit

In augustus 1945, en ook daarna nog, hadden weinigen een helder omschreven idee hoe 'de' revolutie er precies uit moest zien. Dat het streven naar onafhankelijkheid breed werd gesteund staat buiten kijf, maar hoe het verder moest was allerminst duidelijk. Zoals Taufik Abdullah al constateerde hadden Republikeinse en ook andere militaire en civiele leiders wel *noties* van einddoelen, zoals onafhankelijkheid en het karakter van de nieuwe staat, maar de precieze invulling ervan en de weg ernaartoe lagen open. Hetzelfde gold voor individuele Indonesiërs die politiek geëngageerd waren of werden. Ook zij probeerden vorm te geven aan 'de' revolutie door gebruik te maken van de kansen die zo'n periode van omwenteling met zich meebracht.

Velen benutten deze kansen om actief te strijden voor de Republiek, door zich bijvoorbeeld aan te sluiten bij gewapende groepen, anderen zagen mogelijkheden min of meer criminele activiteiten te ontplooien, terwijl sommige gemeenschappen – zoals de Chinezen in Medan en elders – zich organiseerden om hun eigen gemeenschappen te beschermen. Velen, misschien de meesten, probeerden ook afzijdig te blijven, in ieder geval van het geweld: overleven was hun primaire drijfveer.[7] Zij zochten aansluiting bij gezaghebbers of autoriteiten machtiger dan zijzelf die hen konden beschermen tegen geweld, en toegang konden geven tot voedsel of kleding. In ruil daarvoor verleenden zij politieke steun – of ze probeerden althans die indruk te wekken – en boden zij strijders een schuilplaats of deelden zij inlichtingen.[8]

In deze situatie van concurrerende krachten was het voor de strijdende partijen cruciaal om de steun van de bevolking te verwerven: die steun was essentieel om te overleven, om legitimiteit te verwerven en om stabiliteit te creëren, gedragen door een functionerend bestuur.[9] Om die steun daadwerkelijk te verkrijgen stonden de partijen vele middelen ter beschikking, uiteenlopend van het inzetten van traditionele, hiërarchische verhoudingen en

materiële prikkels, tot propaganda en, vooral, geweld. Geweld speelde een essentiële rol, niet alleen om gebied te verwerven of uit te breiden en andere machthebbers te verdrijven, maar ook, in geval van geweld tegen burgers, om die steun zo nodig af te dwingen, en hen vervolgens te beschermen tegen het geweld van andere partijen.[10] Het geweld, in al zijn schakeringen, inclusief het dreigen daarmee, was dus in velerlei opzichten 'functioneel' – zij het dat voor degenen die dat geweld ondergingen, het verschil tussen functioneel en disfunctioneel er weinig toe deed.

In de praktijk betekende dit dat de verschillende partijen bepaalde politieke voorkeuren en etnische, regionale, religieuze en klassenverschillen soms onderdrukten, dan weer aanwakkerden. Het doel was immers om de eigen ideeën rondom de staatkundige indeling van het toekomstige Indonesië vorm te geven.[11] Het gebruik van geweld tegen burgers werd – vooral, maar zeker niet alleen, wanneer een vanzelfsprekende band met de bevolking ontbrak – een vast en wijdverbreid onderdeel van de revolutionaire oorlog: het doel heiligt de middelen, nood breekt wet. Of de wet werd opnieuw geïnterpreteerd of aangepast.[12] Tegelijk bleken de grenzen tussen en binnen de verschillende betrokken partijen fluïde. Er waren weliswaar twee dominante tegenstanders – de Republiek en het Nederlandse koloniale bestuur – maar daarnaast waren er veel andere partijen en bewegingen, van uiteenlopende signatuur en functionerend op verschillende niveaus, van lokaal tot nationaal, nog afgezien van regionale en plaatselijke heersers, vaak zonder een duidelijk politiek plan. En zelfs dit onderscheid is nog te schematisch, want binnen de verschillende kampen was sprake van verschillende groepen, facties en organisaties, die soms zelfs lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

Onderzoek op lokaal en regionaal niveau is bij uitstek geschikt om deze ingewikkelde en gelaagde dynamiek in de strijd om macht, erkenning en loyaliteit en het streven naar staatsopbouw te laten zien. Daarbij wordt gebruik gemaakt van drie verbindende thema's: legitimiteit, geweld, en loyaliteit of affiliatie. Alle partijen in het conflict streefden naar erkenning van hun gezag, naar legitimiteit, in het gebied waarop zij aanspraak maakten; deze legitimiteit is immers een voorwaarde om een staat op te bouwen en te laten functioneren. Geweld, en het dreigen met geweld, fungeerde als een cruciaal middel om gezag af te dwingen en de steun van plaatselijke bevolkingen te verwerven waar deze (nog) ontbrak. De term loyaliteit verwijst naar de verbondenheid van burgers met een partij, of met machthebbers; daarbij zou loyaliteit ook gelezen kunnen worden als 'affiliatie', opgevat als

een *feitelijke* en veelal *tijdelijke* verbondenheid, ook wanneer het *hart* elders lag – een spanning die zich vaak voordeed wanneer de politieke verhoudingen omsloegen, zoals nog zal blijken.

Bij dit alles is het overigens goed zich te realiseren dat de bevolking, geconfronteerd met het streven van de verschillende partijen om haar steun te krijgen, niet slechts een 'lijdzaam object' was. Zoals de verschillende deelstudies laten zien werden veel ontwikkelingen door grote delen van de bevolking actief gesteund en gevoed. Dat kon variëren van sympathiseren met het streven naar onafhankelijkheid en de leidende rol van de Republiek tot aan directe deelname of steun aan de gewapende strijd. En wanneer in een bepaald gebied een vijandelijke partij de macht had, had de bevolking nog legio mogelijkheden zich daaraan geheel of gedeeltelijk te onttrekken.

Een veelvormige revolutie

Na de onafhankelijkheidsverklaring van Sukarno en Mohammad Hatta in augustus 1945 nam de Republiek op vele plekken in Indonesië snel vastere vormen aan. Op centraal niveau kreeg de Republiek een gezicht met vertegenwoordigende lichamen, ministeries, een grondwet en een zich geleidelijk vormend leger, uiteindelijk omgedoopt tot *Tentara Nasional Indonesia* (TNI), dat voor een groot deel voortkwam uit oudere, deels in de Japanse tijd gevormde milities. Er werden Republikeinse gouverneurs benoemd, die tezamen met de *pamong praja* – het traditioneel Indonesische ambtenarenkorps –, de regionale afdeling van het *Komité Nasional Indonesia* en het leger het regionale bestuur uitmaakten. Plaatselijk werd de Republikeinse overheid vaak bijgestaan – en soms ook in de gaten gehouden – door vooral strijdorganisaties van jongeren, de *pemuda*, die zich al vroeg hadden opgeworpen als militante verdedigers van de onafhankelijkheid.[13]

Deze nieuwe staat werd al direct met vele acute problemen geconfronteerd. Zo waren sommige Japanse militaire leiders, die na de capitulatie door de geallieerden verantwoordelijk waren gesteld voor het handhaven van de status quo, ertoe overgegaan Republikeinse ambtenaren en strijdorganisaties uit de steden te verdrijven; de geallieerden en de Nederlandse troepen deden, in de context van de repatriëring van de Japanse troepen en de voormalige gevangenen in de Japanse interneringskampen, in de daaropvolgende maanden hetzelfde, waar nodig met geweld.[14] Maar de Republiek liet zich niet wegzetten. Al snel opereerden het leger en de Republikeinse ambtenaren vanaf het platteland, in plaats van steden zoals Jakarta of Makassar. Republikeinse leiders hadden nu eenmaal niet voor niks gezworen – in de

woorden van gouverneur van Sulawesi Sam Ratulangi – dat zij 'elke [centimeter] van Indonesia zouden verdedigen tegen de hebzucht van onze vijanden die ons land willen herkoloniseren'.[15]

De Republiek had op meerdere fronten te maken met tegenstand. Verschillende andere partijen maakten eveneens aanspraak op autoriteit en legitimiteit, met name in gebieden die op afstand lagen van het hart van de Republiek, dat zich bevond in en om Yogyakarta in Midden-Java. Inmiddels werkte het Nederlandse koloniale gezag aan de realisering van zijn federatieve plannen, gesmeed in samenwerking met gematigde Indonesische nationalisten die op een niet-revolutionaire wijze tot onafhankelijkheid en autonomie wilden komen. In verschillende delen van de archipel had de Republiek ook te maken met concurrentie, van groepen, bewegingen en lokale leiders die zich om uiteenlopende redenen verzetten tegen de politiek van de Republiek, soms uit eigenbelang of om zelf de lokale macht te behouden, vaak ook uit regionalisme of uit ontevredenheid met het verloop van de revolutie, in het bijzonder waar het ging om radicale sociale hervormingen. Plaatselijke strijdorganisaties en politici vonden soms dat de Republiek niet ver genoeg ging met haar revolutionaire plannen. Zo kon het gebeuren dat de Republiek de kant koos van traditionele, feodale Indonesische grootgrondbezitters waar deze groep anders door pemuda zou worden weggevaagd.

Zulke spanningen deden zich ook voor in het territoriale hart van de Republiek in Yogyakarta. Ook daar had de leiding van de jonge staat voortdurend te stellen met oppositie, die zich in de context van revolutie luid liet horen en zich vaak ook georganiseerd had, zoals jongeren en vrouwen. Een belangrijke inspiratiebron voor deze groepen vormde het ideaal van volkssoevereiniteit – *kedalautan rakyat* – dat ook was opgenomen in de grondwet van de Republiek. Strijdpunt vormde de daadwerkelijke uitvoering daarvan, opgevat als het streven naar een radicaal andere sociale en politieke orde.

Dergelijke interpretaties van de revolutie stonden evenwel op gespannen voet met het streven van de politieke leiding van de Republiek. Sukarno en Hatta hechtten grote waarde aan de opbouw van de staat en aan diplomatieke onderhandelingen; zij wilden de wereld een goed geordende, functionerende en moderne staat tonen.[16] Die opstelling leidde op allerlei manieren tot spanningen, zowel met sociaal-politieke bewegingen en milities als met delen van het leger, omdat die keuze voor onderhandelen, zoals legerleider Abdul Haris Nasution in een terugblik, meer dan 15 jaar later, zou schrijven, ten koste ging van het optuigen van 'een eenduidig, uitgesproken, gefaseerd [guerrilla]programma [en] het vestigen van een bevelsstructuur in Java en de

regionen waar [de revolutionaire jeugd] heentrok'.[17] 'Strijd of diplomatie' – waarbij zij die '100% merdeka' eisten, botsten met meer gematigde nationalisten – bleef tot het einde van de oorlog op alle niveaus een bron van soms scherpe interne conflicten.

Hoe de nieuwe staat werd vormgegeven en met welke zichtbare en onzichtbare spanningen dat gepaard ging, laat zich vertellen aan de hand van de geschiedenis van Yogyakarta, van begin 1946 tot eind 1948 de revolutionaire hoofdstad van de Republiek. De stad vormde in veel opzichten een levendige microkosmos, waarin vele ontwikkelingen samenkwamen, zoals blijkt uit het onderzoek dat Farabi Fakih in het kader van dit project verrichtte.[18]

Yogyakarta fungeerde bijna drie jaar als het symbolische centrum van de Republiek, als een hoofdstad zoals een hoofdstad er in de ogen van de leiding van de Republiek uit hoorde te zien. In een toespraak ter gelegenheid van de verhuizing van de regeringszetel van Jakarta naar Yogyakarta zei president Sukarno dat 'geen nationale staat stand kan houden zonder centralisme. Rusland heeft Moskou, Amerika heeft Washington, Engeland heeft Londen, Majapahit heeft Wilwatikta' – met die laatste verwijzing zette hij de Republiek impliciet neer als de erfgenaam van een roemrucht prekoloniaal rijk dat de gehele Indonesische archipel omvatte. In de praktijk waren niet alle centrale instellingen van de jonge staat ook daadwerkelijk in Yogyakarta gevestigd. Integendeel, ze waren verspreid over Java. Zo organiseerde het parlement vanuit zijn standplaats Purworejo, zestig kilometer ten westen van Yogya, rondreizende vergaderingen, die in steeds andere Republikeinse steden plaatsvonden. Het ministerie van Buitenlandse Zaken en het bureau van de eerste minister waren aanvankelijk in Jakarta achtergebleven, terwijl andere ministeries gebouwen in omliggende steden, zoals Surakarta en Klaten, hadden betrokken. Ook het militair hoofdkwartier zetelde elders, in twee grote centra, één in Bandung en het andere op Midden-Java.

Yogyakarta mocht dan een hoofdstad zonder moderne staatsmacht zijn, aldus Fakih, de stad fungeerde wel als symbolisch centrum, als een podium waar de revolutie en de onafhankelijkheid op uiteenlopende manieren werden vormgegeven – precies zoals Sukarno had geschetst. Het was een theater dat ook voor de rest van de wereld, voor diplomaten, journalisten en andere bezoekers, openstond, opdat deze zich konden overtuigen van

Leden van het voorlopige parlement, de KNIP (Komite Nasional Indonesia Pusat), zingen tijdens de Vierde Plenaire Zitting in Malang, Oost-Java, 1947. Bron: Cas Oorthuys, Nederlands Fotomuseum.

het bestaansrecht van de jonge natie. Yogyakarta, met zijn moderne hotels, winkels, restaurants, zijn drukke straten en avondvertier, verbeeldde de moderniteit en het nationalistisch elan, geëtaleerd door nationalistische rally's. Maar de stad was bovenal een symbolisch knooppunt, als onderdeel van de bewegingen van regeringsambtenaren, diplomaten, linkse pemuda uit de maatschappelijke elite, islamitische geestelijke leiders (*ulama*) en hun volgelingen, kunstenaars, professoren en studenten op weg naar hun diplomatieke of religieuze bijeenkomsten, theatervoorstellingen en kunsttentoonstellingen, en jeugd-, vrouwen- en arbeidersconferenties.

Dit performatieve nationalistisch gebruik van de straten en ruimten van Yogyakarta was bedoeld om de Indonesische natie zowel naar binnen als naar buiten toe te versterken, aldus Fakih. Nederlandse journalisten mochten de stad dan spottend betitelen als een fata morgana, Sukarno's modelrepubliek of droomstad, feit is dat Yogyakarta werd gepresenteerd als het centrum van de oosterse weerslag van westerse verlichtingswaarden. Sindu Sudjojono, door velen beschouwd als de vader van de Indonesische moderne schilderkunst, vertelde in zijn autobiografie over de strategieën die kunstenaars gebruikten bij het maken van nationalistische affiches. Geen affiches vol geweld, maar prenten die de snaren van het meest verfijnde culturele gevoel van de westerse wereld moesten raken, verwijzend naar grote schrijvers en filosofen, naar de Franse Revolutie, de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog en de geest van Willem van Oranje. 'Wij waren met hen in dialoog,' aldus Sudjojono.[19] Een linkse Nederlandse student, die in 1947 met een communistische internationale jeugdgroep de stad had bezocht en een kunstenaarstentoonstelling had bijgewoond, riep uit: 'Ik wist niet dat jullie hier tijd voor hadden!'[20]

De revolutionaire wereld die in Yogyakarta werd gecreëerd, had evenwel ook zijn beperkingen, aldus Fakih: 'om het toneelstuk werkelijkheid te laten worden, was het ook van belang dat de staat de rest van de Indonesiërs ervan kon overtuigen dezelfde ontwikkelingsgerichte waarden aan te nemen die het Republikeinse nationalisme hadden bezield.'[21] Anders gezegd: de bevolking moest worden meegenomen in dit beschavingsideaal, te worden overtuigd en gedisciplineerd, te beginnen met de pemuda, de jongeren, die de belichaming waren van de strijdlust van de natie en de belofte van de nieuwe mens.

Maar juist deze jeugd, die de ongedisciplineerde geestdrift (*semangat*) belichaamde, spotte met alles wat de 'officiële' Republiek als respectabel zag. De jongeren, voor zover ze niet uit de elite voortkwamen, lieten zich kennen met de hun kenmerkende mode – het losse kapsel, blote voeten in laarzen,

samuraizwaarden gedragen als een stok, *bambu runcing* – een geslepen bamboestok – gedragen als een geweer, hoofdbanden bloederig rood gedragen, de munitieriemen kriskras om de blote borst. De Indonesische politicus en diplomaat Ali Sastroamidjojo schrijft in zijn memoires over zijn eerste reis naar Yogyakarta:

> Er hingen veel pemuda met lange haren en wapens rond. Hun kleren hingen vaak aan flarden. Hun houding en manier van doen waren nog als die van strijders die net een oorlog hebben gewonnen. Ze voelen zich zegevierend, sterk en dapper om het hoofd te bieden aan de vijand die zich tegen hun staat en natie verzet of ... in feite tegen hen en hun groepen. Deze langharige pemuda, gewapende strijders zonder naam, met hun roekeloze gedrag, zijn de kracht van onze Revolutie. Zonder hen zou de geschiedenis van de onafhankelijkheid van ons land er totaal anders uit hebben gezien.[22]

De leiding van de Republiek probeerde zowel in woord als in concrete initiatieven uit deze jeugd een nieuwe mens met een nieuwe moraal te creëren en af te rekenen met wat zij beschouwde als niet-moderne en ongedisciplineerde krachten. Fakih concludeert dat de verlichte elite er niet in slaagde de kloof met de pemuda en andere bevolkingsgroepen te overbruggen en zijn modernistische idealen te realiseren.

De revolutionaire microkosmos van Yogyakarta stond niet alleen open voor sociale en culturele veranderingen, maar bood ook ruimte voor ideeën over gelijkheid van vrouwen, zoals Galuh Ambar Sasi laat zien in haar bijdrage aan dit onderzoek.[23] In de traditionele Indonesische geschiedschrijving over de Indonesische revolutie worden vrouwen vaak neergezet als primair betrokken bij gaarkeukens, het Rode Kruis, vrouwenorganisaties of vrouwencongressen. Uit haar bijdrage, onder andere gebaseerd op krantenonderzoek, blijkt echter dat vrouwen vanaf het begin van de Indonesische onafhankelijkheid niet slechts een ondergeschikte of dienende positie innamen. Veel vrouwen in Yogyakarta, afkomstig uit alle lagen van de bevolking, schikten zich niet naar het initiatief van de mannen, maar bepaalden zelf welke revolutionaire stappen zij wilden zetten.

Ze richtten organisaties op zoals *Persatuan Wanita Indonesia* (Perwani), een groep die ernaar streefde het nationale Vrouwencongres nieuw leven in te blazen. Het eerste congres had plaatsgevonden in december 1928 en werd bijgewoond door meer dan duizend vrouwen, waarmee het een breed en

belangrijk platform was. De volgende congressen werden gehouden in 1935 (Jakarta), 1939 (Bandung) en 1941 (Semarang); het Vijfde Indonesische Vrouwencongres, dat in 1942 wederom in Semarang zou plaatsvinden, werd afgelast vanwege de Tweede Wereldoorlog. Die bijeenkomst wilde Perwani alsnog organiseren, maar nu in het kader van een onafhankelijke staat. Als gevolg van Britse luchtaanvallen op Yogyakarta op 25 en 27 november 1945 moest de locatie van het congres worden verplaatst naar Klaten. Het bombardement verbond het emancipatiestreven zo bij uitstek met de strijd tegen de Britten en de Nederlandse pogingen tot rekolonisatie.

Deze laatste observatie sluit nauw aan bij de bevindingen van Mary Margaret Steedly, die in *Rifle Reports. A Story of Indonesian Independence* concludeerde dat de activiteiten die veel vrouwen in het kader van de revolutionaire strijd ontplooiden weliswaar betrekkelijk traditioneel genderconform waren, maar door de context waarin ze werden verricht een emanciperend, revolutionair elan kregen.[24] De wens tot emancipatie, aldus Sasi, uitte zich op diverse manieren en gaf vaak aanleiding tot conflicten en botsingen, zowel binnen het gezin als daarbuiten. Alledaagse spanningen kregen daarmee een collectieve, revolutionaire lading.

Voor Chinese vrouwen in Yogyakarta bracht de revolutie niet alleen revolutionair elan, maar confronteerde hen ook weer met hun kwetsbare positie als minderheid. Liem Gien Nio, de eigenares van restaurant Oen, bijvoorbeeld, veranderde de werkkleding van haar kelners en serveersters in een nieuw uniform dat leek op dat van Sukarno: een wit overhemd, een broek en een zwarte peci. Zo gaf zij uiting aan haar identiteit als burger van de nieuwe Republiek. Niettemin kreeg zij te maken met negatieve stereotypen en werd zij bespot als 'Cino loleng' (gekke Chinees).[25]

Rivaliteit

Hoe hoog de spanningen in het Republikeinse kamp konden oplopen bleek na het Renville-akkoord van januari 1948. Dat akkoord volgde op langdurige onderhandelingen, nadat Nederlandse troepen tijdens Operatie Product veel gebied hadden veroverd, waaronder de rijkste delen van Java. Het akkoord dwong de Republiek het verloren terrein als Nederlands gebied te erkennen en haar leger uit Oost- en West-Java terug te trekken – tot ongenoegen van veel van de betrokken militairen, politici en populaire leiders. Daarbij kwam dat de legerleiding had aangekondigd over te willen gaan tot een drastische inkrimping en reorganisatie van de strijdkrachten. Milities in West-Java rekenden het de leiding van de Republiek aan dat zij de princi-

pes van de onafhankelijkheidsstrijd had verloochend door te onderhandelen met de Nederlanders, waarmee zij de indruk wekte onvoldoende vertrouwen te hebben in de kracht van revolutie.[26]

In Oost-Java waren het niet zozeer losse strijdgroepen, als wel Republikeinse legereenheden die zich tegen hun leidinggevenden in Yogyakarta keerden – en met succes, zoals blijkt uit onderzoek van Gerry van Klinken en Maarten van der Bent.[27] Hun studie spitst zich toe op wat zij, in navolging van socioloog Charles Tilly, betitelen als een 'revolutionaire oorlog', als een strijd tussen 'meerdere soevereiniteiten' op hetzelfde grondgebied waarvan de uitkomst werd bepaald door coalities van soms rivaliserende partijen. Zij laten zien dat Indonesische radicalen een bepalende invloed hebben uitgeoefend op het verloop van de revolutie; illustratief daarvoor is de biografie van kolonel Sungkono (1911-1977) en zijn optreden in Oost-Java. Zijn levensverhaal laat bij uitstek zien hoe tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, vooral in de fase na Operatie Product, radicaliteit en conformisme op elkaar inwerkten en afwisselend de boventoon voerden.

Sungkono, zoon van een kleermaker, speelde een leidende rol onder de jonge mannen die meevochten in de Slag om Surabaya in november 1945. Hij was toen commandant van een coördinerend orgaan dat *Badan Keamanan Rakyat* (BKR, Volksveiligheidsdienst) heette, de voorloper van de Indonesische strijdkrachten TNI. Opgeklommen in de hiërarchie van de TNI, begreep Sungkono begin 1948 maar al te goed dat het leger, in lijn met de wensen van de leiding van de Republiek en de – overigens niets eensgezinde – legerleiding, ingekrompen en gerationaliseerd moest worden, maar als revolutionair ging hij mee in de verontwaardiging die hierover onder zijn mannen heerste. Het rationalisatiebevel betekende een forse reductie van de Republikeinse strijdmacht en zou uiteindelijk ook – zo meende hij te weten – gericht zijn op een toekomstige opname van dat leger in een door Nederland geleide federale krijgsmacht. Sungkono organiseerde protestbijeenkomsten onder zijn gelijkgezinden in Oost-Java. Op 28 mei 1948 verklaarde hij zelfs dat de rationalisatie een plan was geweest dat Nasution in het kader van het Renville-akkoord was ingefluisterd door generaal Spoor en minister-president Beel. Als reactie stelden de autoriteiten in Yogyakarta Sungkono op non-actief; een 'eereraad' onder leiding van Nasution veroordeelde hem wegens insubordinatie en zette hem terug in rang.

De weerstand van de militaire eenheden die, net als Sungkono, vastbesloten waren een massaal volksleger in stand te houden, was weliswaar omvangrijk, maar lang niet de enige zorg van de regering in Yogyakarta. Haar gezag

werd ook door andere partijen uitgedaagd, te beginnen met linkse radicalen en populistische gewapende groepen, die aanvankelijk in Solo waren gelegerd en zich in september terugtrokken naar Madiun in Oost-Java. Deze groepen waren weliswaar in naam opgenomen in de Indonesische strijdkrachten, maar zij hadden hun eigen leiders en ideologie. Op 18 september 1948 besloot het *Front Demokrasi Rakyat* (FDR, Democratisch Volksfront), een samenwerkingsverband van onder meer de *Partai Sosialis*, de communistische PKI, de socialistische jeugdorganisatie Pesindo en de belangrijke vakbondsfederatie *Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia* (SOBSI) de plaatselijke regeringskantoren te bezetten – een stap die door Yogyakarta werd beschouwd als een communistische staatsgreep in het hart van Republikeins gebied. De regering die – in de woorden van Van Klinken en Van der Bent – 'zelf niet over voldoende manschappen beschikte om de radicalen die ze niet kende te onderdrukken, sloot [daarop] vrede met de radicaal die ze wel kende': Sungkono. Zij benoemde hem tot militair gouverneur van Oost-Java en droeg hem op de Siliwangi-divisie bij te staan bij het bloedige neerslaan van de zogenoemde Madiun-opstand – hetgeen ook gebeurde.

Kolonel Sungkono (rechts, met bloem in knoopsgat) tijdens een ontmoeting met Republikeinse troepen bij Kediri, september 1949. Bron: Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

Sungkono vestigde zich in een piepklein dorp op de ruige noordoostelijke hellingen van de vulkaan Wilis, tussen Madiun en Kediri. Sungkono's militairen controleerden de economie, die volledig zwart was. Koffieplantages werden bijvoorbeeld overgedragen aan lokale boeren, in ruil voor een deel van de opbrengst; er werd gehandeld in opium en wapens. Het was, aldus Van Klinken en Van der Bent, een situatie die niet lang zou duren. In de loop van 1950 begon men in Oost-Java ontevreden te worden over deze militaire controle. De pers omschreef Sungkono als een 'krijgsheer'. Uiteindelijk kreeg hij op 6 juni 1950 een kantoorbaan in Jakarta.

In West-Java had zich intussen een heel ander proces voltrokken. Nadat Nederlandse troepen dat gebied hadden bezet, riep de Sundanese aristocraat Musa Suriakartalegawa, volgens eigen zeggen op instigatie van Van Mook, in het voorjaar van 1947 de federale staat Pasundan uit. Lang zou dat niet duren; nog voor het eerste Nederlandse offensief was de staat al feitelijk ten onder gegaan – om vervolgens in februari 1948, vlak na het Renville-akkoord, door Nederland opnieuw tot leven te worden gewekt. Dat was ook mogelijk, omdat de Republikeinse troepen zich volgens datzelfde akkoord zouden terugtrekken – wat ze, in iedere geval formeel, ook deden.[28] Het bestuur van Pasundan was evenwel zwak en bleek niet bij machte het hele gebied onder effectief gezag te brengen, ook niet met steun van Nederlandse troepen. Daarbij diende zich een derde partij aan, de islamitische beweging *Darul Islam* (DI, Huis van de Islam), die streefde naar de vestiging van een islamitische staat in de archipel. De DI maakte gebruik van de zwakheden van de andere partijen en de heersende onvrede, maar ook van de diplomatieke onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek. Dit alles leidde ertoe dat de DI op 7 augustus 1949 haar eigen staat uitriep, *Negara Islam Indonesia,* midden op grondgebied waarover de Pasundan, Nederland én de Republiek zeggenschap claimden. Haar leger nam al snel delen van West-Java in en vocht vandaar tegen zowel de Republiek als tegen Nederland en de Pasundan-regering.[29] De bevolking in deze gebieden kwam daarmee in een buitengewoon precaire positie: waar lag hun loyaliteit, hoe moesten ze zich opstellen?

Geweld, steun en loyaliteit

Verschuivingen in machtsverhoudingen, zoals beschreven in de voorgaande paragraaf, leidden tot ingewikkelde situaties en dwingende keuzes voor de bevolking. Zij zag zich geconfronteerd met rivaliserende – potentiële en daadwerkelijke – autoriteiten die ieder voor zich aanspraak maakten op een politieke toekomst en op macht en legitimiteit, en daarmee op zeggenschap

over gemeenschappen. Waar één autoriteit heerste, werd een andere uitgesloten. De Republiek, bijvoorbeeld, weigerde deelstaten als onderdeel van een mogelijk toekomstige federatie te erkennen en zette deze weg als 'marionetten' van de Nederlanders.[30]

Waar verschillende autoriteiten botsten, moesten plaatselijke gemeenschappen het dikwijls ontgelden. Revolutionaire oorlogen, zoals het Indonesisch-Nederlands conflict kan worden bestempeld, worden wel eens aangeduid als 'oorlog onder de mensen' met als inzet hun steun en loyaliteit.[31] In werkelijkheid, echter, richtte de oorlog zich ook *tegen* mensen, waarbij verschillen tussen de diverse plegers van geweld en hun uiteindelijke doelen dikwijls niet altijd even duidelijk waren. Dat gold in het bijzonder voor de grensgebieden, waar verschillende 'spheres of influence' elkaar raakten of overlapten – gebieden en plaatsen waar de strijd om de bevolking door potentiële machthebbers vaak met alle beschikbare middelen werd gevoerd.

Voor alle partijen was geweld het middel bij uitstek om steun af te dwingen. Het dreigen met en toepassen van geweld tegen burgers hadden een functie: ze konden, simpel gezegd, de gewenste orde in de chaos scheppen. Geweld, gericht tegen individuen, dorpshoofden, Republikeinse én Nederlandse bestuurders en strijders, en zelfs hele (etnische) gemeenschappen, bood machthebbers-in-wording de mogelijkheid knellende problemen op te lossen: gevangenen, uitgehongerden, verdrevenen en doden waren immers ongevaarlijk, terwijl twijfelaars – al was het maar voor de schijn – konden worden bekeerd tot aanhangers.[32] Republikeinse strijders konden met hun gewapende aanwezigheid sympathisanten over de streep trekken, richting daadwerkelijk verzet, terwijl twijfelaars werden bedreigd en verdachten uitgeschakeld. Nederlands geweld, in al zijn variëteit, had vooral een dempende werking op politieke voorkeuren en idealen onder de bevolking en kon deze zelfs (tijdelijk) uitschakelen – zo goed als het Indonesisch geweld, dat een tegengesteld doel diende. Beide partijen opereerden vanuit de overtuiging dat zij het beste wisten wat goed was voor deze bevolking, of dat nu Nederlandse bescherming was of juist het afwerpen van het koloniale juk.[33]

Alle strijdende partijen maakten dus doelbewust gebruik van geweld, vaak tegen burgers, om te laten zien wie in een bepaald gebied de scepter zwaaide. Tegen deze achtergrond kan – wellicht wat cynisch – worden beargumenteerd dat de massamoord op meer dan duizend Chinezen in Tangerang (West-Java) door revolutionaire strijdgroepen niet alleen gezien moet worden als een dramatische, plaatselijke etnische zuivering, maar ook als een bevestiging van het primaat van pemuda in deze stad, ten koste van het meer

traditionele gezag. De Chinezen werden beschouwd als handlangers van het Nederlandse koloniale bewind en hun uitschakeling stond daarmee symbool voor het succes van de Indonesische onafhankelijkheid.[34] Op vergelijkbare wijze moest de zichtbare gruwelijkheid waarmee, al dan niet opkomende, plaatselijke Indonesische leiders in de eerste maanden van de Indonesische revolutie – die in Nederland bekend is geworden als de Bersiap-periode – juist Indo-Europeanen lieten afslachten, hetzelfde onderstrepen: de tijd van Nederlandse onderdrukking was voorbij. Het geweld creëerde bovendien een band tussen leiders en volgelingen.[35]

Een vergelijkbare dynamiek kenmerkte het Nederlandse geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Dat geweld was per definitie koloniaal en repressief. Gewelddadig optreden en het dreigen daarmee markeerden een terugkeer naar, dan wel een bevestiging van, de oude orde en dempte mogelijke uitingen van verzet daartegen, inclusief politieke activiteiten ten faveure van de Republiek. Geweld in de publieke ruimte had een afschrikwekkende of intimiderende functie: lijken van vermeende daders werden bijvoorbeeld langs de weg opgehangen of niet weggehaald nadat zij waren doodgeschoten. In één notoir geval werd het hoofd van een verzetsstrijder op de plaatselijke markt op een hek gespietst.[36] Deze terreur had, puur vanuit utilitair oogpunt bezien, effect. Nadat Westerling en het Depot Speciale Troepen een spoor van dood en verderf door Sulawesi hadden getrokken, nam het grootschalig en georganiseerd anti-Nederlands verzet sterk af. Op Bali maakte kortstondig maar zeer intensief geweld de weg vrij voor Van Mooks plannen voor een federatief Indonesië – en daar zorgde Westerlings geweld in Zuid-Sulawesi dus ook voor.[37]

Waar 'vriend' en 'vijand' moeilijk van elkaar te scheiden waren – kenmerkend voor een guerrilla – werd geweld, door alle betrokken partijen, vaker en intensiever toegepast. Als gevolg daarvan vielen vele dorpen ten prooi aan Nederlandse patrouilles en eenheden, die vaak zonder veel omhaal burgers doodschoten. Aan de andere kant vermoordde bijvoorbeeld de *Laskar Pemberontak Turatea* (Laptur), een strijdgroep in Turatea, Zuid-Sulawesi, begin 1947, uit naam van de revolutie grote aantallen dorpelingen die hadden samengewerkt met het Nederlands gezag, op verdenking van antirevolutionair gedrag.[38] Ook in deze gevallen was het geweld verre van 'nutteloos'; het was integendeel de uitkomst van een interne logica, waarmee het karakter ervan impliciet werd gelegitimeerd.

Een treffende illustratie van de wijze waarop verschillende partijen geweld inzetten om de bevolking aan hun kant te krijgen vormden de gebeurtenissen

De lichamen van circa dertig Indonesiërs, gearresteerd en doodgeschoten door het Depot Speciale Troepen (DST) als represaille voor een aanval op de gevangenis en woningen van twee Nederlandse functionarissen in Kampong Barroe, Zuid-Sulawesi, begin januari 1947. Kort hierna werden nog eens 24 gevangenen geëxecuteerd. De lichamen bleven op last van de commandant een halve dag liggen. Bron: H.C. Kavelaars, NIMH.

na het Akkoord van Renville, in januari 1948. In deze overeenkomst werd, zoals hiervoor al werd aangegeven, bepaald dat de de TNI zich uit Oost- en West-Java zou terugtrekken, achter de bestandslijn, richting Yogyakarta. Ook zou er een plebisciet worden georganiseerd, waarmee de bevolking zich kon uitspreken voor autonomie binnen de door Nederland nagestreefde federatieve staat Indonesië. Hoewel de TNI zich keurig aan de afspraken tot terugtrekking leek te houden, bleven er over heel West-Java genoeg pro-Republikeinse gewapende groepen achter om druk op de bevolking uit te oefenen en zo de stemming rond het plebisciet te beïnvloeden. Op hun beurt gebruikten

Nederlandse militairen veelvuldig geweld om dorpelingen op hardhandige wijze duidelijk te maken hoe zij zich dienden te gedragen.

Hoe zeer de bevolking vermalen kon worden tussen verschillende partijen bleek eind januari 1949 in de omgeving van Sukabumi. Vier dagen nadat een truck van het Rode Kruis op een door guerrilla-troepen geplaatste landmijn was gereden, waarbij twee militairen het leven verloren en een zwaar gewond raakte, volgde een grootscheepse wraakoefening: para's van het Korps Speciale Troepen fusilleerden 116 inwoners van verschillende dorpen, waaronder bejaarden en kinderen, en vernielden daarnaast 90 huizen met mortiervuur.[39] De dorpshoofden uit de streek wendden zich daarop in een smeekbede tot het hoofd van de federale staat Pasundan, waarin ze een vergelijking trokken met de oorlogsmisdaden van de Duitsers en de Japanners en vroegen om gerechtigheid. De dorpsleiders erkenden dat er mensen waren die een bepaalde 'politieke trend omarmden' waar de Nederlanders niet van hielden, maar dat dit geen reden was om de dorpen 'op te ruimen'.[40]

Na deze klachten stelde het Nederlandse bestuur een onderzoek in. De uitkomst was, dat er geen sprake was van wraak, maar 'dat velen als slachtoffer zijn gevallen, door gebrek aan begrip over en weer tussen de plaatselijke mil. Macht en de bevolking, zonder dat aan een van beide zijden fouten aanwijsbaar zijn'. De legerleiding besloot daarom de zaak te laten 'rusten' – al hield legerleider Spoor aan de afhandeling van deze zaak er zelf een wat nare smaak over. Nog voordat de zaak was afgehandeld, hadden de dezelfde Rode Baretten evenwel opnieuw een bloedbad aangericht, in dezelfde streek, met als gevolg 77 doden, naast 5 verkrachtingen en 177 gevallen van berovingen.[41]

En zo zijn er talloze voorbeelden te geven van geweld – van het 'zuiveren' van dorpen tot executies zonder proces en massale interneringen – dat primair diende om de bevolking tot steun of medewerking te dwingen, van de kant van alle betrokken partijen en niet zelden – in ieder geval aan Nederlandse kant – met een beroep op 'militaire noodzaak'.[42] Datzelfde argument van 'noodzaak' leidde er ook aan de kant van de revolutionairen toe dat doelwitcategorieën steeds groter en breder geïnterpreteerd konden worden en geweld al snel een revolutionair karakter kreeg aangemeten. Geuniformeerde strijders konden zomaar dorpsleiders beroven.[43] Personen die bestuurlijke functies bekleedden in door Nederland bezet gebied, waren collaborateurs die vermoord konden worden.[44] Indonesische afdelingsmanagers van Nederlandse plantages werden als verraders ontvoerd of vermoord, soms samen met hun families.[45] Waar hun politieke sympathieën werkelijk lagen, was daarbij onbelangrijk.

In Depok, nabij Jakarta, werden Europeanen en Indo-Europeanen eind 1945 het doelwit vanwege hun 'sterke verbintenis met het Nederlandse koloniale bewind' en hun hoge economische status als gevolg van grootgrondbezit, zoals blijkt uit onderzoek van Tri Wahyuning M. Irsyam.[46] Hoewel het geweld dat over de bewoners van Depok in oktober van dat jaar neerdaalde – met meer dan twintig doden als gevolg – werd gepleegd door Indonesiërs versierd met 'rood en witte symbolen', leek de platte wens om deze grondbezitters van hun rijkdommen te ontdoen de boventoon te voeren. De daders 'namen waardevolle spullen mee, plunderden' en gooiden alles zonder waarde weg, 'zodat de wegen op de privélanderijen bezaaid lagen met bezittingen'.[47]

Reacties en loyaliteiten

Oog in oog met het geweld dat rivaliserende partijen gebruikten om een gebied te bezetten en de bevolking met steun van lokale sympathisanten onder controle te krijgen, sloegen lokale en regionale bestuurders, of zelfs hele gemeenschappen en masse voor kortere of langere tijd op de vlucht. Waar Republikeins geweld te dichtbij kwam, sliepen zij in rijstvelden of zochten zij een nachtelijk heenkomen in door Nederland gecontroleerde steden of zelfs op Nederlandse posten.[48] Bewoners vluchtten voor en ook tijdens aanvallen, wat leidde tot enorme vluchtelingenstromen – als we tenminste mogen afgaan op krantenberichten, met de mogelijkheid dat gebeurtenissen om propagandistische redenen werden uitvergroot of juist gebagatelliseerd. Zo verlieten duizenden Chinezen medio 1946 Tangerang toen de onlusten daar begonnen.[49] Mensen ontvluchtten Subang toen Nederlandse troepen richting de stad oprukten tijdens het Nederlandse offensief in de zomer van 1947.[50] In Sumatra brachten gevechten eveneens evacués op de been, slachtoffers van de strategie van verschroeide aarde van de TNI. Ontheemd in Republikeins gebied, probeerden tienduizenden naar hun woonplaatsen terug te keren, die nu in Nederlands bezet gebied lagen.[51] Hele dorpen werden soms welhaast uitgestorven aangetroffen, zoals Wonosobo in Midden-Java in januari 1949.[52] Volgens Nederlandse bronnen probeerden in maart 1947 circa 3000 personen vanuit Republikeins territorium naar Nederlands gebied te komen, op zoek naar werk.[53] Als gevolg van deze rondtrekkende mensenmassa's ontstonden op Java vele kampen waar vluchtelingen, zowel Indonesiërs als Europeanen, moesten worden gevoed en gekleed. Over heel Sumatra en Java zochten mensen naar veiligheid, zowel op Nederlands als Republikeins grondgebied, en soms bewegend tussen beiden.[54]

Waar één machthebber op overtuigende wijze autoriteit uitstraalde, had dit een aanzuigende werking en verkreeg deze steeds meer steun. Individuen en groepen gingen een nieuwe affiliatie aan met de sterkste partij in een gebied, ten koste van een eerdere verbintenis met een andere partij. Daar waar Nederlandse troepen geloofwaardig heersten, kon het gebeuren dat leden van de volksmilities (*laskar rakyat)* de wapens neerlegden. Een militair-politiek overwicht kon steun opleveren; dit is terug te zien op verschillende tijdstippen en momenten. Waar Pasundan, de federale staat in West-Java, sterk genoeg leek, kwamen Republikeinse ambtenaren zich melden voor werk, zoals in mei 1947 in Bogor gebeurde.[55] Met het Nederlandse machtsvertoon tijdens de inname van de stad Sukabumi in augustus 1947 nog vers in het geheugen, begrepen Republikeinse ambtenaren maar al te goed hoe ze het Nederlandse verzoek tot medewerking moesten interpreteren.[56] In tal van door Nederland bezette gebieden waren daarnaast Republikeinse schaduwbesturen of -bestuurders actief. Waar, op haar beurt, de Republiek en haar vertegenwoordigers sterk leken, gebeurde het omgekeerde, en kozen Indonesiërs die samenwerkten met Nederlanders in het geheim partij voor de Republiek, soms zelfs door verzetsdaden te plegen.[57]

Het partij kiezen als reactie op verschuivingen van frontlijnen en machtsverhoudingen was één ding, iets anders was het wanneer een gemeenschap tussen twee of meerdere partijen bekneld dreigde te raken. In zulke gevallen zagen de dorpelingen zich genoodzaakt hun aandacht tussen machthebbers te verdelen. Zo tekenden dorpsleiders en hun volgelingen midden in Nederlands gebied verklaringen dat zij achterblijvende verzetscellen ondersteunden.[58] Niet zelden werden ook krachtige signalen afgegeven: zo vermoordden TNI-soldaten in september 1947 sympathisanten van de federale *Daerah Sumatra Timor* in Tebing Tinggi, Noord-Sumatra, opdat andere inwoners wisten waar hun sympathie zou moeten liggen; zo werd dit althans in Nederlandse bronnen opgetekend.[59] Voor vele dorpelingen in de deelstaat Pasundan, waar het 'officiële' gezag niet effectief was, betekende de precaire machtsbalans dat zij in 1949 ook strijders van de Darul Islam gingen ondersteunen.[60]

Voor de Chinese bevolking was de situatie op veel plaatsen bijzonder nijpend. Zo probeerden de Chinese gemeenschappen in en rond Medan, Noord-Sumatra, wel los te komen van traditionele belangenvertegenwoordiging via Nederlandse kanalen, maar Indonesiërs wantrouwden hen, ondanks hun sympathie voor de revolutie.[61] Om zichzelf en hun bezittingen tegen revolutionair geweld te beschermen, organiseerden de Chinezen in

Medan in januari 1946 – eerst onder Britse en later onder Nederlandse vlag – een veiligheidscorps, de *Pao An Tui*.[62] Afdelingen van dit corps zouden eveneens met Republikeinse autoriteiten samenwerken, maar al snel raakten pemuda en Chinezen slaags.[63] Uiteindelijk keken Chinezen in Medan toch naar Nederlandse autoriteiten voor meer bescherming; de Pao An Tui werd daarop in het Nederlandse veiligheidssysteem geïncorporeerd.[64] Op Java en Sumatra tekenden zich vergelijkbare patronen af.

Hoe ingewikkeld de verhoudingen op regionaal of lokaal niveau konden liggen, wordt duidelijk uit de microhistorische studie van Taufik Ahmad over de regio Polombangkeng, in Zuid-Sulawesi, in de jaren 1945-1949.[65] Ahmad onderzocht de rol en de positie van de verschillende groepen in deze regio, de allianties die zij aangingen, en hun relatie ten opzichte van wisselende autoriteiten. De revolutie en de Nederlandse pogingen tot herstel van zijn koloniale macht creëerden een nieuwe arena voor een politieke concurrentie tussen elites, waarbij ook de bevolkingslagen daaronder werden betrokken. Daarbij speelde banditisme, dat diep verankerd was in de samenleving, een cruciale rol.

Deze machtsstrijd laat zich goed begrijpen aan de hand van een analyse van de geschiedenis van de *toloq* in Polombangkeng. Deze toloq zijn een sociale groep, bestaande uit onverschrokken, sterke mensen met aanzien, die niet aarzelden de wet te overtreden om hun doelen te bereiken. Het begrip toloq verwijst naar scherpzinnige en toegewijde leiders van dieven en wordt dan ook vaak geassocieerd met banditisme.[66] Tijdens de omwentelingen in Zuid-Sulawesi werden deze toloq geconfronteerd met verschillende keuzes: aansluiting zoeken bij pro-Republikeinse allianties of bij de *Netherlands Indies Civil Administration* (NICA), of toch ongrijpbaar blijven. Ook speelden hun uiteenlopende relaties met de lokale adel een rol. Deze was onderling verdeeld, waarop de NICA met succes probeerde een deel van hen over te halen om haar kant te kiezen. Belangrijk was dat de koninklijke familie van Bajeng – de naam waaronder Polombangkeng oorspronkelijk bekendstond – zich uitdrukkelijk positioneerde als aanhanger van de Republiek Indonesia. Vervolgens verscheen de deelstaat Oost-Indonesië (*Negara Indonesia Timur*, NIT) op het toneel – een constructie die enerzijds werd geïnterpreteerd als een poging van Nederland om zijn macht te behouden, maar anderzijds een uitweg leek te kunnen bieden uit het dilemma van de keuze tussen een pro-Republiekhouding en een pro-Nederlandse houding. Voor de verschillende toloq creëerde deze ingewikkelde machtsconstellatie ruimte voor nieuwe allianties, verschuivingen in allianties en/of mogelijkheden om oude allianties te versterken. Daarbij bedienden zij zich van gewelddadige praktij-

ken: overvallen, diefstallen, het in brand steken van huizen, en executies van vermeende tegenstanders en 'spionnen' – NICA-aanhangers in het geval van pro-Republikeinse toloq, en Republikeinen voor pro-Nederlandse toloq.

Net als elders waren de scheidslijnen in Polombangkeng allerminst strak getrokken. Een opmerkelijk aspect van de revolutionaire allianties was dat het nogal eens voorkwam dat iemand samenwerkte met de Nederlanders, maar dat zijn kinderen strijders hielpen die aanhangers waren van de Bajeng-familie. Ze waren dan bijvoorbeeld betrokken bij het verstrekken van voedsel en schuilplaatsen. Anderzijds kwam het ook voor dat een familielid dat zich bij de Bajeng-strijders had aangesloten, werd verzorgd in het huis van een pro-Nederlands familielid.[67]

Zo zijn er legio voorbeelden, door alle regio's en alle partijen heen, waaruit blijkt dat de grenzen en loyaliteiten in deze jaren van oorlog en revolutie vaak fluïde waren. Dat gold ook voor de verhouding tussen de deelstaat Oost-Indonesië (NIT) en de Republiek. Ondanks het onderlinge geweld stonden deze partijen soms minder scherp tegenover elkaar dan wel wordt gedacht en zeker dan het Nederlandse bewind lief was. Voor veel politici kwam deelneming aan de NIT voort uit een strategische keuze, eigenbelang of opportunisme, of een combinatie daarvan, terwijl ze tegelijkertijd niet ver afstonden van de idealen van de Republiek, zoals Sarkawi B. Husain in zijn studie over Oost-Indonesië laat zien.[68] Sommigen zagen de NIT zelfs in de eerste plaats als een middel om bruggen te slaan – reden waarom ze ervoor pleitten de rood-witte vlag en het volkslied 'Indonesia Raya', de symbolen van de Republiek, ook te gebruiken voor de NIT. Volgens pro-Republikeinse NIT-politici zouden het zingen van een gedeeld volkslied en het hijsen van één nationale vlag de vrede in de hele archipel bevorderen.

Naarmate, tegen 1949, voor steeds meer mensen duidelijk werd dat de Republiek aan het langste eind zou trekken, werd het voor sommigen makkelijker, maar voor anderen noodzakelijker om kleur te bekennen. Republikeinse 'schaduwbesturen', die soms al jaren actief waren, traden naar voren in West- en Oost-Java en Sumatra, terwijl tal van federale politici en bestuurders zonder veel omhaal de kant van de Republiek kozen. Datzelfde gold ook voor paramilitairen en politieagenten in Nederlandse dienst in Java en Sumatra, waarvan velen overigens al in de loop van 1948 en masse waren gedeserteeerd, was het niet uit politieke overtuiging dan wel uit angst aangevallen, ontvoerd of vermoord te worden. Ambtenaren uit de deelstaat Pasundan trokken weg met de Nederlandse troepen en bestuurders, om enkele weken later terug te keren en zich achter de Republiek te scharen.[69]

Tot slot

Een belangrijk doel van het onderzoeksprogramma was het optreden van de Nederlandse krijgsmacht tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog te situeren in zijn historische, politieke en internationale context. Die context werd in de eerste plaats gevormd door de revolutionaire ontwikkelingen in Indonesië – het zijn deze ontwikkelingen die het onderwerp van dit hoofdstuk vormden.

Genoemde context was aanzienlijk complexer en gelaagder dan het beeld dat in Nederland, maar ook in Indonesië, in de publieke herinneringscultuur is blijven hangen: het beeld van één oorlog tussen de Republiek en Nederland. Die voorstelling is uiteraard zelf weer een product van de geschiedenis – gevoed in de Republiek, zoals al doorklonk in de woorden van Wolter Mongisidi waarmee dit hoofdstuk begon, en vervolgens keer op keer herhaald en gesanctioneerd. In Nederland is het eendimensionale beeld in de publieke herinneringscultuur – niet zozeer in de historiografie – pas later ontstaan; tijdens de oorlog werd juist gehamerd op de verdeeldheid en de 'chaos' bij de Indonesische nationalisten – uiteraard ter rechtvaardiging van de Nederlandse herbezetting.

In dit hoofdstuk is getracht een beeld te geven van de gelaagdheid en complexiteit van de Indonesische revolutie, door te focussen op regionale ontwikkelingen en bewegingen, niet alleen rond het thema geweld maar ook op politiek en sociaal gebied. En dat levert een zeer divers beeld op: er waren grootse en meeslepende ambities – volledige onafhankelijkheid van Indonesië, een sociale revolutie, een nieuwe mens – maar er was ook een complexe dagelijkse realiteit, waarin sommigen zich, eenvoudig om te overleven in tijden van oorlog, engageerden met uiteenlopende kleine, soms zelfs persoonlijke idealen, die tezamen leidden tot 'de' revolutie.

Uit verschillende deelstudies van dit onderzoeksproject rijst een beeld op van rivaliteit, maar ook van fluïditeit en ambiguïteit waar het gaat om grenzen tussen partijen en de loyaliteit van burgers. Die fluïditeit geldt zelfs voor de categorieën van daders en slachtoffers. Indonesiërs, Chinezen, Nederlanders en Indo-Europeanen en anderen waren niet slechts slachtoffers of daders, juist omdat het geweld in deze revolutionaire oorlog fungeerde als een middel om lokaal of regionaal aanwezige gemeenschappen – Indonesiers, Chinezen, Indo-Europeanen – aan een bepaald programma te binden, hen tot loyaliteit en steun te dwingen, en zodoende de positie van andere partijen te ondergraven. De niet-strijdende individuen en gemeenschappen stonden vaak aan het eind van de keten van geweld en werden al snel het

slachtoffer van de elkaar uitsluitende partijen, die streden om macht en legitimiteit. Nederlandse militairen, onder Nederlandse vlag strijdende Indonesiërs of Chinezen waren daarbij als daders betrokken, maar ook pemuda, militairen van het Republikeinse leger of, bijvoorbeeld, communistisch of islamitisch georiënteerde strijdgroepen.

Ook de autoriteit van de Republiek was in het eigen territoir niet onbetwist. In verschillende gebieden werd zij geconfronteerd met rivaliserende partijen, zoals de Darul Islam-beweging en linkse revolutionairen – die zich overigens ook na 1950 zouden blijven roeren. De heterogene maar nationalistische jeugdbeweging, collectief aangeduid als pemuda, eiste een voorwaartse, compromisloze houding van de Republiek, gestoeld op *perjuangan*, strijd, en honderd procent onafhankelijkheid. Dit botste met de ambities en strategie van de leiding in het politieke hart van de Republiek, Yogyakarta. En ook die rivaliteit escaleerde regelmatig tot geweld.

In gebieden waar meer dan één van deze autoriteiten-in-wording opereerden, vaak in grensgebieden, zag de bevolking zich geconfronteerd met meerdere partijen, die elk steun verlangde en deze desnoods met geweld probeerde af te dwingen. Dat was een bijzonder riskante positie. Lokale gemeenschappen ontwikkelden een strategie van verschuivende en meervoudige loyaliteiten, in de hoop zo te ontsnappen aan geweld dat bij uitblijven van die steun bijna onherroepelijk zou volgen, maar ook om zelf invloed te verwerven of toegang te krijgen tot voedsel en kleding.

Waar één autoriteit zich in een bepaald gebied voor een langere periode kon laten gelden, nam de loyaliteit aan andere autoriteiten doorgaans af, of leek zelfs geheel te verdwijnen. Zo'n demonstratieve overgang markeerde gehoorzaamheid aan het nieuwe gezag en voorkwam wraak voor eerdere 'collaboratie'. Voor het Nederlandse bestuur en de Nederlandse strijdkrachten, maar evengoed voor hun Republikeinse tegenhangers, kwamen zulke verschuivingen in loyaliteit vaak als een onaangename verrassing, omdat zij dachten 'grip' te hebben op de bevolking. De Republiek trok uiteindelijk aan het langste eind. Aan het einde van de oorlog bleek pas goed hoezeer de balans doorsloeg in het nadeel van Nederland: terwijl de steun voor de Republiek alleen maar massaler was geworden, bleek de lokale steun voor het Binnenlandse Bestuur grotendeels te zijn verdampt.

3.

‘Gegevens kosten levens’

De inlichtingenstrijd om Indonesië, 1945-1949[1]

Rémy Limpach

Inleiding

‘Je moet hem met een hamer op het hoofd slaan, dan zul je er meer uit krijgen.’ Majoor Willem Wasch (KNIL), het hoofd van de Territoriale Inlichtingendienst van West-Borneo, gaf dit advies op 24 september 1948 aan een verhoorder tijdens de ondervraging van de Indonesische gedetineerde Mulyono in Pontianak. Het was voor Wasch kennelijk een normale gang van zaken om zwijgzame gevangenen met bruut geweld aan de praat te krijgen.[2]

Wasch was zeker niet de enige Nederlandse inlichtingenmilitair die er gedurende de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zo over dacht – en daarnaar handelde. Toch zou het twintig jaar duren voordat zulke inhumane verhoorpraktijken in Nederland bij een breder publiek bekend werden. Dit was vooral te danken aan klokkenluider Joop Hueting, wiens televisie-interview

Twee militairen buigen zich in een kaartenkamer over een reliëfmaquette met een landschap in de omgeving van Bogor. . De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten probeerden op kaarten en maquettes als deze de posities van Indonesische strijdkrachten bij te houden. Java, juli 1947. Bron: Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

bij de VARA-rubriek *Achter Het Nieuws* in 1969 een open zenuw raakte. Hueting, die zowel in de Koninklijke Landmacht als in het KNIL bij een inlichtingensectie had gediend, omschreef kalm en nauwkeurig allerlei gruwelen waaraan hij ook zelf had meegedaan. Het schokkendst was zijn relaas over tijdens verhoren gepleegde martelingen, volgens hem een standaardpraktijk bij de inlichtingendiensten. Huetings opzienbarende onthullingen dwongen de regering tot een reactie, die drie maanden later volgde in de vorm van de *Excessennota*. Het haastig uitgevoerde regeringsonderzoek bevestigde volgens minister-president Piet de Jong (KVP) dat 'de krijgsmacht als geheel zich correct heeft gedragen' en dat er geen sprake was geweest van 'systematische wreedheid'. De premier maakte wat 'systematische wreedheid' betreft echter een 'voorbehoud' ten aanzien van de massamoord in Zuid-Sulawesi, 'en – hoewel vrijwel geen archiefmateriaal ter zake is aangetroffen – ook voor hetgeen kan zijn geschied ter verzameling van inlichtingen omtrent de tegenstander'.[3]

Gedurende de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, grotendeels een guerrillaoorlog, was de inlichtingenstrijd cruciaal voor het behalen van succes. De Nederlandse contraguerrilla, die zich hoofdzakelijk kenmerkte door kleinschalig optreden en intensieve patrouillegang, stond of viel met het vergaren van actuele en betrouwbare inlichtingen. Niet minder belangrijk waren werkzaamheden op het gebied van *counterintelligence* en 'veldveiligheid'.[4] Zo vond, grotendeels achter de schermen, een grimmige inlichtingenstrijd plaats. Hierbij gebruikte zowel Nederland als de Republiek Indonesië diverse methodes, waaronder extreem geweld als moord, marteling en brandstichting. Dit geweld richtte zich vaak tegen ongewapende of gevangengenomen individuen, maar werd ook collectief toegepast.

In het kader van de beantwoording van de overkoepelende vraag van dit onderzoeksprogramma zal in deze bijdrage het in de inlichtingenstrijd gebruikte extreme geweld, vooral aan Nederlandse maar ook aan Indonesische kant, worden geanalyseerd en in een context geplaatst. Het mechanisme van dit geweld zal niet chronologisch, maar aan de hand van enkele casussen worden beschreven. Nagegaan wordt of de Nederlandse militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten daadwerkelijk systematisch martelden, zoals de *Excessennota* voorzichtig suggereert en door latere studies lijkt te worden bevestigd.[5] Met 'systematisch' wordt niet bedoeld dat overal en altijd werd gemarteld, maar wel dat de kans dat een opgepakte gevangene deze kwelling moest ondergaan levensgroot was. Voorts komen de oorzaken en de impact van deze en andere vormen van extreem geweld op de Indonesische bevolking aan bod. Deze impact is tot dusver nauwelijks onderzocht. Dat geldt

overigens ook voor het buiten de verhoorcentra gepleegde geweld en andere aspecten van de inlichtingenstrijd.

Het hoofdstuk begint met een uiteenzetting van het takenpakket, de organisatie en de personele middelen van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Daarna worden de door deze diensten toegepaste vormen van extreem geweld besproken. Vervolgens komt het Indonesische inlichtingenwerk aan de orde, geweldpleging incluis. Nadat enkele oorzaken en motieven voor Nederlands extreem geweld verder zijn uitgediept, sluit het hoofdstuk af met een analyse van het verloop van de inlichtingenoorlog.

Taken, organisatie en personeel

Het Nederlandse inlichtingenpersoneel in Indonesië stond tussen 1945 en 1950 voor een onmetelijke taak. Vooropstonden het vergaren, bewerken, analyseren en verspreiden van militaire, politieke, economische en topografische inlichtingen om commandanten, bestuurders en bewindspersonen in staat te stellen goed onderbouwde beslissingen te nemen. Op militair vlak was vooral behoefte aan kennis over de bewegingen en plannen van de Republikeinse troepen, zodat zij konden worden bestreden. De militairen te velde beseften maar al te goed hun afhankelijkheid van de inlichtingendiensten, hun 'ogen en oren'.[6] 'Een leger zonder een effectief werkende inlichtingendienst, is eenvoudigweg te vergelijken met een geblinddoekte bokser,' aldus een treffende vergelijking van oud-KNIL-officier Sjoerd Lapré.[7]

Tijdens de onafhankelijkheidsoorlog werden circa 5000 tot 6000 militairen voor het cruciale inlichtingen- en veiligheidswerk ingezet. Op een sterkte van 220.000 militairen aan Nederlandse zijde, was derhalve slechts 2,5 tot 3 procent van de militairen in het inlichtingendomein werkzaam. Wel stond een onbekend maar substantieel aantal Indonesische hulpkrachten het inlichtingenpersoneel terzijde: spionnen (informanten), tolken, gidsen en overgelopen 'laskars' (Indonesische strijders).[8]

Voor het vergaren van inlichtingen boorden de diensten een waaier aan bronnen aan. Informatie van personen (*human intelligence*), veruit de belangrijkste bron, was afkomstig van spionnen, gevangenen en deserteurs, de politie, bestuurders, alsmede de plaatselijke bevolking. Andere bronnen waren in beslag genomen of gevonden Republikeinse documenten, verkennings- en inlichtingenpatrouilles, onderschept (en gekraakt) Indonesisch berichtenverkeer en luchtfoto's. Het verzorgen van veiligheid vormde een tweede hoofdtaak. Onder dit brede begrip vielen zowel het tegengaan van vijandelijke spionage door infiltratie (contra-inlichtingen) als het waarborgen van de 'veld-

veiligheid': het veiligstellen van eigen inlichtingen, operaties, personeel, materieel en toegangen tot gebouwen en kampementen. Naast deze veeleisende kerntaken kregen de diensten in de chaotische praktijk van de guerrillaoorlog verschillende taken toebedeeld die buiten hun eigenlijke werkterrein lagen, waaronder bestuurstaken, justitieel onderzoek en politiewerk.[9]

Niet alleen het takenpakket was breed, vooral aan het begin van de oorlog was er ook een wildgroei aan diensten die veelal naast elkaar, langs elkaar en tegen elkaar in werkten.[10] Het burgerlijk bestuur, de politie en de krijgsmacht beschikten elk over eigen inlichtingencapaciteit, maar de militairen hadden de overhand. De bekendste militaire inlichtingendienst was de in 1942 in Australië opgerichte Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) – in 1948 omgedoopt tot Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI) – die rechtstreeks onder legercommandant Spoor viel. De NEFIS, die hoofdzakelijk strategische (politieke) inlichtingen vergaarde, bediende vooral de politieke en militaire top.[11] De marineleiding beschikte met de Marine Inlichtingendienst (MARID) over een eigen dienst, die zowel strategische als operationele inlichtingen vergaarde.[12]

Het gros van het inlichtingenpersoneel diende bij de troepen te velde en was vooral belast met het verzamelen van gevechtsinlichtingen en het verzorgen van veiligheid. De Mariniersbrigade had hiervoor vanaf 1946 haar eigen dienst, de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade (VDMB). Bij het KNIL en de KL waren op divisie-, brigade-, bataljons-, compagnies- en zelfs pelotonsniveau inlichtingen- en veiligheidssecties actief. Deze werden aangeduid als (Militaire) Inlichtingendienst (ID of MID)[13] of (Territoriale) Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (IVG of TIVG). Op de laagste niveaus ging het daarbij slechts om een paar man. Zo bestond de IVG van de compagnie 4-4-9 RI (vierde compagnie van het vierde bataljon van het negende regiment infanterie) uit een Nederlandse sergeant, twee Javaanse KNIL-militairen en enkele spionnen/informanten.[14] De troepeninlichtingendiensten hadden een eigen korpsgeest en keken vaak op de andere militairen neer. Deze wilden op hun beurt meestal weinig met de IVG'en te maken hebben en meden vooral de beruchte verhoorcentra.

De inlichtingencapaciteit moest vanaf 1945 op geïmproviseerde wijze vrijwel vanaf de grond worden opgebouwd. Dit kwam mede omdat het vooroorlogse KNIL niet over een gevechtsinlichtingendienst had beschikt. De na de bevrijding in Nederland door de landmacht opgezette opleiding voor inlichtingenpersoneel was uitermate beperkt en oriënteerde zich ondanks de toevoeging van KNIL-instructeurs op het westerse krijgstoneel. In de archipel vond op de kleine

inlichtingenposten ad hoc een aanvullende opleiding plaats. Nadat nieuwkomers als een soort stagiairs een paar weken praktijkervaring hadden opgedaan, stonden zij er alleen voor. Al snel kregen zij de zware verantwoordelijkheid een bestaande inlichtingenpost over te nemen of een nieuwe op te richten.[15]

Gezien het belang van human intelligence leunden de troepeninlichtingendiensten zwaar op hun netwerk van Indonesische, Chinese en Indo-Europese spionnen.[16] Vanwege hun veronderstelde kennis van land, cultuur en taal namen KNIL-militairen in alle schakels van de inlichtingenketen een dominante positie in. Aan de meeste IVG'en van de landmacht was dan ook KNIL- personeel toegevoegd.[17] Een geval apart waren de circa 130 gemilitariseerde burger-'tolken' van de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade. Deze zogeheten Employées Speciale Diensten (ESD'ers), een bonte verzameling van Indische Nederlanders, Molukkers, Javanen en Chinezen die onder meer als verhoorders optraden, drukten op hardhandige wijze hun stempel op de inlichtingenstrijd in Oost-Java.[18]

De Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen werkten vooral voor de commandant van hun eigen eenheid. Zo moest een bataljon-IVG de bataljonscommandant van inlichtingen voorzien. Het hoofd van de IVG maakte als hoofd van de sectie Inlichtingen deel uit van de bataljonsstaf. De kleine inlichtingensecties traden echter grotendeels zelfstandig en onconventioneel op. Van bovenaf werden zij nauwelijks geïnstrueerd en nog minder gecontroleerd. Volgens Van Doorn en Hendrix hadden zij dan ook min of meer carte blanche om 'alle middelen [te] gebruiken om hun doel te bereiken', wat een 'levensgrote kans op ontsporing inhield'.[19]

Vormen van extreem geweld en massa-arrestaties

Martelingen binnen en buiten de verhoorkamers

Van de hiervoor vermelde ontsporingen bij kleine inlichtingensecties is – met name voor martelingen bij het verhoren van gevangenen – in brieven, dagboeken, interviews en memoires, maar ook in wetenschappelijke studies, kranten, tv-documentaires, literatuur alsmede in bestuurlijke en militaire bronnen, een overvloed aan bewijs aanwezig. Een oud-krijgsraadmedewerker, Herman Burgers, verklaarde bijvoorbeeld in 2011 dat er routinematig werd gemarteld, door velen in die tijd omschreven als 'Japanse methodes'.[20] Anderen merkten op dat Nederlanders 'van de Mof niks [hoeven] te zeggen'.[21]

Er bestond een grote verscheidenheid aan mishandelingen en martelpraktijken, waarbij slaan en schoppen vaak de inleidende standaardbehandeling van zwijgzame gevangenen was. Behalve met de vuist sloegen de verhoorders ook met knuppels, slagringen, geweerkolven, stokken, planken, rotantakjes, zwepen, deegrollen, hamers, stenen en andere harde voorwerpen. Een andere methode was de 'waterproef' (*waterboarding*).[22] Ook het uitdoven van sigaretten tegen wangen, in neusgaten of op andere lichaamsdelen van gevangenen, soms nog maar jongens, is gedocumenteerd. Hetzelfde geldt voor het uittrekken van haren, het laten knielen in stukjes glas en het inwrijven van zout in de door verhoorders opengesneden huid van gevangenen.[23]

Niet-fysieke kwellingen, zoals schijnexecuties, waren eveneens in zwang.[24] Het bewust weigeren van medische hulp na een mishandeling was een andere methode.[25] Ook door gevangenen in kleine en benauwde ruimtes op te sluiten, hen in pijnlijke houdingen vast te binden of hun voedsel of slaap te onthouden, poogde inlichtingenpersoneel hen aan de praat te krijgen.[26] Afgezien van de getuigenis van een ambtenaar van de Rijksvoorlichtingsdienst, waarover later meer, en een in de *Excessennota* genoemd geval van verkrachting op een NEFIS-buitenpost[27] zijn er weinig meldingen van seksueel geweld door inlichtingenpersoneel bekend. Dit kan deels worden verklaard door het feit dat de meeste gevangenen mannelijk waren. Vermoedelijk speelde ook mee dat over deze vorm van geweld, vanwege het taboe dat erop rust, nog hardnekkiger werd gezwegen dan over andere wreedheden.[28]

De meeste martelingen werden gepleegd door het vaste verhoorpersoneel, waartoe ook de ESD'ers, de 'tolken' van de VDMB, behoorden. Veel minder bekend is dat ook de overgelopen Indonesische strijders, de 'laskars', en spionnen hardhandige verhoren afnamen. Zo beschreef inlichtingensergeant Fokke Dijkstra (KL) hoe 'hun' laskars in mei 1948 vijf gevangenen verhoorden: 'Nog erger als bij de moffen. Als ze dat bij de C.G.D. [Commissie van Goede Diensten] wisten of als de Overste dat wist was het niet best.'[29] Soms namen ook militairen van andere eenheden, onder wie een enkele verpleger, aan martelingen deel.[30] Verschillende politiekorpsen, de Militaire Politie en de Veiligheidsbataljons (Indonesische hulptroepen) gingen bij ondervragingen eveneens geregeld over de schreef.[31]

Volgens Burgers vond het martelen van Indonesiërs vooral met stroom plaats: dat was 'schoon' en liet geen sporen achter.[32] Inlichtingenman Goos Blok (KL) getuigde over verhoorpraktijken: 'Dat ging met slaan en electrische schokken. Dat deed ik zelf ook. Met de draden van een veldtelefoon in hun hand.'[33] Ook ambtelijke stukken getuigen hiervan. Zo concludeerde

Origineel bijschrift: 'Intimidatie tegen twee gevangen peloppers'. Deze intimidatie, waarschijnlijk bedoeld om de gevangen strijders aan de praat te krijgen, vond plaats door een schijnexecutie met een strop. Plaats en datum onbekend; vermoedelijk in de omgeving van Demak (Midden-Java) in 1947-1948. Bron: S. van Langen, NIMH.

een militair-civiele onderzoekscommissie die zich in 1946 over martelingen van de MID in Sengkang in Zuid-Sulawesi boog: 'Electriciteit is veelvuldig bij verhooren toegepast.'[34] Twee officieren van justitie rapporteerden in 1948 vanuit Oost-Java: 'Van betrouwbare zijde werd vernomen, dat twee arrestanten [...] bewerkt zijn met electrische stroom.'[35]

Een zeldzame getuigenis van een slachtoffer van Nederlandse martelingen is afkomstig van de Javaan Yaseman. Hij werd nabij Malang door de IVG gemarteld en won hierover in 2018 een rechtszaak tegen de Nederlandse staat. 'Een stokslag voel je maar één keer, dat kan ik wel aan. Maar stroom gaat door je hele lichaam en blijft pijn doen. Je hele lichaam schudt en je raakt helemaal in de war,' vertelde hij in een televisie-interview.[36] Yaseman werd medio 1947 gearresteerd omdat Nederlandse militairen hem voor een TNI-militair aanzagen. 'Mijn vingers werden vastgebonden met een kabel die aangesloten was op een apparaat [veldtelefoon] dat stroom opwekt als het gedraaid wordt.

[...] Ik moest antwoord geven of ik een soldaat was. Omdat ik [...] het niet meer kon volhouden erkende ik na twee dagen dat ik een soldaat ben.' Voor deze, en andere, pijnigingen waren volgens Yaseman telkens een Nederlandse militair en een Javaanse 'handlanger' verantwoordelijk.[37]

Er is een overvloed aan getuigenissen over inhumane verhoormethoden, maar tegelijk moet worden benadrukt dat niet bij elk verhoor geweld werd gepleegd en dat dit evenmin bij iedere inlichtingengroep voorkwam.[38] Hoe vaak dwangmiddelen precies werden toegepast of achterwege bleven kan vanwege onderrapportage en verhulling, waarover later meer, niet meer worden achterhaald. Martelen bleef doorgaans achterwege als de ondervraagden bereid waren te praten. Indien dit niet het geval was, grepen sommige verhoorders naar geweldloze middelen als geduld, tact, beloftes, geld of list. Zo bestond een van de 'trucjes' eruit zwijgzame gevangenen met spionnen op te sluiten die zich als gevangenen voordeden.[39] In lijn met de verhoorinstructies achtten sommige inlichtingenmilitairen, zoals korporaal Bert Carper (KL), hardhandige verhoren contraproductief. In een volgens hem corrupt land als Indonesië kon men met geld veel meer bereiken, zodat hij liever voor informatie betaalde.[40]

Moord op 'uitgeperste' gevangenen

Het 'opruimen' van 'uitgeknepen' gevangenen die informatie hadden gegeven of een 'bekentenis' hadden afgelegd was eveneens een wijdverbreid verschijnsel. Deze moorden werden gepleegd omdat de gevangenen 'overbodig' waren, als straf, als afschrikwekkend voorbeeld, of om eerdere foltering te verdoezelen. Ook kwamen ze voort uit frustratie over vrijlatingen, aldus de als ESD'er bij de VDMB werkzame verhoorder Adolf Birney: 'Het was heel vaak voorgekomen, dat veelvoudige moordenaars zomaar werden vrijgesproken "wegens gebrek aan bewijzen". Dat dergelijke vonnissen bij inlichtingendiensten [...] in het verkeerde keelgat waren geschoten, sprak vanzelf. Men nam dan ook geëigende maatregelen.' Niemand legde Birney en zijn collega-ESD'ers daarbij een strobreed in de weg.[41]

Uit de getuigenis van Jan van de Laar, die eveneens bij de VDMB werkzaam was, blijkt dat het vermoorden van gevangenen bij deze veiligheidsdienst een gangbare praktijk was: 'Wilden ze dan nog niet praten, dan gingen ze drie à vier dagen de cel in [...]. Meestal werden ze dan [...] alsnog doodgeschoten.'[42] Berichten hierover sijpelden naar buiten. Oud-premier Willem Schermerhorn (PvdA) vertrouwde zijn dagboek toe dat 'gevangenen mishandelen en dan tenslotte afmaken na het verhoor [...] als vrij normaal

[wordt] beschouwd onder het motto dat dit alles rampokkers zijn tegen wie alles is geoorloofd'.[43] Kamerlid Henk Gortzak (CPN) las in 1949 in het parlement voor uit een soldatenbrief, waaruit het lot bleek van een 'helemaal uitgeperste' gevangene die woonplaatsen van medestrijders had aangewezen: 'De gevangene, die dit alles verraden heeft, wordt op een stil plekje van achteren doodgeschoten. Het schot in de nek.'[44] Meestal pleegden inlichtingenmilitairen dergelijke moorden op eigen initiatief, maar in een enkel geval was er sprake van een – mondelinge – opdracht van hogerhand.[45]

Clandestiene opsporingsacties

De zogeheten Opsporingsdienst (OD), een onderdeel van de counterintelligence-afdelingen, hield zich bezig met een bijzonder aspect van het inlichtingenwerk dat geregeld met extreem geweld gepaard ging. Deze dienst moest 'bendeleiders' die bij spionage, sabotage of andere subversieve acties betrokken waren, opsporen, observeren en arresteren. De Opsporingsdienst bestond uit twee groepen: het 'spionnen en agentennet' en de 'overvalgroepen'. De spionnengroep moest bij Republikeinse organisaties 'inschuiven' (infiltreren) en daarnaast 'verdachte' personen schaduwen, aanwijzen, meelokken en soms ook aanhouden. De met de spionnengroep samenwerkende militaire overvalgroepen moesten 'op geruisloze wijze' optreden om 'verdachte elementen' of 'ondergrondse organisaties' te dwarsbomen en op te rollen. De voorschriften gaven geen duidelijkheid over de mate van geweld die daarbij mocht worden gebruikt. Wel stond daarin te lezen dat de kleine overvalgroepen uit 'in burger gekleed Inheems (of als zodanig uitziend) personeel' moesten worden samengesteld en zich in 'onopvallende voertuigen' moesten verplaatsen. Deze mannen moesten bij hun riskante acties 'eventueel onder het mom van Republikeinse gezindheid' ongemerkt verdachten 'uit hun woning of verblijfplaats' halen. Daarnaast moesten de overvalgroepen 'achter de demarcatielijnen gelegen subversieve verzetshaarden uitroeien'.[46]

Deze opsporingsacties, waarbij de OD tegelijk als rechter en als beul optrad, hebben weinig archiefsporen achtergelaten. Duidelijk is dat dergelijke acties makkelijk door de Nederlandse autoriteiten konden worden ontkend of de Republiek in de schoenen geschoven. Indo-Europese en Molukse VDMB'ers als Giovanni Hakkenberg en ESD'ers als Piet Tuankotta en Adolf Birney geven in hun memoires wel voorbeelden van – veelal nachtelijke – opsporingsacties. Zij ondernamen deze vaak alleen, blootvoets, in burger en uiteraard in het diepste geheim. Deze mannen, die in hun perceptie voor anderen het vuile werk opknapten, lieten zich niet tegenhouden door in-

structies of demarcatielijnen. Als zij verwachtten dat hun doelwitten over relevante informatie beschikten, werden die na arrestatie aan 'strenge verhoren' onderworpen. Hun doel was echter meestal het voorgoed uitschakelen van een 'bendeleider' – en het liefst ook diens belangrijkste 'handlangers'. Als het doelwit goed beschermd of moeilijk grijpbaar was, vormden zij een overvalgroep met in burger geklede spionnen, gidsen, 'tolken', politieagenten, inlichtingenpersoneel en mariniers. Deze opsporingsacties hadden lang niet altijd succes, onder meer omdat zij veelal in onbekend terrein plaatsvonden en soms op amateuristische wijze werden uitgevoerd.[47]

Ook de mannen van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen voerden opsporingsacties uit. Zo poogde inlichtingensergeant J.P. Schultz (KL) van 1-12 RI begin 1947 nabij Cerme (Oost-Java) de 'bendeleider' Mardo uit te schakelen. Hoewel Mardo aan de andere kant van de demarcatielijn woonde, wat 'gedonder' kon opleveren, gaf Schultz opdracht hem te arresteren. Nadat een eerste poging was mislukt, zette hij een tweede actie op touw. Met zijn groepje minderen besprak Schultz hoe ze konden uitsluiten dat de gevangene 'op de brigade' over de plaats waar hij was gegrepen 'zou kunnen kletsen'. De oplossing leek snel gevonden: 'Een ontvluchtingspoging, een schot en de man zweeg voorgoed.'[48] Maar de actie mislukte wederom: Mardo wist te ontkomen. Enkele maanden later noteerde Schultz opgetogen in zijn dagboek dat Mardo 'eindelijk', zij het door een andere IVG-eenheid, was gearresteerd: 'Een moedig staaltje, al moest het dan tegenover de Brigade-staf geheim gehouden worden. De Bat.cdt [bataljonscommandant] hoorde het en.... zweeg, maar hij glimlachte veelbetekenend.' Een dag later was Mardo overleden 'tengevolge van een ruwe behandeling', zoals Schultz het omfloerst omschreef.[49]

In West-Java werd bij ten minste vijf KL-infanteriebataljons en enkele artillerieregimenten voor het uitvoeren van opsporingsacties de hulp van laskars ingeroepen. In de woorden van oorlogsvrijwilliger luitenant Co Broerse: 'Laskars zijn inheemse hulptroepen die door de inlichtingendienst van ons bataljon zijn uitgezocht en opgeleid [...]. Vooral in de nacht als sluip-verkenners en voor het opsporen van enkele verdachte personen zijn ze onbetaalbaar.'[50] Ook volgens een gedenkboek van 3-12 RI bewezen 'deze I.D.-mensen ("onze Laskars") onschatbare diensten' bij opsporingsacties, waarbij zij met buitgemaakte wapens werden uitgerust en in Indonesische kledij waren gestoken.[51] Volgens artillerist Hendrik Knapen stonden de door de Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen aangestuurde laskars bekend om hun brute methodes: 'Dat zijn die lui die toen naar ons overgelopen zijn, prima vechtjassen, die met

een gerust geweten een hele kampong uitmoorden.'[52] Bij sommige eenheden, zoals het 3e Bataljon van het Garderegiment Prinses Irene, leidden inlichtingenofficieren ook eigen (Nederlandse) commando's op om aan zuiverings- en opsporingsacties deel te nemen. Volgens een met eufemismen doorspekt gedenkboek werd 'voor de keuze van die jongens niet in de eerste plaats gelet op hun vlekkeloos verleden en hun zachtzinnigheid'.[53]

Massa-arrestaties en internering van burgers

Een andere, non-fysieke vorm van optreden van de troepeninlichtingendiensten, met vergaande impact voor de betrokkenen, was de arrestatie van in totaal tienduizenden burgers.[54] Zo voerde alleen al de TIVG te Palembang begin 1947 gemiddeld tien arrestaties per dag uit.[55] Ook andere (hiertoe lang niet altijd bevoegde) militairen, de MP en politieagenten voerden – zowel ad hoc bij acties als op basis van inlichtingen – arrestaties uit, maar de inlichtingendiensten namen het voortouw. Volgens een in september 1947 opgestelde analyse van het hoofd van de IVG van het Basiscommando Semarang, kapitein Pieter Dakkus (KNIL), waren de arrestaties 'nog te vaak op willekeurige, ongemotiveerde beschuldigingen van mede kampong bewoners, die zich op elkaar willen wreken' gebaseerd. Voordat tot arrestatie overgegaan kon worden, moesten beschuldigingen eerst worden onderzocht. 'Willekeurige arrestaties,' aldus Dakkus, 'brengen onrust onder de bevolking.'[56] Een andere grond voor arrestaties was – eveneens vaak onbetrouwbare – informatie van spionnen of gevangenen.

Bij de arrestaties speelde het de inlichtingensecties parten dat zelfs zij in de guerrillacontext burgers vaak niet van strijders konden onderscheiden. De methoden om dat vast te stellen waren vaak arbitrair. Zo raadden instructeurs aan op personen te letten die geen eelt op hun handen hadden (en dus geen landbouwers zouden zijn) of lange haren hadden (en daarom voor guerrillastrijders werden gehouden). De willekeur bleek nog sterker uit een instructie om bij screenings van kampongs 'de meest verdachte gezichten' uit een menigte te vissen. De bevolking zag dat het 'schiften' van de 'bokken' en 'schapen' niet zelden hardhandig verliep – en dat vaak een groot aantal kampongbewoners ter nadere ondervraging werd meegenomen.[57]

De massa-arrestaties, die meestal in internering uitmondden, hadden tot gevolg dat tienduizenden Indonesische gezinnen met onzekerheid over het lot van hun echtgenoten, vaders, zonen en dochters kwamen te zitten. Vaak viel de kostwinner weg. Naast bestuurders en enkele inlichtingenofficieren klaagden ook vertegenwoordigers van de militaire justitie over de in

hun ogen onrechtmatige en willekeurige massa-arrestaties in de hele archipel. Daarbij negeerden de inlichtingendiensten een in december 1947 door Spoor en procureur-generaal Henk Felderhof gegeven bevel om arrestaties slechts in samenwerking met burgerlijke instanties uit te voeren.[58]

Massa-arrestaties leidden ook tot overvolle gevangenissen en gedwongen vrijlatingen. Sommige militairen waren bevreesd dat de gevangenen die zij volgens het boekje aan civiele instanties hadden overgedragen, hen binnen de kortste keren in een hinderlaag zouden opwachten. Om die reden losten zij het 'gevangenenprobleem' liever meteen ter plekke met de kogel op. Massa-arrestaties werkten daardoor – meestal door infanteristen gepleegde – buitenrechtelijke executies dan wel 'standrecht' in de hand.[59]

Collectieve bestraffing van burgers

Volgens Van Doorn en Hendrix speelde inlichtingenpersoneel vaak 'een leidende rol' bij allerlei militaire acties, variërend van 'simpele arrestatiepatrouilles' tot 'massale represailles tegen een "onwillige" bevolking'.[60] Dat de bevolking vanuit het perspectief van de inlichtingendiensten veelal 'onwillig' was, is mede te verklaren door het feit dat zij ook in de inlichtingenstrijd tussen twee vuren zat. De veiligste optie was om met geen, dan wel nietszeggende informatie over de brug te komen. Er zijn echter ook veel gevallen bekend waarin kampongbewoners melding maakten van Republikeinse strijders, wapenopslagplaatsen of mijnen. Om zulke meldingen te bevorderen, ontvingen zij geld of goederen.[61] Soms werkten de beloningen echter averechts, omdat menig informant op geld aasde en overdreven of onjuiste informatie verstrekte.

De inlichtingendiensten traden soms intimiderend of gewelddadig op als de bevolking of de lurah (dorpshoofd) in hun ogen geen of onvoldoende inlichtingen gaf. Zo noteerde inlichtingensergeant Marten Sytsema (KL) van het 3e Bataljon van het Garderegiment Jagers op 8 mei 1948, na Republikeinse beschietingen van het kampement in Puraseda (West-Java): 'Er zal streng moeten worden opgetreden tegen iedereen die geen inlichtingen wenst te verstrekken omtrent het gebeurde [...]. Het is zeker dat de bevolking hier op de hoogte is van de verblijfplaats der garongs [rovers], doch zij durven niets te vertellen uit vrees voor de bendeleden.' Enkele maanden later schreef Sytsema gefrustreerd: 'Eigenlijk werkt de gehele bevolking [met de verzetsbeweging] mee, alleen al door het stilzwijgen te bewaren en voor de domme te spelen.' In december 1948 beval hij in twee kampongs huizen te laten vernietigen, 'aangezien er door de bevolking niets is gerapporteerd'.[62]

Sytsema overtrad hiermee de regels. De IVG-instructies gaven overigens wel

aan dat inlichtingendiensten op nieuwe posten een lurah-vergadering moesten bijeenroepen en 'in krachtige bewoordingen [...] eisen dat zij berichten doorgeven over de gebeurtenissen in kampongs'. Werd dit nagelaten, 'dan worden tegen deze loerah onmiddellijk strafmaatregelen genomen'. Op papier bedroeg deze straf een hechtenis van maximaal drie dagen.[63] De inlichtingendiensten hadden de taak waar zij dat nodig achtten, het laagste Indonesische bestuursniveau aan te stellen of te vervangen. Daarmee werden deze aan Nederland gelieerde bestuurders, zonder adequate bescherming, onderdeel gemaakt van het Nederlandse alarmstelsel: zij moesten de in hun dorpen aanwezige strijders aangeven. Hierdoor kwamen zij in een onmogelijke positie terecht en werden zij mikpunt van Indonesisch extreem geweld, met honderden slachtoffers als gevolg.[64]

In de Nederlandse gelederen namen, mede vanwege tekortschietende inlichtingen en daardoor uitblijvende successen en oplopende verliezen, de frustratie en wanhoop toe. Deze onmacht versterkte de behoefte om dorpelingen collectief of willekeurig te straffen ingeval er een al dan niet gegrond vermoeden was van het ondersteunen of niet aangeven van de ongrijpbare tegenstander. Zo schreef een oorlogsvrijwilliger: 'Een andere vorm van optreden was het moorden "als afschrikwekkend voorbeeld"'. Als de bevolking van 'een verdachte kampong', die 'op grond van verkregen inlichtingen tevergeefs' was 'uitgekamd', weigerde informatie te geven, werd 'de een of andere arme slokker uit de van angst verstarde rij gehaald' en neergeschoten. 'Natuurlijk was ook deze maatregel vruchteloos.'[65]

Terreur als doelbewust nagestreefd effect

Een van de weinige rapporten die expliciet ingaan op de impact van het geweld van de inlichtingendiensten op de Indonesische bevolking, heeft betrekking op het stadje Salatiga (Midden-Java), dat tijdens Operatie Product werd veroverd en vervolgens aan de demarcatielijn lag. Volgens Nederlandse bronnen werden Salatiga en omstreken in 1947-1948 geteisterd door Republikeinse 'bestandsschendingen': spionageactiviteiten, hinderlagen, mijnen en 'hit-and-run'-aanvallen. Het lukte de Nederlandse troepen niet de 'terreurmethoden van de republikeinsche strijdgroepen', vooral gericht op tot samenwerking geneigde of gedwongen delen van de bevolking, de kop in te drukken.[66]

De onderdirecteur van de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD), oud-journalist Willem van Goudoever, deed in september 1948 verslag van de Nederlandse terreurmethoden in 'het vriendelijke bergstadje' Salatiga. In een rapport met de titel *vacantie-indrukken uit Midden-Java* maakte hij ontzet

melding van een IVG-schrikbewind. Volgens hem heerste 'onder de Indonesiërs een angstpsychose' vanwege de verhoormethodes 'die Nederlanders [...] plegen af te keuren in Duitsers en Japanners'. Niemand durfde bij de autoriteiten of in het openbaar te klagen, aldus de RVD-ambtenaar, 'omdat het te gevaarlijk is de I.V.G. tot vijand te hebben'. Van Goudoever noteerde verder:

> De schrik zit er diep in. Men voelt zich rechteloos en als gevolg daarvan volslagen machteloos. Als er midden in de nacht ergens een motor stopt, liggen de mensen in de buurt met bonzend hart te luisteren of er stappen in de richting van hun huis komen en of het een klop op hun deur zal worden. De beschrijving van zulk angstig afwachten doet [...] aan de verzetsliteratuur denken. [...] Een speciale categorie klachten betreft de behandeling, waaraan vrouwelijke aangehoudenen blootstaan. Het ligt niet in de bedoeling in bijzonderheden te treden.[67]

Hoewel de namen van 'enkele der meest beruchte IVG-figuren' reeds aan hogere bestuursinstanties waren doorgegeven, had de bevolking van Salatiga 'weinig hoop op radicaal ingrijpen, omdat de angst-psychose [...] niet een toevallig verschijnsel is, doch een door de IVG doelbewust nagestreefd effect'. De IVG meende dat men 'dieven met dieven moet vangen' en dat 'terreur het beste wapen tegen terreur is, inclusief als maatregel van preventie'. Behalve over inhumane verhoorpraktijken beklaagde Van Goudoever zich over de 'wekenlange aanhouding van onschuldigen', onder wie loyale Indonesische bestuurders. In zijn ogen doorkruisten het extreme IVG-geweld en de massa-arrestaties het bestuursbeleid. Daardoor zou de bevolking geloof hechten aan het door de Republikeinse voorlichting geschetste beeld: 'terugkeer van de Nederlanders betekent terugkeer van de koloniale overheersing.'[68]

De niet mis te verstane klacht van Van Goudoever leidde ertoe dat Spoor 'een diepgaand onderzoek' gelastte. De generaal beloofde tegenover Van Mooks kabinet 'niet te rusten voordat deze toestanden volledig tot klaarheid zijn gebracht en verbeterd'. Omdat Van Goudoever zijn bronnen geheimhouding had beloofd vanwege hun grote 'vrees voor wraakneming door enkele IVG-figuren', kon hij hun namen echter niet prijsgeven. Spoor greep dit aan om het onderzoek al snel stop te zetten, 'aangezien op anonyme klachten niet verder kan worden gewerkt'. Hoewel Peter Koets, directeur van het kabinet van Van Mook, het standpunt van de legercommandant 'weinig bevredigend' vond, kreeg Spoor zijn zin.[69]

Twintig jaar later maakte ook Hueting, in lijn met Van Goudoever, mel-

ding van IVG-terreur door te stellen dat 'het optreden tijdens de verhoren [...] soms nodeloos wreed [was]. De bevolking was panisch van angst; het optreden tegenover haar terroriserend in plaats van pacificerend.' Volgens Hueting grepen de inlichtingen- en veiligheidsdiensten op veel plaatsen bewust naar terreur, omdat 'de militaire overmacht aan Nederlandse kant' te gering was om 'deze te behouden zonder gebruikmaking van de toegepaste methodes'.[70]

In de Nederlandse archieven zijn nog meer ambtelijke klachten over doelgerichte terreur en massa-arrestaties van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten aan te treffen. Zo voerde de als veiligheidsdienst opererende basispolitie van de vliegbasis Cililitan (West-Java) van 1946 tot 1948 een schrikbewind uit, terwijl de autoriteiten wegkeken. Ondanks overduidelijk bewijs voor een lange reeks liquidaties ontsprongen de daarvoor verantwoordelijken de dans.[71] Begin 1948 hekelde de hoogste bestuursambtenaar van Oost-Java, Charles Olke van der Plas, het 'schrikbewind' en de 'veiligheids-terreur' van de MID op de Kangean- en Sapudi-eilanden. Daar waren afpersing, mishandeling, vrijheidsberoving en schietgraag optreden van inlichtingenpersoneel, 'schavuiten die Madoera [reeds eerder] onveilig' hadden gemaakt, schering en inslag. Ook deze klacht sorteerde weinig effect. De hoofdschuldige, sergeant C.M. Leeuwenburgh (KNIL), werd weliswaar door generaal-majoor Simon de Waal (KNIL) van Madura verwijderd, maar verder niet gestraft.[72]

IVG-schrikbewind in Payakumbuh

De in de stad Payakumbuh (West-Sumatra) werkzame IVG paste in het eerste kwartaal van 1949 eveneens bewust terreur toe. Hierbij maakte deze lokale afdeling zich schuldig aan wellicht de grootste moordpartij door een inlichtingendienst in Indonesië gepleegd – een misdaad die in Nederland nagenoeg onbekend is gebleven.[73] Payakumbuh maakt deel uit van de Minangkabau, een regio die vanaf eind 1948 werd bezet door Nederlandse troepen. Volgens Jan van de Velde, een territoriaal bestuursadviseur op Sumatra, was de Minangkabau echter 'fel-republikeins'. De verovering van dit gebied had, schreef hij, plaatsgevonden op basis van 'totaal vervalste gegevens van een enkele spion in Singapore', die had gemeld dat er een sterke pro-Nederlandse federale beweging was. Volgens Van der Velde bestond deze beweging echter alleen in de fantasie van legercommandant Spoor.[74]

De bestuursambtenaar zag zijn vermoeden al snel bevestigd. De bezetting van het gebied met zijn sterk onderschatte tegenstand bleek een heilloze onderneming, 'zonder enig ander dan averechts politiek resultaat'. Ondanks de hulp van de commando's van het Korps Speciale Troepen (KST) kwamen

de eenheden van de in West-Sumatra actieve U-brigade door het felle Republikeinse verzet in de knel. Een groot Nederlands 'succes' op 15 januari 1949 in Situjuh Batur, een nabij Payakumbuh gelegen dorp, bracht daarin evenmin verandering. Een spion had aangegeven dat daar een vergadering van Republikeinse leiders zou plaatsvinden. Toen KST-militairen en troepen van 1-4 RS (eerste compagnie van het 4e Bataljon Regiment Stoottroepen) het desbetreffende gebouw bij het aanbreken van de dag overvielen, schoten zij negen militaire en civiele leiders dood.[75] In totaal kwamen bij deze actie, onder onbekende omstandigheden, niet minder dan 69 Indonesiërs om.[76]

Maar daar bleef het niet bij; de gevolgen van deze actie waren enorm. Vanuit Indonesisch perspectief was de overval het resultaat van een zwaarwegend 'verraad', dat negen 'helden' van de vrijheidsstrijd fataal werd.[77] De vermeende spion, een TNI-luitenant, en zijn familie werden door strijdgroepen gedood.[78] Volgens een Nederlands inlichtingenrapport heerste na de overval 'grote achterdocht' in de Republikeinse gelederen: 'overal werden Ned spionnen gezien [...]. Zeer grote aantallen verdachte personen werden gearresteerd en tot "bekennen" gedwongen.'[79] Nadat het KST volgens eigen rapporten in drie weken strijd 446 Indonesische strijders had gedood en naar Java vertrok, stonden de troepen van de U-brigade er eind januari 1949 weer alleen voor.[80] In februari vielen de Republikeinse strijdkrachten Payakumbuh vrijwel dagelijks aan, zelfs op klaarlichte dag en met artillerie. Daarnaast kwamen de bevoorradingskonvooien vanuit de Sumatraanse hoofdstad Bukittinggi, zo'n 35 kilometer verwijderd, regelmatig in hinderlagen terecht. Maar dat was nog niet alles: de inlichtingenpositie schoot tekort, Payakumbuh werd met enig succes doelwit van een economische blokkade door de Republiek en de verliezen van 4 RS liepen op.[81]

In zijn memoires beschrijft Geu Meulenbroeks van 4 RS dat de IVG van zijn eenheid, in samenwerking met KNIL-militairen, al tijdens de opmars naar Bukittinggi 'veel verdachten' had opgepakt en bij Padang Panjang in de kali (rivier) had laten 'verdwijnen', ook onschuldige personen. 'Maar dat is hun [de IVG] zorg,' noteerde hij. 'Als de kali's eens konden spreken!'[82] Ter ondersteuning van de overvraagde stoottroepen werd begin 1949 in Payakumbuh een 50-koppige politiepost opgericht. De wantrouwige IVG hield de (in meerderheid Indonesische) politiemannen echter scherp in de gaten. Volgens Meulenbroeks bleef het daar niet altijd bij: 'Er zijn er wel eens [politieagenten] bij geweest, die met de tegenpartij heulden. Maar voor dezen was er geen pardon en ze werden bij de kali doodgeschoten. Dat is heel gewoon.'[83]

De wederrechtelijke executies namen spoedig in omvang toe. Zo meldde

de commandant van de Militaire Politie van Sumatra, majoor Jan Fris (KNIL), in mei 1949: 'In Febr-Mrt jl moet door de TIVG in Pajakoembo een groep van 123 man zijn neergeschoten. Een hiervan was een Brits-Indiër en er schijnt door de Br Ind consul een klacht te zijn ingediend. Ook hiervan was de ltkol Raebel [bataljonscommandant van 4 RS] als vakcdt op de hoogte. Eea is met medeweten van [...] kol. V. Erp [troepencommandant Midden-Sumatra] in de doofpot gestopt en zou volgens laatstgenoemde te brengen zijn onder "militaire noodzaak".[84] In december 1949 bevestigde auditeur-militair J. Albarda dat deze massamoord was toegedekt. Hij noteerde: 'Het is mij bekend dat er op grote schaal in deze zaak is geknoeid. De hoofdgetuige – een Indiër – is door twee officieren van 4 R.S. "apart genomen" en wil niets meer zeggen. De Militaire Politie kreeg opdracht een waterdicht proces-verbaal te maken en alleen die getuigen te horen die konden verklaren er niets van te weten. [...] Het resultaat was uiteraard sepot geen bewijs.'[85]

In 1977 interviewde Govert Zijlmans voor zijn promotieonderzoek over het Binnenlands Bestuur Louis Graf. Deze hoofdambtenaar was begin 1949 in Bukittinggi en omstreken om berichten over forse Nederlandse rampokpartijen te onderzoeken. Graf sprak, helaas zonder de betrokken Nederlandse eenheden te noemen, over in deze stad gepleegde wederrechtelijke executies en martelingen – en bevestigde de grootschalige plunderingen. Graf begaf zich destijds ook naar Payakumbuh, waar hij berichten over verkrachtingen en het doodschieten van burgers, onder wie vrouwen en kinderen, vernam. Volgens Graf reageerde brigadecommandant J.C.C. van Erp (KL) slechts halfslachtig op zijn klachten, terwijl de bataljonscommandant van 4 RS, Marinus Raebel (KL), hem zelfs intimideerde om hem het zwijgen op te leggen.[86] Uit Esther Zwinkels hoofdstuk 'Het recht als wapen' blijkt dat Raebel in deze periode ook de in Bukittinggi actieve auditeur-militair Asser bedreigde om van onderzoek af te zien. Het is goed mogelijk dat Raebel ook een van de officieren van 4 RS was die volgens Albarda de hoofdgetuige van de IVG-terreur in Payakumbuh schrik hadden aangejaagd.

In Nederlandse bronnen houdt het spoor hier op. Maar Indonesisch historisch onderzoek alsmede mediaberichten verduidelijken dat de brug over de rivier Batang Agam als 'slachtplaats' diende (zie de afbeelding op pagina 114). De door de IVG en zijn 'handlangers' gepleegde 'moordexcessen', aldus deze Indonesische bronnen, waren 'het toppunt van Nederlandse wreedheid' in en om de stad. De in het nauw gedreven Nederlandse troepen reageerden met het platbranden van honderden huizen in dorpen rond Payakumbuh en met willekeurige massa-arrestaties. 'Eenieder die ze konden vangen', werd

opgepakt. De gevangenen werden naar de plaatselijke IVG-post gebracht, gemarteld en bij de brug neergeschoten, waarna hun lichamen in de rivier vielen. Dit gruwelijke schouwspel vond meestal in de namiddag plaats, zodat een groot deel van de inwoners van Payakumbuh hun huizen niet meer durfde te verlaten. Twee overlevenden van deze IVG-'terreur', M. Djuri and Ramli, werden bij een van de executierondes gedwongen de lijken van twaalf medearrestanten in de kali te gooien. Toen de duisternis viel wisten zij te ontsnappen. Een andere getuige, Buyuang Ketek, kreeg bij een executie een schampschot en kon zich duikend in veiligheid brengen.[87]

Volgens Indonesische schattingen kwamen in Payakumbuh alleen al bij de executies begin januari 1949 tachtig tot negentig personen, grotendeels burgers, om het leven. Om de bloedige gebeurtenissen te herdenken gaven de plaatselijke autoriteiten de brug in 1959 de naam 'Ratapan Ibu' (weeklagende moeder). In 1980 volgde de onthulling van een monument. Ook dit herinnert aan de moeders van de slachtoffers. Velen van hen waren uit het door het schrikbewind van de inlichtingendienst geteisterde Payakumbuh gevlucht en pas na het vertrek van de Nederlanders teruggekeerd en op zoek gegaan naar hun dierbaren. Om te huilen, bidden en rouwen trokken zij regelmatig naar de executieplek.[88]

Het staat volgens het verslag van de MP-commandant van Sumatra, majoor Jan Fris, vast dat de IVG alleen al in Payakumbuh tussen februari en maart 1949 minimaal 123 personen vermoordde. Hoe dit cijfer zich tot de Indonesische schattingen van tachtig tot negentig in januari omgebrachte slachtoffers verhoudt, blijft onduidelijk. De Indonesische bronnen geven geen cijfers voor latere periodes en Nederlandse bronnen niet voor eerdere. Het is mogelijk dat beide cijfers bij elkaar op moeten worden geteld – en dat het aantal van ruim 200 slachtoffers zelfs dan nog de ondergrens is. Weliswaar gelastten de Nederlandse autoriteiten een onderzoek, maar dat mondde, zoals vermeld, uit in een sepot en een doofpot. Hierdoor kunnen we geen antwoord geven op de vraag of de IVG op eigen gezag handelde of op last van de compagniescommandant, dan wel de in ieder geval geïnformeerde bataljonscommandant Raebel. Uit de bronnen komt wel een beeld van onmacht, angst en frustratie naar voren. Deze door een slechte inlichtingenpositie, troepentekort, grote militaire druk en oplopende verliezen ontstane situatie zette de IVG ertoe aan afschrikwekkende voorbeelden te stellen, in de (ijdele) hoop zo alsnog greep op dit deel van de 'fel-Republikeinse' Minangkabau te krijgen.

Ambivalent blijft, tot slot, de rol van majoor Fris: enerzijds rapporteerde hij extreem geweld aan Batavia, anderzijds hielp 'zijn' MP mee het bloedbad

in Payakumbuh in de doofpot te stoppen. Opmerkelijk is dat Fris in dezelfde periode een negatieve hoofdrol speelde bij de verhulling van een andere IVG-misdaad, namelijk het doodknuppelen van de gevangene Ngadiran tijdens een verhoor in Rantau Prapat (Noord-Sumatra). Toen deze toedracht na een justitieel onderzoek vast kwam te staan, moest Fris uitleggen waarom hij van een onderzoek had afgezien. Hij gaf daarbij aan dat een onderzoek ertoe zou hebben geleid 'dat men [...] huiverig zou worden voor het toepassen van dwangmaatregelen bij verhoren'. Voor de hoogste MP'er op Sumatra wogen in dit geval 'militaire belangen' en de lokale veiligheid zwaarder dan juridische principes. Vanwege 'de noodzaak om tijdige berichtgeving te verkrijgen' en 'resultaten te bereiken' moest, aldus Fris, de IVG namelijk 'wel van illegale methoden [...] gebruik maken'. Met deze belangenafweging stond Fris geenszins alleen. Dit blijkt uit een tweede opvallende overeenkomst tussen 'Rantau Prapat' en 'Payakumbuh': in beide gevallen hielpen de verantwoordelijke troepencommandanten, generaal-majoor Piet Scholten (Noord-Sumatra, KNIL) en kolonel Van Erp (Midden-Sumatra, KL), mee de misdaden van de inlichtingendienst toe te dekken.[89]

Indonesisch inlichtingenwerk en extreem geweld

Indonesische spionage en Nederlandse veldveiligheid

Steden als Semarang, Surabaya en Batavia/Jakarta waren doelwitten van gestage Republikeinse infiltratie en spionage. De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten hadden hieraan de handen meer dan vol. Republikeinse spionnen drongen vermomd als handelaren, rijstverkopers, bedelaars, vluchtelingen, boeren, ambachtslui, artiesten of gewone burgers de steden binnen. Onder hen bevonden zich ook vrouwen en kinderen. Zij observeerden Nederlandse militairen op pasars, in winkels, eethuizen, bioscopen, speelholen, bordelen en in het openbaar vervoer – of zochten contact met reeds in Nederlandse instanties geïnfiltreerde spionnen. Naast inlichtingenvergaring pleegden zij ook sabotage en diefstal, onder meer van uniformen, wapens en munitie.

Infiltraties in bestuurscentra vonden volgens Nederlandse veiligheidsrapporten veelal plaats met behulp van een 'valse naam en pas', die door Indonesische bestuursambtenaren verstrekt waren. Deze spionnen drongen 'druppelsgewijs en los van elkaar' bijvoorbeeld Semarang en omstreken binnen.[90] De infiltranten moesten na aankomst kleine spionageorganisaties

van drie afdelingen à vijf personen vormen. Deze kleine cellen opereerden autonoom. Contact met andere groepen was verboden, zodat zij elkaar niet konden verraden.[91]

De Republikeinse inlichtingendiensten maakten bij hun infiltratie- en spionageactiviteiten dankbaar gebruik van de enorme personeelsbehoefte van de Nederlandse civiele en militaire instanties. Zij lieten hun spionnen solliciteren, vooral diegenen die Nederlands verstonden en konden lezen en schrijven. In die aldus verkregen posities konden zij militaire, bestuurlijke en economische informatie verzamelen en doorgeven. De 'contra-intelligence'-afdelingen van de IVG'en, de NEFIS en de MARID, poogden dit gevaar weliswaar met screenings tegen te gaan, maar vochten ondanks menig onthulde infiltratie tegen de bierkaai. Zo bleken in Semarang onder meer de Motor Transport Dienst, de Genie en de politie geïnfiltreerd.[92]

De Republikeinse inlichtingenvergaring werd vergemakkelijkt door de taalproblemen van het veiligheidsdienstpersoneel van de Koninklijke Landmacht. Hierdoor was de controle op Indonesische burgerwerkkrachten ('koelies'), die dagelijks in groten getale de Nederlandse kampementen binnenstroomden, onbegonnen werk. Vanwege het gebrek aan visiteuses werden vrouwen ook nog eens nauwelijks gefouilleerd. Pasjes, maar zelden van foto's voorzien, werden soms afgegeven zonder enige screening door inlichtingenpersoneel. Bovendien was er nauwelijks controle op de inname van de pasjes, zodat het vervalsen of doorgeven ervan kinderspel was.[93]

De veiligheidsproblemen beperkten zich niet tot de eigenlijke contraspionagetaken. Ook op het terrein van de 'veldveiligheid', de defensieve capaciteiten van krijgsmacht en bestuur om de veiligheid van inlichtingen, operaties, personeel, materieel en toegangen tot complexen te verzekeren, schoten de Nederlandse diensten tekort. De Republikeinse inlichtingenvergaring werd onder meer vergemakkelijkt door 'praatzieke' militairen. Een in Zuid-Sumatra gelegerde veiligheidsofficier noteerde: 'Loslippigheid is nog steeds een veelvuldig voorkomend euvel.'[94] Andere militairen bevestigden dit beeld. Zo beklaagde een infanterist zich: 'Gesprekken worden meestal gevoerd op een wijze, waarbij het begrip "veldveiligheid" op de grootst mogelijke manier bespot wordt!'[95] Exemplarisch is de klacht van een veiligheidsofficier over twee officieren van de Mariniersbrigade. Zij hadden een aanstaande militaire actie 'in den breede besproken op de tribune van een voetbalveld' en daarmee de veiligheid van de operatie in gevaar gebracht. Reeds eerder had de veiligheidsofficier geconstateerd dat spionage plaatsvond middels 'Hol-

landsch verstaande Indonesiërs of Indo-Europeanen (soms kinderen nog)', die 'eenvoudigweg luisteren en dikwijls van onzen komenden patrouillegang eenige uren tevoren op de hoogte zijn en zulks doorgeven'.[96] De veiligheidsdiensten poogden de loslippigheid onder meer met affiches, met daarop de vaste slogan 'gegevens kosten levens', te bestrijden – een motto dat overigens, gezien het doodmartelen van Indonesische gevangenen, onbedoeld een dubbele betekenis had.

De snelheid en effectiviteit van de Republikeinse inlichtingenstroom worden goed geïllustreerd in een relaas van luitenant Jozef Kootker (KL). Hij beschreef in zijn dagboek een meerdaagse actie in West-Java, waarbij zijn eenheid een aktetas met documenten had buitgemaakt op Indonesische militairen. Tot zijn grote verbazing bevond zich daarin 'de hele dislocatie van de 7 Dec-divisie [...], ook van onze Cie [compagnie] in Maleber, Tjiharashas en Lodji, met de kaartcoördinaten, zelfs een 2/10/1947 gedateerd schetsje van de 4 richtingsgroepen van de zuiveringsactie, waaraan we nu nog bezig waren!'[97] Een ontgoochelde veiligheidsofficier rapporteerde in april 1949 vanuit Oost-Java: 'Na actie Olifant bleek ook reeds actie Idjen voortijdig aan vijand bekend.'[98]

Dat legerplaatsen, magazijnen, werkplaatsen, kantoren en kluisjes vaak geen prikkeldraad, verlichting, hangsloten en soms zelfs geen deuren of daken hadden en niet of nauwelijks beveiligd of bewaakt werden, maakte de taak van de veiligheidsdiensten er niet makkelijker op. Zwaarder woog echter onvoorzichtig gedrag. Zo belandden geheime stukken in de prullenbak of werden als pakpapier gebruikt. Sommige commandanten gaven gevoelige informatie niet via ordonnansen of andere beveiligde kanalen door, maar via de post, bediendes of hotelmedewerkers. Een andere eenvoudige prooi voor Republikeinse spionnen waren de in kantines en elders rondslingerende militaire blaadjes, die allerlei gevoelige informatie over de eenheden bevatten. Hetzelfde gold soms voor Indische kranten.[99]

Vooral tegenover vrouwen klapten militairen, volgens een veiligheidsrapport, achteloos uit de school: 'In de omgang met vrouwen zijn de meeste soldaten nog te loslippig.'[100] Menig veiligheidsofficier waarschuwde speciaal voor vrouwelijke spionnen, 'een internationaal gebruik overigens'.[101] Veiligheidsofficier luitenant Jan Bakker (KNIL) van de T-brigade waarschuwde vanuit Semarang nog specifieker voor contact met vrouwen van 'verdachten zeden', niet alleen vanwege de kans om venerische ziektes op te lopen, maar vooral vanwege het spionagegevaar. In Oost-Java deden vrouwen volgens een buitgemaakt Indonesisch politierapport spionagewerk in

ZWIJG

GEGEVENS KOSTEN LEVENS

VELDVEILIGHEIDSDIENST

bordelen. Ook waren vrouwen, aldus Bakker, 'die doelbewust met Ned. Militairen uitgaan ter verkrijging van informatie [...] niet te onderschatten'.[102]

Een voorbeeld hiervan was de Republikeinse spionne Truus Iswarni Sardjono. Om Nederlandse militairen uit te horen, leerde ze dansen, zodat ze bij Nederlandse dansavondjes een graag geziene gast was. 'Ze dachten misschien, ach, die spreekt toch Nederlands, het zal wel goed zijn.'[103] Ook onder de circa 20.000 tot 30.000 'baboes' die voor de Nederlandse troepen onder meer de was deden bevonden zich veel spionnen. Zo noteerde een cavalerist: 'Op een middag moesten alle baboes en djongossen [huisjongens] aantreden. [...] Een van de ergste bokken bleek baboe Annie van de Staf te zijn; in haar huis in Mindi werden nauwkeurige opgaven van sterkte en doel van patrouilles gevonden. Annie ging in het cachot.'[104]

Veiligheidsofficier Bakker zag 'telkens weer' een 'grenzenloze onderschatting van den vijand en diens spionage activiteiten' als hoofdoorzaak voor de belabberde veldveiligheid.[105] Andere veiligheidsofficieren laakten ook de vaak ontluisterende naïviteit, de gemakzucht en het amateurisme van de militairen.[106] De grootste Nederlandse schok over de infiltraties kwam begin 1949. Toen de kruitdampen van de verovering van Yogyakarta waren opgetrokken, troffen de inlichtingendiensten in de Republikeinse ministeriële archieven en ambtswoningen, aldus eerste regeringssecretaris Joost Kist, een 'niet onbelangrijk aantal [Nederlandse] geheime stukken' aan. Op militair terrein ging het om stukken van de NEFIS/CMI, van staven en van allerlei onderdelen van divisies en brigades – tot personeelsformaties aan toe.

Grondig onderzoek naar de lekken was ondoenlijk, niet alleen vanwege het 'grote aantal' militaire en civiele autoriteiten die op enigerlei wijze bij de gelekte informatie betrokken waren, maar ook vanwege het personeelstekort en de inmiddels verstreken tijd. Wel bleek dat vooral talrijke civiele instanties afschriften van rapporten hadden gemaakt en deze zonder controle hadden doorgezonden.[107] Ook op deze wijze konden geheime stukken, onder meer via Indonesische bestuursambtenaren met Republikeinse sympathieën of via spionnen die als klerk of secretaresse voor Nederlandse bestuurders werkzaam waren, in Republikeinse handen geraken. Het over-

Met affiches als deze probeerden de veiligheidsdiensten meer veiligheidsbesef bij de militairen te kweken. Zij riepen hen onder meer op hun aantekeningen te vernietigen en niet over militaire onderwerpen te schrijven of praten. Volgens deze afbeelding gold het 'inheemse schoon', aldus het koloniale jargon, als een bijzonder gevaar. Bron: Oorlogsmuseum Overloon.

koepelende probleem was echter, aldus de bij het vooronderzoek betrokken OM-ambtenaar A.G. Kloots, 'dat de Nederlanders op het gebied van veiligheid van de staat nu eenmaal bijzonder hardleers zijn. [...] Over het algemeen wordt aan de veiligheid eerst aandacht geschonken wanneer het te laat is.'[108]

Het Republikeinse inlichtingen- en alarmstelsel

Tot frustratie van de Nederlanders voerde de Republiek de inlichtingenoorlog met een wijdvertakt en efficiënt spionagestelsel. Daarnaast maakten de Indonesische strijdkrachten, op veel massalere wijze dan de Nederlandse, in het kader van hun 'totale volksoorlog' de bevolking tot onderdeel van die strijd. Zo was het vergaren van inlichtingen over Nederlandse troepen niet alleen de taak van spionnen of bestuurders, maar de – zo nodig afgedwongen – plicht van iedere Indonesiër. TNI-strateeg Abdul Haris Nasution benadrukte: 'All members of the population, men or women, the old, the young and the children, have the obligation of collecting this information.'[109] TNI-kolonel Alex Kawilarang bevestigde: 'de gewone man moet voor ons uitzoeken waar de vijand heengaat en ons verslag doen.'[110]

Ook het eenvoudige maar uitermate effectieve Republikeinse alarmstelsel, waarmee de komst van Nederlandse troepen zo dikwijls werd aangekondigd, werd door spionnen *én* de bevolking gedragen. Geluidssignalen als het slaan op tong tongs werden veel gebruikt. Soms stampten vrouwen rijst in een bepaald ritme. Rook- en spiegelsignalen, het omhooghouden van bamboeschijven of vogelkooitjes en het oplaten van vliegers zijn eveneens gedocumenteerd. Soms verried zelfs het kleurenpatroon van het – door een spionerende baboe opgehangen – wasgoed een aanstaande actie. Een veiligheidsofficier meldde een andere methode: 'Patrouilles worden [...] vaak op zeer luidruchtige wijze begeleid door kampongkinderen die met de traditionele duimbeweging en gekrijsch, de troep en de route signaleren!' De Republiek beschikte voorts over een ingenieus systeem van koeriers en wacht- en observatieposten. Zo observeerden verkenners Nederlandse posities vanuit eethuizen, bomen of rijstvelden. Ook honden, ganzen en struikeldraden verrieden Nederlandse acties. De Nederlanders leverden zelf een onvrijwillige bijdrage aan het alarmstelsel door aanstaande infanterieacties met verkenningsvluchten, artilleriebeschietingen en luidruchtige verplaatsingen aan te kondigen.[111]

Extreem gewelddadige Indonesische contraspionage

Om de bevolking van spionage voor de Nederlanders te weerhouden, greep de Republiek naar propaganda, maar ook naar intimidatie en extreem geweld. Al in de eerste fase van de onafhankelijkheidsoorlog, toen de pemuda de Indonesische revolutie bedreigd zagen, heerste er een ware spionnenhysterie. Voor de betrokkenen liep een verdachtmaking als spion veelal fataal af.[112] Dit extreme Indonesische geweld woekerde na deze eerste fase, later in Nederland aangeduid als de bersiap, nog lang voort. Een Chinese adviseur van Van Mook zocht de oorzaak voor deze, met name ook tegen Chinezen gerichte Republikeinse 'terreur' eind 1946 vooral bij een 'overdreven angst voor spionnen en handlangers van den vijand'.[113] Een groot aantal door de Nederlandse inlichtingendiensten buitgemaakte Republikeinse documenten bevestigt dit beeld. Deze stukken omvatten onder meer orders die expliciet opriepen tot het doden van spionnen en 'NICA-handlangers'.

Aan Republikeinse kant waren het niet alleen de inlichtingendiensten, maar ook (schaduw)bestuurders, pemuda, TNI- en strijdgroepencommandanten en politiefunctionarissen die aanspoorden tot deze moorden – of aangaven dat bepaalde personen moesten worden 'opgeruimd'. Zo beval de TNI-sectorcommandant van Lenggang in december 1947 'de vijandelijke spionnen op grote schaal te vernietigen'.[114] Een in november 1947 uitgegeven bevel van 'Wehrkreis III van het Zuidelijke Gebied' (van de 6e brigade van de 2e TNI-divisie) stelde het bestraffen van 'pro-Nederlands personeel' en 'Nederlandse handlangers' verplicht. Twee weken later beval dezelfde TNI-commandant 'het vermoorden van spionnen' te 'intensiveren'.[115] Ook de strijdgroep Gerakan Beroeang Hitam (GHB, Zwarte Beer-beweging) eiste begin 1948 in de kampongs aanwezige 'verraders', onder meer spionnen, 'uit te roeien'. Indien een kampong weigerde, 'dan zal (moet) de kampong door de GHB in brand gestoken worden en de bewoners levend verbrand'. Onbekend is in hoeverre hieraan ook gevolg werd gegeven.[116] Het geweld werd gelegitimeerd door de slachtoffers uit te maken voor onder meer 'landverraders', 'vijandelijke spionnen', 'collaborateurs', 'NICA-handlangers' of 'wormen des Lands'.[117]

Menig Republikeins document meldde ook de uitvoering van liquidatieopdrachten – namen, beroepen en woonplaatsen van de slachtoffers incluis. Zo rapporteerde compagniescommandant P. Amin onder het kopje 'het doden van spionnen': 'Wij hebben een vrouw, genaamd B. Kasmiten, 40 jaar oud, woonachtig te Sempoesari, op 21-12-'47 naar de andere wereld gezonden, daar

zij heeft bekend de verblijfplaatsen van de leiders en de troepen te hebben aangewezen.'[118] Op 19 september 1949 werd een zekere Bok-Ra'Pia in Kandangjati-Kulon (Oost-Java) door het plaatselijke bestuur van Kraksaan omgebracht, zo luidde een klacht van een assistent-wedono van een ander district (waar de gedode vrouw woonde). Het slachtoffer had zich verdacht gemaakt door een IVG-gebouw te betreden.[119] Sommige personen werden ook door krijgsraden en rechtbanken vanwege spionage ter dood veroordeeld. Dat lot trof bijvoorbeeld op 12 januari 1948 Abdul Rachman 'in verband met door hem als spion (handlanger van de N.I.C.A.) bedreven handelingen'. Hij had Nederlandse eenheden 'naar verschillende plaatsen' geleid voor het houden van zuiveringsacties.[120] Naast dergelijke executies en moorden was het martelen van vermeende spionnen in Republikeinse gelederen evenmin een uitzondering.

Nederlandse bronnen bevestigen dat Indonesische – maar ook Chinese, Indo-Europese, Indiase en Arabische – spionnen in (losse en vaste) Nederlandse dienst grote risico's liepen. Velen van hen vonden de dood, niet zelden met hun families. Om veiligheidsredenen werden eigen spionnen in ambtelijke stukken steevast niet bij naam genoemd. Voor Nederlandse inlichtingendiensten was dit extreme Indonesische geweld soms weer reden hun eigen spionnen op hardhandige wijze te beschermen of te wreken, bijvoorbeeld door gevangenen te doden. Menig inlichtingenmilitair blikte, zoals Piet Hagenaar, 'met eerbied' terug op deze (schijnbaar) naamloze mannen en vrouwen 'die met inzet van alles wat zij bezaten met óns meevochten'.[121] Deze onder IVG-medewerkers gevallen slachtoffers, waarvan het aantal in de honderden moet hebben gelopen, moeten eigenlijk bij de circa 5300 aan Nederlandse zijde overleden militairen worden opgeteld.

Oorzaken en motieven voor extreem geweld

Wat zijn de oorzaken en motieven voor extreem IVG-geweld? Factoren als frustraties over gebrekkige gebiedsbeheersing, oplopende verliezen en een zwijgzame of anderszins tegenwerkende bevolking alsmede angst voor vrijlatingen, een simplistisch vijandbeeld en wraak voor aanslagen op spionnen kwamen reeds aan de orde. In deze paragraaf zullen enkele meer fundamentele oorzaken worden uitgediept.

'Noodzaak' en prestatiedruk

De meeste getuigenissen over martelen noemen de noodzaak om snel inlichtingen uit gevangenen 'te persen' als motief om zich daarvan te bedie-

Origineel bijschrift: 'Onze twee spionnen. Dat waren braven hoor. Hun mes sneed van twee kanten. Van ons geld, eten en een fiets. Van de kampongbevolking eisten zij veel meer, maar daar kwamen wij later pas achter.' Bron: S. van Langen, NIMH.

nen. Betrouwbare informatie was een vereiste om militaire successen te boeken en de eigen verliezen te beperken. Hiervoor golden Republikeinse gevangenen, naast spionnen en informanten, als voornaamste inlichtingenbron. Gevangenen moesten daarom zo snel mogelijk aan de praat worden gekregen. Daartoe waren zij echter meestal niet zomaar bereid, bijvoorbeeld omdat zij door brute verhoorders in hun eer werden gekrenkt of omdat zij loyaal waren aan de Republikeinse zaak. Vrees voor bestraffing door de Nederlanders of juist voor Indonesische represailles was een andere reden om zo lang mogelijk te zwijgen.[122]

De militairen te velde keurden het dikwijls goed dat de inlichtingendiensten het 'vuile werk' voor hen opknapten. Zo opperde korporaal Henk Volders (KL): 'In een oorlogssituatie [kan] het soms, uit eigen lijfsbehoud, ook nodig [...] zijn om met enig geweld de gevangene tot praten te bewegen!'[123] Artillerist Onne Dallinga (KL) noteerde: 'De behandeling [van een gevan-

gene] was volkenrechtelijk natuurlijk niet juist, maar het plaatsen van bommen door mannen in burgerkleren is dat ook niet. Een guerrillaoorlog kent zijn eigen spelregels.'[124]

Inlichtingenkorporaal Henk van Dalen (KL) zag een 'groot dilemma' omtrent martelen:

> Wij wisten allen dat het niet mocht, het was overeengekomen bij het Landoorlogsverdrag, maar we weten dat dit soort dingen gebeuren. Vooral bij onze dienst stond men nogal eens voor de keus met geweld inlichtingen los te peuteren of het er maar op aan te laten komen, met mogelijk ernstige gevolgen voor onze eigen troepen, respectievelijk de burgerbevolking. We hebben [...] geprobeerd een gulden lijn te trekken [...]. Maar het zal altijd een groot dilemma blijven voor mensen die door de commandanten worden geprest inlichtingen binnen te halen. 'Je zorgt maar dat ik die informatie krijg, kan me niet schelen hoe je erachter komt!'[125]

Inlichtingenofficier Eddy Mahler van het eerste KNIL-bataljon (Inf. I), bevestigde dat hij van zijn bataljonscommandant de vrije hand kreeg en dat van hem zelfs werd verwacht dat hij een gevangene zou (laten) martelen. Mahler vond dit 'tekenend voor de merkwaardige ideeën die sommige commandanten er over [...] het inlichtingenwerk op na hielden'.[126] Volgens een oud-officier waren er ook commandanten 'die door het verzamelen van inlichtingen een wit voetje bij hun superieuren wilden halen en dus alles goedvonden wat de aan hen ondergeschikten [...] aan inlichtingen tevoorschijn "toverden"'.[127]

Afdwingen van bekentenissen

Veel medewerkers van inlichtingendiensten martelden niet alleen om gevechtsinlichtingen te vergaren, zoals de *Excessennota* suggereert, maar ook om bekentenissen af te dwingen. Dit blijkt onder meer uit een onderzoek van Karel Bieger, een topambtenaar van het Openbaar Ministerie. Toen deze van twee Indonesische gevangenen begreep dat zij tot bekentenissen waren gedwongen, verrichtte hij op 21 april 1948 bij de inlichtingendienst van het vijfde KNIL-bataljon (Inf. V) een huiszoeking. Op het inlichtingendienst-kantoor te Gombong, een stadje dicht bij de demarcatielijn in Midden-Java, nam hij 'een soort telefoontoestel in beslag', dat gebruikt was om te folteren. Bieger verbaasde zich dat de functie van inlichtingenofficier – 'een zeer verantwoordelijke positie!' – werd bekleed door een sergeant. Deze gaf

de martelingen toe. Bieger concludeerde dat 'de ID te Gombong bij haar verhoor met ongeoorloofde middelen heeft gewerkt om verdachten te doen bekennen'.[128]

Schriftelijke bronnen en getuigenissen laten zien dat het hier bepaald niet om een geïsoleerd geval ging, integendeel. Zo had de Informele Adviescommissie (IAC) van het regentschap Banyumas, een militair-bestuurlijk-justitieel overlegorgaan waarvan Bieger deel uitmaakte, 'de stellige overtuiging, dat bij verschillende IDs ongeoorloofd en systematisch wordt mishandeld'.[129] Bieger had bijvoorbeeld gerapporteerd dat hij tegen de inlichtingendienst te Cilacap een 'uitgebreid onderzoek' was begonnen 'wegens het toepassen van Kempaitai methoden'.[130] Bij de inlichtingendienst te Gombong, die een waarschuwing van Bieger had genegeerd, speelden dergelijke wanpraktijken 'reeds eenigen tijd'.[131]

Spoor, via Felderhof ingelicht, verzocht de troepencommandant van Midden-Java, Jan Meijer (KNIL), op de 'onjuiste verhoormethoden' in Gombong te reageren. Hoewel de kolonel het betrokken personeel uit hun functies onthief, culmineerde deze overduidelijke misdaad niet in een krijgsraadzaak.[132] Opmerkelijk is ook wat Bieger in een ander rapport opwierp: 'De IAC [is] unaniem van meening, dat de rapporten van verschillende ID's vaak verre van betrouwbaar zijn, aangezien bij deze ID's met ongeoorloofde dwangmiddelen wordt gewerkt.' Bieger beschouwde afgedwongen bekentenissen als dusdanig onbetrouwbaar dat hij weigerde deze als basis voor interneringen te aanvaarden.[133]

Het afdwingen van bekentenissen is ook in Trawas (Oost-Java) – en elders – in ambtelijke stukken geboekstaafd. Hier mishandelde de plaatselijke IVG in maart 1948 negen gevangenen. Wat deze casus bijzonder maakt is dat het civiele gezag, in dit geval de veldpolitie van Mojokerto, onderzoek deed naar het 'machtsmisbruik' en het 'bezigen van dwangmiddelen om een bekentenis te ontwringen'. Uit het politieonderzoek bleek dat een Nederlandse KL-sergeant, een Ambonese KNIL-korporaal en een 'Javaans hulpje' de gevangenen hadden mishandeld. Bij twee gevangenen, Sarto en Nagrawi, constateerde de politie nog zichtbare sporen van mishandeling. Om hun pijniging te stoppen hadden alle arrestanten 'bekend' spion te zijn.[134]

Ook militair arts Ad van der Burg beklaagde zich in 1948 bij Spoor over mishandeling van gedetineerden, in dit geval in Cirebon (West-Java). Hem viel bovendien op dat veel verdachten die voor de rechter moesten verschijnen hun 'bij het voor-verhoor' onder dwang afgelegde getuigenissen introkken. Spoor ontkende de mishandelingen in Cirebon niet, maar hij zag geen

causaal verband tussen het bij de verhoren toegepaste geweld en het intrekken van bekentenissen voor de rechtbank.[135] Zeker is dat afgedwongen 'bekentenissen' tot gevangenisstraffen en zelfs doodsvonnissen hebben geleid. Het is aannemelijk dat op basis van zulke onbetrouwbare bekentenissen ook een substantieel aantal onschuldigen is veroordeeld.

Straffeloosheid, gedoogbeleid en ruime verhoorinstructies

Vanaf begin 1947 vormde de Geneefse Conventie van 1929 volgens de legerleiding het richtsnoer voor de omgang met (krijgs)gevangenen. Deze schreef voor dat gevangenen humaan moesten worden behandeld en dat bij verhoren geen dwangmiddelen mochten worden toegepast. Desalniettemin zag Spoor zich in mei 1948 genoodzaakt nogmaals expliciet een martelverbod te gelasten: commandanten moesten er 'grondig' op toezien dat geen 'ontoelaatbare verhoormethoden' werden toegepast.[136] In werkelijkheid bleven de autoriteiten martelpraktijken evenwel oogluikend toestaan. De krijgsraden, aldus Van Doorn en Hendrix, waren 'chronisch blind' voor vanuit militair perspectief 'functionele' martelingen. Ook Loe de Jong benadrukte het primaat van de oorlogsdoelen: 'De meeste officieren die van die krijgsraden deel uitmaakten, beseften terdege dat de guerrillagroepen [...] nog ongrijpbaarder zouden worden [...] als men zich aan het door generaal Spoor uitgevaardigde [martel-]verbod hield.' Strafrechtjurist Frits Rüter analyseerde treffend: 'De overheid, die ervaart, dat door inlichtingendiensten in verhoren gemarteld wordt en daaraan, hoewel het haar mogelijk is, geen einde maakt, *wil* die mishandeling als middel om inlichtingen te verkrijgen.'[137]

Naast Spoors martelverbod stelden ook de IVG-instructies dat 'hardhandig optreden' bij verhoren 'uitdrukkelijk verboden' was.[138] Sommige passages uit de verhoorinstructies schiepen echter ook ruimte voor een gewelddadige invulling van deze taak. In lijn met civiele en militaire instanties onderscheidden de inlichtingensecties op papier militaire, politieke en criminele gevangenen, in feite vaak geïnterneerde arrestanten. Militaire arrestanten moesten volgens deze instructies humaan worden behandeld. Bij de verhoren van politieke arrestanten werden de verhoorders gewaarschuwd 'uiterst voorzichtig' te zijn, omdat daarbij allerlei (civiele) instanties betrokken waren. Maar bij de criminele arrestanten mochten volgens de instructies de remmen losgaan: 'Bij criminele verhoren, waarbij men dikwijls te maken heeft met misdadige sujetten, kan men krachtig optreden. Men late deze verhoren houden door keiharde ondervragers.'[139] Het is onduidelijk hoe de verhoorders het onderscheid

Drie Indonesische gevangenen, die volgens het originele bijschrift op 27 november 1947 een Nederlands kampement hadden aangevallen, worden door een Nederlandse militair onder schot gehouden. Vermoedelijk werden zij kort daarna verhoord. Bron: NIOD/Collectie Verplanke.

tussen 'militaire', 'politieke' en 'criminele' arrestanten in de praktijk maakten. Meestal gingen zij ook in dit opzicht hun eigen weg. Daaraan droeg bij dat inlichtingenpersoneel zelden expliciet instructies ontving over de mate van geweld die zij bij verhoren mochten (laten) toepassen.[140]

Na de verhoren hadden de IVG'en volgens de instructies drie opties wat met arrestanten te doen: vrijlating, overhandiging aan de politie voor nader onderzoek om ze uiteindelijk te kunnen berechten ('vervolging wegens criminaliteit') of internering (op basis van artikel 20 Staat van Oorlog en Beleg). Volgens de instructies genoot optie twee, het aan de politie overhandigen, expliciet de voorkeur, maar wel met de vermelding dat de overbelaste politie geen kansloze zaken mocht ontvangen. Daarom moesten arrestanten alleen met het nodige 'bewijs' – lees: een bekentenis – worden overhandigd.[141] Menig inlichtingenman zal deze instructies, als hij ze al had ontvangen, als aanmoediging hebben opgevat om arrestanten zoveel mogelijk als criminelen te

typeren en bekentenissen af te dwingen. Als gezegd was er nog een vierde, uiteraard niet in de instructies genoemde optie: arrestanten ombrengen.

Ongeschikt en slecht opgeleid personeel

OM-ambtenaar Bieger analyseerde in 1948 wat hij zag als 'de oorzaak' van extreem IVG-geweld door te concluderen

> dat er in ons leger te weinig speciaal opgeleid ID personeel is. Nu volstaat men vaak met het aanwijzen van enkele menschen, die land en volkentaal in het geheel niet kennen en afhankelijk zijn van hun tolken en lager personeel, die echter vaak de benoodigde capaciteiten missen voor dit zoo moeilijk werk. Waar momenteel m.i. de Inlichtingendiensten een van de allerbelangrijkste onderdelen vormen van ons leger, meen ik dan ook, dat het bepaald noodzakelijk is om op korten termijn deskundig personeel [...] op te leiden.[142]

Dit bleef een vrome wens.

Ook Van Doorn en Hendrix beschouwen de slechte opleiding en gebrekkige selectie als een geweld bevorderende factor. Zo achten zij het opvallend dat 'diverse figuren die als troepencommandant mislukken, bij de ID onderdak vinden'. Bovendien leidde het tekort aan getrainde specialisten bij de IVG'en ertoe dat sommige hiervoor niet opgeleide onderofficieren en officieren dat inlichtingenwerk zelf uitvoerden. Bij de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade moesten – eveneens niet hiervoor opgeleide – mariniers het personeelstekort oplossen, evenals geselecteerde burgers (ESD'ers).[143] Volgens marinier Jacob Vredenbreght werden de inlichtingendiensten van leger en vloot vooral door 'lieden met weinig educatie' gedomineerd. Volgens hem betrof het veelal Indo-Europeanen 'die doorgingen voor "kenners" van het land en cultuur'. Bij de VDMB muntten deze mannen volgens hem uit 'door willekeur, wreedheid en bovenal amateurisme'.[144] Het officiële VDMB-jaarverslag van 1947 beklaagt zich eveneens over de gebrekkige opleiding van het eigen personeel, 'waaraan helaas onmogelijk tegemoet kan worden gekomen'. De rapporteur acht de eigen inlichtingendienst weliswaar de beste in het Nederlandse kamp, maar beschouwt de VDMB nog steeds 'in vele opzichten een apparaat van enthousiaste amateurs'.[145]

Ook ESD'er Birney roept een beeld op van deels ongeschikt VDMB-personeel dat zich aan moord en marteling te buiten ging. Vaak stond daarbij – ook bij hemzelf – het vereffenen van persoonlijke rekeningen centraal. 'De

meeste jongens zijn helemaal vervuld van wraak en haat jegens de peloppors. Zelfs gevangenen worden vaak overhoopgeschoten.'[146] Toen Birney op een dag voorstelde vijf opgepakte pemuda met de bajonet te doden, gingen zijn vier aanwezige collega-ESD'ers akkoord. 'Immers, deze vier tolken waren Indische jongens, wier moeders en zusters [tijdens de bersiap] vlak voor hun ogen werden verkracht en daarna in stukken gesneden.'[147] Ook menig KNIL- of KL-verhoorder werd door wraakgevoelens gedreven.[148]

Inlichtingenmilitair Leendert Sijsenaar zocht, net als veel andere getuigen, de oorzaken van extreem geweld van de IVG'en vooral bij aan de secties van de KL toegevoegde KNIL-militairen, en van de VDMB bij assisterend personeel als ESD'ers, die gedurende hun Japanse krijgsgevangenschap en/of de bersiap traumatische ervaringen hadden opgedaan.[149] De bij een KL-bataljon werkzame militair arts Frans Doeleman trok de verantwoordelijkheid – terecht – breder. Hij constateerde weliswaar dat de IVG-verhoorafdelingen 'voornamelijk uit inheemse KNIL-militairen' bestonden, 'maar tenslotte dragen wij [KL-militairen] ook de verantwoordelijkheid'.[150] Uit dit betoog blijkt de complexiteit en gelaagdheid van de 'schuldvraag'. Inderdaad traden bij inlichtingendiensten werkzame en meestal met het KNIL geassocieerde Indo-Europese, Molukse, Chinese en Indonesische militairen en ESD'ers geregeld op als gewillige beulen. Hieraan droeg bij dat, in tegenstelling tot KL-militairen, in hun perceptie hun toekomst in Indonesië op het spel stond en dat zij in het geval van een Nederlandse terugtrekking een bijltjesdag vreesden.

Toch is het, in lijn met de vaststelling van Doeleman, onjuist vooral (of uitsluitend) KNIL-personeel, ESD'ers en Indonesische assistenten tot zondebokken te maken. Vanwege hun vermeende insiderstatus en taalkennis waren zij bij verhoren immers oververtegenwoordigd. Nog zwaarder weegt het argument dat het uit Nederland verscheepte inlichtingenpersoneel eveneens geregeld over de schreef ging. Voorts wentelden de landmachtmilitairen, conform het langs etnische lijnen gesegregeerde koloniale systeem en het door witte KNIL-officieren gegeven voorbeeld, het 'vuile werk' geregeld af op lager geplaatste KNIL-militairen en/of Indonesische assistenten. Specifiek bij witte KL-inlichtingenmilitairen speelde bovendien dat hun gebrekkige beheersing van het Indonesisch er soms toe leidde dat juist zij hardhandig verhoorden.[151]

Aan de verliezende hand

Overzien we het verloop van de inlichtingenoorlog, dan wordt duidelijk dat de Republikeinen de Nederlanders van begin af aan de baas waren. Zo meldde een rapporteur van het Basiscommando Batavia in november 1945 dat

'de rebellen dikwijls goed op de hoogte waren van de inrichting der bivaks en de opstellingen van de wapenen [...]. Door een uitgebreid spionagesysteem [...] beveiligen zij zichzelf tegen overvallen en raken op de hoogte van vaste transportwegen en tijden.'[152] De Indonesische strijdkrachten hadden alle troeven in handen: zij waren numeriek veel sterker, ze waren mobieler, hadden betere terreinkennis, een hoger moreel – en werden gesteund door een grotendeels pro-Republikeinse bevolking, die een belangrijke bijdrage in de inlichtingenstrijd leverde. Reeds voor Operatie Product wisten de Indonesische inlichtingendiensten het Nederlandse kamp op grote schaal te infiltreren.

De Nederlandse inlichtingendiensten raakten gedurende de oorlog steeds meer overbelast, vooral omdat zij als gevolg van de twee offensieven steeds uitgestrektere bevelsgebieden moesten beveiligen. Daarbij kampten zij met een personeelstekort, een veel te breed takenpakket en soms ook slechte verbindingen. De vele troepenverplaatsingen speelden de diensten eveneens parten, omdat zij daardoor telkens hun netwerken verloren. De moeilijkheden werden nog vergroot door de Republikeinse guerrillatactiek: na aanvallen of aanslagen trokken de TNI en de strijdgroepen zich veelal snel weer achter de demarcatielijnen terug of gingen op in de bevolking. Daarnaast waren sommige gebieden dusdanig moeilijk toegankelijk of gevaarlijk, dat Nederlandse inlichtingenpatrouilles en spionnen ze nauwelijks konden of durfden (te) betreden. Bovendien staken – tot (soms doelbewuste) verwarring van het inlichtingenpersoneel – legio militaire en politieke Indonesische verzetsorganisaties de kop op, die geregeld fuseerden en zich weer opsplitsen en daarbij ook van naam en leiding wisselden. Tot overmaat van ramp bleek van gevangenen en spionnen verkregen informatie veelal onbetrouwbaar of verouderd.[153]

Soms hadden zulke foutieve inlichtingen voor Indonesische burgers fatale gevolgen, omdat zij in buitensporig geweld van daarop reagerende infanterie-eenheden konden uitmonden, zoals bij de massamoord in Balongsari (Rawagede) en de 'bloedbruiloft' in Cilacap.[154] Ook kwam het voor dat op basis van onjuiste inlichtingen een kampong met mortieren, artillerie of vliegtuigen werd beschoten omdat zich daar een strijdgroep zou bevinden, terwijl in werkelijkheid alleen burgers werden getroffen.[155]

Voor het inlichtingenpersoneel was het een nagenoeg onmogelijke taak de bewegingen en plannen van de tegenstander te doorgronden en spionage tegen te gaan. De troepeninlichtingendiensten – en daarmee de hele krijgsmacht – tastten veelal in het duister en liepen achter de feiten aan. De frus-

tratie nam nog verder toe doordat eenheden vaak moesten ervaren dat zelfs betrouwbaar geachte inlichtingen niet tot gevechtscontact leidden. Zo rept een gedenkboek over troepen die na een grote actie 'onverrichterzake' afdropen, omdat 'voor de zoveelste maal' was gebleken 'dat het vijandelijke spionagenet voortreffelijk functioneerde'.[156] Een ander gedenkboek becommentarieert vruchteloze inlichtingen-gestuurde acties met opmerkingen als 'ze zijn er toch allang tussen uit zoals gewoonlijk' of 'lopen we weer eens voor noppes'.[157] Ook de militaire rapportage geeft blijk van dergelijke frustraties. 'Het geperfectioneerde waarschuwings- en inlichtingensysteem van de verzetsbeweging', stelde het onderdeelsverslag van het achttiende KNIL-bataljon uit Zuid-Borneo, 'maakt een verrassend optreden [...] vrijwel onmogelijk'.[158] Nederlandse patrouilles en acties bleven daardoor meestal slagen in de lucht. De daarmee gepaard gaande aanslagen op het moreel waren een factor die extreem geweld bevorderde, zowel bij de reguliere troepen als bij de inlichtingeneenheden.[159]

Specifiek bij de troepeninlichtingendiensten kon ook de wanhoop over de maar niet te stoppen Republikeinse spionage tot extreem geweld leiden. Zo pleitte de in Semarang gelegerde veiligheidsofficier Jan Bakker begin 1947 voor 'het stellen van een voorbeeld'. 'Een drastische maatregel zou wellicht politieke repercussies opleveren', aldus Bakker, maar hij zou wel 'zeer preventief werken en de ambitie om in Semarang te gaan spionneren, sterk verminderen'.[160] Hoe van hogerhand op Bakkers wens gereageerd werd is onduidelijk, maar zijn suggestie spreekt boekdelen. Wel legde een NEFIS-rapport een jaar later bloot dat Indonesiërs die van spionage werden verdacht, in Semarang regelmatig een 'zeer ruwe behandeling' bij IVG-verhoren ondergingen. Dit was 'alom in Semarang onder de Indonesiërs bekend'.[161]

Er lijkt een verband te bestaan tussen de toenemende *overstretch* en het uit onmacht aanwenden van extreem geweld door de inlichtingendiensten. Een indicatie hiervoor is een toename aan gedocumenteerde extreme gewelddaden van deze diensten in de 'pacificatie'-fases na de twee grote Nederlandse offensieven, toen de door Nederland bezette gebieden fors waren uitgebreid, met grote beheersingsproblemen tot gevolg. De meeste in dit hoofdstuk beschreven extreme gewelddaden werden bovendien in gebieden gepleegd die dicht bij de demarcatielijn lagen of anderszins als zeer onrustig golden. Daarnaast constateerden getuigen als Hueting dat er bij inlichtingenpersoneel een 'verharding of afstomping' plaatsvond, wat een toename van door deze diensten gepleegd extreem geweld suggereert.[162]

Conclusies

Zoals de *Excessennota* al voorzichtig suggereert, hebben Nederlandse troepeninlichtingendiensten op grote schaal extreem geweld gebruikt. Door onderrapportage en notoire verhulling kan de omvang daarvan echter niet precies worden gekwantificeerd. Duidelijk is wel dat de inlichtingendiensten systematisch martelden; dit werd indertijd al expliciet vastgesteld door militair juristen – en wordt nog eens bevestigd door een groot aantal getuigenissen van betrokken militairen, bestuurders en burgers alsmede sinds 1970 verricht historisch onderzoek.

De martelingen werden grotendeels uitgevoerd door relatief laaggeplaatst en gewillig Nederlands, Indo-Europees, Moluks en Indonesisch inlichtingenpersoneel van het KNIL, de KL, de Mariniersbrigade en hun Indo-Europese, Chinese en Indonesische assistenten, die als kenners van taal, land en cultuur golden. Hun leidinggevenden, die het 'vuile werk' op deze mannen afwentelden, dragen hiervoor echter een nog zwaardere verantwoordelijkheid. Deze inlichtingenofficieren stonden op hun beurt onder grote druk van de commandant van de eenheid waaraan hun inlichtingensectie was toegevoegd om snel goede informatie te leveren. Deze commandant gaf zijn lager personeel doorgaans de vrije hand en keurde, veelal impliciet, martelingen goed. Ook hielpen deze officieren geregeld mee misdaden van inlichtingendiensten in de doofpot te stoppen.

De hoofdverantwoordelijkheid ligt echter op het hoogste niveau. Onder het motto 'het doel heiligt de middelen' stonden de militaire autoriteiten de onrechtmatige verhoormethodes oogluikend toe, zodat deze en andere vormen van extreem inlichtingendienst-geweld nauwelijks werden beteugeld en onderzocht, laat staan bestraft. Onmacht, onvermogen en onwil zorgden er bovendien voor dat er nauwelijks bestuurlijk of juridisch tegenspel werd geboden. Wrang is dat legercommandant Spoor telkens volmondig 'diepgaand' onderzoek beloofde, maar dit steeds weer naliet. De legerleiding en haar ondercommandanten vonden, ondanks een officieel martelverbod, martelen kennelijk een acceptabel middel om cruciaal geachte inlichtingen te verkrijgen. Het verkrijgen van inlichtingen was, anders dan de *Excessennota* suggereert, niet het enige motief om te martelen. Ook het afdwingen van bekentenissen van gevangenen met het doel ze te kunnen berechten en/of hun vrijlating te voorkomen was een belangrijke drijfveer. Deze praktijk heeft zonder twijfel tot gevangenisstraffen en zelfs doodvonnissen geleid.

De troepeninlichtingendiensten pleegden ook buiten de verhoorcentra geregeld extreem geweld, zoals het vermoorden van 'uitgeknepen' gevangenen

of het uitschakelen, deels achter de demarcatielijnen, van wat in het koloniale jargon 'bendeleiders' heette. Een nog extremere vorm van optreden vertoonden de inlichtingensecties met name in 1948 en 1949 in plaatsen als Salatiga, Cililitan, de Kangean- en Sapudi-eilanden en Payakumbuh. Om Indonesiërs ervan te weerhouden de Republiek te steunen voerden de diensten aldaar een schrikbewind, waarbij zij bewust een 'angstpsychose' onder de Indonesische bevolking creëerden. In tegenstelling tot de veel bekendere martelpraktijken zijn deze vormen en impact van extreem geweld, evenals de overkoepelende inlichtingenstrijd, tot dusver nauwelijks onderzocht. Deze en andere gevallen van in dit hoofdstuk geschetste inlichtingendienst-terreur suggereren dat de toename van door de inlichtingendiensten toegepast extreem geweld parallel loopt met de uitbreiding van de te beveiligen gebieden en de Nederlandse moeilijkheden bij de contraguerrilla. Deze achtergrond was echter niet altijd doorslaggevend voor de toepassing van dergelijk geweld.

Behalve aan fysiek geweld maakten de inlichtingen- en veiligheidsdiensten zich ook schuldig aan willekeurige en onrechtmatige massa-arrestaties, die tot propvolle gevangenissen leidden en eigenrichting in de hand werkten. Een ander ingrijpend gevolg van hun werkzaamheden was dat foutieve inlichtingen soms aan de wieg stonden van extreem geweld van de Nederlandse infanterie, artillerie, het luchtwapen of de eigen verhoor- en overvalgroepen. Onbetrouwbare inlichtingen zorgden bovendien voor de nodige frustratie en een dalend moreel in de Nederlandse gelederen, wat een algemeen geweldbevorderend effect had. Om al deze redenen was het aandeel van de getalsmatig kleine inlichtingendiensten aan het door de krijgsmacht toegepaste extreme geweld onevenredig groot.

Tot slot valt op dat ook als de veelal amateuristische inlichtingendiensten er wel in slaagden de tegenstander te lokaliseren, de Nederlandse zuiveringsacties en patrouilles vaak weinig opleverden. De Republikeinse strijdkrachten hadden hun 'ongrijpbaarheid' te danken aan hun mobiliteit, hun guerrillatactieken, hun efficiënte inlichtingen- en alarmstelsel en de vergaande infiltratie van de Nederlandse militaire én civiele instanties, mede als gevolg van de falende Nederlandse contraspionage, tekortschietende veldveiligheid en grote zichtbaarheid. De Republiek, die hierbij eveneens systematisch extreem geweld toepaste, won de cruciale inlichtingenstrijd met Nederland dan ook overduidelijk. Deze sterke asymmetrie op inlichtingenvlak ten faveure van de Indonesiërs was een belangrijke reden voor het succes van de Republikeinse afmattingsstrategie.

4.

De mythe van de 'Hollandsche Methodiek'

Zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Azarja Harmanny

Op de dag *Wage*, de vierde dag van de Javaanse week, kwam de oorlog naar Karanganyar, een stadje in Republikeins gebied niet ver van de demarcatielijn in Midden-Java. Inwoner Ahmet Suwito zag die ochtend, in Nederlandse bronnen gedateerd op zondag 19 oktober 1947, een verkenningsvliegtuig boven de huizen cirkelen. De 3e Afdeling van het 6e Regiment Veldartillerie van de Koninklijke Landmacht (3-6 RVA) bracht op dat moment de kanonnen in stelling aan de andere kant van de bestandslijn, vlak bij Gombong. Het was marktdag, de pasar stroomde vol met mensen. Opeens begonnen de granaten in te slaan, herinnert Suwito zich. 'Dung, dung-dung-dung, klonk het. Ik werd geraakt door scherven en had een grote wond in mijn arm.' Hij griste nog snel zijn kris uit zijn huis en vluchtte naar het ziekenhuis in Kebumen.[1] Volgens een hedendaags monument op de plek van de pasar

Ahmet Suwito voor zijn huis in Karanganyar in 2017. Hij toont de littekens van de granaatscherven, 'zo groot als munten', op zijn onderarm. Foto Azarja Harmanny.

vielen als gevolg van de 'kanonnade' op die dag '786 [...] onschuldige slachtoffers van de wreedheden van het Nederlandse leger'.[2]

Deze gebeurtenis was in termen van verschoten munitie mogelijk de grootste Nederlandse artilleriebeschieting gedurende de jaren 1945-1949, zo blijkt uit de meer dan 1300 acties die voor deze deelstudie zijn geïnventariseerd en geanalyseerd (zie tabel).[3] Samen met een deel van de 5e Afdeling Veldartillerie KL (5 VA) vuurde 3-6 RVA in totaal 1920 granaten af uit de twaalf opgestelde kanonnen (25-ponders). Ondanks deze omvang en het vermoedelijk hoge aantal slachtoffers is er tot nu toe nauwelijks aandacht voor de beschieting van Karanganyar geweest.[4] Dit is tekenend voor situaties waarbij zware wapens zijn ingezet. De militaire justitie had geen oog voor dit type geweld; de *Excessennota* behandelt geen enkel geval.[5]

Tabel met indicatieve cijfers van artilleriebeschietingen

	3-6 RVA	Gemiddeld	Cumulatief
Aantal uitgevoerde beschietingen	37	58	1.480
Aantal beschoten doelen	110	179	4.122
Totaal verschoten munitie	7.488	5.791	133.191

Zoals uit de tabel valt te herleiden, was het gemiddeld aantal verschoten granaten per doel gemeten voor alle eenheden 32 granaten. Voor 3-6 RVA was dat 68. Het gemiddeld aantal doelen per beschieting was gemiddeld over alle eenheden 2,78, voor 3-6 RVA 2,97. De eenheid met de meeste bekende verschoten munitie was 1 VA KNIL met circa 15.000 granaten. Er waren ook eenheden die geen enkele beschieting hebben uitgevoerd. Enkele eenheden waarvan geen betrouwbare cijfers konden worden verkregen, zijn niet meegerekend. De cijfers zijn voor een deel extrapolaties. Voor een uitgebreide verantwoording voor de gebruikte bronnen en de totstandkoming van de cijfers, zie Azarja Harmanny, Grof geschut.

In *Ontsporing van geweld* (1970) rangschikken Indonesië-veteranen Jacques van Doorn en Wim Hendrix het geweld van het luchtwapen, het scheepsgeschut, de artillerie en de tanks op grond van het 'onpersoonlijk en mechanisch karakter' ervan onder de noemer 'technisch geweld'. Deze term, die buiten het discours van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog niet wordt gebruikt en evenmin aan een duidelijk afgebakende categorie wapens of wapensystemen refereert, is niettemin door latere historici overgenomen. Zo geeft Rémy Limpach een aantal voorbeelden van vermeend onrechtmatige inzet van 'technisch geweld' en categoriseert deze als een van de vormen

van 'extreem geweld'.[6] Hij signaleert terecht dat empirisch onderzoek naar de inzet, effecten en beoordeling van dit type geweld tot op heden ontbrak. In die lacune voorziet het onderzoek dat de basis vormt voor dit hoofdstuk.[7]

Het begrip 'technisch geweld' komt dicht in de buurt van de militaire term 'vuursteun', waarmee indirect vuur ter ondersteuning van infanterieacties wordt aangeduid. 'Indirect' kan betrekking hebben op de eenheid die de steunaanvraag doet (en die dus niet zelf het vuur uitbrengt), de wijze van waarneming (vuur en waarneming zijn gescheiden) en de vuurrichting (niet direct op het doel gericht maar met een boog). De Nederlandse krijgsmacht onderscheidt drie hoofdcategorieën vuursteun: luchtsteun, scheepsartilleriesteun, en veldartillerie- en mortiersteun.[8]

Deze drie soorten wapens worden overigens niet uitsluitend als vuursteun ingezet. Hoewel ondersteuning van grondoperaties het hoofddoel was tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, konden zij ook zelfstandig optreden, dus zonder gelijktijdige actie van de infanterie. Ook dergelijke situaties zijn bij deze analyse betrokken, omdat zij in algemene zin wel ondersteunend waren aan het landoptreden, bijvoorbeeld wanneer in plaats van een actie door de infanterie werd gekozen voor een luchtaanval. Het gaat in dit onderzoek om situaties waarin de landstrijdkrachten besloten de hulp van zware middelen in te roepen. Dat kon gaan om artillerie (ook vanaf schepen), vliegtuigen, tanks, pantserwagens, mortieren en zware mitrailleurs. Mortieren en mitrailleurs zijn een geval apart: in de lichte variant zijn zij de geëigende middelen voor extra vuurkracht van de infanterie zelf, terwijl de zware typen vuursteunmiddelen zijn – die overigens schaars waren in Indonesië en daardoor relatief beperkt ingezet.

In deze studie ligt de focus op artillerie en luchtstrijdkrachten, die voor de infanterie de belangrijkste hulpwapens waren en door veel auteurs worden beschouwd als de meest destructieve middelen die zijn ingezet. Presenteerden Van Doorn en Hendrix het nog in algemene zin als een 'vrij solide feit' dat met ondersteuningswapens 'nogal veel slachtoffers onder de burgerbevolking waren gemaakt', andere auteurs uitten het vermoeden dat luchtstrijdkrachten en vooral de artillerie tijdens het conflict de meeste Indonesische (burger)slachtoffers hebben gemaakt.[9] Daarmee vormt de inzet van deze wapens een belangrijk onderdeel van dit onderzoeksprogramma, waarin het immers gaat om brede vragen rond aard en omvang van het geweld van de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië. Het onderzoek naar 'technisch geweld' tracht de vraag te beantwoorden welke rol het gebruik van zware wapens daarbij speelde.

Dit hoofdstuk schakelt afwisselend tussen analyses op microniveau (de beschieting van Karanganyar), mesoniveau (het functioneren van een vuursteuneenheid tijdens de onafhankelijkheidsoorlog) en macroniveau (de inzet van technisch geweld in brede zin), teneinde deze drie niveaus met elkaar te verbinden.[10] Omdat de kanonnen van de artillerie worden beschouwd als de meest destructieve wapens die in Indonesië zijn ingezet, ligt daarop de nadruk in deze bijdrage. We volgen daarbij in het bijzonder de geschiedenis van 3-6 RVA, omdat deze afdeling van de veldartillerie in meerdere opzichten representatief is. Zij nam lange tijd deel aan de oorlog en werd op enkele van de voornaamste strijdtonelen ingezet, trad op verschillende manieren op en werkte samen met zowel de KL als het KNIL, had zowel een rol in de offensieven als tijdens de periodes van guerrilla die daarop volgden en was betrokken bij enkele van de grootste artillerie-acties van het gehele conflict. De eenheid bestond tot slot grotendeels uit dienstplichtigen en vertegenwoordigt in die zin de meerderheid van de militairen die zijn ingezet in Indonesië.

In dit hoofdstuk krijgen drie mannen van 3-6 RVA een gezicht: instructeur opperwachtmeester Klaas Kloeten, voormalig verzetsman uit Bussum; waarnemer korporaal Onne Dallinga, een boerenzoon uit Godlinze in Noord-Groningen, en soldaat 1e klasse Henry of Henk Pézy, eveneens waarnemer en afkomstig uit Almelo, waar hij werkte als metaalbewerker.[11] Hun egodocumenten, interviews en televisieoptredens bieden inzicht in de militair-tactische, ethische en persoonlijke afwegingen bij de geweldpleging waarbij zij als uitvoerenden direct betrokken waren. Ze zijn daarmee complementair aan de officiële documenten, die met name de overwegingen van de commandanten en de formele besluitvorming rond de inzet van de artillerie tonen. Al deze bronnen laten een eenzijdig Nederlands perspectief zien. Daarom is ook gebruikgemaakt van Indonesische literatuur, interviews en archieven.

Na een korte schets van de achtergrond van de rol van zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de verschillende fasen die daarin te onderscheiden zijn, wordt de actie tegen Karanganyar in enig detail geanalyseerd. Ook Indonesische ooggetuigen komen hierbij aan het woord. Deze casestudy moet niet worden gezien als het bewijs voor de algemene bevindingen over de inzet van zware wapens die in dit hoofdstuk staan vermeld (die zijn tenslotte gebaseerd op een veel breder onderzoek), maar dient om enkele kenmerkende aspecten van dergelijke zuiveringsacties voor het voetlicht te brengen en de lokale dynamiek van technisch geweld inzichte-

lijk te maken. Tot slot volgen een korte beschouwing over de effecten van, verklaringen voor en reflectie van tijdgenoten op de inzet van vuursteun en de centrale rol die het element risico daarin vervult.

Achtergrond en geweldsdynamiek

De ontwikkeling van wapentechnologie en bijbehorende tactische concepten is er bovenal op gericht om in gevechtscontact de tegenstander zo veel mogelijk schade te berokkenen en daarbij het gevaar op eigen slachtoffers te minimaliseren. Vuursteun vanuit de lucht, vanaf de grond of het water is bij uitstek een middel dat het risico voor de eigen troepen verkleint, terwijl de vuurkracht verhoogd wordt. De ontwikkeling van vuursteunmiddelen nam vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een hoge vlucht en werd tijdens de twee wereldoorlogen manifest, toen met de enorme aantallen slachtoffers en destructie ook de schaduwkanten van massaal gebruik van zware wapens scherper dan ooit aan het licht kwamen.[12]

Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog was het gebruik van zware wapens al vanaf het begin omstreden, onder meer vanwege de manier waarop zij door de Britten werden ingezet tijdens de Slag om Surabaya in november 1945. De Britten, die na de strijd tegen Japan als tijdelijke 'ordehandhavers' naar de Indonesische archipel waren gekomen, leden aanvankelijk gevoelige verliezen door aanvallen van Indonesische strijdgroepen, die waren bewapend met tanks, artillerie en een keur aan andere, voornamelijk Japanse wapens. Om die aanvallen het hoofd te bieden en geïnterneerden in veiligheid te brengen, besloten de Britten de stad te veroveren met gebruik van bommenwerpers, scheepsgeschut, tanks, artillerie en zware mortieren.

De Indonesische strijdgroepen werd tijdens deze stadsoorlog een gevoelige slag toegebracht. Slachtofferaantallen liepen in de duizenden. Waardevol wapentuig werd vernietigd of viel in handen van de Britten. Geleidelijk zagen de Indonesische strijdgroepen zich gedwongen meer en meer op guerrillatactieken over te schakelen. De Britten daarentegen leunden na Surabaya juist nog sterker op hun ondersteuningswapens.[13] Ze trachtten daarmee de eigen risico's te beperken in een oorlog waarin zij tegen wil en dank verzeild waren geraakt. Deze tactiek kwam ze op kritiek te staan van nota bene hun bondgenoten, de Nederlanders. Een aantal KNIL'ers en hooggeplaatste ambtenaren veroordeelde het 'repressieve' Britse optreden en zag meer in wat de latere legercommandant Simon Spoor omschreef als 'de Hollandsche methodiek'. Die bestond volgens hem vooral uit het uitvoeren van overwe-

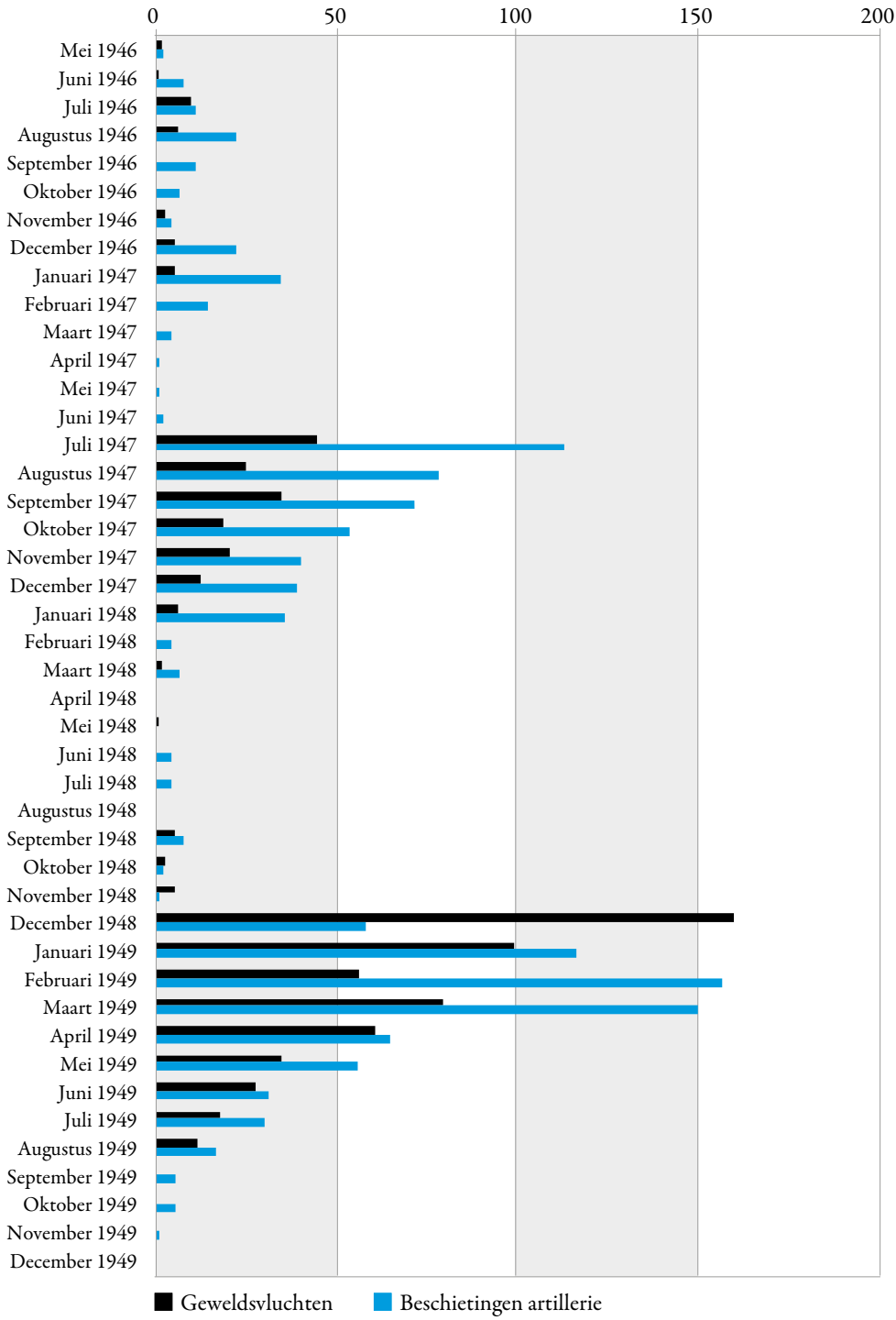
gend kleinschalige operaties met lichtbewapende eenheden om de (koloniale) rust en orde te herstellen. Spoor leek hiermee te verwijzen naar de 'pacificatie' van Aceh (1873-ca. 1913) en andere 'buitengewesten' door het vooroorlogse KNIL.[14]

Inderdaad kregen de rekruten van 3-6 RVA tijdens de op Engelse leest geschoeide *primary training* in Nederland instructie over de wijze van vechten tijdens de Aceh-oorlog, zo constateerde Onne Dallinga bij zijn opkomst tot zijn verbazing: 'als we naar het nut voor de lessen over een oorlog uit de vorige eeuw vragen, krijgen we geen bevredigend antwoord.'[15] De vraag was inderdaad in hoeverre de vermeend typisch Nederlandse strijdwijze die Spoor zo graag toegepast wilde zien, nog relevant of uitvoerbaar was in de snel escalerende onafhankelijkheidsstrijd. Dat er artilleristen werden opgeleid voor uitzending naar Indonesië was in elk geval een impliciete erkenning dat alleen lichte bewapening niet zou volstaan. Een kolonel van de Generale Staf KL had dat al geconcludeerd tijdens een bezoek aan Indonesië ten tijde van de gevechten in Surabaya en adviseerde dringend hulpwapens te zenden. Toen eenheden van de goed uitgeruste Mariniersbrigade vanaf maart 1946 de eerste posities overnamen van de Britten in Surabaya, beschouwden zij dergelijke strijdmiddelen inderdaad al snel als onontbeerlijk. Met de kleinschalige 'pacificatie' waaraan de legercommandant had gerefereerd, had dit weinig meer te maken. Dit was oorlog.[16]

In de staafdiagram op pagina 247, die de frequentie van de inzet van de Nederlandse artillerie en luchtstrijdkrachten gedurende het conflict laat zien, zijn twee eerste geweldspieken te ontwaren in augustus 1946 en januari 1947. In deze periodes namen Nederlandse troepen de key areas op Java en Sumatra van de Britten over en consolideerden daar hun posities. In termen van geweldsintensiteit beschouwd waren voor de artillerie de twee guerrillafasen, volgend op de twee grote Nederlandse offensieven, de intensiefste maanden van het conflict. In die tijdvakken werd het vaakst een beroep op

Staafdiagram met beschietingen van de artillerie en geweldsvluchten van de luchtstrijdkrachten, voor zover bekend: de rapportage vertoont hiaten. Om die te ondervangen is naast ambtelijke bronnen (NL-HaNA, Strijdkrachten, 1287-1289; idem, collectie onderdeelsverslagen in Nederlands-Indië, 1945-1950; NIMH, Dekolonisatie, Collectie Militaire eenheden; 806, ML-KNIL) gebruikgemaakt van vele egodocumenten, vliegerlogboeken, memoires en literatuur. Voor een uitgebreide verantwoording voor de gebruikte bronnen en de totstandkoming van de cijfers, zie Azarja Harmanny, Grof geschut. *Met dank aan Bas Smeets (gegevensinvoer) en Gosewinus van Oorschot (data geweldsvluchten).*

Staafdiagram met artilleriebeschietingen en geweldsvluchten

de kanonniers gedaan. Ook de luchtstrijdkrachten werden geregeld ingezet in de guerrillaperiodes, hoewel de aantallen 'geweldsvluchten', acties waarbij doelen gebombardeerd of gemitrailleerd werden, heel duidelijk piekten tijdens de twee offensieven. Opvallend is dat het Akkoord van Linggarjati van 15 november 1946, dat voorzag in een wapenstilstand, geen merkbare invloed had op de inzet van luchtsteun en artillerie, zij het dat de algehele geweldsintensiteit toen wel een stuk lager was dan in latere periodes. Daar staat tegenover dat de marine in 1946 en begin 1947 nog regelmatig werd ingezet voor kustbeschietingen. Daarna boden de oorlogsschepen nog slechts sporadisch vuursteun aan de grondtroepen (vooral tijdens de offensieven) en richtten zij zich meer op handhaving van de blokkade van Republikeinse havens en bestrijding van 'smokkel'.[17]

De Renville-overeenkomst van 17 januari 1948 had beduidend meer invloed op de inzet van zware wapens. Bekijken we de statistieken, dan lijkt er haast sprake van een 'vredesjaar'. Maar hoewel de vliegtuigen aan de grond bleven en de kanonnen veelal zwegen, nam het infanteriegeweld in de loop van 1948 wel geleidelijk toe. Ook artilleristen werden steeds vaker op patrouille gestuurd. Op posten grenzend aan de demarcatielijn (inmiddels een gedemilitariseerde zone) mochten namelijk geen ondersteuningswapens worden geplaatst.[18] De mannen van de eenheid 3-6 RVA raakten zo betrokken bij het 'directe' geweld van de guerrillaoorlog, al bleef net als bij artilleriebeschietingen de tegenstander grotendeels onzichtbaar. Pézy: 'We wisten nooit wie je vijand was. Je zag ze niet, en als je ze zag, ja... het wapen hadden ze dan in de bosjes liggen. Tot je er voorbij bent en dan knallen ze je in de rug.'[19]

1-6 en 2-6 RVA, de twee zusterafdelingen van 3-6 RVA die in regimentsverband bleven opereren, voerden overigens gedurende de hele oorlog grotendeels infanterietaken uit, en vormden daarbij een aantal speciale troepen die als 'Harer Majesteits Ongeregelde Troepen' in de regio Krawang (West-Java) een schimmige contraguerrilla voerden (hoewel ook deze eenheden veelvuldig gebruikmaakten van de vuurkracht van de artilleriekanonnen). Ook het omgekeerde gebeurde: drie infanteriebataljons oorlogsvrijwilligers (OVW) hadden in 1946 op eigen initiatief onofficiële artilleriebatterijen opgezet met geschut van het vooroorlogse KNIL.[20] 'Direct' en 'indirect' geweld liep bij veel eenheden kortom door elkaar.

Nederlandse offensieven

Het 6e Regiment Veldartillerie was voorafgaand aan het eerste offensief opgesplitst. De eerste en tweede afdeling bleven in West-Java, terwijl 3-6 RVA werd

ingedeeld bij de stoottroep richting Yogyakarta tijdens wat de 'politionele actie' moest gaan heten. Dallinga merkte op dat die term de lading niet bepaald dekte: 'daarvoor komt er te veel materiaal aan te pas'.[21] Dit was oorlogvoering 'Europeesche stijl,' gaf ook de legerleiding toe in interne correspondentie.[22] Voor dit offensief werden onder meer 22 afdelingen veldartillerie, 7 squadrons bommenwerpers en jachtvliegtuigen, 9 tank-eskadrons, 16 eskadrons pantserwagens en 7 torpedobootjagers in gereedheid gebracht. Inclusief de infanterie namen er in totaal circa 100.000 militairen deel aan de operatie.[23]

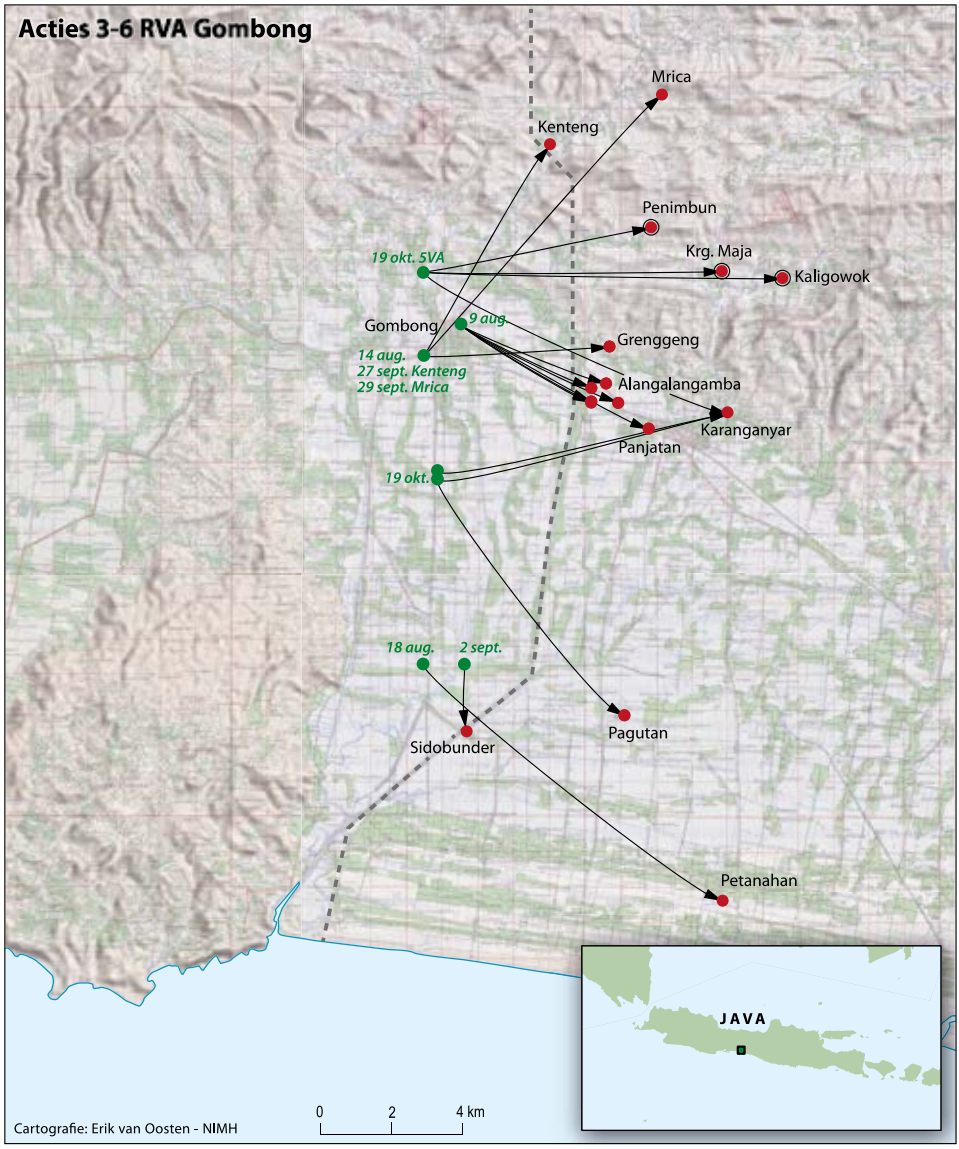
Samen met de twee batterijen van de artillerieafdeling 5 VA en twee van de geïmproviseerde batterijen van de OVW-bataljons, ondersteunde 3-6 RVA de infanterie bij de opmars. De V-brigade, de gevechtseenheid waartoe zij behoorde, beschikte zo over 24 stukken geschut (vier per batterij). Bij de start van het offensief op 21 juli 1947 gaf 3-6 RVA een zogeheten vuurwals af om van tevoren gelokaliseerde veldversterkingen te vernietigen en de tegenstander op afstand te houden. Dat hield in dat de kanonnen een groot vlak bestreken (in dit geval langs de Grote Postweg), dat vervolgens lijn voor lijn werd bevuurd.[24] Van het grote aantal granaten dat daarbij verschoten werd (meer dan 500) kwam het merendeel in leeg terrein terecht. De TNI was al weggetrokken en de bevolking gevlucht. De kampongs waar de eindeloze colonne doorheen trok waren verlaten. Toen er na een paar uur toch een vuurgevecht ontstond, merkte een infanterist op: 'we zijn dus te voorzichtig geweest met onze artillerie. Maar in geen velden of wegen is een burgerbevolking te bespeuren, die wij moesten sparen.'[25] Ook volgens artillerist Klaas Kloeten waren de meeste '*tani's*' (landbouwers) al weggevoerd door het Indonesische leger, dat zich bovendien buiten schootsbereik bevond. 'Veel TRI is er niet gesneuveld,' aldus Kloeten.[26]

In Nederlandse media verschenen kritische berichten over het geweldsgebruik tijdens de opmars. Het optreden van de artillerie bleef daarbij buiten beschouwing; naast de infanterie moesten vooral de luchtstrijdkrachten het ontgelden. Hun taak was het om, naast het vernietigen van Japanse vliegtuigen van de Indonesische luchtmacht, vijandelijke eenheden op te sporen en aan te vallen. B-25 Mitchell-bommenwerpers van het 18e Squadron, geprezen voor hun bijdrage aan de strijd tegen Japan, hadden daarbij enkele treinen en auto's gemitrailleerd, waarbij ook burgers waren getroffen.[27] Generaal Spoor verklaarde in een interview met buitenlandse journalisten dat hij disciplinaire maatregelen zou nemen tegen de vliegers, die zich volgens hem gedroegen alsof de Tweede Wereldoorlog nog gaande was. Maar de aandacht voor de acties van het luchtwapen verdampte snel en disciplinaire maatregelen bleven uit.[28]

Dat de inzet van het luchtwapen gevoeliger lag dan die van de artillerie, hadden de Britten al ondervonden. Zij hadden om die reden een voorkeur voor veldartillerie en beschietingen door de marine.[29] Tijdens het Nederlandse offensief bestond de rol van laatstgenoemd krijgsmachtdeel voornamelijk uit het vervoer van troepen en het faciliteren van een amfibische landing op Oost-Java door de Mariniersbrigade. Ook voerden schepen enkele kustbeschietingen uit, maar deze vuursteuntaak bleef tijdens Operatie Product en het vervolg van de oorlog beperkt van omvang. Mede daarom trok de inzet van scheepsgeschut slechts in enkele gevallen de aandacht.[30]

Kolonel Meijer had tijdens Operatie Product een 'huzarenstukje' opgevoerd door de V-Brigade over de onherbergzame oosthelling van de vulkaan Slamet te dirigeren, waar hij de bijnaam 'Hannibal' en een Militaire Willems-Orde aan overhield. Toen de colonne na de grote omweg de weg naar Yogya weer had bereikt, was een wapenstilstand inmiddels ophanden. Op de valreep bezetten de Nederlandse troepen nog snel Gombong, een stadje honderd kilometer verwijderd van de Republikeinse hoofdstad. Ook 3-6 RVA ging er in stelling. De artilleristen hielden 'spookachtige herinneringen' over aan de intocht te Gombong. Terugtrekkende Indonesische eenheden, voornamelijk *laskar rakyat* (volkstroepen) en Hisbullah, hadden de bevolking weggevoerd en de stad in brand gestoken als onderdeel van de *bumi hangus*, de tactiek der verschroeide aarde.[31] Niet lang daarna werd een bestandslijn vastgesteld, die het gebied verdeelde in een Nederlandse en een Republikeinse kant. Deze en andere demarcatielijnen, die grote delen van Java en Sumatra doorsneden, werden de daaropvolgende anderhalf jaar de belangrijkste frontlijnen en confrontatiegebieden. Al die tijd overheerste bij Klaas Kloeten en zijn strijdmakkers één gedachte: de voortzetting van de opmars richting Yogya.[32]

Het duurde tot 19 december 1948 voordat de strijd werd hervat, met de tweede 'politionele actie', Operatie Kraai. Opnieuw was 3-6 RVA ingedeeld bij de stootgroep, nu als onderdeel van de W-Brigade. Deze keer werd het geen 'militaire wandeling', zoals het eerste offensief wel was aangeduid.[33] Bij Kebumen ontstonden hevige gevechten en Republikeinse troepen staken de stad in brand. De personele verliezen waren niet groot, maar de TNI slaagde er wel in met een luchtafweergeschut twee Nederlandse jachtvliegtuigen neer te halen. Tijdens de opmars kwam 3-6 RVA niet in actie. Het tweede offensief eindigde voor de artilleristen in het uitgebrande en verlaten Magelang, ten noorden van Yogya. Bij de inname van deze voormalige KNIL-garnizoensstad leverde de afdeling voor het eerst vuursteun. In die laatste dagen van 1948 voerden de artilleristen regelmatig beschietingen uit ter ondersteu-

Beschietingen 3-6 RVA en 5 VA regio Gombong, periode augustus t/m oktober 1947. Coördinaten uit het oorlogsdagboek van de eenheid (Lambert Conical Orthomorphic Projection) zijn door de Dienst Geografie Defensie omgezet naar hedendaagse WGS84-coördinaten, geplot in onderzoeksomgeving Nodegoat en vervolgens geprojecteerd op een gegeorefereerde overlay van de kaart die in 1947 werd gebruikt (45-XLI-C Gombong, kaartserie Java & Madura 1:50.000, U.S. Army Map Service 1943). De stippellijn geeft de demarcatielijn weer. *Bronnen: NIMH, Dekolonisatie, 1441, Korpsgeschiedenis 3-6 RVA; NL-HaNA, Strijdkrachten, 2277, 3-6 Regiment Veldartillerie; HCKVA 106-1, Actieverslag; kaartencollectie National Library of Australia.*

ning van acties van het KNIL-bataljon Infanterie V in de omgeving van Magelang.[34] Hier zouden zij blijven tot de eenheid eind 1949, niet lang voor de soevereiniteitsoverdracht, werd afgelost.

Guerrilla

Naast de twee Nederlandse offensieven waren, zoals vermeld, de daaropvolgende fasen van hevige guerrilla de meest intensieve periodes van de oorlog. Evenals op veel andere plaatsen consolideerden de Nederlandse troepen in Gombong na het staken van het offensief op 5 augustus 1947 hun posities door vrijwel meteen in alle richtingen 'zuiveringsacties' uit te voeren. Ook aan Indonesische zijde was sprake van consolidatie en werden versterkingen aangevoerd vanuit andere delen van Java en de archipel.[35] In oktober begon Klaas Kloeten te merken dat de Indonesische strijdgroepen van strijdmethode veranderden. Ze legden steeds meer mijnen op wegen die door de Nederlandse troepen werden gebruikt. Het was deel van een wijziging in strategie die op heel Java en Sumatra werd doorgevoerd. De TNI, die het tijdens het offensief in de conventionele strijd had moeten afleggen tegen het modern uitgeruste Nederlandse leger, zag zich door haar nog altijd ontoereikende bewapening en training gedwongen de guerrilla volledig te omarmen. Het gebruik van mijnen en trekbommen bleek, naast sabotageacties en het leggen van hinderlagen, een effectieve manier om de tegenstander te treffen.[36]

Nederlandse troepen zochten naar manieren om daartegen op te treden, maar mochten in principe niet de demarcatielijn overschrijden. Waarnemers van de Commissie van Goede Diensten van de Verenigde Naties controleerden de gemaakte afspraken. Dallinga: 'we houden ons aan de spelregels, die luiden: "Niet schieten voor je beschoten wordt." Wij zeggen: "Niet schieten voor je dood bent".'[37] Als de waarnemers niet in de buurt waren, ondernamen de Nederlandse troepen toch vaak actie – liefst met gebruikmaking van de artillerie, die meer dan tien kilometer in vijandelijk gebied kon vuren zonder de demarcatielijn te hoeven overschrijden (zie kaart 1).[38]

Dit was anders tijdens de tweede intensieve guerrillafase in 1949. Was er in de jaren daarvoor nog enigszins sprake geweest van een (weliswaar poreuze) frontlinie, nu bestond die in het geheel niet meer. De tegenstanders zaten overal.[39] Zij hielden zich op in zogenaamde *pockets* in de door Nederland bezette gebieden, en voerden van daaruit, naar instructie van generaal Sudirman, opperbevelhebber van de Indonesische strijdkrachten, aanvallen uit op de vaak afgelegen Nederlandse posten.[40] Artillerie-eenheid 3-6 RVA werd vanuit Magelang dan ook ingezet voor vuursteun in alle richtingen, be-

halve wanneer de waarnemers van de VN op bezoek waren: 'de heren moeten de indruk krijgen dat alles onder controle is en tegen een paar rampokkers gebruik je nu eenmaal geen artillerie,' aldus Dallinga.[41]

Evenals na het eerste Nederlandse offensief werd 3-6 RVA in Magelang ter ondersteuning toegevoegd aan Infanterie V, beter bekend onder de bijnaam 'Andjing Nica'.[42] Het bataljon raakte versnipperd over het gebied dat het moest controleren, meer dan 2500 km², een oppervlakte vergelijkbaar met de provincie Drenthe.[43] 'Flinke klappen uitdelen niet mogelijk', noteerde bataljonscommandant luitenant-kolonel (KNIL) Piet van Santen in het oorlogsdagboek van Infanterie V. De verliezen namen toe en daarmee de frustratie. De acties die de Nederlandse troepen ondernamen waren volgens Kloeten 'pure dwaasheid. We bereikten niets.'[44] De Indonesische strijdkrachten opereerden in steeds kleinere eenheden, waardoor grote operaties steeds vaker een slag in de lucht waren. Het succesvolle Republikeinse alarmsysteem (zie hoofdstuk III.3) zorgde ervoor dat de TNI c.s. vrijwel altijd op tijd konden uitwijken.

De Nederlandse artillerie voerde precies in deze periode het vaakst beschietingen uit. Deels was dat een weerspiegeling van een algehele toename van de geweldsintensiteit. Tenslotte nam ook het aantal infanterieacties in dit tijdvak sterk toe. Voor een ander deel reflecteert de piek van artillerie-inzet de afnemende bereidheid om risico's te nemen. Een indicatie daarvoor is het aantal gesneuvelden aan Nederlandse zijde, dat in die periode juist lager was dan tijdens het offensief.[45] Het aantal geweldsvluchten nam, na een piek tijdens het tweede offensief, in deze fase geleidelijk af. Dat is opvallend, want luchtsteun was voor Nederland eveneens aantrekkelijk vanwege het geringe eigen risico. De luchtstrijdkrachten hadden echter veel meer dan de artillerie en in toenemende mate last van tekorten aan personeel, onderdelen en inzetbare 'kisten'. Dit vormde een rem op de inzet daarvan tijdens de intensieve guerrillamaanden. Ook het eerdergenoemde gevaar van politieke repercussies droeg daaraan bij. De vliegtuigen toonden in deze periode vooral hun waarde – vanuit Nederlands perspectief – door in afgelegen gebieden, met name op het uitgestrekte Sumatra, doelen aan te vallen die buiten het bereik van de infanterie lagen, of waarvoor simpelweg niet voldoende troepen vrijgemaakt konden worden.

Hoewel veel Indonesische zware wapens in de loop van de oorlog waren vernietigd of buitgemaakt, maakten ook de Republikeinse strijdkrachten waar mogelijk gebruik van technisch geweld. In Magelang werden 3-6 RVA en het Andjing Nica-bataljon geplaagd door nachtelijke beschietingen met

een 2 cm-luchtdoelkanon, mogelijk hetzelfde stuk geschut dat ook een Nederlands jachtvliegtuig had neergehaald tijdens het tweede offensief. Volgens Dallinga werd het 'levensritme in de kazerne' er niet door verstoord: 'zelfs de film die we op een avond op het plein draaien gaat gewoon door. De "operator" versterkt het geluid om de vijand duidelijk te maken dat we niet onder de indruk zijn en dat hij beter op kan houden met de pesterijen.' Vanwege het gebrek aan richtmiddelen bij de TNI kwamen er ook granaten in kampongs terecht en werden burgers getroffen.[46]

Het leggen van mijnen en trekbommen was veel effectiever en nam in 1949 dan ook nog verder toe.[47] Ook maakten de Indonesische strijdkrachten steeds meer gebruik van verspreiding, waardoor zij voor de Nederlandse troepen nog ongrijpbaarder werden. Vanwege het hoge risico verbonden aan gemotoriseerd transport – door het mijnengevaar – trad Infanterie V in deze periode steeds vaker te voet en in klein verband op.[48] Om het risico beperkt te houden beschikten deze aanvalsgroepen over bovengemiddeld veel eigen vuurkracht, deels door gebruik te maken van buitgemaakte Indonesische mortieren en mitrailleurs.[49] Daarnaast stond bij dergelijke kleine patrouilles de artillerie of de Militaire Luchtvaart van het KNIL gereed. Zo pasten beide partijen zich aan de tactiek van de tegenstander aan, maar vielen zij ook regelmatig terug op minder effectieve strijdmethoden, zoals massale aanvallen (door Indonesische strijdgroepen) of grootschalige 'zuiveringsacties' (door Nederlandse troepen). De aanval op Karanganyar, die tijdens de eerste guerrillafase in 1947 plaatsvond, was een typisch, zij het bovengemiddeld omvangrijk, voorbeeld van laatstgenoemde categorie. Een nadere beschouwing van deze actie laat niet alleen zien hoe dergelijke operaties in hun werk gingen, maar biedt ook inzicht in de gevolgen en de effectiviteit daarvan, evenals de reflectie daarop door direct betrokkenen.

Karanganyar

De Andjing Nica zon op wraak. Nadat binnen twee weken vijftien voertuigen getroffen waren door trekbommen en mijnen, was bataljonscommandant Van Santen volgens Klaas Kloeten 'briesend' en vroeg hij aan kolonel Meijer toestemming voor een brigadeactie naar Karanganyar. Volgens inlichtingen lagen daar namelijk grote hoeveelheden explosieven opgeslagen en bevond zich er een regionale commandopost van de TNI (*comando operasi pertempuran* of COP). Voor een omsingeling van Karanganyar en 'zuivering' van het omliggende terrein werd een actie voorbereid van circa 3000 man infanterie, ondersteund door drie artilleriebatterijen. Meijer, die net als

Van Santen bekendstond als 'zeer fel anti-republikein', hoefde vermoedelijk niet lang na te denken over het verzoek. Eerder had generaal-majoor (KNIL) Simon de Waal, territoriaal tevens troepencommandant Midden-Java, in een commandementsorder al gesteld dat hij 'door vijandelijke handelingen gedwongen' acties buiten de demarcatielijn zou toestaan. De datum werd gesteld op 19 oktober 1947, niet toevallig een datum waarop de militaire waarnemers van de VN elders zouden vertoeven.[50]

Ahmet Suwito, nog altijd zichtbaar getekend aan zijn arm, wijst tijdens een interview in 2017 aan waar vroeger de veldkeuken, het militair-logistieke centrum en de COP gelegen waren in Candi, een desa aan de oostrand van Karanganyar. Legitieme militaire doelen, maar in het midden daarvan lag de pasar. Volgens een andere toenmalige inwoner, Edith Sapumo, was de markt verplaatst uit het centrum omdat Karanganyar was uitgebrand tijdens het eerste Nederlandse offensief.[51] Een inlichtingenrapport van de V-brigade gaf weliswaar een gedetailleerd overzicht van de 'toestand bij den vijand', maar maakte van de pasar geen melding. Eventuele burgers met wie Nederlandse militairen tijdens de operatie geconfronteerd zouden kunnen worden bleven zo, evenals bij vele andere grote acties, buiten beeld van de besluitvormers. Wel meldde het rapport de aanwezigheid van troepen van het 20e Regiment van de Diponegoro-divisie (Divisi III), gesteund door strijdorganisaties zoals het studentenleger (Tentara Pelajar), volkstroepen en de marine. Actieleider was kolonel Meijer zelf, als commandant van de V-brigade. Ook de artillerie viel daarmee onder zijn bevel. Luitenant-kolonel W.A. Schouten was aan zijn staf verbonden als brigadeartilleriecommandant. Die coördineerde onder meer de aanvragen voor observatie en vuurleiding door verkenningsvliegtuigen, volgens Schouten de 'meest ideale vorm van waarneming'. Overige deelnemende troepen waren naast de KNIL-bataljons Infanterie II en V ook onderdelen van drie KL-bataljons oorlogsvrijwilligers (1-3, 1-5 en 1-9 RI).[52]

Volgens het operatieplan zouden de troepen 's nachts hun posities innemen en na een inleidende beschieting van de artillerie in de vroege ochtend, het hele gebied tussen Karanganyar en de zuidkust uitkammen. Maar de moesson dreigde roet in het eten te gooien. Volgens overste Van Santen heerste er een noodweer 'zooals ik nimmer had mede gemaakt. [...] De gladheid van het te volgen pad was zoodanig dat men vallende, glijdende, doch niet loopende voorwaarts ging.' De slagregens leidden ook bij de TNI tot verwarring. Tijdens de opmars meldden verscheidene Indonesische militairen zich met de strijdkreet 'merdeka' bij de Nederlandse troepen, in de veronderstelling met de TNI van doen te hebben. Van Santen: 'Daar er niet

geschoten mocht worden werden deze lieden gevangengenomen en verlichtten zij het draagwerk der koelies die met de 22-sets zwoegden.'[53] Deze veldradio's vertraagden vanwege hun omvang en gewicht de opmars aanzienlijk, maar waren onontbeerlijk voor de communicatie tussen de troepen.[54]

Mede dankzij de regen, die de opmars van de Nederlandse troepen verborgen had gehouden, slaagde volgens het actierapport de nachtelijke infiltratie volkomen. Dat was echter niet de hele waarheid. Een iets te vroege vuuropening van de artillerie had namelijk de tegenstander gealarmeerd, nog voordat de omsingeling van Karanganyar was voltooid. Een trein vol mensen en materieel wist te ontkomen richting Kebumen. Dallinga: 'Het was voor de ploeteraars hard om na een nacht sjouwen de trein weg te zien rijden.'[55] Ook anderszins verliep de artilleriebeschieting niet vlekkeloos. De eerste vuurwals die werd uitgevoerd, op troepenconcentraties in kampong Pagutan, moest al snel worden gestaakt omdat 'de Friezen' (1-9 RI) meldden dat de granaten tussen de eigen troepen terechtkwamen. 'Bedankt herhaling bedankt', klonk het cynisch over de radio. Volgens de commandant van 3-6 RVA, majoor W. de Bruyne, lag dit aan een defect van een van de richtmiddelen.

Na Pagutan werd het vuur verlegd naar Karanganyar. Ook hier werd een vuurwals op uitgevoerd, waarbij de kanonnen vijftien lijnen met een onderlinge afstand van 100 meter stuk voor stuk bevuurden. Zo werd een gebied bestreken van Candi tot het centrum van Karanganyar, met als doel de 'vijandelijke concentraties' in de handen van de oprukkende infanterie te drijven. Op bevel van kolonel Meijer werd deze beschieting nogmaals uitgevoerd, wat mede het uitzonderlijk hoge aantal verschoten granaten verklaart. Uit de verslagen wordt niet duidelijk waarom hij daartoe besloot.[56] Het boek over het 20e Regiment van de Diponegoro-divisie beschrijft hoe de eerste vuurwals op Karanganyar op de mensen neerdaalde als een regen van granaten. Edith Sapumo en haar zus probeerden zo goed en zo kwaad als het ging te schuilen onder een kleine tafel in hun huis niet ver van de pasar. Ze bleef zelf ongedeerd, maar haar zusje raakte gewond aan haar dij, die onder het tafeltje uitstak. Toen het vuren stopte haastten de mensen zich uit hun schuilplaatsen om te vluchten, maar juist op dat moment begonnen de kanonnen weer te bulderen. Klaas Kloeten, in een brief aan zijn ouders, broers en zussen: 'ik heb nooit zoo'n hevig snelvuur zien geven.'[57]

Slachtoffers

Bijna vijftig jaar na de 'kanonnade' staat Henk Pézy bij het sawadijkje waarachter de vuurmonden stonden opgesteld. 'Al die jaren heb ik graag willen

Manschappen van 3-6 RVA koelen de oververhitte loop van een 25-ponder met water tijdens de 'kanonnade' van Karanganyar op 19 oktober 1947. Bron: Foto Historische Collectie Korps Veldartillerie.

weten', zegt hij, 'wat is er van die mensen overgebleven. Hoeveel doden zijn daar gevallen?' De onbekende slachtoffers achtervolgden hem jaren in zijn dromen.[58] De vraag van Pézy is niet eenvoudig te beantwoorden. Over de herkomst van het monument en het getal 786 daarop is niet veel bekend. Een eenvoudiger en ouder monument (onthuld in 1950) staat niet ver van de pasar in een voortuin, maar vermeldt alleen de datum van de gebeurtenis. De huidige gedenkplaats werd mogelijk geplaatst in de jaren zeventig of tachtig van de vorige eeuw, toen door het hele land erevelden en monumenten verrezen ter nagedachtenis aan de periode 1945-1949. Maar dertig of veertig jaar na de gebeurtenissen was niet altijd meer te achterhalen wat zich exact had afgespeeld. Een gedenksteen in het nabije Karanggayam laat zien dat van de informatie op dergelijke monumenten niet voetstoots kan worden uitgegaan. Op de plaquette, die een veldslag op 19 augustus van hetzelfde jaar memoreert, staat dat niet minder dan zestig Nederlandse militairen tijdens het gevecht sneuvelden, terwijl het oorlogsdagboek van de betrokken eenheid (Infanterie V KNIL) stelt geen verliezen te hebben geleden die dag.[59]

Wat vertellen de Nederlandse bronnen ons over de slachtoffers van de aanval op Karanganyar? Het actieverslag van Infanterie V KNIL maakt melding van 94 doden aan Indonesische zijde, met de kanttekening dat de slachtoffers veroorzaakt door de artillerie daarbij niet meegerekend waren – een vrij uitzonderlijke bijzin in dergelijke militaire rapportages. Een van de deelnemende artilleriebatterijen noteerde in het oorlogsdagboek: 'ruim 300 T.R.I. gedood'. De Republikeinse Radio Djokja stelde enkele dagen later evenwel dat er 500 doden waren gevallen, terwijl tevens een officieel protest werd aangekondigd bij de Veiligheidsraad wegens het schenden van de wapenstilstand. Nu werd het hogere dek gealarmeerd. Spoor deed navraag, het getal 500 leek hem 'fantastisch hoog'. Luitenant-kolonel Pieter Six, verbonden aan het kabinet van de Legercommandant, rapporteerde een week later aan Spoor '124 getelde doden aan de zijde van de tegenpartij', waarbij hij in het midden liet waardoor deze veroorzaakt waren.[60]

In herinneringsboeken en memoires van Nederlandse militairen die aan deze en vergelijkbare acties deelnamen, zijn de slachtoffers aan Indonesische zijde vaak opvallend afwezig.[61] De focus ligt in deze geschriften veelal op de militaire aspecten van dergelijke operaties en de daden van de tegenstander. In die zin verschillen deze Nederlandse bronnen niet veel van Indonesische literatuur, die eveneens vooral aandacht besteedt aan de eigen operaties.[62] Luchtaanvallen of artilleriebeschietingen worden doorgaans aangehaald als illustratie van Nederlandse wreedheden of als voorbeeld van het schenden van politieke overeenkomsten. Zo noemt toenmalig kolonel Abdul Haris Nasution in zijn monumentale werk over de onafhankelijkheidsoorlog de actie tegen Karanganyar zonder in te gaan op slachtofferaantallen. Wiyono, die een overzichtswerk schreef over de strijd in Midden-Java, constateert slechts dat Karanganyar werd 'bezet' en dat er in die periode 'veel slachtoffers onder ons leger en ook onder het volk' te betreuren waren.[63] Het gebrek aan preciezere aantallen is overigens mede het gevolg van het nog beperkte functioneren van het bestuursapparaat in de jonge Republiek, waardoor slachtoffers lang niet altijd geregistreerd werden.

Wat Indonesische bronnen betreft die wel aantallen slachtoffers van de beschieting op 19 oktober 1947 noemen, of daarvan een indicatie geven, geldt dat die voor het grootste deel aanmerkelijk lager zijn dan die in Nederlandse archieven. In een geschiedenis van de onafhankelijkheidsstrijd in Kebumen staat dat de aanval tot veel verdriet leidde in het gebied rond Gombong 'vanwege het veroorzaken van al die menselijke slachtoffers'. Zo vielen bij de rivier Ketek 'wel 15 doden, terwijl op de markt te Candi zo-

veel als 60 mensen op een verschrikkelijke manier stierven'. De rivier Ketek stroomt een kilometer ten zuiden van de stad, het punt van waaruit de infanteristen oprukten, en zou dus ook aan het door hen toegepaste geweld kunnen refereren. Andere bronnen noemen vergelijkbare aantallen slachtoffers op de markt.[64] Een algemener beeld komt naar voren in een Indonesisch weekoverzicht van het gevechtsfront te Midden-Java. In dit document, dat door de Nederlandse inlichtingendienst werd buitgemaakt en dat zich in het Nationaal Archief in Den Haag bevindt, worden naast 300 gewonden 300 doden gerapporteerd rond Karanganyar, maar die zouden zijn gevallen

Monument te Karanganyar. Op het monument staat onder meer de tekst: 'Je lichaam is niet tevergeefs gevallen, maar als offer voor de onafhankelijkheid. Onschuldige mensen, slachtoffer van de gruweldaden van het Nederlandse leger tijdens de kanonnade op 19 oktober 1947'. Foto Azarja Harmanny.

tijdens diverse gevechten in de maand oktober. Ook staat er niet of het militairen of burgers betrof, wel dat Karanganyar 'de grootste aanval sinds de "cease fire order"' was.[65]

Ook de herinnering van degenen die getuige waren van de gebeurtenissen in Karanganyar biedt geen uitsluitsel, maar wel een blik op het menselijk leed dat de beschieting veroorzaakte. Enkelen van hen werden in 2013 door een Nederlandse televisieploeg geïnterviewd. Abdullah Djaeni zag nog voor zich dat de rivier 'rood zag van het bloed. Vrouwen, mannen, kinderen, iedereen was dood.' Onder de slachtoffers bevond zich ook zijn zusje van negen, dat hij nog had proberen te redden. Een andere geïnterviewde, Mad Sopyan, raakte gewond aan zijn heup en zag honderden slachtoffers, zowel soldaten als burgers. Ahmet Suwito vertelde dat een vrouw kwam schuilen in zijn huis, maar vervolgens werd gedood door een granaatscherf. Uit de getuigenissen komt ook naar voren dat de meeste slachtoffers in massagraven ter aarde werden besteld, anoniem en zonder grafopschrift. Anderen werden meegevoerd met de rivier en nooit meer teruggevonden.[66]

De beschikbare bronnen bieden al met al weinig houvast met betrekking tot de vraag hoeveel slachtoffers er op 19 oktober 1947 precies vielen. De aantallen in de Nederlandse militaire rapportages, hoewel ogenschijnlijk zeer precies, zijn niet meer dan enkele van de vele cijfers over het mogelijke dodental. Vergelijkingen tussen verschillende bronnen op microniveau, zoals in het geval van Karanganyar, laten zien dat schattingen op macroniveau die op in deze rapportages genoemde cijfers gebaseerd zijn, niet als een betrouwbare indicatie van het totale aantal Indonesische gesneuvelden kunnen worden beschouwd. Indonesische bronnen geven soms hogere, soms beduidend lagere aantallen. Daar komt nog bij dat het al even ingewikkeld is om uitspraken te doen over welk type geweld de meeste slachtoffers veroorzaakte, en wat daarbij de verhouding tussen burgers en strijders was. De 'kanonnade' van Karanganyar was tenslotte, anders dan het monument ter plaatse suggereert, meer dan alleen een artilleriebeschieting. Net als bij vele andere grote operaties werden de effecten van het toegepaste geweld, waaronder het aantal slachtoffers, bepaald door het geheel aan ingezette middelen (die elkaar versterkten), en vooral ook door de mate waarin onderscheid kon worden gemaakt tussen combattanten en non-combattanten.

Effecten

De Nederlandse aanval op Republikeins gebied op 19 oktober 1947 had een grote impact op zowel militairen als burgers. Kloeten schrijft dat tijdens de

actie de TNI het verderop gelegen Kebumen in brand stak, een teken dat zij dachten dat de Nederlandse opmars naar Yogya was hervat. 'Maar we trokken weer terug. Ze hebben dus pech gehad.'[67] Volgens Indonesische ooggetuigen vluchtte een groot deel van de lokale bevolking naar de bergen, waar de mensen zich maandenlang schuilhielden in grotten en andere tijdelijke onderkomens. Scholen en pasars in de regio werden gesloten. Een rapport van de Republikeinse Militaire Politie spreekt van een 'angstpsychose' onder de bevolking en van 'demoralisatie' aan de zijde van de TNI. Doordat het leger zich terugtrok op Kebumen en er een machtsvacuüm ontstond, kregen 'gelegenheids garong' (rovers), afkomstig uit Oost-Java, Borneo en zelfs Aceh, vrij spel.[68]

Het Nederlandse leger kreeg in november een verzoek van een aantal lurah (dorpshoofden) om de inwoners in hun desa's aan Republikeinse zijde van de demarcatielijn te evacueren, nu de TNI geen bescherming meer kon bieden. Toen het Nederlandse leger te kennen gaf dit verzoek te willen honoreren, tekende de commissie van Goede Diensten protest aan, omdat zij dit bericht opvatte als een waarschuwing voor 'imminent action' in Republikeins gebied. Spoor toonde zich daarover tegen Van Mook zeer ontstemd. 'Van Nederlandse zijde zal dus nimmer enige rechtvaardiging kunnen worden gevonden in Lake Success [de toenmalige vestigingsplaats van de Verenigde Naties], al worden er ook nog zoveel Chinezen vermoord, gaan er nog meer fabrieken in brand en wordt de bevolking nog erger geterroriseerd dan thans geschiedt.' Spoor had gelijk dat de Chinese bevolking in veel gebieden zwaar werd getroffen. Ook in de regio Gombong werden Chinese massagraven aangetroffen.[69] In zijn verontwaardiging liet Spoor echter onvermeld dat veel van dit leed indirect was veroorzaakt door Nederlandse artilleriebeschietingen en ander geweld bij de demarcatielijn, waardoor het Republikeinse gezag in de grensgebieden was verzwakt of zelfs geheel weggevallen, dit vacuüm deels door criminele groepen was opgevuld en de bevolking vervolgens noodgedwongen bij de Nederlanders had aangeklopt.

Ook de direct betrokken Nederlandse militairen hadden weinig oog voor deze effecten. Zo beschouwden zij de aanval op Karanganyar vooral als een 'groot succes', dat 'het moreel der troep zeer verhoogd' had. De actieleiding was goed te spreken over de vuurwals van de artillerie, die een deel van de vijandelijke concentraties in de handen van de afsluitingslinie gedreven had. Tijdens de kortstondige bezetting van Karanganyar werden daarnaast grote hoeveelheden vliegtuigbommen (gebruikt als mijnen), brandbommen, handgranaten en andere explosieven buitgemaakt of vernietigd. Klaas Kloe-

ten merkte na een maand op dat de troepen een stuk minder last hadden van trekbommen. De rust was echter van korte duur, want een week later was de toon in zijn correspondentie alweer omgeslagen. 'De T.R.I. solliciteert weer naar een pak slaag,' besloot hij zijn brief van 25 november. 'En een getergde hond is zeer gevaarlijk. Nu de hartelijke groeten van Klaas.'[70]

Ook Onne Dallinga zag de militaire situatie al snel weer verslechteren. Informanten meldden op zeker moment dat er een trein met nieuwe vliegtuigbommen in Kebumen aangekomen was. 'Een actie zoals in Karanganjar is daar niet mogelijk omdat Keboemen niet bereikbaar is voor de artillerie,' schreef hij. 'De stad ligt te ver van de demarcatielijn.'[71] Tijdens de guerrillafase in 1949, lang nadat 3-6 RVA en de Andjing Nica naar Magelang waren vertrokken en andere eenheden hun plaats hadden ingenomen, was de regio onveiliger dan ooit. De verbindingsroute tussen Gombong en Kebumen stond bij de troepen in die tijd bekend als de 'trekbommenweg'. Een artillerist van de afdeling 2-12 RVA tekende de sfeer in het laatste oorlogsjaar in het 'verschrikkelijke' Kebumen als volgt: 'de dagelijkse confrontatie met gevaar, het leven met de dood als buurman – gebleekte schedels in platgebrande huizen, graven in de achtertuin…'[72]

De nasleep van de aanval op Karanganyar is exemplarisch voor de effecten van grote 'zuiveringsacties' en de inzet van vuursteun daarbij. Ze konden voor de Indonesische strijdkrachten en de bevolking zeer ontwrichtend zijn en gaven vaak slechts tijdelijk 'rust'. De legerleiding leek vooral geïnteresseerd in de militaire effectiviteit op de korte termijn. Die werd, afhankelijk van de situatie, door een groot aantal factoren beïnvloed. Naast de eerdergenoemde kwaliteit van inlichtingen en verbindingen, waren onder meer van belang de wijze van waarneming, de aard van het doel, de weers- en terreinomstandigheden, technische precisie, vuurdiscipline, commandovoering, de opleiding en geoefendheid van de troepen en de staat van het materieel. Elk van deze factoren kon een doorslaggevende rol spelen bij het al dan niet slagen van een actie. Hoewel de meeste ervan in meer of mindere mate voor elke vorm van militair geweld gelden, is met name waarneming bij vuursteun van doorslaggevend belang.

'Kaartvuur', oftewel beschietingen zonder observatie vanuit een verkenningsvliegtuig of vanaf de grond door een waarnemer in de voorste lijn bij de infanterie, kende een groter risico op nevenschade en burgerslachtoffers, en maakte het moeilijk om de resultaten te meten – reden waarom diverse commandanten deze handelswijze ontmoedigden of zelfs verboden.[73] 3-6 RVA lijkt slechts op beperkte schaal kaartvuur te hebben

afgegeven. Van de 37 vuuropdrachten die de eenheid tussen 1947 en 1949 uitvoerde, is van slechts vier beschietingen bekend dat er zonder waarneming geschoten werd. Drie daarvan vonden plaats tijdens de Nederlandse offensieven en waren voorbereide vuren, waarbij de doelen in een eerder stadium waren verkend. Bij de vierde beschieting, ter ondersteuning van een actie van het infanteriebataljon 3-11 RI, was het verkenningsvliegtuig bij een van de negen voorbereide doelen te laat om waarneming te kunnen uitvoeren.[74] In algemene zin gold dat de artilleristen zelf de voorkeur gaven aan luchtwaarneming boven grondwaarneming. Zeker bij een vluchtende tegenstander was observatie vanuit een vliegtuig volgens majoor De Bruyne 'noodzakelijk'.[75]

Hoewel artillerievuur dat zonder waarneming werd afgegeven een sterk non-discriminerend karakter had, kon ook kaartvuur onder bepaalde voorwaarden effectief en onderscheidend worden uitgevoerd. Zo gaven de kanonniers van 6 RVA in de eerste maanden van 1949 in West-Java vrijwel elke nacht op wisselende tijden zogenaamd storend vuur af langs de toegangswegen in het door hen gecontroleerde gebied, om de tegenstander te beletten in het donker trekbommen en mijnen in te graven.[76] Zulke beschietingen hadden een preventief doel en het risico op burgerslachtoffers was relatief klein. Ook storend vuur dat werd afgegeven op plaatsen waar zich vijandelijke concentraties bevonden, of beschietingen die tot doel hadden de tegenstander terrein te ontzeggen, konden doeltreffend en effectief zijn, maar dan wel vooral in open gebied.

Vaak was het echter helemaal niet zo duidelijk op wie er gevuurd werd. Pézy, die als waarnemer vaak naar voren moest als de artillerie werd ingeschakeld: 'Die ploppers [vrijheidsstrijders] waren moeilijk te bestrijden omdat wij het verschil niet zagen met de kampongbewoners. Het gevaar dreigde achter elke struik. Dan komt het dierlijke in je naar boven.'[77] Volgens een andere artillerist was de tegenstander 'overal en nergens en vrijwel altijd onzichtbaar'.[78] Met dit dilemma werden niet alleen de artillerie-eenheden, maar alle Nederlandse troepen in Indonesië geconfronteerd, en zij waren de enigen niet: volgens politicoloog Stathis Kalyvas is 'the identification problem' een van de grootste moeilijkheden in irreguliere conflicten, waaronder ook de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog kan worden geschaard.[79]

Overheden en militairen die tegen guerrilla's vechten nemen vaak allerlei maatregelen om strijders en niet-strijders van elkaar te scheiden, zoals evacuatie, internering, afgrendeling van gebieden en gedwongen hervestigingsprogramma's. Aangezien de Nederlandse troepen in Indonesië er om

allerlei redenen niet in slaagden deze scheiding te bewerkstelligen, was veel van het aangewende geweld – ongeacht de aard – weinig onderscheidend. Volgens Kalyvas is het moeilijk om op cumulatieve schaal selectief geweld van non-discriminerend geweld te onderscheiden. Het is volgens hem daarom ook vrijwel onmogelijk betrouwbare schattingen te maken van de bijdragen van elke afzonderlijke soort geweld aan de totale slachtofferaantallen.[80] Dit strookt met het beeld dat oprijst uit de analyse van 'technisch geweld' in Indonesië. Onderzoek naar Karanganyar en andere acties waarbij vuursteun is ingezet, wijst uit dat het in de meeste gevallen niet mogelijk is betrouwbare slachtofferaantallen vast te stellen, waardoor evenmin geldige uitspraken op een hoger, geaggregeerd niveau gedaan kunnen worden.

Dit geldt eveneens voor de vraag welke soort geweld het grootste aantal slachtoffers tot gevolg had. De vijandelijke verliescijfers die bij de acties van afdeling 3-6 RVA ter ondersteuning van de Andjing Nica en andere infanterie-eenheden werden gerapporteerd zijn onmogelijk te ontleden op basis van het type geweld. Zij waren tenslotte het resultaat van het gezamenlijk aangewende directe en indirecte geweld. Militairen van de betrokken bataljons benadrukten vaak het complementaire karakter van de eenheden. De artilleristen van 3-6 RVA waren onder de indruk van de Andjing Nica en hun commandant Piet van Santen, de in hun ogen 'legendarische leider van het meest gevreesde vechtteam van Midden-Java'. Onne Dallinga was de KNIL-militairen dankbaar voor hun bescherming: 'wij, de totoks hebben begrip voor hun optreden maar kunnen dat zelf nog niet. Zo lang de tegenstander op afstand is doen we mee maar met een klewang zouden we niet om kunnen gaan.' Zonder de 'inheemse troepen' van Van Santen zouden de Nederlandse troepen naar zijn oordeel veel meer verliezen lijden. Een andere artillerist herinnerde zich dat majoor De Bruyne, commandant 3-6 RVA, tegen zijn manschappen zei als er geschoten werd: 'dat is voor de infanterie, jullie gaan de andere kant op.'[81]

Inderdaad is er een groot contrast tussen de verliescijfers van het infanteriebataljon Infanterie V, dat met 63 doden[82] een van de hoogste aantallen gesneuvelden telde van de infanteriebataljons, en de artillerieafdeling 3-6 RVA, dat met één gesneuvelde vrijwel ongeschonden de oorlog doorstond. Het KNIL-bataljon was op zijn beurt de artilleristen dankbaar voor de bescherming die zij boden. Volgens Dallinga zag Van Santen de artillerie als 'een wapen waar je veel gebruik van moet maken'. Zijn ondercommandant eerste luitenant Sjoerd Lapré vond de vuursteun van 3-6 RVA 'voortreffelijk'.[83] De aanwezigheid van veldgeschut in een operatiegebied had vaak een afschrik-

kende werking op de tegenstander. Hetzelfde gold voor het luchtwapen, dat op veel plaatsen de TNI belette zich op te houden in open terrein en haar dwong verdekt en verspreid te opereren.[84] De Nederlandse infanterie profiteerde juist van de beschermende paraplu van de artillerie en andere zware wapens. De 'directe methodes' van het KNIL en de speciale troepen waren daarmee deels afhankelijk van de 'indirecte methodes' van de technische wapens. Tenslotte werd een van de omvangrijkste artilleriebeschietingen van de gehele onafhankelijkheidsoorlog aangevraagd door het KNIL-bataljon Andjing Nica.

Beschietingen door artillerie, vliegtuigen, marineschepen, tanks of zware mortieren hebben een grotere vernietigingskracht dan vuur dat wordt uitgebracht door de infanterie zelf, maar dat betekent niet dat dit geweld in werkelijkheid ook altijd meer schade of slachtoffers veroorzaakte. Vernietiging was lang niet altijd het (hoofd)doel van een beschieting. Een inleidende beschieting diende meestal om de eigen infanterie in staat te stellen op te rukken. Dit was ook de opzet bij Karanganyar en slaagde grotendeels – op het ontkomen van de trein na. Bij slechts weinig beschikbare troepen kon volgens brigadeartilleriecommandant Schouten een vuurwals ook dienen om de vijand in de mitrailleurbundels van de infanterie te jagen, die dan als afsluitingslinie fungeerde.[85]

Een van de belangrijkste beoogde effecten van de inzet van zware wapens was verder om het 'moreel' (in de betekenis van gevechtsbereidheid) van de tegenstander aan te tasten en dat van de eigen troepen te verhogen. Volgens een tactische instructie uit 1948 gold voor de inzet van 3 inch-mortieren bijvoorbeeld dat de uitwerking 'meer moreel dan materieel (vernietigend) gewaardeerd' moest worden. Tanks en pantserwagens werden dikwijls ingezet met het oog op het 'morele effect op de Oosterling', in de woorden van toenmalige eerste luitenant (KNIL) Carel Heshusius.[86] Dit morele effect hadden zware wapens overigens doorgaans evenzo op andere plaatsen in de wereld; je hoefde geen 'Oosterling' te zijn om er van onder de indruk te raken.

Bij de analyse van de effecten van de inzet van 'technisch geweld' kan niet voorbij worden gegaan aan de maatregelen die Indonesische strijdgroepen en non-combattanten namen om zich te beschermen tegen het Nederlandse oorlogsgeweld. Zij waren immers geen passieve potentiële slachtoffers die zaten te wachten tot ze geraakt werden.[87] Zo vluchtten burgers vaak weg uit gebieden waar gevechten uitbraken of dreigden uit te breken, zodat vooral rond de demarcatielijnen grote stukken niemandsland ontstonden. Ook legden kampongbewoners schuilplaatsen aan bij hun huizen, of maak-

ten ze gebruik van vooroorlogse en Japanse bunkers. Al in augustus 1946 troffen KNIL-artilleristen vele 'deskundig geconstrueerde schuilplaatsen' aan in een gebied dat zij tevoren hadden beschoten. Andere kampongs die zij doortrokken waren volledig geëvacueerd. Ook Indonesiërs die Nederlandse luchtaanvallen, artilleriebeschietingen en bombardementen met scheepsgeschut hadden meegemaakt, vertelden over schuilplaatsen, grotten en andere tijdelijke toevluchtsoorden waarin zij het geweld hadden doorstaan.[88]

Het beste middel dat de Indonesische strijdgroepen hadden tegen de Nederlandse beschietingen en bombardementen was verspreiding. Vanouds werd dit principe toegepast door strijders die zich geplaatst zagen tegenover een wapentechnisch superieure tegenstander.[89] In 1949 werd de artillerieafdeling 3-6 RVA hiermee in toenemende mate geconfronteerd. In de eerste maanden van dat jaar ondersteunde zij de KNIL-infanterie geregeld bij zuiveringsacties, maar dit werd volgens afdelingscommandant De Bruyne steeds lastiger. '[D]e tegenstanders in dit rayon zijn uiteengevallen in een aantal kleinere benden!' noteerde hij, duidelijk gefrustreerd dat de tegenstander weigerde zich te laten beschieten door Nederlandse wapens.[90]

Reflecties

Hoe reflecteerden de mannen van 3-6 RVA zelf – toen en later – op het feit dat burgers het slachtoffer konden worden van het geweld dat zij toepasten? Tijdens een groepsgesprek van de Bond van Nederlandse Militaire Oorlogs- en dienstslachtoffers in Doorn in 1989 sprak Henk Pézy voor het eerst publiekelijk over de gebeurtenissen te Karanganyar. Hij praatte moeilijk, niet alleen wegens het kaakschot dat hij veertig jaar geleden had opgelopen, maar ook door zijn 'oorlogssyndroom'. '[I]k heb een zacht schuldgevoel,' verklaarde hij, 'een wroeging zelfs wel.' Naast het mishandelen van oude mensen tijdens patrouilles was de beschieting van Karanganyar volgens Pézy een van de dingen 'die je niet verantwoorden kunt'. Met gebroken stem: 'D'r is geen kip levendig uit gekomen.'[91]

Hoewel andere veteranen van 3-6 RVA het dapper vonden dat Pézy het had gedurfd om over de gebeurtenissen op 19 oktober 1947 te vertellen, hielden zij zich zelf liever op de vlakte. Wel verklaarde een voormalig chauffeur-sei-

Artilleristen van 3-6 RVA openen kisten met high explosive (HE)-munitie voor de 25-ponders die staan opgesteld tijdens de beschieting van Karanganyar op 19 oktober 1947. Bron: NIMH/Schenking familie Kloeten.

25pdrHE

ner in algemene zin: 'als de artillerie ging strooien en spreiden, waarbij de granaten in rijen werden afgevuurd, was dat niet altijd even vriendelijk voor de getroffen gebieden. Maar,' zo voegde hij er op klassiek relativerende wijze aan toe, 'een oorlog is nooit schoon en winnaars zijn er niet.'[92] Klaas Kloeten, die zichzelf richting het thuisfront omschreef als 'gematigd onverschillig' en iemand die 'schik' had in het ruwe militaire leven, sprak in zijn brieven niet over burgerslachtoffers. Wanneer het dochtertje van de djongos plotseling overlijdt aan hoge koorts, schrijft hij: '[t]ypisch dat zoo'n sterfgeval je wel treft en dat gesneuvelde T.R.I. soldaten je totaal koud laten'.[93]

Onne Dallinga was met verlof tijdens de aanval op Karanganyar, en laat zich in zijn memoires ook in algemene zin niet uit over de ethische kant van artilleriebeschietingen. Wel beschrijft hij een ethische discussie die ontstond nadat uit ongenoegen over een mislukte actie een 'riedeltje met de bren' – een lichte mitrailleur – was afgegeven op een willekeurige kampong. De artilleristen verschilden van mening of het geoorloofd was om zomaar op een kampong te schieten, omdat je daarmee immers de burgerbevolking in gevaar bracht. 'Er zijn idealisten die het erg vinden maar het gros zit er niet mee. Er zijn ergere dingen en grotere gevaren voor de bevolking denkbaar, dan het afschieten van een bren op grote afstand,' schrijft Dallinga, die daarbij mogelijk refereerde aan artilleriebeschietingen. 'Bovendien hebben schoten in de nacht een preventieve werking. De tegenstander beseft daarmee dat wij overal op kunnen duiken. Zij zijn nergens veilig en moeten dat goed beseffen.'[94]

Samenvattend geven deze reflecties, laverend tussen wroeging, zelfrechtvaardiging en onverschilligheid, blijk van het feit dat de mannen van 3-6 RVA zich bewust waren van het risico op burgerslachtoffers, die vielen als gevolg van het gebrek aan onderscheid bij het geweld dat zij toepasten. De verklaring van Pézy en het zwijgen van zijn vroegere strijdgenoten zijn daarnaast een indicatie dat de beschieting van Karanganyar ook door de direct betrokkenen als buitensporig gewelddadig werd ervaren – hoewel niet kan worden uitgesloten dat dat oordeel bij Pézy pas achteraf ontstond. Niettemin lijkt het gros van deze veteranen, die vooral uitvoerende functies hadden, net zoals hun meerderen weinig moeite te hebben gehad met de wijze waarop de artillerie werd ingezet.

Wachtmeester Klaas Bruinsma, stukscommandant bij 2-6 RVA, was in zijn uitvoerige brieven aan zijn vrouw Janke openhartig over zijn omgang met deze paradox. In januari 1948 schrijft hij over een blindganger van een granaatwerper die door kinderen mee naar hun kampong was genomen en daar te midden van een menigte was ontploft. Achttien mensen raakten ge-

wond, van wie er zes het niet zouden overleven. Bruinsma: '[i]k kan mij nu nog beter voorstellen wat voor uitwerking onze zware granaten hebben. Die treffen ook vaak onschuldige mensen. Dan stuit dit hele gedoe je tegen de borst Jank. Toch commandeer ik bij de volgende keer weer rustig Vuur!!! Zonder er veel over te piekeren waar de granaat terecht komt.'[95]

Risico en proportionaliteit

De effecten van het artillerievuur voor burgers lijken in de ogen van Bruinsma een tragische, maar niet te vermijden consequentie van de oorlog. Hoe die houding is te verklaren wordt treffend omschreven door toenmalig luitenant Frans Hazekamp, die als batterijofficier bij 1-12 RVA in Oost-Java was ingedeeld en later diverse boeken schreef over de onafhankelijkheidsoorlog. Hij beschrijft in zijn memoires een situatie tijdens het tweede Nederlandse offensief waarbij zijn eenheid granaten afvuurde op een kampong waaruit vijandelijk mortiervuur was ontvangen. Als in een andere kampong de honden gaan blaffen, denkt de actieleider dat de Indonesische strijders daarheen zijn gevlucht en wordt daar ook een vuurwals op gelegd. Later blijken daarbij 'nogal wat doden en gewonden onder vrouwen en kinderen' te zijn gevallen, onder meer omdat één granaat in een schuilplaats was geland. Hazekamp blikt terug in 2008:

> 'Helaas kan het niet anders als de aanvallers zich tussen die burgers kunnen bevinden. De bescherming van onze eigen mensen moet dan prioriteit hebben', zo schreef ik in mijn dagboek. Toch zou het schieten op basis van hondengeblaf in deze tijd voor ethici en justitie in Nederland waarschijnlijk onacceptabel en mogelijk aanleiding tot strafvervolging zijn geweest. [...] Waar liggen de grenzen? Voor ons zijn ze eind 1948 duidelijk: niet afwachten, geen risico nemen. 'Leef langer, schiet eerst' is het motto van velen als reactie op de vaak ongrijpbare vijand. Arme bevolking![96]

In dit fragment komen twee zaken naar voren die nauw met elkaar samenhangen. Ten eerste geeft Hazekamp de belangrijkste reden voor de inzet van artillerie, luchtstrijdkrachten, tanks, scheepsgeschut en mortieren: het minimaliseren van het risico van de eigen troepen. Uit egodocumenten en literatuur komt naar voren dat in het grootste deel van de gevallen van 'technisch geweld' waarbij de auteur een reden geeft voor inzet van die middelen, het verkleinen van de eigen risico's het belangrijkste motief is.[97]

Ten tweede stelt Hazekamp de legitimiteit van de beschieting vanuit juridisch-ethisch opzicht aan de orde. Hoewel hij achteraf lijkt te concluderen dat er mogelijk een juridische grens werd overschreden, suggereert het dagboekfragment dat hij het op het moment zelf als een situatie van militaire noodzaak ervoer.

Op de vraag in hoeverre bij beschietingen van kampongs, zoals het geval dat Hazekamp beschrijft, maar ook bij de beschieting van Karanganyar, juridische grenzen werden overschreden, is geen eenduidig antwoord te geven. Ten eerste is er het risico van een anachronistische beoordeling, maar ook speelt mee dat het recht zich in een overgangstijd bevond. De lessen van de verwoestende bombardementen van de Tweede Wereldoorlog vonden pas na het eind van de onafhankelijkheidsstrijd hun weerslag in internationale verdragen. Jurisprudentie over de inzet van het luchtwapen of artillerie was er niet of nauwelijks.[98] De restricties die – vooral tijdens bestandsperioden – golden op de inzet van zware wapens in de periode 1945-1949 bieden wel criteria om te bepalen wat wel en niet was toegestaan, maar zij bevatten ook clausules die het onder bepaalde omstandigheden toch mogelijk maakten over de demarcatielijn te opereren.

Volwaardige *rules of engagement* zoals die tegenwoordig het gewapend optreden van de Nederlandse krijgsmacht reguleren conform het humanitair oorlogsrecht, bestonden niet. Zoals historicus Robert Cribb terecht stelt, konden veel Nederlandse bombardementen en artilleriebeschietingen daarom worden gerechtvaardigd met een beroep op militaire noodzaak. Dat zal bij hondengeblaf als aanleiding voor een beschieting naar alle waarschijnlijkheid wel minder kans van slagen hebben gehad dan bij het tegengaan van het leggen van mijnen en trekbommen, zoals in het geval van Karanganyar.[99]

In het huidige humanitair oorlogsrecht draait het vervolgens vooral om de vraag of een beschieting proportioneel en onderscheidend was, met andere woorden: of het te behalen militair voordeel (ook wel de militaire noodzaak) in verhouding stond tot de aard en omvang van het gebruikte geweld, en of de juiste doelen daarmee getroffen werden.[100] Hoewel deze concepten ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog al wel bestonden, werden artilleriebeschietingen of luchtaanvallen niet aan de hand daarvan getoetst, getuige het feit dat voor zover bekend niet één geval juridisch aanhangig is gemaakt. De 'kanonnade' van Karanganyar veroorzaakte achteraf gezien hoogstwaarschijnlijk disproportioneel veel burgerslachtoffers. In redelijkheid mag worden aangenomen dat besef van de risico's voor burgers aanwezig moet zijn geweest bij de besluitvormers, hoewel dat achteraf niet

meer te controleren is. Ook de precieze reden voor het hoge aantal verschoten artilleriegranaten blijft in het ongewisse.

In het denken over proportionaliteit speelt het element risico, als gezegd, een centrale rol. Politicoloog en filosoof Michael Walzer stelde in 1978 'that soldiers have to accept some risk (I don't attempt to say how much) in order to protect civilians from their own deadly fire'. Hoewel de bescherming van eigen manschappen volgens hem een legitiem motief is, zouden legers niet altijd mogen wegkomen met een simpel beroep op militaire noodzaak of *Kriegsräson*.[101] Interessant is dat Walzer daarbij de aanname lijkt te doen dat wanneer militairen een zeker risico accepteren, het gevaar voor burgers verkleind wordt. Infanterieacties staan daarbij voor minder gevaar, artilleriebeschietingen en bombardementen vanuit de lucht voor meer gevaar: 'the patrol must be sent out, the risk accepted, before the big guns are brought to bear'.[102] Dezelfde implicatie vinden we ook bij militair-socioloog Martin Shaw, die stelt dat de ontwikkeling van zware wapens heeft geleid tot een patroon van *risk transfer*: het risico wordt van de eigen troepen verlegd naar de tegenstander en de burgerbevolking.[103] Het zeer gewelddadige en vaak weinig onderscheidende optreden van infanterie-eenheden in Indonesië, zoals dat naar voren komt in het werk van diverse historici[104], toont echter aan dat de intensiteit van het toegepaste geweld en de mate van onderscheidend optreden minstens een even grote rol spelen bij het gevaar voor burgers en vijandelijke militairen.[105]

Wat het beeld in het debat over risico en proportionaliteit in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog mogelijk vertroebelt is de idee dat als Nederlandse troepen eigen risico's verminderden door ondersteuningswapens in te zetten, er gevoelsmatig sprake is van een oneerlijke strijd. Hoewel het aanvaarden van persoonlijke risico's in oorlogssituaties inderdaad vaak wordt beloond en als moedig wordt bestempeld, is de realiteit van oorlogvoering dat militairen streven naar lijfsbehoud en legers trachten hun eigen troepen zoveel mogelijk te beschermen.[106] Dit was niet anders tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Vanuit militair oogpunt speelde ook het voortdurende troepentekort een rol in de strategische en tactische beslissingen van de Nederlandse troepen, die in numerieke zin immers veruit de mindere waren in de oorlog met de Republikeinse strijdkrachten. Asymmetrie in troepensterkte werd, anders gezegd, gecompenseerd door asymmetrie in bewapening. Indonesische troepen moesten noodgedwongen andere wegen zoeken om de risico's te beperken en de vijand zo veel mogelijk afbreuk te doen. Dat deden zij bovenal door het voeren van een guerrilla, die door

de TNI na het eerste Nederlandse offensief als officiële strijdmethode werd omarmd.

In Nederlandse militaire bronnen worden de ontwijkende tactieken van Indonesische strijdgroepen vaak gecategoriseerd als laf. Daarbij benadrukten militairen vaak dat guerrilla's burgers in gevaar brachten door zich tussen hen te verschuilen. In werkelijkheid lagen de sneuvelbereidheid en opofferingsgezindheid aan Indonesische zijde aanzienlijk hoger dan bij hun tegenstanders, die in staat waren met hun superieure bewapening zichzelf te beschermen en tegelijkertijd grote aantallen slachtoffers te maken.[107] Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat het verwijt van lafheid ook omgekeerd werd gemaakt. Beide partijen beschuldigden elkaar kortom van het gebruik van de verkeerde methoden, terwijl beide hetzelfde doel nastreefden: het minimaliseren van de eigen verliezen en tegelijkertijd de tegenstander zoveel mogelijk schade berokkenen. Zij stelden daarbij moedwillig de levens van non-combattanten in de waagschaal.

Conclusie

Uit de analyse van de inzet van vuursteun tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog volgt de – onbevredigende – conclusie dat het niet mogelijk is om uitspraken te doen over de mate waarin sprake was van extreem of buitensporig 'technisch geweld', of in hoeverre de artillerie en het luchtwapen gezamenlijk verantwoordelijk waren voor het merendeel van de Indonesische slachtoffers. Bovendien is het bij veel acties onmogelijk om zelfs bij benadering aan te geven hoeveel slachtoffers er zijn gevallen, laat staan dat we zouden kunnen berekenen hoeveel doden en gewonden het Nederlandse geweld in zijn totaliteit heeft veroorzaakt. Wel kan worden gesteld dat het Nederlandse geweld in algemene zin weinig onderscheidend was, waardoor de kans op disproportionele schade en burgerslachtoffers als gevolg van 'technisch geweld' groot was. De aanval op Karanganyar is daarvan een duidelijk, zij het extreem, voorbeeld.

De strijdwijze van de Nederlanders die generaal Spoor aan het begin van het conflict had geschetst, waarbij door kleine, lichtbewapende eenheden mobiel zou worden opgetreden, bleek in werkelijkheid grotendeels te bestaan uit een hardhandige, weinig onderscheidende en vaak grootschalige toepassing van militair geweld, waarbij vuursteun een belangrijke rol vervulde in het beperken van de eigen verliezen. In het verleden is meer dan eens getracht een beeld te creëren van een dergelijke specifiek Nederlandse aanpak, zoals het 'chirurgisch geweld' in de Aceh-oor-

log of de vermeende 'Dutch Approach' in Irak en Afghanistan, die zich alle zouden laten kenmerken door minimaal en selectief geweldgebruik. Een recent overzichtswerk over Nederlands koloniaal geweld concludeert evenwel dat de leer van het chirurgisch geweld in de praktijk niet werd nageleefd, en dat vuursteun ook in vooroorlogse militaire expedities een belangrijke plaats innam.[108] Zoals historicus Thijs Brocades Zaalberg heeft aangetoond verschilden deze manieren van optreden dan ook niet wezenlijk van de Britse en andere koloniale en contemporaine strijdwijzen.[109] Ook Limpach constateert dat de door Spoor voorgestane methodes in de praktijk 'veel meer dan de generaal naderhand lief zou zijn' leken op het 'al te harde en weinig doelgerichte Britse optreden in Indonesië.'[110] De 'Hollandsche Methodiek' was, met andere woorden, in werkelijkheid niet meer dan een mythe geboren uit wensdenken – tenzij we de term opnieuw omschrijven en wel als een methode waarbij men weinig onderscheid kon en wenste te maken tussen strijders en niet-strijders, bereid was hoge aantallen burgerslachtoffers te accepteren en waarvan vuursteun een onlosmakelijk deel uitmaakte.

5.

Het recht als wapen

Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Esther Zwinkels[1]

> hr PG, de deponeering van de zaak Waga is inderdaad zeer opportunistisch geweest, maar het gebeuren heeft plaats gehad in de 'bersiap-periode', en de schuldige was een Indonesiër, die aan onze kant vocht. Ik meende en ben van meening dat veel van wat toen is gebeurd door de vingers moet worden gezien.[2]

Uit deze reactie van een officier van justitie blijkt waarom het zonder aanleiding doodschieten van de Chinees Jauw A Pan in november 1945 in Banjarmasin (Kalimantan) door een KNIL-militair onbestraft bleef. Mede omdat militaire commandanten het onderzoek tegenwerkten, zagen de betrokken

De krijgsraad te velde van het KNIL in Jakarta, 1949. Zittend v.l.n.r.: auditeur-militair mr. E. Bonn, secretaris kapitein mr. J.A. Nijbakker, president luitenant-kolonel mr. P.R. Tak-Labrijn, en leden majoor D.M. Rosbach en kapitein A.J.R.A.M. van Heyst. Staand: provoost-geweldige sergeant E.L.A. Orval. Bron: P. van Dael, NIMH/Dienst voor Legercontacten.

juristen er geen heil in tot vervolging over te gaan. Dergelijke obstructie en de onwil om vormen van extreem geweld[3] te vervolgen, waren symptomatisch voor de houding van de Nederlandse autoriteiten, die daarmee een stelsel van geïnstitutionaliseerde straffeloosheid in het leven riepen. Hierin was Nederland niet uniek. Eenzelfde dynamiek is zichtbaar in andere dekolonisatieoorlogen, zo blijkt uit de vergelijkende internationale studie van dit onderzoeksprogramma. Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis beschouwen deze geïnstitutionaliseerde straffeloosheid als een cruciale factor voor het verklaren van extreem geweld en zien haar als 'de lijm die de meeste andere oorzakelijke factoren samenbindt'.[4]

Al eerder, respectievelijk in de jaren zeventig en negentig, stelden strafrechtdeskundige Frits Rüter en historicus R.P. Budding dat het militair-justitiële apparaat in Indonesië niet in staat en bereid was geweest effectief op te treden ter voorkoming, opsporing, vervolging en bestraffing van eigen misdrijven.[5] Aan de hand van een groot aantal cases bevestigt Rémy Limpach dit beeld. Hij concludeert dat de militaire justitie institutioneel bevooroordeeld was en zich bereidwillig ondergeschikt maakte aan militaire doelstellingen. En de auditeurs-militair – de openbare aanklagers bij krijgsraden – die wel tot vervolging van extreem geweld wilden overgaan, waren daartoe, uitzonderingen daargelaten, door de tegenwerking van lokale commandanten en de legerleiding niet goed in staat, waardoor zij in feite tandeloos waren.[6]

Die straffeloosheid was evenwel niet algemeen, maar gold alleen de misdrijven die waren gepleegd door *Nederlandse* militairen. De militaire en burgerjustitie in Indonesië, die destijds vanwege de uitgeroepen noodtoestand sterk waren vervlochten, spraken ook recht in zaken tegen Indonesische strijders en burgers. Hun werden wel geregeld zeer zware straffen opgelegd, terwijl zij tevens op grote schaal werden geïnterneerd.[7] Door het opleggen van talrijke doodstraffen zouden, zo betogen enkele auteurs, de zogenaamde bijzondere krijgsgerechten of zelfs de rechterlijke macht als geheel als een wapen in de strijd hebben dienstgedaan.[8]

Deze zware oordelen over de rechtspleging tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vragen om een nadere, systematische analyse van de werking van het justitiële apparaat, het vervolgingsbeleid en de rechtspraak in deze periode. Zo'n systematische benadering ontbrak tot op heden.[9] Ook de werkwijze van de samenstellers van de *Excessennota* en, meer in het bijzonder, de onderbouwing van het door hen genoemde aantal vonnissen wegens geweldsexcessen – zij kwamen tot een getal van 110 – is nog nauwelijks

nader onderzocht. Datzelfde geldt voor hun conclusies over het justitiële optreden in Indonesië.[10]

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke rol het recht speelde tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Hoewel de juridische en bestuurlijke maatregelen raken aan verschillende rechtsgebieden, waaronder ook het bestuursrecht, ligt de focus hier op de manier waarop de Nederlandse militaire en justitiële autoriteiten het militair en burgerlijk strafrecht in de strijd hebben ingezet. Hoe zag het vervolgingsbeleid eruit ten aanzien van Nederlandse militairen enerzijds en Republikeinse strijders en burgers anderzijds? In hoeverre was het optreden van de rechterlijke macht ingegeven door (on)macht, (on)wil of (on)kunde? Wat waren de effecten van het justitiële optreden en in hoeverre hebben die het toepassen van extreem geweld in de oorlog beteugeld of juist bevorderd?

Het hoofdstuk richt zich grotendeels op het macroniveau van de rechtspleging, vanuit Nederlands perspectief, en gaat slechts kort in op de gevolgen van het geweld en het justitiële optreden voor daders en slachtoffers en hun beleving daarvan.[11] Hierna volgt eerst een korte schets van de organisatie van het (militair-)justitiële apparaat. Daarna wordt ingegaan op het vervolgingsbeleid en de rechtspraak met betrekking tot Nederlandse militairen, gevolgd door het justitiële optreden ten aanzien van Indonesische strijders en burgers. Tot slot wordt gereflecteerd op de mogelijke invloed van het optreden van justitie op de toepassing van extreem geweld in de onafhankelijkheidsoorlog.

Het militair-justitieel apparaat

De noodtoestand

Nederland en de Republiek Indonesië voerden een bloedige strijd. De Republiek pakte de wapens op om haar onafhankelijkheid te verdedigen en beriep zich daarbij op het zelfbeschikkingsrecht.[12] De Nederlandse regering stuurde tienduizenden militairen, maar stelde zich op het standpunt dat er geen sprake was van oorlog – in de betekenis van een gewapende strijd tussen twee soevereine staten –, maar van een binnenlands conflict. De Republiek Indonesië was in haar ogen geen soevereine staat en zij bleef dit tot 27 december 1949 op diplomatiek niveau volhouden. Het gecodificeerde oorlogsrecht, dat destijds vooral gebaseerd was op de Haagse Verdragen (1899 en 1907) en de Geneefse Conventie van 1929, achtte zij op dit 'binnenlands conflict' niet van toepassing. Volgens deze redenering konden er daarom, volgens Nederland, formeel geen oorlogsmisdaden worden gepleegd.[13]

Om hard te kunnen optreden tegen de 'opstandelingen' beriep de Indische regering zich op de Staat van Beleg die sinds 10 mei 1940 in heel Indonesië van kracht was en na de Japanse overgave in grote delen van de archipel nog lang van kracht bleef.[14] Dit staatsnoodrecht, dat niet alleen op oorlogsomstandigheden, maar ook op 'binnenlandsche onlusten' betrekking kon hebben, gaf het Militair Gezag[15] vergaande bevoegdheden om de orde te bewaren of te herstellen.[16] Het bood onder andere de mogelijkheid de persvrijheid in te perken, bijeenkomsten te verbieden en personen die als een gevaar voor de 'inwendige veiligheid' werden gezien te interneren of te verbannen.[17] Sinds de negentiende eeuw riepen de koloniale autoriteiten bij het neerslaan van anti-Nederlands verzet regelmatig plaatselijk de noodtoestand uit.[18] Dit complex van repressieve maatregelen vormde in combinatie met het optreden van het leger, de politie en inlichtingendiensten een belangrijk machtsmiddel in de koloniale samenleving. De laat-koloniale staat is daarom wel omschreven als een 'staat van geweld'.[19]

Ook in de periode 1945-1949 baseerde de Nederlands-Indische regering haar handelen op de nog steeds van kracht zijnde noodtoestand. Die toestand kon tweeledig zijn: de Staat van Oorlog of de verdergaande Staat van Beleg, waarbij de laatste toestand het Militair Gezag nagenoeg onbeperkte bevoegdheden gaf.[20] Bovenop de toch al ruime en expliciet omschreven bevoegdheden, kon het Militair Gezag onder de Staat van Beleg namelijk alle maatregelen 'van welken aard ook' nemen 'wanneer het die door den oogenblikkelijken noodtoestand geboden acht'.[21] Maar die bevoegdheden kenden wel beperkingen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de reactie van legercommandant Spoor, die jarenlang staatsnoodrecht en volkenrecht had gedoceerd, op het voorstel van kolonel H.J. de Vries om het ter plaatse executeren van verdachten bij betrapping op heterdaad opnieuw toe te staan. Volgens De Vries, die op grond van zijn eigen ervaringen stelde dat deze methode in Zuid-Sulawesi effectief was gebleken, bood de Regeling op de Staat van Oorlog en van Beleg (SOB) de ruimte om middels een verordening dergelijke executies zonder vorm van proces toe te staan.[22] Dit werd met klem weersproken door Spoor en eveneens ondubbelzinnig afgewezen door Spoors rechterhand, hoofd Politieke Zaken mr. J.Ph.H.E. van Lier: 'Noch in ons rechtssysteem, noch in onze doelstellingen schijnt een 'straf-executie-zonder-vorm van proces' verantwoord noch aanvaardbaar noch formeel bereikbaar, zelfs niet met de Regeling S.O.B. in de hand.'[23]

De maatregelen in het kader van de Regeling SOB moesten bij verordening worden vastgesteld en bekendgemaakt, maar 'in bijzondere gevallen' kon ook zonder een dergelijke verordening een schriftelijk of mondeling be-

vel tot het inzetten van een onder normale omstandigheden niet-gewettigd middel worden gegeven, mits de (luitenant-)gouverneur-generaal daarvan zo snel mogelijk op de hoogte werd gesteld.[24] De Nederlandse autoriteiten in de kolonie vaardigden op verschillende bevelsniveaus veelvuldig Verordeningen Militair Gezag (VMG) uit om de vrijheden van Nederlandse onderdanen[25] te beperken en vergaande repressieve maatregelen door te voeren in delen van de archipel waar de Staat van Oorlog of de Staat van Beleg van kracht was. In elk geval op Java en Sumatra gold gedurende het gehele conflict de Staat van Beleg.[26] Veel van deze maatregelen waren ingegeven door de lokale situatie en hadden een geïmproviseerd karakter, waardoor een lappendeken aan regelingen ontstond. Daarnaast had de noodtoestand gevolgen voor zowel de verhouding tussen het militaire en civiele gezag als voor de organisatie en praktijk van de rechtspraak.

Door Nederlandse diensten inbeslaggenomen pamflet van strijdorganisatie Field Preparation Barisan Hisbullah (FPBH), dat luidt: 'Nederlandse wreedheden!!!; De Rawa-Gedeh-affaire, in het ressort KRAWANG resultaat van de Nederlandse terreur actie op 7-1-1948. Nadat zij werk hadden moeten verrichten, werden zij bijeengebracht en vervolgens doodgeschoten. 200 inwoners gingen dood, 350 raakten gewond (zwaar en licht).' Bron: Nationaal Archief/Archief Marine en Leger Inlichtingendienst

Militaire en civiele justitie

Het militair-justitieel apparaat opereerde naast het burgerlijk-justitieel apparaat. Dit aparte systeem moest waarborgen dat er voldoende kennis en begrip van het militaire optreden was om een juist oordeel te vellen over militair gerelateerde zaken. De militaire justitie beoordeelde en behandelde zowel krijgstuchtelijke vergrijpen als strafrechtelijke misdrijven van leden van de krijgsmacht.[27] Tot de misdrijven behoorden naast de 'commune delicten' uit het Wetboek van Strafrecht (WvS)[28], zoals mishandeling en doodslag, ook de 'militaire delicten', die alleen militairen konden plegen. Deze misdrijven, waaronder desertie, stonden omschreven in het Wetboek van Militair Strafrecht (WvMS)[29]. Binnen de Staat van Oorlog of Beleg vielen overigens in toenemende mate naast de eigen militairen, ook andere personen onder de rechtsmacht van de militaire justitie.

Een belangrijk verschil tussen de burgerlijke en militaire justitie was dat laatstgenoemde, zeker onder oorlogsomstandigheden, niet het beginsel van algemene rechtvaardigheid en de rechten van het individu centraal stelde, maar het behouden van controle over de militairen, het doen opvolgen van bevelen en het beschermen van militaire waarden.[30] De militaire belangen prevaleerden. Dit liet onverlet dat de militaire en burgerjustitie in Indonesië vanwege de noodtoestand steeds meer op elkaar waren aangewezen en sterker vervlochten raakten, ook in personeel opzicht. Zo vervulde de officier van justitie, die als vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie (OM) in burgerstrafzaken optrad, vaak ook de rol van auditeur-militair (aanklager) in krijgsraadzaken. In beide rollen ging hij in veel zaken te rade bij de procureur-generaal (PG). De PG werd door de legercommandant 'aangeduid' als 'Hoofd Militair Vervolgingsbeleid', maar hij stond in de eerste plaats aan het hoofd van het civiele OM in Indonesië, dat de vervolging van Nederlandse onderdanen tot zijn taak had. Daarnaast hield de procureur-generaal toezicht op de politie en het gevangeniswezen.[31]

Het parket van de PG werkte nauw samen met het Nederlands-Indische Departement van Justitie, dat onder andere verantwoordelijk was voor de wetgeving en de personeelsvoorziening van de rechterlijke macht. De organisatorische overlap was zichtbaar in de stoelendans onder rechterlijke ambtenaren.[32] Zo waren er juristen die naast een dubbelrol als aanklager in militaire én burgerlijke zaken soms ook nog als rechter in een krijgsraad optraden of enige tijd als functionaris bij het Departement van Justitie betrokken waren bij het formuleren van beleid.

De krijgsraden

Met de komst van grote aantallen Nederlandse militairen naar Indonesië stelde de legercommandant op verschillende plaatsen krijgsraden te velde in.[33] Koninklijke Landmacht (KL), KNIL en Koninklijke Marine (KM) hadden daarbij elk een enigszins afwijkende rechtsmacht en rechtspleging.[34] De krijgsraden bestonden uit een president en twee – bij de marine vier – leden, die allen officier waren. De president was een hoofdofficier die rechtsgeleerde moest zijn; voor de leden gold die voorwaarde niet, en zij vervulden de functie bovendien tijdelijk naast hun andere werkzaamheden. De auditeur-militair ('fiscaal' bij de marine) was de vertegenwoordiger van het OM en diende jurist te zijn.[35] Vanwege de noodtoestand was de mogelijkheid om bij het Hoog Militair Gerechtshof (HMG) in Indonesië in beroep te gaan tegen een vonnis van een krijgsraad van het KNIL of de KL buiten werking gesteld, omdat die beroepsmogelijkheid een snelle rechtsgang in de weg zou staan. Wel kon een veroordeelde een gratieverzoek indienen, waarover de koningin (in geval van de landmacht) of de luitenant-gouverneur-generaal (in geval van het KNIL) besliste. Voor een militair van de KM stond wel hoger beroep bij het Hoog Militair Gerechtshof in Indonesië open.

De noodtoestand vormde de basis voor het instellen van aparte typen krijgsraden en was tevens aanleiding voor aanpassingen in het strafrecht, die deels ook betrekking hadden op niet-militairen.[36] Zo werden temporaire krijgsraden in het leven geroepen, die primair het berechten van Japanse oorlogsmisdadigers en collaborateurs als taak hadden, maar op sommige plekken in de archipel ook zaken behandelden tegen KNIL-militairen, alsmede tegen Indonesiërs die zich tegen het koloniale gezag hadden gekeerd. De meest vergaande maatregel was de instelling, in maart 1948, van bijzondere krijgsgerechten, waar alleensprekende militaire rechters zaken konden berechten, dikwijls in hoog tempo, tegen Indonesische strijders die de wapens tegen het Nederlandse leger hadden opgepakt of sabotageacties hadden uitgevoerd.[37]

Aan het wijzen van een vonnis door een krijgsraad ging een aantal stappen vooraf. Nadat een incident aan een meerdere was gemeld, moest deze eerst bepalen of er van een krijgstuchtelijk vergrijp of van een strafrechtelijk delict sprake was. In het eerste geval kon de 'tot straffen bevoegde meerdere' (vaak de compagniescommandant) een krijgstuchtelijke straf opleggen. Bij het vermoeden van een strafrechtelijk delict diende hij het dossier over te dragen aan de zogeheten commanderend officier (bijvoorbeeld een brigadecommandant), die een 'huishoudelijk onderzoek' kon instellen om

de toedracht en de aard van het vergrijp vast te stellen. Indien daarbij de verdenking van een misdrijf overeind bleef, werd hij geacht de zaak naar de legercommandant te sturen, die als 'commanderend generaal' moest beslissen of tot vervolging werd overgegaan.[38] Hij was daarbij verplicht advies in te winnen bij de auditeur-militair. Hierop kon laatstgenoemde een nasporingsonderzoek instellen en/of een gerechtelijk vooronderzoek door de officier-commissaris (onderzoeksrechter) gelasten om bijvoorbeeld getuigen onder ede te horen. Op basis van zijn bevindingen gaf de auditeur-militair de legercommandant een advies over eventuele vervolging. Deze hoogste legerautoriteit was vervolgens bevoegd de zaak naar eigen inzicht af te handelen. Hij kon haar naar de krijgsraad verwijzen, alsnog krijgstuchtelijk of anderszins buiten de rechter afdoen, of seponeren.

Het besluit om misdrijven voor de krijgsraad te brengen lag dus niet bij het Openbaar Ministerie, zoals in de burgerlijke rechtspraak, maar was in handen van de legercommandant.[39] Die had de verwijzingsbevoegdheid aan speciale verwijzingsofficieren gedelegeerd, maar in belangrijke zaken nam hij persoonlijk een besluit.[40] Eenzelfde sleutelpositie bezat de legercommandant nadat de krijgsraad tot een vonnis was gekomen: bij gebrek aan de mogelijkheid tot hoger beroep was hij degene die het vonnis moest bevestigen met zijn 'fiat executie'. Als hij in een landmachtzaak weigerde het fiat te verlenen was het formeel aan de koningin om over de zaak te beslissen. In het geval van het KNIL werd de zaak naar de krijgsraad teruggestuurd en als deze vasthield aan het vonnis, werd de zaak aan de luitenant-gouverneur-generaal voorgelegd. Indien hij de legercommandant steunde in zijn weigering werd de zaak aan het Hoog Militair Gerechtshof voorgelegd, maar dit gebeurde slechts in een beperkt aantal zaken. De legercommandant, generaal Spoor en later generaal Buurman van Vreeden, had dus veel invloed op het vervolgings- en bestraffingsbeleid.

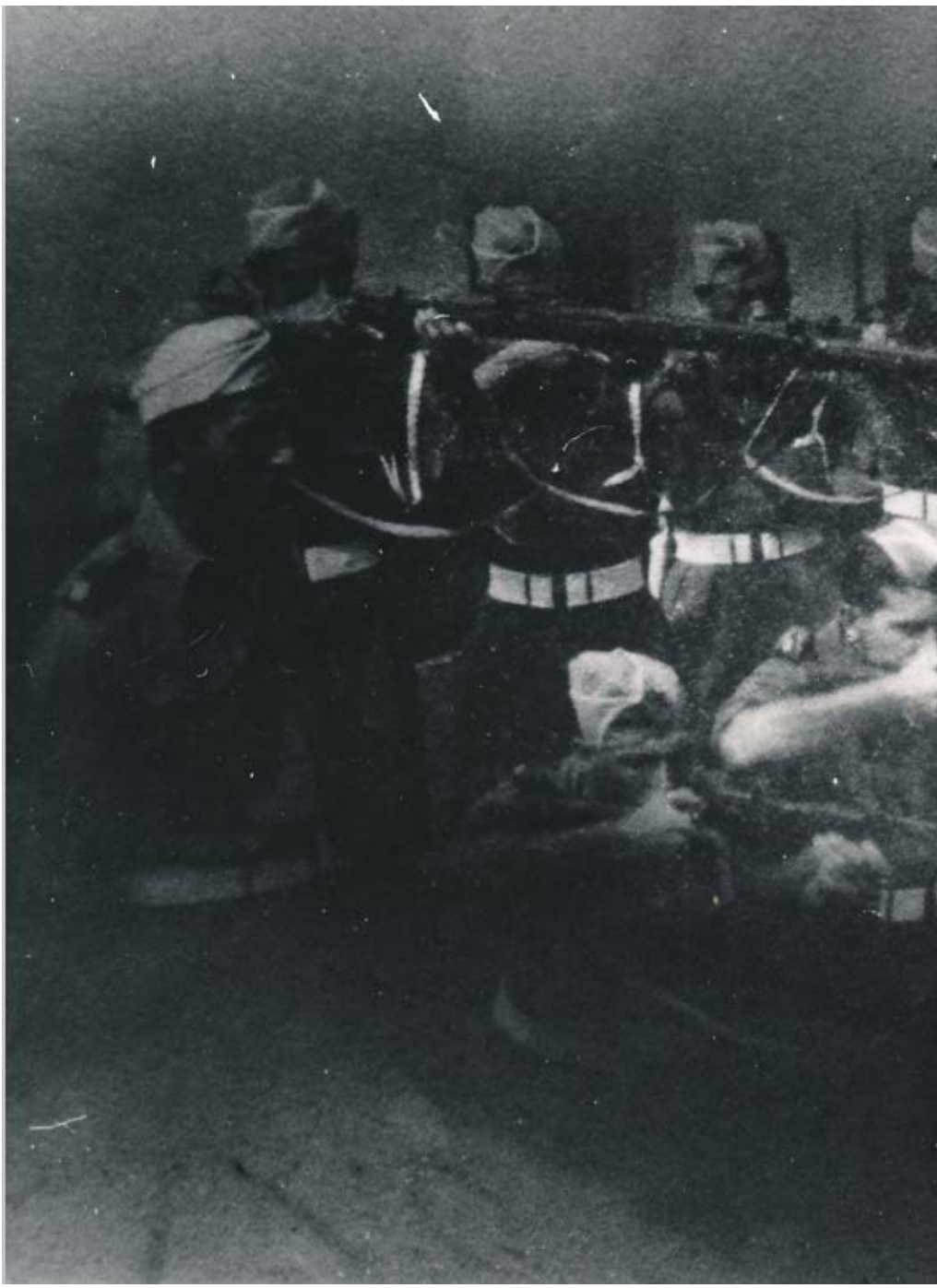
Hoewel de auditeur-militair slechts een adviserende functie richting de verwijzende autoriteit had, speelde hij niettemin een cruciale rol bij de vervolging en berechting van misdrijven. Vanwege de beperkte kennis van het recht bij de meeste leden van de krijgsraad werd in de rechtszaal des te meer waarde gehecht aan zijn bevindingen en oordeel. De auditeur bij de krijgsraad te velde van het KNIL had bovendien de speciale bevoegdheid zelfstandig een onderzoek in te stellen, en niet slechts na tussenkomst van de commandant zoals bij de KL het geval was.[41] Ook al was dat geen garantie dat hij zaken voor de krijgsraad kon brengen, deze bevoegdheid maakte het commandanten in theorie moeilijker om wandaden in de doofpot te stoppen.

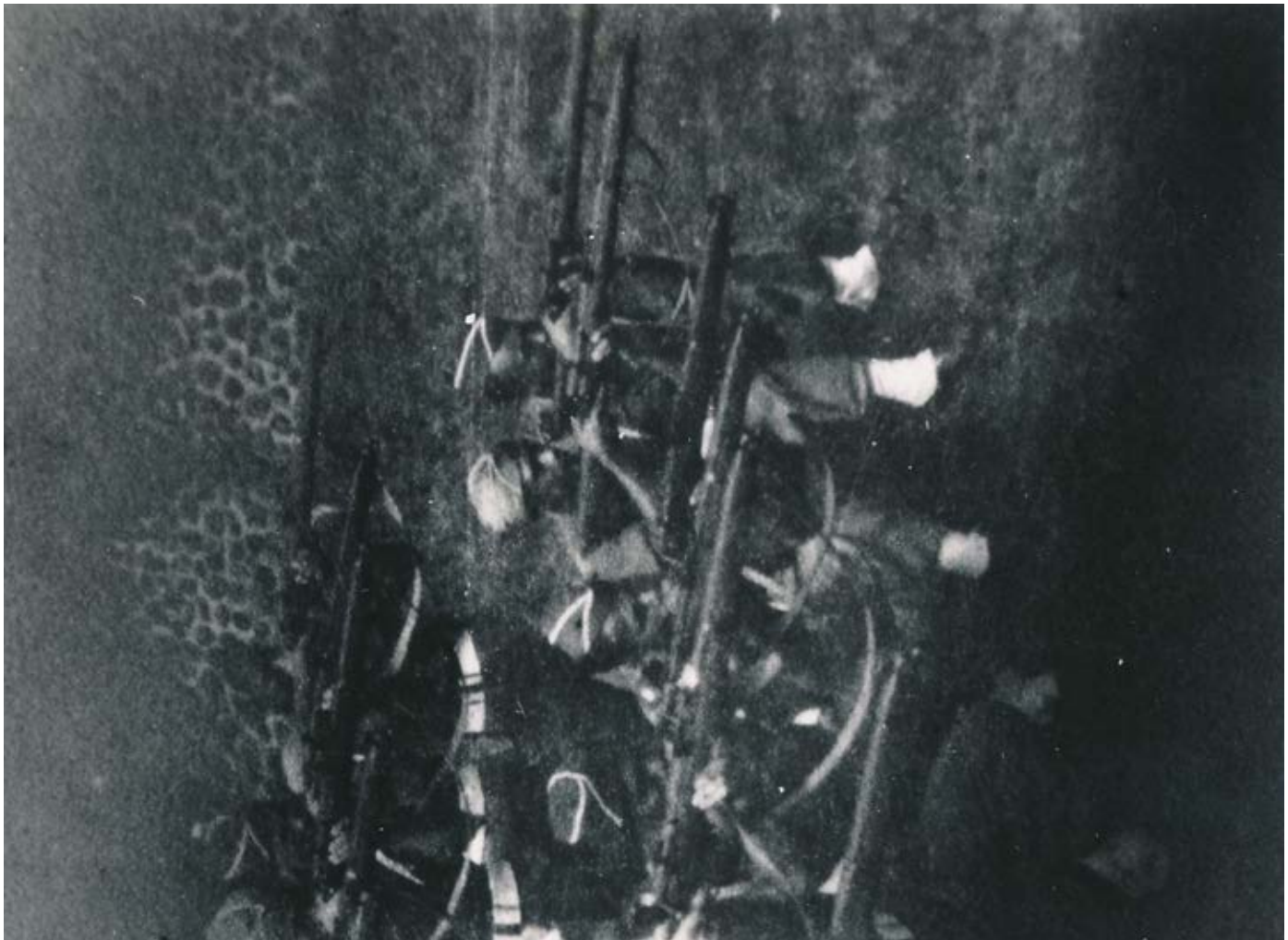
Een belangrijke schakel om misdrijven aan het licht te brengen en eventueel te vervolgen waren de inlichtingen- en opsporingsdiensten en de politie. Voor het optreden van de eerstgenoemde diensten wordt verwezen naar het hoofdstuk van Rémy Limpach in dit boek. Eenheden van de Militaire Politie, die veelal bij de staven van de bataljons en brigades waren ondergebracht, vervulden uiteenlopende militaire en algemene politionele taken.[42] Hieronder vielen onder meer het opsporen van strafbare feiten en het toezicht houden op militaire strafgestichten en provoosthuizen. De Justitiële Afdeling van de Militaire Politie, aangestuurd door de Centraal Justitiële Afdeling in Jakarta, verrichtte in opdracht van verschillende autoriteiten onderzoek in belangrijke strafzaken. Hieronder vielen ook zaken die gerelateerd waren aan het geweld in de vroegste fase van de revolutie, in Nederland bekend als de bersiap.[43]

Kwetsbare punten van de militaire rechtspleging

De hiervoor geschetste, specifieke kenmerken van de militaire rechtspleging in het algemeen en die in Indonesië in het bijzonder werkten geïnstitutionaliseerde straffeloosheid in de hand. Er was sprake van *institutional bias*, een vooringenomen of bevooroordeelde positie bij de militaire justitie. Het voornaamste probleem was dat de militaire organisatie met behulp van een eigen justitieel apparaat als het ware haar eigen vlees keurde. Het 'begrip' voor de uitdagingen waarmee de militair in oorlogstijd werd geconfronteerd, vormde zowel de kracht als de zwakte van het systeem. De onafhankelijkheid van de militaire rechtspraak stond voortdurend onder druk. Hoewel de leden van de krijgsraden en de auditeurs-militair bij hun benoeming een eed aflegden om hun taak onafhankelijk en volgens het geldende recht uit te voeren, lieten zij militaire belangen en afwegingen in hun oordeel doorgaans sterk meewegen.[44] Een krijgsraadpresident omschreef de wederkerige afhankelijkheid tussen de militair en de militaire justitie ook wel als een 'feodale relatie'.[45]

Ook de militaire cultuur was van invloed op de militaire justitie. Loyaliteit, kameraadschap en een sterke gezagsgetrouwheid waren belangrijke pijlers van de militaire organisatie, maar ook hier gold dat zij tegelijkertijd de zwakte ervan vormden. Het sterke groepsgevoel, waarbij militairen elkaar niet verlinkten, stond in combinatie met de neiging de vuile was niet buiten te hangen, waarheidsvinding vaak fors in de weg. Hoewel alle militairen in abstracto het belang ervan onderschreven, zagen zij de militaire justitie en

Vorige pagina's: Executiepeloton van de Militaire Politie (MP) in Manado, 1947. Dergelijke pelotons werden gevormd bij detachementen van de MP om doodvonnissen van o.a. Japanse oorlogsmisdadigers en Indonesiërs uit te voeren. Bron: Fotograaf onbekend, Marechausseemuseum/Collectie Arie J. van Veen.

de militaire politie vaak als 'matennaaiers', vooral zodra zij zelf of hun kameraden onderwerp van onderzoek werden.[46] Commandanten op hun beurt beschouwden de opsporingsofficieren vaak als ongewenste pottenkijkers. Zij handelden zaken liever binnen de groep af en omzeilden dan ook bewust de militaire justitie, zo beklaagde auditeur-militair F.H. van Leeuwen zich bij de legercommandant.[47] De militaire rechtspleging bood hun daarvoor ruimschoots de gelegenheid, daarbij nog geholpen door het feit dat de troepen, zeker vanaf juli 1947, over een groot gebied verspreid lagen.

Niet alleen de bemoeienis van Spoor en andere commandanten, maar ook een gebrekkige personeelsvoorziening speelde het militair-justitiële apparaat parten. Hoewel de landmacht in Indonesië ongeveer tweemaal zoveel KL-troepen had als in Nederland, was maar een kwart van het aantal auditeurs en substituten in de archipel werkzaam.[48] Minister van Oorlog Alexander Fiévez (KVP) sprak van een 'bedenkelijke leemte', want de uitgezonden KL-militairen verdienden zijns inziens een adequate rechtspraak.[49]

Hoewel kennis van het recht geen vereiste was voor al het personeel bij de militaire rechtspraak – er werd meer waarde gehecht aan kennis van en begrip voor de 'psyche' en het optreden van militairen – raakte de legerleiding er steeds meer van doordrongen dat rechtskennis toch onontbeerlijk was voor een correcte en snelle behandeling van zaken.[50] Toch bleef er een structureel tekort aan personeel met juridische expertise of ervaring. Het KNIL rekruteerde zijn auditeurs-militair voorheen veelal onder de Indische rechterlijke ambtenaren die als officier van justitie werkzaam waren, maar als gevolg van de oorlog was het nu aangewezen op een jongere generatie juristen, die nog niet of nauwelijks als zelfstandig aanklager of rechter hadden gediend.[51] Voor het benoemen van presidenten putte het KNIL uit de poule van reserveofficieren die een rechtenstudie hadden afgerond. Toen het personeelstekort bleef aanhouden, schreven juristen op persoonlijke titel de rechtenfaculteiten in Nederland aan om hoogleraren en studenten over te halen zich te melden voor een functie in Indonesië.[52]

De KL trachtte voor haar krijgsraden personeel van de krijgsraden uit Nederland te laten overkomen, maar die deskundigen waren ook daar hard nodig. Zij viel daarom deels terug op jonge juristen die als secretaris zes weken

tot enkele maanden hadden meegelopen bij de krijgsraden in Nederland.[53] Ook kwam het voor dat dienstplichtigen met een kandidaatsdiploma rechten op zak werden overgeplaatst naar de krijgsraden zodra zij in Indonesië aankwamen. Beide groepen ontbeerden echter ervaring in zowel de rechtspraak als het krijgsbedrijf. Er was nauwelijks tijd om de nieuwelingen in te werken; zij moesten vooral on the job leren hoe alles functioneerde, waardoor het afdoen van zaken veel tijd kostte – met groeiende achterstanden tot gevolg.[54] Door die achterstanden nam de verleiding om zaken buiten het boekje af te doen alleen nog maar verder toe.

Wel of niet vervolgen?

De genoemde kwetsbaarheden van de militaire rechtspraak – het beoordelen van het eigen functioneren, de personeelstekorten en de werkdruk – beïnvloedden mede de keuze om misdrijven wel of niet te vervolgen. Een compagniescommandant of een andere lagere commandant kon verschillende redenen hebben om vervolging van misdrijven van 'zijn' militairen zoveel mogelijk te voorkomen.[55] Zo konden persoonlijke belangen meespelen, zoals zijn eigen betrokkenheid bij een zaak of de vrees dat een strafzaak negatief zou afstralen op zijn functioneren. Ook zou hij daarmee veel administratieve rompslomp kunnen vermijden en voorkomen dat zijn eenheid kostbare mankracht zou kwijtraken. Maar bovenal was zijn zorg voor een goede verstandhouding met zijn ondergeschikten een factor van belang. Hij kon er dikwijls begrip voor opbrengen wanneer militairen door de hoge druk waaronder zij moesten opereren over de schreef gingen of eigenrichting toepasten.[56] Een strafrechtelijke vervolging en veroordeling waren funest voor een militaire carrière.[57] Krijgstuchtelijke afdoening daarentegen resulteerde niet in een strafblad. Dit leidde ertoe dat commandanten soms zelfs ernstige misdrijven, zoals verkrachting, krijgstuchtelijk bestraften, hoewel dat tegen de voorschriften in ging en zij daardoor zelf een strafbaar feit begingen.[58]

Commandanten op alle niveaus rechtvaardigden misdrijven zoals het executeren van gevangenen zonder proces of het bij wijze van represaille in brand steken van huizen door te verwijzen naar 'militaire noodzaak'.[59] Dit begrip uit het humanitair oorlogsrecht houdt in dat alleen die handelingen en maatregelen zijn toegestaan die daadwerkelijk noodzakelijk zijn om het militaire doel te behalen én binnen de grenzen van het recht vallen.[60] Commandanten rekten de vage definitie van 'militaire noodzaak' zodanig op dat zij er ook misdrijven onder schaarden waarbij eigenlijk geen sprake was geweest van noodzaak, maar die zo verwerden tot algemeen geaccep-

teerde praktijken. Veelzeggend is de houding van het hoofd van de Centraal Justitiële Afdeling, Henk Düster. Hij executeerde eigenhandig twintig guerrillastrijders, met het argument dat er 'in de jungle [...] nu eenmaal geen gevangenissen [zijn]'. 'Het werd wel gerapporteerd [door de MP], maar daar kreeg je niet voor op je donder. Welnee, je kreeg er een ster bij. Het régende sterren in die tijd.'[61]

Bij de hoogste civiele en militaire autoriteiten bestond bovendien onwil om bepaalde misdrijven te vervolgen omdat deze naar hun mening een gewenst effect hadden. Zij beschouwden die misdrijven dan ook als een noodzakelijk kwaad. Rüter spreekt in dit verband, op basis van theorieën uit de criminologie, van 'gewilde structuurcriminaliteit': het misdrijf was niet het doel op zich, maar werd gedoogd om een bepaald doel te behalen.[62] Rüter noemt als voorbeelden het optreden van het Korps Speciale Troepen en de inlichtingendiensten. Zij moesten problemen oplossen waar reguliere eenheden op stukliepen en het was te verwachten dat zij daarbij extreem geweld zouden gebruiken. Omdat dit optreden op bevel van de legerautoriteiten gebeurde, kon justitie de toepassing van het geweld volgens Rüter niet voorkomen of bestraffen.[63] Sterker nog, als het zou besluiten de daders van zulke vormen van 'noodzakelijk' geweld te vervolgen, zou dat de troepen waarschijnlijk sterk hebben gedemoraliseerd, veel meer dan bij de bestrijding van andere typen misdrijven. Bovendien zou het erkennen van het veelvuldig voorkomen van dergelijke misdrijven internationaal tot gezichtsverlies hebben geleid.[64]

Het is de vraag in hoeverre betrokken rechterlijke ambtenaren de houding van de hoogste militaire autoriteiten om bepaalde vormen van extreem geweld niet te vervolgen overnamen. Procureur-generaal Henk Felderhof – die zeer regelmatig overlegde met de legercommandant en de luitenant-gouverneur-generaal – en de auditeurs-militair moesten bij hun advies om in een zaak wel of niet tot vervolging over te gaan, niet alleen de lastige afweging maken hoe groot de kans was het bewijs rond te krijgen, maar zich ook de vraag stellen of vervolging wel wenselijk was. Omwille van 'het algemeen belang' konden zij adviseren daarvan af te zien. Dit was echter een rekbaar begrip; er werden dan ook regelmatig persoonlijke, politieke of operationele redenen aangevoerd voor het toepassen van dit zogeheten opportuniteitsbeginsel.

Menig dossier over gevallen van extreem geweld, waaronder het doden van gevangenen, werd door de procureur-generaal en zijn naaste medewerkers bestempeld als een 'vies zaakje' of 'stinkend zaakje'.[65] Op basis van ver-

zamelde gegevens en getuigenverklaringen was het voor hen vaak volkomen duidelijk dat er sprake was van strafbare feiten, maar bij militairen 'tot in zeer hoge regionen' liepen zij vaak tegen een muur van onwil op.[66] Commandanten lieten bijvoorbeeld weten dat uit eigen onderzoek was gebleken dat er geen strafbare of laakbare feiten waren gepleegd. Ook kwam het geregeld voor dat de auditeur getuigenissen van betrokken militairen ontving die hun verhaal overduidelijk op elkaar hadden afgestemd, waardoor hij niet in staat was de dader(s) aan te wijzen of de precieze toedracht te achterhalen. Bij dit soort tegenwerking adviseerde de PG de auditeurs soms eieren voor hun geld te kiezen en aan te sturen op krijgstuchtelijke afdoening, om zo toch een straf te kunnen opleggen en afkeuring van het gedrag uit te spreken.

Maar evenzo konden de PG en auditeurs adviseren om af te zien van vervolging omwille van de precaire verstandhouding met de militaire commandanten. Wanneer zij deze te veel tegen de haren in zouden strijken, zouden, zo vreesden zij, incidenten in de toekomst helemaal niet meer aan het licht komen. Soms werd zo'n besluit ook op minder subtiele wijze afgedwongen, waarbij het kon gebeuren dat commandanten auditeurs intimideerden of regelrecht bedreigden. Zo deelde luitenant-kolonel Marinus Raebel, commandant van 4RS op Sumatra, auditeur-militair Rob Asser mee, terwijl hij een pistool op tafel legde, 'aan mijn mannen kom je niet'.[67]

Naast tal van redenen om af te zien van vervolging, waren er ook factoren die de Nederlandse autoriteiten dwongen juist wel actie te ondernemen. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer er zich buitenlanders of vooraanstaande Indonesiërs onder de slachtoffers bevonden. Met name de Chinese bevolkingsgroep beschikte over vertegenwoordigers die zich inzetten voor hun belangen. Zo werd de Chinese consul-generaal door de Nederlanders als een ware plaaggeest ervaren, omdat hij zich regelmatig tot de minister, de luitenant-gouverneur-generaal of de PG wendde om vervolging in te stellen als er bij Nederlands geweld Chinese slachtoffers waren gevallen.[68] Ook bezocht consul Yu-Chuan Tsao met een Chinese delegatie verschillende plaatsen in Oost-Java, waar hij navraag deed naar het onderzoek naar diverse Republikeinse moordpartijen op Chinezen.[69]

Berichten in de Indische, Republikeinse of Nederlandse pers over gevallen van extreem geweld, zoals verkrachting, konden eveneens aanleiding geven tot het instellen van een onderzoek. En wanneer er brede bekendheid aan incidenten was gegeven gingen alle alarmbellen af. De angst bestond dat dergelijke berichten zouden worden opgepikt door de VN of het Rode Kruis. Ontkennen of wegkijken werd dan een stuk moeilijker. Maar zelfs in dergelij-

ke situaties leidde een zaak niet automatisch tot vervolging, zoals bleek bij de 'standrechtelijke' executies op Sulawesi door het Depot Speciale Troepen onder leiding van kapitein Raymond Westerling, die destijds al brede bekendheid kregen. De kans was groter dat juist de klokkenluider werd bestraft.[70]

Mariniers vieren in augustus 1948 de vrijspraak van dertien van de veertien mariniers in de Bondowoso-affaire waarbij 46 Indonesische krijgsgevangenen in goederenwagons omkwamen. Na protesten legde het Hoog Militair Gerechtshof in Jakarta bij sententie alsnog lichte gevangenisstraffen op aan acht mariniers en sprak drie mariniers vrij. De verantwoordelijke bataljonscommandant werd niet vervolgd. Bron: Fotograaf onbekend, Mariniersmuseum/ Collectie N.C. Boudenstein.

De bestraffing van Nederlandse militairen

Bij de eerste zitting van de krijgsraad te velde KNIL in Jakarta, begin 1946, sprak de president van de krijgsraad, kolonel Edu Engles (een niet-jurist), de volgende tekst uit:

> [...] een klein, doch niettemin zeer belangrijk onderdeel in dit gezagapparaat [sic] vormt de krijgsraad – in deze buitengewone omstandigheden 'krijgsraad te velde' genoemd – wiens taak het is om in dit in wording zijnde Leger in naam van HM de Koningin recht te spreken en te doen en daar waar onrecht wordt gepleegd dit te herstellen.

> Daarbij zal de Krijgsraad problemen te behandelen krijgen waarvan de structuur zal afwijken van de normen, welke vóór deze roerige tijden geldend waren. De Krijgsraad zal met deze nieuwe factoren rekening dienen te houden, doch nimmer zal hij dulden, dat onrecht in recht wordt veranderd.[71]

Engles stelde hoge doelen maar gaf daarnaast aan dat er in deze periode van strijd andere normen zouden gelden. Dat roept de vraag op welke normen de legerleiding dan hanteerde ten aanzien van de toepassing van geweld, en hoe die aan de militairen kenbaar werden gemaakt.

Het humanitair oorlogsrecht als leidraad?

Het humanitair oorlogsrecht was weliswaar formeel niet van toepassing verklaard, maar vormde in verschillende opzichten wel een leidraad.[72] Dit blijkt uit de distributie van het *Uittreksel van het conventionele oorlogsrecht* onder KNIL-militairen.[73] Dit boekje bevatte de bepalingen van het Landoorlogreglement van 1907, dat inging op de wijze van oorlogvoering, waaronder de omgang met spionnen, en de Geneefse Conventie van 1929, waarin de behandeling van krijgsgevangenen werd gereguleerd. Dat militairen inderdaad geacht werden volgens deze bepalingen op te treden, blijkt uit dagorders. Nadat eind 1946 bekend was geworden dat Nederlandse militairen in uniformen van een Indonesische organisatie gevechtshandelingen hadden verricht, gaf de chef van de Generale Staf, generaal-majoor Buurman van Vreeden, zijn ondercommandanten te kennen dat deze praktijk verboden was. 'Hoewel er in Ned.-Indië geen sprake is van een officieelen oorlog, noch van een duidelijke kenbaren, in uniform gekleeden vijand wensch ik niettemin dat de Ned. strijdkrachten zich strikt houden aan de regelen ten aanzien van de oorlogvoering zooals gesteld in de Conventie van Genève.'[74] Bovendien bepaalde ook het Wetboek van Militair Strafrecht dat het oorlogsrecht een toetssteen was voor het vaststellen van de strafbaarheid van het gedrag van de militair, zoals later nog uiteengezet zal worden.[75]

Nederland was in eigen ogen formeel dan niet in oorlog met de Republiek, het wist wel welke oorlogshandelingen als onacceptabel golden. Om Japanners te kunnen berechten hanteerde het een lijst met 39 oorlogsmisdrijven.[76] Op de lijst, die was gebaseerd op de lijst van de United Nations War Crimes Commission, stonden onder andere foltering van burgers, slechte behandeling van geïnterneerde burgers of gevangenen, en verkrach-

ting. De Nederlands-Indische regering had deze lijst nog aangevuld met enkele andere misdrijven, waaronder 'het op gruwzame wijze doen uitvoeren of uitvoeren van executies'.[77] Weliswaar konden Nederlandse onderdanen, Indonesiërs dus inbegrepen, deze *oorlogsmisdaden* formeel niet plegen – alleen onderdanen van vijandelijke mogendheden konden hiervoor worden vervolgd en berecht –, maar zij konden voor dezelfde feiten wel terechtstaan, en dan ging het om *misdrijven* die strafbaar waren volgens het nationale strafrecht.[78] 'Foltering', bijvoorbeeld, stond weliswaar niet als zodanig in het Wetboek van Strafrecht, maar kon onder de noemer 'mishandeling' wél worden vervolgd.

Officieren kregen in hun opleiding en via publicaties kennis van onder andere het militair strafrecht en het oorlogsrecht, maar wat de gewone soldaat precies van het recht wist, valt niet te zeggen. Wel is duidelijk dat het onderricht over geweldstoepassing en het (oorlogs)recht aan militairen tekortschoot.[79] In de opleiding van dienstplichtigen ging de aandacht vooral uit naar de krijgstucht en in mindere mate naar het strafrecht, terwijl het oorlogsrecht in de lesprogramma's nauwelijks aan de orde kwam.[80] Een algemeen voorschrift dat naast het *Handboek voor den Soldaat* als leidraad gold, was het breed verspreide en onderwezen *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger* (VPTL). De legercommandant gaf dit boekje, dat KNIL-officieren al jaren gebruikten, in verkorte geïllustreerde vorm uit, zodat dienstplichtigen en ook ongeletterde Indonesische KNIL'ers er kennis van konden nemen.[81] Het bevat instructies over het gebruik van wapens, het 'zuiveren' van kampongs en het maken en behandelen van gevangenen. Hoewel het boekje met geen woord rept over bestraffing van misdrijven, schrijft het wel voor dat de bevolking 'menselijk' moet worden behandeld, en dat het vernielen of verbranden van eigendommen ten strengste wordt afgekeurd. De onverkorte, vooroorlogse versie van het VPTL vermeldt bovendien wel expliciet dat het verboden is geweld te gebruiken tegen gevangenen en dat 'het mishandelen, verminken of afmaken van in onze handen gevallen verzetslieden, anders dan ingeval van wettige zelfverdediging, [...] strafrechtelijk [moet] worden vervolgd'.[82]

De operatiebevelen die commandanten voorafgaand aan een actie uitgaven, bevatten doorgaans geen instructies waarin grenzen werden gesteld aan het geweld dat mocht worden toegepast.[83] Het waren daardoor vooral de ondercommandanten die bepaalden wat al dan niet acceptabel was. De legercommandant gaf overigens wel geregeld algemene dagorders uit waarin hij bepaalde handelingen afkeurde. In een dergelijke order uit juli 1947

riep generaal Spoor bijvoorbeeld militairen die door toedoen van 'door tot misdaad opgehitste Indonesische elementen' familie of vrienden hadden verloren, op 'nimmer hun zelfbeheersching [te] vergeten en hun militaire taak [te] onteeren door persoonlijk wraakoefening'.[84] Niet alleen was de kans groot dat ze hiermee ook onschuldigen zouden treffen, zij zouden er bovendien voor bestraft worden. Spoor zag zich gedwongen herhaaldelijk dagorders uit te geven waarin hij 'wederom moest constateren' dat bepaalde ongewenste praktijken zich bleven voordoen. Zo uitte hij zijn ongenoegen over plunderingen, verkrachting en de slechte behandeling van gevangenen.[85] Tot op zekere hoogte hadden deze dagorders vooral een symbolisch karakter en reflecteerden ze een papieren werkelijkheid, omdat Spoor wandaden die hij op deze manier publiekelijk veroordeelde, in de praktijk oogluikend toestond dan wel door de vingers zag als ze een militair wenselijk effect leken te hebben.[86]

Het feit dat de opleiding te wensen overliet en de gestelde normen omtrent geweldsgebruik ronduit vaag waren, vormde voor de individuele militair evenwel geen excuus om zijn eigen morele kompas los te laten en elk bevel op te volgen. Sterker nog, wanneer een militair een onrechtmatig bevel opvolgde en daardoor een misdrijf beging, was hij daaraan schuldig. Het was zijn plicht dergelijke orders te weigeren. Het ontbrak de militairen echter vaak aan kennis over deze plicht. De werkelijkheid bleek bovendien soms heel anders. Een cru voorbeeld daarvan was het opleggen van zware straffen aan drie mariniers die hadden geweigerd een kampong bij Pakisaji in Oost-Java in de as te leggen, omdat zij niet overtuigd waren van de militaire noodzaak daarvan. Zij werden door de krijgsraad in het ongelijk gesteld en veroordeeld wegens het weigeren van een – volgens de krijgsraad rechtmatig gegeven – dienstbevel.[87] In 1969 noemde de directeur van de Rijkspsychologische Dienst, F.J.E. Hogewind, die zowel tijdens als na de oorlog veelvuldig contact had met dienstplichtigen, het onduidelijke normenpatroon als een van de factoren voor de 'geprikkeldheid' van de Nederlandse militair. Die geprikkeldheid droeg volgens hem bij aan het vertonen van grensoverschrijdend gedrag in Indonesië. Een commanderend officier vertelde hem eens dat de Nederlandse dienstplichtige in Indonesië 'met één been in het graf en met het andere in het cachot stond'.[88]

De vonnissen: het topje van de ijsberg

De laatste uitspraak in de vorige paragraaf weerspiegelt wellicht goed de frustraties van militairen over de onduidelijke voorschriften, maar roept tegelijk

een weinig realistisch beeld op van de kans op bestraffing. Zoals gezegd, maakt de *Excessennota* in bijlage 6 melding van 110 vonnissen van de (gewelds)misdrijven die door Nederlandse militairen tegen Indonesische burgers en strijders zijn gepleegd.[89] Dat aantal lijkt in schril contrast te staan met het aantal mogelijke misdrijven. De precieze omvang van het (extreme) geweld dat gepleegd is door Nederlandse militairen in Indonesië, is weliswaar niet bekend, maar volgens eerdere, plausibele, schattingen zou dit in de tienduizenden gevallen kunnen lopen.[90] Hoewel, zoals hierna nog zal blijken, het aantal zaken hoger is geweest en het getal van 110 vonnissen derhalve een stuk naar boven moet worden bijgesteld, doet dat niets af aan het feit dat slechts een zeer klein deel van de gepleegde geweldsmisdrijven – het spreekwoordelijke topje van de ijsberg – resulteerde in een veroordeling door de krijgsraad.

Dit onderzoek heeft niet als doel een harde kwantitatieve uitspraak te doen over de totale omvang van het gepleegde geweld omdat de bronnen dat eenvoudigweg niet toestaan: veel geweld is nooit gerapporteerd, laat staan berecht. Het heeft evenmin als doel exact vast te stellen hoeveel vonnissen er in de jaren 1945-1949 over geweldsmisdrijven zijn geveld, omdat ook dat bronnenmateriaal niet compleet is. Niettemin verdienen de krijgsraadzaken in dit onderzoek om meerdere redenen nadere aandacht. In de eerste plaats omdat de cijfers in de *Excessennota*, waaronder dat getal van 110, maar ook de conclusies van de nota over de werking van de militaire justitie in de literatuur over de onafhankelijkheidsoorlog steeds als vaststaand gegeven zijn beschouwd en niet eerder zijn onderzocht. En dat terwijl al vrij snel na het verschijnen van de *Excessennota* is vastgesteld dat deze verre van volledig is en dat de werkwijze van de commissie haar beperkingen heeft gekend. Reden te meer om de bronnen zelf onder de loep te nemen.

Een tweede reden om de 'administratie' van de krijgsraden – de krijgsraadregisters, weeklijsten, rolboeken en vonnissen – nader onder de loep te nemen, is een goed beeld te krijgen van de werkwijze van de militaire justitie en het spoor na te lopen hoe men van een melding van een mogelijk misdrijf kwam tot een vonnis, of juist, zoals in het merendeel van de gevallen, tot een andere wijze van afdoening. Want ook al is de totale omvang van de 'ijsberg' van zaken van extreem geweld niet bekend, en bevindt het grootste deel zich onder het spreekwoordelijke wateroppervlak, er valt wel een indruk van die omvang te krijgen door te kijken naar gerapporteerde incidenten die niet tot een vonnis leidden maar op een andere wijze werden afgedaan.

Alvorens op de cijfers in te gaan moeten er enkele kanttekeningen worden gemaakt bij het vergelijken van het materiaal. Hoewel de krijgsraadregisters

en weeklijsten van de auditeurs grotendeels compleet lijken te zijn, gaat dat niet op voor de onderliggende dossiers. Bovendien zijn niet alle typen gerechtelijke bronnen gemakkelijk te vergelijken. De registers, rolboeken en dossiers bevatten geen uniforme gegevens. Vergelijkbare problemen geven de cijfers over de rechtspleging in de Excessennota en artikelen in het Militair-Rechtelijk Tijdschrift (MRT), waarvoor bij het opstellen uiteenlopende criteria zijn gehanteerd, bijvoorbeeld ten aanzien van de periode waarop de cijfers betrekking hebben (bijvoorbeeld cijfers tot en met 1949 of ook na 1949), het type misdrijf (alle typen misdrijven of alleen geweldsmisdrijven) of de achtergrond van de slachtoffers (alle of alleen Indonesische). Niet alle geweldsmisdrijven waaraan Nederlandse militairen zich schuldig maakten zijn namelijk te beschouwen als 'extreem geweld', door Limpach gedefinieerd als 'het gebruik van fysiek geweld dat overwegend buiten directe reguliere gevechtssituaties werd toegepast tegen non-combattanten (burgers) of tegen combattanten (militairen of strijders) die na hun gevangenneming of overgave werden ontwapend'.[91] Bij extreem geweld gaat het dus voornamelijk om misdrijven waarvan Indonesische burgers en strijders – en niet eigen militairen – slachtoffer zijn geworden. Om vast te stellen of een geweldsmisdrijf als extreem geweld beschouwd kan worden, dienen de vonnissen en andere justitiële bronnen dus stuk voor stuk bestudeerd en beoordeeld te worden. Alleen zo kan men immers te weten komen onder welke omstandigheden het geweld plaatsvond en wie de slachtoffer(s) waren.

Onderzoekers van het KITLV hebben deze tijdrovende exercitie uitgevoerd door onder andere de aanwezige dossiers in de krijgsraadarchieven na te lopen.[92] Het nadeel van deze aanpak is dat niet van alle zaken een dossier aanwezig is. Bovendien is het evenzeer van belang te bestuderen hoeveel zaken er wel zijn onderzocht maar waarbij het niet tot een vonnis is gekomen, alsmede wat de aard van die zaken was. Daarom zijn voor dit onderzoek naast vonnissen ook registers en rolboeken nagelopen. Door deze gegevens te combineren met kwalitatieve gegevens uit correspondentie van de militaire justitie is getracht meer inzicht in haar werkwijze te krijgen.[93]

Naar de totale omvang van het gepleegde extreme geweld kunnen we, als gezegd, alleen maar gissen. De auditeur-militair Van Leeuwen, die goed was ingevoerd in de praktijk van de rechtspleging, schatte in oktober 1947 dat hoogstens 10 procent van 'alle plunderingen en overige vermogensmisdrijven, verkrachtingen e.d.', gepleegd tijdens en na het eerste militaire offensief, aan het licht kwam.[94] Hij gaf niet aan welke misdrijven hij precies allemaal bedoelde, maar daar leken in ieder geval ook (ernstige) geweldsmisdrijven

onder te vallen. Hoewel Van Leeuwens opmerking dus een verre van volledig beeld schetste, maakt zijn commentaar wel duidelijk dat heel veel misdrijven niet gerapporteerd zijn, laat staan dat ze tot een vonnis van de krijgsraad hebben geleid.

Uiteraard kunnen we alleen uitspraken doen over zaken die wél aan het licht zijn gekomen en over de omgang van justitie daarmee. Zoals gezegd kon de tot straffen bevoegde commandant zonder tussenkomst van hogere instanties voor lichte – of als licht beschouwde – overtredingen, zelf krijgstuchtelijke straffen opleggen; deze gevallen worden hier buiten beschouwing gelaten. Bepaalde 'lichte' misdrijven in de krijgstuchtelijke sfeer mocht hij volgens de wet krijgstuchtelijk afdoen – de zogenaamde oneigenlijke krijgstuchtelijke vergrijpen. Vanwege de oorlogstoestand en oplopende achterstanden in de behandeling van zaken was bij de landmacht en de marine bovendien een regeling van kracht die tijdelijk toestond strafzaken krijgstuchtelijk af te doen indien deze niet binnen korte tijd konden worden behandeld. Aanvankelijk had men hierbij het oog op eenvoudige zaken waarvoor maximaal twee maanden gevangenisstraf kon worden opgelegd.[95] Maar net als bij zoveel maatregelen werd de regeling eind 1947 bij de KL verder opgerekt tot zaken die 'van ernstige aard' waren, zonder dat dit nader werd gespecificeerd.[96]

Voor de zaken die de commandant niet zelfstandig kon afdoen werd na het verrichte onderzoek een rapport opgemaakt dat werd ingeschreven in het weekregister bij de auditeur-militair of fiscaal ter plaatse. Naar schatting werden op deze wijze in de periode 1946-1949 32.000 tot 35.000 delicten van uiteenlopende aard geregistreerd.[97] Uit de registers valt op te maken welk advies de auditeur aan de verwijzingsofficier gaf: (alsnog een) krijgstuchtelijke afdoening, verwijzing naar de krijgsraad, dan wel seponeren. Ook kon een zaak naar de auditeur in een andere plaats worden doorgestuurd om daar behandeld te worden, waardoor het advies niet in het betreffende register werd vermeld. Nadere bestudering van 300 opeenvolgende gevallen in de registers van de auditeur-militair KL in Semarang, Surabaya en Jakarta in de periode na het eerste militaire offensief van 1947 laat zien dat in die periode ongeveer een derde tot de helft van de gevallen door de krijgsraad werd behandeld en een kwart tot de helft krijgstuchtelijk afgedaan; tussen 11 en 24 procent werd geseponeerd.[98]

Het is van belang te weten wat voor soort misdrijven werden vervolgd en welke op andere wijze werden afgedaan. Afgezien van veelvoorkomende zaken zoals verkeersovertredingen en overtredingen van de avondklok, bevonden zich onder de krijgstuchtelijke afdoeningen ook voorvallen als

het vernielen van huizen, plundering en verduistering. Uit de registers van de auditie bij de landmacht in Jakarta blijkt dat daar ook enkele zaken van verkrachting, aanranding en mishandeling krijgstuchtelijk en niet strafrechtelijk werden afgedaan.[99] Daarnaast blijkt dat, in tegenstelling tot wat de *Excessennota* vermeldt, zaken op ruime schaal werden geseponeerd, waaronder ook zaken die geweldsmisdrijven betroffen.[100] De auditeur bij de KL in Jakarta gaf het advies om te seponeren in ernstige zaken zoals het neerschieten van ontvluchte arrestanten, een schietpartij, moord en mishandeling van gevangenen.[101] Dit bevestigt dus het eerder geschetste beeld van de auditeurs die om uiteenlopende redenen afzagen van vervolging.

Uit gegevens van het Hoog Militair Gerechtshof blijkt dat in de periode 1946-1949 de auditeurs bij de landmacht in ongeveer een kwart van de gevallen adviseerden een zaak naar de krijgsraad te verwijzen, en hun collega's bij de zeemacht in een vijfde van de gevallen.[102] Deze aantallen liggen iets lager dan de hiervoor vermelde cijfers van de steekproef. Verwezen zaken werden in het rolboek bij de krijgsraad ingeschreven, en daarin werden vervolgens ook de details van de procedure en de eventuele uitspraak genoteerd. Volgens de *Excessennota* zijn er bij het HMG in Den Haag ongeveer 12.000 dossiers aangetroffen die betrekking hebben op de in rolboeken genoemde zaken. Maar het aantal dossiers is niet gelijk aan het aantal berechtingen, zoals bijlage 6 van de nota onterecht suggereert. Bij de toekenning van 'dossiernummers', waarschijnlijk ten tijde van het excessenonderzoek, zijn ook zaken genummerd die betrekking hebben op Indonesiërs die berecht zijn door de temporaire krijgsraden. Ook zijn er soms zaken 'aangehouden' en later opnieuw in behandeling genomen, waarbij dan een nieuw nummer werd toegekend. Maar bovenal bevatten de genummerde dossiers zaken die door de krijgsraad 'naar de commanderend officier' zijn gestuurd om alsnog krijgstuchtelijk af te doen, en die dus juist niet in een strafrechtelijk vonnis resulteerden.

Wanneer we dan kijken naar het aantal strafrechtelijke vonnissen, blijkt uit het gepubliceerde overzicht van cijfers afkomstig van het Hoog Militair Gerechtshof, dat in de jaren 1947, 1948 en 1949 door de krijgsraden in Indonesië in totaal 8442 vonnissen zijn gewezen die betrekking hebben op Nederlandse militairen: 5735 bij de krijgsraad te velde KL; 1781 bij de krijgsraad te velde KNIL, en 926 bij de zeekrijgsraad.[103] Vonnissen van de temporaire krijgsraden en vonnissen uit de jaren 1946 en 1950 zijn hierin dus niet opgenomen. Ook omvatten deze cijfers alle typen misdrijven, niet slechts geweldsmisdrijven of extreem geweld. Uit die cijfers valt ook niet af te leiden

of er Indonesiërs slachtoffer waren. Zij vormen dan ook niet meer dan een indicatie van het totale aantal vonnissen.

Het Excessenonderzoek in 1969 leverde '5 a 600 gevallen' van 'oorlogsmisdrijven' op.[104] Tot deze categorie 'oorlogsmisdrijven' werden (gewelds) misdrijven gerekend waarbij de Indonesische burgers en strijders slachtoffer waren geworden.[105] Ongeveer 500 gevallen betroffen beklaagden in plunderingszaken, en daarmee bleven over de 149 betrokkenen in de 110 (gewelds) misdrijven die in de nota zijn vermeld. Onder deze 110 vonnissen bevonden zich 10 zaken van verkrachting, 25 van doodslag en 13 van moord.

De database van het archiefonderzoek van het KITLV bevat 407 gevallen van geweld gepleegd op Indonesiërs, die zijn uitgesplitst in categorieën van typen misdrijven en in geweld dat binnen of buiten het kader van regulier militair optreden plaats heeft gevonden. Hiervan hebben 118 vonnissen betrekking op gevallen van moord en doodslag buiten het kader van militair optreden.[106] Hoewel deze cijfers niet volledig zullen zijn en de indeling van de categorieën enigszins arbitrair is, geven zij een indicatie van de typen misdrijven. In ieder geval ligt het aantal vonnissen betreffende geweldsmisdrijven, en extreem geweld in het bijzonder, dus hoger dan de *Excessennota* vermeldt. Wanneer de cijfers uit de database worden afgezet tegen het totaal aantal gewezen strafrechtelijke vonnissen (van alle typen misdrijven) dat het HMG noemt, blijkt dat ongeveer 5 procent van de vonnissen bestaat uit (mogelijke) gevallen van extreem geweld zoals moord, doodslag, mishandeling, verkrachting en brandstichting. Het merendeel bestaat uit zaken van beroving en diefstal die vaak gepaard gingen met geweld. Wat zeggen deze cijfers nu? Over de omvang van het toegepaste extreme geweld zegt dit weinig, behalve dan dat het aantal gevallen een veelvoud hiervan moet zijn, gezien de uitlatingen over percentages niet gerapporteerd geweld. Als men naar de individuele zaken kijkt, blijken de opgelegde straffen sterk uiteen te lopen. Voor moord, waaronder ook executies van gevangenen vallen, varieerden de straffen bijvoorbeeld van één jaar tot de doodstraf.[107] De doodstraf werd vanwege zware geweldsmisdrijven tweemaal opgelegd aan Nederlandse militairen, maar slechts éénmaal uitgevoerd.[108] Dit roept vragen op. Waarom werden vergelijkbare zaken soms wel bestraft maar vaak niet? En welke factoren waren van invloed op de strafmaat?

Verklaringen voor verschillen in bestraffing

Uiteraard kunnen strafzaken niet zonder meer met elkaar worden vergeleken en zijn unieke factoren van invloed, maar niettemin zijn er op basis van

de ruim vierhonderd vonnissen inzake geweldsdelicten wel enkele algemene uitspraken te doen. De typen misdrijven die werden berecht en (relatief) zwaar bestraft, waren vaak individuele acties die op eigen initiatief waren genomen en die geen voordeel opleverden of zelfs nadeel berokkenden voor de militaire organisatie, de betrokken commandanten of het eigen onderdeel. Men spreekt in die gevallen ook wel van 'disfunctionele gedragingen'.[109] Daartegenover staan de 'functionele misdrijven' van de gewilde structuurcriminaliteit zoals de 'standrechtelijke executies' en het doden van gevangenen, waarvan de afhandeling een ander patroon liet zien.

De houding ten aanzien van bestraffing werd voor een belangrijk deel bepaald door een zeer ruime interpretatie van de strafuitsluitingsgrond uit het Wetboek van Militair Strafrecht die op militairen van toepassing was:[110]

> Niet strafbaar is hij die in tijd van oorlog binnen de grenzen zijner bevoegdheid een naar de regelen van het oorlogsrecht geoorloofd feit begaat of wiens bestraffing strijdig zoude zijn met een verdrag, geldende tusschen Nederland en de mogendheid waarmede Nederland in oorlog is, of met eenig voorschrift, ingevolge zoodanig verdrag vastgesteld.[111]

Kort gezegd: het doden van personen, bijvoorbeeld, was volgens het Wetboek van Strafrecht strafbaar, maar het Wetboek van Militair Strafrecht verschafte een uitsluitingsgrond indien dit doden in de context van de strijd plaatsvond en de beperkende bepalingen van het oorlogsrecht niet overtrad. Een deel van de commandanten beschouwde 'standrechtelijke executies', waarbij verdachten zonder vorm van proces ter plaatse werden geëxecuteerd, ten onrechte als onderdeel van de militaire actie en rapporteerde deze dan ook vaak niet als misdrijf. Zelfs in gevallen waarin massa-executies wel aan het licht kwamen, zoals in Zuid-Sulawesi, besloten de hoogste autoriteiten meestal van vervolging af te zien. Dit staat in schril contrast met de doodstraffen die Nederlandse temporaire krijgsraden oplegden aan Japanse oorlogsmisdadigers voor het uitvoeren van soortgelijke executies.[112] Voor 'de eigen jongens' hanteerden de autoriteiten een veel minder strenge standaard dan voor andere partijen.

Overigens waren de mate van wreedheid en het openlijke karakter waarmee een misdrijf was gepleegd, wel van invloed op de vervolging en de strafmaat. Dat gold bijvoorbeeld voor een medewerker van de Militaire Inlichtingendienst op Bali, die twee verdachten na hardhandig verhoor doodde en vervolgens liet onthoofden met de intentie deze hoofden ter afschrikking

tentoon te stellen.[113] Een andere inlichtingenofficier, commandant van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep (IVG) in Jombang (Oost-Java), had zeven gevangenen naar de pasar laten brengen en daar laten vastbinden alvorens hen dood te schieten. Op een paal plakte hij een pamflet met een waarschuwende tekst gericht aan de bevolking.[114] Deze daden, die moeilijk onder het tapijt konden worden geschoven, werden bestraft. Weliswaar legden de krijgsraden in deze zaken slechts gevangenisstraffen van zes en twee jaar (met terbeschikkingstelling van de regering) op, maar ze kwamen in ieder geval voor de rechter. Gevallen die minder publieke aandacht trokken, zoals mishandeling van arrestanten of gevangenen binnen gevangenismuren door militairen van de inlichtingendiensten, werden slechts sporadisch bestraft.

Ook in gevallen waarin de slachtoffers van extreem geweld personen van vooraanstaande komaf waren, zagen de autoriteiten zich meestal wel gedwongen deze misdrijven te onderzoeken, waarbij de krijgsraad zich vervolgens onder druk gezet voelde een voorbeeld te stellen. Zo legde de krijgsraad in Jakarta zelfs de doodstraf op aan een MP'er vanwege een roofmoord op een vooraanstaande Arabische vrouw.[115] Het was waarschijnlijk geen toeval dat het hier ging om een misdrijf dat overduidelijk niets van doen had met de militaire taakuitoefening van de dader en bovendien de kranten had gehaald.

Andere factoren leidden echter juist weer tot lagere straffen. De rang en functie van de beklaagden waren bijvoorbeeld van invloed op de behandeling en bestraffing van een zaak. Officieren moesten verhoudingsgewijs het minst vaak voor de krijgsraad verschijnen, zij het relatief vaker dan in Nederland zelf gebruikelijk was. Als dat gebeurde was dat bijvoorbeeld vanwege betrokkenheid bij plundering, verduistering, heling of het aannemen van een gift.[116] Opmerkelijker is echter dat zij veelal buiten schot bleven in zaken die (zware) geweldsmisdrijven betroffen, hoewel zij daar overduidelijk bij betrokken waren of verantwoordelijkheid voor droegen. Ook onderofficieren en korporaals werden vaak ontzien, in die zin dat zij vaker (gedeeltelijk) voorwaardelijke straffen kregen opgelegd, en minder vaak ontslagen werden dan manschappen. Uit de registers valt op te maken dat hun misstappen vaker krijgstuchtelijk werden afgedaan dan in het geval van manschappen.

Krijgsraden hielden verder, ook bij ernstige vergrijpen, rekening met allerlei verzachtende omstandigheden. Bij het bepalen van de strafmaat beschouwden zij in tal van gevallen, met name van KNIL-militairen, de persoonlijke ervaring van Japanse krijgsgevangenschap en het verlies van familieleden in de Bersiap-periode als verzachtende omstandigheden. Bij dienstplichtigen werden de moeilijke omstandigheden in de tropen, de beperkte

opleiding en hun onervarenheid meegewogen. Wanneer een gepleegd misdrijf een positief effect op bijvoorbeeld de lokale veiligheidssituatie bleek te hebben gehad, leidde ook dat vaak tot een lagere straf. Menigmaal onderschreven de krijgsraadleden de noodzaak om hard op te treden om het anti-Nederlands verzet te breken. Ook de wens om de troepensterkte op peil te houden, werkte door in de straffen. Zo werd de bijkomende straf van ontslag, bij een deel van de gevallen, pas bij een gevangenisstraf van een jaar of langer opgelegd.[117] Dit gebeurde overigens niet alleen vanwege de gevolgen voor de troepensterkte, maar ook om te voorkomen dat militairen een misdrijf zouden plegen om sneller te worden gerepatrieerd – na ontslag werd de straf over het algemeen in Nederland uitgezeten.

Tussen de krijgsraden onderling waren eveneens verschillen in bestraffing te onderscheiden. Wellicht de belangrijkste verklaring daarvoor is de samenstelling van deze instellingen en de achtergrond van de rechters en auditeurs-militair. De krijgsraadleden van de Koninklijke Landmacht, allemaal officieren, kozen nadrukkelijker de kant van de militairen dan hun collega's bij het KNIL. M.P. Plantenga, die als president van een krijgsraad van de KL optrad, was een uitgesproken voorstander van de dienstbaarheid van de militaire justitie aan het militaire optreden en toonde daarom veel begrip voor de belangen van de militairen en hun commandanten. De temporaire krijgsraden, die veelal werden voorgezeten door gemilitariseerde 'Indische' rechterlijke ambtenaren, legden daarentegen zwaardere straffen aan KNIL-militairen op. In enkele zaken leidde een poging tot doodslag bijvoorbeeld tot een veroordeling van vijf jaar gevangenisstraf.[118] De krijgsraden van het KNIL, waar de Indische rechtsgeleerden eveneens een rol speelden als auditeur-militair, straften eveneens verhoudingsgewijs streng. De duur van de gevangenisstraf voor doodslag en mishandeling bedroeg twee tot twaalf jaar, terwijl KL-militairen voor vergelijkbare delicten doorgaans een celstraf van een tot vijf jaar kregen. In de zaken tegen KNIL'ers hing de zwaarte van de straf overigens ook af van hun etnische achtergrond. Voor op het oog vergelijkbare misdrijven vielen de straffen voor Indonesiërs hoger uit dan die voor Nederlanders.[119]

Optreden tegen Indonesische tegenstanders

De Nederlandse autoriteiten pasten tijdens de onafhankelijkheidsoorlog diverse repressieve maatregelen en geweldsmiddelen toe om controle te krijgen over de bevolking. Naast strafrechtelijke vervolging greep de Ne-

derlands-Indische regering terug op het in de kolonie veelbeproefde middel van internering.[120] Het Militair Gezag en de luitenant-gouverneur-generaal lieten personen die zij als een gevaar voor de openbare orde of de staat beschouwden voor onbepaalde tijd in kampen vastzetten, zonder dat daar een concrete verdenking, laat staan een rechterlijke uitspraak voor nodig was.[121] Om geen risico's te nemen pakten de autoriteiten vele tienduizenden personen op, om pas daarna te beslissen over hun mogelijke vervolging. Hierdoor raakten interneringskampen en gevangenissen al snel overvol.

De drang om het aantal geïnterneerden niet te hoog te laten oplopen of zelfs te verminderen door zaken snel af te doen en gevangenen eventueel vrij te laten, stond op gespannen voet met het streven streng te straffen en veiligheid te creëren. Daarnaast bestond er spanning tussen de militaire autoriteiten, die het gevangenenprobleem het liefst met zo min mogelijk papierwerk wilden afdoen, en de juristen binnen het OM en de rechterlijke ambtenaren die formalistisch te werk gingen en zoveel mogelijk handelden op basis van regels en voorschriften.

Drie categorieën

Justitie verdeelde de geïnterneerden[122] grofweg in drie categorieën: 'de facto krijgsgevangenen', criminelen en politieke gevangenen.[123] Aanvankelijk werden gevangengenomen Republikeinse militairen en strijders in gevangenissen ondergebracht, maar omdat legercommandant Spoor felle kritiek van de VN op hun behandeling verwachtte, besloten de Nederlands-Indische regering en hij om hen volgens de Geneefse Conventie als krijgsgevangenen te behandelen.[124] De term krijgsgevangenen moest echter worden vermeden om niet de indruk te wekken dat Nederland in oorlog was. Daarom werden Republikeinse militairen en strijders die bij reguliere militaire acties in door Nederland bezet gebied waren gearresteerd als 'de facto krijgsgevangenen' aangeduid – mits zij zich volgens het Nederlandse gezag niet schuldig hadden gemaakt aan misdrijven. Zij werden opgesloten in onder militair toezicht staande interneringskampen en moesten volgens aparte voorschriften worden behandeld.[125]

Tot de tweede categorie, de 'criminelen', behoorden militairen en burgers die zich mogelijk schuldig hadden gemaakt aan strafbare feiten, waaronder zowel gewone delicten als onlangs strafbaar gestelde acties tegen het Nederlandse gezag vielen. Als na onderzoek bleek dat zij strafrechtelijk konden worden vervolgd, werden zij onder toezicht van het (civiele) gevangeniswezen gesteld en werd hun zaak in principe behandeld door een van de civiele

rechtbanken. Indien het OM een zaak tegen bepaalde verdachten niet rond kon krijgen, bijvoorbeeld door een gebrek aan bewijs, was het alsnog mogelijk hen zonder proces te interneren.

De laatste categorie, de 'politieke gevangenen', omvatte arrestanten met uiteenlopende achtergronden die vanwege hun (potentiële) dreiging werden vastgezet. Hieronder vielen, in gebieden die nog niet als 'gezuiverd' werden beschouwd, ook verdachten van strafbare handelingen tegen het Nederlandse gezag, zoals vernielingen, het opwerpen van wegversperringen en het leggen van mijnen, maar wier schuld moeilijk viel vast te stellen.[126] Deze vage categorie overlapte met die van de 'criminelen'. Tot welke categorie iemand op grond van bepaalde beschuldigingen werd gerekend kon van geval tot geval verschillen.

Het totale aantal geïnterneerden en gevangenen is niet met zekerheid vast te stellen. Ondanks aandringen van de procureur-generaal, rapporteerde het Militair Gezag daarover slechts sporadisch. Overzichten over de verschillende jaren zijn er – voor zover bekend – niet, al weten we dat het aantal sterk moet hebben gefluctueerd. Gezien de tientallen gevangenen die volgens militaire rapportages bijna dagelijks door de brigades werden gemaakt, moet het aantal geïnterneerden en gevangenen evenwel hoog zijn geweest, zeker wanneer we er rekening mee houden dat de vele gevangenen die in steden, bij buitenkantoren of nog in kampementen bij eenheden werden vastgehouden, gemakkelijk buiten beeld bleven. In ieder geval waren er tussen januari en augustus 1949 volgens militaire rapportages op Java en Sumatra bijna 40.000 Indonesiërs (krijgs)gevangen gemaakt.[127] Om deze reden lijkt de schatting van de kritische jurist G.J. Resink dat er eind 1948 50.000 tot 60.000 geïnterneerden moeten zijn geweest, realistischer dan de 15.000 geïnterneerden (buiten de-factokrijgsgevangenen) op Java en Sumatra waarvan de procureur-generaal in december 1948 melding maakte.[128]

Internering werd gezien als een noodzakelijk politiek middel; het welzijn van de geïnterneerden was van ondergeschikt belang. Hoewel de omstandigheden in de kampen van plaats tot plaats en van tijd tot tijd verschilden, leefden de geïnterneerde Indonesische mannen en vrouwen doorgaans in erbarmelijke omstandigheden. De directeur van de Dienst van Gezondheid, A.P.J. van der Burg, beklaagde zich bij Spoor over de slechte behandeling van de gevangenen en de mishandeling van Indonesische verdachten om bekentenissen te verkrijgen. Spoor erkende enkele misstanden, maar deed het beklag onder meer af met de verklaring dat de misstanden te wijten waren aan een gebrek aan zelfbeheersing bij het personeel en dat de personen in kwestie disciplinair

zouden worden gestraft. Inspecties van de VN en het Rode Kruis en de angst dat de Republiek de kampen en gevangenissen voor propagandadoeleinden zou gebruiken, leidden soms wel tot kleine verbeteringen.[129] De geïnterneerden verbleven in grote onwetendheid – velen waren niet of nauwelijks verhoord en hadden dan ook geen idee waarom zij waren opgesloten en voor hoelang. Een treffende schets van de situatie in de kampen is te vinden in een semiautobiografische roman van de befaamde schrijver en Republikein Pramoedya Ananta Toer, die onder andere in de Bukit Duri-gevangenis bij Jakarta was opgesloten. Hij beschrijft daarin de impact van angst, frustratie en onzekerheid over de reden en duur van de internering op de geïnterneerden en hun gezinnen, die vaak een kostwinner moesten missen.[130] Voor de noden van deze families hadden de Nederlandse autoriteiten geen oog.

Vrijlaten, uitwijzen en uitwisselen

Om de grote omvang van het aantal arrestanten terug te brengen, werd een aantal maatregelen genomen. Voor de categorieën van de krijgs- en politieke gevangenen was in principe vrijlating mogelijk als er onvoldoende bewijs voor (ernstige) strafbare feiten was en als het om 'meelopers' en 'onbeduidende' lieden ging. Dit gebeurde echter niet zonder meer, omdat de autoriteiten nog altijd een potentieel gevaar in deze arrestanten zagen en hun aanwezigheid in Nederlands gebied als onwenselijk beschouwden. Uit angst dat jongeren zich na vrijlating weer snel bij strijdgroepen zouden aansluiten, stuurde de auditeur-militair of rechter hen onder het mom van heropvoeding en het bieden van een toekomst naar zogeheten rehabilitatiekampen, waar zij verplicht moesten verblijven.[131] Dit verplichte verblijf maakte het verschil tussen deze kampen en 'gewone' interneringskampen erg klein.

Daarnaast werden duizenden Indonesiërs 'uitgewezen' naar Republikeins gebied.[132] Door hun signalementen op te nemen en door hen erop te wijzen dat een terugkeer naar het door Nederland beheerste deel van het land strafbaar was, hoopten de militaire autoriteiten 'ongewenste elementen' buiten de deur te houden. Welke geïnterneerden voor vrijlating of uitzetting in aanmerking kwamen, werd bepaald door zogeheten Informele Adviescommissies (IAC), bestaande uit vertegenwoordigers van het civiele bestuur (bestuursambtenaar), justitie (officier van justitie) en het leger (inlichtingenofficier IVG, eventueel ook de lokale commandant).[133] Dit beoordelingsproces was tijdrovend werk waarbij men al snel grote achterstanden opliep.

Een andere maatregel om de hoeveelheid geïnterneerden te verminderen, was het uitwisselen van – grote aantallen – de-factokrijgsgevangenen en po-

litieke gevangenen tegen – veel kleinere aantallen – Nederlandse militairen die in Republikeinse handen waren gevallen. Mede onder druk van de VN overlegden Nederlandse en Republikeinse delegaties in diverse commissies over dergelijke uitwisselingen. De onderhandelingen verliepen echter stroef, omdat beide partijen misleiding en desinformatie niet schuwden en die uitwisselingen voor propagandadoeleinden wilden inzetten. Desondanks werden gedurende de oorlog enkele duizenden Indonesische krijgsgevangenen tegen enkele tientallen Nederlandse militairen geruild.[134]

Strafrechtelijke vervolging

Naast internering was strafrechtelijke vervolging een manier om Indonesische tegenstanders buitenspel te zetten en in een kwaad daglicht te plaatsen. Justitie benadrukte, evenals de legerleiding, hoezeer de bevolking leed onder het moorden, 'rampokken' en brandstichten door 'criminelen' en dat de daders streng zouden worden gestraft. De zogenaamde Bersiap-moorden, ge-

Bijeenkomst van de Informele Adviescommissie (IAC) in de gevangenis in Banyumas om te besluiten over vervolging of vrijlating van geïnterneerde Indonesiërs, april 1948. Aan tafel v.l.n.r.: sergeant-majoor N.N. (Militaire Politie); mr. K.S. Bieger (officier v. justitie); mr. J.A. Reus (controleur BB Banyumas) en luitenant A.M.J. van Wamelen (Staf V-Brigade).

Bron: J.C. Taillie, Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

pleegd in de eerste fase van de revolutie, hadden de bijzondere aandacht van de autoriteiten. Onderzoek hiernaar kwam echter pas vanaf juli 1947 goed op gang, omdat veel gebieden eerder ontoegankelijk waren. Veel vermeende hoofddaders van misdrijven waren echter inmiddels naar Republikeins gebied gevlucht, waardoor vooral medeplegers en handlangers – in ieder geval enkele tientallen – voor de rechter verschenen. Niettemin werden regelmatig straffen van vijftien of twintig jaar en zelfs doodstraffen opgelegd.[135]

Met het oog op de oorlogsomstandigheden waren in 1945 voor tal van misdrijven de maximale straffen verzwaard, zodat in veel gevallen de doodstraf kon worden opgelegd.[136] Daarnaast rekte justitie de gronden waarop strafvervolging mogelijk was steeds verder op of paste deze creatief toe. Zo drong procureur-generaal Felderhof erop aan Indonesische verdachten te vervolgen op grond van 'deelneming' aan een vereniging die verboden was of het doel had misdrijven te plegen; het zou dan immers niet nodig zijn te bewijzen dat de verdachte in persoon een misdrijf had gepleegd.[137] Verder werden steeds meer handelingen bij Verordeningen van Geallieerd of Militair Gezag strafbaar gesteld, zoals het op de hoogte zijn van opslagplaatsen van wapens en munitie zonder dit te melden bij het militaire of civiele bestuur.[138] Verzet tegen het Nederlands gezag werd hiermee gecriminaliseerd. Een van de eerste vergaande maatregelen was de 'Proclamatie-Hawthorn' van oktober 1945, die stelde dat bij betrapping op heterdaad van het dragen van wapens, sabotage of plundering, personen konden 'worden neergeschoten' of 'gestraft'.[139] Deze proclamatie, die door het Britse militaire bestuur was uitgegeven, bleef tot begin 1948 van kracht.[140]

De berechting van politieke zaken kreeg een nieuwe dimensie na de Nederlandse militaire offensieven, toen het Nederlandse bestuur in de nieuw bezette gebieden de Nederlandse rechtspraak wilde herstellen. Deze gebiedsuitbreidingen vergrootten niet alleen de werklast voor justitie, maar stelde haar ook voor nieuwe uitdagingen. In deze gebieden werden Nederlandse rechterlijk ambtenaren als 'bijzondere rechters' aangesteld om politieke zaken te berechten. Indonesische rechters die door het Nederlandse gezag in hun functie waren gehandhaafd waren namelijk huiverig dergelijke zaken te behandelen, omdat zij vreesden voor wraakacties. Het ging bij deze zaken bijvoorbeeld om door 'bendes' en ex-TNI-leden gepleegde moorden op politieagenten, vermeende spionnen en 'collaborateurs', waarvoor regelmatig de doodstraf werd geëist.[141]

Naast deze bijzondere rechters hadden ook de landgerechten, rechtbanken die burgerstrafrechtzaken behandelden, en de temporaire krijgsraden hun handen vol aan een onbekend aantal strafzaken, waarvan een deel gere-

lateerd was aan de revolutie.[142] Tot slot speelden de bijzondere krijgsgerechten een belangrijke rol in de strafrechtelijke vervolging van misdrijven tegen het Nederlandse gezag.[143]

Bijzondere krijgsgerechten

Het vrijlaten van gevangenen en geïnterneerden plaatste justitie voor een nieuw dilemma. Zij ontving meldingen dat Nederlandse militairen uit frustratie over de vrijlatingen overgingen tot het 'standrechtelijk' executeren van gevangengenomen strijders en burgers om te voorkomen dat deze weer de wapens tegen hen zouden opnemen. De schaal waarop die executies hebben plaatsgehad is niet bekend, maar vaststaat dat dergelijke executies zonder vorm van proces zeker al vanaf begin 1946 plaatsvonden en afwisselend met instemming en afkeuring door brigade- en bataljonscommandanten en de legerautoriteiten in Jakarta werden begroet.[144]

Om deze eigenrichting tegen te gaan en tegelijk te voorzien in de breed gevoelde behoefte aan een 'snelle en summiere berechting ter plaatse van terreurdaden', creëerde justitie in maart 1948 op Java en Sumatra een nieuw type militaire rechtbank, het bijzondere krijgsgerecht.[145] Een brigadecommandant kon in zijn ressort zo'n bijzonder krijgsgerecht instellen en een hoofdofficier uit zijn brigade als rechter benoemen. Deze alleensprekende militaire rechter, die niet over juridische deskundigheid of ervaring hoefde te beschikken, kon snelrecht toepassen in zaken 'van eenvoudige aard'. Hieronder werden zaken verstaan die weinig tijd en aandacht behoefden omdat het bewijs voor zich zou spreken.

De bijzondere krijgsgerechten hadden als taak het behandelden van misdaden gepleegd door (vermeende) leden van strijdgroepen die de wapens hadden opgepakt tegen het Nederlandse gezag. Hieronder vielen ook het uitvoeren van verspiedingsacties en het infiltreren in Nederlands gebied. In drie zittingen van het bijzonder krijgsgerecht van de V-Brigade stonden bijvoorbeeld 32 beklaagden terecht wegens infiltratie, van wie zes de doodstraf en zeventien straffen tussen vijftien en twintig jaar kregen. Negen jonge beklaagden werden 'ter beschikking gesteld van de regering', wat meestal inhield dat zij in de eerdergenoemde rehabilitatiekampen terechtkwamen.[146] Hoewel de bijzondere krijgsgerechten soms ook mild konden vonnissen, waren de straffen doorgaans zwaar.[147]

Terwijl het bijzonder krijgsgerecht onrecht door eigenrichting moest voorkomen, werkte het ander onrecht juist in de hand. Als aanklager trad meestal de auditeur-militair van de temporaire krijgsraad op, maar in on-

voorziene omstandigheden kon de brigadecommandant hiervoor een willekeurige officier aanwijzen. Het kwam dus voor dat er vonnis werd gewezen zonder dat er een jurist bij de rechtsgang betrokken was. Ook kwam het voor dat beklaagden geen bijstand door een raadsman ontvingen, omdat zij niet op hun recht daarop waren gewezen. Opmerkelijk is tevens dat in deze 'eenvoudige' zaken wel de hoogst mogelijke straf – de doodstraf – opgelegd kon worden, wat normaliter niet aan een alleensprekende rechter werd overgelaten. Om hoeveel zaken en hoeveel doodstraffen het precies gaat is onduidelijk, maar onderzoek in kranten van toen levert al meer dan vijftig berichten over doodvonnissen op. Het aantal doodstraffen dat door bijzondere krijgsgerechten, bijzondere rechters, temporaire krijgsraden en landgerechten is opgelegd loopt al met al waarschijnlijk in de honderden.[148] De enige waarborg om uitwassen in de strafmaat en onterechte veroordelingen te voorkomen, was feitelijk uitgehold: die lag, afgezien van de mogelijkheid van gratie, in het onthouden van fiat-executie door de, juridisch ongeschoolde en waarschijnlijk partijdige, brigadecommandant – degene die het betreffende krijgsgerecht zelf had ingesteld.

De versimpelde procedure en de snelheid waarmee de zaken werden afgehandeld, bemoeilijkten secure waarheidsvinding. De bijzondere krijgsgerechten behandelden vaak meerdere zaken op een dag, soms zelfs op verschillende locaties, waardoor er nauwelijks tijd was een zaak grondig voor te bereiden en te behandelen. De bewijslast was regelmatig flinterdun. Verklaringen van getuigen en verdachten vormden vaak het belangrijkste bewijs en zoals ook uit het hoofdstuk over de inlichtingendienst van Limpach blijkt, ging het er bij het afnemen van verklaringen vaak hardhandig aan toe. Regelmatig trok een beklaagde zijn verklaring tijdens de zitting in, omdat hij onder bedreiging of door mishandeling tot een bekentenis was gedwongen.[149] In sommige gevallen verklaarde de rechter dat het bewijs onbruikbaar was en eindigde de zaak in vrijspraak, maar vaak achtte hij de woorden van de beklaagde ongeloofwaardig en vatte hij die op als een poging tot strafverlaging of vrijspraak te komen.

De autoriteiten bleven tot de soevereiniteitsoverdracht om politieke en pragmatische redenen schuiven met de categorieën van gevangenen en geïnterneerden en pasten de instructies voor hun behandeling doorlopend aan, maar dit kon niet verhullen dat het justitie ontbrak aan overzicht en dat er vaak sprake was van willekeur. De beslissing om de bijzondere krijgsgerechten in te stellen toonde aan dat de justitiële autoriteiten enerzijds geen vuist konden maken tegen ongeautoriseerde en buitengerechtelijke executies van de militairen en

Vier geketende beklaagden in afwachting van de zitting van het bijzondere krijgsgerecht in Garut, februari 1949. Allen kregen de doodstraf opgelegd. De Japanner Aoki alias Abu Bakar (rechts) werd veroordeeld voor het uitvoeren van 'terreuracties' in West-Java in opdracht van de TNI. Bron: Fotograaf onbekend, NIOD/Collectie T. Smid.

dat zij anderzijds toegaven aan de druk van de militairen om hard tegen 'vijandige elementen' op te treden en hun de zwaarst mogelijke straf op te leggen. Door het creëren van deze krijgsgerechten legitimeerde en legaliseerde justitie het doden van Indonesische gevangenen op zeer zwakke juridische gronden. Hiermee maakte zij zich samen met de militaire autoriteiten schuldig aan wat niet anders omschreven kan worden dan justitiële moorden.

Invloed op de oorlog en de toepassing van geweld

Welk effect het justitiële optreden op de toepassing van geweld in de oorlog had, is niet goed meetbaar. Wel kunnen er op basis van dit onderzoek enkele uitspraken worden gedaan over de geweldbevorderende of geweldbeteugelende werking ervan op het optreden aan Nederlandse en Indonesische

zijde. Een direct en evident verband tussen het niet of pas laat bestraffen van door Nederlandse militairen gepleegde misdrijven en de toepassing van geweld is dat het daders van extreem geweld in staat stelde opnieuw over de schreef te gaan. Adjudant-onderofficier KNIL Jan Nordmann, bijvoorbeeld, had zich in juni 1947 onder andere schuldig gemaakt aan moord en doodslag en in augustus ook aan uitlokking tot moord, zware mishandeling en heling.[150] Pas in februari 1948 werd hij in voorlopig arrest gesteld, waarna het nog tot januari 1949 duurde voordat de krijgsraad zijn zaken behandelde en hem zeventien jaar gevangenisstraf oplegde. De precieze reden voor deze trage reactie is niet bekend, maar het kwam vaker voor dat militairen lang op vrije voeten bleven. Het niet of laat bestraffen bood in operationeel opzicht het voordeel dat de troepensterkte bij de bataljons zoveel mogelijk op peil bleef. Die overweging speelde in ieder geval mee bij het besluit, genomen in de aanloop naar de twee militaire offensieven, tot schorsing of opschorting van de uitvoering van gevangenisstraffen van zes maanden of minder.[151]

Aangezien de rechterlijke macht uiteraard pas bij een zaak betrokken raakte nadat een misdrijf was gepleegd, lag de voornaamste potentiële kracht van de rechtspraak in relatie tot het voorkomen van extreem geweld in het genereren van een afschrikwekkende werking door bestraffing. Hiervan lijkt echter maar beperkt sprake te zijn geweest. Bestraffing van vergrijpen en misdrijven hield militairen destijds wel bezig, zo blijkt uit egodocumenten, maar of de dreiging van straf hen ervan weerhield over de schreef te gaan valt moeilijk te zeggen.[152] In ieder geval probeerden justitie en de legerleiding bij de militairen een gevoel van schaamte op te roepen door het publiekelijk bekendmaken van gepleegde misdrijven en de daarvoor opgelegde straffen. De maatregelen bestonden onder andere uit het voorlezen van het vonnis bij een appèl en het ophangen van straflijsten in de kantine.[153] Ook werd de Indische pers gevoed met informatie over vonnissen wegens onder andere diefstal, plundering en poging tot doodslag. Dergelijke berichtgeving in de media – enige tijd zelfs onder vermelding van de initialen van de daders – moest militairen afschrikken, maar diende ook om berichten in de Republikeinse media over de straffeloosheid van door Nederlandse militairen gepleegde misdrijven tegen te kunnen spreken.[154]

In hoeverre deze maatregelen van *naming and shaming* effect hebben gehad is lastig te bepalen. Wellicht droegen zij bij aan de bewustwording van de jongere militairen die net in Indonesië waren aangekomen. Hoe dan ook kwamen er onder de bekendgemaakte vonnissen weinig gevallen van structuurcriminaliteit voor, zoals het mishandelen van arrestanten, waardoor dit

beleid weinig effect zal hebben gehad op het plegen van deze vorm van extreem geweld. En juist door deze structuurcriminaliteit nauwelijks te bestraffen en niet publiekelijk af te keuren, wekten de autoriteiten de stellige indruk het daaronder te rangschikken geweld te accepteren. Daarmee gaven zij bewust of onbewust een legitimerend signaal af aan de Nederlandse militairen.

In het geval van Indonesische militairen en strijders leidde het justitiële optreden tot tegenstrijdige effecten. Het op grote schaal vastzetten en het daarnaast terechtstellen van burgers en strijders, verzwakte de Republiek weliswaar in numeriek opzicht, maar dit effect kwam als een boemerang terug. De strenge straffen en maatregelen hadden meer een motiverende dan een afschrikwekkende werking. Sommige strijders waren trots op hun bijdrage aan de revolutie en waren ervan overtuigd dat zij snel weer zouden vrijkomen zodra Nederland was verslagen.[155] Bovendien fungeerden de gevangenissen en interneringskampen als 'broeinesten' van het Indonesische nationalisme. Opsluiting bood de gevangenen en geïnterneerden de gelegenheid zich te verenigen en acties te plannen.[156] Ook stimuleerden arrestaties van Republikeinse leiders diverse groeperingen tot het organiseren van verzetsacties en het uitvoeren van repercussies.[157]

Conclusie

Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zette Nederland het recht, en met name het strafrecht, in als wapen in de strijd tegen de Republiek. De Nederlandse rechterlijke macht en de militaire autoriteiten in Indonesië bleken zich niet van hun *institutional bias* te kunnen losmaken en lieten belangrijke rechtsbeginselen bewust varen omwille van militaire belangen.

Extreem geweld gepleegd door Nederlandse militairen werd slechts selectief en op zeer beperkte schaal bestraft. Met name bij halsmisdrijven als moord en doodslag was sprake van een grote mate van straffeloosheid. De weinige zaken waarin daders wél werden bestraft waren vaak individuele acties die niet 'functioneel' bleken voor de militaire organisatie en operaties. Het aantal vonnissen zegt dan ook weinig over de totale omvang van extreem geweld. Hoewel het aantal vonnissen van geweldsmisdrijven die als extreem geweld kunnen worden beschouwd, hoger lag dan de *Excessennota* vermeldt, werden dergelijke daden – als zij al werden gerapporteerd – veelal krijgstuchtelijk afgedaan of zelfs geseponeerd. De krijgsraden hadden echter geen gebrek aan werk, want zij hadden hun handen vol aan het bestraffen van vergrijpen en (lichte) misdrijven gepleegd door Nederlandse militairen

met het oog op het bewaren van de discipline. Waar het echter om ging was dat het militair-juridisch apparaat niet het bestraffen van (gewelds)misdrijven als primair doel had, maar het dienen van militaire belangen.

Precies om die redenen gedoogden de hoogste Nederlandse autoriteiten vormen van gewilde structuurcriminaliteit, zoals het martelen van arrestanten, als onderdeel van de oorlogvoering. Hoewel het oorlogsrecht op papier als norm werd gehanteerd, had dat in de praktijk onvoldoende betekenis en was de houding van de directe commandant doorgaans leidend. Veel geweld werd geschaard onder militaire noodzaak en daarmee buiten onderzoek of vervolging gehouden. Legercommandant Spoor was ervan op de hoogte dat zijn troepen regelmatig over de schreef gingen, maar keek liever weg. En anders kon hij als hoogste verwijzingsautoriteit besluiten van vervolging af te zien. De procureur-generaal stelde zich vaak pragmatisch en welwillend naar de legerautoriteiten op en daarmee gaf deze hoogste juridische autoriteit een legitimerend signaal gaf aan de auditeurs-militair. Hoewel enkelen van hen zich onmachtig voelden en het liefst vaker tot vervolging zouden zijn overgegaan, bogen ook zij uiteindelijk in veel gevallen voor de militaire druk. Ook de presidenten en de deels juridisch ongeschoolde leden van de krijgsraden toonden zich vaak erg begripvol voor de militaire belangen. Het doel heiligde blijkbaar de middelen.

Dit laatste gold evenzeer voor het optreden van de Nederlandse justitie tegen Indonesiërs die zich tegen de Nederlandse koloniale macht hadden gekeerd. Door zich te beroepen op de noodtoestand, rekten de politieke, militaire en justitiële autoriteiten bestaande wetten en voorschriften op, criminaliseerden ze het handelen van de tegenstander en maakten zo de weg vrij om de zwaarste straffen op te leggen voor relatief lichte vergrijpen. Ook grepen zij terug op de koloniale maatregel van grootschalige internering. Dit raakte niet alleen personen die om wat voor reden dan ook daadwerkelijk geweld hadden gebruikt, maar ook burgers die min of meer passief steun gaven aan de Republiek of, bijvoorbeeld, weigerden mee te werken met het Nederlandse koloniale gezag. Hierbij was sprake van een eroderend normbesef. Illustratief hiervoor was het instellen van de bijzondere krijgsgerechten, waardoor justitie het executeren van Indonesische burgers en strijders legaliseerde en er een schijn van rechtmatigheid aan gaf – zonder buitengerechtelijke executies te kunnen voorkomen.

Hoewel kolonel Engles had verzekerd dat de krijgsraad nimmer zou dulden dat 'onrecht in recht wordt veranderd', werd dat door het justitiële optreden in 1945-1949 wel bewaarheid. Daarmee is niet gezegd dat alle

maatregelen en – vooral – de uitvoering daarvan voortkwamen uit een doelbewust beleid het recht in dienst te stellen van de oorlog, of dat het justitiële apparaat volledig tekortschoot. Het overbelaste en deels onervaren apparaat opereerde onder moeilijke omstandigheden en had te kampen met vele praktische problemen. Bovendien had justitie ook maar beperkte invloed op de vele factoren die de toepassing van extreem geweld bepaalden.

Niettemin is het meer dan aannemelijk dat het opportunistische justitiele optreden eerder een bevorderend dan een beteugelend effect op de toepassing van extreem geweld heeft gehad. Ook al zijn de effecten moeilijk meetbaar, door het licht bestraffen of meestal onbestraft laten van zware geweldsmisdrijven van Nederlandse militairen stelde justitie hen in staat gewelddadig gedrag voort te zetten. Sterker nog, door dat gedrag oogluikend toe te staan gaven de autoriteiten, als gezegd, een legitimerend signaal af. Ten aanzien van Indonesiërs leidde het repressieve regime tot verbittering en grotere strijdvaardigheid, zowel onder de personen die internering of straf moesten ondergaan als onder hun familieleden en bekenden. Hetzelfde zal hebben gegolden voor familieleden van slachtoffers van (onbestraft gebleven) Nederlands extreem geweld.

Kortom, de Nederlandse justitie in Indonesië bleef tot het bittere eind een cruciaal koloniaal gezagsinstrument dat regels en voorzieningen naar haar hand zette. Door het hybride en gemilitariseerde karakter van justitie kwam haar gedogende en tegelijkertijd repressieve optreden ten dienste van de militaire belangen te staan. De regeldrang van de burgerjuristen gaf bovendien een schijn van legitimiteit aan het optreden. Door met twee maten te meten moedigde justitie zowel de Nederlandse als Indonesische militairen en strijders aan geen middel in de strijd onbenut te laten, ook al werden daarbij grenzen overschreden.

6.

Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheids-oorlog[1]

Remco Raben en Peter Romijn

De oorlog die tussen 1945 en 1949 over grote delen van Indonesië raasde, was een koloniale oorlog. Veel Indonesiërs zagen de strijd als een poging van Nederland om Indonesië te herbezetten en vochten om de pas gewonnen vrijheid te verdedigen. Inderdaad gingen de Nederlanders de strijd aan om de macht in het voormalige Nederlands-Indië opnieuw in handen te krijgen. De veroveringsoorlog werd vanuit Nederland aangestuurd en moest de belangen van Nederland dienen. Die belangen waren materieel – het herstel van de Nederlandse economie en de positie van het Nederlandse en Neder-

Minister-President Louis Beel spreekt met journalisten bij zijn vertrek naar Indonesië, 13 december 1947. Bron: J.D. Noske, Nationaal Archief/Anefo.

lands-Indische bedrijfsleven – en immaterieel – de hervestiging van de Nederlandse politieke en bestuurlijke verantwoordelijkheid voor Indonesië en zijn politieke toekomst.

Dat de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zeer gewelddadig was, is geen verrassende uitspraak, al is dat besef niet altijd bij iedereen doorgedrongen. In Nederland bestond en bestaat de neiging de blik af te wenden van het geweld dat de eigen troepen toepasten, of het te rechtvaardigen, bijvoorbeeld door het weg te strepen tegen het Indonesische geweld. In Nederland werden de aard en de omvang van het oorlogsgeweld in Indonesië tot vrij recentelijk verhuld en kon het onzichtbaar blijven. De erfenis van die oorlog is in Indonesië daarentegen overal te vinden. In veel dorpen treffen we gedenkplaten, grafvelden en monumenten voor de slachtoffers van de onafhankelijkheidsoorlog aan. Toch is ook daar de herinnering selectief. Buiten beeld blijven bijvoorbeeld de mensen – vaak zelfs van binnen de gemeenschap – die ten prooi vielen aan het geweld van revolutionaire Indonesische soldaten of strijdgroepen.

De manier waarop het geweld in Nederland en Indonesië wordt herinnerd, heeft veel te maken met de aard van de oorlog en de wijze waarop indertijd met de informatie rondom oorlogsgeweld is omgegaan. De aan- of afwezigheid van verslaglegging, de bewoordingen waarin die plaatsvond en de manier waarop de kennis is opgepikt en verspreid, bepalen hoe we in Indonesië en Nederland het geweld verbeelden. Dat de kwestie van informatievoorziening relevant en urgent is, bewijzen de discussies die de afgelopen decennia in Nederland en – veel minder – in Indonesië zijn gevoerd. Zo heeft ook de vraag hoeveel geweld er in de revolutie heeft plaatsgevonden, alles te maken met de manier waarop de kennis over dat geweld indertijd is verspreid.

Informatiemanagement

Dit onderzoek analyseert de wijze waarop de informatie over het oorlogsgeweld een rol speelde in de rechtvaardiging, stimulering of juist remming van het geweld. Onze aandacht gaat in het bijzonder uit naar de rol van wat met een feitelijk te vage term 'extreem geweld' genoemd kan worden. Het gaat ons er niet om een strikt onderscheid aan te brengen tussen 'legitiem' en 'extreem' geweld, maar om te onderzoeken op welke manieren de berichtgeving het geweld acceptabel maakte, hoe geweldpleging in politiek en bestuur, inclusief leger en justitie, werd besproken of verzwegen. Eenvoudig gesteld: wat kwamen verantwoordelijke politici en bestuurders, van hoog

tot laag, te weten over de aard van de geweldpleging en wat deden ze met die wetenschap?

We onderzochten twee verschillende dimensies van informatie: informatiemanagement en geweldsdiscoursen. Het eerste, het management, omvat alle manieren waarop kennis over het geweld werd opgeschreven, verkondigd, gedeeld, gebruikt, verzwegen en verantwoord.[2] We volgen de routes die de informatie over geweld aflegde, vanaf de eerste verslaglegging in het veld en op de straat, via klokkenluiders, journalisten en diplomaten tot aan de burelen van opperbestuurders.

Onlosmakelijk onderdeel van de informatievoorziening waren de bestuurlijke mentaliteiten in de omgang met geweld. Daarom identificeren we doofpotten en klokkenluiders en determineren we hoe er al dan niet verantwoording werd afgelegd. Militaire acties en bestuurlijke strategieën werden niet alleen gestuurd door rationele overwegingen, maar ook door percepties van de omringende wereld. Deze bepaalden ook hoe gebeurtenissen in het politieke en bestuurlijke proces van betekenis werden voorzien. Taal was een vormend onderdeel van de geweldsdynamiek.

Informatie komt nooit in de vorm van objectieve en onschuldige 'data', maar is een essentieel onderdeel van macht en politiek. Dit is ons bij uitstek gebleken in het onderzoek naar de veelvormige context van de koloniale oorlogvoering. Zowel de Republikeinse als Nederlands-Indische overheden manipuleerden de boodschap van geweld, die daardoor een belangrijk element van die geweldpleging werd. Overheden zetten aan tot geweld, stuurden de beeldvorming van het geweld van de tegenstander, verzwegen gebeurtenissen of hingen ze juist aan de grote klok. Deze informatie zegt dus alles over de manier waarop betrokkenen verantwoording wilden afleggen over het toegepaste geweld.[3] Overheden waren zich daarvan zeer bewust, in het bijzonder als het ging om extreem geweld dat tot schandalen kon leiden, en spanden zich daarom in de omvang en aard van de berichtgeving te beïnvloeden.

Het informatiemanagement is niet alleen van belang geweest als instrument van oorlogvoering, maar het is aan Nederlandse kant ook niet minder belangrijk geweest voor de beeldvorming van het conflict met de Republiek en de rechtvaardiging van het toegepaste geweld. In een aantal gevallen dreigden schandalen te ontstaan, als specifieke daden van extreem geweld in Nederland publiekelijk bekend en bekritiseerd werden. Dat leidde soms tot onderzoek, waarbij Den Haag het koloniale bestuur en de legerleiding om tekst en uitleg vroeg. Deze gang van zaken heeft het beeld op de oorlog

diepgaand bepaald. De zaken die indertijd tot onderzoek hebben geleid zijn in het spraakgebruik bekend geworden als 'excessen'. Die term is misleidend, want hij suggereert dat deze gewelddaden uitzonderingen waren. Juist doordat er zo weinig naar buiten kwam, of althans zo weinig in detail bekend werd, konden de afzonderlijke gevallen die wél in de publiciteit en op de burelen van de bestuurders kwamen als 'excessen' worden bestempeld, als uitzonderingen op de regel dat er doorgaans toch fatsoenlijk oorlog werd gevoerd. De term wijst dus niet alleen op een overtreding van de regels van oorlogvoering, maar ook op een uitzondering op de gewone gang van zaken. 'Exces' heeft de betekenis gekregen van een afwijking van de gewettigde én reguliere praktijk.

De 'excessen', hun context en hun nasleep zijn voor een belangrijk deel bijeengebracht als een specifiek corpus in de archieven van de koloniale civiele, justitiële en militaire autoriteiten.[4] De dossiers die gezamenlijk dit omvangrijke corpus vormen, draaien meest om zaken die tijdens de oorlog in het nieuws zijn gekomen en tot vragen aanleiding hebben gegeven – en dus het resultaat waren van schandaalmanagement. Opvallend is dat wandaden – enkele uitzonderingen daargelaten – nauwelijks werden onderzocht zolang er geen risico was dat de Nederlandse bevolking of internationale gemeenschap er kennis van zou krijgen. Wat tijdens de oorlog en later ter voorbereiding van de regeringsnota van 1969 onder de noemer 'excessen' is bijeengebracht, is niet een uitputtende documentatie van 'overtredingen' maar een verzameling gegevens die in het archief zijn terechtgekomen omdat er een politieke en bestuurlijke noodzaak was om ze te documenteren en evalueren. De 'excessen'-dossiers zijn wat de Amerikaanse antropoloog Ann Laura Stoler 'archiefgebeurtenissen' noemt: ze vormen de neerslag van de Nederlandse bestuurlijke of juridische praktijk en mentaliteit en geven de mogelijkheden aan waarbinnen koloniale overheden konden handelen.[5]

De praktijk van de dossiervorming weerspiegelt het schandaalmanagement. In de perceptie van de verantwoordelijke autoriteiten was er pas sprake van een 'exces' als er een schandaal over kon ontstaan. De invloed van deze archiefvorming is zelfs zo sterk geweest dat latere generaties deze 'excessen' (die al tijdens de oorlog zo werden aangeduid) mede als criteria hebben genomen om te beoordelen wat geoorloofd en ongeoorloofd geweld was. Deze succesvolle framing heeft tijdgenoten en ook latere historici het complete zicht ontnomen op de aard en omvang van het Nederlandse geweld. Ze heeft zelfs bij sommige Nederlanders de indruk kunnen wekken dat 'het allemaal wel meeviel', of dat het in elk geval een beperkt aantal be-

trof. De *Excessennota* van de Nederlandse regering uit 1969 heeft dit beeld gecanoniseerd.[6] Ook de fixatie op de interne Nederlandse politieke discussies over de dekolonisatie en het bijbehorende onderhandelingsproces heeft de aandacht van toenmalige actoren maar ook van latere historici lange tijd beheerst. Gevolg is dat tot vandaag de dag niet alleen een term als excessief geweld in het historisch taalgebruik is verankerd, maar dat er ook vaak gerefereerd werd en wordt aan een beperkt aantal gevallen als Bondowoso, Zuid-Sulawesi of Rawagede, die indertijd verontrusting hebben gegenereerd en sindsdien als zodanig in de archiefdossiers zijn gekristalliseerd. Ook wij hebben ons in dit onderzoek niet geheel aan deze kaders kunnen onttrekken. Wel willen we laten zien in welke context het oorlogsgeweld plaatsvond en hoe het informatiemanagement ervoor heeft gezorgd dat dit in slechts sommige gevallen tot 'exces' is gemaakt.

Koloniale dissociatie

Het Nederlandse discours was en is sterk geworteld in het oorlogs- en volkenrecht. Volgens de Nederlandse overheden was de oorlog in Indonesië rechtmatig en werd hij op legitieme wijze gevoerd – behoudens de incidentele 'excessen'. De framing als 'exces' en uitzondering werkte en werkt dus legitimerend op het militaire optreden in het algemeen. Voor de Indonesische nationalisten was vooral de claim op rechtmatigheid van koloniaal ingrijpen – meer nog dan het specifieke oorlogsgeweld – het grootste kwaad. Republikeinse vertegenwoordigers lieten dan ook niet na om, zeker in de internationale arena, te wijzen op het onrecht van de Nederlandse interventies.

De oorlog in Indonesië tussen 1945 en 1949 is te begrijpen als een botsing van wereldbeelden met dramatische humanitaire gevolgen. Er gaapte een diepe kloof tussen de opvattingen van de Indonesische en Nederlandse leiders over het recht van de Indonesiërs om onmiddellijk en ongeconditioneerd het eigen lot te bepalen en de wens van de Nederlanders om de stappen naar losmaking te blijven beheersen en, niet in de laatste plaats, de eigen belangen veilig te stellen. Aan de basis van het geweld stonden fundamenteel uiteenlopende noties van recht en onrecht, van zeggenschap en moreel gezag. Het ging om het Indonesisch recht vrij te zijn versus het koloniale recht als overheerser te bepalen hoe de politieke toekomst van het land eruit moest zien; om de zeggenschap over het lot van een gekoloniseerde bevolking en het morele gezag zich vrij te verklaren van een onderdrukkend systeem. Nederland en de Republiek spraken al strijdend verschillende talen.

Essentieel voor het ontstaan van de kloof tussen de wereldbeelden van beide partijen was een fenomeen dat we 'koloniale dissociatie' of mentale ontkoppeling kunnen noemen: het Nederlandse onvermogen om zich in de geestesgesteldheid van de Indonesiërs te verdiepen en daar een gelijkwaardige en rechtmatige waarde aan toe te kennen. Deze dissociatie heeft een geografische en een morele kant. De gebeurtenissen stonden op afstand, waren daardoor moeilijk te doorgronden en wekten weinig empathie. Daarnaast vonden ze buiten de eigen morele orde plaats, vanwege de afstand, maar ook door percepties dat dingen buiten Europa wezenlijk 'anders' zijn. Die scheiding tussen het 'metropole' en 'koloniale' domein, gebaseerd op racistische en culturalistische noties, was al sinds de vroege Europese veroveringen zichtbaar. Voor de buiten-Europese bezittingen golden andere regels, andere normen ook, dan voor thuis.

Nederland dacht als koloniale mogendheid dat Indonesië zijn rechtmatig bezit was en dat het daarom het volste recht had de toekomst van Indonesië vorm te geven. Dat kwam voort uit de ingesleten bevoogdende houding van Nederland jegens Indonesië en de Indonesiërs, en een zelfbeeld dat de eigen superioriteit en verantwoordelijkheid benadrukte. De koloniale verhouding vond haar legitimering in de koloniale zelfperceptie nodig te zijn voor de ontwikkeling en zelfs voor de vrijwording van het land. Bovendien was de koloniale overheersing ingebed in een rechtssysteem dat was opgetuigd door de Nederlandse koloniale overheid. In de onafhankelijkheidsoorlog bleef het juridische raamwerk het referentiepunt van de Nederlandse autoriteiten. Voor de Indonesische autoriteiten en bevolking was het rechtssysteem echter onderdeel van de overheersing; ze hadden er maar beperkt toegang toe en in de oorlog werkte het recht primair voor de andere partij.[7] Zoals de bevelhebber van de 16e brigade van het Indonesische leger (Tentara Nasional Indonesia, TNI), Joop Warouw, vechtend in de bergen boven Malang, in 1949 tot zijn ondercommandanten opmerkte, bekeken de Nederlanders alles 'juridisch'. Ze reduceerden politieke kwesties tot het quasi-objectieve juridische domein. Warouw lijkt ermee te bedoelen dat politieke claims van nationalisten gecriminaliseerd werden. Hij had een punt: de juridisering aan Nederlandse kant diende om het militaire optreden te legitimeren en de tegenstander te kunnen bestraffen, niet om controle op het gedrag van de eigen troepen uit te oefenen.[8]

De oorlog in Indonesië is niet los te zien van de structurele patronen van koloniale oorlogvoering, juridisering en informatievoorziening die zich in de decennia en eeuwen voor dit eindspel hadden ontwikkeld. Zo werd, in de eerste plaats, al bij de veroveringsoorlogen in de negentiende en het begin

van de twintigste eeuw de Indonesische tegenstander buiten de morele orde geplaatst. Het oorlogsrecht zoals zich dat in die tijd in Europa ontwikkelde, werd niet van toepassing geacht op Indonesische vijanden.[9] Die zouden geen erkende staat vertegenwoordigen en buiten dat recht staan. Hoewel er rond de eeuwwisseling een tendens zichtbaar was om de oorlogvoering 'humaner' te maken, was in de koloniale praktijk van die ontwikkeling weinig of niets te merken.[10]

Een ander punt betreft de lange traditie van Indonesisch verzet. Het in Nederland overheersende beeld is dat de veroveringen en 'pacificatie' van de archipel rond 1900 succesvol waren. Inderdaad zien we daarna zelden grootschalige opstanden tegen het Nederlandse gezag. De onderwerping van de vorsten was effectief. Opstandige bestuurders werden vervangen door loyale gezagsdragers. Daarmee was de angel uit de militaire en politieke weerstand gehaald. Toch was er in de laatste decennia van de koloniale bezetting regelmatig klein of groter verzet tegen het gezag of de maatregelen van het Nederlands-Indische regime, in de vorm van politieke agitatie, maar ook van opstootjes, demonstraties, stakingen, belastingopstanden, vernielingen en religieus geïnspireerde verzetsacties.[11] In de Nederlandse berichtgeving werden dergelijke acties zonder uitzondering geframed als ordeverstoringen, als daden van 'kwaadwilligen' of als geïnspireerd door religieus fanatisme, nooit als politiek geïnspireerd antikoloniaal verzet. Maar de bodemgesteldheid van de kolonie was er een van onvrede en ergernis over de buitenlandse inmenging. Het koloniale gezag was nooit vanzelfsprekend.

Een derde essentieel kenmerk van koloniale bezetting was de afstand in communicatie en verantwoordingslijnen. Indië speelde in de Haagse politiek van het interbellum slechts een ondergeschikte rol. Het was een zaak van slechts enkele specialisten en het koloniale beleid gaf zelden aanleiding tot principiële discussie. Premier Hendrik Colijn – die zelf uitgebreide ervaring had als officier en olieman in Indië – vond het gebrek aan belangstelling in Nederland zelfs 'beangstigend'.[12] Politiek-bestuurlijke rapportage was sterk gestandaardiseerd en in haar gedetailleerde feitelijkheid en kwantificatie misleidend 'objectief'. Militaire operaties waren voor de pers doorgaans ontoegankelijk; de berichtgeving daarover werd door de militairen geregisseerd. Haagse bestuurders in het vooroorlogse ministerie van Koloniën en politici in het parlement en de regering kregen alleen te lezen en te horen wat de Nederlandse bestuurders in de kolonie wilden laten weten.

We kunnen de oorlog om de onafhankelijkheid van Indonesië dus zien in het verlengde van de vooroorlogse koloniale patronen. Toch kende deze ko-

loniale oorlog een aantal nieuwe aspecten. In de eerste plaats verspreidde het verzet, dat tijdens de eerdere veroveringsoorlogen veelal lokaal bleef, zich nu over grote delen van de archipel, zoals Java, Sumatra, Bali en delen van Sulawesi en Kalimantan. Een tweede eigenaardigheid was de intensieve en veelvormige verstrengeling van militaire en civiel-bestuurlijke doelen. Deze had precedenten in de dagen van Van Heutsz en Snouck Hurgronje en de nieuw-veroverde gebieden in de archipel rond de eeuwwisseling, maar nu ging het om herovering van het koloniale territorium en om herstel van een koloniale rechtsorde. Ten derde werd de dekolonisatieoorlog gekenmerkt door een sterke politieke bemoeienis uit Nederland met de strijd. Nooit waren de contacten tussen Den Haag en Batavia zo intensief geweest. De beste illustratie is wellicht het feit dat voor het eerst in de geschiedenis van de kolonie een zittend minister-president poolshoogte kwam nemen, eerst Louis Beel en nadien zijn opvolger Willem Drees. Na Beels aftreden als eerste minister zou hij de positie van landvoogd overnemen van Van Mook. Ook ministers en Kamerleden reisden regelmatig naar Indonesië. Nimmer tevoren was de Haagse politiek zo met de gebeurtenissen in Nederlands-Indië begaan. Dit vaak tot ergernis van de militaire leiding en de soldaten in het veld.

Een laatste eigenaardigheid van de oorlog in 1945-1949 was de internationale betrokkenheid. In veel opzichten was de oorlog een internationaal conflict. Buitenlandse mogendheden waren militair betrokken bij de herbezetting – de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Australië – en de internationale politieke en diplomatieke bemoeienis met de oorlog was groot. De Chinese consul in Batavia trok herhaaldelijk bij de Nederlanders aan de bel, Indonesische diplomaten reisden de wereld af voor steun, en VN-rapporteurs deden na het Nederlandse offensief van juli 1947 hun intrede en fungeerden als doorgeefluik voor klachten. De Republiek bleek kundig in het diplomatieke verkeer en was onder meer in staat om, zeker na het tweede offensief, Nederland in de Verenigde Naties in het defensief te dringen. Beide partijen waren zich ervan bewust dat de wereld over hun schouders meekeek, pressie uitoefende en invloed op de tegenpartij kon hebben.[13]

De rafelranden van gezagsherstel

De oorlog tussen Nederland en Indonesië was een veelvormig conflict met wijdverspreid, bruut, extreem en bij tijd en wijle grootschalig geweld. Het was een vuile oorlog, maar dat drong in Nederland maar mondjesmaat door en werd lang tegengesproken door Den Haag en de legerleiding. Leger-

Affiches van twee kanten van het politieke spectrum in Nederland: links de CPN, rechts de Stichting 'Indië in Nood'. Bron: Cor Vree, IISG – Stichting Indië in Nood, NIOD.

commandant Simon Spoor betoogde in juli 1946 in de ministerraad dat er slechts sprake zou zijn van 'moeilijkheden' met de Republiek.[14] In de loop van de strijd werd de facto wel erkend dat er sprake was van oorlog, en kwam er een order gevangen strijders als 'de facto krijgsgevangenen' te behandelen, maar formeel mocht het geen oorlog heten.[15] Het militaire optreden werd gelegitimeerd als gezagsherstel en handhaving van wet en orde, maar de inzet was primair militair en dikwijls offensief van aard. Geharnaste voorstanders van herstel van het koloniaal gezag bleven hoe dan ook ontkennen dat de Republiek Indonesië 'iets reëels en bestendigs' zou zijn.[16] Dit beeld zou na het tweede Nederlandse offensief met de bezetting van Yogyakarta onder conservatieven nog steeds opgeld doen. Ook in naam gematigde Nederlandse politici en koloniale bestuurders geloofden dat stevig militair optreden de Republikeinse leiders tot een vergelijk zou kunnen dwingen.[17]

De Nederlandse geschiedschrijving heeft lange tijd het beeld in stand gehouden dat de twee 'politionele acties' van juli 1947 en december 1948 episodes van militaire confrontatie waren, die elk het sluitstuk vormden van moeizame en uiteindelijk stuklopende onderhandelingen. Binnenlands zijn ze indertijd verkocht als een noodgedwongen 'voortzetting van de po-

litiek met andere middelen', om de vaak geciteerde zinsnede van Carl von Clausewitz te gebruiken. Daarmee zijn ze tot uitzonderingen gemaakt in een verder militair terughoudend beleid. Niets is echter minder waar. Vanaf het allereerste moment dat Nederlandse troepen in de Indonesische archipel ontscheepten, traden ze offensief op, met het uitgesproken doel het Nederlandse gebied uit te breiden en de 'opstandelingen' te bestrijden en vernietigen.

Het meeste wapengeweld vond niet tijdens de twee grote Nederlandse offensieven plaats.[18] Na medio 1947 lieten Indonesische troepen zich nog zelden verlokken tot rechtstreekse confrontaties met de vaak beter bewapende Nederlandse troepen. Begin 1949 voerde het leger van de Republiek ten koste van grote verliezen wel weer enkele conventionele acties uit, zoals bij de aanvallen op Yogyakarta en Solo. Er zijn veel redenen om aan te nemen dat verreweg de meeste doden vielen bij de Nederlandse pogingen tot gezagsherstel: bij de patrouillegang en de zuiveringsoperaties, in de streken en dorpen waar het Nederlandse gezag door guerrilla en verzet werd betwist. Juist op dit laagste operationele niveau, verwijderd van de controlemechanismen van leger en bestuur en onder druk van voortdurend vijandelijk verzet, aan wat je zou kunnen noemen 'de rafelranden' van het gezagsherstel, traden militairen hardvochtig en willekeurig op.[19] Talloze getuigen van Indonesische en Nederlandse zijde wijzen op het geweld dat Nederlandse troepen ontplooiden bij hun bijna dagelijkse jacht op 'opstandelingen'. Daar vielen veel slachtoffers bij. De militaire rapportages zijn opvallend expliciet over de aantallen slachtoffers.[20] Body counts waren een vast onderdeel van de verslaglegging en een in koloniale oorlogen veelgebruikt middel om de eigen effectiviteit te bewijzen. De manier waarop deze slachtoffers waren gemaakt, werd echter systematisch in rook gehuld. Onbestemde termen als 'neergelegd' en 'op de vlucht neergeschoten' werden even routineus als doelbewust gebruikt om lastige vragen te vermijden.[21]

De Nederlandse wijze van oorlogvoering werd vaak voorgesteld als een specifieke reactie op een vijand die zich moeilijk liet vatten of als uitvloeisel van een dwangpositie. In feite was het patrouillegeweld onlosmakelijk onderdeel van een politieke strategie en beheersingsreflex met diepe koloniale wortels. Het doel was het verzet, dat stelselmatig als 'crimineel' werd gebrandmerkt, te vernietigen en een eigen bestuur te vestigen. Deze strijdmethode was een uitvloeisel van de politieke wens om alle tegenstand op te ruimen, zodat het reguliere bestuur van de grond kon komen en er op eigen voorwaarden naar een politieke oplossing voor de toekomst van Indonesië

gezocht kon worden. Al in het voorjaar van 1946 ageerden Nederlandse troepen offensief om tegenstanders uit te schakelen en gebieden te veroveren en te beheersen. We zien in de loop van de oorlog geen verschuiving in doel en methode van geweld, maar wel in frequentie, omdat het te beheersen gebied steeds groter werd. Na de twee 'politionele acties' (juli-augustus 1947 en december 1948–januari 1949) vond er als gevolg van de gebiedsuitbreiding en de actieve guerrilla een sterke geweldstoename plaats.

Nederlandse gevechtsinstructies waren ruim geformuleerd, wat onder druk van de zuiveringswoede gemakkelijk tot grof en willekeurig geweld kon leiden. Voor de 'Actie Haai', die op 17 februari 1949 van start ging op de zuidelijke hellingen van de berg Kawi bij Malang, luidde de opdracht de kampongs zo zorgvuldig mogelijk te onderzoeken en 'vijandelijke elementen op [te] sporen en uit [te] schakelen'. Het ging erom de vijand zoveel mogelijk verliezen toe te brengen.[22] Dat een dergelijke opdracht in het licht van de contraguerrilla een vrijbrief was om op elke bewegende man te schieten staat niet expliciet vermeld, maar dat was wel de zo goed als dagelijkse praktijk in de bezette gebieden waar zich vijanden bevonden of waar die werden vermoed. Dergelijke pogingen tot 'pacificatie' mislukten goeddeels. In Zuid-Sulawesi werd pas na een langdurige en uiterst bloedige jacht op 'opstandelingen' en een consequente zuivering van Indonesische bestuurders een situatie van gespannen stabiliteit gecreëerd.[23] In grote delen van Java is dat nooit gelukt.

Onderzoek in verschillende dorpen in de omgeving van Mojokerto en Bojonegoro in Oost-Java en rond Yogyakarta geeft een indruk van de effecten van de Nederlandse pogingen tot 'gezagsherstel'. Oudere dorpelingen weten zich nog goed te herinneren hoe de mannelijke bevolking – meestal inclusief het dorpshoofd – zich massaal uit de voeten maakte zodra er Nederlandse patrouilles verschenen. Dit wordt bevestigd door patrouillerapporten die vaak melding maken van verlaten dorpen. De schrik zat er bij de bevolking collectief in. Niet ten onrechte, zoals een gebeurtenis op 4 juni 1949 in het dorp Mojoranu, een paar kilometer ten zuidwesten van Mojokerto, uitwijst. Een Nederlandse patrouille stuitte op die dag op een vernield baanvak van de spoorlijn. Om de daders te achterhalen doorzochten de militairen het nabijgelegen dorp Mojoranu. De eerste de beste man die de soldaten tegenkwamen, Sadir, die voor zijn huis in zijn padiveld aan het werk was, werd pardoes neergeschoten. In hun tocht door de dorpen Mojoranu en Balongwono doodden de Nederlanders volgens de getuigenverklaringen nog tien mannen zonder dat ze zelf werden bedreigd of beschoten

en zonder dat er aanwijzingen waren dat deze mannen gewapend waren. Een aan de treinbaan aangetroffen trekbom werd het dorp in gebracht en in het grootste huis tot ontploffing gebracht. De zaak kwam aan het licht toen een Indonesische bestuursambtenaar, de assistent-*wedana* M. Margono van het naburige Trowulan, zijn chef, de wedana in Mojokerto, inlichtte en er een politieonderzoek werd gestart.[24]

Dit enkele voorbeeld geeft niet alleen aan hoe instabiel de situatie in de bezette gebieden was – Mojokerto was nota bene al twee jaar voor deze gebeurtenis door Nederland bezet –, maar ook hoe vooral kleine Nederlandse eenheden, in hun jacht op Republikeinse soldaten of verzetsstrijders, een terreur uitoefenden die vaak uitmondde in moord en wraak. Wie door de dorpen op Java reist, de gedenktekens zoekt en de verhalen optekent, of de Nederlandse bestuurlijke en militaire archieven doorwerkt, ontdekt hoe wijdverbreid de Indonesische ervaring van Nederlands geweld is geweest.[25] Dat is misschien voor veel Nederlandse beschouwers iets nieuws. Het onderhavige onderzoek is om die reden voor alles een nogal Nederlandse exercitie; voor de Indonesische dorpsbewoners is het onderdeel van hun lokale geschiedenis.

Lijnen van desinformatie

De wijze van oorlogvoering had grote gevolgen voor de manier waarop informatie over het Nederlandse optreden haar weg vond naar de buitenwereld. Het Nederlandse leger – niet het civiele bestuur – was in de bezette gebieden dominant. Het had de opdracht het koloniaal gezag te 'herstellen' en kweet zich bijna wanhopig van die taak door eindeloze patrouillegang en zuivering. In de meeste streken waar Nederlandse troepen opereerden was de Staat van Oorlog en Beleg van kracht, die het leger ruime bevoegdheden gaf. Civiele bestuurders droegen in theorie mede het militair gezag, maar in de praktijk werden zij overvleugeld door de troepencommandanten ter plaatse.[26] Hoewel er incidenteel wel spanningen waren, steunden de meeste ambtenaren het principe dat eerst de orde hersteld moest worden voordat er van besturen sprake kon zijn. Zoals resident W. Schols in augustus 1947 schreef: 'we doen niets zonder rust en orde'.[27] In Batavia en Den Haag overheerste allereerst de wens een politieke oplossing te vinden, zo nodig gefaciliteerd door militair optreden. Hoewel de politieke en militaire doelen in elkaars verlengde lagen en competenties van militaire en civiele gezaghebbers onder de Staat van Oorlog en Beleg elkaar overlapten, bleef het primaat van de ordehandhaving en dus van het leger op de meeste plaatsen bestaan.[28] Bij-

na alle bestuurlijke en politieke betrokkenen toonden zich overtuigd dat het land alleen opgebouwd kon worden als de orde was hersteld. Dat resulteerde in de praktijk in een brede steun voor militair optreden en vaak ook acceptatie van hard en grensoverschrijdend optreden. Dit komt ook nadrukkelijk naar voren in het discours over het toegepaste geweld.

De details van de uitgevoerde militaire operaties bleven namelijk in verreweg de meeste gevallen binnen de muren van de kazernes en kampementen. De Nederlandse krijgsonderdelen in Indonesië – het KNIL, de Koninklijke Landmacht, de Koninklijke Marine – waren tegelijkertijd buitengewoon bureaucratische organisaties. Alles werd in telegramstijl gemeld en geteld: de marsroutes, de ontmoetingen met de vijand, de verschoten munitie, de slachtoffers. Wat echter niet of zelden in detail werd gerapporteerd was of de beschoten mannen – die meestal op afstand bleven – inderdaad strijdende tegenstanders waren. In de praktijk van patrouillegang en zuivering kon en wilde men vaak geen onderscheid maken en voelde men zich gerechtvaardigd te schieten op alles wat bewoog.

We geven een voorbeeld van de rapportage om te laten zien hoe de informatie over het gebeurde werd gestructureerd en hoe aldus de logica van 'operationele noodzaak' de norm bepaalde. Op 18 maart 1949 werd in Sedayu, ten zuidwesten van Yogyakarta, een zuiveringsoperatie gehouden. Het dagrapport vermeldt:

> Er bleken veel gewapende vijanden in de sawah te schuilen, welke allen gedood werden. [...] In Sengon een markas [post], legerplaatsen en een keuken aangetroffen, welke vernietigd werden [...]. Bij bestijgen der auto's probeerden enkele gevangenen te vluchten, allen neergelegd. [...] Eigen verliezen: 2 gesneuvelden. Vijand. Verliezen: 104 doden geteld, 25 gevangenen. Buit: 2 zware Colt mitrailleurs, 3 P.M.'s, 5 karabijnen, 2 Amerikaanse geweren, 23 handgranaten, 2500 coltpatronen, 400 diverse patronen, 1 accu radio, 1 schrijfmachine, slag- en steekwapens.[29]

Uit het dagrapport wordt absoluut niet duidelijk op welke manier de slachtoffers aan Javaanse kant vielen. Wel blijkt dat de compagnie van 1-15 RI weinig zachtzinnig optrad: alle mensen die het verzet mogelijk steunden, werden vernietigd. Het neerschieten van 104 man in een rijstveld is in elk geval een zaak van zwaar schietgeweld, zoals een Javaanse ooggetuige ook bevestigde. De bewapening van de gesneuvelden was voor een groep van deze omvang vrij gering en de vraag doet zich voor of zij allen strijders

waren. Hier, net als in vele andere gevallen die we zijn tegengekomen, trok bij nadering van de Nederlandse militairen de gehele mannelijke bevolking van het dorp de sawa's en bossen in om zich te verschuilen. De Nederlandse troepen schoten volgens getuigen van afstand op alles wat zich in de velden bewoog.[30]

De verslaglegging was verhullend en eufemistisch en de standaardformuleringen waren cryptisch. Dit discours vond zijn weg van het patrouillerapport naar het hoofdkwartier van de territoriaal-commandant, tevens troepencommandant, en van daaruit – als 'overzicht en ontwikkeling van de toestand', oftewel OOT – naar de Generale Staf in Batavia, het kantoor van Spoor. Uiteindelijk vatte diens staf de OOT's samen in verslagen voor de luitenant-gouverneur-generaal of, later, de hoge vertegenwoordiger van de Kroon. De laatste rapporteerde vervolgens aan de minister in Den Haag. In de lange weg van vertaling tussen de acties van de eenheden en het bureau van de opperbestuurder werd de informatie gecondenseerd. Daarbij ging veel informatie verloren. Wat wel behouden bleef, was de consequente karakterisering van de Indonesische tegenstanders als terroristen, extremisten en ongeregelde bendes. Deze voorstelling van zaken legitimeerde immers het eigen gewelddadige optreden.

Van Nederlandse kant werd er weinig druk uitgeoefend om zaken uit te zoeken en daders te bestraffen, ook al waren er concrete aanwijzingen dat door bruut optreden, foltering of executies strijders en non-combattanten waren gedood. Slechts bij uitzondering kwamen details over gewelddadigheden op de bureaus van de bestuurders en politici in Batavia/Jakarta, en via hen in Den Haag. Wat voor militaire eenheden in het veld bijna dagelijkse werkelijkheid was, was in Batavia, en zeker in Den Haag, onbekend. In oorlogen blijft de precieze gang van zaken vaak buiten beeld van het verantwoordelijke bestuur. De praktijk van de koloniale dissociatie belemmerde verder de bekendheid en affiniteit met de gebeurtenissen in het veld in Indonesië. De ambtenaren in Batavia kregen slechts de geschoonde militaire verslagen te zien, naast de politieke rapporten van de bestuursambtenaren waarin de vijand werd opgevoerd als terreur verspreidende extremisten. Toch was het niet alleen de militaire verhulling die de harde feiten buiten beeld hield. Minstens zo belangrijk was de algemeen gedeelde opvatting in bestuurskringen dat Nederland in zijn recht stond de archipel weer te bezetten en een leidende rol moest spelen in de vorming van een autonoom Indonesië, en dat geweldsgebruik daartoe onvermijdelijk en gelegitimeerd was.

Wisten Nederlandse bestuurders, ambtenaren en politici dan helemaal niet wat zich in het veld afspeelde? Het is onwaarschijnlijk. Het excuus dat men niet wist wat er gebeurde, gaat niet op. Men was zich misschien niet bewust van de omvang, aard en frequentie van het geweld, maar daartegenover staat dat de lokale bestuursambtenaren, de ambtenaren op de departementen in Batavia en de koloniale top stukken onder ogen kregen en verhalen hoorden die niets te raden overlieten. Ze waren echter onmachtig en meer nog onwillig om er iets aan te doen.

Opvallend is hoe weinig het civiele opperbestuur zich met het militaire geweld bemoeide. Een markant voorbeeld is de houding van luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook. Hij was zowel opperbevelhebber van het leger in Indonesië als opperbestuurder. Hoewel hoogst verantwoordelijke, liet hij zich niet diep met de militaire besluitvorming in – sterker nog, hij werd niet altijd tijdig over militaire acties geïnformeerd.[31] Met betrekking tot wangedrag van eigen troepen liet Van Mook zich als regel door Spoor leiden. Zijn correspondentie laat zien hoezeer hij gepreoccupeerd was met zijn politieke scenario's voor het opbouwen van een federatie van Indonesië, en met zijn eigen positie en zijn relaties met de Haagse politiek.[32] Bovendien omarmde hij in 1946 weliswaar de gedachte dat onderhandelingen onvermijdelijk waren, maar hij sloot militair geweld nooit uit, en liet ten tijde van de onderhandelingen zijn leger in Zuid-Sulawesi, Bali en Java zeer gewelddadige zuiveringsoperaties uitvoeren.

De houding van Van Mook was geen uitzondering. In de ambtelijke top in Batavia was, zo lijkt het, een bijna unanieme steun voor stevig optreden tegen de 'terroristen'. Zelfs iemand als kabinetschef Peter John (PéJé) Koets, die als progressief en vriend van de Republiek bekendstond, verzette zich niet tegen de geweldsontplooiing.[33] Mannen van zijn signatuur waren juist gefrustreerd over de manier waarop de 'radicalen' in de Republiek de toon leken te zetten. De koloniale situatie maakte bovendien dat men vooral naar de eigen gelederen keek en weinig nauw persoonlijk contact had met Indonesiërs.

Hoewel ambtenaren regelmatig blijk gaven van onbehagen bij het militaire optreden, leidde dit nauwelijks tot formele onderzoeken naar extreem geweld. De ambtenaren van het binnenlands bestuur hadden de taak het Nederlandse gezag te herstellen en uit te oefenen. Ze onderschreven veelal de politieke doelstellingen van de Nederlandse regering en het militaire beleid, en steunden in de regel de beslissing om de grote veroveringsoffensieven te starten. Ze voelden zich voor de uitoefening van hun taak afhankelijk van

de militaire aanwezigheid.[34] Ze zagen hoezeer de guerrilla en de intimidatiemethodes van het Republikeinse leger en lokale verzetsgroepen de orde verstoorden en een herstel van het gezag onmogelijk maakten. Hun dagelijkse veiligheidsrapporten, de weekverslagen en maandelijkse politieke verslagen meldden dan ook vooral het geweld van Indonesische zijde. De ontregeling en het bloedig optreden van de eigen troepen bleven buiten beeld of ze werden als een noodzakelijke reactie afgeschilderd.

Daar kwam bij dat de Nederlandse bestuursambtenaar vaak op afstand stond van de gebeurtenissen in de dorpen in zijn ressort en van de slachtoffers die vielen. Hij was bovenal een bureau-ambtenaar die door de gevaarlijke omstandigheden weinig op tournee kon gaan. Het contact met dorpshoofden werd vooral door Indonesische bestuursambtenaren, de wedana en assistent-wedana, onderhouden. Bovendien kwam er in nieuw-bezette gebieden na Operatie Product van juli 1947 en – nog sterker – na Operatie Kraai van december 1948, van echt lokaal bestuur weinig terecht. Zoals de assistent-resident van Blitar, in Oost-Java, in januari 1949 aan zijn zoon in Nederland schreef:

> De militaire actie is voorlopig een mislukking, al zal dat door de leiding openlijk nooit worden toegegeven. Voor de zoveelste maal is de tegenstander onderschat. We hebben wat steden bezet, waar we ternauwernood een zekere mate van veiligheid kunnen handhaven, de verbindingswegen tussen die steden zijn nauwelijks open te houden [...] en op het platteland hebben we niets in te brengen.[35]

De Nederlandse civiele bestuurders waren vaak wel bekend met hard militair optreden in hun ressort. Soms vroegen ze erom en steunden ze het voluit, zoals de resident van Zuid-Sulawesi, Carel Lion Cachet, die zich medeverantwoordelijk maakte voor de bloedige inzet van het Depot Speciale Troepen onder Raymond Westerling.[36] Andere ambtenaren ontkenden juist iets over wandaden vernomen te hebben.[37] Toch waren er ook geregeld plaatselijke bestuurders die geweldszaken in hun ressort meldden. Ze kregen berichten van Indonesische bestuurders in de regio. Indonesische dorpshoofden of lokale ambtenaren zochten altijd eerst hun meerderen – vaak een regent of wedana – die vervolgens naar de Europese bestuursambtenaar stapten. Maar omdat deze bestuursambtenaar op zijn beurt volledig afhankelijk was van het militaire gezag, dreef hij de zaak zelden op de spits en werd er doorgaans weinig met de melding van extreem geweld gedaan.

In het binnenlands bestuur klonken wel stemmen die het optreden van het leger bekritiseerden, maar men bleef vrijwel unaniem de Nederlandse politieke lijn volgen: de inzet van geweld werd gezien als een legitiem middel om Nederlandse belangen te verdedigen en de Nederlandse onderhandelingspositie te versterken. De Nederlandse bestuurders in Batavia en in de regio vergoelijkten doorgaans bruut geweld van de Nederlandse soldaten als een noodzakelijke daad om orde te scheppen. Ongetwijfeld speelde hierin mee dat de Republikeinse en andere Indonesische strijdtroepen zich ook van moorddadig geweld bedienden, niet alleen in de periode die in (Indisch-)Nederlandse kringen de bersiap is gaan heten, maar ook in later jaren. Het Indonesische geweld stimuleerde de criminalisering van de vijand door de Nederlandse overheden en journalisten in Indonesië en in Nederland. De Indonesische strijders konden vanwege de moorden, bedreigingen en ontvoeringen algemeen worden weggezet als extremisten, terroristen en ongeregelde bendes en de Republiek als een onverantwoordelijk bestuur.

Uiteraard deed het leger zijn best om te laten zien dat het zelfreinigende vermogen op orde was. Legercommandant Spoor liet herhaaldelijk weten dat het gedrag van zijn soldaten doorgaans uitstekend was – al meldde hij er voor de zekerheid bij dat de omstandigheden voor de manschappen vreselijk zwaar waren. Hij liet regelmatig instructies naar de troepen uitgaan om geen overmatig geweld te gebruiken en zich aan de regels te houden – wat nogal plichtmatig oogde, gelet op het feit dat wangedrag nauwelijks werd gestraft.[38] Volgens Spoor zouden de interne disciplinerende maatregelen afdoende zijn en mocht er onverhoopt iets misgaan, dan waren er nog altijd de volgens hem goed functionerende krijgsraden te velde. De legercommandant en zijn staf hebben zich gedurende de gehele oorlog ingespannen om het beeld van de oorlog schoon te houden voor de buitenwereld. Dat gebeurde door strenge restricties op te leggen aan journalisten in Indonesië, door een actieve informatiecampagne via de Dienst Leger Contacten, door voortdurend de landvoogden Van Mook, Beel en Lovink te souffleren, en door rechtstreekse contacten met de militaire top en geestverwante politici in Nederland te onderhouden.

Republikeinse overheden hebben uiteraard regelmatig beschuldigingen geuit over het Nederlandse optreden. Dat gebeurde zowel door voorlichting en propaganda als in het overleg met de internationale waarnemers – de Good Offices Committee (1947-1949) en de United Nations Commission for Indonesia (1949-1950). Toch hebben de Republikeinse autoriteiten en

delegaties het Nederlandse geweld niet ten volle gebruikt om Nederland in diskrediet te brengen. In de eerste plaats was het Republikeinse gezag kwetsbaar voor het tegenargument dat ook Indonesische geregelde en ongeregelde troepen zich aan moorddadig geweld schuldig maakten. Ten tweede lijkt het erop dat informatie over wat er plaatsvond in de dorpen die formeel in Nederlands gebied lagen, slechts spaarzaam en langzaam haar weg naar Yogyakarta vond.[39]

Klachten van Indonesische burgers vonden weinig weerklank bij de Nederlandse militaire en civiele autoriteiten. Dit laat zien hoezeer het koloniale bestuur nog steeds gestoeld was op het principe over maar niet met de bevolking te regeren. Ook hadden Indonesische burgers maar zeer beperkt toegang tot het recht – en ze zochten dat doorgaans ook niet. Zo was Bapak Sumaryamtono, dorpshoofd van het gehucht Samben in Sedayu, ten zuidwesten van Yogyakarta, getuige van de al eerdergenoemde zuiveringsoperaties van Nederlandse troepen. Er werden op 18 maart 1949 ruim honderd mannen door de Nederlandse soldaten in de rijstvelden neergeschoten – hetgeen de Nederlandse rapporten bevestigen. Het oud-dorpshoofd vertelde dat hij het niet nodig had gevonden om het bloedbad te rapporteren, omdat alle beambten in de omgeving toch al op de hoogte waren. Evenmin dacht hij eraan om recht bij de Nederlanders te zoeken. De Nederlandse aanwezigheid in de regio bestond uit dezelfde soldaten die zijn dorpsgenoten hadden beschoten. Bovendien waren hij en zijn dorpsbevolking in verzet en wilde hij dus elk contact zoveel mogelijk vermijden.[40]

Het is geen wonder dat voor de meeste bewoners van het (voormalige) Republikeinse gebied klagen bij de Nederlanders niet aan de orde was. Het is goed te beseffen dat het bestuur in Republikeins gebied op veel plaatsen op Java en Sumatra stabiel en effectief was, maar juist door de Nederlandse aanvallen en bezetting werd ontregeld. Het gebied rond Yogyakarta was in 1949 een oorlogszone, waar Nederlands civiel bestuur ver te zoeken was en het Republikeinse lokaal bestuur ontregeld was en onder militair gezag stond. Ook elders zien we vaak dat burgers niet voor bescherming of klachten naar de Nederlandse autoriteiten stapten. In het dorp Peniwen, bij Malang in Oost-Java, waar in februari 1949 patiënten en verplegers van een hospitaal waren geëxecuteerd, hadden de dorpelingen zo weinig vertrouwen in de Nederlandse rechtsgang dat ze weigerden als getuigen te verschijnen en de vlucht namen. In Nederlandse bronnen heette het dan dat ze door de TNI waren geïntimideerd.[41] Het Neder-

landse civiele bestuur stond te ver af van de bevolking en belichaamde de koloniale beheersmechanismen.[42] Als Indonesiërs het geweld wilden aankaarten, deden ze dat bij Indonesische bestuursambtenaren – de bupati, wedana en dorpshoofden. Dat was een van de gevolgen van de dubbele structuur van het Nederlandse koloniale bestuur. Dat bleef de gewoonte in de revolutiedagen.

Deze Indonesische bestuurders in bezet gebied hebben zich wel regelmatig tot Nederlandse overheden gewend. De Nederlandse archieven bevatten talrijke klachten van Indonesische *lurah*, *wedana* en *bupati* over het legeroptreden. In Bangil, tussen Surabaya en Pasuruan, hadden op 8 maart 1949 groene baretten van het Korps Speciale Troepen (KST) op hun zoektocht naar een groep Republikeinse strijders een ambtenaar van het lokale gerecht geëxecuteerd, een vrouw verkracht en goederen gestolen. Nog diezelfde dag was de assistent-wedana Soeparno in de telefoon geklommen om melding te doen. Hij produceerde enkele rapporten, die hij bij de waarnemend regent van Pasuruan afleverde, die ze weer bij de (Nederlandse) resident HTB (Hoofd Tijdelijke Bestuursdienst) in Malang neerlegde. Het kwam tot een onderzoek, waar de officier van justitie en vertegenwoordiger van de procureur-generaal in Oost-Java zich voor inzette. Het leger treuzelde dusdanig, dat na veelvuldige aanmaningen in november het hoofd van het Korps Militaire Politie – belast met het onderzoek – meldde dat er geen uitsluitsel in de zaak kon worden gegeven omdat de betrokken militairen al meer dan eens waren overgeplaatst en getuigen niet kwamen opdagen. De procureur-generaal zette niet door en besloot de zaak te deponeren.[43]

Zo zijn er vele voorbeelden te geven van stilzwijgen, obstructie van de rechtsgang, traineren, en uiteindelijk 'deponeren', zoals de term in bestuurlijke en juridische kringen luidde, wat neerkwam op sluiten van het dossier. Ook na de executie op 24 februari 1949 van de Republikeinse minister van Jeugd en Opbouw Supeno – die zich na de Nederlandse bezetting van Yogyakarta in de bergen boven Nganjuk schuilhield – toonde het leger zich onwillig om een onderzoek te starten. Hoewel de Republikeinse radio verontwaardigd was en zelfs enkele Nederlandse kranten er melding van maakten, deed het leger het af als 'Republikeinse radio-propaganda'. De militaire politie in Surabaya meldde simpelweg dat er 'geen gefundeerde aangifte' was gedaan.[44] Zo kon zelfs het neerschieten van een kabinetslid van een regering die ondertussen de facto was erkend, de Nederlandse gemoederen niet in beweging brengen. De klachten van Indonesische bestuurders ble-

ven meestal op diverse niveaus in het bestuurlijk apparaat steken, wat nog werd bevorderd door de onwil en tegenwerking van het leger, en werden als onbetrouwbaar, vaag of Republikeinse propaganda afgedaan.

Over het algemeen kwam Batavia alleen in beweging als er een schandaal was ontstaan of er een dreigde. Een 'schandaal' betekende dat het politieke of bestuurlijke gezag in twijfel werd getrokken. Dat gebeurde zelden in Indonesië zelf, maar liep meestal via de politiek in Den Haag. Het ging vaak om protesten die via journalistiek, kerkelijke interventies of soldatenbrieven in de openbaarheid kwamen, door Kamerleden in Den Haag werden opgepikt en daardoor politiek werden gemaakt. De verantwoordelijke minister van Overzeese Gebiedsdelen verzocht de regering in Batavia in zulke gevallen vervolgens om opheldering. Het ging het hem daarbij primair om critici in de Tweede Kamer te kunnen pareren en dus om politiek te overleven. Dergelijke verzoeken leidden meestal tot ongemak in Bataviase kringen. Het opperbestuur vroeg op zijn beurt de legerleiding om opheldering. De legercommandanten Simon Spoor en – sinds mei 1949 – Dirk Buurman van Vreeden haastte zich dan om de beschuldigingen in twijfel te trekken en ging soms ook actief te werk om schandalen te dempen. Ook interventies van onder meer Chinese en Indiase consuls, Republikeinse klachten bij de VN en berichten in de buitenlandse pers leidden tot soortgelijke reacties.[45]

De reguliere justitie stond gedurende de oorlog relatief machteloos als het ging om de vervolging van wandaden begaan door de eigen troepen. Het juridische apparaat werd geleid door de procureur-generaal bij het hooggerechtshof in Batavia, eerst Henk Felderhof en sinds juni 1949 Oerip Kartodirdjo. De bevoegdheden van de procureur-generaal strekten zich ook uit tot het KNIL, als hoofd van de auditeurs-militair, en daarmee was hij dus niet alleen eindverantwoordelijk voor het civiele vervolgingsbeleid, maar ook voor een deel van het het militaire vervolgingsbeleid, namelijk ten aanzien van het KNIL. De krijgsmacht pretendeerde hoe dan ook zijn eigen straatje te kunnen schoonhouden. Hij had zelf een juridisch apparaat, de krijgsraden te velde, die in eerste instantie rechtspraken. Wie de archieven van deze krijgsraden doorzoekt, komt echter vooral kleine disciplinaire vergrijpen binnen de eigen gelederen tegen, zoals dronkenmansgedrag, diefstal, op wacht in slaap vallen of incorrecte kleding.[46] Geweldsvergrijpen in het kader van militaire operaties, zoals patrouilles of verhoren, bleven goeddeels buiten de militaire justitie. Commandanten te velde fungeerden hier als filter, zodat de criminele rechtspraak onmachtig was om te interve-

niëren. De procureur-generaal en zijn staf in Batavia lieten zich regelmatig cynisch uit over de overduidelijke militaire manipulatie van informatie. Ze zagen echter nauwelijks kans hiertegen op te treden zonder de relaties met de militairen te forceren. Aldus legitimeerden ze zaken als de bloedige toepassing van het 'standrecht' op Zuid-Sulawesi of deponeerden ze zaken op grond van opportuniteit of gebrek aan aanwijzingen. Officieren van justitie volgden in het vooronderzoek vaak hun militaire ambtgenoten en namen al snel genoegen met krijgstuchtelijke afdoening door de commandanten. In de luttele gevallen waarin een juridisch (voor)onderzoek is ingesteld naar het geweld van Nederlandse militairen tijdens operaties zijn de zaken nauwelijks voor de rechter gebracht.

Van oppositie was nauwelijks sprake. Verscheidene individuen – binnen en buiten het ambtelijk apparaat – keerden zich tegen het militaire optreden, maar zij vormden een kleine minderheid. Wie zich te sterk tegen het Nederlandse geweld uitsprak werd verdacht gemaakt en letterlijk als staatsvijandig gezien. In Batavia was er een kring van (Indische) Nederlanders die zich de Progressieve Groep noemde. Zij liet voor het eerst in maart 1946 van zich horen in *Het Dagblad*, een in Batavia verschijnende krant, met een beginselverklaring waarin zij zich 'tegen elke oplossing van het huidige conflict met geweld van wapenen' keerde.[47] De Groep bleef een voornamelijk (Indisch-) Nederlands initiatief, dus zonder Indonesiërs, en was daarmee een typisch geval van progressief denken binnen koloniale kaders. Individuele leden van de Progressieve Groep – die later opging in de Progressieve Concentratie – uitten wel kritiek op het Nederlandse geweld, zoals schrijver Beb Vuyk deed in het geval van de Nederlandse aanval op het dorpje Pesing ten westen van Jakarta/Batavia op 15 april 1946 in het socialistische blad De Baanbreker.[48] Ook in het heropgerichte progressieve tijdschrift Kritiek en Opbouw – dat medio 1947 tijdelijk opging in Opbouw-Pembinaan verschenen kritische stukken over de Nederlandse Indonesiëpolitiek en het militaire geweld.

Niettemin was het door de censuur en het ontbreken van democratische organen in het door Nederland beheerste deel van Indonesië moeilijk te protesteren tegen het militaire geweld. Een kritische pers ontbrak vrijwel volledig. Daarom zochten critici de publiciteit in Nederland. Zo gaven drie leden van de Progressieve Concentratie in het laatste oorlogsjaar tijdens hun verblijf in Nederland een interview aan het linkse weekblad De Vrije Katheder, waarin zij openheid gaven over door Nederlandse soldaten gepleegde mishandelingen.[49] Het artikel gaf secretaris-generaal C.L.W. Fock van Algemene Zaken aanleiding twee van de geïnterviewden, de in Indonesië

werkzame artsen A.J.P. van den Burg en P.D. van Leeuwen, uit te nodigen voor een gesprek. Fock was bereid van hen aan te nemen dat de vermelde martelingen inderdaad hadden plaatsgevonden.[50] Hij verwittigde minister-president Drees, die de zaak echter overliet aan het inzicht van de minister van Overzeese Gebiedsdelen. Daar bleef het bij en Drees drong niet aan op nader onderzoek.

De weinige Nederlandse dagbladen in Indonesië – die na de Japanse bezetting maar langzaam van de grond kwamen – liepen grotendeels aan het lijntje van de Regerings Voorlichtings Dienst (Batavia) en de Dienst Leger Contacten. Er was weinig ruimte voor eigen verslaggeving en de redacties waren dus voor de informatievoorziening sterk afhankelijk van wat het leger – dat eigen verslaggevers, fotografen en filmers in dienst had – hun toewierp. Dat was mager en zeer selectief en kwam met grote vertraging.[51] Opvallend is hoeveel berichten in Nederlandstalige kranten bijna letterlijke weergaven waren van communiqués van de voorlichtingsdiensten van het leger en de regering. Een controlerend en kritisch maatschappelijk veld ontbrak dus volkomen aan de Nederlandse kant in Indonesië. Fascinerend genoeg werden er wel pro-Republikeinse Indonesische kranten in Nederlands gebied getolereerd, hoewel ze streng gecontroleerd werden, regelmatig een publicatieverbod kregen en hun redacteuren gearresteerd werden zodra ze al te anti-Nederlandse berichten opnamen.

We kunnen concluderen dat er aan Nederlandse kant een zeer hoge mate van tolerantie bestond jegens de intensiteit, willekeur en wreedheid van het militaire geweld. In de koloniale situatie ontbraken essentiële mechanismen van politieke verantwoording en controle. De bestuurlijke leiding van de kolonie rapporteerde aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag, niet aan enig controlerend orgaan in Indonesië zelf. Zelfs de Volksraad, het gemankeerde koloniale adviesorgaan dat voor de Japanse inval had bestaan, was na de Tweede Wereldoorlog niet meer opnieuw opgericht. Nederlands Indonesië was een autocratische staat waarin de ordehandhaving geheel in handen was gelegd van het leger en de politie. Civiele bestuurders gaven gezagsherstel de hoogste prioriteit, en accepteerden het primaat van het leger en zijn extreem geweld. De informatie van de Republiek werd

President Sukarno en voorzitter van de Commissie-Generaal Willem Schermerhorn aan de lunch in het huis van de familie Kwee in Linggarjati, 12 november 1946. De tekening is van de hand van Henk Ngantung, die door Sukarno was uitgenodigd de onderhandelingen vast te leggen. Pen op papier, 30 x 43 cm. Bron: Henk Ngantung, Museum Seni Rupa.

stelselmatig gewantrouwd en de stem van de Indonesische bevolking totaal genegeerd.

Schandaalmanagement in Nederland

De oorlog speelde zich af in Indonesië en de dagelijkse beslissingen over de oorlogvoering werden in Batavia genomen. Tegelijkertijd lag het primaat van de politieke besluitvorming over de Nederlandse inzet in het conflict bij de regering en het parlement in Den Haag. De verantwoordelijke politici maakten zich sterk om hun verantwoordelijkheid te nemen, maar om dat te kunnen doen waren ze afhankelijk van communicatie met de civiele en militaire autoriteiten in Batavia. Het belangrijkste kanaal van informatie en controle liep tussen de luitenant-gouverneur-generaal/hoge vertegenwoordiger van de Kroon en de minister van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen, die rapporteerde aan de regering en de Staten-Generaal.

Het informatiemanagement over de oorlogvoering werd vanuit Indonesië in feite ingevuld door het leger. De staf van generaal Spoor voorzag, zoals vermeld, het civiele bestuur in Batavia en de militaire en civiele voorlichtingsdiensten van periodieke rapporten over de situatie 'te velde'. Van Mooks ambtenaren condenseerden deze tot een constante stroom van berichten naar de minister. Uiteraard waren er ook parallelle informatiestromen naar andere ministeries, zoals Buitenlandse Zaken, en Oorlog en Marine. De rapportage vanuit Batavia gaf Den Haag een eenzijdig beeld van voortdurende schermutselingen met een kwaadwillende en wrede tegenstander. Er was ook volop aandacht voor interne politieke conflicten binnen het Republikeinse leiderschap, wat een falende staat suggereerde. Opmerkelijk genoeg kregen de parlementaire commissies die zich met het Indonesiëbeleid bezighielden alleen de politieke en niet de militaire overzichten te zien; de militaire aspecten kwamen in de beraadslagingen ook nauwelijks aan de orde. Zodra het over militaire operaties ging, zetten de militaire voorlichtingsdiensten de toon, direct via eigen bulletins of indirect via de RVD-Batavia en journalisten die *embedded* waren bij de troepen.[52]

De Regerings Voorlichtings Dienst in Batavia instrueerde zijn medewerkers dat de berichtgeving positief van toon moest zijn: de troepen werden ingezet voor herstel van 'rust en orde', in het belang van 'de gewone Indonesiërs', 'de vredelievende rijstboeren'.[53] Indonesische vrijheidsstrijders heetten autonoom opererende 'benden' en 'inheemse vrijscharen'.[54] Zo kregen zowel politici als het publiek berichtgeving opgediend die de tegenstander delegitimeerde en het idee stimuleerde dat de eigen troepen stevig moes-

ten optreden om rust en orde te herstellen. De gevolgen van 'zuiveringsacties' werden in eufemistische bewoordingen beschreven of verzwegen. Van Mook noemde in zijn berichten aan de minister de grootschalige moordcampagne van het Depot Speciale Troepen in Zuid-Sulawesi heel summier: als reactie op sabotage en plunderingen 'werden arrestaties verricht en enkele bendeleiders neergelegd'.[55] De militaire rapportage vermeldde de slachtoffers van deze acties als 'vijandelijke verliezen'.[56] Het discursief onderscheid dat steeds werd gemaakt tussen 'de goedwillende bevolking' en 'de extremisten' maakte het voor de verantwoordelijke politici eenvoudig om zich te identificeren met het concept van pacificatie. Als er eens iets fout ging moest dat geaccepteerd worden want de troepen hadden, aldus het ARP-Kamerlid Jan Schouten, een zware taak, ze verdienden daarom respect en geen kritiek van de zijlijn.[57]

Niettemin werden in het parlement en de media – eerst incidenteel, in later jaren steeds vaker – kritische vragen gesteld naar aanleiding van berichten over wreed optreden door Nederlandse troepen. Kranten publiceerden met enige regelmaat brieven van soldaten met getuigenissen over gruweldaden en die werden in de Tweede Kamer voorgelezen. Politici en topambtenaren wisten uiteraard meer, of konden meer weten, dan het algemene publiek. Toch was het doorgaans niet de wetenschap van wandaden die hen aanzette tot handelen, maar veel eerder het feit dat ze publiekelijk aan de kaak werden gesteld. Politici ontwikkelden een repertoire om informatiestromen zo te sturen dat ze de publieke verantwoording voor wat er misging min of meer konden ontwijken. Vragen werden omzeild, de beantwoording werd getraineerd, vragenstellers werden bewerkt door hun politieke leiders, klokkenluiders werden verdacht gemaakt, feiten werden ontkend of onbewezen geacht, en onderzoek werd tegengewerkt.

Dit alles vond plaats in een Nederlandse context van wederopbouw en een verse herinnering aan oorlog en Duitse bezetting. Tegelijk hadden veel Nederlanders ervaren dat oorlogsgeweld weliswaar ellende bracht maar ook probleemoplossend en bevrijdend kon werken. Gewapend herstel van het Nederlandse gezag in Indië droeg een belofte van 'bevrijding' van de Indonesiërs in zich, en een economische impuls uit koloniale baten. De politiek werd tussen 1945 en 1949 bepaald door diepe tegenstellingen tussen de voorstanders van stapsgewijze ontvoogding en degenen die met harde middelen wilden vasthouden aan de koloniale banden – en een kleine en versnipperde linkse vleugel die de onafhankelijkheid van Indonesië onvoorwaardelijk steunde. De regeringscoalities, gedragen door een rooms-rood centrum,

waren wankel en verdeeld en hadden te kampen met harde kritiek van links en rechts. De Partij van de Arbeid had rekening te houden met antikoloniale kritiek op het regeringsbeleid in eigen kring en de felle kritiek van de Communistische Partij van Nederland. Onder de invloed van de Koude Oorlog gingen beide partijen elkaar als doodsvijanden bestrijden, wat het verzet tegen de oorlogvoering krachteloos maakte. Rechts voerde zowel in de Kamers als daarbuiten een rabiate koloniale oppositie. Onder deze druk trok de KVP ook het regeringsbeleid meer naar rechts. Dit maakte de positie van Van Mook als landvoogd inzet van een langdurige machtsstrijd tussen beide richtingen. Centrum-links steunde zijn politiek van geleidelijke verzelfstandiging van Indonesië onder de Nederlandse paraplu, rechts wantrouwde hem ten diepste. Dit alles zoog enorm veel energie op en zo raakte het oorlogsgeweld op de achtergrond, ook al omdat een meerderheid zelfs in de uitwassen geen probleem wilde zien.

Onder dienstplichtige militairen, die vanaf september 1946 overzee werden gestuurd, kwamen dienstweigering en onderduik aanvankelijk meer voor dan het leger en de politici hadden verwacht. Antoine Weijzen heeft voor de jaren 1945-1950 op grond van de gevoerde procedures 1400 weigeraars geteld, van wie er 613 op grond van de toentertijd geldende zeer strenge criteria als dienstweigeraar 'niet erkend' werden. Buiten de procedures om heeft een onbekend aantal geprobeerd zich kortere of langere tijd aan uitzending te onttrekken. De niet-erkende weigeraars werden keihard aangepakt en verdwenen vaak voor drie jaar in de gevangenis.[58] Niettemin ging een solide meerderheid van de dienstplichtigen zonder een sterk politiek standpunt de strijd in: uit trouw aan het gezag, angst voor gevangenisstraf, geloof in de noodzaak of hoop op avontuur. Een groot thuisfront leefde met de troepen mee, via vaak ingehouden geformuleerde brieven en de officieel geregisseerde berichtgeving via pers, radio en bioscoopjournaal. Informatie over wandaden sijpelde mondjesmaat en relatief laat door.[59] Politici hadden uiteraard rekening te houden met het feit dat de meer dan 120.000 uitgezonden militairen stonden voor een veelvoud van kiezers die zich nauw bij de troepen betrokken voelden. Het was tegen deze achtergrond niet aantrekkelijk het optreden van de troepen te kritiseren.

Bij het politieke bestel van die jaren paste een medialandschap dat sterk verbonden was met de politieke belangen. Er waren maar weinig werkelijk onafhankelijke kranten van betekenis, want veel persorganen en omroepen onderhielden nauwe banden met politieke partijen. Carl Romme (KVP)

en Sieuwert Bruins Slot (ARP) waren tegelijkertijd Tweede Kamerlid en (politiek) hoofdredacteur van respectievelijk *de Volkskrant* en *Trouw*. Kritische onafhankelijke weekbladen als *Vrij Nederland* en *De Groene Amsterdammer* werden wel gelezen, maar hun invloed bleef door hun uitgesproken linkse signatuur beperkt. Het veelgelezen *Elseviers Weekblad* oefende met zijn onversneden koloniale positie daarentegen een sterke invloed uit. Ook de niet-gebonden dagbladpers had rekening te houden met politieke druk. Dit ervoer Frans Goedhart, alias Pieter 't Hoen, de oprichter van de verzetskrant *Het Parool*. Als Kamerlid en kritisch journalist stelde hij wangedrag van Nederlandse militairen aan de kaak. Hij zou in 1949 vanuit zijn PvdA en zijn eigen krant groeiende pressie ondervinden om zich te matigen.[60]

De politieke beïnvloeding van het nieuws had vaak een dempend effect, maar niet altijd. Zo kwam er ook informatie vanuit het buitenland naar Nederland die de overheid niet had kunnen filteren. De regering moest vanwege de delicate positie van Nederland in het internationale krachtenveld snel kunnen reageren wanneer de Sydney Morning Herald, het Internationale Rode Kruis of de Verenigde Naties gevallen van wangedrag aandroegen. Om de informatievoorziening naar de eigen diplomatieke posten te kunnen verzorgen vestigde het ministerie van Buitenlandse Zaken een kantoor van de Directie Verre Oosten (DIRVO) in Batavia. De RVD-Batavia volgde de buitenlandse berichtgeving met argusogen, probeerde de Nederlandse en Indische persbureaus ANP en Aneta te sturen en bovendien tegenwicht te bieden aan de berichtgeving van hun Indonesische tegenhanger Antara. Maar ook langs andere wegen werd het Nederlands geweld aangeklaagd. Het bloedbad van Rawagede in december 1947 werd door de Republikeinse regering aangekaart bij het Good Offices Committee van de VN; deze noemde het optreden van de Nederlandse troepen 'deliberate and ruthless'. De Nederlandse diplomatie slaagde er echter met Amerikaanse steun in deze bevindingen buiten de beraadslagingen van de Veiligheidsraad te houden.[61] Zaken die in het buitenland potentieel brisant waren, werden trouwens binnenlands soms niet eens opgemerkt.

De vraag blijft of er in Den Haag sprake was van een 'doofpot'. Dit is hoe dan ook een lastig te hanteren begrip, want het probleem is niet uitsluitend te beoordelen in simpele termen van wel of niet weten, of doelbewust wel of niet handelen. Wie op een verantwoordelijke positie kennis droeg van wantoestanden liet daar niet als vanzelfsprekend actie op volgen. Het proces van communicatie en waarheidsvinding liep over vele

schijven en elke stap bood de mogelijkheid het gebeurde in acceptabele termen te framen en vervolgens strategisch zo te manoeuvreren dat schandalen werden ontweken. De 'doofpot' was eerder een proces dan een doel. In dit proces waren de top van het koloniale bestuur en de minister van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen tegelijkertijd de belangrijkste zenders en ontvangers van gevoelige informatie. De impulsen tot actie kwamen daarentegen vooral uit informele kanalen: berichten in de pers en meldingen van getuigen uit de eerste of tweede hand. Op grond hiervan konden Kamerleden dan toch ondershands bij de minister navraag doen of publiekelijk oproepen tot onderzoek.

Als dit gebeurde was allereerst de factor tijd van belang. Door vertraging en traineren ging de urgentie van door Den Haag verordineerd onderzoek vaak verloren. Het rapport over misdragingen van Nederlandse troepen bij Pesing (april 1946) bleef enkele maanden in Batavia liggen omdat er nog onopgehelderde vragen bleven. Van Mook stuurde het uiteindelijk eind november door, met de toevoeging dat de zaak al 'zoodanig verouderd is, dat een hernieuwd onderzoek slechts misverstand zou kunnen wekken'.[62] Dit herhaalde zich in het groot bij de informatievoorziening over een veel ernstiger zaak. Het ging om de beruchte campagne van buitengerechtelijke executies door het Depot Speciale Troepen van kapitein Raymond Westerling op Zuid-Sulawesi, die zich eind 1946–begin 1947 afspeelde. Terwijl de verantwoordelijke ministers al in februari 1947 op de hoogte waren, beschikten de Nederlandse kranten pas enkele maanden later, in mei, over voldoende informatie om erover te kunnen publiceren. De linkse pers – *De Waarheid*, *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *De Stem van Nederland* – beschreef het bloedige optreden van de eenheid op grond van eigen nieuwsgaring en berichten uit netwerken ter plaatse. In de Tweede Kamer ondervroegen de linkse partijen PvdA-minister Jan Jonkman. Andere partijen verwierpen kritiek op de troepen als een gerichte ondermijning van de Nederlandse positie. Het antirevolutionaire *Friesch Dagblad* verweet Frans Goedhart gruwelverhalen te gebruiken om een gevaarlijke politiek van 'praten en toegeven' jegens de Republiek te bepleiten.[63]

Minister Jonkman liet de Kamer weten dat Van Mook inmiddels een commissie van onderzoek had ingesteld. Een rapport werd spoedig verwacht en dan zou de minister het parlement 'op de wijze die dan geëigend zal blijken' informeren.[64] Zo behield hij zich de vrijheid voor of, hoe en wanneer hij de uitkomsten zou delen. Het rapport liet op zich

wachten en in januari 1948 zei Jonkman in de Kamer dat Van Mook zijn uiterste best deed, maar dat Batavia kampte met personeelstekort. Op 13 april ontving hij het rapport van de commissie-Enthoven. Dit erkende gevallen van excessief optreden maar verontschuldigde de campagne met een beroep op noodweer door de sterke guerrilla ter plaatse.[65] Voordat hij het doorstuurde stelde Van Mook de minister voor het rapport alleen vertrouwelijk aan de Kamer voor te leggen. Hij schreef ook dat het beter was als Jonkman het stuk eerst las alvorens bekend te maken dat hij het had ontvangen.[66] Jonkman volgde deze suggesties op en hield de zaak onder zich. In augustus 1948 meldde zijn opvolger Emmanuel Sassen op vragen van Drees dat er inmiddels was gerapporteerd. Enkele ondercommandanten zouden waarschijnlijk vervolgd worden, maar Sassen zei dat volgens Van Mook 'Kapitein Wesselink' waarschijnlijk vrijuit zou gaan.[67] Twee maanden later rappelleerde Drees opnieuw en Sassen stuurde het rapport-Enthoven uiteindelijk twee jaar na de gebeurtenissen vertrouwelijk ter inzage aan de Staten-Generaal. Juist in die week stond de tweede 'politionele actie' voor de deur, die alle aandacht opeiste. Wel werd er bij het Hoog Militair Gerechtshof in Indonesië nog een strafrechtelijk vooronderzoek voorbereid door luitenant-kolonel J.L. Paardekooper. Hij begon ermee in februari 1949 en rondde het in augustus af.[68] Het dossier zou maanden later door de uit Nederland overgekomen juristen C. van Rij en W.L.J. Stam worden bestudeerd, maar hun uiteindelijke rapport zou in 1954 zonder gevolgen in de bureaula van Drees verdwijnen en pas in 1969 weer opduiken.[69]

De affaire Zuid-Sulawesi liet ook zien hoe 'horen, zien en zwijgen' werkte in het contact tussen leger en bestuur in de kolonie en in Nederland. Bij zijn bezoek aan Nederland, eind januari 1947, vertelde Spoor de betrokken ministers heel summier over zijn besluit het Depot Speciale Troepen in te zetten tegen 'bendes' op Zuid-Sulawesi.[70] Andere onrustgebieden – Palembang op Sumatra, Semarang en Surabaya op Java –, kregen indertijd veel meer aandacht in de discussies tussen regering en legerleiding.[71] Minister-president Louis Beel (KVP) kreeg langs een andere weg wel meer te horen over Zuid-Sulawesi. Op 1 februari schreef zijn partijgenoot Max van Poll, lid van de Commissie-Generaal, hem in een particuliere brief over de massaexecuties aldaar. Hij sprak de hoop uit dat 'dergelijke methoden niet voor het wereldforum bekend raken'.[72] Minister Jonkman ontving inmiddels rapporten over 'zuiveringsacties' en 'botsingen met terroristen', waarbij leidende figuren 'werden neerge-

legd'.[73] Beel en Jonkman stelden geen verdere vragen. De bewindslieden concentreerden zich op de moeizame onderhandelingen met de Republiek over het Akkoord van Linggarjati en het verwerven van draagvlak in het parlement. Ze zagen krachtig militair optreden als een sleutel tot succes in de onderhandelingen. Zuid-Sulawesi bleef een *sideshow* in de Nederlandse politiek totdat de pers enkele maanden later over de gebeurtenissen begon te berichten.[74]

In veel gevallen wachtte de legercommandant niet af tot vragen van de minister hem bereikten. Als Spoor zag dat de strijdkrachten door bepaalde gebeurtenissen in diskrediet dreigden te raken, nam hij alvast het initiatief en bepaalde daarmee als het ware het speelveld. In de geruchtmakende zaak van de 'dodentrein' bij Bondowoso, waarbij op 23 november 1947 46 Indonesische gevangenen door verstikkende hitte en nalatigheid waren omgekomen, kondigde Spoor snel aan dat hij een onderzoek liet instellen. De Nederlands-Indische regering sprak in een perscommuniqué haar 'leedwezen, afschuw en verontwaardiging' over het gebeurde uit, zonder direct schuldigen aan te wijzen. In de Nederlandse pers werd de zaak uitvoerig becommentarieerd.[75] Al snel verschenen berichten dat een rapport had uitgewezen dat de gevangenen door hitte en uitdroging en gebrek aan ventilatie waren gestorven. Opzet was niet in het spel geweest. Later bleek dat Spoor cum suis helemaal geen rapport hadden opgesteld, maar alleen een mededeling aan persbureau Aneta hadden gedaan.[76] In Den Haag liet men het daarbij. Drees stelde in het kabinetsberaad nog voor dat de regering de gebeurtenissen met grote kracht zou veroordelen, maar Jonkman wilde dit in beraad houden en daarna kwam het er niet meer van. Negen maanden later stonden veertien militairen terecht voor de zeekrijgsraad op beschuldiging van dood door schuld, die hen tot relatief lage straffen veroordeelde.[77]

Het kabinet van de legercommandant schuwde ter beperking van imagoschade de tegenaanval niet. Kritische vragen en klachten heetten al snel ongefundeerd en men weigerde in te gaan op berichten die onvoldoende concrete gegevens bevatten of gebaseerd waren op anonieme bronnen. Als journalisten – niet zonder grond – hun bronnen wilden beschermen, gold dat als bewijs van kwade trouw. Gevraagd om een reactie op berichten in Het Parool kreeg Van Mook in maart 1948 te horen dat men het op het hoofdkwartier veel te druk had met 'constructieve werkzaamheden' om telkens weer 'kennelijk opzettelijk halve waarheden en onwaarheden, welke door een minder scrupuleus dagblad werden gelanceerd' recht te zetten.[78]

Op berichtgeving in kranten als *Het Parool* wilde het hoofdkwartier nog wel sterk afwijzend reageren, maar die in de communistische partijkrant De Waarheid werd als vijandige agitatie eenvoudig genegeerd.

Bestuur en justitie in Batavia volgden meestal de berichtgeving van Spoor. De minister werd zo gevoed met de uitleg van de legerleiding, en gesanctioneerd door de procureur-generaal en de bestuurlijke top. Als laatstgenoemden al twijfels hadden, werden ze meestal in de marge geventileerd. Critici in Indonesië zelf voelden zich niet gehoord. Ze schreven naar politici en naar media, spraken ze indien mogelijk aan en vertelden wat ze hadden gezien of gehoord. Zo stonden er in 1948 en 1949 steeds meer klokkenluiders op en die werden zowel in Batavia als in Nederland verdacht gemaakt. Spoor noemde de al hiervoor genoemde gouvernementsarts Van den Burg in een bericht aan minister Sassen een politiek dubieus figuur die propaganda voor de Republiek maakte. Zijn beschuldigingen getuigden van een 'minder welwillende bedoeling', of zelfs van 'perfiditeit'.[79]

Andere klokkenluiders die verdacht werden gemaakt om hun boodschap te ontkrachten, waren reserveofficier J.J. (Ko) Zweeres en de predikanten Jan Buskes en H.A.C. Hildering. Ds. Buskes vergeleek 'Spoor's afgebrande dessa's' met de verwoesting van Putten door de Duitse bezetters in 1944.[80] De zendingspredikant ds. Hildering klaagde de moordpartij in Peniwen aan bij de plaatselijke commandant en toen daar niets mee gebeurde, speelde hij het verhaal door aan het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk, dat het publiek maakte.[81] Zweeres schreef uit Semarang aan een vriend in Nederland over mishandelingen en executies zonder proces, gepleegd door Nederlandse troepen nabij Yogya.[82] Generaal Spoor en procureur-generaal Felderhof bedreigden Zweeres en Hildering met strafvervolging en minister van Oorlog Wim Schokking liet de PG een onderzoek naar Buskes' preken instellen, maar het kwam niet tot vervolging.[83] Vanuit het kabinet werd bij de Nederlands-Hervormde Synode geklaagd over beide predikanten.[84] Ook tegen Zweeres volgde geen strafzaak, maar Spoor en het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen lieten wel een antecedentenonderzoek in zijn privéomgeving uitvoeren om hem in diskrediet te kunnen brengen.[85] Op voorspraak van Drees werd hij wegens een zenuwinzinking naar Nederland teruggestuurd.[86]

In de nasleep van de tweede 'politonele actie' intensiveerde de strijd en nam het aantal gesneuvelden aan beide kanten toe. Er kwamen ook steeds meer berichten binnen over wangedrag van de eigen troepen. In politiek Den Haag waren het nog steeds alleen de communisten en enkele kriti-

sche socialisten die dit aan de kaak stelden. Deze oppositie was verdeeld en krachteloos, maar liet wel de roep om een onafhankelijk onderzoek klinken. Met name bij Goedhart trad de frustratie over het informatiemanagement steeds duidelijker aan het licht. In februari 1949 las hij in navolging van zijn communistische collega's in de Kamer voor uit soldatenbrieven die vertelden over het doodschieten van honderd gevangen tegenstanders. In een motie vroeg hij om het instellen van 'een volmaakt onafhankelijk on-

Besprekingen tussen Indonesische en Nederlandse militaire delegaties over de vaststelling van de demarcatielijn. Surabaya, 28 november 1946. V.l.n.r. generaal Sungkono (commandant 6e divisie TRI), Gadjo Atmosontoso (hoofd voorlichtingsdienst), luitenant-generaal Urip Sumohardjo (chef-staf TRI) en Amir Sjarifuddin (minister van defensie) en generaal-majoor der mariniers M.R. de Bruyne (territoriaal commandant Oost-Java). Bron: Hugo Wilmar, NIMH.

derzoek' door een vanuit Nederland te sturen commissie.[87] Sassens opvolger minister Van Maarseveen ging in het Kamerdebat niet in op de schokkende feiten die de CPN aandroeg en vroeg Goedhart om niet het onmogelijke van de regering te vragen. Hij benadrukte het standpunt van zijn voorgangers, ingegeven door Spoor, dat het geen zin had ongespecificeerde klachten te onderzoeken. Goedhart liet zich overtuigen de motie in te trekken, maar bleef in de loop van het jaar steeds hameren op de noodzaak van een onafhankelijk onderzoek.

Van Maarseveen bleef een uitweg zoeken en boog het idee van Goedhart om naar een voor hem minder riskante oplossing. In overleg met de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Lovink, de legercommandant en de procureur-generaal in Batavia besloot de minister de juristen C. van Rij, W.L.J. Stam en F.A. Groeninx van Zoelen naar Batavia te zenden om het overbelaste Openbaar Ministerie daar te ondersteunen. Ze vertrokken na veel gedoe eind oktober.[88] Batavia zag niets in een door Goedhart bepleit 'niet-justitieel' onderzoek omdat het politiek geïnspireerd zou zijn. Van Maarseveen kon zijn besluit doorvoeren omdat Goedhart als onafhankelijk opererend partijgenoot niet goed lag bij de leiding van de PvdA, die medeverantwoordelijk was voor het regeringsbeleid. Partijvoorzitter Koos Vorrink en fractieleider Marinus Van der Goes van Naters steunden Goedhart vanuit het perspectief van coalitiepolitiek halfhartig en probeerden hem te ontmoedigen zodra hij dieper wilde graven. Minister-president Drees liet zich wel informeren over wreedheden maar bood Van Maarseveen als verantwoordelijke minister alle ruimte om de zaak naar eigen inzicht af te handelen.

In het kabinet richtten de socialistische ministers hun aandacht op het toewerken naar een vergelijk met de Republiek over de staatkundige toekomst van Indonesië. Van Maarseveen gebruikte tegen Goedhart en Van der Goes het argument dat publiciteit over Nederlandse gruwelen de sfeer op de Ronde Tafel Conferentie ernstig kon verzieken.[89] Hij benaderde fractieleider Van der Goes om te voorkomen dat Goedhart een interpellatie zou houden. Dat werkte. Tegen Goedhart hield hij vol dat er aan Nederlandse kant hooguit sprake was van incidentele excessen. Die zouden te wijten zijn aan de wrede interactie tussen Indonesische KNIL-militairen en Republikeinse strijders, die een 'Aziatische mentaliteit' deelden.[90] Goedhart werd als kritisch vragensteller in eigen kring doeltreffend geïsoleerd. Zijn partijgenoten hoopten dat de naderende soevereiniteitsoverdracht een definitief einde aan het geweld zou maken; ze wilden vooruitkijken. De andere partijen, uitgezonderd de CPN, bleven de troepen door dik en dun steunen en weigerden

zelfs de discussie over de aard van het geweld aan te gaan. Daar stopte de parlementaire verantwoording.

Bevindingen

We hebben in de voorgaande bladzijden de weg van het geweld gevolgd van de dorpen en velden in Indonesië tot de burelen in Den Haag. Het ging ons daarbij om twee dingen: de wijze waarop informatie over geweld werd verspreid, tegengehouden en gemanipuleerd, en de taal waarin dat gebeurde. Uitgangspunt was dat het toegepaste geweld niet slechts het gevolg was van beslissingen 'in het veld', maar alleen begrepen kan worden in de context van beeldvorming, taalgebruik en politieke verantwoording.

De Nederlandse tolerantie jegens het grootschalige en grove geweld in de oorlog had verschillende oorzaken. In de eerste plaats is de achterliggende koloniale mentaliteit van Nederlandse verantwoordelijken bepalend geweest. Het Nederlandse geweld in de revolutietijd was het resultaat van diep ingesleten patronen en denkwijzen die onder de langdurige koloniale bezetting waren ontstaan.[91] Het conflict tussen de Indonesische nationalisten en Nederland kan daarom gezien worden als een botsing van wereldbeelden. Het ene werd bepaald door koloniale legitimiteit waarin de Indonesiër slechts een beperkt recht van spreken had en het andere bestond uit een wereld van verzet en de wil het eigen lot te bepalen, waarin niet alleen het recht van Nederland op rekolonisatie werd aangevochten maar ook zijn ambitie om de route naar onafhankelijkheid te bepalen.

Ten tweede lieten Nederlandse militairen en bestuurders in Indonesië én Nederland zich leiden door de koloniale impulsen van vooroordeel, bevoogding en beheersing. Politici en hun achterbannen in Nederland namen door de geografische en mentale afstand tot het geweld in Indonesië nauwelijks verantwoordelijkheid voor het brede scala aan toegepast geweld. We noemden dit 'koloniale dissociatie'. Dit begrip geeft aan dat politiek verantwoordelijken in Nederland door de geografische en morele afstand afwijkende maatstaven voor de koloniën en koloniale onderdanen konden hanteren. Daar kwam bij dat in het koloniale Indonesië controlemechanismen afwezig waren. De oorlog werd gevoerd onder autoritaire gezagsverhoudingen waarbij de burgerbevolking nauwelijks toegang tot het recht had. Het civiele bestuur, op veel plaatsen functionerend onder de Staat van Oorlog en Beleg, steunde op het leger en was goeddeels solidair of in ieder geval volgend. Nederlandse politici en bestuurders beweerden wel op te komen voor de 'goedwillende' Indonesiërs, maar er was in het door Nederland beheerste gebied

geen sprake van een civil society en vrije meningsvorming die een controlerende en corrigerende functie konden vervullen. Een politiek van 'goede bedoelingen' draaide uit op 'vuile' ordehandhaving in het veld. Het vijandbeeld werd bepaald door racistische en criminaliserende beelden en taal.

In de derde plaats had de aard van de oorlog een grote invloed op de verslaglegging, en daarmee op de kennis over het toegepaste geweld. Het geweldsniveau in deze bloedige en uitputtende oorlog kwam voort uit het Nederlandse doel om gebied en bevolking te beheersen. Dit betekende patrouillegang door uitgestrekt gebied, hardhandige verhoren en executies van tegenstanders, represailles en contraguerrilla. Heel veel geweld vond plaats tijdens patrouillering en zuiveringsoperaties. De lange en vaak onderbroken verantwoordingslijnen maakten het mogelijk en noodzakelijk om op het laagste operationele niveau autonoom te handelen. Het was veelal aan de commandanten te velde om grensoverschrijdend gedrag te beoordelen. In de verslaggeving bleef de aard van het zelf toegepaste geweld vaak verborgen, terwijl dat van de tegenstander juist werd uitgelicht. Als er in voorkomende gevallen van bovenaf om onderzoek werd gevraagd, konden wreedheden als individuele excessen worden voorgesteld.

In de vierde plaats laat het onderzoek naar het discursieve aspect van het informatiemanagement zien hoe 'Den Haag' bewust en onbewust de terminologie en denkwijzen van militairen heeft geïnternaliseerd. De vele schijven waarover de informatievoorziening liep en de lengte van de verantwoordingslijnen maakten het in Nederland mogelijk het extreem harde geweld aan te merken als een instrument voor gezagsherstel zonder de consequenties onder ogen te zien. De officiële communicatie tussen Den Haag en Batavia liep tussen landvoogd en minister; ze was geformaliseerd en gejuridiseerd in bestuurlijke termen die het zicht op wat er 'op de grond' gebeurde grotendeels verhulden. In iedere stap van rapportage naar 'hogerhand' lag ook de mogelijkheid om informatie te manipuleren en zo voor te stellen dat het in het dominante denken van gezagsherstel paste en het primaat van de oorlogvoering erkende. Daarnaast vond de beeldvorming van de vijand een vruchtbare bodem in de lange koloniale traditie waarin koloniale onderdanen en tegenstanders op raciale en culturele basis buiten de morele orde werden geplaatst. In deze zienswijze was de Republiek niet in staat een stabiel bestuur op te zetten en kon het antikoloniale verzet als crimineel worden gebrandmerkt. Het vijandbeeld maakte in de koloniale traditie onderscheid tussen 'goedwillenden' en 'extremisten', waardoor een harde aanpak werd gelegitimeerd.

Ten vijfde is duidelijk geworden dat het primaat van de informatievoorziening, dus ook als het om onderzoek naar extreem geweld ging, bij het leger lag. Spoor en zijn staf bepaalden grotendeels het speelveld van de voorlichting. Batavia informeerde de verantwoordelijke minister pas over specifieke kwesties als Den Haag vragen stelde. De stroom van periodieke rapportages riep in Den Haag niet zozeer kritische vragen op, maar bevestigde veeleer wat men meende te weten: dat de tegenstander agressief en nietsontziend te werk ging. De verantwoordelijke politici en ambtenaren ageerden op basis van hun formele informatiepositie, gevoed door Batavia. Voor de verwerking van informele berichten was nauwelijks plaats – deze werden als lastig en schadelijk ervaren. Verontrusting werd vooral opgewekt door berichten uit parallelle en informele kanalen. Als Den Haag dan toch om inlichtingen of onderzoek vroeg, was het voor de legerleiding onder dekking van het bestuur niet moeilijk mechanismen in werking te zetten om beschuldigingen in twijfel te trekken, een geruststellend interpretatief kader te formuleren, of eventueel dreigende schandalen te dempen. Klokkenluiders werden verdacht gemaakt, geïntimideerd, op zwarte lijsten geplaatst, met strafrechtelijke vervolging bedreigd en buitengesloten.

Ten slotte is het opvallend dat het Nederlandse geweld door Indonesische autoriteiten niet in volle breedte werd uitgemeten en geëxploiteerd. Juridische kwalificaties van Nederlandse gewelddaden speelden aan Republikeinse kant een veel minder dominante rol in de communicatie over het Nederlandse optreden. De betrokkenheid van Republikeinse troepen bij moorddadig geweld jegens burgers en lokale bestuurders maakte de exploitatie van het geweldsargument tegen de Nederlandse troepen niet opportuun.[92] Doorgaans domineerde aan Indonesische kant de politieke strategie en lag de nadruk bij het bespelen van de internationale gremia, meer dan het zoeken van recht voor de slachtoffers. Ook was er aan Republikeinse kant een gebrek aan goed gestructureerde informatielijnen, waardoor veel gebeurtenissen 'lokaal' bleven en berichten vervormd doorkwamen. Notoire gevallen zoals de massale executies op Sulawesi en in Rawagede (Karawang) werden wel propagandistisch uitgebuit, maar veel andere gevallen van grootschalig geweld tegen burgers bleven onvermeld. Nederlandse autoriteiten beklaagden zich vaak over de Republikeinse 'verzinsels', en hebben zich er niet door laten bewegen het eigen optreden te onderzoeken – behalve wanneer de Verenigde Naties of hun commissieleden zich erom gingen bekommeren.

Was er nu sprake van een doofpot of niet? Die vraag is slechts genuanceerd te beantwoorden, al was het maar omdat het begrip 'doofpot' niet erg precies is. De zaken die hiervoor zijn besproken laten alle zien hoe cruciaal het proces van informatiemanagement geweest is om te voorkomen dat belastende feiten in hun volle omvang en implicaties bekend zouden worden en tot zware politieke moeilijkheden zouden leiden. Het hele proces weerspiegelde in menig opzicht de politieke en bestuurlijke cultuur in Nederland en de kolonie. Het berustte op een combinatie van koloniale vooringenomenheid en morele uitsluiting, een moedwillig wegkijken en opzettelijke manipulatie. Vaststaat dat politiek en bestuurlijk verantwoordelijke figuren aan Nederlandse kant op alle niveaus hebben gezwegen, en de geweldspraktijk in het veld moedwillig hebben verhuld of van beter 'bruikbare' interpretaties voorzien. Civiele en juridische ambtenaren hebben op gezette tijden kanttekeningen geplaatst bij gewelddadig militair optreden. Zelden hebben zij echter het primaat van het leger kunnen en willen aanvechten en zelden heeft kritiek uit de civiele organisatie tot disciplinaire of strafrechtelijke

Begraafplaats Somenggalan in Argomulyo, Sedayu, Yogyakarta. Hier liggen 202 militaire en civiele slachtoffers van het Nederlandse geweld in Sedayu tijdens en na de Operatie Kraai (1948-1949). Foto Remco Raben.

maatregelen geleid. Als er in afzonderlijke gevallen al blijk werd gegeven van verontrusting, had dit waarschijnlijk weinig invloed op het gedrag van de troepen. De meeste verontwaardiging kwam weken of maanden na het gebeurde en onderzoek liet doorgaans nog langer op zich wachten. Tot corrigerende maatregelen kwam het nauwelijks.

Deze situatie weerspiegelt een koloniaal bestuur onder druk van massaal verzet. De legitimiteit van het eigen optreden werd onderbouwd door het beroep op de noodzaak orde te herstellen en het 'land op te bouwen'. Dit werd door elke Nederlandse ambtenaar onderschreven. De betrokkenen rapporteerden, uit eigen beweging of desgevraagd, zoals het ook indertijd betaamde in een goed georganiseerde staatsstructuur. Ambtenaren, bestuurders en militairen konden tegelijkertijd veel mogelijkheden aangrijpen om onaangename feiten te ontkennen en te bagatelliseren door onderzoeken te beïnvloeden en te manipuleren, door rapportages te traineren en in lades te schuiven en 'slecht nieuws' en zijn boodschappers in diskrediet te brengen. De procedures van informatievoorziening en verantwoording waren in principe bedoeld voor controle en verantwoording. In de praktijk werden ze juist gebruikt om het tegendeel te bewerkstelligen: verhulling en niet ingrijpen.

Deze gang van zaken heeft ongetwijfeld bij veel Nederlanders, en zelfs bij militairen te velde, de indruk gewekt dat het wel meeviel. Toch heeft dit onderzoek duidelijk gemaakt dat op alle niveaus vroeg of laat kennis aanwezig is geweest over de extreme gewelddadigheden van Nederlandse (en Indonesische) troepen. Slechts in uitzonderlijke gevallen heeft dit tot actie geleid om het geweld in te perken of daders strafrechtelijk te vervolgen. Om twee redenen was die urgentie afwezig. In de eerste plaats stond voor de beleidmakers voorop dat de strijd moest worden gewonnen. Daarom vonden ze niet-vervolgen op grond van het opportuniteitsbeginsel al snel te rechtvaardigen. In die overweging speelde ook mee dat vervolgen afbreuk zou kunnen doen aan het moreel van de troepen. Kortom, het doel heiligde de middelen, ook al wilde men die middelen niet kennen. Ten tweede zorgde de 'koloniale dissociatie' ervoor dat politici in Nederland de ontwikkelingen vanuit de veilige verte volgden en accepteerden dat de strijdkrachten zich slechts aan marginale controle lieten binden. De politieke strijd in Nederland draaide in de allereerste plaats om de staatkundige vormgeving van de toekomstige verhoudingen tussen Nederland en Indonesië en het veiligstellen van de Nederlandse belangen. In dit licht werden ook de 'politionele acties' gelegitimeerd. Rabiate tegenstanders

bleven tot het eind hopen dat de Republiek Indonesië militair kon worden overwonnen. Meer gematigden hoopten dat een onderhandelde vrede een eind zou maken aan alle vormen van extreem geweld. Zij waren bang dat het aankaarten van daden van extreem geweld – door welke partij ook gepleegd – de toch al fragiele vredesonderhandelingen zouden verstoren. Voor hen stond de noodzaak het oorlogsgeweld te beëindigen voorop. In deze context ging de verontrusting over het grootschalig en extreem geweld vrijwel ten onder. De consequenties ervan voor de zwaar getroffen bevolking van Indonesië waren niet alleen de verantwoordelijkheid van het leger, maar ook van alle politiek verantwoordelijken.

7.

Zwijgen als strategie

Internationale visies op de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

Jeroen Kemperman (met medewerking van Tom van den Berge en Emma Keizer)[1]

'Het lot van Indonesië [is], meer nog dan dat van welk ander land ook, afhankelijk van de internationale toestand en ontwikkelingsgang,' schreef Sutan Sjahrir in zijn in 1946 verschenen brochure *Onze Strijd*.[2] Diplomatie is omschreven als een stelsel van formele omgangsvormen bij onderhandelingen tussen regeringen, met het doel wederzijds bevredigende betrekkingen te bereiken, maar in de context van de strijd tussen Nederland en de Republiek Indonesië kan zij in bepaalde periodes tevens beschouwd worden als de voortzetting van de oorlog met andere middelen.[3]

Zo bezien wekt het geen verwondering dat in de jaren 1945-1949 perioden van intensieve militaire strijd om de beheersing van steden, dorpen en grondgebied werden afgewisseld met perioden van intensieve onderhandelingen om het resultaat van die gevechten te consolideren of terug te draai-

Bezoek van buitenlandse militaire waarnemers uit België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk aan de kampong Tajeman. Salatiga, september 1947. Bron: Th. van de Burgt, Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

en. De invloed van de internationale context op dit proces was aanzienlijk omdat ook andere naties dan Nederland en Indonesië belang hadden bij de uitkomst ervan. Dit gegeven werkte op de lange termijn in het voordeel van de Republiek Indonesië, die het conventionele militaire overwicht van Nederland onder meer trachtte te compenseren door middel van het genereren van internationale druk op Den Haag.

'Bij de pogingen het Indonesisch-Nederlandse conflict op te lossen heeft de Indonesische regering altijd vermeden die kwestie op te vatten als een zaak die alleen die twee landen aanging,' schreef Ide Anak Agung Gde Agung, een voormalige minister van Buitenlandse Zaken van Indonesië, in zijn boek over de internationale betrekkingen van zijn land in de periode 1945-1965. Hij constateerde dat die regering er uiteindelijk inderdaad in is geslaagd het conflict te internationaliseren, 'met dank aan de steun van bevriende naties als Australië en India'.[4] De toenemende internationale bemoeienis met de strijd in de Indonesische archipel leidde niet tot directe stopzetting van het geweld, maar zorgde er wel voor dat het verloop van het conflict mede beïnvloed werd door de inbreng van diplomaten uit onder meer Brussel, Canberra, Londen, New Delhi, New York, Parijs en Washington.

Gezien de sterke wisselwerking tussen diplomatie en de inzet van militaire middelen en de rol die buitenlandse spelers bij dat proces hadden (of wilden hebben), is het van belang de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en het geweld dat daarbij gebruikt is in deze internationale politieke context te beschouwen. Ten eerste is het relevant om het conflict door de ogen van toenmalige 'buitenstaanders' te bezien. Toonden zij begrip voor het Nederlandse of juist het Indonesische politieke en militaire beleid? Ten tweede probeerden buitenlandse mogendheden en internationale organisaties via actieve diplomatie invloed uit te oefenen op het Nederlandse en Indonesische gebruik van militair geweld.

In dit onderzoek kon niet de gehele internationale politieke context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog gedurende een periode van omstreeks vijf jaar worden behandeld. De nadruk is gelegd op de rol van drie van de belangrijkste internationale spelers: de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De bestudering van de visies van deze 'derde partijen' op het conflict biedt een breder perspectief op de posities van de strijdende partijen. Het gaat daarbij om de visie van die internationale spelers op zowel de houding van Nederland ten aanzien van de politieke en diplomatieke aspecten van het conflict, als op de wijze waarop door Nederland in Indonesië militaire middelen werden ingezet.

In Britse en Amerikaanse ogen was de oorlog tussen de Republiek Indonesië en Nederland geen strijd van goed en kwaad. De leidende vraag was niet zozeer wat de meest rechtvaardige oplossing voor het conflict was, als wel welke oplossing praktisch haalbaar was. Hoewel ze stelden dat hun houding ten aanzien van de oorlog werd gekenmerkt door relatieve neutraliteit, hadden de Britten en Amerikanen in Azië ook eigen nationale belangen te verdedigen. De vragen die hun beleidsmakers stelden waren: wat betekent dit conflict voor onze geopolitieke en economische rol in de wereld, en welke gevolgen kan het hebben voor onze binnenlandse positie, ten aanzien van het parlement, de oppositie en het electoraat? Het reduceren van de positie van landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk tot een 'pro-Nederlandse' of een 'pro-Republikeinse' opstelling is dan ook een simplificatie die geen recht doet aan een veel complexere realiteit.

Die complexiteit betekent niet dat er geen grote lijnen te ontwaren zijn in de internationale visies op een conflict dat jaren duurde en waarbij in de loop van de tijd vele actoren een belangrijke rol hebben gespeeld. Gedetailleerde reconstructies van de internationale diplomatieke verwikkelingen rondom de strijd in de archipel neigen ertoe de nadruk te leggen op elke mogelijke beleidswijziging die zich in de periode 1945-1949 heeft voorgedaan,[5] maar in dit hoofdstuk zal betoogd worden dat het beleid van de Britten, Amerikanen en Fransen ten aanzien van het conflict niet door breuklijnen, maar eerder door continuïteit werd gekenmerkt.

Een constante factor in het Britse en Amerikaanse beleid ten aanzien van de Indonesische kwestie was de afwijzende houding ten aanzien van de toepassing van grootschalig geweld door de conflictpartijen. Pogingen van deze partijen om het conflict met de wapenen te beslechten dienden zoveel mogelijk te worden ontmoedigd. Vooral de Nederlandse dreigementen om een impasse aan de onderhandelingstafel eventueel te doorbreken met de inzet van grootschalig geweld, zorgden in Washington en Londen vrijwel voortdurend voor ernstige bezorgdheid. Nederland werd weliswaar als de militair sterkste partij gezien, maar het leek uitgesloten dat het de ontketende krachten van het Indonesische nationalisme blijvend zou kunnen onderdrukken. Vanuit Brits en Amerikaans perspectief was het dan ook zaak bij met name de Nederlanders telkens aan te dringen op het belang van een vreedzame oplossing van het conflict, en erop te wijzen dat een vergelijk aan de onderhandelingstafel, hoe lastig misschien ook te bereiken, te verkiezen was boven het grootschalige gebruik van geweld.

Aan een omvangrijke oorlog in de archipel waren volgens Londen en Washington allerlei negatieve consequenties verbonden, niet alleen voor Indonesië en Nederland, die in humanitair en ook in economisch opzicht grote verliezen zouden lijden, maar ook voor de Amerikanen en Britten zelf. Vanuit een geopolitiek perspectief ging de enorme militaire inzet van Nederland overzee ten koste van zijn militaire slagkracht in West-Europa, waardoor de positie van het Westen in de context van de Koude Oorlog verzwakt werd. Daarnaast konden Londen en Washington internationaal kritiek verwachten dat ze Nederland niet in toom hadden gehouden, zouden door een oplaaiend conflict in Indonesië de relaties tussen de opkomende Aziatische naties (met name China en India) en het Westen kunnen vertroebelen, en zou de Sovjet-Unie van de onzekere situatie gebruik kunnen maken om haar invloed te vergroten. Bovendien was grootschalig geweld in Indonesië in economisch opzicht voor vrijwel iedereen nadelig. Niet slechts voor de Britse en Amerikaanse bedrijven die daar hun activiteiten weer wilden opstarten, maar voor grote delen van de wereld, omdat de producten en grondstoffen van de archipel belangrijk waren voor het economisch herstel van de door de Tweede Wereldoorlog getroffen landen. Indonesië moest dus zo snel mogelijk weer voor de wereldhandel worden opengesteld.

Diplomatie of strijd?

Tijdens de oorlog tegen Japan verdeelden de geallieerden het strijdtoneel in verschillende operatiegebieden. Vanaf medio augustus 1945 viel de Indonesische archipel onder de verantwoordelijkheid van de Britse strijdkrachten, die evenwel niet over voldoende middelen beschikten om na de plotselinge Japanse capitulatie alle militaire taken in Zuidoost-Azië direct te vervullen. De eerste Britse en Brits-Indische eenheden van enige omvang arriveerden dan ook pas in de tweede helft van september 1945. De Britten waren niet van plan de gehele Indonesische archipel militair te bezetten, maar beperkten zich tot de inname van een aantal *key areas* op Java en Sumatra, van waaruit de Nederlandse autoriteiten vervolgens hun gezag over de rest van het gebied zouden kunnen herstellen.

De Indonesische weerstand tegen de terugkeer van het Nederlandse gezag bleek echter veel groter dan de Britten en Nederlanders hadden gedacht. Eind september 1945 erkende de Britse Joint Planning Staff van het Chiefs of Staff Committee (CSC) dat de Republiek Indonesië van Sukarno en Hatta stevig geworteld was en bovendien over gewapende eenheden beschikte die het de Britten en Brits-Indische troepen naar verwachting flink lastig

konden maken. Het Britse opperbevel kwam tot de conclusie dat de aanvankelijke plannen te optimistisch waren geweest. Er waren te weinig geallieerde troepen op Java en Sumatra om een militaire beslissing af te dwingen. Bovendien werd in India hevig bezwaar gemaakt tegen de inzet van Indiase troepen tegen de Indonesische nationalisten. De enkele aanwezige Nederlandse eenheden schoten volgens de Britten kwalitatief te kort.

De militaire opties waren dus beperkt. Londen zat bovendien met een groot politiek dilemma. Zowel het gebruik van geweld om het Nederlandse koloniale gezag te herstellen, als een al te grote toegeeflijkheid tegenover de Indonesische nationalisten zou voor aanzienlijke problemen kunnen zorgen in de relatie van het Verenigd Koninkrijk met de nationalistische bewegingen in de eigen koloniale gebieden in Zuid- en Zuidoost-Azië. Een politieke overeenkomst tussen de Nederlanders en de Indonesische nationalisten leek de beste uitweg uit dit dilemma. De Nederlandse autoriteiten hadden echter grote aarzelingen om te onderhandelen met Sukarno en Hatta, die door hen als Japanse collaborateurs werden beschouwd. Aan de andere kant achtte de Republiek zichzelf een onafhankelijke en soevereine staat en wilden de nationalisten geen terugkeer van het Nederlandse gezag. Om de Britse missie in Indonesië op een zo goed mogelijke manier af te wikkelen, oefende Londen druk uit op zowel Nederland als de Republiek.

Dit was het begin van een patroon dat zich de volgende jaren steeds zou herhalen. Er was vrijwel altijd internationale druk nodig om de strijdende partijen aan de onderhandelingstafel te krijgen en vooral ook te houden; vervolgens was er veel externe bijsturing nodig om hen tot het sluiten van een akkoord te bewegen, waarna het nog maar de vraag was in hoeverre en hoe lang zo'n overeenkomst stand zou houden. De Nederlanders zaten met tegenzin met de revolutionairen van de eenzijdig uitgeroepen Republiek om de tafel. Veel liever zouden ze zaken hebben gedaan met, in hun ogen, meer 'respectabele' – dat wil zeggen, meer met Nederland verbonden – Indonesische gesprekspartners.

Pas op 15 november 1946 kwamen Nederlandse en Republikeinse onderhandelaars onder het toeziend oog van een Britse bemiddelaar in Linggarjati tot een overeenkomst op hoofdpunten. Het leek een veelbelovende ontwikkeling, die dan ook van harte werd toegejuicht door de Britten en Amerikanen, maar het akkoord liet nog veel cruciale kwesties onopgelost waar verder over onderhandeld zou moeten worden. Dat proces liep medio 1947 vast, waarna Nederland een groot offensief tegen de Republiek startte, 'Operatie Product', oftewel Agresi Militer Belanda 1. Die ontwikkeling was compleet

anders dan de Britten en Amerikanen voor ogen had gestaan, en dat terwijl zij in de maanden voorafgaand aan het Nederlandse offensief er met enige regelmaat bij Den Haag op hadden aangedrongen geen grootschalig geweld te gebruiken in een poging het conflict te beslechten.

De Britten hadden naar hun eigen idee zelfs zo vaak aan de bel getrokken dat de Britse ambassadeur in de Hofstad op 17 juni 1947 aan het Foreign Office rapporteerde dat de Nederlanders het opgeheven vingertje van Albion inmiddels wel zat waren. Londen had Den Haag al laten weten dat, indien in Indonesië op grote schaal gevechten zouden uitbreken, de Britse regering met het oog op de publieke opinie wel eens zou kunnen besluiten niet langer militair materieel en trainingsfaciliteiten aan de Nederlandse troepen ter beschikking te stellen. Eén dag voor de start van Operatie Product memoreerde het hoofd van het Office of Far Eastern Affairs van het State Department dat de Amerikanen hun negatieve standpunt ten aanzien van Nederlands militair ingrijpen reeds meerdere malen duidelijk aan Den Haag kenbaar hadden gemaakt. Aan de andere kant werd het in Britse kringen niet onwaarschijnlijk geacht dat de Nederlanders de relatief terughoudende opstelling van de Verenigde Staten in het Indonesische dossier als een aanmoediging voor het gebruik van geweld hadden opgevat. Met name de Amerikaanse consul-generaal in Batavia/Jakarta, die er pro-Nederlandse opvattingen op na hield, lijkt daarbij een rol te hebben gespeeld. Dat sommige Amerikaanse diplomaten in hun persoonlijke opvattingen misschien meer naar de Nederlandse zienswijze neigden, doet echter niets af aan de algemene lijn van Washington dat het conflict op vreedzame wijze moest worden opgelost.[6]

Begin juni 1947 formuleerde de Division of Southeast Asian Affairs (SEA) van het State Department het voornaamste doel van de Amerikaanse politiek als volgt: 'a non-totalitarian Indonesia friendly to the West'. Om dat te bereiken waren er drie beleidslijnen:

1. Het bevorderen van een vreedzame en rechtvaardige uitvoering van de overeenkomst van Linggarjati die tot een vrijwillige associatie tussen Nederland en Indonesië zou moeten leiden.
2. Het faciliteren van de wederopbouw van de archipel en de hervatting van de buitenlandse handel en investeringen op een non-discriminatoire wijze.
3. Het voorkomen van de verspreiding van het communisme, het fascisme, of andere totalitaire regimes in het gebied door middel van de onder de punten 1 en 2 gesuggereerde politieke en economische maatregelen, en

van het via culturele middelen bevorderen van vriendschappelijke betrekkingen met de Verenigde Staten.

Nadrukkelijk werd daarbij vermeld dat uitsluitend met economische hulp van buiten geen politieke stabiliteit in de archipel bereikt kon worden: 'The chief determinant of political stability is the achievement of Dutch-Indonesian political accord.'[7]

Indien Nederland noch de Republiek bereid was om tot een compromis te komen, diende druk op de partijen te worden uitgeoefend, soms op de ene partij, dan weer op de andere partij, of ook wel op beide partijen tegelijkertijd. Londen en Washington deden dat niet uit sympathie met deze of gene strijdende partij; voor de Britten en de Amerikanen was het vooral een kwestie van eigenbelang dat het conflict zo snel mogelijk op een bevredigende wijze zou worden beëindigd. 'We are pursuing our own interests and policies,' schreef een hoge functionaris van het State Department kort na het uitbreken van de tweede Nederlandse militaire actie: 'Today [the] pursuit of our policy may make us critical of Dutch; tomorrow [the] pursuit of [the] same policy in different circumstances may make us equally critical of Indonesians.'[8]

Er waren echter grenzen aan de druk die de Britten en Amerikanen op de strijdende partijen konden uitoefenen. Nederland was een belangrijke Europese medestander die zij niet van zich wilden vervreemden. Bepaalde waarschuwingen werden daarom met zulke voorzichtigheid verwoord, dat Nederlandse vertegenwoordigers zich gemakkelijk konden vastklampen aan de gedachte dat het met de internationale kritiek wel meeviel. Zoals minister van Overzeese Gebiedsdelen J.A. Jonkman het in juli 1947 verwoordde: 'Wat Amerika en Engeland betreft, wij hebben altijd de indruk, dat de regeringen in Washington en Londen ons standpunt volkomen begrijpen, al stellen zij zich ietwat voorzichtig op met het oog op hun binnenlandse politiek.'[9]

De internationale gemeenschap kon er nooit zeker van zijn dat de uitgeoefende druk het gewenste effect zou hebben. Het Nederlandse beleid werd immers niet uitsluitend bepaald door een zorgvuldige afweging van politieke en economische argumenten, maar ook door emoties en gevoelens. 'There is a psychological factor which is an imponderable in the situation, growing out of three centuries of Dutch relations with the Indies,' stelde een Azië-specialist van het State Department in december 1947 in een intern memo.[10] Dat maakte de Nederlandse opstelling onberekenbaar.

Veiligheidsraad

Het eerste grote Nederlandse militaire offensief in juli 1947 vormde voor de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, een op dat moment nog jong orgaan dat in oktober 1945 van start was gegaan, aanleiding zich over de strijd op Java en Sumatra te buigen. De resoluties die de Raad uitvaardigde, kwamen doorgaans tot stand na stevige confrontaties tussen de verschillende leden. Vooral de vijf permanente leden – China, Frankrijk, de Sovjet-Unie, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten – legden daarbij dankzij hun vetorecht veel gewicht in de schaal, hoewel dat niet wil zeggen dat één enkel permanent lid de resultaten van de beraadslagingen en de stemmingen volledig kon controleren. Washington en Londen vreesden dat politiek en ideologisch geïnspireerde debatten in de Veiligheidsraad over het conflict tussen Nederland en de Republiek het bereiken van een vreedzame oplossing alleen maar verder zouden compliceren, maar beseften dat het onmogelijk zou zijn om het Oostblok en landen als India en Australië ervan te weerhouden de kwestie Indonesië in de Raad aan de orde te stellen. De Amerikanen, die tevens bezorgd waren over het prestige van de Veiligheidsraad, kozen daarom voor een proactieve opstelling, waarmee ze hoopten de Sovjet-Unie de wind uit de zeilen te nemen.

Nederland wilde het liefst elke buitenlandse betrokkenheid bij het conflict afhouden. Zolang er Britse en Brits-Indische troepen op Java en Sumatra aanwezig waren, was het in de praktijk uiteraard onmogelijk geweest de Britten op afstand te houden, maar toen die troepen eind 1946 vertrokken brak er een periode aan waarin Nederland en de Republiek zonder de matigende aanwezigheid van een derde partij direct tegenover elkaar stonden. Indien de buitenlandse druk werd opgevoerd was Den Haag hooguit bereid om de goede diensten van een bevriende natie te accepteren. Tegenover deze terughoudendheid van Nederland stond een beleid van de Republiek Indonesië dat er juist op gericht was het conflict te internationaliseren, bij voorkeur via de Verenigde Naties. Haar pogingen om nog tijdens de onafhankelijkheidsstrijd internationale erkenning als een soevereine staat te verkrijgen hadden echter maar zeer beperkt succes.

Het Nederlandse standpunt was helder: het conflict betrof een interne kwestie waar de Verenigde Naties zich niet mee hadden te bemoeien. Om te bepalen in hoeverre dit standpunt juist was, diende de Veiligheidsraad zich over twee belangrijke vraagstukken te buigen die nauw met elkaar verbonden waren, namelijk de internationale status van de Republiek Indonesië, en de kwestie of het bij de strijd tussen Nederland en de Republiek om een

intern of een internationaal conflict ging. De leden van de Veiligheidsraad werden het over deze kwesties niet eens, maar in de praktijk bleek dit geen belemmering te vormen om ten aanzien van de Indonesische kwestie een aantal belangrijke besluiten te nemen.

In reactie op Operatie Product nam de Raad op 1 augustus 1947 voor het eerst in zijn geschiedenis een resolutie aan waarin de strijdende partijen, in casu Nederland en de Republiek, werden opgeroepen de vijandelijkheden te staken en hun conflict op vreedzame wijze op te lossen. Op 12 augustus stemde de Raad in met de toelating van een vertegenwoordiger van de Republiek Indonesië bij alle volgende debatten over de Indonesische kwestie, op 25 augustus gevolgd door een resolutie waarmee een Consulaire Commissie in het leven werd geroepen die op de naleving van het staakt-het-vuren zou moeten toezien. Deze commissie bestond uit zes consuls-generaal, die in Batavia/Jakarta hun standplaats hadden en die ieder een land met een zetel in de Veiligheidsraad vertegenwoordigde, te weten de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Australië, België en China. De Sovjet-Unie, die in Indonesië niet over een officiële diplomatieke afvaardiging beschikte, viel buiten de boot.

Ten slotte werd door de Veiligheidsraad een internationale VN-commissie in het leven geroepen die op Sumatra, Java en Madura tussen de strijdende partijen zou gaan bemiddelen: de Committee of Good Offices on the Indonesian Question, oftewel de Commissie van Goede Diensten (CGD), begin 1949 omgedoopt in United Nations Commission for Indonesia (UNCI). Deze commissie bestond uit vertegenwoordigers van drie leden van de Raad: Nederland koos België, de Republiek selecteerde Australië, de derde vertegenwoordiger die een middenpositie zou moeten innemen werd een Amerikaan.

Uit deze maatregelen blijkt dat de meeste leden van de Veiligheidsraad in antwoord op de eerste Nederlandse 'Politionele Actie' heikele vraagstukken over de bevoegdheden van de Raad en de internationale status van de Republiek wensten te omzeilen. Zij namen een pragmatische houding aan om toch enige internationale bemoeienis met het conflict mogelijk te maken. Dit impliceerde nog geen volkenrechtelijke, maar wel een de-facto-erkenning van de Republiek Indonesië. De beraadslagingen in en de resoluties van de Raad vanaf augustus 1947 laten zien dat een meerderheid van de leden de Nederlandse visie dat het een intern conflict van beperkte reikwijdte betrof niet deelde, maar de conclusie trok dat de strijd in de archipel dusdanige implicaties voor de internationale vrede en veiligheid had dat de VN zich als een

neutrale bemiddelaar met het conflict diende te gaan bemoeien. Dat deed de Veiligheidsraad door middel van de Commissie van Goede Diensten.[11]

Een vierkantsverhouding[12]

Aangezien in de Indonesische archipel en in Indochina vergelijkbare conflicten gaande waren, ligt het in de rede te veronderstellen dat enerzijds de twee jonge Republieken Indonesië en Vietnam en anderzijds Nederland en Frankrijk steun bij elkaar zochten.

De connecties tussen Indonesië en Vietnam hebben echter nauwelijks impact gehad op het verloop van de oorlog in Indonesië. Een gezamenlijke verklaring die de Vietnamese leider Ho Chi Minh in november 1945 aan Sukarno voorlegde, is bijvoorbeeld nooit door een vertegenwoordiger van de Republiek ondertekend. Premier en minister van Buitenlandse Zaken Sutan Sjahrir was van mening dat een openlijke alliantie met het communistische Vietnam de internationale positie van Indonesië niet ten goede zou komen. Er was geen sprake van een structurele samenwerking tussen beide landen. Een zeldzaam gezamenlijk optreden van Indonesië en Vietnam speelde zich af op de Asian Relations Conference, die in maart-april 1947 op initiatief van de Indiase leider Nehru in New Delhi werd gehouden.

Op die bijeenkomst van vertegenwoordigers van Aziatische onafhankelijkheidsbewegingen presenteerden de Indonesische en Vietnamese afgevaardigden een vijfpuntenprogramma ter bestrijding van het kolonialisme. Toezeggingen voor concrete materiële hulp van de overige deelnemers bleven vervolgens echter uit; Indonesië en Vietnam dienden zich tevreden te stellen met morele steun. Tot verdere internationale samenwerking van die twee landen kwam het vervolgens evenmin. Dat de Republiek Indonesië structurele samenwerking met het communistische Vietnam heeft afgehouden, lijkt op de lange termijn gunstig te hebben uitgepakt voor haar pogingen om internationale steun van de niet-communistische wereld te verwerven. Op het toneel van de internationale diplomatie was zij beter af zonder Vietnam aan haar zijde.

De Frans-Nederlandse connecties in de periode 1945-1949 lijken daarentegen veel inniger te zijn geweest. Het akkoord van 1946 tussen Ho Chi Minh en de Fransen ter oprichting van een *Fédération indochinoise* van Vietnam, Laos en Cambodja, die op haar beurt zou worden opgenomen in een *Union française*, leverde Van Mook de inspiratie voor zijn plannen voor de instelling van een Verenigde Staten van Indonesië en een Nederlands-Indonesische Unie. Dat de twee Europese koloniale mogendheden zich kort na

de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië in politiek en militair opzicht in een vergelijkbare positie bevonden, bracht ze ook in de internationale arena nader tot elkaar, met name in VN-verband. Deze parallelle internationale belangen hebben beslist invloed gehad op het verloop en de uitkomst van het Nederlands-Indonesische conflict, hoewel die invloed uiteindelijk lang niet zo groot is geweest als Den Haag had gehoopt. Daar Frankrijk als permanent lid van de Veiligheidsraad over het vetorecht beschikte, kon het in het uiterste geval alle tegen Nederland gerichte acties van dit gremium blokkeren.

Hoewel dit uiteindelijk slechts in één geval daadwerkelijk is gebeurd – naar aanleiding van een voorstel van de Sovjet-Unie een brede commissie van toezicht te vormen waarin alle elf leden van de Veiligheidsraad vertegenwoordigd zouden moeten zijn –, was een mogelijke Franse blokkade van al te verregaande maatregelen van de Veiligheidsraad iets waarmee de overige leden steevast rekening moesten houden. Parijs spande zich in om de internationale inmenging in het Nederlands-Indonesische conflict beperkt te houden, maar daarbij was het Franse eigenbelang wel steeds leidend. Enerzijds vormde de bemoeienis van de Veiligheidsraad met koloniale conflicten als dat in Indonesië voor Frankrijk een potentiële bedreiging van de eigen positie in Vietnam, anderzijds kon een al te pro-Nederlandse opstelling tot internationale repercussies leiden – met name bij de opkomende Aziatische naties – die eveneens nadelig konden uitpakken voor de Franse positie in de wereld.

In januari 1949 organiseerde Nehru naar aanleiding van de situatie in Indonesië, waar Nederland voor de tweede maal een groot militair offensief tegen de Republiek had ingezet en daarbij de belangrijkste nationalistische leiders gevangen had genomen, opnieuw een conferentie in New Delhi. Ditmaal namen meer dan vijftien landen deel die bij elkaar ruim de helft van de wereldbevolking vertegenwoordigden. Zij stuurden een resolutie naar de Veiligheidsraad waarin onder meer de terugtrekking van de Nederlandse troepen naar posities van voor het tweede offensief en een soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië op 1 januari 1950 werden geëist.

Amerikaanse diplomaten gebruikten dit eisenpakket om druk uit te oefenen op hun Franse tegenhangers. Washington was aan het lobbyen voor een nieuwe resolutie in de Veiligheidsraad die de CGD/UNCI slagvaardiger zou moeten maken. De Franse regering had met een veto gedreigd indien die resolutie haar te ver zou gaan. Het State Department begreep maar al te goed dat het Parijs niet primair om het steunen van Nederland te doen was, maar om het beschermen van de eigen belangen in Indochina. 'I know only too well that the Dutch have been stupid,' verklaarde de Franse minister van

Buitenlandse Zaken aan de Amerikaanse ambassadeur in Parijs, 'but facing facts and having in mind our situation in Indochina I hope your people will not be too severe with them.' Door de conferentie in New Delhi besefte de Franse regering wel dat zij zich het ongenoegen van de Aziatische naties op de hals zou halen indien zij van haar vetorecht gebruik zou maken.[13]

Op 28 januari aanvaardde de Veiligheidsraad een door China, Cuba, Noorwegen en de Verenigde Staten ingediende resolutie. Daarin werd aangedrongen op de terugkeer van de Republikeinse regering naar Yogyakarta, de instelling van een federale interim-regering op uiterlijk 15 maart 1949 en een soevereiniteitsoverdracht van Nederland aan de VSI die 'zo vroeg mogelijk', maar in ieder geval uiterlijk op 1 juli 1950 zou moeten plaatsvinden. De resolutie legde aan Den Haag geen sancties op, maar beperkte de kaders waarbinnen Nederland zelf vorm kon geven aan het verdere proces van staatsvorming in de Indonesische archipel. In een uitgebreid schema legde de Veiligheidsraad vast hoe Nederland stap voor stap de soevereiniteit aan de Verenigde Staten van Indonesië zou moeten overdragen.

Al met al kan worden geconcludeerd dat Frankrijk het Nederlandse standpunt in de Veiligheidsraad door de jaren heen zoveel mogelijk heeft gesteund, maar dat het niet in het belang van Parijs was om in de Raad telkens de rol van anti-Indonesische dwarsligger te spelen. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Fransen bepaalde vormen van ingrijpen van de Veiligheidsraad in het Nederlands-Indonesisch conflict hebben gedoogd. Zo wierp de Franse vertegenwoordiger in de Raad, door zich van stemming te onthouden, geen blokkade op tegen de resolutie van 28 januari 1949, terwijl hij al eerder, in augustus 1947, voor de instelling van de Consulaire Commissie en van de Commissie van Goede Diensten had gestemd. Ook in de Franse buitenlandse politiek gold het adagium 'Les états n'ont pas d'amis, ils n'ont que des intérêts' (Staten hebben geen vrienden, ze hebben slechts belangen).[14]

Britse en Amerikaanse wapenembargo's[15]

De strijdende partijen in de Indonesische archipel hadden groot belang bij steun vanuit het buitenland in de vorm van politieke allianties, financiële hulp en leveranties van militaire goederen. Andersom dienden buitenlandse regeringen, met name van de grote mogendheden, ook rekening te houden met zowel binnenlandse als buitenlandse kritiek op hun feitelijke of vermeende houding ten aanzien van het conflict. De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk waren belangrijke leveranciers van wapens en materieel voor de Nederlandse strijdkrachten in Indonesië. De meeste Britse en Amerikaanse wapens die door

de Nederlanders in de archipel werden ingezet waren al tijdens de Tweede Wereldoorlog verkregen, onder meer in het kader van de *Lend-Lease*-regeling met de Verenigde Staten. De Britten golden ook in het begin van het conflict met de Republiek nog als hofleverancier, mede omdat ze na de capitulaties van Duitsland en Japan met grote overtollige oorlogsvoorraden zaten die ze graag van de hand wilden doen. In de latere fasen van het conflict hadden de Nederlandse strijdkrachten een grote behoefte aan reserveonderdelen om hun Brits en Amerikaans wapentuig operationeel te houden.

Hoewel het Verenigd Koninkrijk eind juli 1947 in reactie op het eerste Nederlandse offensief een wapenembargo afkondigde, bleef het een belangrijke bijdrage leveren aan de Nederlandse militaire inspanning overzee. Dat was het gevolg van onduidelijkheden over de precieze reikwijdte van de boycotmaatregelen, waardoor het mogelijk was af en toe door de mazen van het embargo te kruipen. Vooral het feit dat leveranties van materieel aan de Nederlandse strijdkrachten in Europa nog wel doorgang konden vinden, op voorwaarde dat de Nederlanders een verklaring zouden overleggen dat die spullen niet in Azië zouden worden ingezet, bood speelruimte aan zowel Nederlandse inkopers als Britse leveranciers. Het nauwelijks verholen gebrek aan strengheid waarmee de Britten het embargo hanteerden, gaf de Nederlanders bovendien de indruk dat er 'under the counter' nog wel het een en ander te organiseren viel.

De Britten stonden ambivalent tegenover de boycot omdat het de relatie met Nederland, een belangrijke medestander in Europa, zou kunnen compliceren en vertroebelen. De maatregel was eigenlijk niet bedoeld om de Nederlandse militaire slagkracht te beknotten, maar om Den Haag aan te sporen het conflict aan de onderhandelingstafel op te lossen en de rest van de wereld te laten weten dat het Verenigd Koninkrijk het Nederlandse militaire offensief tegen de Republiek afkeurde. Vooral de Britse legerleiding zag het embargo niet zozeer als een sanctiemaatregel tegen Nederland, als wel als een politiek signaal aan de publieke opinie in de nieuw opkomende Aziatische landen dat Londen zich in het conflict neutraal wenste op te stellen.[16] Daar de Britten hoopten dat alleen al door de afkondiging van het embargo het beoogde doel bereikt kon worden, leek het niet nodig om het streng te handhaven.

Vanaf het einde van de Pacific-oorlog gold een Amerikaanse boycot van wapens, munitie en materieel voor militair gebruik in de Indonesische archipel. Washington gaf geen vergunning voor de export vanuit de VS of voor het transport over Amerikaans grondgebied van dergelijke goederen, en stond evenmin toe dat Amerikaanse schepen of vliegtuigen werden gebruikt voor het vervoer van Britse of Nederlandse troepen of militair materieel van

of naar Indonesië.[17] Hoewel de Verenigde Staten de pogingen van de Europese machten om de koloniale gezagsverhoudingen in Zuidoost-Azië met geweld te herstellen niet wilden steunen, gaven zij aanvankelijk wel toestemming voor de verkoop aan de Nederlandse strijdkrachten van overtollig militair materieel dat in de regio lag opgeslagen. Dat leverde inkomsten op en maakte een kostbare verschepingsoperatie naar Noord-Amerika overbodig. Daarnaast was de Nederlandse Mariniersbrigade door de Amerikanen opgeleid en uitgerust. In een later stadium was het de Marshallhulp die de Nederlandse en Nederlands-Indische regeringen meer economische armslag gaf en daarmee onbedoeld en indirect een bijdrage leverde aan de financiering van de Nederlandse oorlogsinspanning overzee.

Net zoals voor Londen was Nederland voor Washington een belangrijke geopolitieke medestander en het was daarom onwenselijk om Den Haag met harde sancties tot de orde te roepen. Daar het niet in het Amerikaanse belang was Nederland in financieel en militair opzicht te verzwakken, bleven de Verenigde Staten in de praktijk ook na het eerste Nederlandse offensief tegen de Republiek militaire goederen – niet alleen uit de Lend-Lease-voorraden die in Zuidoost-Azië lagen opgeslagen – aan de Nederlandse strijdkrachten overzee leveren, zij het dat het daarbij vooral om 'non-lethal' (niet-dodelijk) materieel ging. Ten aanzien van de levering van potentieel 'lethal' materieel waren zij veel terughoudender. Operatie Kraai, oftewel Agresi Militer Belanda 2, betekende een breekpunt in dit beleid, mede omdat als gevolg daarvan de internationale kritiek op de Amerikaanse hulp aan Nederland een hoogtepunt bereikte: Washington stopte vanaf dat moment alle leveranties van militair materieel aan de Nederlandse strijdkrachten in Indonesië.

Soevereiniteit

In de visie van Londen en Washington betekende de afkondiging van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 niet dat daarmee automatisch een nieuwe soevereine staat was ontstaan. Op officiële, volledige erkenning van de Britten en Amerikanen kon de Republiek voorlopig niet rekenen. Zij wensten de Nederlandse soevereiniteit over de archipel vooralsnog niet ter discussie te stellen, maar vonden wel dat Den Haag rekening diende te houden met de sterke machtspositie van de Republiek op Java, Madura en Sumatra. 'Zij achten vele van onze betoogen, op souvereiniteit en internationaal recht gegrond, maar met de feiten en met de machtsverhoudingen in strijd, kinderlijk of pedant en meenen, dat wij zin voor realiteit missen,' zo vatte Van Mook in juni 1946 het Britse standpunt samen.[18]

De Verenigde Staten waren van mening dat een balans moest worden gevonden tussen het gerechtvaardigde Indonesische verlangen naar zelfbestuur en de Nederlandse belangen in de archipel. Een radicale breuk tussen Nederland en Indonesië diende te worden voorkomen; ook voor de Indonesiërs zelf zou het van belang zijn om in de toekomst van Europese kennis en kunde te kunnen blijven profiteren. De twee partijen zouden serieus met elkaar moeten onderhandelen om tot een overeenkomst te komen waarbij de Nederlandse aanwezigheid in de archipel nog geruime tijd gewaarborgd zou zijn.

Het Akkoord van Linggarjati, dat voorzag in de vorming, voor 1 januari 1949, van een soevereine federale staat, de Verenigde Staten van Indonesië (VSI), die vervolgens samen met het Koninkrijk der Nederlanden een Unie zou gaan vormen, leek een flinke stap in de goede richting, maar een aantal lastige kwesties werd daarin niet geadresseerd. Die zouden in toekomstige onderhandelingen verder besproken moeten worden. Vooral de vraag hoe de machtsverhoudingen tussen Nederland en de Republiek in de interim-periode tot aan de instelling van die federale staat precies zouden komen te liggen, vormde een groot struikelblok. In het Akkoord van Linggarjati had Nederland de regering van de Republiek Indonesië weliswaar erkend als 'de facto uitoefenende het gezag over Java, Madoera en Sumatra', maar in de visie van Den Haag deed deze beperkte erkenning geen afbreuk aan de internationaal erkende – maar door de Republiek betwiste – Nederlandse soevereiniteit over de gehele archipel, dus inclusief Java, Madura en Sumatra. Hoe de Nederlandse claim op de volledige soevereiniteit enerzijds en het door Nederland erkende gezag van de Republiek op deze drie eilanden anderzijds zich in de praktijk tot elkaar zouden moeten verhouden bleef nog jarenlang een heet hangijzer.

Na de ratificatie van het Akkoord van Linggarjati in maart 1947 erkenden ook Londen en Washington, in navolging van Den Haag, het de-facto gezag van de Republiek over Java, Madura en Sumatra. En ook volgens de twee Angelsaksische landen bleef Nederland daarbij voorlopig het formele gezag over de gehele archipel behouden. 'In our reading of [the] Linggadjati Agreement, it is clear a transition period was envisaged (between now and January 1949) during which the Netherlands retains sovereignty and ultimate authority in Indonesia,' liet de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken eind juni in een aide-mémoire aan de Republiek weten. Onder grote Amerikaanse druk aanvaardde Sukarno schoorvoetend dit uitgangspunt, maar hij voegde eraan toe dat het de-facto gezag van de Republiek, zoals erkend in het Akkoord van Linggarjati, daardoor niet in gevaar mocht komen.[19]

Ook in de onder auspiciën van de Commissie van Goede Diensten gesloten akkoorden van Renville van januari 1948 was op aandringen van Washington een bepaling opgenomen waarin stond dat de soevereiniteit bij Nederland berustte, ook gedurende de overgangsperiode, totdat die soevereiniteit zou zijn overgedragen aan de Verenigde Staten van Indonesië. De Republikeinse gezagsdragers wilden graag van de commissie bevestigd krijgen dat dit geen nadelige gevolgen voor het de-facto gezag van de Republiek zou hebben. Tijdens een intensief overleg met de commissieleden vroegen zij hun naar de status van de Republiek en of de bepalingen in de overeenkomst van Renville daar iets aan zouden veranderen. 'You are what you are,' zou Frank Graham, het Amerikaanse lid van de commissie, toen bij wijze van antwoord tegen de Republikeinen hebben gezegd.

Dit cryptische zinnetje is vervolgens een eigen leven gaan leiden. Het is opmerkelijk dat Grahams woorden door sommige historici zijn opgevat als een Amerikaanse bevestiging van het recht van de Republiek om er een eigen leger, eigen financiën en eigen buitenlandse betrekkingen op na te houden.[20] Persoonlijk was Graham evenwel van mening dat de Republiek diplomatieke relaties van politieke aard met buitenlandse regeringen vooralsnog aan Den Haag diende over te laten.[21] Met zijn nevelige antwoord – 'jullie zijn wat jullie zijn' – wilde hij klaarblijkelijk een duidelijke uitspraak over dit thema omzeilen, in de hoop dat de Indonesiërs er verder geen punt van zouden maken. Volgens het verslag van de bijeenkomst had de Amerikaan het volgende gezegd:

> You note that Netherlands says one thing about your status and you say another. We don't have powers of arbitration as between the two claims. Whatever you are now, you are. Whatever it is, is regardless of these points [of the Renville Agreement]. You might have in the political discussions negotiations with [the] Netherlands Government about that.[22]

Het cruciale vraagstuk van Nederlandse soevereiniteit versus Republikeins gezag wilde en kon de Commissie van Goede Diensten dus niet oplossen. Evenmin als de overeenkomst van Linggarjati gaven de akkoorden van Renville een antwoord op deze kwestie, die de onderhandelingen de rest van het jaar 1948 zou blijven overschaduwen.

Dat de Britten en Amerikanen er voorlopig onverminderd van uitgingen dat de soevereiniteit over de archipel bij Nederland berustte – een uitgangspunt dat met grote tegenzin door de Republiek was aanvaard, in de hoop dat

na deze afgedwongen maar noodzakelijke stap achteruit weer twee stappen vooruit konden worden gezet –, wilde niet zeggen dat Nederland naar hun idee volledig de vrije hand had om in Indonesië te doen wat het maar wenste. De conclusie die immers uit het Akkoord van Linggarjati getrokken kon worden was dat het gezag dat Nederland als soevereine macht kon uitoefenen niet absoluut opgevat diende te worden, maar werd begrensd door het de-facto gezag van de Republiek. Vraag bleef: waar lag die grens precies?

In de loop van 1948 ontwikkelde zich bij de Amerikanen het inzicht dat de structurele onenigheid op dat punt een vrijwel onoverkomelijke belemmering vormde om tot een gezamenlijke interim-regering te komen. Daarmee werd de vraag prangend of het wel zo'n goed idee was om twee kapiteins op één schip te willen hebben. 'Powers of government cannot in the last analysis be divided,' vatte de Amerikaanse delegatie in de CGD het probleem kernachtig samen. 'Regardless questions [of] sovereignty, the actual Government [of] Indonesia must be in the hands [of] the Dutch or the Indonesians.'[23] In Washington groeide de twijfel of het de strijdende partijen ooit zou lukken zonder de sturende hand van de Commissie van Goede Diensten tot een blijvende vreedzame oplossing te komen.

Orde en rust

De soevereiniteitskwestie was onlosmakelijk verbonden met de kwestie van de legitimiteit van de uitoefening van militair geweld. In de Nederlandse opvatting kon in Indonesië alleen een politieke oplossing bereikt worden indien eerst de orde en rust zouden zijn hersteld, terwijl de Republiek aanvoerde dat het onmogelijk was de orde te herstellen zonder dat eerst politieke overeenstemming was bereikt. Den Haag zag het, als de internationaal erkende soevereine macht in Indonesië, als zijn taak en zelfs zijn plicht om die orde daar te handhaven. Dat idee stond echter diametraal tegenover de opvatting van de Republiek dat het niet aan Europese koloniale bezetters was om de orde te herstellen en dat de onlusten voor een niet-gering deel door hun aanwezigheid werden veroorzaakt. De vraag welke overheid formeel bevoegd was het gezag te handhaven – een kerntaak waar het gebruik van geweld aan te pas zou kunnen komen – vormde een van de voornaamste twistpunten tussen de twee partijen. 'Since the "restoration of law and order" obviously involved the question of governmental jurisdiction,' concludeerde een Amerikaans inlichtingenrapport al in november 1946, 'this function of the NEI [Netherlands East Indies] forces immediately touched upon the very crux of the Dutch-Indonesian political conflict.'[24]

Welke verwachtingen hadden de Britten en de Amerikanen van de uitkomst van een grote militaire confrontatie tussen Nederland en de Republiek? Inlichtingenrapporten gaven Londen en Washington een vrij consistent beeld. Militaire analisten schatten al voor de Agresi Militer Belanda 1 in dat Nederland op de korte termijn militair veel sterker was dan de Indonesische tegenstander. Het zou voor de Nederlandse troepen niet al te moeilijk zijn de Republikeinse strijdkrachten opzij te schuiven en de belangrijkste steden en gebieden die door de Republiek beheerst werden in te nemen, maar daarmee zou de strijd niet beslecht zijn. De Indonesiërs zouden vervolgens overgaan op guerrillamethodes en sabotageacties, waarmee ze het de Nederlanders op de lange termijn onmogelijk zouden maken de veroverde gebieden geheel te pacificeren en beheersen. 'The Dutch will never be strong enough now to keep 70 million people under martial law indefinitely,' rapporteerde medio oktober 1945 de Office of Strategic Services (OSS), de Amerikaanse buitenlandse inlichtingendienst. Ook het Joint Intelligence Sub-Committee van het Britse Chiefs of Staff Committee meende enkele dagen voor aanvang van 'Operatie Product' dat de Indonesiërs een guerrillastrijd oneindig lang konden blijven volhouden.[25]

Dat het zo goed als onmogelijk zou zijn het Indonesische verzet definitief te breken, betekende evenwel niet dat de Republiek door een groot Nederlands offensief in bestuurlijk opzicht niet zodanig verzwakt zou kunnen raken dat zij als politieke entiteit weinig meer in de melk te brokkelen had. Een dergelijke verzwakking impliceerde echter niet dat Nederland de militaire strijd op die manier in zijn voordeel zou kunnen beslissen. Integendeel, de kans bestond dat door de eventuele val van het als gematigd beschouwde Republikeinse regime van Sukarno en Hatta juist meer ruimte zou ontstaan voor de opkomst van 'extreme' Indonesische krachten, waardoor de strijd en de wanorde mogelijk alleen maar zouden toenemen. George F. Kennan, de invloedrijke Director of Policy Planning van het State Department, voorspelde twee dagen voor het begin van de Agresi Militer Belanda 2 dat de Nederlanders er niet in zouden slagen hun gezag over Java, Madura en Sumatra te herstellen of die gebieden te stabiliseren. 'The choice therefore lies not between Republican and Dutch sovereignty over these islands but between Republican sovereignty and chaos,' was zijn conclusie.[26]

Geweld

Hoe keken internationale diplomaten aan tegen het in Indonesië toegepaste militaire geweld dat als buitensporig kon worden aangemerkt? In de *Excessennota* van 1969 wordt gesteld dat de Veiligheidsraad over het algemeen

Een Nederlandse militair voor een Republikeins affiche. De tekst op het affiche is vrij vertaald: 'De guerrilla. In staat om 100 procent onafhankelijkheid af te dwingen. Met scherpe bamboesperen, karabijnen en mortiergranaten. Volkseenheid. Je idealen zijn zinloos als we weer gekoloniseerd worden! We zijn vastberaden.' Bukittinggi (West-Sumatra), december 1948. Bron: H. Steggerda, Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

minder aandacht had voor extreem geweld – in de nota 'excessen' genoemd – dan voor de naleving van het door de Raad gewenste staakt-het-vuren. Hoewel de nota geen verklaring voor die internationale terughoudendheid gaf, blijkt deze conclusie bij nader onderzoek goed te verdedigen.

Beide conflictpartijen beschuldigden elkaar van bestandsschendingen. De algemene opinie van de internationale bemiddelaars was dat zowel Ne-

derland als de Republiek zich aan dergelijke overtredingen schuldig maakte, en dat de schendingen van de ene partij door de tegenstander met enige gretigheid werden uitvergroot en voor het voetlicht gebracht. 'With regard to Dutch complaints of continued Republican incursions and other breaches of the truce, it should be borne in mind that similar complaints are always coming in from Djokja,' rapporteerde de Britse consul-generaal in Batavia/Jakarta een paar weken voor het eerste Nederlandse militaire offensief aan Londen: 'There are probably faults on both sides, but according to my Service Liaison Officers there is also much exaggeration on both sides.'[27] De internationale waarnemers namen daarbij echter wel aan dat de Nederlandse legerleiding veel meer de controle had over de eigen troepen dan de Republikeinse aanvoerders over de verschillende Indonesische strijdgroepen en bendes. De Britten en Amerikanen vonden het begrijpelijk dat Nederland klaagde over de Indonesische bestandsschendingen. Van de Republiek verwachtten zij daarom meer inspanningen om die te stoppen, maar het leek hun niet waarschijnlijk dat de Republikeinse autoriteiten, als zij dat al zouden willen, aan alle incidenten direct een einde zouden kunnen maken, zeker niet zolang er nog geen politieke overeenkomst was bereikt over de oplossing van het conflict.

Terwijl Nederland het Indonesische geweld telkens weer aanvoerde als bewijs dat met de Republiek niet te onderhandelen viel, kozen de vertegenwoordigers van de Republiek over het algemeen de lijn dat zij, ondanks het Nederlandse geweld, toch bereid waren verder te onderhandelen. Die Republikeinse opstelling viel bij de CGD in betere aarde dan de Nederlandse houding. Volgens de commissie diende Den Haag het Republikeinse onvermogen elke Indonesische gewelddaad te voorkomen niet als motief te gebruiken om verdere politieke besprekingen te blokkeren. Aan de andere kant konden Nederlandse militaire acties het ook voor gematigde Republikeinen lastig maken het overleg voort te zetten. Bij de internationale onderhandelaars bestond daarom steeds de vrees dat het oplaaiende geweld de onderhandelingen in groot gevaar zou brengen, omdat daarmee binnen beide partijen het onverzoenlijke standpunt dat de tegenpartij niet te vertrouwen was, de overhand dreigde te krijgen.

Dat die vrees invloed kon hebben op de manier waarop de Commissie van Goede Diensten aan de Veiligheidsraad rapporteerde over excessief militair optreden, blijkt onder meer uit de casus Rawagede, het dorp in West-Java waar Nederlandse militairen volgens een rapport van een team militaire waarnemers (Military Observers, oftewel 'Milobs') van de CGD 'deliberate

and ruthless' hadden opgetreden, met grote aantallen dodelijke slachtoffers tot gevolg. De Australische delegatie bij de commissie wilde dit rapport opnemen in een officieel commissieverslag aan de Veiligheidsraad, maar de Amerikaanse vertegenwoordiger Graham liet Washington weten dit geen goed idee te vinden. Een debat in de Raad over dit onderwerp 'could lead only [to] new waves of recriminations and charges and countercharges of atrocities which might seriously jeopardize [the] truce'. Uiteindelijk lijkt een compromis met de Australiërs te zijn bereikt. Het Rawagede-rapport werd wel in het eerste voortgangsverslag van de CGD aan de Raad genoemd, maar dan zonder enige informatie over de inhoud ervan. Zelfs het feit dat het onderzoek van de Milobs op verzoek van de Republiek had plaatsgevonden bleef onvermeld.

Geweldsincidenten vormden voor de internationale bemiddelaars niet het meest urgente onderwerp. Er waren bovendien te weinig Milobs om, naast hun hoofdtaak – het monitoren van de bestandslijn tussen Nederlandse en Republikeinse troepen – een grondig onderzoek naar alle gemelde incidenten in te stellen. Voor zover ze al werden uitgevoerd, werden dergelijke onderzoeken door de Amerikanen op een pragmatische wijze benaderd: ze werden positief gewaardeerd indien daarmee kon worden voorkomen dat de atmosfeer tussen de conflictpartijen ernstig verstoord raakte, en ze werden geproblematiseerd indien het tegenovergestelde dreigde. De Commissie van Goede Diensten wilde het extreme geweld, de incidenten en de bestandsovertredingen van beide kanten niet in de weg laten staan van wat als het voornaamste doel werd gezien: dat Nederland en de Republiek Indonesië zo spoedig mogelijk een politieke overeenkomst zouden sluiten, waarmee – naar de bemiddelaars hoopten – aan het geweld vanzelf een einde zou komen. Zo bleef het extreem geweld doelbewust onderbelicht.

Door de CGD, en met name haar Amerikaanse leden, is steeds een omgekeerd verband gelegd tussen geweld en diplomatie. In die visie was het niet primair het geweld dat de onderhandelingen frustreerde, maar juist het uitblijven van een onderhandelde overeenkomst die het geweld deed oplaaien, waardoor het vervolgens des te moeilijker werd een definitief akkoord te bereiken. 'The rising number of infringements of the truce agreement [...] is testimony to the relationship between the maintenance of the truce and successful progress in political negotiations,' rapporteerde de commissie in november 1948 aan de Veiligheidsraad.[28] Eenzelfde mechanisme werd beschreven in een toelichting van het State Department in augustus 1949 aan een Democratische senator:

> Understandably, the failure to implement the political principles [of the Renville Agreement] led to a rise in tension and a series of incidents which compounded to make the atmosphere for negotiation most difficult. The question of responsibility for these events aside, it is sufficient that the failure to obtain a political settlement and consequently the failure to grant sovereignty to the United States of Indonesia, contributed to these mounting tensions and the inevitable breakdown of the truce agreement.[29]

Om de spanningen niet verder te laten oplopen wilden de Amerikaanse onderhandelaars in Indonesië zich niet al te veel concentreren op het excessieve geweld, of dat nu van Nederlandse of van Indonesische kant kwam. In hun ogen dreigden die betreurenswaardige aspecten van het conflict het toch al zo stroef verlopende vredesproces nog verder te compliceren.

Dat wil niet zeggen dat zij compleet onverschillig stonden tegenover het geweld en dat morele principes in hun oordelen geen enkele rol speelden. Het was strikt genomen echter niet de taak van de Commissie van Goede Diensten of van de UNCI om het militaire optreden van beide partijen aan het internationale oorlogsrecht te toetsen. De belangrijkste doelen van de commissie bestonden uit het zoveel mogelijk overeind houden van een krakkemikkige wapenstilstand en het bemiddelen bij de uiterst moeizame onderhandelingen. Het zwijgen over bestandsschendingen en excessief geweld kan vanuit dit perspectief worden gezien als een bewuste strategie om deze doelen te bereiken. Zo beschouwd is het niet verwonderlijk dat het door de internationale bemiddelaars gevormde VN-archief, naast de lange opsommingen van overtredingen die door de strijdende partijen zijn ingestuurd, betrekkelijk weinig gegevens bevat over extreem militair geweld.[30]

Mogelijk heeft nog een andere factor een rol gespeeld bij de geringe focus op gevallen van extreem geweld. De grote mogendheden beseften ongetwijfeld dat zij zelf op het vlak van de internationale politiek niet bepaald brandschoon, en dus kwetsbaar voor verwijten waren. Zo hadden de Britten zich tijdens hun verblijf op Java en Sumatra in 1945-1946 eveneens schuldig gemaakt aan buitensporig geweld. 'Throughout the [British] occupation, burning of villages, even towns, and executions of prisoners became a matter of routine,' oordeelde de Britse historicus Richard McMillan.[31] Britse represaillemaatregelen tegen de Indonesische bevolking waren aan het eind van een topontmoeting tussen Britse en Nederlandse regeringsvertegenwoordigers op 27 december 1945 nog even ter sprake gekomen. De Nederlandse minister van Overzeese Gebieds-

delen had bij die gelegenheid gevraagd om een garantie dat dit niet meer zou gebeuren, waarop het Britse antwoord luidde dat instructies waren uitgevaardigd 'that no further villages were to be burned without express authorization from London'.[32] Een vaker gehoorde Nederlandse klacht was echter dat de Britten de Republiek juist niet hard genoeg hadden aangepakt. Tijdens een debat in de Veiligheidsraad over het Britse militaire optreden in Indonesië, in februari 1946 op initiatief van Oekraïne gehouden, verklaarde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens dat de Britse militairen in het uitvoeren van hun taken waren tekortgeschoten, niet omdat zij buitensporig geweld hadden gebruikt, maar omdat zij niet krachtig genoeg waren opgetreden: 'we thought sometimes that, carrying out that task, the British troops erred, but the one way in which we thought they erred was on the side not of excess but of extreme forbearance'.[33]

Dean Rusk, hoofd van het Office of United Nations Affairs van het State Department, schreef op 23 december 1948 aan de Amerikaanse vertegenwoordiger bij de VN dat het niet doelmatig was de Amerikaanse buitenlandse politiek primair te baseren op ideologie of morele criteria. Hoewel Neder-

Voor het venster een Amerikaanse militaire waarnemer van de Commissie van Goede Diensten. Klero (Midden-Java), februari 1948. Bron: Van Krieken, Nationaal Archief/Dienst voor Legercontacten.

land opnieuw in de fout was gegaan met de ontketening van een groot militair offensief, vond hij niet dat Washington die stap met sancties zou moeten beantwoorden. Rusk wilde voorkomen dat de rol van 'world policeman either in [the] military or political sense', en daarmee de verantwoordelijkheid voor de bestraffing van al het onrecht in de wereld, op de schouders van de Amerikanen zou komen te rusten. Bovendien viel op elk land wel iets aan te merken, de Verenigde Staten inbegrepen. 'For us to insist upon full compliance with highest standard of conduct as price of our association with other gov[ernmen]ts and peoples would lead us quickly into position of not too splendid isolation,' vond Rusk. 'In [the] same way others might have in fact broken with us.'[34]

Over grenzen

De vraag of extreem militair geweld een structureel onderdeel uitmaakte van de Nederlandse oorlogvoering in Indonesië is van evident belang. Een focus op dat geweld – of dat nu incidenteel of structureel van aard was –, mag evenwel de bredere politieke vraag naar de legitimiteit van het gebruik van militair geweld in welke vorm dan ook niet uit beeld doen verdwijnen. Indien die bredere context niet in de reconstructie wordt meegenomen zou mogelijk de indruk kunnen ontstaan dat, indien het extreme geweld achterwege was gebleven, er met de Nederlandse militaire inzet in de archipel eigenlijk niet zo heel veel mis was. De politieke keuze voor de opbouw van een voor Nederlandse begrippen enorme strijdmacht overzee, die ook nog eens een op termijn nauwelijks vol te houden last voor de schatkist vormde, had echter consequenties voor het verdere verloop van een conflict dat draaide om de vraag welke staatkundige vorm het toekomstige Indonesië zou krijgen. Het extreme geweld van Nederlandse zijde zou immers niet – of in ieder geval op veel kleinere schaal – hebben plaatsgevonden zonder de beslissing om militaire middelen in te zetten ter beslechting van een politiek conflict.[35]

De telkens weer herhaalde Nederlandse argumenten waarmee de keuze voor militair geweld werd verdedigd, namelijk dat met verder onderhandelen met de Republiek niets te bereiken viel, en dat het niet mogelijk was het geweld van Indonesische zijde op een andere manier te stoppen, konden op enkele uitzonderingen na internationaal op weinig weerklank rekenen. In de Nederlandse visie vormden bestandsschendingen van Indonesische zijde het onweerlegbare bewijs van de onbetrouwbaarheid van de Republiek, terwijl in Londen en Washington de overtuiging bestond dat alleen via een aan de onderhandelingstafel te bereiken overeenkomst met de Republiek een einde

kon komen aan het geweld. De Republiek vormde in die zienswijze niet het probleem, zoals Den Haag beweerde, maar de sleutel tot een oplossing.

De Britten en Amerikanen, en met hen veel andere leden van de Veiligheidsraad, waren dan ook van mening dat er geen enkele legitieme reden bestond om de onderhandelingen af te breken. Nederland diende zich volgens hen niet bezig te houden met het op gewelddadige wijze bestrijden van echte en vermeende schendingen van eerder gemaakte afspraken. Dat zou in de ogen van de internationale bemiddelaars slechts een vorm van symptoombestrijding zijn. In plaats daarvan diende Den Haag zich te concentreren op een constructieve oplossing van het belangrijkste vraagstuk, te weten het uitblijven van een definitieve politieke overeenkomst. Kan in deze context de keuze voor de gewapende strijd, ook al zou die geheel binnen de kaders van het oorlogsrecht hebben plaatsgevonden, op zichzelf niet al als extreem en uiterst aanvechtbaar worden gekwalificeerd? Dat standpunt lijkt sinds medio 1947 in meer of mindere mate door het grootste deel van de internationale gemeenschap te zijn gedeeld. Daaruit volgde dat de 'politionele acties', ongeacht de manier waarop die werden uitgevoerd en ongeacht de uitkomst daarvan, in brede diplomatieke kringen bij voorbaat als een afkeurenswaardige inzet van militair geweld werden gezien.

Die visie zou zelfs nog breder kunnen worden getrokken. In theorie kunnen de grenzen tussen 'acceptabel' en 'extreem' militair geweld verschillend worden getrokken, maar in hoeverre is de inzet van dat geweld in humanitair opzicht überhaupt aanvaardbaar? 'War is cruelty, and you cannot refine it,' schreef generaal Sherman tijdens de Amerikaanse burgeroorlog.[36] Creëert een oorlog niet per definitie omstandigheden waarin de wettelijke en morele grenzen die in vredestijd gelden al snel worden overschreden? Kan een oorlog door middel van het oorlogsrecht zodanig worden gereguleerd dat dit risico tot een aanvaardbaar niveau kan worden gereduceerd?[37]

'[E]conomic recovery, the restoration of law and order and the cessation of human suffering can only be achieved if there is an early overall political settlement,' schreef de UNCI in april 1949 aan de Veiligheidsraad. De bestudering van de internationale visies op de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog voedt de gedachte dat het bij conflicten weliswaar belangrijk is de grens tussen 'buitensporig' en 'regulier' oorlogsgeweld scherp in het oog te houden, maar dat het nog belangrijker is de grens tussen onderhandelingen, hoe moeizaam deze ook verlopen, en de inzet van militair geweld streng te bewaken.

8.

De koloniale schuldclassificatie voorbij

Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962

Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis

Historische vergelijkingen kunnen ons helpen koloniale oorlogen beter te begrijpen. Ze stellen ons ook in staat vormen van extreem geweld die Nederlandse, Britse, Franse en andere troepen tijdens de naoorlogse dekolonisatiegolf toepasten beter te verklaren. Grondig comparatief onderzoek naar buitensporig geweld in oorlogen als die in Vietnam, Algerije, Maleisië en Kenia is echter zelden verricht, en de casus Indonesië is daarbij, tot nu toe, al helemaal nauwelijks betrokken. Om die reden is in het voorjaar van 2019

Verdachten van de zogenoemde Mau Mau-opstand tegen het Britse koloniale bewind in Kenia worden in 1953 vastgehouden in dit kamp bij Thompson Falls. Op de achtergrond is een galg te zien, waarmee doodvonnissen worden voltrokken. Bron: Corbis/Hulton-Deutsch Collection (via Getty Images).

een team van internationale en Nederlandse onderzoekers bijeengebracht op het *Netherlands Institute for Advanced Study* (NIAS), met het doel in deze lacune te voorzien. De onderzoekers werkten aan gerichte vergelijkingen op thema's als de politieke omgang met schandalen rondom extreem geweld, de inzet van zware wapens, seksueel geweld en de microdynamiek van geweld. De bredere vergelijkende context namen wij als projectleiders voor onze rekening. In dit hoofdstuk bespreken wij de belangrijkste bevindingen van het onderzoek.[1]

Waarom we vergelijken: overeenkomsten en oorzaken

Het ontbreken van diepgravend vergelijkend onderzoek naar extreem geweld in de koloniën betekent niet dat het trekken van parallellen en het schetsen van contrasten nooit eerder is gedaan. Tijdgenoten deden dit al. Zij gebruikten zulke vergelijkingen echter meer voor politieke dan voor analytische doeleinden. Tegelijk gaat deze comparatieve traditie veel verder terug dan de dekolonisatiegolf. Zo ontstak de liberale parlementariër Egbert Kielstra al in 1901 in woede toen kritische Nederlandse dagbladen parallellen trokken tussen Nederlandse wreedheden tijdens de Aceh-oorlog (1873-1913) en de spijkerharde Britse contraguerrillastrijd tegen de opstandige Boeren in Zuid-Afrika. De vergelijking ging volgens de voormalig Aceh-officier Kielstra op alle fronten mank. Het Indisch leger had zich, vooral onder de door hem bejubelde generaal Johannes van Heutsz rond 1900, 'tegenover de Atjehers oneindig veel menschelijker gedragen' dan de Britse imperialisten tegenover de Boeren. En dat terwijl Aceh 'een land van piraten' was en de Britten zich misdroegen tegenover 'vreedzame landbouwers', een Nederlands broedervolk, en zij ook de vrouwen en kinderen niet spaarden. Kielstra, behalve veteraan en politicus ook chroniqueur van de Aceh-oorlog, zag veeleer overeenkomsten tussen Van Heutsz en zijn Franse tijdgenoot Joseph Gallieni, een fameuze koloniale generaal die bekendstond om het bedenken van een zogenaamd verlichte, militair-economisch-bestuurlijke 'olievlek-methode' die richtinggevend zou zijn geweest tijdens de verovering van Indochina.[2]

Kielstra's betoog is een treffend voorbeeld van de wijze waarop vergelijkingen in het verleden zijn gebruikt – en misbruikt. Zijn vergelijking diende het politieke doel van rechtvaardiging van een oorlog en het goedpraten van de daarbij gehanteerde methoden. Kielstra liet de gigantische slachtofferaantallen, vernietiging en maatschappelijke ontwrichting in zowel Aceh

als de Franse koloniën buiten beeld. Daarbij vergeleek hij ook nog eens een sterk geïdealiseerde versie van zowel de 'Franse methode' als de Nederlandse 'Atjeh-strategie' met een juist zeer kritische (Nederlandse) verslaggeving over de inderdaad nietsontziende Britse contraguerrilla tegen de Boeren.[3]

Een halve eeuw later, in 1946, achtte ook legercommandant generaal Simon Spoor de zogenaamd chirurgische 'Hollandsche methode' van zijn troepen superieur en te prefereren boven het in zijn ogen willekeuriger en hardhandiger collectief bestraffende optreden van de Britten tijdens hun geallieerde bezettingstaak op Java en Sumatra in de maanden na de Japanse capitulatie. Hij wees onder meer op de grootschalige bombardementen die zij uitvoerden als vergelding voor moordpartijen door Indonesiërs op Brits-Indische militairen. Ook de Nederlandse procureur-generaal Henk Felderhof nam de Britten op de korrel. Ter rechtvaardiging van de destijds al zeer omstreden, maar volgens hem meer doelgerichte 'methode Westerling' bekritiseerde hij de luchtaanvallen die de Royal Air Force in 1948 uitvoerde op communistische rebellen in de Britse kolonie Maleisië.[4] Luitenant-gouverneur-generaal Hubertus van Mook daarentegen vergeleek – intern – al in januari 1947 de moorddadige methoden van de commando's van het Depot Speciale Troepen met die van de verfoeide Japanse bezetter – zonder direct in te grijpen, het politieke doel heiligde kennelijk de middelen.[5] Anders gezegd: de drie hoogste koloniale functionarissen in Jakarta vergeleken ieder op zich extreem geweld met een bepaald doel: Spoor om de superieure tactiek van het KNIL aan te tonen, Felderhof om massa-executies te legitimeren en Van Mook om zijn morele afkeer over het optreden van de eigen troepen uit te spreken, terwijl hij overigens bleef wegkijken.

Ook historici hebben dekolonisatieoorlogen vergeleken. Zij behandelden daarbij extreem geweld meestal niet als centraal thema, maar in de marge van breder onderzoek naar dekolonisatieprocessen of van *counterinsurgency*-strategieën. Hierin benadrukten Angelsaksische onderzoekers eveneens nationale verschillen, veelal met de Britse *hearts and minds*-benadering en *minimum force philosophy* van de jaren 1950 en 1960 als ideaalbeeld. Deze vermeend subtiele aanpak werd dan afgezet tegen het extreem gewelddadige optreden van de Fransen in Algerije (1954-1962), soms ook de Portugezen in Mozambique (1964-1974) en de Amerikanen in Vietnam (1965-1973).[6] De Britse historicus David Anderson verwierp een dergelijke vergelijking later treffend als niets meer dan het opstellen van een 'league table of barbarity'.[7]

Het 'excessendebat' in Nederland bleef bovenal een nationale aangelegenheid, met weinig belangstelling voor vergelijkingen. Onderzoekers die

wreedheden in Indonesië wel vergeleken, deden dit meestal zijdelings en ook om vast te stellen of 'wij' beter of – meestal – tenminste niet zo slecht waren als anderen. Loe de Jong velde in 1988 een hard oordeel over Nederlands excessief geweld in Indonesië, maar relativeerde zijn brisante conclusies onmiddellijk door zich nadrukkelijk aan te sluiten bij de conclusie van Jacques van Doorn en Wim Hendrix. De twee Indiëveteranen waren hem drie jaar daarvoor in de heruitgave van hun baanbrekende sociologische studie *Ontsporing van Geweld* voorgegaan in het vingerwijzen naar de gewelddadigere koloniale 'ander' en de overweldigende inzet van vuurkracht door de Amerikaanse krijgsmacht in Vietnam. In die heruitgave was een comparatief hoofdstuk toegevoegd dat de auteurs zelf typeerden als 'zeer schetsmatig', maar hun pionierswerk is nog steeds van grote waarde.[8] Ook recente Nederlandse vergelijkingen van buitensporig geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en latere counterinsurgencies neigen naar een dergelijke 'classificatie van schuld'. Het Nederlandse militaire optreden belandt dan doorgaans impliciet halverwege 'de ranglijst'.[9]

Traditioneel is zowel door tijdgenoten als historici veel nadruk gelegd op de *verschillen* tussen dekolonisatieoorlogen, in termen van strijdwijze, geweldsintensiteit en extreme geweldpleging. Uiteraard zijn we niet blind voor deze – vaak aanzienlijke – verschillen, maar juist door de vergelijking te concentreren op extreem geweld kunnen we ook overeenkomsten blootleggen en daarmee de uitzonderlijkheid van extreem dekolonisatiegeweld bevragen. Vervolgens rijst de vraag of er een causale samenhang bestaat tussen de intensiteit van oorlogvoering en de frequentie van transgressies. Deze aanpak maakt het mogelijke om het cliché 'waar gehakt wordt, vallen spaanders' ter discussie te stellen.[10] Vond het leeuwendeel van de wandaden eigenlijk wel plaats in het heetst van de strijd, tijdens gevechtsoperaties dus? Of gebeurde dat eerder in de marge van de gevechten of zelfs op grote afstand daarvan?

Om zulke vragen te kunnen beantwoorden is het van belang eerst stil te staan bij definities en vormen van extreem geweld. Vervolgens vergelijken we de verschillende contexten, de schaal en de intensiteit van de oorlogvoering. Daarna behandelen wij het krijgsgeweld in relatie tot gewelddadige transgressies – waarbij onze getalsmatige verkenning vooral dient ter illustratie van de complexiteit, wellicht zelfs de onmogelijkheid van schuldclassificatie.

Het doel van deze vergelijkende methode, waarin wij de nadruk leggen op overeenkomsten, is het vinden van brede verklaringen. Waarom vonden de drie belangrijkste koloniale mogendheden – democratieën die in Europa en

Azië recentelijk hadden geleden onder, en hadden gestreden tegen fascisme en terreur – het kennelijk onvermijdelijk, logisch en tot op zekere hoogte ook verdedigbaar om nu zelf gebruik te maken van methoden die ofwel overduidelijk over de grens gingen, of zich afspeelden in de schemerzone tussen legitiem oorlogsgeweld en oorlogsmisdaden?[11] Door het systematisch ordenen van de vele oorzaken die al zijn aangevoerd, streven wij naar een meer oorzakelijke hiërarchie: welke factoren zijn structureel, welke eerder incidenteel? En is er, als we inderdaad meer nadruk moeten leggen op overeenkomsten dan voorheen, wellicht een verbindende factor aanwijsbaar die de nationale casussen overstijgt en ons kan helpen beter te begrijpen *waarom* extreem geweld in deze oorlogen veelvuldig voorkwam?

Definities en vormen van extreem geweld

De hiernavolgende vergelijking richt zich hoofdzakelijk op extreem geweld, momenten dat geweld bepaalde wettelijke, normatieve of politieke grenzen overschrijdt. Het is uiterst ingewikkeld om in detail af te bakenen welke handelingen of situaties precies moeten worden aangeduid als 'excessief' of 'extreem geweld', 'ontsporing(en) van geweld', 'massageweld' of 'oorlogsmisdaden'. Het is in veel gevallen analytisch problematisch om gewelddadige transgressies – een term waarmee wij het procesmatige karakter ervan benadrukken – te onderscheiden van in het geldende oorlogsrecht als legitiem beschouwd geweld. Dit is temeer het geval in een koloniale context, waarin het rechtsstelsel zelf een wapen was in handen van de koloniale mogendheid.[12] Bovendien waren het normenkader en het juridisch kader zoals vastgelegd in de Neurenberg-principes in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van december 1948, de Derde en Vierde Geneefse Conventies uit 1949 volop in beweging.[13] Nederland en andere koloniale machten beschouwden het formeel dan ook veelal niet van toepassing op hun 'interne' conflicten. Desondanks werden de beginselen van humanitair oorlogsrecht zelfs door Nederland reeds in de late jaren veertig de facto van toepassing verklaard.[14]

Meer dan de juridische kaders benadrukken we in onze benadering dat in de meeste gevallen de betrokken actoren, van opperbevelhebber tot dienstplichtige, zich er goed van bewust waren wanneer zij of collega's een grens overschreden, bijvoorbeeld in gevallen van marteling, executies van gevangenen, verkrachting, plundering of het platbranden van hele dorpen. Dit wordt gestaafd door dagboeken van Nederlandse militairen die – in lijn met Van Mooks 'Japanse' vergelijking – expliciet parallellen trekken met de

praktijken van de Duitse bezetter. Hierbij valt vooral de vergelijking met de razzia van Putten in 1944 op. Net als de officiële bronnen interpreteerden of legitimeerden veel dagboekschrijvers dergelijke daden desondanks vaak als 'een noodzakelijk kwaad' in het kader van een legitieme oorlog. Dit onderstreept impliciet dat zij zich ervan bewust waren dat ze een ethische of juridische grens hadden overschreden.[15]

Ongeacht de verschillen in schaal en intentie, is het opvallend dat Nederlandse militairen regelmatig de pijnlijke parallel trokken met de nazi's – ook wel 'de verboden metafoor' genoemd. Toch is dit normatieve referentiekader niet uniek. Ook Franse dienstplichtigen in Algerije vergeleken hun optreden met dat van de Duitsers, waarbij zij geregeld het Franse equivalent van Putten uit datzelfde oorlogsjaar opvoerden: 'Hoeveel Oradours nog in Algerije?' of 'Oradour zonder kerk, Franse soldaten in plaats van SS-ers. Iedereen verdreven, huizen tot op de grond platgebrand.'[16] En bij de Britten in Kenia achtte procureur-generaal Eric Griffith-Jones in 1957 de systematische mishandeling van gevangenen in detentiekampen 'distressingly reminiscent of conditions in Nazi Germany or Communist Russia'.[17]

Wat geweld bovenal extreem maakt, is dat het zich bewust richt tegen non-combattanten, burgers die niet bij gevechtshandelingen zijn betrokken, maar ook op gevangengenomen strijders of andere ongewapende verdachten. Met name in irreguliere oorlogvoering is de eerste groep – is het een burger of een guerrillastrijder zonder uniform? – lastiger te definiëren dan de tweede. Een complicerende factor is de onmisbare steun van delen van de civiele bevolking voor de guerrilla, vooral met onderdak, voedsel en inlichtingen. In gevechtsoperaties werden deze groepen doelwit. Bij wandaden in gevangenschap, zoals marteling of het executeren van arrestanten, is het in de regel veel duidelijker dat er een grens is overschreden. Dat geldt temeer voor wat Van Doorn en Hendrix 'disfunctioneel geweld' noemden, extreem geweld dat geen direct militair doel dient, zoals verkrachting, willekeurige sadistische handelingen en plundering.

De grens is lastiger te trekken bij twee andere geweldscategorieën die Van Doorn en Hendrix als 'functioneel geweld' bestempelden: de inzet van zware wapens en deportatie en massa-internering. De inzet van zware wapens is als categorie lastig af te bakenen, mede doordat rond de Tweede Wereldoorlog de vuurkracht in handen van infanteristen – zoals lichte mortieren en zwaardere automatische wapens – enorm was toegenomen. Maar beperken we ons tot het luchtwapen en de artillerie – de belangrijkste zware ondersteuningswapens voor de grondtroepen –, dan is duidelijk dat de uitwerking en pro-

portionaliteit van de ingezette vuurkracht moeilijk controleerbaar was, maar ook zelden gecontroleerd werd, zeker waar het burgerslachtoffers betrof.[18] In het Nederlandse debat hebben historici daarom wel gesuggereerd dat de inzet van zware wapens, en dan vooral artillerie en gevechtsvliegtuigen, mogelijk verantwoordelijk was voor het merendeel van de burgerslachtoffers, zeker toen de Nederlandse strijdkrachten tijdens de intense contraguerrilla van 1947 en 1949 in toenemende mate naar zware middelen grepen.[19]

Deze inschatting – die overigens ongewild kan worden begrepen als ondersteuning van de vergoelijkende claim van Spoor, Felderhof en later ook Westerling zelf over het selectievere en dus 'humanere' karakter van optreden van reguliere infanterie en speciale troepen – is echter discutabel. Allereerst waren de zware wapens waarover Nederland in Indonesië beschikte, hoewel niet onaanzienlijk, in relatieve zin beperkt. De Nederlandse luchtstrijdkrachten en artilleriecapaciteit waren van dezelfde orde van grootte als die van de Britten in het veel kleinere conflict in Maleisië. De Fransen beschikten in Vietnam en vooral in Algerije over veel meer jachtvliegtuigen, bommenwerpers en geschut.[20] Voorts werpt het hoofdstuk over zware wapeninzet in dit boek de vraag op of zware, indirect vurende wapens eigenlijk wel dodelijker waren dan infanteriegeweld en of de veelal geïntegreerd optredende wapens wel onafhankelijk beschouwd kunnen worden.[21]

Gedwongen migratie en massa-internering werden behalve in Kenia ook in Maleisië, Algerije en de Portugese koloniën op grote schaal ingezet. Deze middelen waren in het verleden al vaker in de strijd tegen guerrilla's toegepast, zoals tijdens voornoemde Boerenoorlog waar de term 'concentratiekampen' internationale bekendheid kreeg. Honderdduizenden burgers hadden zwaar te lijden onder deze brute, ontwrichtende, maar strategisch vaak succesvolle maatregelen. Het doel was om een wig te drijven tussen strijders en de bevolking en deze te controleren, teneinde de guerrilla's voedsel en andere steun te ontzeggen. De Fransen in Vietnam maakten echter, net als de Nederlanders in Indonesië, nauwelijks georganiseerd gebruik van dergelijke *population and resources control*.[22] Wel is de structurele wijze waarop deze beide kolonisatoren veelvuldig de brandfakkel als collectieve straf of intimidatiemiddel hanteerden voor verdenking van steun aan de guerrilla's te beschouwen als een goedkoop alternatief. Dat was dan overigens van dubieuze effectiviteit: juist het platbranden van hele dorpen lijkt de bevolking eerder in handen van de guerrilla's te hebben gedreven.[23]

Afsluitend kan gesteld worden dat de meeste vormen van extreem geweld in de onderzochte dekolonisatieconflicten gemeen hebben dat ze zich bui-

ten het daadwerkelijke gevecht of in de marge daarvan afspelen, en dat de slachtoffers zich niet kunnen verdedigen; het zijn strijders die zich proberen over te geven, gevangenen, personen die niet deelnemen aan de strijd, en ongewapende burgers die een veilig heenkomen proberen te zoeken. Het gaat dan niet om directe gevechtssituaties, waarin het gaat om doden of gedood worden. Die zijn, zoals militair historicus John Lynn het in zijn klassieke studie *Battle: A History of Combat and Culture* verwoordde, 'almost always distinct from the dark realm of atrocity'.[24]

Verschillende geweldscontexten, vergelijkbare uitkomsten

Zoals we zagen, gaat de vergoelijking 'waar gehakt wordt, vallen spaanders' voor extreem geweld nauwelijks op. Vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen krijgsgeweld en buitensporig geweld binnen de verschillende conflicten onderstreept dit. Voor een beter begrip van de oorlogen moeten we de vergelijking wel eerst breder trekken. De verschillende politieke, sociale, economische, strategische en internationale contexten in Indonesië, Vietnam, Algerije, Maleisië en Kenia vormen immers een belangrijke verklaringsgrond voor de variaties in schaal en intensiteit van het oorlogsgeweld, alsook in de aard van de oorlogvoering.

Als we allereerst de politieke belangen van de kolonie voor de kolonisator wegen, valt op dat de politieke inzet voor de Fransen in Algerije groter was dan in alle andere oorlogen. Dit had deels te maken met prestigeverlies van de grootmacht tijdens de Tweede Wereldoorlog en de oorlog die Frankrijk in 1954 had verloren in Vietnam. Minstens zo belangrijk was het feit dat *l'Algérie française,* met ruim één miljoen Europese kolonisten op een totale bevolking van ongeveer negen miljoen, werd beschouwd als integraal onderdeel van de Republiek. De overgrote meerderheid van de islamitische bevolking had overigens – net als koloniale onderdanen elders – slechts een tweederangs burgerschap. In dat hoge aandeel Europese kolonisten was Algerije inderdaad uniek. Voor Kenia is de substantiële aanwezigheid en politieke invloed van kolonisten vaak opgevoerd als verklaring voor de vasthoudendheid, de beperkte compromisbereidheid en het brute optreden van de Britten aldaar, maar de voor Britse begrippen omvangrijke kolonistengemeenschap van 0,2 procent viel in het niet bij de 13 procent die Europeanen van de Algerijnse bevolking uitmaakten.[25] De op het eerste gezicht aanzienlijke groep van omstreeks 300.000 Europeanen in de Indonesische archipel, van wie een ruime meerderheid Indo-Europees, vormde nog geen half procent van de bevol-

king. Maar Indonesië leverde wel een grotere economische bijdrage aan het moederland dan welke Europese kolonie ook: 12 procent van het vooroorlogse nationale bruto nationaal product. Bovendien was de 'gordel van smaragd' voor de geopolitieke status van de metropool van enorm belang, zelfs veel belangrijker dan India als 'the jewel in the crown' voor het reusachtige Britse imperium. Het is deze combinatie van factoren die de binnenlandse en internationale koppigheid van de Nederlandse politiek verklaart, en daarmee ook de bereidheid tot een uitermate kostbare overzeese troepenopbouw.[26]

Kijken we naar de schaal en de intensiteit van de militaire confrontaties, dan wordt duidelijk dat de Britten in hun relatief kleine koloniën Maleisië en Kenia het meest succesvol waren in het politiek, sociaal en strategisch indammen van opstanden. Dat succes was vooral in Maleisië gerelateerd aan de mate van bereidheid bij de koloniale mogendheden om aan de legitieme grieven van opstandige bevolkingsgroepen tegemoet te komen en het succes bij het co-opteren van lokale elites en andere groepen. Het verzet beperkte zich in zowel Maleisië als Kenia vervolgens grotendeels tot één enkele etnische groep. Dat de anti-Britse opstand onder de rurale Chinese bevolking in Maleisië niet oversloeg naar de Maleise meerderheid of de meer cooperatieve stedelijke Chinese elite hing daarmee samen, maar ook met het duidelijker uitgestippelde pad naar daadwerkelijke onafhankelijkheid. In dat opzicht waren de Nederlanders in Indonesië en de Fransen in Vietnam terughoudender, om nog maar te zwijgen van de Fransen in Algerije en de Portugezen in hun Afrikaanse koloniën. Daar escaleerden de conflicten als gevolg van verregaande koloniale repressie en weigerde het thuisfront de offers te blijven leveren. Onthullingen over extreem geweld, zoals de Franse martelpraktijken in Algerije, hielpen die maatschappelijke en daarmee politieke bereidheid te ondergraven.

Een andere factor die het geweldsniveau beïnvloedde was buitenlandse inmenging. Vergelijken we de vroege revolutionaire periode in Vietnam en Indonesië, dan is het opmerkelijk hoe verschillend de op het eerste gezicht identieke Britse bezettingstaak de geweldsdynamiek beïnvloedde. Deze twee casussen die de wereldwijde dekolonisatiegolf inluidden vertonen overigens meer interessante overeenkomsten en contrasten.[27] Na de plotselinge overgave van de Japanners op 15 augustus 1945 ontstond in beide voormalige koloniën een machtsvacuüm dat noch de Britse ad-interimbezettingstroepen, noch de terugkerende Nederlanders en Fransen, noch de Indonesische en Vietnamese autoriteiten konden vullen. In een chaotische machtsstrijd probeerden alle partijen mede door middel van geweld controle te krijgen over de bevolking.

Maar er waren ook verschillen. Zo stonden Nederlanders en Indo-Europeanen in 1945 tijdens de eerste fase van de revolutie, later aangeduid als de Bersiap-periode, in Indonesië veel meer aan extreem geweld van revolutionaire strijdgroepen bloot dan de kleinere Franse gemeenschap in Vietnam. De Vietnamese communistische leiders waren met hun relatief hoge organisatiegraad sneller in staat controle uit te oefenen over de revolutie dan hun nationalistische tegenhangers in Indonesië en schrokken daarbij niet terug voor dwang en geweld tegen Vietnamese politieke tegenstanders. Hoewel het Republikeins leiderschap ook blaam trof voor het extreme en mogelijk willekeuriger geweld in deze fase, was het Indonesische geweld doorgaans meer van onderaf en door lokale dynamiek gedreven.

De Britse bezettingsmacht wist het geweld in Vietnam noch in Indonesië een halt toe te roepen, maar veranderde wel de aard van dit geweld. De Britse commandant in Vietnam, generaal-majoor Douglas Gracey, stelde zich zeer terughoudend maar overwegend pro-Frans op en faciliteerde de Fransen zo in hun op herstel van koloniaal en militair prestige gerichte heroveringscampagne. Zijn evenknie op Java en Sumatra, luitenant-generaal Philip Christison, remde de Nederlandse poging tot 'gezagsherstel' juist af. Hij deed dit door actieve bemiddeling en het kort houden van de toch al zeer zwakke Nederlandse strijdkrachten en de lokale milities. De Fransen, die toch al over veel meer militaire slagkracht konden beschikken in 1945-1946, waren hierdoor grotendeels autonoom bij geweldstoepassing en zetten bewust intimiderend geweld in, onder meer met zware wapens. Nederlands extreem geweld vond in deze vroegste fase meestal op initiatief van lokale commandanten of groepen plaats en werd misschien gedoogd, maar niet verordonneerd door het civiel-militaire leiderschap, dat voor alles afhankelijk was van de Britten.

Op Java en Sumatra was grootschalig militair optreden in deze fase voorbehouden aan de geallieerde bezettingsmacht, die in 1946 uitgroeide tot 60.000 voornamelijk Brits-Indische militairen, ruim het dubbele van de troepenmacht in Vietnam. Hun optreden was initieel terughoudend, maar culmineerde in november 1945 in de Slag om Surabaya, waarbij vele duizenden Indonesische strijders en burgers omkwamen en circa 450 Brits-Indiërs en Ghurka's sneuvelden. De militair passieve rol van de Nederlanders veranderde naarmate hun militaire capaciteit en organisatiegraad toenamen en zij na een aantal kleinschaliger acties net als de Fransen door middel van grootschalige offensieve operaties in 1947 en 1948 tot herbezetting overgingen. Mede gelet op de Nederlandse politieke en mili-

taire koers vanaf de massale 'zuiveringen' op Zuid-Sulawesi sinds december 1946 lijkt het weinig aannemelijk dat de Nederlanders een vreedzamere koers zouden hebben gevaren dan de Fransen in Vietnam indien ook zij al in de vroege revolutionaire fase hadden kunnen beschikken over voldoende militaire middelen en de politieke steun van de Britse bezettingsmacht. De context en het proces waren wel verschillend, maar de gewelddadige uitkomst hetzelfde.

Over het algemeen kan over buitenlandse inmenging gesteld worden dat directe militaire steun een escalerend effect had en diplomatieke bemoeienis juist een overwegend de-escalerende uitwerking. De militaire internationalisering van de oorlog in Vietnam stond bijvoorbeeld in scherp contrast met het ontbreken van externe militaire interventie bij de ontmanteling van het Britse imperium. Waar rebellen in Maleisië en Kenia vrijwel geheel verstoken bleven van buitenlandse steun, kreeg de Viet Minh vanaf de communistische overwinning in China in 1949 op steeds grotere schaal wapens en voorraden die de communisten uiteindelijk zelfs in staat stelden de Fransen in reguliere confrontaties te verslaan. Het meest in het oog springende voorbeeld is uiteraard de Slag bij Dien Bien Phu in 1954. Deze ongeëvenaarde culminatie in het wereldwijde dekolonisatieproces kon plaatsvinden ondanks het feit dat de Amerikanen in de hoogspanning van de vroege Koude Oorlog op hun beurt de Fransen vanaf 1949 op grote schaal hadden gesteund.

Daar tegenover staat dat de Indonesische Republiek, net als de communisten in Maleisië, verstoken bleef van serieuze buitenlandse militaire steun. Op diplomatiek niveau daarentegen raakte het Nederlands-Indonesisch conflict juist volledig geïnternationaliseerd: eerst vooral door Britse inmenging, vervolgens door de Verenigde Naties (VN) met de Amerikanen in de hoofdrol. De Britten en Fransen hadden door hun permanente zetel en vetorecht in de VN Veiligheidsraad veel minder te maken met externe inmenging. In Nederland is het verlies van de kolonie wel toegeschreven aan deze bemoeienis van buitenaf, en dan vooral aan de Amerikaanse interventie ten gunste van de Republiek in 1949. Een vergelijking met Vietnam suggereert echter dat het veel waarschijnlijker is dat die bemoeienis het koninkrijk juist heeft behoed voor een nog langere guerrillaoorlog, die niet te winnen zou zijn geweest.[28]

Het comparatieve mijnenveld

Vergelijken we achtereenvolgens de schaal van conflicten, de intensiteit van gevechten en de omvang van de buitensporige geweldpleging, dan valt op dat voor elke stap de beschikbaarheid van betrouwbare cijfers afneemt. Toch

moeten we dit comparatieve mijnenveld op zijn minst verkennen. Al doende zullen we de onmogelijkheid van 'schuldklassering' onderstrepen, maar ook nog eens de gemakzuchtige aanname weerspreken dat buitensporig geweld nu eenmaal bij dit soort 'dirty wars' of 'sales guerres' hoort.

Er zijn redelijk betrouwbare cijfers die de schaal van oorlogvoering illustreren. Hierbij valt te denken aan de omvang van de ingezette troepenmacht en militaire slachtofferaantallen aan koloniale zijde. Toch moeten we ook die cijfers wegen en contextualiseren als we willen vergelijken. Zo was de legermacht van 150.000 militairen die Nederland begin 1949 ontplooide indrukwekkend, zeker in verhouding tot de 9 miljoen inwoners van de metropool. Maar ten opzichte van de 70 miljoen Indonesiërs die zij onder controle moesten houden stelde dit aantal niet veel voor. De Indonesische archipel had achtmaal het inwonertal van Algerije, tweeënhalf keer dat van Vietnam, twaalf keer dat van Maleisië of Kenia. Hier staat tegenover dat de Fransen veel meer troepen inzetten; de aantallen piekten op 450.000 militairen in Algerije en zo'n 220.000 in Vietnam. De Britten zetten veel minder eigen troepen in, 40.000 in Maleisië en 12.000 in Kenia. Alleen in laatstgenoemd conflict was het troepenaantal naar ratio van de bevolking vergelijkbaar met dat van de Nederlanders in Indonesië. Dat de verhouding van de bevolking tot het koloniale gezag verre van eenduidig was, blijkt overigens niet alleen uit het feit dat deze troepenmachten voor een belangrijk deel uit Javaanse, Molukse, Maleisische, Gurkha, Algerijnse, Marokkaanse, Vietnamese of Laotiaanse militairen bestonden. Zij werden vaak ook nog bijgestaan door tienduizenden, soms honderdduizenden lokaal geworven paramilitaire hulptroepen en politie-eenheden.

De relatief betrouwbare slachtofferaantallen onder militairen in Nederlandse, Franse en Britse dienst vertellen ons veel over de gevechtsintensiteit. Zo vonden de hevigste militaire confrontaties in Vietnam en Algerije plaats, waar respectievelijk zo'n 90.000 en 25.000 dodelijke militaire slachtoffers onder Frans bevel vielen in de acht jaar dat de conflicten elk afzonderlijk duurden. In Indonesië verloor de Nederlandse krijgsmacht in ruim vier jaar strijd circa 5000 militairen, de Britse krijgsmacht in het eerste jaar ruim 1000 man.[29] Dat in Maleisië 'slechts' 1450 militairen onder Brits bevel omkwamen in twaalf jaar strijd en 167 tijdens het acht jaar durende conflict in Kenia, toont de relatief lage intensiteit van de militaire confrontaties aldaar. Wel viel in Kenia, net als in alle andere conflicten, ook nog eens een aanzienlijk deel van de slachtoffers onder de betrokken paramilitaire hulptroepen aan koloniale zijde.[30]

De grote verschillen in gevechtsintensiteit komen ook naar voren als we gesneuvelden tijdens specifieke gevechtsacties vergelijken. Veelal betrof dit kleine aantallen, met uitzondering van de Franse verliescijfers in Vietnam, waar de Viet Minh vanaf 1950 met eenheden tot divisiegrootte en artillerieondersteuning in een aantal omvangrijke reguliere confrontaties hele eenheden tot brigadegrootte decimeerden, met honderden, zelfs duizenden dodelijke slachtoffers als resultaat.[31] Hierbij verbleken de andere verliescijfers. De Britten leden hun grootste verlies in één klap in Maleisië in 1950 tijdens de beruchte Penang-hinderlaag, waarbij echter 'slechts' zeven politieagenten omkwamen. Militaire verliezen bij andere individuele gevechten in Maleisië en Kenia waren nog lager. Behalve tijdens de Slag om Surabaya waren de militaire verliezen in Indonesië als gevolg van gevechtsacties steeds vrij beperkt. Toen twaalf manschappen omkwamen tijdens een opmars van een KNIL-bataljon bij Medan eind 1946 was dat zeer uitzonderlijk. Vuurgevechten met circa vijf dodelijke slachtoffers kwamen voor, maar bleven opmerkelijk. Zo sneuvelden in augustus 1947 vijf dienstplichtige militairen in Baruhtunggul op West-Java in een gevecht met een zeer sterke eenheid van de Siliwangi-divisie.[32] De dodelijkste hinderlaag in Algerije eiste in 1957 de levens van circa zestig Algerijnse militairen in Franse dienst.[33] De meest iconische hinderlaag aldaar was echter die van een patrouille van 21 Franse reservisten in 1956 nabij Palestro, van wie slechts één man het overleefde.[34]

Hoe verhouden de verliescijfers aan koloniale zijde zich tot de dodelijke slachtoffers onder Indonesiërs, Algerijnen, Vietnamezen, Maleisiërs en Kenianen? Helaas moeten we het voor deze cruciale gegevens doen met uitermate ruwe schattingen, waarbij bovendien het verschil tussen combattanten en non-combattanten moeilijk is vast te stellen. Dat laatste komt niet alleen door het vage onderscheid tussen burgers en vaak niet-geuniformeerde guerrilla's, maar ook omdat koloniale troepen – net als hun tegenstanders overigens – eenvoudigweg niet altijd de moeite namen om zo selectief of 'chirurgisch' te opereren als Spoor en andere leiders pretendeerden te doen. En probeerden ze dat tijdens het 'zuiveren' van een Algerijnse douar of een Javaanse kampong naar verluidt wel, dan is het verschil tussen strijder en burger achteraf nauwelijks traceerbaar in de gevechtsverslagen. Bovendien waren er wraakzuchtige collectieve bestraffingen buiten de directe gevechten. Illustratief zijn de Nederlandse en Franse reacties op voornoemde hinderlagen nabij de plaatsen Baruhtunggul en Palestro. Op Java haalden twee betrokken Nederlandse militairen diezelfde avond nog een viertal willekeurige Indonesische gevangenen uit hun cel om ze aan de rand van een na-

Tijdens een Nederlandse 'zuiveringsactie' bij Kalibagor op Midden-Java tussen 10 en 12 september 1947 fotografeerde een jonge infanterist van het 1e bataljon 3e regiment infanterie (1-3 RI) de executie van vier gevangengenomen Indonesiërs door zijn peloton. Achterop de vier foto's schreef hij: 'Rampokkers' (een Nederlandse militair poseert tussen de gebonden gevangenen), 'Het lot der rampokkers', 'Zij kozen de Merdeka boven samenwerking' en bij de laatste foto 'Als afschrikwekkend voorbeeld voor de bevolking'.
Bijzonder is dat de soldaat, die een reprimande kreeg voor het vastleggen van de actie, nadrukkelijk aangeeft dat het intimideren van de klaarblijkelijk oncoöperatieve bevolking het doel is van de moordpartij. Opvallend is verder dat hij de slachtoffers criminaliseert door over rampokkers (plunderaars) te spreken en tegelijkertijd hun motieven politiseert door hun keuze voor merdeka (vrijheid) te benoemen. Bron: NIMH.

bije kampong – als afschrikwekkend voorbeeld dus – te executeren. 'Dit was geen wraak, maar gerechtigheid,' noteerde de betrokken korporaal die avond in zijn dagboek – de enige bron voor deze oorlogsmisdaad. Bij de collectieve strafmaatregel die volgde op 'Palestro' executeerden Franse parachutisten 44 Algerijnen zonder proces. De inwoners verdween na de vernietiging van hun dorp grotendeels in een van de kampen die uiteindelijk ruim twee miljoen Algerijnen zouden herbergen.[35]

In Vietnam kwamen volgens de meest betrouwbare schattingen tussen 1945 en 1954 300.000 Vietnamezen om het leven.[36] Voor Maleisië is het officiële aantal gedode 'opstandelingen' vastgesteld op 6711 en voor Kenia op 11.503, maar voor dit laatste conflict lopen de meer betrouwbare reconstructies van het totale aantal slachtoffers van staatsgeweld op tot minstens 20.000. In Algerije zijn door Frans geweld ten minste 200.000 Algerijnen omgekomen, al spreekt de Algerijnse staat nog altijd van "een miljoen martelaren". Deze politisering van dergelijke cijfers – vergelijk ook de mythe van de 40.000 doden door het optreden onder Westerling in Zuid-Sulawesi – is wel aangeduid als "de veldslag om het dodental". De enorme discrepanties in slachtoffertallen hangen ook samen met het al dan niet meetellen van geweld waar de kolonisator niet direct bij betrokken was: de slachtoffers van de burgeroorlogen die vaak met de dekolonisatieprocessen vervlochten waren.[37]

Nederlandse bronnen stellen het Indonesische dodental door Nederlands geweld al sinds Loe de Jong op circa 100.000, waarbij vaak wordt toegevoegd dat dit waarschijnlijk de ondergrens is. Als eerstgenoemd cijfer al klopt, dan is de discrepantie nog groter dan in alle andere conflicten, namelijk 1:20.[38] Een mogelijke verklaring hiervoor is de relatief geringe gevechtskracht van de omvangrijke TNI in zuiver militaire termen, zeker in verhouding tot de

militaire takken van het Front de Libération Nationale (FLN) in Algerije en vooral de Viet Minh in Vietnam. Het waren voornamelijk ook de vele slecht bewapende autonome Indonesische strijdgroepen die enorme verliezen leden. De discrepantie zegt mogelijk ook iets over het relatief hoge aantal slachtoffers onder Indonesische non-combattanten. Betrouwbare cijfers die deze suggestie zouden kunnen ondersteunen zijn echter niet voorhanden.

Wat weten we dan wel van de slachtoffers van extreem geweld? Vermoedelijk is het meeste ervan niet gedocumenteerd. Een zeldzaam intern Frans rapport uit 1955 onthulde dat meer dan 9000 Vietnamese gevangenen waren geëxecuteerd, van wie opvallend veel in de jaren 1952-1953. De meeste lichamen zijn nooit teruggevonden.[39] Over de negen maanden durende Slag om Algiers, waarbij de Fransen met succes een stedelijke guerrillacampagne onderdrukten, is vast komen te staan dat de koloniale autoriteiten circa 3000 gevangenen lieten "verdwijnen". Zeer waarschijnlijk waren zij het slachtoffer van marteling en moord.[40] Een van de weinige relatief harde cijfers met betrekking tot de executies door militairen in Nederlandse dienst betreft de circa 3500 slachtoffers van buitenrechtelijke executies tijdens de campagne op Zuid-Sulawesi tussen december 1946 en februari 1947. Bij het grootste tot nu toe bekende Britse executieschandaal in Maleisië, 'het bloedbad van the Batang Kali' van december 1948, vermoordden Britse militairen 24 ongewapende Chinese kampongbewoners. Het officiële Britse standpunt is altijd gebleven dat al deze mannen na aanhouding probeerden te vluchten, maar veel bewijs spreekt dit tegen. Ondanks meerdere onderzoeken sinds de jaren 1950 naar wat ook wel het 'Britse My Lai' is genoemd, is geen van de daders of verantwoordelijken ooit veroordeeld.[41] In zoverre week de Britse omgang met wandaden in Maleisië – en ook in Kenia – niet af van de Nederlandse in reactie op de 'Zuid-Celebesaffaire' of de omgang met het 'bloedbad van Rawagede', waarbij de verantwoordelijke majoor na overleg tussen Spoor en Felderhof 'uit overwegingen van opportuniteit' niet werd vervolgd.[42]

Dat we van de verschillende conflicten zo weinig weten over de schaal van 'standrechtelijke', dus juridisch onrechtmatige executies, hangt mede samen met het feit dat deze veelal op kleinere schaal plaatsvonden tijdens reguliere patrouilles of grotere 'zuiveringsacties'.[43] Zonder toevallige onthullingen en daaropvolgende nationale of internationale ophef lieten zij geen andere sporen na in getuigenissen en archieven dan obligate meldingen als 'gevangenen op de vlucht neergeschoten' of 'tijdens actie gedood'. Een van de weinige veroordelingen voor executies in Vietnam – in dit geval de moord op twintig gevangenen in Dalat in mei 1951 door een Franse politiecomman-

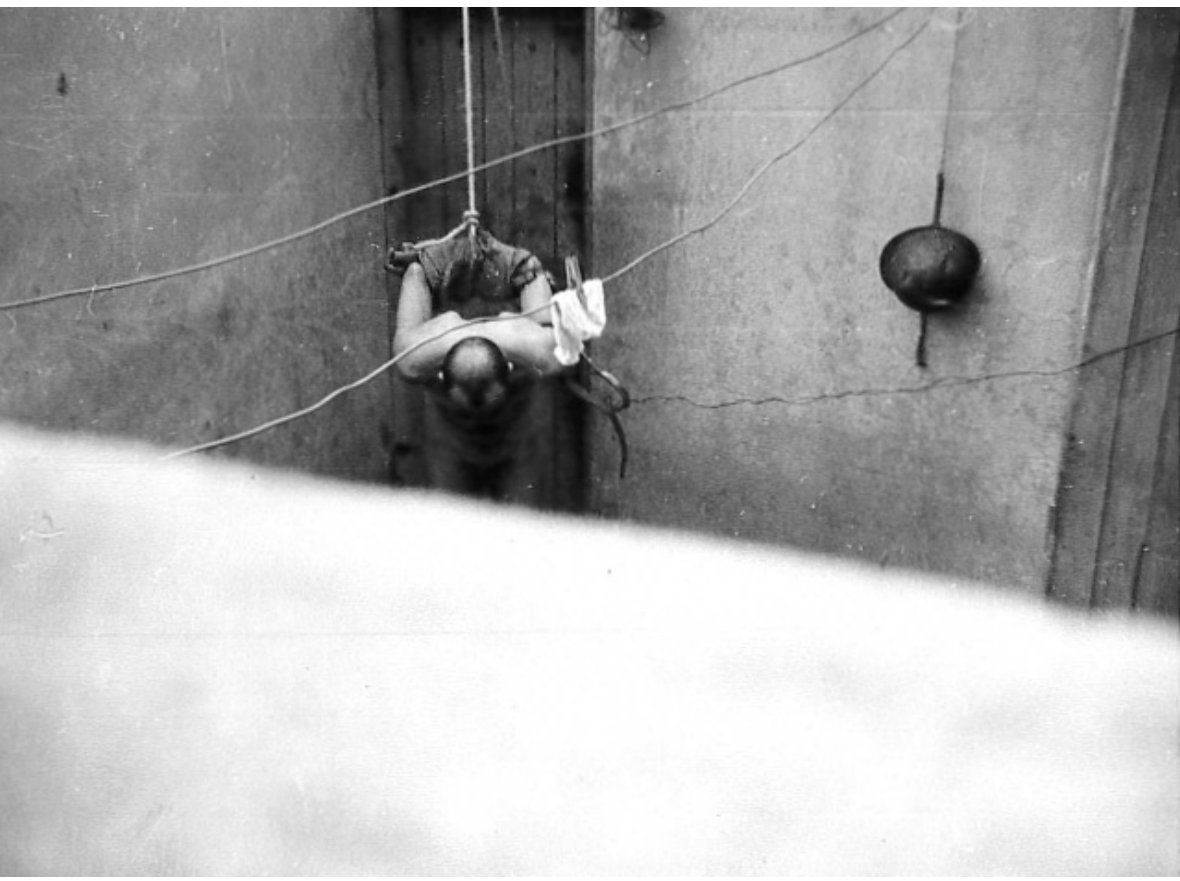
dant – was het gevolg van publieke verontwaardiging. De ophef in Vietnam werd aangejaagd door de uit die streek afkomstige Vietnamese koningin Nam Phuong, terwijl in Frankrijk de communistische partij het schandaal politiek inzette. Ophef, ditmaal in de Verenigde Naties, is ook de reden dat we relatief veel weten over de grootschalige moordpartij door Nederlandse, veelal dienstplichtige landmachtmilitairen, bij Rawagede. Maar zelfs in dit geval laat het gebrek aan consensus over het aantal geëxecuteerde mannen – 20 of 150 volgens de Nederlandse bronnen, 431 volgens sommige Indonesische tellingen – nog eens zien hoe moeilijk het is om tot goed onderbouwde slachtofferaantallen te komen.

Vergelijkingen van slachtofferaantallen onder non-combattanten laten zien dat de beschikbaarheid van bronnen en cijfers voor een belangrijk deel wordt bepaald door de vorm van dit geweld, de plaats en de context waarin een wandaad werd begaan, maar vaak ook van toeval. Laten we dit illustreren aan de hand van het voorbeeld van de notoire onderrapportage van seksueel geweld in de Frans-Algerijnse en de Nederlands-Indonesische oorlog.[44] Er doet zich een interessante paradox voor als we het aantal uit de archieven bekende gevallen vergelijken en deze vervolgens beschouwen in de context van het discours over verkrachting in oorlogstijd. Verkrachting in de Algerijnse oorlog is een veelbesproken en sterk gepolitiseerd onderwerp. Dit gebeurde onder meer door de aandacht die de Franse schrijfster, feministe en antioorlogsactivist Simone de Beauvoir vestigde op slachtoffers zoals Djamila Boupacha. Zo schreef zij in een tekst die in de vroege jaren zestig veel stof deed opwaaien: "Een 23-jarige Algerijnse verbindingsofficier van het FLN; door Franse soldaten ontvoerd, gemarteld en met een fles verkracht. Dagelijkse kost." Ook Algerijnse leiders mobiliseerden het beeld van de exploitatie van islamitische vrouwen door de koloniale uitbuiter voor politieke doeleinden.[45]

Het thema verkrachting is in de Indonesische context juist vrijwel genegeerd. Hier geen met Boupacha vergelijkbare 'causes célèbres' of activistische culturele elites. Dat betekent niet dat we kunnen concluderen dat er in Indonesië niet of nauwelijks seksueel geweld plaatsvond. De paradox schuilt juist in het feit dat er over Indonesië zelfs meer – hoewel nog altijd schaars – archiefmateriaal is dan voor de Algerijnse casus. Van de 72 nu bekende verkrachtingszaken voor de Nederlandse krijgsraad eindigden 53 in een veroordeling. Dergelijke archiefsporen betekenen niet dat verkrachting vaker voorkwam in Indonesië. Wel kunnen we concluderen dat de mate waarop formeel werd onderzocht en eventueel bestraft – en daarmee onze kennis

door archiefvorming – samenhangt met de omgeving en omstandigheden waarin misbruik plaatsvond. In Algerije lijkt behalve in gevangenschap relatief veel seksueel geweld in het kielzog van gevechtsoperaties te hebben plaatsgevonden. De meeste verkrachtingszaken die in Indonesië voor het gerecht kwamen vonden juist plaats in meer 'huislijke kring', door de nabijheid van baboes op militaire bases en posten – omstandigheden die in Algerije door de heersende sociaal-culturele normen niet bestonden. In Indonesië zijn mede hierdoor waarschijnlijk relatief veel meer zaken aanhangig gemaakt.

Een onbekende getuige nam in 1957 deze foto van de folteringen die plaatsvonden in het geïsoleerd liggende Franse militaire martelkamp Haouch Goutier (Algerije). Bron: Fotograaf onbekend, Archives Nationales/La Commission de Sauvegarde des droits et libertés individuels en Archives Nationales d'Outre-Mer (ANOM)/Archief Delavignette. (Fabrice Reciputi, Enquête sur deux photos de la torture en Algérie, par Fabrice Riceputi, 2020).

Ook marteling is een geweldscategorie waarvan de schaal zich moeilijk laat reconstrueren. Voor de oorlog in Vietnam is bijvoorbeeld geen enkele betrouwbare studie voorhanden die iets zegt over de aard en schaal van foltering. Wel is er voldoende bewijs, in de vorm van publieke protesten en schandalen, om te kunnen spreken van een bepaald patroon, dat overigens aansloot bij de vooroorlogse folterpraktijken van de Franse koloniale politie. Het is verder op zijn minst opvallend dat juist de inlichtingendienst, *Le Deuxième Bureau,* in 1955 in een interne evaluatie concludeerde dat marteling de kwaliteit van de verkregen inlichtingen op geen enkele wijze had verbeterd.[46] Des te pijnlijker is het dat dit inzicht – hoewel moeilijk te bewijzen – vervolgens geen enkel verschil zou maken voor de vele duizenden Algerijnen die in de daaropvolgende jaren slachtoffer werden van marteling. *La Torture* heeft in Frankrijk destijds al een voor de Algerijnse oorlog iconische status gekregen. Dat beeld van de oorlog werd alleen maar versterkt toen archiefonderzoek rond de eeuwwisseling uitwees dat martelprakijken gedurende het grootste deel van het conflict – en niet alleen tijdens de beruchte Slag om Algiers in 1957 – systematisch hadden plaatsgevonden. Het was initieel vooral de combinatie van de enorme druk op militair personeel om inlichtingen te vergaren en de zekerheid dat er geen bestraffing zou volgen die het pad effende voor marteling op grote schaal. Maar foltering van een zeer omvangrijk deel van de gedetineerden, zowel strijders als verdachte burgers, werd volgens Franse onderzoekers in toenemende mate ook gebruikt als strategie om angst aan te jagen en te straffen. De ratio hierachter oversteeg zeer zeker het veelgehoorde excuus van de 'tikkende tijdbom': gewelddadige ondervraging onder druk van acuut dreigende terreuraanslagen.[47]

Voor het Nederlands-Indonesische conflict levert nieuw onderzoek aanvullende bewijzen voor marteling tijdens verhoren. Militairen maakten ook in hun dagboeken geregeld melding van marteling door de inlichtingendiensten die, vaak met ondersteuning van lokaal geworven hulpkrachten, systematisch martelden en gevangenen vervolgens vaak doodden. Hoewel de organisatiegraad en de mate van 'professionalisering' van de Franse diensten uiteindelijk die van hun veelal uit lokaal initiatief geboren Nederlandse tegenhangers overstegen, bestaat er al lange tijd consensus dat ook de inlichtingendiensten in Indonesië zich systematisch schuldig maakten aan marteling.[48] Bij de Britten waren folterpraktijken en algehele mishandeling ten dienste van rehabilitatie in detentiekampen in Kenia endemisch. Recent onderzoek bevestigt dat ook tijdens de Britse counterinsurgency-operaties op Cyprus (1955-1959), in Aden (in het huidige Yemen (1963-1967) en zelfs

in Noord-Ierland in de vroege jaren zeventig op aanzienlijke schaal gebruik is gemaakt van marteling of wat later ook wel eufemistisch 'enhanced interrogation methods' zijn genoemd.[49]

Ter afsluiting van deze contextuele schets vestigen we nogmaals de aandacht op de grote variaties in schaal en gevechtsintensiteit, met Vietnam na 1949 aan de meest gewelddadige zijde van het spectrum. De vergelijking toont echter aan dat er geen duidelijk verband bestaat tussen gevechtsintensiteit en de – hoe dan ook slechts uiterst tentatief te reconstrueren – schaal waarop werd geëxecuteerd, gemarteld en mishandeld. Geweld tegen burgers en gevangenen werd tijdens al deze conflicten door alle betrokken partijen aangewend. Ondanks de relatief beperkte opstanden waarmee de Britse autoriteiten te maken kregen in Maleisië en Kenia, waren hun dwangmaatregelen en collectieve straffen grootschalig, ontwrichtend en vaak wreed. Vooral Kenia springt in het oog door enerzijds de geringe schaal van de gevechten en anderzijds de grootschalige extreme geweldpleging, vooral door de brute en mensonterende praktijken in detentiekampen. Ook de Nederlands-Indonesische casus is in dit opzicht veelzeggend. Ondanks de relatief lage Nederlandse verliescijfers is de structurele aard van geweldsontsporingen in ruim vier jaar conflict immers evident. Er waren dus overduidelijk meer factoren aan het werk.

Oorzaken en aard van extreem geweld

Geweld tegen burgers en gevangenen heeft zelden of nooit één enkele oorzaak of aanleiding. Het is vrijwel altijd het gevolg van meerdere factoren die elkaar versterken en die ook nog eens op meerdere manieren met elkaar verbonden zijn.[50] Vergelijkend onderzoek kan ons helpen bij een poging dit oorzakelijk web te ontrafelen. Het helpt het relatieve belang te wegen van zowel situationele als structurele oorzaken voor extreem geweld. Onder de eerste categorie vallen falend leiderschap, slechte training en discipline, troepentekort, mentale uitputting, individuele karaktereigenschappen zoals sadisme, en specifieke incidenten die een wraakactie of geweldsspiraal uitlokken, maar ook gebrekkige inlichtingen en frustratie over het vijandelijke optreden. Bij structurele factoren valt te denken aan een koloniale traditie en cultuur van nietsontziend geweld, koloniaal racisme en de aard van irreguliere oorlogvoering in het algemeen, mogelijk ook de erfenis en het 'brutaliserende effect' van het alomtegenwoordige geweld van de recente wereldoorlog op de generatie die in Indonesië vocht.[51] Ten slotte identificeerden wij een andere factor, namelijk straffeloosheid: het gecombineerde

effect van een tekort aan toezicht door de overheid, het militaire apparaat, het rechtssysteem en de media, een gebrek aan verantwoording door de verantwoordelijke politieke en militaire leiders, en een gebrekkige regelgeving voor geweldgebruik. Deze straffeloosheid, of de zeer geringe bereidheid om te straffen, is in hoge mate verbonden met alle andere verklaringen, zowel situationele als structurele – hierover later meer.

Het zoeken naar oorzaken is complex, mede door de intense verstrengeling van verklarende factoren. Hoe dan ook scherpt vergelijking ons inzicht. Een voorbeeld kan dit illustreren. Het brutaliserende effect van de extreem lange inzet van troepen in Indonesië is vaak, en met recht, opgevoerd als belangrijke oorzaak voor frustratie, morele afstomping en daarmee ook voor wangedrag, voor moord op gevangenen, marteling en achteloosheid bij de inzet van vuurkracht in gevechtssituaties. Dat het kleine Nederland in 1947 100.000 en in 1949 zelfs 150.000 troepen kon inzetten, terwijl het voor de hele duur van het conflict van ruim vier jaar 'slechts' 220.000 militairen mobiliseerde, was immers alleen maar mogelijk door de herhaalde verlenging van de uitzendduur van Nederlandse militairen.[52] Dit gebeurde op aandrang van generaal Spoor, die zijn politieke superieuren steeds weer wist te overtuigen van de haalbaarheid van zijn torenhoge militaire ambities en zijn slecht doordachte strategie, die gebaseerd was op een notoire onderschatting van de vijand.[53] De verlenging resulteerde in psychologische druk en fysieke slijtage onder de militairen. Uiteindelijk zou ook de onmacht als gevolg van een verregaande spreiding van deze troepen over een (te) groot gebied in toenemende mate bijdragen aan het gebruik van collectief bestraffend 'exemplarisch' geweld, naast de inzet van zware wapens om eigen risico's te minimaliseren. Het constante troepentekort droeg vervolgens weer bij aan de toch al geringe bereidheid eigen daders en hun verantwoordelijke superieuren te straffen. Internering of ontheffing uit functie betekende immers nog minder ervaren personeel, terwijl juist de door de wol geverfde 'harde jongens' werden gewaardeerd. Als excuus om extreme geweldplegers niet te straffen wezen commandanten geregeld op de psychische tol die de aard van de strijd en natuurlijk de langdurige inzet eisten. En zo was de cirkel rond.

De controlevraag is echter of kortere rotaties, hogere troepenaantallen, kortere inzet en een beter uitgedachte strategie tot minder excessief geweld zouden hebben geleid. Nu worden zulke 'wat als?'-vragen vaak als een historisch-wetenschappelijk niet serieus te nemen benadering weggewuifd, maar de vergelijking met het uitermate hardhandige optreden door 450.000

Franse militairen in het dunbevolkte Algerije – in alle opzichten dus een veelvoud van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië – geeft voldoende aanleiding tot twijfel.[54] Hetzelfde geldt voor het optreden van Amerikaanse militairen in Vietnam, die *tours* van één jaar draaiden. Kortom, het aantal mogelijke verklarende factoren is verwarrend groot. Vergelijkend onderzoek kan niettemin helpen bij het wegen van het relatieve belang van oorzaken en daarmee bij het creëren van een causale hiërarchie.

Waarom achtten zij die extreem geweld gebruikten, verordonneerden of gedoogden dit vaak onvermijdelijk, logisch of in ieder geval verdedigbaar? Laten we eerst kijken naar het politieke niveau.[55] Een vergelijking van politieke informatiestromen en verantwoordingsprocessen voor Nederland en het Verenigd Koninkrijk in relatie tot Indonesië, Kenia en Maleisië legt het fundament onder het systeem van straffeloosheid bloot. Wat steeds weer opvalt zijn processen van ontkenning en ontwijking, het naar lagere functionarissen of 'rangen' afwentelen van verantwoordelijkheid, en het neutraliseren van schandalen ('schandaalmanagement'). Dat gebeurde overal net wat anders, maar de algemene praktijk en vooral de uitkomst vertoonden onmiskenbare gelijkenissen. Normvervaging en grensoverschrijdend gedrag in Indonesië en Kenia werd sterk in de hand gewerkt doordat politieke en militaire leiders dit wangedrag niet onder ogen wilden zien en mede daardoor niet structureel aanpakten.

Dat in Nederland uiteindelijk meer schandalen aan de oppervlakte kwamen dan in het Verenigd Koninkrijk, hing samen met het ontbreken in Nederland van een strenge geheimhoudingscultuur zoals die in Britse politieke, militaire en inlichtingenkringen tijdens de Tweede Wereldoorlog nog eens was versterkt. Daarnaast speelde de meer diverse (verzuilde) aard van het Nederlandse medialandschap een rol. Ten slotte speelde ook de internationale bemoeienis de Nederlanders parten. Het duurde in Kenia tot 1959 voordat een politieke rel van enige proporties ontstond. De lokale koloniale politie had in het Hola-interneringskamp elf gevangenen doodgeslagen om een voorbeeld te stellen. De autoriteiten probeerden de toedracht te verhullen, maar de zaak kwam uit toen de officiële lijkschouwer een vernietigend rapport opstelde. De Britse regering hield vol dat de kampen met succes werkten aan de re-integratie van de Mau Mau-gevangenen. Het schandaal zorgde ervoor dat de commandant van het Hola-interneringskamp ontslag moest nemen. Hij werd echter niet vervolgd en de verantwoordelijke bewindsman, Alan Lennox-Boyd, bleef op zijn post. Minister-president Harold Macmillan weigerde in te stemmen met het ontslag van zijn minister van Koloniën om te voorkomen dat 'de Afrikanen' konden concluderen 'dat ze de witte man hadden verjaagd'.[56]

Net als bij de eerdergenoemde slachtpartijen in Rawagede op Java en Batang Kali in Maleisië in 1948 was er, zelfs na ophef, vrijwel altijd een excuus om niet tot bestraffing van betrokken militairen over te gaan. Zo weigerde de Britse commandant in Kenia, generaal George Erskine, Britse militairen te vervolgen om te voorkomen dat het moreel en daarmee de gevechtskracht werden ondergraven. Anders dan de vaak aangehaalde Britse 'minimum force philosophy' doet vermoeden, konden commandanten zolang zij dit militair noodzakelijk achtten vrijwel altijd een hoog geweldsniveau aanwenden zonder bang te hoeven zijn voor onderzoek achteraf. Zij werden hier tijdens hun opleiding al op gewezen en de gebruikelijke onschendbaarheidswetgeving ('Act of Indemnity') gaf nog meer bescherming. Zelfs tijdens de laatste kleinschalige Britse dekolonisatieoorlog in Aden medio jaren zestig, resulteerden onthullingen door zowel het Internationale Rode Kruis als een interne onderzoekscommissie over aanzienlijke martelpraktijken in slechts één aanklacht en geen enkele veroordeling.[57] In Kenia hield Erskine de op grote schaal martelende en moordende Keniaanse hulptroepen van de Home Guard de hand boven het hoofd met als argument dat zij een essentiële functie bekleedden en dat hun loyaliteit onmisbaar was. In de ogen van de verantwoordelijke militaire leiders waren dergelijke onzalige compromissen in deze bittere oorlogen nou eenmaal noodzakelijk. Erskine was in dit opzicht openhartiger dan generaal Spoor, die marteling, executies en plundering niet alleen publiekelijk veroordeelde, maar er ook intern op hoogst verontwaardigde toon tegen bleef ageren – om vervolgens toch een legitimerend signaal af te geven door niet krachtdadig in te grijpen of, zoals in het geval van executies in Rawagede, om redenen van 'opportuniteit' achteraf niet te vervolgen. Deze hypocrisie werd nog eens onderstreept door de juist wel snoeiharde juridische aanpak van moreel verontwaardigde militaire brievenschrijvers en klokkenluiders, of, bijvoorbeeld, de drie mariniers die in 1948 weigerden een kampong plat te branden als represaillemaatregel.[58]

Voor een beter begrip van de oorzaken en motieven achter gewelddadige transgressies is het verhelderend te bekijken in welke gevallen koloniale autoriteiten wel overgingen tot bestraffing. Aan de schamele 141 bekende vonnissen voor geweldpleging tegen Indonesiërs, op een aantal van 220.000 ingezette militairen, was veelal ophef voorafgegaan, meestal uitgelokt door een doorgaans toevallige klacht van een mondig individu uit de samenleving of een toevallige (buitenlandse) waarnemer van buiten de militaire organisatie. Maar ook in zulke gevallen was de kans op vervolging klein, zeker als het om 'functioneel geweld' ging. Het is überhaupt opvallend dat bestraffing

in Indonesië voornamelijk plaatsvond bij zogenaamd disfunctioneel geweld of in geval van individuele gedragingen die gezien werden als ondermijnend voor tucht en discipline.[59] Dat impliceert dat waar extreem geweld een praktisch militair nut diende (of in ieder geval werd geacht een militair nut te dienen), inclusief het 'neerleggen' van al dan niet 'vluchtende' gevangenen, bestraffing vrijwel altijd uitbleef. Het is ook niet voor niets dat – voor zover wij kunnen reconstrueren – juist verkrachting en plundering relatief vaak bestraft werd: het diende geen militair doel en was slecht voor het imago van de krijgsmacht.

Straffeloosheid, het gebrek aan controle en straf, vormt dus een spin in het oorzakelijk web. Daarmee is zeker niet gezegd dat extreem geweld vooral een ongewild bijproduct was van militaire inzet of het gevolg van uitzonderlijk gedrag van individuen die doelbewust of ongewild over de schreef gingen. Dat juist het buitensporige geweld met tactisch of strategisch nut onbestraft bleef, bevestigt het beeld dat extreem geweld in de onderzochte conflicten in veel gevallen instrumenteel was, een onmisbare bijdrage leverde aan de oorlogvoering. Daarbij moeten we niet alleen denken aan het systematisch martelen in Algerije of de moorddadige campagne op Zuid-Sulawesi, maar ook het gebruik van 'exemplary force' en 'counterterror' in Maleisië. De Britten gingen daar pas over tot selectievere geweldstoepassing nadat afschrikwekkend geweld zijn doel had bereikt. Pas na het daaropvolgende, door massadeportaties mogelijk gemaakte strategische succes rond 1951-1952, gingen de Britten selectiever geweld toepassen en dit combineren met sociaaleconomische en politieke maatregelen ten behoeve van de Chinese minderheid. Vooral door het negeren van deze volgtijdelijkheid in Maleisië, maar ook door het lange tijd voorbijgaan aan de Kenia-casus, kon in de geschiedschrijving een al te rooskleurig (zelf)beeld van de Britse *hearts and minds*-methode ontstaan.[60]

Dat geweld tegen non-combattanten als strategisch wapen is ingezet door *alle* partijen in elk van de onderzochte oorlogen, blijkt ook uit studies over de conflictdynamiek op microniveau.[61] Vergelijken wij de Indonesische casus met revolutionair en contrarevolutionair geweld in plattelandsgemeenschappen in Maleisië, Vietnam, Algerije en ook Madagaskar, waar de Fransen tussen 1947 en 1949 een opstand hardhandig neersloegen, dan vallen weer de overeenkomsten op, ook al varieerden het geweldsniveau en de vormen van geweld tussen verschillende regio's enorm. De gerichte toepassing van geweld tegen non-combattanten, vaak burgers die zich afzijdig probeerden te houden, was vooral wijdverbreid in wat 'interne grensgebie-

den' genoemd kunnen worden. Dit waren de meest betwiste 'grijze' gebieden waar de macht van de koloniale staat versnipperde of – zoals in grote delen van Java en Sumatra – nooit echt opnieuw gevestigd werd, maar waar de tegenstander evenmin volledige autoriteit had weten te vestigen. Willen we begrijpen wie extreem geweld gebruikte en waarom, dan moeten we ons voor al deze conflicten losmaken van het beeld van vaststaande categorieën van hen die de kolonisator steunden, van een binaire tegenstelling tussen kolonisator en gekoloniseerde – denk slechts aan de grote aantallen lokaal gerekruteerde militairen in de koloniale legers en paramilitaire hulptroepen. Dergelijke categorieën waren in al deze conflicten fluïde en lokaal bepaald. Lokale bevolkingen ervoeren de dekolonisatieconflicten die in hun gemeenschappen werden uitgevochten niet zelden als burgeroorlogen. In dergelijke complexe conflicten hanteerden alle gewapende partijen geweld tegen de bevolking als middel om loyaliteit af te dwingen en in het bijzonder ter verkrijging van inlichtingen, onderdak en voedsel en om zeker te stellen dat de tegenstander die steun niet kreeg.

Conclusie

Wanneer we extreme vormen van geweld in dekolonisatieoorlogen vergelijken, vallen ondanks alle variaties in context, schaal en intensiteit in de eerste plaats de overeenkomsten op. Natuurlijk, de dekolonisatieprocessen en de omvang en aard van de strijd verschilden aanzienlijk als gevolg van diverse politieke, sociale, economische, strategische en internationale krachten. Maar de uitkomsten lagen veel meer in elkaars verlengde dan vaak is gesuggereerd. In zekere zin probeerde elke koloniale mogendheid dezelfde welhaast onmogelijke taak te volbrengen: een oorlog winnen te midden van een bevolking waarvan een groot deel – vaak de meerderheid – haar niet als legitieme heerser beschouwde. Alle mooie woorden over het 'herstellen van recht en vrede', *maintenir l'ordre* en *winning the hearts and minds* konden niet verbloemen dat het verzet zich niet liet breken door alleen overredingskracht, het controleren van bevolkingscentra, het verlenen van humanitaire hulp en selectief militair geweld tegen gewapende tegenstanders. Zowel succesvolle *counterinsurgents* als de koloniale mogendheden die het onderspit delfden in de gewapende strijd dan wel inbonden aan de onderhandelingstafel na een militaire patstelling, gebruikten op aanzienlijke schaal geweld tegen non-combattanten. Allen gebruikten extreem geweld tegen gevangengenomen strijders en civiele verdachten, tegen burgers in collectieve bestraffingen en dwangmaatregelen, of tijdens offensieve 'zuiveringsacties'.

De schaal waarop extreem geweld in elk van de dekolonisatieoorlogen werd gebruikt is nauwelijks te reconstrueren en dus moeilijk te vergelijken. Onze poging het comparatieve mijnenveld in kaart te brengen, mede op basis van de stroom aan onthullingen in de afgelopen twee decennia rond het Britse en Nederlandse optreden, toont aan dat het scherpe en vooral vergoelijkende contrast met de als veel harder afgeschilderde Fransen geen standhoudt. Ook in Nederlandse en Britse gevangenschap werd gemarteld en gemoord op een schaal die weinigen zo kort na de Tweede Wereldoorlog voor mogelijk hadden gehouden. Daarnaast werden Britse onderdanen in Azië en Afrika met honderdduizenden gedeporteerd en deels opgesloten en raakten Indonesiërs massaal ontheemd en verarmd door het bestraffend en intimiderend hanteren van de brandfakkel. Te veel van deze wandaden in de onderzochte conflicten vonden plaats buiten het slagveld of in de periferie daarvan om de suggestie hoog te houden dat extreem geweld voornamelijk gerelateerd was aan escalerende gevechtsacties. Met andere woorden: het excuus 'waar gehakt wordt vallen spaanders' snijdt geen hout, omdat de spaanders vaak juist niet vielen op de momenten dat er daadwerkelijk militair gehakt werd. Het is voorts onwaarschijnlijk, en hoe dan ook niet hard te maken, dat de meeste slachtoffers onder non-combattanten vielen door de inzet van zware wapens. Het lag aanmerkelijk gecompliceerder. De scheve verhoudingen tussen relatief lage gevechtsintensiteit en niettemin heftige gewelddadige transgressies in vooral de Keniaanse casus, maar ook in het Nederlands-Indonesisch conflict, bevestigen dit beeld.

Dit brengt ons ten slotte bij de vraag of er een hiërarchie is aan te brengen in de verklarende factoren en of er zowel binnen als tussen de onderzochte oorlogen overkoepelende, verbindende oorzaken zijn aan te wijzen. Het feit dat geweld op soortgelijke manieren escaleerde, zij het niet altijd in dezelfde vorm en met dezelfde intensiteit, laat allereerst zien dat hier structurele factoren spelen. Wij noemden, zonder binnen deze eerste categorie een rangorde aan te brengen, de continuering van koloniale tradities van geweld, de irreguliere aard van de conflicten en de brutaliserende erfenis van de Tweede Wereldoorlog. Situationele en incidentele oorzaken zoals slecht leiderschap, troepentekort, reactie op vijandelijke wandaden en wraak voor militaire verliezen vormen aanvullende, maar zeker niet in zichzelf voldoende verklaringen. Hoe dan ook lijkt de veelgehoorde suggestie dat extreem geweld vooral een reactie was op extreem geweld van Indonesische zijde ons onhoudbaar.

Onze belangrijkste bijdrage aan het debat over de oorzaken en aard van extreem geweld is de stelling dat in alle conflicten en in het hele spectrum

van oorzaken de geïnstitutionaliseerde straffeloosheid voor de daders en opdrachtgevers die voortvloeide uit het gedogen en wegkijken, de lijm is die de andere oorzakelijke factoren verbindt. De grote mate van zekerheid dat verantwoordelijke ministers in Parijs, Londen en Den Haag en de generaals in de hoofdkwartieren geen verantwoording hoefden af te leggen, dat officieren en manschappen gevrijwaard bleven van straf, en dat zij die hard optraden eerder gewaardeerd dan gestraft of zelfs maar berispt werden, maakte brutalisering van 'gewone' troepen waarschijnlijker – bruut geweld werd genormaliseerd. Extreem geweld werd getolereerd en daarenboven – door alle betrokken partijen – systematisch voor strategische doeleinden zoals intimidatie en straf ingezet, als een noodzakelijk en onvermijdelijk kwaad teneinde de oorlog te winnen. De schaal waarop dit gebeurde wisselde in de verschillende conflicten en kan niet direct worden toegeschreven aan beleid. Dát straffeloosheid geïnstitutionaliseerd werd, was echter zonder twijfel een direct gevolg van beleid dat op de hoogste politieke en militaire niveaus werd geïnitieerd en gedragen.

"De Centrale"

9.

Een kwaad geweten

De moeizame verwerking van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in Nederland

Gert Oostindie en Meindert van der Kaaij

Hoe is in de Nederlandse samenleving na het einde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog teruggekeken op de geschiedenis die in de voorgaande hoofdstukken is geschetst? Welke plaats namen de herinneringen aan het Nederlandse militaire optreden en het wijdverbreide gebruik van extreem geweld in het publieke domein in, en hoe trachtte de politiek dit proces van terugkijken en 'verwerken' te sturen? Het zijn deze vragen die centraal staan in dit hoofdstuk, dat is gebaseerd op het onderzoek in het kader van het deelproject 'Nasleep' en de monografie die daaruit is voortgekomen, *Een kwaad geweten.*[1] De focus van dit project lag op de vraag waarom het zo lang heeft geduurd voordat er in de Nederlandse samenleving, en de politiek in het bijzon-

Joop Hueting is na zijn onthullingen over extreem oorlogsgeweld in Indonesië een veel gevraagde gast voor forumdiscussies. Hier spreekt hij in politiek café Pieterspoort in Amsterdam met rechts van hem Vrij Nederland-journalist Joop van Tijn. Bron: Joost Evers, Nationaal Archief/Anefo.

der, ruimte ontstond voor een kritische reflectie op het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, en welke gevolgen dit had voor de publieke en vooral politieke 'verwerking' van dat verleden. Bij het schrijven van dit hoofdstuk is ook dankbaar gebruikgemaakt van eerdere analyses, in het bijzonder van Stef Scagliola's *Last van de oorlog*.[2]

Een nuancering vooraf. Er wordt vaak gesuggereerd dat in Nederland decennialang vrijwel geen debat is gevoerd en geen onderzoek werd verricht over de oorlog in Indonesië. Dat is overdreven. Er werd al vroeg kritisch over het Nederlandse optreden gesproken en geschreven, zij het vooral over de politieke aspecten daarvan. Al tijdens de oorlog verschenen uitermate kritische beschouwingen, zoals Jacques de Kadts *De Indonesische tragedie* (1949), met de veelzeggende ondertitel *Het treurspel der gemiste kansen*. In de loop van de decennia werd het debat allengs meer zelfkritisch, getuige de befaamde uitspraak van Ben Bot, namens het tweede kabinet-Balkenende in 2005, dat Nederland 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan. Die uitspraak doelde echter niet zozeer op het door de Nederlandse krijgsmacht gebruikte geweld, als wel op de legitimiteit van het Nederlandse ingrijpen. Voor dat geweld, en met name de extreme uitingen daarvan, was tijdens de oorlog slechts incidenteel aandacht. Daarin kwam pas verandering met de onthullingen van Joop Hueting in 1969, al verliep die aandacht vervolgens decennialang in golfbewegingen, zonder dat de ingenomen stellingen wezenlijk veranderden. Pas in het afgelopen decennium lijkt een echte kentering aanwijsbaar, die samenhangt met het bredere maatschappelijk debat over het nationale koloniale verleden. Er is behoefte aan meer kennis en inzicht en meer ruimte voor kritische reflecties op het verleden, in het bijzonder de 'zwarte bladzijden' van de nationale geschiedenis. Het besluit van het tweede kabinet-Rutte om het brede onderzoek naar deze oorlog te financieren paste in deze ruimere heroriëntatie.

Met deze nuancering van het beeld kan de leidende vraag in dit hoofdstuk ook wat scherper worden geformuleerd: waarom liet die kentering zo lang op zich wachten? Natuurlijk, iedere samenleving blijkt te worstelen als het erom gaat pijnlijke episodes uit de eigen geschiedenis onder ogen te zien, bijvoorbeeld omdat zij interne verdeeldheid aan het licht brengen, of omdat zij haaks staan op een rooskleurig zelfbeeld. Dat laatste lijkt in Nederland in belangrijke mate het geval te zijn geweest, als factor in het betrekkelijke stilzwijgen en daarmee ook in stand houden van een onkritisch beeld over de oorlog in Indonesië. Toenemende twijfels over de legitimiteit van het eigen beleid en toenemende aanwijzingen dat de eigen krijgsmacht

zich – al dan niet structureel – schuldig had gemaakt aan extreem geweld lieten zich nu eenmaal moeilijk verenigen met het gekoesterde nationale zelfbeeld: Nederland als een vredelievende, zeker niet militaristische natie, die bovendien in de koloniën een voorbeeldig ethisch beleid had gevoerd. In Nederlands-Indië had de bevolking niet onder een Nederlands, maar een Japans juk geleden.[3]

Het ontbrak dikwijls aan moed om kritisch te durven kijken naar het optreden van het eigen bestuur en leger, dat toch van meet af aan al door tijdgenoten, zeker buiten het eigen land, als dubieus of ronduit laakbaar werd ervaren, en allengs vaker als zodanig werd aangemerkt. Pas met het verstrijken van de tijd en het wisselen van de generaties ontstond er ruimte om afstand te nemen, kritischer te gaan kijken. Iets vergelijkbaars is aanwijsbaar in de publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, waarin de nadruk vooral lag op de nationale eenheid – een beeld dat goed van pas kwam in een tijd van wederopbouw. In dat nationale verhaal van onderdrukking en verzet – waarin het Indische hoofdstuk overigens nagenoeg ontbrak –, lag de nadruk sterk op de mentale weerbaarheid, op solidariteit en de strijd tegen de nazi's. Het duurde twee decennia voordat dit beeld de eerste barsten ging vertonen, en er ruimte kwam om te spreken over de collaboratie en vergaande aanpassing van grote delen van de samenleving, de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instellingen voor de Jodenvervolging en het wegkijken en het falen van de Nederlandse samenleving om haar Joodse medeburgers te beschermen. In die zin was de eerste ophef over het Nederlandse oorlogsgeweld in Indonesië, eind jaren zestig, onderdeel van een breder patroon van protest tegen nationale zelfgenoegzaamheid, net zoals het huidige postkoloniale debat over slavernij, kolonialisme en vooral racisme dat is.[4]

Maar die 'tijdgeest', of het collectief geheugen, is geen autonome, boven de samenleving zwevende factor en het veranderen ervan is geen proces dat zich in abstracto voltrekt. Maatschappelijke stiltes en debatten zijn mensenwerk, en daarop richt de analyse in dit hoofdstuk zich. Ervan uitgaande dat de overheid een zeer belangrijke rol speelt in het proces waarmee het verleden een plaats krijgt in het publieke domein, richt deze bijdrage zich primair op deze politieke processen en actoren, ofwel: de politieke conjunctuur. De analyse vertrekt vanuit de aanname dat de politiek in de eerste naoorlogse decennia vooral aankoerste op een breed stilzwijgen en zelfs doofpotbeleid over de oorlog; daarbij werden de politiek verantwoordelijken angstvallig uit de wind gehouden. Vanaf de late jaren zestig ontstond, met veel hape-

ringen, meer ruimte voor kritische maatschappelijke debatten en verschoven de politieke stellingnames enigszins. In de bepaling van het politieke beleid hielden opeenvolgende regeringen weliswaar rekening met nieuwe inzichten over het handelen van hun voorgangers en onthullingen van onmiskenbare 'ontsporingen' van Nederlands geweld, maar tegelijkertijd hoedden zij zich ervoor de meest betrokken 'herinneringsgemeenschappen' in de Nederlandse samenleving, de Indiëveteranen, de Indische en de Molukse gemeenschappen, voor het hoofd te stoten. Dat bleek telkens weer een spagaat.

Het koloniale verleden behoort weliswaar tot de nationale geschiedenis van Nederland, maar er bestond – en bestaat – nauwelijks zoiets als een breed gedeelde en levende collectieve herinnering aan het kolonialisme op zichzelf. Dat geldt ook voor de episode van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Heel lang werd slechts in beperkte kring en vooral binnenskamers over deze oorlog gesproken, te beginnen, uiteraard, in de meest betrokken herinneringsgemeenschappen. De Indiëveteranen en de Indische en de Molukse gemeenschappen hadden, bewust of onbewust, elk hun eigen motieven om debatten over het oorlogsgeweld niet publiekelijk te voeren. Tegelijk probeerde de overheid deze groepen, die zij de eerste decennia min of meer in de kou had laten staan, te ontzien en bij het bepalen van politieke standpunten en bij allerlei plechtige gelegenheden rekening te houden met hun gevoelens. Die aanpak werd gekozen om commotie en frustratie te voorkomen, maar ook uit beduchtheid voor claims vanuit deze groepen.[5] Die houding kwam de vaak broze relatie met deze zeer diverse 'Indische generatie' ten goede, maar stond een open reflectie op de oorlog in Indonesië in de weg. Het overheidsbeleid bleef nog lang gericht op het klein houden van het politieke en maatschappelijk debat, en droeg daarmee bij aan het aanhouden van betekenisvolle stiltes en het uitblijven van serieuze pogingen vorm te geven aan een bredere, collectieve herinnering en bezinning.

Over de ervaringen en herinneringen van de hiervoor genoemde betrokken groepen zal het in dit hoofdstuk niet gaan – de ervaringen van de Indische en Molukse gemeenschappen bijvoorbeeld, zowel in de vooroorlogse periode en tijdens de Japanse bezetting als in de decennia na hun aankomst in Nederland. Dat die ervaringen ingrijpend waren, behoeft geen betoog, of het nu gaat om de emigratie die uiteraard óók een direct gevolg was van de oorlog, of om de lange periode waarin deze gemeenschappen in Nederland werden geconfronteerd met onbegrip en ook onwil om hen, en daarmee ook hun geschiedenis in de kolonie, te accepteren als horend bij wat als Nederlands gold. Iets vergelijkbaars geldt voor de naoorlogse erva-

ringen van Indiëveteranen. Veel thema's in de geschiedenis van deze herinneringsgemeenschappen zijn inmiddels uitvoerig beschreven, maar zullen hier niet verder aan bod komen.[6] In dit hoofdstuk gaat het primair om de herinnering aan de oorlogsjaren zélf en de discussies die in het publieke domein daarover zijn gevoerd. En het is precies op dat punt waarop deze herinneringsgemeenschappen wel aan de orde zullen komen. De geleidelijk aanzwellende roep om erkenning van het hun aangedane onrecht en hun verwaarlozing door de Nederlandse overheid en samenleving heeft immers een duidelijke invloed gehad op de opstelling van die overheid en op het maatschappelijke debat over de oorlog en het kolonialisme.

De beantwoording van de vraag waarom het debat zo traag begon en zich in golfbewegingen ontwikkelde, in de context van het krachtenspel tussen politiek en herinneringsgemeenschappen, leidt als vanzelf naar een zoektocht naar mogelijke tegenstemmen. Deze kwamen, zo zal blijken, vrijwel niet uit de Republiek Indonesië, althans niet uit de regeringskringen waarmee de Nederlandse politiek zich voornamelijk verstond, maar uit Nederland zelf. Het waren vooral maatschappelijke en culturele kringen en instituties die geleidelijk aan meer impulsen gaven aan de herinterpretatie van deze geschiedenis.

De onthullingen van Indiëveteraan Hueting, die in 1969 het thema 'oorlogsmisdrijven' voluit in het publieke debat bracht, markeerden het einde van een periode waarin de oorlog en de vraag naar extreem Nederlands geweld in de publieke ruimte vrijwel onbesproken bleven. Sindsdien werd er méér en kritischer gedebatteerd, maar deze trend kende sterke schommelingen. De oorlog werd steeds weer kritisch 'herontdekt', maar zakte ook weer weg. Nog in 2017 sprak socioloog Abram de Swaan van 'postkoloniale absences' – 'We willen niet weten wat we weten.'[7] Anders gezegd: de kritische inzichten die in de geschiedwetenschap inmiddels breed aanvaard worden, over het (Nederlandse) kolonialisme, over de legitimiteit van deze specifieke oorlog en over het eigen geweldsgebruik daarin – drie onderling verbonden, maar analytisch goed te onderscheiden vragen – beklijfden kennelijk niet of nauwelijks in de publieke sfeer. Het is de vraag of dit inmiddels al echt anders is – en daarover wordt heel verschillend geoordeeld.

De Indiëveteranen

Méér dan de Indische of Molukse gemeenschappen hebben Nederlandse[8] Indiëveteranen – hierna kortheidshalve 'veteranen' – en hun organisaties hun stempel gedrukt op de herinneringscultuur over de jaren 1945-1949.

Zo'n 130.000 in Nederland gerekruteerde militairen dienden in Indonesië, het overgrote deel als dienstplichtig militair. Daarnaast kwam een veel kleiner aantal KNIL-militairen naar Nederland, zowel Nederlanders – veelal in hogere rangen – als Molukkers. Zij keerden terug uit een oorlog die in militaire zin niet was gewonnen en uiteindelijk vergeefs was geweest. Velen meenden dat dit te wijten was aan de Haagse politiek, die slappe knieën had gekregen onder internationale druk – een dolkstootlegende die al tijdens de oorlog ontstond. Zeker is dat zij terugkwamen in een land dat deze laatste koloniale oorlog zo snel mogelijk wilde vergeten.

Memoires van veteranen staan vol met bittere herinneringen over gemiste jaren en daarmee achterstanden in de Nederlandse samenleving en over het volkomen gebrek aan begrip voor hun ervaringen, zowel in familiekring als in breder maatschappelijk verband. De veteranenzorg was sober; de gedemobiliseerde militairen moesten het in hoge mate zelf maar uitzoeken. Ongeacht hun eigen ervaringen met en mogelijke verantwoordelijkheid voor extreem geweld deelden vele veteranen hierover frustraties. Dit werd sterker naarmate er decennia na de oorlog meer psychische problemen naar boven kwamen, in de sfeer van posttraumatische stressstoornis (PTSS). Uit veel memoires van veel Indiëveteranen spreekt dan ook eerder zelfbeklag dan zelfverwijt.[9]

Terwijl de veteranen een bestaan in de burgermaatschappij moesten opbouwen onderhielden velen op informele basis onderling contact en wierp een aantal zich op als woordvoerders voor de hele groep. Dit kreeg vorm in organisaties zoals het Veteranen Legioen Nederland (VLN), maar ook in incidentele publicaties in de landelijke pers. Onder de veteranen heerste een flinkheidscultuur, die naadloos aansloot op de mentaliteit van 'tucht en ascese' waarin het naoorlogse Nederland moest worden opgebouwd.[10] Daaraan gekoppeld werd onderling druk uitgeoefend om te zwijgen over extreem geweld, als was dat een erecode. In die context werd generaal Simon Spoor door een deel van de veteranen op handen gedragen, en werd ook uitdrukkelijk steun uitgesproken voor kapitein Raymond Westerling, wiens memoires een grote lezerskring vonden.[11] In de jaren vijftig was enkele keren sprake van intimidatie jegens journalisten of anderen die het militaire optreden kritisch beoordeelden, en het kan niet verbazen dat in dezelfde kringen ook het opgeven van Nederlands-Nieuw-Guinea heftig werd bestreden.[12]

In de storm van protest die opstak na de onthullingen door Hueting reageerde een meerderheid van de veteranen – maar zeker niet allen – uitgesproken afwijzend en werden de klokkenluider en zijn gezin bedreigd.[13]

Spraakmakende veteranen trachtten te weerleggen dat extreem geweld een structureel of verwijtbaar fenomeen zou zijn geweest. Dit bleef nog decennia het dominante vertoog: 'Natuurlijk, het was een vuile oorlog, maar vooral aan de zijde van de tegenstanders; en bovendien, je zal daar als onervaren jongen maar hebben gestaan.' Het standpunt van het kabinet-De Jong, dat er weliswaar sprake was geweest van een klein aantal als betreurenswaardige uitzonderingen voorgestelde 'excessen', maar dat de krijgsmacht zich als geheel correct had gedragen, sloot hier naadloos op aan.

Daarbij bestond er een uitgesproken onwil om individuele militairen verantwoordelijk te stellen. Typerend in dit verband is dat veteranen Jacques van Doorn en Wim Hendrix in hun baanbrekende studie *Ontsporing van geweld* (1970) weliswaar veel aandacht gaven aan structurele factoren die extreem geweld bevorderden, maar alle concreet beschreven gevallen van extreem geweld anonimiseerden en zo het verwijt van 'maten naaien' voorkwamen. Het beeld van een oorlog die aan de onderhandelingstafels werd verloren werd nu aangevuld, wellicht zelfs verdrongen door het beeld waarin Nederlandse militairen met onvoldoende middelen en vooral onvoldoende leiding in onmogelijke omstandigheden ongewild in een 'geweldsfuik' werden gedwongen. Hiermee werd voor de – beperkte – lezerskring het beeld versterkt van de veteraan als slachtoffer van een ongezochte en onmogelijke situatie.[14]

Van overheidswege werden de problemen en frustraties binnen de veteranengemeenschap lang genegeerd. Dit veranderde pas na 1985, vooral door een actieve lobby vanuit de veteranengemeenschap, in het bijzonder de Vereniging Oud-Militairen Indië en Nieuw-Guinea (VOMI). In 1987 werd in Bemmel de grootste reünie ooit gehouden, met zo'n 7500 aanwezigen. In 1989 trok minister van Defensie Wim van Eekelen het boetekleed aan over de verwaarlozing van de Indiëveteranen en zegde het Rijk steun toe aan het op particulier initiatief opgerichte militaire Nationaal Indië-Monument in Roermond. In 1990 maakte de overheid een begin met een serieus veteranenbeleid, overigens mede met het oog op naoorlogse VN-missies. Dat werd Kamerbreed als hoog tijd ervaren. Een indringend debat over extreem geweld paste slecht bij deze late erkenning van de offers die veteranen, veelal dienstplichtigen, hadden moeten brengen. In de golf van memoires die veteranen tussen 1990 en 2010 zouden publiceren was het eigen geweld zeker geen dominant thema.[15]

Het is niet vast te stellen of de spraakmakende veteranen en hun organisaties representatief waren voor de gehele groep. Zeker is wel dat zij weinig

RESPECT
voor onze
VETERANEN

Demonstratie van veteranen in februari 1995 bij de Groningse rechtbank, waar schrijver Graa Boomsma moet voorkomen omdat hij in een interview de praktijken van Indië-veteranen zou hebben vergeleken met die van SS'ers. Bron: Bert Verhoeff, ANP.

ruimte boden aan zelfkritiek of kritische reflectie door buitenstaanders op hun handelen tijdens de oorlog. Evenzeer is duidelijk dat hun optreden lang effectief was, in de zin dat het debat over extreem geweld in de door hen gewenste richting werd geleid. Dat bleek in 1987, naar aanleiding van het uitlekken van een concept van Loe de Jongs analyse van het Nederlandse optreden in Indonesië en met name het daarbij toegepaste extreme geweld. Die publicatie veroorzaakte heftige reacties, vooral verwoord door de voormalige KNIL-officieren Carel Heshusius en Frans van der Veen. Dit bracht De Jong niet zozeer tot een fundamentele herziening van zijn stevige kritiek, als wel tot een matiging van zijn toon. Zo ruilde hij het begrip 'oorlogsmisdrijven' in voor het veel voorzichtiger 'excessen' en sprak hij publiekelijk uit dat zijn eerste versie ongenuanceerd was geweest. Dit alles werd door de boze veteranen, die *De Telegraaf* als spreekbuis hadden, als een overwinning gevierd. Historici en journalisten die toch kritisch oordeelden over het militaire geweld moesten rekening houden met intimidatie door veteranen.[16]

In het midden van de jaren negentig oefenden vertegenwoordigers van de veteranen opnieuw druk uit op de regering. Heftige reacties riep het bezoek op van Poncke Princen, een Nederlandse militair die tijdens de oorlog naar het Indonesische leger was overgelopen; dit protest was aanvankelijk succesvol, maar uiteindelijk kreeg Princen toch een visum. Belangrijker was dat mede door de sterke lobby van veteranen en Indische Nederlanders koningin Beatrix, tegen eerdere voornemens in, toch niet de feestelijkheden rond vijftig jaar onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1995 bijwoonde. Pas tien jaar later staakten de veteranenorganisaties hun openlijke verzet tegen de 'aanvaarding' van de 17e augustus als de stichtingsdatum van de Republiek – waarmee de stap werd gezet naar een heel andere interpretatie van de oorlog, namelijk als koloniaal-repressief.[17] Die aanvaarding werd voorbereid door minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, die zelf als kind in Japanse kampen geïnterneerd was geweest. Op de 17e augustus 2005 was Bot wél in Jakarta aanwezig en hij sprak daar uit dat Nederland in deze oorlog 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan.[18]

Sinds 1995 zijn in Nederland zo'n 370 gedenktekens opgericht die herinneren aan de Nederlandse militaire inzet in Indonesië en in het bijzonder

de Nederlandse slachtoffers; alle aandacht gaat daarbij uit naar het eigen lijden. Van overheidswege lag de nadruk op erkenning van de inzet van de veteranen – zo ook met de oprichting van het Veteraneninstituut (2000) en de instelling van de landelijke Veteranendag (2005), waarbij het overigens inmiddels steeds nadrukkelijker gaat om veteranen uit latere oorlogs- en vredesmissies. Vanuit de veteranenorganisaties werd met succes geprotesteerd tegen een te deemoedige invulling van het staatsbezoek van koningin Beatrix in 1995, en evenzo tegen een suggestie van minister-president Wim Kok in 2000 dat het wellicht tijd zou zijn voor excuses aan Indonesië.

In 2020 sprak koning Willem-Alexander in Indonesië alsnog de excuses voor excessief geweld uit die eerder niet mochten worden gemaakt. De VOMI ontkent inmiddels niet meer dat er aan Nederlandse zijde sprake is geweest van extreem geweld, al klonk er in deze kringen veel kritiek op onderzoek zoals dat van Limpach; daarbij wordt telkens weer betoogd dat ook het Indonesische geweld moet worden onderzocht. De suggestie dat veteranenorganisaties extreem geweld willen verdoezelen wordt stellig verworpen. VOMI-voorzitter Leen Noordzij: 'Veteranen zijn niet voor een dooftpot. Feiten zijn feiten.'[19] Niettemin is het KITLV-NIMH-NIOD-onderzoek in kringen van veteranen met argusogen gevolgd. De felste kritiek kwam echter niet van gevestigde veteranenorganisaties maar van zelfbenoemde nieuwe zaakwaarnemers, in het bijzonder oud-beroepsofficier, jurist en publicist Bauke Geersing, auteur van een boek over Westerling dat kan worden gelezen als een tegendraadse, in koloniale kaders geformuleerde poging tot eerherstel.[20]

De Indische en Molukse gemeenschappen

Het aantal migranten – deels repatrianten, deels immigranten – uit het voormalige Nederlands-Indië lag veel hoger dan het aantal gedemobiliseerde Nederlandse militairen. De groep, bestaande uit ongeveer 300.000 Nederlandse en vooral Indische burgers en voorts zo'n 12.500 Molukkers, was niet alleen groter, zij had ook veel meer verloren, te beginnen met bezittingen en, bovenal, een toekomst in het land dat zij als het hunne beschouwden. Bovendien hadden velen familie en vrienden verloren, hetzij tijdens de Japanse bezetting, hetzij in de hierop volgende periode die langzamerhand bekend werd als de *bersiap*, hetzij in de latere oorlogsjaren. Vervolgens kwamen zij aan in een 'moederland' waar de 'in Indië gewortelden' (Indische Nederlanders) en Molukkers bepaald niet welkom waren en waar vrijwel geen belangstelling was voor hun verhalen.[21]

Veel reden tot onvrede en wrok dus, die in eigen kring ook voortdurend werden geuit – door Adriaan van Dis treffend verbeeld als het Indische 'zwijgen met een uitroepteken', een metafoor waarbij ook die van 'Hollandse doofheid' hoort.[22] In eigen kring werd weliswaar veel gesproken en ook geschreven over 'de oorlog', maar dat was de in de collectieve herinnering allesoverheersende periode van de Japanse bezetting.[23] Er werd nauwelijks publiekelijk gedebatteerd of geschreven over wat de 'bersiap' zou gaan heten, of de oorlog van 1945-1949 in het algemeen, laat staan over mogelijk extreem Nederlands geweld. De Indische voorman Tjalie Robinson (pseudoniem van Jan Boon) sprak in dit verband van de 'typische Indonesische [sic] onwil om te praten over ellendige zaken die voorbij zijn'.[24] Het duurde bijna drie decennia voordat de Indische gemeenschap ging meespreken en gehoord werd in de Nederlandse herinneringscultuur. In Indische kringen werd woedend gereageerd op de kritische schets die Loe de Jong in *Het Koninkrijk* gaf over de vooroorlogse koloniale samenleving, en opnieuw over diens beschrijving van het Nederlandse militaire optreden in 1945-1949 – maar in dat laatste debat domineerden de veteranen weer.[25]

Slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Azië leggen naar aanleiding van het overlijden van de Japanse keizer Hirohito begin 1989 bloemen bij het Indië-Monument in Den Haag. Bron: Rob Bogaerts, Nationaal Archief/Anefo.

Het streven van de Indische gemeenschap was, behalve op het verkrijgen van steun en financiële compensatie, erop gericht een plaats in de Nederlandse herdenkingscultuur te verwerven door erkenning van het lijden tijdens de Japanse bezetting. Een mijlpaal was de onthulling van het Indische monument in Den Haag, in 1988. In de hierop volgende decennia zouden Indische organisaties er steeds beter – maar in de eigen perceptie nooit voldoende – in slagen om bij de Nederlandse overheid gehoor te krijgen voor hun wensen en grieven waar het ging om die oorlogsjaren.[26] Waar in kringen van veteranen wel actief werd gezocht naar verzoening met Indonesische veteranen, lag dat in Indische kring moeilijker. Sukarno bleef een gehaat symbool – in 1995 wisten Indische organisaties in samenspel met veteranen te voorkomen dat koningin Beatrix tijdens haar staatsbezoek diens graf zou bezoeken. Tien jaar later werd wel het verzet gestaakt tegen het bezoek van minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot op de 17e augustus, en tegen het nieuwe frame van een oorlog die Nederland nooit had moeten voeren. In Indische kring werd die schoorvoetende acceptatie vergemakkelijkt door het feit dat Bot zich presenteerde als een 'Indische jongen' en dat hij optrok met anderen met een Indisch verleden, zoals de voormalige chef-defensiestaf generaal Govert Huijser. Toch bleef de herinnering aan de oorlogsjaren 1945-1949 gericht op eigen ervaringen en leed, in het bijzonder tijdens de bersiap.[27] Dat frustraties en boosheid over wat men ervaart als Nederlands onbegrip inzake de bersiap nog sterk leeft in Indische kringen kwam de afgelopen jaren tot uiting in de felle kritiek van de Federatie Indische Nederlanders (FIN) op het als eenzijdig ervaren KITLV-NIMH-NIOD-onderzoek.

Ook in Molukse kring draaide de herinnering, begrijpelijkerwijs, primair op wat verloren was en op wat breed werd ervaren als het verraad van de Nederlandse overheid: het gebrek aan dankbaarheid voor de rol van Molukkers in het KNIL en hun strijd voor een koloniale orde, de opheffing van het KNIL, het dienstbevel om naar Nederland te komen, het eenzijdig opgelegde ontslag uit de militaire dienst, de weigering de Molukse militairen op te nemen in de Nederlandse krijgsmacht, en het uitblijven van steun voor het ideaal van een onafhankelijke Molukse republiek, de RMS. Zonder twijfel werd er in eigen kring door de voormalige KNIL'ers wel gesproken over de oorlog en ook over de eigen rol in het extreme geweld.[28] Dat drong echter tot voor kort nauwelijks door tot het publieke domein.

De politieke strijd van – een deel van – de Molukse gemeenschap ging evenwel in de eerste plaats om iets anders, namelijk de oprichting van een eigen staat, de Republiek der Zuid-Molukken (RMS), waarbij de Republiek

Indonesië de tegenstander was. Daar richtte het eigen activisme zich op, mede gevoed door de frustraties over de uiterst benarde positie in de Nederlandse samenleving. Deze frustratie had haar doorwerking op de jonge generatie Molukkers die uiteindelijk besloten tot de gewelddadige kapingen en bezettingen in de jaren zeventig, die vervolgens aanleiding waren voor de overheid om een serieus begin te maken met een Molukkersbeleid.[29] De oorlog van 1945-1949 was bij dit alles geen thema voor politieke mobilisering in Molukse kring. Tijdens kortstondige mediastormen als het koninklijke bezoek in 1995 of de verklaring van Bot in 2005 bleef het in Molukse kringen stil.[30] Pas na 2010 werden de eerste boeken geschreven en theatervoorstellingen gemaakt waarin ruimte was voor kritische reflectie op extreem geweld, met inbegrip van de Molukse rol daarin – te denken valt aan het werk van Herman Keppy en Sylvia Pessireron, de theatervoorstelling van DeltaDua, *Westerling – een broederstrijd*, en de film *De Oost* van Jim Taihutu. Daarentegen werd vanuit de hoek van KNIL-veteranen, door de organisatie Maluku4Maluku, juist fel geageerd tegen dergelijke kritische reflecties op het Nederlandse optreden en met name de rol die Molukse KNIL-militairen werd toegeschreven.[31]

Indonesië

Als vanuit de Indonesische overheid veelvuldig aandacht zou zijn gevraagd voor het eigen lijden of het Nederlandse daderschap, zou dit in Nederland misschien al eerder tot andere politieke afwegingen en een meer zelfkritische herinneringscultuur hebben geleid. Daarvan was echter geen sprake. Opeenvolgende Indonesische regeringen gaven aan geen enkele behoefte te hebben aan onderzoek en debat over de oorlog en het wederzijds gebruikte extreme geweld. Deze opvatting was al richtinggevend bij de vaststelling van de wederzijdse amnestieregeling in 1949 en werd nadien door Sukarno bestendigd. De Republiek koos voor een narratief van triomf en heldendom, niet van slachtofferschap. Vermoedelijk werd het ook niet raadzaam geacht een venster te openen dat ruimte zou bieden voor discussie over onderling Indonesisch geweld, tijdens en na de oorlog.[32]

Dit was a fortiori het geval tijdens het bewind van Suharto, wiens machtsovername gepaard ging met extreem geweld in 1965-1966.[33] Naar aanleiding van de onthullingen van Hueting en de *Excessennota* gaf Jakarta expliciet te kennen geen behoefte te hebben aan wederzijds onderzoek, en deze boodschap zou als een mantra worden herhaald: beter het pijnlijke verleden achter ons laten en gezamenlijk vooruitkijken.[34] Dat neemt niet weg dat ook Suharto, wiens

militaire loopbaan was begonnen in de onafhankelijkheidsoorlog, in reactie op Nederlandse kritiek op zijn mensenrechtenbeleid hard uitviel: 'Als een natie die is geboren uit een onafhankelijkheidsoorlog tegen zijn koloniale overheersers, die ons honderden jaren lang onze elementaire rechten ontnamen, hechten wij groot belang aan onze eer en onafhankelijkheid.'[35] Ook het feit dat koningin Beatrix uiteindelijk niet op 17 augustus 1995 maar enkele dagen later haar staatsbezoek begon, daarmee de Indonesische opvatting dat de Republiek vijftig jaar onafhankelijkheid vierde desavouerend, werd door Suharto hoog opgenomen; het staatsbezoek werd dan ook een diplomatiek fiasco.[36]

Een 'toekomstgerichte' benadering van de bilaterale betrekkingen, waarbij beide staten het verleden lieten rusten, bleef ook na de val van Suharto in 1998 het devies. In die bewoordingen werd de verklaring van Bot in 2005 in Jakarta verwelkomd. Minister van Buitenlandse Zaken Hassan Wirajuda achtte verder debat over de oorlog een Nederlandse kwestie: 'Wij hebben nooit gevraagd om verontschuldigingen, dat is naar onze mening een zaak van het collectief geweten van het Nederlandse volk.' Een woordvoerder van president Yudhoyono noemde Bots woorden 'een grote stap voorwaarts, die een positieve invloed zal hebben op de Indonesisch-Nederlandse betrekkingen'.[37] De Indonesische regering betoonde zich binnenskamers niet ingenomen met de rechtszaken en rechterlijke uitspraken in Nederland sinds 2009, de Nederlandse excuses in 2011 voor specifieke gevallen van extreem geweld en evenmin met de oproep van KITLV, NIMH en NIOD tot onderzoek naar Nederlands extreem geweld. Pas in 2016 gaf president Widodo te kennen dat 'onderzoek een positieve bijdrage kan leveren aan de discussie in Indonesië'. Dat gaf Den Haag meer ruimte die volgende stap te zetten.[38]

Het creëren en in stand houden van stiltes

Het hiervoor geschetste krachtenveld vormde de politiek-maatschappelijke context waarin opeenvolgende Nederlandse regeringen, wanneer dat onverhoopt op de agenda kwam te staan, moesten bepalen of zij behoefte hadden aan verdere reflectie en onderzoek aangaande de oorlog 1945-1949 en in het bijzonder naar het militaire optreden: de Indische generatie gaf in vaak felle bewoordingen aan daar geen enkele behoefte aan te hebben, opeenvolgende Indonesische regeringen gaven hetzelfde signaal. Daar kwam nog bij dat de Haagse politiek bij dit alles geconfronteerd werd met haar eigen betrokkenheid, die veel kritiek kon oproepen. Dat gold in de eerste plaats voor de kabinetten die tijdens de oorlog politiek en dus ook militair verantwoor-

delijkheid hadden gedragen, kabinetten waarvan de leidende partijen nog vele decennia de Haagse macht uitmaakten. Latere kabinetten hadden zich weer te verstaan met herinneringsgemeenschappen – veteranen, Indische Nederlanders, Molukkers – die al te lang waren verwaarloosd en die men niet opnieuw voor het hoofd wilde stoten.

In dit krachtenveld kozen opeenvolgende kabinetten er tot 1969 – zonder noemenswaardig protest – voor de oorlog en de kwestie van mogelijke oorlogsmisdaden stil te houden en vervolging van militairen hoe dan ook af te houden. Direct na de oorlog besloten de rooms-rode coalities inmiddels bekende gevallen van extreem geweld, waaronder het optreden van het Depot Speciale Troepen onder kapitein Westerling in Sulawesi, niet diepgaand te laten onderzoeken, of de resultaten van onderzoek dat wél werd uitgevoerd zoveel mogelijk geheim te houden en in elk geval niet te laten uitmonden in vervolging van de direct betrokken militairen of degenen die voor hun handelen hogere verantwoordelijkheid droegen. Parlementariërs van de PvdA die aandrongen op onderzoek werden door de partijleiding tot de orde geroepen. Zo werd vervolging van Westerling ook na diens mislukte APRA-coup in 1950 afgehouden en verdween het vernietigende rapport Van Rij-Stam (1954) over 'de Zuid-Celebes kwestie' in de doofpot. Dit gebeurde nadat het derde kabinet-Drees er uitvoerig over had gesproken, waarbij men zich er terdege van bewust toonde dat de verantwoordelijkheid voor dit extreme geweld niet alleen lag bij de direct betrokken militairen, maar ook bij degenen die de militaire, juridische en uiteindelijk ook politieke eindverantwoordelijkheid droegen. Minister-president Willem Drees zou later verklaren dat hij slechts op de hoogte was geweest van enkele 'excessen' en voorstander was geweest van vervolging inzake Sulawesi en het publiek maken van het rapport Van Rij-Stam; dat was bezijden de waarheid.[39]

Voor zover er ruimte ontstond voor kritische reflectie betrof dat voornamelijk de politieke dimensie. Maar ook in dit opzicht was de keuze toch vooral om niet te veel terug te kijken. Zo was er in 1956 maar weinig weerstand tegen het besluit om het Indische deel van het onderzoek van de parlementaire enquête naar het regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog te staken, omdat het nu eenmaal een afgesloten geschiedenis betrof[40] – de enige bezwaren kwamen van reactionair-koloniale splinters, met name van voormalig minister van Koloniën Charles Welter, en de inmiddels in de context van de Koude Oorlog gemarginaliseerde CPN. In 1958 merkte Drees in de ministerraad op dat 'de geschiedenis van de Indonesische kwestie op een of andere manier geschreven moet worden', maar tegelijkertijd wilde hij 'deze werkzaamheden

zo veel mogelijk' beperken.[41] Bij het overlijden van Sutan Sjahrir (1966) keken verschillende Nederlandse hoofdpersonen kritisch terug en trokken zelfs het boetekleed aan over eigen politiek falen. *Trouw*-hoofdredacteur Sieuwert Bruins Slot – in de periode 1945-1949 nog een uitgesproken voorstander van hard optreden jegens de Republikeinen – schreef: 'Men kan bij het overlijden van Sjahrir terecht aandacht vragen voor wat het Nederlands bewind hem voor de oorlog heeft aangedaan [...], wij voor ons kunnen ons niet onttrekken aan de erkenning het toen verkeerd te hebben gezien.' Het Nederlandse oorlogsgeweld liet hij echter onbesproken.[42]

Dit doofpotbeleid kon na de onthullingen van Hueting niet meer onverkort worden voortgezet. Opeenvolgende kabinetten kozen voor een behoedzame lijn van strak gecontroleerde openheid, niet voor een duidelijke breuk met het vroegere beleid. Ten tijde van de onthullingen was de PvdA, onder leiding van de ook tijdens de oorlog al zeer kritische Joop den Uyl, in de oppositie. Waar de PvdA nu wel op meer onderzoek en openheid aandrong, trachtte het toenmalige centrumrechtse kabinet met KVP'er en oud-marineman Piet de Jong als minister-president, de zaak klein te houden. Zorg om commotie bij de veteranen was daarbij sterker dan voorheen een leidend motief. De Jong paste in eigen persoon de conclusies van de in enkele maanden door een ambtelijke commissie bijeengezochte en geschreven *Excessennota* aan, in een meer vergoelijkende zin. Dat leidde onder meer tot het door een Kamermeerderheid gesteunde kabinetsstandpunt dat, in weerwil van erkende en betreurde 'excessen', 'de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen'.[43] Dit aanvechtbare oordeel is tot op heden van regeringswege niet herzien.

Het Kamerdebat in juli 1969 over de *Excessennota* spitste zich toe op twee vragen. Ten eerste lag de vraag voor of militairen die voor 'excessen' verantwoordelijk waren geweest alsnog moesten worden vervolgd. De regeringspartijen wezen deze suggestie af, waarbij KVP-fractieleider Norbert Schmelzer verklaarde dat zijn partij geen behoefte had aan 'goedkope zondebokkenzoekerij'; alle andere partijen volgden dit afwijzende standpunt. De tweede kwestie was of verder onderzoek nodig was. Oppositieleider Den Uyl was van mening dat dit inderdaad het geval was en drong vergeefs aan op een parlementaire enquête. Hij brak daarmee met de eerdere PvdA-lijn waarin onderzoek niet opportuun werd geacht; inmiddels werd echter zeker ter linkerzijde scherp gedebatteerd over Vietnam en de strijd in de Portugese koloniën, waarmee haast onvermijdelijk ook vragen rezen over de eigen laatste koloniale oorlog. Ook voor een motie van de linkse partijen waarin gevraagd werd om

een breed onderzoek door een 'groep wetenschappelijke deskundigen', was geen meerderheid te vinden. Het bleef bij de toezegging van een bronnenpublicatie.[44] De eerste resultaten daarvan, de *Officiële bescheiden*, werden in 1971 gepubliceerd, maar uiteindelijk zou het laatste deel pas in 1996 verschijnen, veel later dan indertijd was aangekondigd. Historica Elsbeth Locher-Scholten duidde de *Officiële bescheiden*, die in de debatten over Nederlands extreem geweld vrijwel geen rol zouden spelen, treffend aan als een 'bliksemafleider'.[45] De *Excessennota* verdween uit de parlementaire belangstelling; pas in 2008 zou in de Tweede Kamer weer aan de nota worden gerefereerd, naar aanleiding van de rechtszaak namens de weduwen van Rawagede.[46]

De kwestie van het vervolgen van militairen die zich aan misdrijven schuldig hadden gemaakt, zou overigens nog even op de politieke agenda blijven, zij het grotendeels onder de radar. Dat had te maken met het besluit van het kabinet, in 1971, om de tot dan toe algemeen geldende verjaringstermijn van 25 jaar niet langer van toepassing te verklaren in geval van 'oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid'. De aanleiding tot dit besluit kwam voort uit de wens Duitse en Japanse oorlogsmisdadigers voor onbepaalde termijn te kunnen blijven opsporen, vervolgen en berechten. Ook in andere landen werden dergelijke besluiten overwogen.

Bij de voorbereiding van deze wet werd in de ministerraad expliciet besproken dat de opschorting van deze termijn niet zou gelden voor Nederlandse militairen die in Indonesië betrokken waren geweest bij de toepassing van extreem geweld; men wilde eigen veteranen onzekerheid en erger besparen. Met het parlement werd onvolledige en zelfs onjuiste informatie gedeeld. Zo werd gesuggereerd dat op grond van de wederzijdse amnestieverklaring van 1949 militairen van de Nederlandse krijgsmacht niet meer vervolgd konden worden. Verzwegen werd dat volgens de nog geldende regelgeving de verjaring voor het KNIL weliswaar al een feit was, maar dat dat niet volledig gold voor de Koninklijke Landmacht – zodat, zoals Cees Fasseur, de hoofdauteur van de *Excessennota*, het kabinet al had geschreven, enkele met name genoemde KL-officieren wel degelijk vervolgbaar waren. Overigens bewaarde diezelfde Fasseur, naar eigen zeggen, een van zijn belangrijkste bronnen, het rapport Van Rij-Stam, jarenlang thuis om te voorkomen dat 'de namen van vele, nooit veroordeelde Nederlandse militairen, van wie het optreden in Indië voorwerp van gerechtelijk onderzoek was geweest' onder ogen zouden komen van 'wellicht loslippige archiefmedewerkers'.[47] Verder werd door de regering het opportunistische argument gehanteerd dat er te weinig bewijsmateriaal was, hetgeen willekeur in de

hand zou werken; in feite was dit een beloning voor onderrapportage en onvoldoende onderzoek tijdens de oorlog, en de bewuste doofpot nadien. De Raad van State reageerde kritisch, maar het parlement was volgzaam.[48]

In datzelfde jaar 1971 bracht koningin Juliana een staatsbezoek aan Indonesië, waar Suharto haar met alle egards ontving. Bij de voorbereidingen van dit bezoek was al duidelijk geworden dat geen van beide regeringen enige behoefte voelde om terug te blikken op de oorlog; dat onderwerp bleef dan ook onbesproken in een staatsbezoek dat allerwegen werd aangeduid als uiterst succesvol en een nieuw begin in de bilaterale relaties. Juliana sprak in haar tafelrede slechts in algemene bewoordingen over 'de conflictsituatie, die wij in politieke zin hebben moeten doormaken'.[49]

Het viel daarna opeenvolgende kabinetten niet moeilijk dit onderwerp onbesproken te laten. De eerste kritische publicaties, zoals de studie van Willem IJzereef over de buitenrechtelijke executies van het DST in Sulawesi (1984) en de dissertatie van Petra Groen, *Marsroutes en dwaalsporen* (1991) over het falen van de strategie van Spoor, vonden slechts in kleine kring weerklank. Dat was volkomen anders met de eerder beschreven heftige debatten over het uitermate kritische concept van Loe de Jongs analyse van de oorlog en Nederlandse 'oorlogsmisdrijven'. De Jong matigde zijn woorden, het tweede kabinet-Lubbers hoefde zich niet in dit debat te mengen en het parlement drong niet aan.[50]

Midden jaren negentig kwam de oorlog weer terug in de belangstelling, eerst naar aanleiding van commotie over het verlenen van een visum aan de indertijd naar Republikeinse kant overgelopen Nederlandse militair Poncke Princen aan Nederland, vervolgens rond het staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië, in 1995. Niet toevallig kwam juist in die tijd ook de pers weer met reportages over enkele op zichzelf niet geheel onbekende gevallen van extreem geweld, zoals Rawagede, waarover RTL-5 een televisiedocumentaire maakte. Dit leidde wel tot Kamervragen en nieuwe debatten, maar steeds weer liet de regering – het derde kabinet-Lubbers en vervolgens het eerste kabinet-Kok – weten het handelen van de eigen voorgangers niet te willen onderzoeken. In 1995 koos het kabinet-Kok weer voor toedekken. De parlementaire pers kreeg weliswaar geanonimiseerde informatie over extreem geweld, maar minister van Justitie Winnie Sorgdrager wees in reactie op vragen daarover op het besluit van 1971 aangaande verjaring – en pers noch politiek drong verder aan.[51]

Typerend waren de heftige discussies binnen de regering omtrent het staatsbezoek van Beatrix, dat aanvankelijk wel degelijk al op de 17e augustus

1995 zou beginnen. Zowel het derde kabinet-Lubbers als het eerste kabinet-Kok durfde dat uiteindelijk niet aan, met het oog op de heftige weerstand in kringen van de veteranen en de Indische gemeenschap. Minister Jan Pronk sprak zonder voorbehoud van een 'koloniale oorlog' en 'oorlogsmisdaden', maar hij kreeg daarvoor geen steun bij de andere partijen en evenmin van zijn eigen PvdA. De onwil om op 17 augustus een gebaar te maken en de koningin – die naar verluidt dat zelf wél had gewild – excuses te laten aanbieden voorkwam in Nederland verdere commotie, maar werkte als een boemerang in de bilaterale relaties.[52] Minister van Buitenlandse Zaken Hans van Mierlo stond vrijwel alleen in zijn juichende terugblik op het bezoek. 'Eindelijk zijn de postkoloniale trauma's eruit,' verklaarde hij in een interview. Dat was zeer prematuur. Wel nam hij met zijn vaststelling 'dat wij toen, in 1947 en 1948, een beetje naast de wereldgeschiedenis stonden' een voorschot op de metafoor van Ben Bot, tien jaar later.[53]

Opvallend is hoe snel het in 1995 ontstane politieke en maatschappelijke debat over extreem geweld van Nederlandse zijde weer wegebde. Toen minister-president Kok in 2000, naar aanleiding van Japanse excuses, ook een Nederlandse spijtbetuiging aan Indonesië overwoog, zag hij daar vanaf onder druk van de veteranenlobby, gesecondeerd door de weduwe van generaal Spoor.[54] Niet het Nederlandse geweld, maar de erkenning van het leed van de Indische en Molukse gemeenschappen eiste de aandacht op. Die discussies mondden in december 2000 uit in 'Het Gebaar': de toekenning, door de regering, van 350 miljoen gulden voor individuele uitkeringen en 35 miljoen gulden voor collectieve doelen, 'als erkenning van achteraf geconstateerd teveel formalisme, bureaucratie en vermoedelijke tekortkomingen in het Indisch rechtsherstel in combinatie met de andere problemen waarmee de vervolgingsslachtoffers zich na de Japanse bezetting in Nederlands-Indië geconfronteerd zagen, met name de vijandige bejegening door Indonesiërs die naar onafhankelijkheid streefden'.

In 2005 was het wéér een jubileum – nu zestig jaar na de Proklamasi – dat het debat over de oorlog op gang bracht. Ditmaal was het, voor het eerst, een prominent CDA-politicus, minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, die het debat een impuls gaf, omdat hij de oorlog inmiddels wél als 'unfinished business' beschouwde.[55] Hoewel een deel van zijn collega's zich nog altijd zorgen maakte over de te verwachten commotie onder de veteranen en de Indische gemeenschap, kreeg hij uiteindelijk de steun van het gehele kabinet-Balkenende II voor het maken van een gebaar. Zodoende kon hij op 17 augustus 2005 in Jakarta de politieke en morele aanvaarding van de legitimiteit van

de onafhankelijkheidsverklaring uitspreken, en voorts 'profound regret for all that suffering' uitspreken. Deze uitspraken waren voorafgegaan door intensief overleg – in tegenstelling tot 1995 dit keer buiten de publiciteit – met vertegenwoordigers van de veteranen en de Indische gemeenschap, en weer werd benadrukt dat de veteranen niets te verwijten viel. Bot hoopte, schreef hij in zijn memoires, dat dit het laatste hoofdstuk zou zijn; het liep anders.[56]

Het inmiddels iconische bloedbad van Rawagede (9 december 1947) kreeg in 2008 een wezenlijk nieuwe betekenis doordat de stichting K.U.K.B./Nederlandse Ereschulden, opgericht door Jeffry Pondaag, namens nabestaanden een rechtszaak tegen de Nederlandse staat aanspande. Minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen probeerde aanvankelijk nog de geest in de fles te krijgen met de verklaring dat dit alles afgesloten geschiedenis was, dat er met de uitspraken van zijn voorganger Bot een streep was gezet 'onder dit deel van de gezamenlijke geschiedenis'.[57] De uitspraak van de rechter, in 2011, dat de Nederlandse staat zich niet kon beroepen op verjaring en dat een vorm van genoegdoening moest worden gegeven voor vastgestelde misdrijven noodzaakte de regering echter tot een andere stellingname. Uiteindelijk zou het tweede kabinet-Rutte aansprakelijkheid aanvaarden, een schadevergoeding van 20.000 euro betalen aan weduwen van slachtoffers van 'standrechtelijke executies', en daarvoor ook excuses aanbieden, niet alleen inzake Rawagede maar ook Sulawesi en elders. Minister-president Rutte benadrukte echter dat deze geste niet moest worden opgevat als algemene excuses voor de 'politionele acties' of een breuk met het Nederlandse beleid tot dusver.[58]

De symbolische waarde van deze door de rechter afgedwongen ommezwaai was enorm; voor het eerst aanvaardde de staat morele verantwoordelijkheid voor extreem geweld van de eigen krijgsmacht en werd erkend dat verjaring niet redelijk en billijk was. De concrete gevolgen bleven evenwel beperkt. Sinds 2013 zijn er namens 61 Indonesische weduwen claims ingediend, waarvan er 31 zijn toegewezen.[59] In rechtszaken na 2011 heeft advocaat Liesbeth Zegveld getracht het bereik van de claims te vergroten, door ook claims van kinderen in aanmerking te laten komen en de staat behalve voor executies ook aansprakelijk te stellen voor foltering en verkrachting. Dit had beperkt succes. Het is duidelijk dat sinds 1949 slechts een miniem deel van de slachtoffers van Nederlands extreem geweld, dan wel hun nabestaanden, enige genoegdoening hebben gekregen. Strafvervolging van daders, van wie overigens maar een enkeling nog in leven is, is überhaupt niet aan de orde. Tekenend is dat ook eerherstel van Indië-weigeraars tot op heden is afgehouden.[60]

De aanvankelijke afwijzing van een breder historisch onderzoek door de

eerste twee kabinetten-Rutte – in navolging van hun vele voorgangers – was vermoedelijk vooral ingegeven door de zorg om commotie in kringen van veteranen en de Indische en Molukse gemeenschappen. Daarnaast waren er zorgen dat meer onderzoek tot meer financiële claims en rechtszaken zou leiden, terwijl ook de afwijzende opstelling van Jakarta ten aanzien van nieuw historisch onderzoek een rol speelde. Toen het kabinet eind 2016 toch besloot tot financiering van een breed onderzoek, mede onder invloed van de mediastorm rond Rémy Limpachs *De brandende kampongs van generaal Spoor*, werden de zorgen rond de veteranen uitdrukkelijk benoemd: 'Het kabinet realiseert zich dat een vervolgonderzoek pijn zal kunnen veroorzaken bij de groep Indiëveteranen, maar acht het van belang dat een nader onderzoek juist ook aandacht geeft aan de moeilijke context waarin Nederlandse militairen moesten opereren, het geweld van Indonesische zijde [...] en de verantwoordelijkheid van de politieke, bestuurlijke en militaire leiding.'[61] De zorg van het kabinet voor de veteranen en Indische en Molukse gemeenschappen kwam ook naar voren in de benadrukking dat de bersiap deel zou zijn van het onderzoek, en in het toewijzen van extra middelen voor het project 'Getuigen & tijdgenoten' als 'loket' waar betrokken maatschappelijke groepen hun verhaal zouden kunnen doen.[62]

Zo was de Nederlandse overheid dan toch overstag gegaan, althans wat betreft het financieren van onderzoek. Of dit zal leiden tot een herziening van het regeringsstandpunt van 1969 is de vraag. Zeker is dat het derde kabinet-Rutte daar niet expliciet op vooruit heeft willen lopen. De excuses van koning Willem-Alexander in het presidentieel paleis te Bogor in maart 2020, 75 jaar na de onafhankelijkheidsverklaring, werden in tamelijk algemene bewoordingen geformuleerd: 'Voor geweldsontsporingen van Nederlandse zijde in die jaren wil ik hier nu, in navolging van eerdere uitspraken van mijn regering, mijn spijt uitspreken en excuses overbrengen.'[63] Anderzijds suggereert het feit dat de koning deze excuses juist in een herdenkingsjaar op díe plaats aanbood dat hij – c.q. de regering – dit extreme geweld niet als slechts een incidenteel verschijnsel beschouwde.

Een schoksgewijze en ambivalente herontdekking

Samenvattend: het heeft lang geduurd voordat er een politiek debat ontstond over de legitimiteit van het militaire ingrijpen en in het bijzonder het extreme geweld. Opeenvolgende Nederlandse regeringen drukten dat debat aanvankelijk de kop in, gaven het vervolgens schoorvoetend meer ruimte,

maar hadden toch altijd de neiging dit zo klein mogelijk te houden. De prioriteit lag aanvankelijk bij het afleiden of verdoezelen van eigen handelen, in toenemende mate later ook bij het ontzien van Nederlanders die primair werden beschouwd als slachtoffers van deze geschiedenis: de veteranen, en de Indische en Molukse gemeenschappen. De opstelling van Indonesië maakte het gemakkelijker deze lijn zo lang aan te houden.

Hoe was dit mogelijk, waren er dan geen andere geluiden? In de politiek nauwelijks. De enige partij die consequent tegen de oorlog had geageerd, de CPN, had na 1949 andere prioriteiten en ging uiteindelijk ten onder. Van alle tijdens de oorlog direct betrokken partijen ontwikkelde alleen de PvdA een enigszins zelfkritische traditie, maar tot voor kort woog ook daar de zorg om de veteranen zwaarder. Dat laatste gold tot omstreeks 2010 eigenlijk voor alle partijen, hoewel linkse partijen doorgaans positief stonden ten opzichte van onderzoek. Het CDA, de erfgenaam van de indertijd zo dominante confessionele partijen, gaf pas met het aantreden van Ben Bot ruimte aan kritische reflectie.

Buiten de directe politiek dan? De meest kritische geluiden kwamen uit de pers – maar dat begon, sporadische uitzonderingen tijdens de oorlog daargelaten, pas in 1969. Daarvóór was de pers, geheel in de lijn van het verzuilde Nederland, uitermate volgzaam – en waar al eens een kritisch geluid werd geuit was intimidatie door veteranen, of zelfcensuur uit angst daarvoor, nooit ver weg. Tekenend is dat Hueting al in 1956 (*Propria Cures*), 1957 (*NRC*) en 1958 (*Het Parool*) vergeefs aandacht vroeg voor zijn ervaringen – de pers durfde het niet aan, deels omdat het medialandschap nog zo sterk verzuild was en de grote partijen van 'hun' kranten volgzaamheid verwachtten, deels uit angst voor boze veteranen. Als de pers al publiceerde over Indonesië, dan was dat veeleer kritisch over wat er ná 1949 gebeurde en in het bijzonder over Nederlands-Nieuw-Guinea.[64]

Dat Hueting eindelijk toch gehoor kreeg had alles te maken met de ontzuiling en de afnemende grip van politieke partijen op de leidende media. *De Volkskrant,* die in december 1968 het geruchtmakende interview publiceerde, was niet langer spreekbuis van de KVP, de VARA-televisie ontworstelde zich aan de PvdA.[65] In de mediastorm die hierna opstak was wel sprake van een zekere tweedeling, waarin 'links' kritisch berichtte en 'rechts', in het bijzonder *De Telegraaf*, zich opstelde als beschermer van de belangen van de veteranen. Maar eigenlijk verloor de schrijvende pers al snel de belangstelling voor dit onderwerp; zo werd noch in stukken over de Verjaringswet van 1971, noch bij de verslaggeving over het bezoek van Juliana in datzelf-

de jaar een verband gelegd met de 'excessen' die kort daarvoor nog zoveel stof hadden doen opwaaien.[66] Het duurde tot 1987 voordat de aandacht in de media weer oplaaide, als gevolg van de commotie rond deel 12 van Loe de Jongs *Koninkrijk*, waarbij *De Telegraaf* als spreekbuis van veteranen een grote rol speelde. Lang duurde het ook toen niet. In diezelfde periode verschenen ook memoires van politieke hoofdrolspelers, in het bijzonder Drees; zijn zwijgen over eigen kennis van extreem geweld werd in de pers nauwelijks opgemerkt.[67]

Hiermee is niet gezegd dat de media de oorlog eenvoudig vergaten, integendeel. Na 1969 en zeker vanaf 1995 was er meer aandacht, vooral ook op de televisie. Daarbij kwamen de bekendste zaken regelmatig terug, maar het frame verschoof, waarbij er steeds meer compassie was met de veteranen die door de politiek in een onmogelijke positie waren gebracht en daarop achteraf met wrok maar soms ook getraumatiseerd terugkeken. Hoewel er dus wel steeds kritischer vragen werden gesteld over de legitimiteit en aard van de oorlog, en de oorlog vaker in termen van een 'zwarte bladzijde' werd beschreven, bleef men de 'eigen' veelal als slachtoffers beschouwde betrokkenen, zowel de veteranen als nu ook de Indische en Molukse gemeenschappen, met grote omzichtigheid benaderen en behandelen.[68]

De rechtse pers liet er geen twijfel over bestaan waar haar loyaliteit lag: zo ageerde *De Telegraaf* fel tegen de komst van Poncke Princen en zou deze krant een spreekbuis blijven van de veteranen en de Indische gemeenschap. Niettemin was er – zeker vanaf de late jaren negentig – wel een verschuiving te zien naar kritischer aandacht voor het Nederlandse militaire optreden in de oorlog. Zo ontstonden er twee frames, in feite naast elkaar: dat van een gewelddadige zwarte bladzijde en dat van de veteranen als slachtoffers. Zelfcensuur met het oog op de veteranen speelde nog lang een rol: een brisant interview uit 1969 waarin kapitein Westerling uitvoerig en zonder terughoudendheid sprak over zijn methodes bleef tot 2012 op de planken liggen. 'Niemand dorst dit uit te zenden, alle omroepen zeiden nee', zo verklaarde cameraman Joep van der Busken, die de band al die jaren thuis had liggen.[69]

Een wezenlijke verandering in de ontwikkeling van de herinneringscultuur was dat de televisie een steeds belangrijker rol kreeg. Dat werd al duidelijk met de impact van de onthullingen van Hueting in 1969 en dat patroon zou zich herhalen. In de jaren tot 1990 waren er op de Nederlandse televisie 70 documentaires over Indië en Indonesië te zien, waarvan er 28 exclusief over de 'politionele acties' en het gebruikte geweld gingen.[70] De toon van veel van deze uitzendingen was kritisch, bovendien werden er verhalen ver-

teld die het geweld direct in de huiskamers brachten. Te denken valt aan lange documentaires als *Indonesia Merdeka!* van Roelof Kiers (1976), de zesdelige serie *Ons Indië voor de Indonesiërs* van Gerard Soeteman en Jan Bodriesz (1985), alsmede kortere rapportages over specifieke gevallen van geweld, zoals over Rawagede (RTL-5, 1995).

Vanuit andere maatschappelijke domeinen bleef het lange tijd stil als het ging om extreem geweld. De Nederlandse Raad van Kerken kwam pas in 1995 met een verklaring van spijt over de eigen meegaande rol in de oorlog en de wijze waarop die was gevoerd; de Nederlandse bisschoppen bestempelden in datzelfde jaar het niet accepteren van de 17e augustus als een 'tragische vergissing'. Dat was allemaal nieuw; de kerken maar ook gerepatrieerde geestelijken hadden in de voorgaande decennia slechts bij hoge uitzondering kritische geluiden laten horen.[71]

Het duurde ook lang voordat er vanuit het domein van de wetenschap, en in het bijzonder de geschiedschrijving, kritische aandacht werd gegeven aan de oorlog van 1945-1949 en het extreme geweld in het bijzonder.[72] Ook in dit domein overheerste aanvankelijk een neiging om de bladzijde snel om te slaan. Koloniale geschiedenis verdween na 1950 op alle universiteiten naar de marge, de militaire geschiedschrijving stond in Nederland sowieso in de kinderschoenen. Pas eind jaren vijftig werden voorstellen gedaan om door bronnenonderzoek en interviews met betrokkenen deze episode te documenteren. Het duurde nog tien jaar voor het kabinet in 1968, nog voor de onthullingen van Hueting dus, besloot tot financiering van een bronnenpublicatie; dit zou onder auspiciën van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis worden uitgevoerd door een oud-Indisch ambtenaar, S. van der Wal.[73]

Zoals eerder gememoreerd vroegen PvdA en D'66 in het debat naar aanleiding van de *Excessennota* in 1969 om een diepgaand historisch onderzoek, dat dan ongetwijfeld in de loop van de jaren zeventig tot resultaten en nieuwe ophef zou hebben gezorgd. Minister-president De Jong, die volgens Fasseur de schijn van een doofpot wilde vermijden, was wel bereid extra middelen beschikbaar te stellen voor een onderzoek waarin ook de 'excessen-problematiek' een plaats zou krijgen. Maar de Kamer drong niet aan en zo bleef het voorlopig bij de start van het bronnenonderzoek door een klein team historici van conservatieve signatuur dat uiteindelijk nauwelijks compromitterende militaire documenten zou publiceren. In 1987 stelde Den Uyl, die in 1969 al zijn zorgen had uitgesproken over het op 'wetenschappelijke wijze in de doofpot stoppen' van het extreme geweld, opnieuw vragen

over historisch onderzoek. Minister-president Ruud Lubbers verwees naar zijn voorganger De Jong, die had betwijfeld of historisch onderzoek wel een regeringstaak was. Lubbers sloot zich aan bij de stelling 'de geschiedschrijving over te laten aan wie zich daartoe geroepen voelde'. Daar lieten Den Uyl en de rest van het parlement het bij.[74]

Aan de kant van de geïnstitutionaliseerde geschiedschrijving bleef het stil. Van Doorn en Hendrix – zelf sociologen – lieten hun werk liggen tot na de onthullingen van Hueting; zij waren wel de enigen die extreem geweld centraal stelden. Loe de Jong schreef hierover slechts één hoofdstuk, en opereerde overigens onafhankelijk van de academische instellingen. Geschiedenisstudent Willem IJzereef vond in 1984 slechts met de grootste moeite een uitgever voor zijn studie *De Zuid-Celebes affaire*, die vervolgens weinig aandacht kreeg; vooraf had hij van minister-president Lubbers toestemming moeten krijgen om zijn bevindingen te publiceren. Petra Groen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht (KL), een voorloper van het NIMH, publiceerde met *Marsroutes en dwaalsporen* (1991) wel een zeer kritische analyse van de militaire strategie van generaal Spoor, maar haar boek richtte zich niet op extreem geweld. De *Officiële bescheiden* speelden als gezegd geen rol in de discussie over extreem geweld. Archivaris en student geschiedenis Harm Scholtens ten slotte, vond geen uitgever voor zijn scriptie over Rawagede (2008).[75]

De afgelopen decennia kreeg de koloniale geschiedenis op universiteiten en onderzoeksinstellingen meer ruimte. Er kwamen bovendien meer middelen voor onderzoek beschikbaar, omdat ook de overheid hier belang aan hechtte in het kader van de gebaren van erkenning van de veteranen en de Indische en de Molukse gemeenschappen. Daarmee werd vooral veel meer bekend over de koloniale dimensie van deze geschiedenis en de gevolgen voor postkoloniaal Nederland, maar veel minder over wat de impact van deze geschiedenis in Indonesië zelf was geweest – in het bijzonder in 1945-1949. Fasseur, decennialang de meest prominente historicus in dit domein, bleef zijn gouvernementele zienswijze trouw; in 1995 betoogde hij dat rechtszaken over eventuele herstelbetalingen onhaalbaar waren, want 'dan kan elke Indonesiër wel een claim indienen. Rawagede was maar een incident in een lange reeks. Ik kan wel vijftig andere dorpen noemen.'[76] Kennelijk kwam niemand op het idee hem te vragen die andere dorpen dan op te noemen en zeker is dat hijzelf geen impuls gaf aan verder onderzoek op dit terrein.

Ook in het geschiedenisonderwijs bleven de oorlog en zeker het extreme geweld lang een blinde vlek. Tot 1970 werd hierover in de schoolboe-

ken niet of vergoelijkend geschreven. Pas vanaf de late jaren tachtig werd er meer geschreven, en viel bij de bespreking van de methode-Westerling voor het eerst het woord 'oorlogsmisdaden'. Sinds 2000 is sprake van een omslag en is de toon veel kritischer, al blijft het perspectief vooral Nederlands. De oorlog werd ook onderdeel van de in 2006 gepresenteerde canon van de Nederlandse geschiedenis, wat weer bijdroeg aan de nieuwe framing als een dieptepunt in de nationale geschiedenis.[77] Dat neemt niet weg dat de aandacht in het officiële curriculum voor de koloniale geschiedenis in algemene zin, en voor deze laatste koloniale oorlog in het bijzonder, nog steeds zeer beperkt is.

Samenvattend: door historici is, toen de oorlog van 1945-1949 eindelijk was herontdekt, ook dankzij overheidssteun, wel veel aandacht besteed aan de diplomatieke en politieke aspecten, maar pas veel later aan de wijze van oorlogvoering en Nederlands extreem geweld. Na de eeuwwisseling ging de aandacht – wederom mede dankzij overheidssubsidies – vooral uit naar veteranen en de Indische en Molukse gemeenschappen; pas recent kwam de oorlog als zodanig weer in beeld.[78] In die zin is de kritiek op de universitaire geschiedbeoefening in Nederland, maar evenzeer op KITLV, NIMH en NIOD – 'Waarom hebben die instituten niet al veel eerder zélf een onderzoek gestart?' – niet ongegrond. Feit is wel dat het onderzoek naar het extreme geweld het afgelopen decennium in een stroomversnelling is geraakt en ook aanzienlijk kritischer van toon is dan ooit tevoren, in een bredere context waarin überhaupt meer aandacht is voor thema's als postkolonialisme, de opkomst van de internationale rechtsorde, mensenrechten en *transitional justice*.[79]

Het is evenzeer opmerkelijk dat in de sfeer van de cultuur en van *public intellectuals,* anders dan in veel andere landen, zo weinig kritisch over de oorlog is gereflecteerd. Tot 1969 verscheen vrijwel geen literair werk over de oorlog, een uitzonderlijk gedicht als Luceberts 'minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia' (1949), *Oeroeg* (1948) van Helle Haasse en wellicht ook *Ik heb altijd gelijk* (1951) van Willem Frederik Hermans daargelaten; alleen de 'minnebrief' heeft het oorlogsgeweld als thema. Tussen Graa Boomsma's roman *De laatste typhoon* en de kritische beschouwingen van Rudy Kousbroek in *Het Oostindisch kampsyndroom,* beide uit 1992, en Alfred Birneys bekroonde roman *De tolk van Java* (2016) verliepen vele 'stille' jaren. Zoals eerder opgemerkt worden er pas de laatste jaren ook vanuit Indische en Molukse kringen uitermate kritische boeken gepubliceerd, en worden ook theaterstukken zoals *Westerling – een broederstrijd* (2018) en films zoals *De Oost* (2021), geproduceerd.[80]

Het Legermuseum in Delft maakte in 1991 als eerste een tentoonstelling over de oorlog waarin het conflict vanuit het perspectief van de gewone soldaat werd benaderd; het vraagstuk van het extreme geweld werd evenwel niet aangeroerd.[81] Enkele jaren later kwam er een tentoonstelling van het werk van twee fotografen – Cas Oorthuys en Charles Breijer – die de beginjaren van de Indonesische Republiek vastlegden maar evenmin het geweld in beeld brachten.[82] Na 1995 waren her en der in Nederland tentoonstellingen te zien met foto's die militairen tijdens hun diensttijd hadden genomen en die de duistere zijde van de oorlog toonden. Zo zat de Rotterdamse dienstplichtige Fer Fontijn vijftig jaar met foto's in zijn maag die hij had gemaakt van wraakacties. Hij durfde niet eerder daarmee naar buiten te komen uit angst voor de reacties van andere veteranen, 'omdat

Ambassadeur Tjeerd de Zwaan (links) biedt in 2011 namens Nederland excuses aan voor het bloedbad dat Nederlandse militairen in 1947 in Rawagede (thans Balongsari) (thans Balongsari) hebben aangericht. Kort daarvoor heeft advocate Liesbeth Zegveld (midden) voor de nabestaanden de rechtszaak tegen de Nederlandse staat gewonnen. Bron: Romeo Gacad, AFP.

ik de code doorbreek'.[83] Pas veel later volgden de permanente opstellingen in Bronbeek ('Oorlog!', 2015) en het Nationaal Militair Museum waarin wel aandacht was voor het oorlogsgeweld, alsmede de tijdelijke opstelling 'Koloniale oorlog 1945-1950: Gewenst en ongewenst beeld' in het Amsterdamse Verzetsmuseum (2015) en de uiterst kritische tentoonstelling 'Dossier Indië' in het Rotterdamse Wereldmuseum, die juist het gewelddadige karakter van het hele koloniale stelsel benadrukte (2019).

En hoe betrokken was 'de Nederlandse bevolking' eigenlijk, los van de eerdergenoemde specifieke groepen? Aanvankelijk vermoedelijk niet zo sterk, mede doordat de oorlog zich zo ver weg afspeelde en in de tijd zelf door censuur en framing vrijwel geen kritisch beeld opleverde, daarna decennialang lang veelal werd stilgezwegen en in het onderwijs totaal werd verwaarloosd.[84] Alle commotie rond de onthullingen van Hueting lijkt vooral de direct betrokkenen te hebben geraakt – voor die groepen kan wel met enig recht in termen van traumatische ervaringen en wellicht ook blijvend trauma worden gesproken. Uit kijkersonderzoek naar de drie *Achter het Nieuws*-uitzendingen rond Hueting bleek dat de kijkdichtheid en waarderingscijfers nauwelijks afweken van het gemiddelde; als er al een open zenuw was geraakt, dan van een zeer beperkt deel van de samenleving.[85] Dat bestond voornamelijk uit minderheden, toen en nog altijd slecht gekend en begrepen. En 25 jaar later, rond het bezoek van Beatrix en (oud) nieuws over Rawagede, wees – volgens een opinieonderzoek – een duidelijke meerderheid een nationaal debat over het Nederlandse militaire optreden af; over excuses aan Indonesië waren de meningen sterk verdeeld.[86]

Activisten dan? Natuurlijk waren die er, maar die richtten hun aandacht vooral op de schending van de mensenrechten onder Suharto, of de gefnuikte Molukse idealen van de Republik Maluku Selatan (RMS), niet op Nederlandse oorlogsmisdaden. Dat beeld veranderde pas wezenlijk na de val van Suharto en vooral met de oprichting van de K.U.K.B. door Jeffry Pondaag, in Indonesië in 2005 en vervolgens als stichting in Nederland in 2007. Sindsdien zijn er ook andere, inhoudelijk sterk met Pondaag verwante antikoloniale actiegroepen opgericht, zoals Histori bersama en De grauwe eeuw. Zij vinden hun tegenpolen in actiegroepen als Aurore, de Federatie Indische Nederlanders (FIN) en Maluku4Maluku. Beide polen oordelen, vanuit diametraal verschillende uitgangspunten, uitermate kritisch over het KITLV-NIMH-NIOD-onderzoek.[87]

Conclusie

Terugkijkend op de afgelopen zeven decennia kan worden vastgesteld dat een open en kritisch debat over het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog lang op zich liet wachten en dat dit debat zich vervolgens slechts met horten en stoten ontwikkelde. Die trage en aarzelende aanloop naar wat men een zelfkritische 'verwerking' kan noemen, is te verklaren uit een aantal omstandigheden en is in internationaal perspectief ook niet uitzonderlijk.[88]

De meest betrokken herinneringsgemeenschappen in de Nederlandse samenleving hadden aanvankelijk andere prioriteiten en voelden zich niet gehoord door de Nederlandse overheid. Die overheid op haar beurt koerste van meet af aan op het zo geruisloos mogelijk afsluiten van deze als pijnlijk ervaren episode. Er werd aanvankelijk zo min mogelijk teruggekeken. Feitelijk werd hiermee aan niemand erkenning gegeven; tekenend daarvoor is hoe lang het duurde voordat naast de duizenden gedenktekens voor de Tweede Wereldoorlog ook zulke symbolen voor Indië/Indonesië verschenen – hetzij over 1942-1945, hetzij over 1945-1949.[89] Groeiende erkenning voor deze groepen in latere jaren impliceerde evenwel niet automatisch meer aandacht voor het Nederlandse geweld, integendeel. Het overheidsbeleid dat ten slotte, in de jaren tachtig, werd ingezet om de veelvormige 'Indische generatie' – veteranen en 'repatrianten', en de Indische en Molukse gemeenschappen – te apaiseren, vroeg om een heel andere focus dan op het eigen geweld tijdens de oorlog. Dat kwam opeenvolgende regeringen niet slecht uit, gezien de overdrachtelijke verantwoordelijkheid voor het handelen van voorgangers.

Voor het latere en dus ook het hedendaagse onderzoek naar de oorlog van 1945-1949 heeft het zo lang 'toedekken' en ook in de doofpot stoppen van de oorlog negatieve gevolgen gehad. Vaststaat dat tijdens de oorlog heel veel niet is gedocumenteerd dat vervolging en bestraffing van misdrijven mogelijk zou hebben gemaakt; ook in de nadagen van de oorlog en daarna is veel mogelijk belastend materiaal vernietigd.[90] Er heeft indertijd geen brede debriefing plaatsgevonden die tot onderzoekscollecties zou hebben geleid. Voorts kwamen de opbouw, ontsluiting en het wetenschappelijk gebruik van collecties van interviews in Nederland en in Indonesië laat op gang.

Ook daarmee is veel potentiële documentatie onherroepelijk verloren gegaan. De ondermaatse belangstelling voor deze geschiedenis, die decennialang steeds weer opnieuw in verbrokkelde vorm werd herontdekt, getuigt van een gebrek aan nationale zelfkritiek. Het feit dat deze episode in de eerste plaats geassocieerd werd met enkele specifieke groepen in de sa-

menleving, maakte het makkelijker deze gebeurtenissen te ontkennen en te relativeren en vast te houden aan het heersende, rooskleurige nationale zelfbeeld. Ook dat droeg bij aan de hardnekkigheid van de 'postkoloniale absences'. Dit lijkt nu echter verder te kantelen, zoals ook blijkt uit de grote belangstelling, in de media en elders, voor recente literaire non-fictiepublicaties als Martin Bossenbroeks *De wraak van Diponegoro* (2020) en vooral de bestseller *Revolusi* (2020) van David van Reybrouck, alsmede de bestseller *De tolk van Java* (2016) van Alfred Birney en Jim Taihuttu's film *De Oost* (2021).

Het trage tempo en wisselvallige karakter van de verwerking, of althans van een zelfkritisch debat, was mede mogelijk bij gebrek aan sterke tegenstemmen. In Nederland waren de belangrijkste politieke partijen zelf bij deze geschiedenis betrokken geweest en droegen daarmee een lastig te verantwoorden verantwoordelijkheid. De media waren tot ver in de jaren zestig uitermate volgzaam, terwijl ook in andere publieke domeinen – kerken, wetenschap, cultuur – deze netelige kwesties het liefst werden gemeden. Dat veranderde wel, maar langzaam, met wisselende intensiteit en ambivalent. Wat dit gehele proces van stilzwijgen en toedekken gemakkelijker maakte was dat de politieke machthebbers in de Republiek Indonesië, in lijn met hun eigen binnenlandse prioriteiten, nooit publiekelijk hebben aangedrongen op onderzoek naar Nederlandse oorlogsgeweld, en binnenskamers ronduit aangaven een kritisch terugblikken allerminst opportuun te vinden. Dit had weer tot gevolg dat er vrijwel geen gezamenlijk Indonesisch-Nederlands onderzoek is verricht naar het oorlogsgeweld.

In het bredere onderzoeksprogramma dat ten grondslag ligt aan dit boek is wél gezamenlijk onderzoek verricht, al richtte het Indonesische onderzoek zich niet primair op Nederlands oorlogsgeweld maar op andere aspecten van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Dat wil uiteraard niet zeggen – al wordt vaak anders gesuggereerd – dat er in Indonesië geen verdrietige of bittere herinneringen aan dit geweld meer leven en geen boosheid of haat werd of wordt gevoeld. Vooral Indonesisch verdriet kreeg in Nederlandse tv-documentaires sinds de jaren negentig en in de latere rechtszaken letterlijk een gezicht, doordat slachtoffers en hun nabestaanden voor het eerst hún verhaal konden doen. Dat leverde dan weer veel aandacht in de media op, waarmee Indonesische stemmen wat meer ruimte kregen. Maar dat proces is langzaam verlopen en nog geenszins afgesloten. Bij de Indische herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog, jaarlijks op 15 augustus, wordt nog steeds primair het *Europese* lijden tijdens

de Japanse bezetting herdacht, niet het massale lijden tijdens de Japanse bezetting van de Indonesische meerderheid van wat Nederland beschouwde als onlosmakelijk deel van het koninkrijk. En bij de jaarlijkse herdenkingen in Nederland van de doden van de onafhankelijkheidsoorlog worden de gevallenen in de eigen krijgsdienst herdacht, niet het wellicht twintigvoudige aantal doden aan Indonesische zijde.

Wat is de balans, vandaag? Zonder twijfel is in Nederland het beeld van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog aan het kantelen, niet alleen waar het gaat om de legitimiteit van de oorlog, maar ook om de wijze waarop de krijgsmacht, onder aansturing van de militaire en politieke autoriteiten, deze oorlog uitvocht. Het perspectief is kritischer dan tevoren, kritischer ook dan hoe wordt geoordeeld over het kolonialisme in bredere zin.[91] Het ligt voor de hand dat dit nieuwe beeld de komende jaren meer verankerd wordt, in de sfeer van onderwijs en cultuur, maar ook in politieke verklaringen. Daarvoor is meer ruimte ontstaan. Niettemin zal het aan alle kanten nog veel inspanningen vergen voordat het herdenken van deze geschiedenis werkelijk een gezamenlijke aangelegenheid kan worden.

Het beeld kantelt dus – maar intussen blijft de vraag hoe diep de herbezinning werkelijk gaat. De officiële Nederlandse erkenning en excuses van specifieke gevallen van extreem geweld zijn in eerste instantie afgedwongen door rechterlijke uitspraken. Bovendien hebben deze uitspraken betrekking op specifieke gebeurtenissen in het koloniale verleden, niet op het Nederlandse kolonialisme in bredere zin. In dat opzicht staan zulke beperkte en afgedwongen gebaren nog ver van de vaak als voorbeeldig bestempelde Duitse *Vergangenheitsbewältigung*, waarin juist door de politieke en maatschappelijke instellingen, maar ook in brede lagen van de samenleving, verantwoordelijkheid voor vroegere misdaden wordt aanvaard, zowel in politieke als in financiële en juridische zin, en in de nationale herinneringscultuur wordt verankerd.[92]

IV.

TER AFSLUITING

Conclusies*

Op 17 augustus 1945, twee dagen na de Japanse capitulatie die in Azië een einde maakte aan de Tweede Wereldoorlog, verklaarden Sukarno en Mohammad Hatta Indonesië onafhankelijk. Nederland erkende deze stap niet, omdat het zichzelf als de rechtmatige gezagsdrager beschouwde en de regie wilde houden over de toekomst van Indonesië. Indonesië moest daartoe opnieuw onder controle worden gebracht. In het kielzog van de Britse en Australische troepen trokken de eerste Nederlandse militairen en ambtenaren Indonesië binnen om de terugkeer van het koloniale gezag voor te bereiden, waarop grotere troepenzendingen volgden. De botsende ambities van Nederland en de Republiek leidden tot vier jaren van bittere oorlogvoering en moeizame onderhandelingen, met veel slachtoffers, vooral aan Indonesische zijde. De laatste decennia zijn er steeds meer en sterkere aanwijzingen gekomen dat de Nederlandse krijgsmacht zich bij haar acties op grotere schaal bediende van extreem geweld dan toen en ook later officieel van Nederlandse kant is toegegeven.

De oorlog die Nederland in de voormalige kolonie voerde, had, mede door het vaak hoge geweldsniveau, enorme gevolgen, allereerst voor de In-

* Deze conclusies zijn geschreven door de programmaleiding en de redactie in samenspraak met de programmaraad.

donesische bevolking. De effecten bestonden in de eerste plaats uit de aanzienlijke aantallen doden en gewonden, alsmede de verwoestingen en alle andere ellende die een langdurige oorlog met zich meebrengt. De omvang daarvan laat zich maar nauwelijks bepalen.[1] Precieze cijfers zijn, als het gaat om Indonesische slachtoffers als gevolg van Nederlandse militaire acties, niet te geven. Lang is uitgegaan van honderdduizend doden, maar dat cijfer is niet nauwkeurig te onderbouwen; wel zouden er, volgens Nederlandse bronnen, alleen al tijdens en in de maanden na het tweede Nederlandse offensief, Operatie Kraai, tenminste 50.000 slachtoffers gevallen zijn. Ook weten we dat de verhouding in dodelijke verliezen bij gevechten tussen Nederland en de Republiek meestal uitermate ongelijk was. Dat naast strijders ook vele Indonesische burgers zijn omgekomen, laat zich lezen uit de – talrijke, maar ook fragmentarische en incomplete – bronnen, maar evenzeer uit de vele gedenkplaten, grafvelden en monumenten voor de slachtoffers van de onafhankelijkheidsoorlog in dorpen en steden door het land heen. Ten slotte laten demografische berekeningen over deze jaren een oversterfte onder de Indonesische bevolking zien die in de miljoenen loopt, waarbij echter niet duidelijk is welk aandeel toegeschreven moet worden aan de oorlogsomstandigheden. Het aantal slachtoffers aan de Nederlandse zijde is daarentegen redelijk nauwkeurig vast te stellen, zowel als het gaat om in de oorlog omgekomen militairen als om de (Indo-)Europeanen en Molukkers, alsmede Indonesiërs in Nederlandse dienst die omkwamen door het geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie , die in Nederland bekend staat als de Bersiap-periode.

De wens naar meer duidelijkheid over deze geschiedenis van oorlog en geweld heeft uiteindelijk geleid tot dit onderzoeksprogramma. Doel van dit onderzoek was, in de eerste plaats, een nadere analyse en verklaring te bieden waar het gaat om de aard van het Nederlandse militaire optreden in Indonesië in de jaren 1945-1949, met ruime aandacht voor de historische, politieke en internationale context, alsmede voor de politieke en maatschappelijke nasleep van de oorlog. De focus van het programma lag in het bijzonder op het gebruik van extreem geweld door de Nederlandse krijgsmacht en de gevolgen daarvan, en de vraag in hoeverre toentertijd en later voor dit extreem geweld politiek en juridisch verantwoording is afgelegd. Deze vragen lagen aan de basis van de keuze voor de verschillende deelprojecten, waarvan de belangrijkste resultaten in de voorgaande hoofdstukken zijn samengevat.

In het inleidende deel van dit boek is uiteengezet dat bij de aanduiding of omschrijving van verschillende vormen van geweld, dit geweld waar mogelijk

in concrete termen zou worden benoemd. Algemene en beladen kwalificaties als 'buitensporig', 'excessief', 'illegitiem' en 'disproportioneel' geweld', en ook 'oorlogsmisdaden', zijn alleen gebruikt met een nadere uitleg. Deze keuze – resultaat van lange en intensieve discussies tussen de betrokken onderzoekers – vloeide voort uit de overweging dat deze termen weliswaar de intuïtieve betekenis van onaanvaardbaarheid in zich dragen, maar tegelijk verre van eenduidig zijn, omdat ze in verband kunnen worden gebracht met een breed scala van juridische, politieke en morele normen, deels vastgelegd in nationale en internationale wetten en verdragen, die op hun beurt weer aan allerlei interpretaties onderhevig zijn en zijn geweest. Laatstgenoemd punt was een belangrijke reden om weg te blijven van juridische beschouwingen; niettemin is er, zoals uiteengezet in het inleidende hoofdstuk, veel te zeggen voor de stelling dat de kernregels van het humanitair oorlogsrecht tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog van toepassing waren, of althans werden geacht, ook door de koloniale autoriteiten zelf, en dat het optreden van de Nederlandse krijgsmacht aan die regels kon en kan worden getoetst.

De term 'extreem geweld' fungeert in dit programma als overkoepelend begrip, als aanduiding van geweld dat voor een belangrijk deel buiten directe reguliere gevechtssituaties, of in de marge daarvan, werd toegepast. Dit geweld richtte zich tegen burgers of tegen militairen of strijders die na hun gevangenneming of overgave werden ontwapend, en vond doorgaans plaats zonder directe militaire noodzaak of zonder duidelijk afgebakend militair doel. Zulk geweld kon allerlei vormen aannemen, zoals marteling, executie zonder proces, mishandeling, verkrachting, plundering, gewelddadige represailles zoals het platbranden van kampongs en het neerschieten van burgers, of massadetentie. Extreem geweld vond ook plaats binnen reguliere gevechtsacties. Hierbij kon het bijvoorbeeld gaan om de inzet van zware maar ook lichte wapens, waarbij het risico op burgerslachtoffers werd veronachtzaamd of te zeer voor lief genomen, dan wel om gevechten of acties waarbij militairen intensiever en langduriger op aanvallers vuurden dan noodzakelijk was. Het begrip 'extreem geweld' fungeert dus primair om de wijze van de oorlogvoering te beschrijven, maar opent tegelijk mogelijkheden de impact van het geweld op de slachtoffers en de politieke en morele dimensies – hoe moeilijk soms ook af te bakenen – van dit geweld in ogenschouw te nemen. Het waren immers deze vormen van geweld die indruisten tegen alles waar de toenmalige Nederlandse politieke en militaire leiders – zeker naar buiten toe – voor zeiden te staan, en die botsten met breed aanvaarde morele waarden, niet zelden ook van de daders zelf. Uit verschillende

deelprojecten blijkt hoe fluïde de verschillende vormen van geweld waren en hoezeer het gebruik van extreem geweld verbonden was met de aard van de oorlog, de gekozen strategie en de dynamiek van het geweld.

Zoals in het derde inleidende hoofdstuk van dit boek is beschreven, is in de bestaande historische literatuur al een groot aantal factoren geïdentificeerd die ertoe hebben bijgedragen dat de Nederlandse krijgsmacht zich op grote schaal bediende van extreem geweld: de op onderschatting en minachting van de tegenstander gebaseerde, onrealistische en daarom riskante militaire strategie met onvoldoende middelen, die de drempel naar extreem geweld verlaagde; de dikwijls onverschillige en opportunistische houding van de politiek en de civiel- en militair-juridische autoriteiten, die een praktijk van geheimhouding en straffeloosheid in de hand werkte; de kwaliteit van en de heersende cultuur in de krijgsmacht, in termen van ontoereikend leiderschap op verschillende niveaus, onervarenheid, een te eenzijdige gerichtheid op de conventionele oorlogvoering en onvoldoende opleiding, training, voorlichting en discipline; de gebrekkige, opportunistische en deels onverantwoordelijke selectie van troepen én hulptroepen; maar ook de continuïteit waar het gaat om hardhandige, op koloniaal prestige gestoelde bestuurlijke en militaire tradities, via het KNIL doorgegeven aan de Koninklijke Landmacht en de Mariniersbrigade.

In dit onderzoeksprogramma wordt voortgebouwd op deze inzichten, met, zoals gezegd, een toespitsing op een nadere analyse en verklaring van het Nederlandse militaire optreden, in het bijzonder het gebruik van extreem geweld en de gevolgen daarvan, en de vraag in hoeverre daarvoor politiek en juridisch verantwoording is afgelegd. Dit afsluitende hoofdstuk bevat de belangrijkste bevindingen van de verschillende deelprojecten ten aanzien van enkele centrale thema's, gevolgd door enkele algemene observaties in relatie tot de hoofdvragen van dit programma.

Perspectieven

Hoewel de leidende vragen van dit onderzoeksprogramma voortkomen uit Nederlandse wetenschappelijke en maatschappelijke discussies en de meeste projecten door Nederlandse historici zijn uitgevoerd, ambieerde het programma ook te komen tot een meerstemmige geschiedenis, gebaseerd op de rijke verscheidenheid aan perspectieven in Nederland en Indonesië. Deze ambitie vond haar weerslag onder meer in gemeenschappelijke discussies tussen Nederlandse en Indonesische onderzoekers over het gebruik – of juist het vermijden – van specifieke termen en begrippen; deze zijn immers

nauw verbonden met perspectieven, zoals in het eerste hoofdstuk van dit boek uiteen is gezet. Voorts is geprobeerd – met wisselend succes, zeker waar het gaat om Indonesische stemmen – de verschillende perspectieven in alle onderdelen van het onderzoek te laten doorklinken, in de keuze van bronnen, thema's en visies.

Twee projecten stonden expliciet in het teken van dit streven naar meerstemmigheid en multiperspectiviteit: Regionale Studies en Getuigen & Tijdgenoten. Beide projecten waren gebaseerd op samenwerking met Indonesische historici, maar verder verschilden ze sterk in opzet. Als samenwerkingsproject richtte Regionale Studies zich op historisch onderzoek van lokale en regionale ontwikkelingen in Indonesië ten tijde van de onafhankelijkheidsoorlog, aan de hand van een aantal verbindende thema's. Getuigen & Tijdgenoten fungeerde als loket waar mensen verhalen, suggesties en ervaringen die betrekking hadden op de onafhankelijkheidsoorlog konden delen. Het project, waarbij op meerdere manieren en momenten werd samengewerkt met andere deelonderzoeken, bracht door het verzamelen van persoonlijke verhalen de grote verscheidenheid aan ervaringen en herinneringen in zowel Nederland als Indonesië voor het voetlicht. Getuigen & Tijdgenoten benadrukt daarmee de menselijke maat in deze geschiedenis: hoe mensen de gebeurtenissen hebben ervaren en hoe deze doorwerken in zowel individuele en collectieve herinneringen als in de herinneringscultuur. De focus op microgeschiedenissen maakt het geweldscontinuüm en de individuele beleving van dat geweld zichtbaar, en laat daarnaast zien hoe posities en loyaliteiten onder voortdurend wijzigende omstandigheden aan verandering onderhevig zijn. Het resultaat hiervan is een caleidoscoop van ervaringen en emoties, soms opvallend gelijk, vaker sterk verschillend of zelfs tegengesteld, niet alleen aan elkaar, maar dikwijls ook aan heersende beelden van de geschiedenis.

Regionale studies: revolutionaire werelden

Een belangrijk doel van het programma was het optreden van de Nederlandse krijgsmacht tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog te situeren in zijn historische, politieke en internationale context. Die context werd in de eerste plaats gevormd door de revolutionaire ontwikkelingen in Indonesië.

In Nederland is het beeld blijven hangen van één oorlog, tegen de Republiek en haar leger, maar de werkelijkheid was aanzienlijk gecompliceerder. Niet alleen waren er vele andere strijdgroepen bij het conflict met Neder-

land betrokken, de Indonesische revolutie was op zichzelf ook veelvormig, waarbij politieke, religieuze, sociale en regionale verschillen deels gewapend werden uitgevochten, soms parallel aan, of als onderdeel van de oorlog tegen Nederland. Deze ontwikkelingen laten zich bij uitstek bestuderen op lokaal en regionaal niveau, waarmee zich ook andere perspectieven openen, van bewegingen, gemeenschappen en individuele burgers, met hun eigen idealen en angsten, in situaties waarin strategische en soms ook existentiële keuzes onvermijdelijk waren. Sleuteltermen in deze analyse zijn legitimiteit, geweld en loyaliteit.

De proclamatie voorzag het proces van Indonesische staat- en natievorming van een concrete vorm: de Republiek. Daarop heeft in de gedeelde herinnering en de herinneringspolitiek steeds de nadruk gelegen. Niettemin bestond er niet één ongedeelde revolutie, ook al omdat niemand écht goed begreep of kon overzien welk eindpunt in het verschiet lag. Er waren grootse en meeslepende ambities, in lijn met de vooroorlogse wensen om tot een volledige onafhankelijkheid van Indonesië te komen. Er was ook een complexe dagelijkse realiteit, waarin sommigen zich, eenvoudigweg om te overleven, engageerden met uiteenlopende kleine, soms zelfs persoonlijke idealen die tezamen optelden tot 'de' revolutie.

Om de dynamiek van geweld beter te begrijpen is het van belang de functie van geweld, en daarmee de fluïditeit en ambiguïteit ervan, in beschouwing te nemen. Ten eerste wordt met deze benadering het beeld doorbroken dat Indonesiërs, Chinezen, Nederlanders en Indo-Europeanen en anderen uitsluitend slachtoffers of juist daders waren; laatstgenoemde categorieën liepen veelal door elkaar. Door geweld in termen van functionaliteit te benaderen, komt bovendien naar voren wat bereikt werd met het blootstellen van burgers aan geweld: op die manier werden zij gedwongen steun te verlenen aan diverse Indonesische of juist Nederlandse troepen. Alledaags geweld werd daarnaast een 'zinvolle' manier van burgers – en strijders – om hun eigen veiligheid te waarborgen. Dat laat uiteraard onverlet dat geweld ook disfunctioneel kon zijn en dat er nog andere manieren waren om de bevolking voor zich te winnen.

Niet-strijdende individuen en gemeenschappen maakten eveneens deel uit van deze revolutionaire werelden. Zij stonden vaak aan het eind van de keten van geweld en werden daardoor al snel het slachtoffer van de elkaar uitsluitende partijen, die streden om macht en legitimiteit. Als daders waren daarbij betrokken Nederlandse militairen, onder Nederlandse vlag strijdende Indonesiërs of Chinezen, maar ook *pemuda* (militante jongeren), mili-

tairen van het Republikeinse leger of – bijvoorbeeld – communistisch of islamitisch georiënteerde strijdgroepen. Geweld was een middel om lokaal of regionaal aanwezige gemeenschappen – Indonesiërs, Chinezen, Indo-Europeanen – aan een bepaald programma te binden, hen tot loyaliteit en steun te dwingen en zodoende de positie van andere partijen te ondergraven.

Staatsopbouw werd behalve een doel ook een wapen in de strijd. Het idee was dat waar één autoriteit kon regeren over de bevolking en daarmee langzaamaan legitimiteit kon verwerven, een andere autoriteit dat niet kon doen – en haar greep op de bevolking verloor of überhaupt niet verkreeg. Dit inzicht heeft ook betrekking op de door het Nederlandse bestuur ingezette federalisering van Indonesië – het opdelen van Indonesië in autonome, federale staten, bestuurd door hun eigen regeringen. In dit kader vormde Nederland de deelstaat Oost-Indonesië *(Negara Indonesia Timur)*, maar ook kleinere autonome gebieden (*daerah*) in Sumatra, zo ook in West- en Oost-Java. De Republiek, in de Nederlandse visie een van de beoogde federale staten, bestreed deze vorm van staatsformatie. De Republikeinse invulling van soevereiniteit beoogde een unitaire staat, onder Indonesische leiding en met gezag over geheel Indonesië. Daarmee sloot de Republiek uit dat er naast haar eigen gezag nog dat van anderen kon bestaan – en daarvoor wilde ze strijden.

De Republiek was echter zelfs in het eigen territoir niet de enige autoriteit op zoek naar gezag en invloed. In West-Java sprong de islamitische beweging *Darul Islam* in het gat dat de Republiek achterliet toen het in januari 1948 haar troepen terugtrok, als onderdeel van de Nederlands-Indonesische Renville-overeenkomst. Bovendien zag de Republiek haar gezag constant bedreigd worden van binnenuit. De heterogene maar nationalistische pemuda beweging eiste een voorwaartse, compromisloze houding van de Republiek, gestoeld op *perjuangan*, strijd, en honderd procent onafhankelijkheid. Dit strookte niet met de opvattingen in het politieke hart van de Republiek, Yogyakarta, waarin ook plaats was voor diplomatiek onderhandelen met, onder meer, Nederland. De Republikeinse leiders wilden een georganiseerde staat tonen en tegelijkertijd de federatie op een afstand houden, terwijl pemuda juist aandrongen op het omverwerpen van zowel koloniale structuren als plaatselijke, Indonesische tradities.

In gebieden waar meer dan één van deze autoriteiten-in-wording opereerden, vaak in grensgebieden, leefde de bevolking tussen twee of meer partijen, die alle steun verlangden en deze desnoods met geweld probeerden af te dwingen. Lokale gemeenschappen ontwikkelden een strategie van verschui-

vende en meervoudige loyaliteiten. Dit kon tijdelijk voordeel opleveren. Ten eerste bood het betuigen van steun aan de machthebbers van het moment de kans om te ontsnappen aan geweld dat bij uitblijven van die steun bijna onherroepelijk zou volgen. Ten tweede boden deze verbindingen, hoe kortstondig zij ook konden zijn, kansen. Ze genereerden namelijk voordelen in de vorm van toegang tot voedsel, kleding, enzovoort. Het tonen van loyaliteit bood bovendien de kans om zelf invloed te vergaren of belangen veilig te stellen. Zo sloten Chinezen of Indonesiërs zich aan bij strijdgroepen onder Nederlands toezicht om zo de eigen gemeenschap te beschermen, of werden Indonesiërs lid van pemuda-strijdgroepen om zichzelf te doen gelden of hun dorp of familie te beschermen.

Waar één autoriteit zich in een bepaald gebied voor langere periodes kon laten gelden, nam de loyaliteit aan andere autoriteiten doorgaans af, of leek deze zelfs geheel te verdwijnen. Zo'n demonstratieve overgang markeerde gehoorzaamheid aan de nieuwe autoriteit en voorkwam wraak voor eerdere 'collaboratie'. Zo bleven Republikeinse dorpshoofden wier *desa* na een militaire actie plotseling in Nederlands gebied terechtkwam vaak gewoon in functie, maar dan onder Nederlands gezag – wat overigens vaak paste in traditionele lokale gezagsstructuren. Om vergelijkbare redenen 'deserteerden' politiemannen en ambtenaren al dan niet openlijk van Nederlandse naar Republikeinse zijde en onderhielden ambtenaren en politici van de autonome, federale gebieden contact met vertegenwoordigers van de Republiek. Pragmatisme, wellicht opportunisme was vaak een onvermijdelijke houding.

Voor het Nederlandse bestuur en de Nederlandse strijdkrachten, maar evengoed voor hun Republikeinse tegenhangers kwamen zulke verschuivingen in loyaliteit vaak als een onaangename verrassing, omdat zij dachten 'grip' te hebben op de bevolking. De Republiek, die met *merdeka* een krachtiger boodschap verkondigde dan de Nederlandse beloftes, trok echter aan het langste eind. Aan het einde van de oorlog bleek pas goed hoezeer de balans doorsloeg in het nadeel van Nederland: terwijl de steun voor de Republiek alleen maar massaler was geworden, bleek de lokale steun voor het Binnenlandse Bestuur grotendeels te zijn verdampt.

De 'bersiap' en het geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie

In Nederland staan de maanden oktober 1945-maart 1946 bekend als de 'bersiap', een periode die in de herinnering van de Indische en Molukse gemeenschappen in Nederland gekenmerkt wordt door wijdverbreid, ongere-

geld en vaak extreem Indonesisch geweld tegen Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers. In de Nederlandstalige en Engelstalige historiografie worden deze gebeurtenissen in de eerste maanden na de Japanse capitulatie vaak op zichzelf gezien, maar om de gebeurtenissen beter te begrijpen is het noodzakelijk en ook zinvoller deze periode te beschouwen als de eerste fase van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

De uitbarstingen van extreem geweld tegen Indo-Europeanen, Molukkers en Nederlanders moeten niet als geïsoleerde verschijnselen worden beschouwd, maar geplaatst worden in de context van wat de Duitse historicus Christian Gerlach aanduidt als een *extreem gewelddadige samenleving*, een concept dat ook toepasbaar is op grote delen van Indonesië in deze eerste fase van de revolutie. Dit geweld ging overigens ook na maart 1946 voort, zij het dat dit voor de verschillende bevolkingsgroepen heel divers uitwerkte. Dit wordt duidelijk wanneer ook het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders buiten Java en Sumatra en tegen andere bevolkingsgroepen en partijen dan de Indo-Europese, Nederlandse en Molukse in de beschouwing wordt betrokken.

Geweld van Indonesische pemuda was gericht tegen Indo-Europese, Molukse en Nederlandse burgers, maar eveneens tegen Indonesische burgers die al dan niet terecht als representanten van het koloniale bestuur werden gezien. Ook andere groepen en personen die Indonesische strijdgroepen als een bedreiging van de Indonesische onafhankelijkheid beschouwden, waren een mogelijk doelwit. Pemuda vermoordden, martelden en verminkten ook Japanse en Britse gevangengenomen militairen, en Chinese en Japanse burgers. Het geweld kwam van meerdere partijen. Japanse, Britse en Nederlandse militairen en strijdgroepen aan Nederlandse kant droegen er op hun beurt aan bij. Zij schoten in het wilde weg op zowel gewapende als ongewapende Indonesische burgers en doodden gevangenen zonder vorm van proces.

Het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders voltrok zich, kortom, niet alleen langs 'etnische' maar ook sociaal-economische en religieuze lijnen. Er was sprake van een extreem gewelddadige samenleving in de betekenis die Gerlach daaraan heeft gegeven: een samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen slachtoffer worden van alomtegenwoordig fysiek en niet-fysiek geweld, gepleegd door meerdere partijen en sociale groepen, vaak in samenwerking met officiële organisaties. De redenen voor dit geweld liepen sterk uiteen, variërend van politieke, sociale en religieuze motieven tot bestraffing voor (vermeende) collaboratie en tegenwerking van de revolutie. Voorts was sprake van persoonlijke, criminele en gelegenheidsmotieven voor geweld, die losstonden van antikoloniale en politieke drijfveren.

Hoe gewelddadig deze vroegste fase van de revolutie was, blijkt uit de slachtofferaantallen onder de diverse bevolkingsgroepen. De groepen die waarschijnlijk de meeste burgerslachtoffers in deze periode telden, zijn evenwel het minst gedocumenteerd: Indonesiërs en Chinezen. Schattingen gaan uit van vele tienduizenden slachtoffers aan zowel Indonesische als Chinese zijde. Het Britse grootschalige geweld, in het bijzonder tijdens de tweede fase van de slag om Surabaya in november 1945, maakte duizenden Indonesische slachtoffers, onder wie vele burgers. In dezelfde periode werden ook honderden Japanse burgers en tientallen gevangengenomen Japanse militairen gedood.

Op basis van eigen onderzoek – onder andere in het bestand met slachtoffers van de Oorlogsgravenstichting en in lijsten en dossiers met namen uit diverse archieven – naar slachtoffers van de bersiap die tot maart 1946 vielen aan Nederlandse zijde, inclusief Indo-Europeanen, Molukkers en Indonesiërs, komen wij uit op een beredeneerd aantal van 3.639 doden aan Nederlandse kant, van wie 1.285 met zekerheid door geweld om het leven zijn gekomen. Tellen we hierbij de 2000 vermisten op die in december 1949 nog geregistreerd stonden, dan komen we uit op een verantwoorde schatting van ruim 5500 dodelijke slachtoffers. Dit aantal ligt zeer dicht bij vroegere schattingen en weerspreekt de schattingen van 20.000 of zelfs 30.000 slachtoffers die de afgelopen twee decennia, op grond van weinig onderbouwde aannames en extrapolaties, circuleerden.

Meer recentelijk is naar voren gebracht dat het geweld tijdens de vroegste fase van de Indonesische revolutie voor Nederland een belangrijke reden is geweest om militair in te grijpen. Bronnen uit de jaren 1945-1949 tonen een ander beeld: 'bersiap-geweld' was niet de reden voor de herbezetting van Indonesië en evenmin voor het zenden van Nederlandse troepen. In de militaire voorlichting, de regeringsvoorlichting en de media was weliswaar aandacht voor dit geweld, maar dat gebeurde in de vorm van min of meer verspreide berichten over gewelddaden door individuele 'rampokkers', 'p(e)loppers' en 'extremisten' in ongeregelde acties. Hierbij werd wel duidelijk gemaakt dat dit geweld niet willekeurig was maar vooral gericht was tegen groepen die verdacht werden van mogelijke tegenwerking van de onafhankelijkheid, of die geassocieerd werden met het traditionele of koloniale gezag: Indische Nederlanders en Europeanen, maar ook Brits-Indiërs, Japanners, Chinezen en vooral ook Indonesiërs. De gedachte van een 'bersiap' als een bewuste campagne tegen één duidelijk afgebakende groep, is in deze berichten evenwel niet terug te vinden. Met andere woorden: het begrip bersiap

in de betekenis van systematisch en gericht Indonesisch geweld tegen de groep van Indo-Europeanen, Molukkers en Nederlanders, kreeg pas vanaf de jaren tachtig vorm in de Nederlandse herinneringscultuur. Dit narratief kreeg de laatste jaren steeds meer de overhand, in combinatie met oplopende schattingen van slachtoffercijfers, waarbij zelfs werd gesproken in termen van genocide. Tegelijkertijd deed de Bersiap-periode veelvuldig haar intrede in de memoires van veteranen en Indische Nederlanders, als rechtvaardiging achteraf voor de inzet van Nederlandse troepen in Indonesië en het gebruik van geweld van Nederlandse zijde tegen Indonesiërs.

Het extreme geweld van de inlichtingendiensten

In 2014 getuigde de 86-jarige Javaan Yaseman voor de Haagse rechtbank hoe hij tijdens zijn gevangenschap door de Nederlandse inlichtingendienst in 1947 werd mishandeld. Er werd – naast marteling met stroom en waterboarding – met een stok op zijn hoofd geslagen en er werd een sigaret op hem uitgedrukt. Yasemans ervaring was geenszins uitzonderlijk. Er zijn legio gedocumenteerde, indringende verhalen over een hele waaier aan gruwelijke martelpraktijken, ook getuigenissen van Nederlandse bestuurders, officieren van justitie en (inlichtingen)militairen zelf. Verder is geboekstaafd hoe sommige inlichtingen- en veiligheidsdiensten een schrikbewind voerden, in plaatsen als Salatiga en Payakumbuh. Deze in Nederland nagenoeg onbekende tragedies zijn illustratief voor de enorme fysieke en psychologische impact van dergelijke terreur op de plaatselijke bevolking. Ook massa-arrestaties, waarin de inlichtingendiensten veelal het voortouw namen, zorgden met daarmee gepaard gaande interneringen voor veel leed en onzekerheid bij de betrokkenen en hun gezinnen.

Deze gevallen staan, zoals gezegd, niet op zichzelf. Uit dit onderzoek komt naar voren dat de inlichtingendiensten, waarvan het vaste personeel slechts zo'n 2,5 tot 3 procent van de krijgsmacht uitmaakte, systematisch martelden en een onevenredig groot aandeel hebben gehad in het door Nederland toegepaste extreme geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. De precieze omvang ervan kan niet worden vastgesteld, onder meer vanwege het fragmentarische karakter van de bronnen en de aantoonbare onderrapportage. Dat juist de inlichtingendiensten zich op grote schaal bedienden van extreem geweld vloeide mede voort uit de aard van hun specialistische werk – het verhoren van gevangenen – en hun voortrekkers- en gidsrol in de chaotische contraguerrilla, waarbij informatie cruciaal was.

Terwijl in zogenoemde 'reguliere' gewapende confrontaties de beter bewapende en vaak ook beter getrainde Nederlandse krijgsmacht in het voordeel was, lag dat in de grimmige inlichtingenstrijd precies andersom. Hoezeer de Nederlandse diensten ook probeerden de sterkte en bewegingen van de tegenstander in kaart te brengen en vijandelijke infiltraties en spionage te stoppen, zij trokken voortdurend aan het kortste eind. De niet zelden amateuristisch optredende en met personeelstekort en taalproblemen kampende diensten moesten een enorm gebied bestrijken, zeker na de gebiedsuitbreiding na de twee 'succesvolle' Nederlandse offensieven. Zij moesten opereren in een enorm groot gebied dat ze vaak onvoldoende kenden, terwijl het Indonesische inlichtingenapparaat veel fijnmaziger was en, net als het leger, meer kon steunen op de in een guerrilla zo cruciale lokale bevolking. Bovendien bleken Nederlandse militaire en civiele instanties vaak geïnfiltreerd door agenten van de tegenstander. Daarbij was de strijd, zoals gezegd, grimmig: ook de Indonesische contraspionage opereerde extreem gewelddadig, getuige de liquidatie en intimidatie van talrijke vermeende collaborateurs en spionnen in Nederlandse dienst.

Het Nederlandse leger was voor de bestrijding van de Indonesische guerrilla sterk afhankelijk van de *intelligence* van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Om deze informatie te vergaren, werd, met medeweten van de legerleiding en haar ondercommandanten, systematisch gebruik gemaakt van mishandeling en foltering. Niet zelden werden 'uitgeknepen' gevangenen uiteindelijk gedood. De kwaliteit van de inlichtingen bleek niettemin vaak laag, wat indirect het extreme geweld van de hele krijgsmacht kon bevorderen, bijvoorbeeld wanneer infanterie-eenheden na de zoveelste mislukte actie hun frustraties botvierden op gevangenen en burgers of hun bezittingen. Voorts werd marteling veelvuldig gebruikt voor het afdwingen van bekentenissen van arrestanten, met het doel hen te kunnen berechten.

De door KNIL-personeel en dito mentaliteit gedomineerde inlichtingendiensten maakten op nietsontziende wijze jacht op wat zij beschouwden als 'bendeleiders'; clandestiene acties die vaak 's nachts, in burgerkleding en achter de demarcatielijnen plaatsvonden. Ook voerden de diensten vooral in als onrustig geldende gebieden min of meer openlijk een schrikbewind uit, met het doel het Republikeinse verzet door gebruik van terreur de kop in te drukken en de plaatselijke bevolking collectief te intimideren. Onderdeel van deze intimidatie waren, afgezien van moord en foltering, de veelal willekeurige massa-arrestaties. In deze werkwijze van de inlichtingendiensten is het stempel van het KNIL terug te vinden: intimideren en afschrikken vormden de militair-psy-

chologische pilaren van het traditioneel hardhandige KNIL-optreden om potentieel opstandige Indonesische bevolkingsmassa's in het gareel te houden.

De directe of indirecte verantwoordelijkheid voor het wijdverbreide en onevenredig grote aandeel aan extreem geweld van de inlichtingendiensten viel toe aan een brede coalitie van betrokkenen. Op het hogere, bestuurlijke niveau droegen politici en bestuurders grote verantwoordelijkheid, omdat zij wel informatie ontvingen over systematisch gebruik van extreem geweld van de inlichtingendiensten maar afzagen van controle. Een nog zwaardere verantwoordelijkheid droeg de legerleiding, waaraan de diensten direct ondergeschikt waren. Op het middenniveau lag een substantiële verantwoordelijkheid bij de commandanten van brigades, bataljons en compagnieën waaraan de inlichtingensecties waren toegevoegd, en bij de inlichtingenofficieren. Deze officieren gaven de diensten of hun minderen de vrije hand zolang zij maar cruciaal geachte inlichtingen ontvingen, terwijl zij wegkeken bij voorspelbare extreme gewelddaden. Uiteraard ging ook het laagste niveau, vooral de verhoorders en al dan niet Indonesisch ondersteunend personeel, niet vrijuit: ook zij hadden altijd keuzes.

Wat bestraffing betreft ontsprongen de medewerkers van de inlichtingendienst en hun meerderen bijna altijd de dans, omdat het militaire belang – of preciezer: het primaat van de oorlogvoering – prevaleerde. Hoewel legerleiding, ondercommandanten en militaire justitie maar al te goed wisten dat er werd gemarteld, hielpen zij veelal mee aan verhulling en grepen zij op zijn best niet consequent in. Kennelijk *wilden* zij dat er werd gemarteld. Wie dit wilde aankaarten dan wel uit de doofpot halen, moest met tegenwerking en soms zelfs bedreiging rekening houden.

Als inlichtingen-militairen in rapporten of, achteraf in memoires, op hun optreden binnen of buiten de verhoorkamers reflecteerden, koppelden zij dit – net als hun collega-militairen – meestal aan wat zij als 'militaire noodzaak' beschouwen. Problematisch aan deze redenering is dat 'militaire noodzaak' een rekbare term is, die niet alleen ter rechtvaardiging van eigen handelen maar ook – meestal met succes – ter voorkoming van onderzoek kon dienen. Het martelen van gevangenen werd, met name in het kader van een grimmige en ondoorzichtige contraguerrilla, van hoog tot laag noodzakelijk geacht om als cruciaal beschouwde inlichtingen los te krijgen en zo de eigen verliezen te beperken. Sommigen van deze militairen noemden achteraf de afweging van ethiek versus 'noodzaak' een dilemma. Daarbij erkenden zij, soms met verwijzing naar het humanitair oorlogsrecht, dat hun handelen – ook volgens toenmalige referentiekaders – wettelijk en moreel gezien over de grens was gegaan.

De mythe van gericht en kleinschalig optreden

De inzet van zware wapens, zoals artillerie, bommenwerpers en scheepsgeschut, kon dramatische gevolgen hebben, niet in de laatste plaats voor de burgerbevolking. Een concreet voorbeeld daarvan is de artilleriebeschieting in oktober 1947 van Karanganyar (Midden-Java), waarbij mogelijk honderden doden vielen. De Nederlandse krijgsmacht trachtte met de inzet van dit 'technisch geweld', veelal ter ondersteuning van de infanterie, de gevaren voor eigen troepen te minimaliseren en was daarbij bereid het risico op grote aantallen burgerslachtoffers te accepteren. Zeker is dat ook de psychologische impact van beschietingen en bombardementen groot was; intimidatie was een vast onderdeel van de Nederlandse oorlogvoering.

Hoewel scheeps- en veldartillerie in koloniale oorlogen gebruikelijke inzetmiddelen waren en ook bij de marine en het KNIL vanouds tot het vaste arsenaal behoorden, was de inzet daarvan tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog niet alleen een koloniaal fenomeen, maar evengoed een uitvloeisel van de Tweede Wereldoorlog. Veel militairen die zware wapens bedienden waren tijdens of na die oorlog door geallieerde bondgenoten opgeleid en getraind. Ook hadden velen van hen actieve gevechtservaring opgedaan op het Europese toneel of in de strijd tegen Japan, waarin vuursteun een dominante rol had gespeeld. Het Nederlandse 'gecombineerde optreden' tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog was een weerspiegeling van een tactiek die in de jaren daarvoor was geperfectioneerd.

In veel gevallen is het onmogelijk om zelfs bij benadering aan te geven hoeveel slachtoffers dit specifieke geweld veroorzaakte. Daarbij speelt mee dat de uitwerking van de inzet van artillerie en vliegtuigen door de langere afstand van dit vuur vaak niet te onderscheiden is van het door de infanterie toegepaste geweld, zoals geweer-, mitrailleur- en mortiervuur. De frequente inzet van 'technisch' geweld door de Nederlandse troepen staat haaks op de door legercommandant Spoor gecultiveerde mythe dat de Nederlandse militairen kleinschalig en gericht optraden: 'politioneel optreden' aangeprezen als 'de Hollandsche Methodiek'. In de praktijk werd het Nederlandse optreden eerder gekenmerkt door onvermogen en ook onwil om onderscheid te maken tussen burgers en strijders, waardoor de kans op disproportionele schade en burgerslachtoffers als gevolg van de inzet van (technisch) geweld groot was. *Kriegsräson* was doorslaggevend.

Voor de artillerie waren de twee fasen die volgden op de Nederlandse 'politionele acties' en die grotendeels werden gekenmerkt door guerrilla de

intensiefste maanden. Ook de luchtstrijdkrachten werden geregeld ingezet in deze periodes, hoewel de aantallen 'geweldsvluchten' heel duidelijk piekten tijdens de twee grote Nederlandse offensieven. De toepassing van zware wapens werd vooral begrensd door tekorten aan materieel, personeel en munitie, en logistieke uitdagingen. In mindere mate speelden ook politieke overwegingen mee. Harde militaire acties konden tot kritiek in de internationale arena leiden en daarmee de steun voor de Republiek vergroten. Met name de inzet van vliegtuigen lag politiek gevoelig, en dat leidde soms tot terughoudendheid. Politieke overeenkomsten en hieruit voortvloeiend internationaal toezicht hadden wel enig beperkend effect op de inzet van artillerie, maar de Nederlandse strijdmacht wist die beperkingen regelmatig te omzeilen door bijvoorbeeld slechts in actie te komen wanneer er geen waarnemers van de Verenigde Naties in de buurt waren.

Juridische overwegingen speelden geen grote rol bij de inzet van technisch geweld. Het gebruik van zware wapens vormde geen onderwerp van onderzoek door de militaire justitie. Het internationale recht was nog maar weinig ontwikkeld op dit vlak. Wel reflecteerden betrokkenen, van hoog tot laag, op het risico van burgerslachtoffers en de ethische kanten daarvan. De meesten leken dat risico te accepteren. Dat betekent niet dat niemand zich druk maakte om de gevolgen, zoals blijkt uit latere getuigenissen – het effect van een bombardement hoeft niet te worden *gezien* om te worden begrepen en gevoeld. Dat geeft de militairen die direct bij dit geweld betrokken waren ook een verantwoordelijkheid, al waren het uiteindelijk de hogere commandanten die beslisten over de inzet van zware wapens.

Straffeloosheid en meedogenloosheid

Tijdens de revolutie vormde het Nederlandse staatsnoodrecht in grote delen van de archipel het juridische kader waarbinnen bestuurlijke en juridische maatregelen werden genomen. Ten aanzien van de vraag of het humanitair oorlogsrecht van toepassing was, nam Nederland een dubbelhartige houding aan: hoewel naar de buitenwereld toe werd volgehouden dat het humanitair oorlogsrecht niet van toepassing was omdat Nederland de soevereiniteit van de Republiek niet erkende, diende het humanitair oorlogsrecht in instructies en vermaningen binnen de eigen krijgsmacht wel als een leidraad voor het optreden, zij het selectief. In de praktijk werden de principes echter ook weer gemakkelijk losgelaten – uiteindelijk werd vrijwel alles gerechtvaardigd geacht dat nodig was om de Nederlandse belangen te verdedigen.

Dit blijkt uit het nagenoeg onbestraft blijven van extreem geweld gepleegd door Nederlandse militairen in de context van wat als militair optreden werd beschouwd. Het partijdige militair-justitiële apparaat bestrafte slechts zo'n 400 mogelijke gevallen van extreem geweld (bovenop de honderden plunderingszaken). Een nauwgezette analyse van de vonnissen van de krijgsraden wijst uit dat de militaire justitie, onder druk van de militaire autoriteiten, 'functioneel geweld', zoals het doden van gevangenen, het martelen bij verhoren en het platbranden van kampongs dikwijls onbestraft liet. Plegers van misdrijven die niet functioneel werden geacht liepen een iets grotere kans op (relatief zware) bestraffing. Dit betrof veelal individuele acties die een bovenmatig wreed karakter hadden dan wel openlijk gepleegd waren, zoals verkrachtingen en moorden op publieke plaatsen zoals markten. Maar ook bij deze misdrijven toonden de rechters uitermate veel begrip voor de militairen en hun positie en was er vooral oog voor militaire belangen.

Bij alle stappen in de gerechtelijke procedures, en dus op alle niveaus, waren impulsen aanwezig om vervolging tegen te werken dan wel te voorkomen. De verantwoordelijkheid voor het al dan niet bestraffen van geweld gepleegd door Nederlandse militairen lag bij alle schakels in de keten van de militaire justitie, te beginnen bij de verantwoordelijke commandant die moest rapporteren over de mogelijke misdrijven, via de auditeurs-militair tot aan de leden van de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof. Met name de Legercommandant droeg vergaande verantwoordelijkheid, aangezien hij het laatste woord had over het al dan niet vervolgen van militairen en bovendien zijn goedkeuring moest geven aan vonnissen.

Het optreden dan wel veelvuldig wegkijken van de militaire justitie in Indonesië had directe gevolgen voor de toepassing van geweld aan Nederlandse zijde. Het niet of laat bestraffen bood in operationeel opzicht het voordeel dat de troepensterkte en het moreel te velde zoveel mogelijk op peil bleven. Daarnaast maakte het nagenoeg onbestraft blijven van extreem geweld of zware misdrijven die als functioneel in de strijd werden beschouwd het mogelijk dat daders opnieuw over de schreef gingen. Van het optreden van justitie ging dan ook nauwelijks een preventieve werking uit.

Terwijl de Nederlandse (militaire) justitie Nederlandse militairen nagenoeg onbestraft liet, zette zij het recht juist wel actief in tegen Indonesiërs die zich tegen het koloniale gezag keerden. Er werden niet alleen vaak zware straffen uitgesproken, tijdens de oorlog grepen de Nederlandse autoriteiten ook terug op de bekende koloniale maatregelen van internering en verban-

ning van politieke tegenstanders. Daarnaast werden allerlei vormen van verzet tegen het Nederlandse gezag gecriminaliseerd, waardoor zware straffen konden worden opgelegd. Tienduizenden Indonesiërs werden vastgezet in overvolle interneringskampen en gevangenissen. Tegen enkele honderden werden doodstraffen uitgesproken. Illustratief voor de instrumentalisering van het recht als wapen is de instelling van de bijzondere krijgsgerechten, die bestonden uit één enkele militaire rechter die snelrecht mocht toepassen; zo werden belangrijke rechtsprincipes aan de kant geschoven om de Indonesische tegenstanders uit te schakelen. Op papier werden hierdoor buitenrechtelijke executies tegengegaan, maar in de praktijk werden zodoende door justitie veel executies juist gelegaliseerd.

De uitwerking van het justitiële optreden op de Indonesische bevolking is niet meetbaar, maar vaststaat dat geïnterneerden en gevangenen vele fysieke en mentale ontberingen moesten doorstaan. Het grootschalig interneren en bestraffen van Indonesiërs die werden verdacht van verzet tegen het Nederlandse koloniale bewind leidde tot tijdelijke numerieke verzwakking van de strijdkrachten van de Republiek. Daar stond tegenover dat deze strenge straffen en maatregelen vermoedelijk de tegenstanders eerder motiveerden dan afschrikten. De gevangenissen en interneringskampen boden de Indonesiërs gelegenheid zich te verenigen, hun nationalistische gevoelens te delen en acties te plannen. Overigens werden ook familieleden van geïnterneerde dan wel veroordeelde Indonesiërs direct geraakt door het justitiële optreden. Niet alleen misten zij kostwinners, ook verkeerden zij in angst en onzekerheid over hun lot.

Aan het rechtsgevoel van Indonesiërs werd vrijwel geheel voorbijgegaan bij de berechting van Nederlandse militairen. Indonesische slachtoffers werden soms wel als getuigen opgevoerd, maar dit diende dan vooral om een zaak rond te krijgen en strenge straffen te rechtvaardigen wanneer de daders de onschuldige Indonesische bevolking zouden hebben benadeeld. Vaker nog werden verklaringen van Indonesiërs buiten beschouwing gelaten. Bij de afweging van wel of niet te vervolgen waren de gevoelens en belangen van de Indonesiërs, maar ook elementaire rechtsbeginselen – zoals het ter beschikking stellen van een (capabele) raadsman en een ordelijk procesverbaal, maar ook het achterwege laten van dwangmiddelen om bekentenissen van 'verdachten' te krijgen – ondergeschikt aan die van de Nederlandse militaire organisatie. In het geval van Europese slachtoffers, zoals bij de bersiap-moorden, was daarentegen wel ruime aandacht voor het leed en de impact van de daden.

Legercommandant Spoor hield naar buiten toe vol dat alle misdaden van Nederlandse militairen streng bestraft werden of zouden worden. Dat mantra is lange tijd door veteranen herhaald en ook in de *Excessennota* dook deze stelling op, naast de onjuiste conclusie dat er nauwelijks zaken werden geseponeerd. De mogelijkheid om deze uitspraken te weerleggen werd echter, al dan niet opzettelijk, bemoeilijkt door de zeer beknopte en vage wijze waarop de data en bevindingen over de berechting van misdrijven zijn weergegeven in bijlagen 5-7 van de *Excessennota*. Bestudering van het oorspronkelijke materiaal laat echter zien dat de organen van (de militaire) justitie in de praktijk zaken deels wel signaleerden maar toch actief wegkeken en zo een belangrijke pijler van het gedoogbeleid vormden.

Geweld, informatie en verantwoordelijkheid

Nederlandse politici, bestuurders en militaire leiders stonden opvallend tolerant tegenover het toegepaste geweld in de oorlog met de Republiek. Het voeren van de oorlog en het goedkeuren van grootschalig geweld waren politieke keuzes. We kunnen deze keuzes niet begrijpen zonder te kijken naar de wijze waarop informatie over en kennis van het geweld werden verspreid, tegengehouden en gemanipuleerd.

Veel van de extreme vormen van geweld vonden plaats bij patrouilles, zuiveringen en afstraffingen. In de verslaglegging aan hogere echelons werd de precieze gang van zaken tijdens deze acties – of scherper: de onwelgevallige details daarvan – als regel verhuld. Het primaat van de informatievoorziening aan het opperbestuur in Batavia/Jakarta en politici in Den Haag lag bij het leger, in het bijzonder bij Legercommandant Spoor en zijn opvolger Buurman van Vreeden. Zij monopoliseerden de berichtgeving en souffleerden de ambtelijke top in Indonesië en het kabinet in Den Haag. In de verslaglegging aan Den Haag bleef de aard van het door de eigen troepen toegepaste geweld vaak verborgen, terwijl dat van de tegenstander juist werd uitgelicht en steevast als terroristisch, extremistisch en niet gerechtvaardigd werd voorgesteld. De rapportages riepen in Den Haag niet zozeer kritische vragen op, maar bevestigden veeleer wat men al meende te weten: dat de als onbetrouwbaar geachte tegenstander agressief en nietsontziend te werk ging.

Doorgaans informeerde Batavia de verantwoordelijke minister pas over specifieke kwesties als er via de media en door kritische Kamerleden vragen werden gesteld en de minister Batavia om opheldering vroeg. De reacties van het koloniale bestuur en leger in Indonesië kregen daarmee het karakter van

schandaalmanagement. De legerleiding trok beschuldigingen systematisch in twijfel, maakte de klokkenluider verdacht en benadrukte de noodzaak en het – te verwachten – succes van het militair optreden. Hoewel berichten over extreem geweld vooral in 1949 steeds vaker de ronde begonnen te doen, hadden gerechtelijke en civiele autoriteiten niet de wil om hier tegenin te gaan. Doordat alleen enkele 'schandalen' naar buiten kwamen, ontstond een situatie waarin wreedheden als incidenten en 'excessen' konden worden voorgesteld, dus niet slechts als overtredingen van het oorlogsrecht, maar ook als uitzonderingen in een doorgaans correct gevoerde oorlog.

De geweldstolerantie werd ook mogelijk gemaakt doordat militaire doelstellingen de besluitvorming beheersten, in lijn met de door de politiek bepaalde doelstelling. Aan Nederlandse kant werd het belang van herstel van rust en orde breed onderschreven; daarom werd de oorlog als onvermijdelijk voorgesteld. Bestuurlijk Batavia en politiek Den Haag, en de meeste Nederlandse bestuurders in de archipel, internaliseerden, bewust of onbewust, de terminologie en denkwijzen van militairen. De oorlog werd bovendien gevoerd onder autoritaire koloniale gezagsverhoudingen, in een bestel waarin effectieve controlemechanismen afwezig waren. Het civiele bestuur erkende feitelijk het primaat van het leger in zowel het optreden als de berichtgeving.

De Indonesische bevolking had slechts zeer beperkt toegang tot het recht en de autoriteiten. Bewoners van getroffen dorpen en families klaagden wel bij Indonesische bestuursambtenaren. Deze klommen dan nogal eens in de pen om gewelddadigheden bij het Nederlandse gezag te rapporteren. Zelden werd hier echter actie op ondernomen, omdat militaire gezaghebbers – en zij niet alleen – weigerden een onderzoek in te stellen of dit tegenwerkten, behalve wanneer een zaak een grote omvang dreigde te krijgen, met mogelijk negatieve effecten in Nederland of de internationale gemeenschap. De Republikeinse autoriteiten hebben regelmatig zaken aangekaart in de toezichthoudende commissies van de Verenigde Naties. De Nederlanders deden deze gewoontegetrouw als propaganda af. Toch lijken Republikeinse politici en vertegenwoordigers het Nederlandse geweld niet telkens of stelselmatig te hebben willen aankaarten, omdat de politieke doelstellingen het primaat hadden en omdat zij wisten dat de Republikeinse troepen zich ook regelmatig schuldig maakten aan geweld op burgers en ambtenaren.

Nederlandse politici en bestuurders claimden op te komen voor de 'goedwillende' Indonesiërs, maar een politiek van 'goede bedoelingen' draaide uit op 'vuile' ordehandhaving. Het vijandbeeld werd bepaald door racistische en criminaliserende beelden en taal. Uiteindelijk zorgde de geografische en

vooral morele afstand ervoor dat politici in Nederland de ontwikkelingen vanuit de veilige verte volgden en accepteerden dat de strijdkrachten zich slechts aan marginale controle lieten binden. We noemen dit 'koloniale dissociatie'. Onderdeel van deze dissociatie was de traditie dat de Haagse politiek grote afstand hield van de besluitvorming in de kolonie.

In Nederland was het conflict met Indonesië inzet van binnenlandse politieke strijd, waardoor zorgen om het geweldsniveau snel gepolitiseerd dreigden te raken en daarom door de verantwoordelijken bij voorkeur naar de achtergrond werden gedrongen. Critici van het gebruikte geweld werd voorgehouden dat allereerst een vergelijk met de Republiek nodig was opdat aan het oorlogsgeweld een einde zou komen. Alle verantwoordelijken – de legerleiding, de ambtelijke top in Jakarta/Batavia, het kabinet in Den Haag, de meest betrokken parlementsleden – wisten vroeg of laat wat er in de oorlog gebeurde, namelijk dat er veelvuldig sprake was van extreem geweld. Willens en wetens hebben zij geen effectieve actie ondernomen om het militaire geweld te onderzoeken en te beheersen en grensoverschrijdend geweld te bestraffen. 'De doofpot' had aldus het karakter van een collectief vormgegeven proces. De consequenties van dit geweld voor de zwaar getroffen bevolking van Indonesië komen daarom niet alleen voor rekening van de krijgsmacht, maar minstens zo zeer voor die van alle politiek verantwoordelijken.

Buigen onder internationale druk

Waar binnen de Nederlandse politiek, krijgsmacht en maatschappelijke instituties weinig krachten werkzaam waren die een matigende invloed op het gebruik van geweld uitoefenden, bleek internationale pressie dat effect wel te hebben, zij het in beperkte mate. Het duurde lang voordat Nederland zich ten volle realiseerde dat de steun voor het kolonialisme sterk was afgenomen, ook in de westerse wereld, en dat daarnaast de weliswaar nog prille Koude Oorlog voor een nieuwe dynamiek in de mondiale verhoudingen begon te zorgen. Nederlandse diplomaten, politici en militaire leiders koesterden een veel te rooskleurig beeld van wat zij in Indonesië hadden gedaan en deden, van hun internationale positie en van de te verwachten steun van westerse bondgenoten, waardoor de ene taxatiefout op de andere werd gestapeld. Nederland wilde niet zien dat niet alleen India, Australië en vele andere landen, maar ook hun meest directe bondgenoten, de Amerikaanse en Britse regeringen, het grootschalige, agressieve militaire beleid afkeurden, ondanks hun aanvankelijk ambivalente houding tegenover de Republiek. Zij legden hun prioriteiten primair bij de eigen geopolitieke belangen en steun voor

een koloniale oorlog in Indonesië paste daar niet bij. Dat lag anders in het geval van Frankrijk, dat door de oorlog in Indochina belangen had die parallel liepen aan die van Nederland; de twee landen steunden elkaar daarom, zij het met enige voorzichtigheid.

Als belangrijke rode draad door de internationale bemoeienis met de Indonesisch-Nederlandse oorlog loopt de oproep aan de strijdende partijen om geen geweld toe te passen en hun geschillen vreedzaam op te lossen. Britse en later ook Amerikaanse druk – met het stopzetten van de Marshallhulp als mogelijke stok achter de deur – dwong de Nederlandse politiek tot overleg en als pijnlijk ervaren concessies aan de Republiek. Met name de twee door Nederland ingezette militaire offensieven konden internationaal niet op instemming rekenen, integendeel, en moesten, tot frustratie van Nederland, vroegtijdig worden gestopt. In die zin ging van de internationale bemoeienis een matigende en uiteindelijk beslissende invloed op het conflict uit.

De leiders van de Republiek waren zich ervan bewust dat internationalisering van het conflict in hun voordeel kon uitwerken en zij zetten zich daar ook actief voor in. Zij investeerden in diplomatieke contacten en streefden ernaar de Republiek het imago van een betrouwbare en solide jonge staat te geven. Hoewel veruit de meeste landen de Republiek Indonesië pas na de overdracht van de soevereiniteit op 27 december 1949 formeel erkenden, waren veel landen – en dat gold ook voor de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties – er al eerder toe overgegaan de Republiek de facto te erkennen, als vertegenwoordiger van het Indonesische volk en dus als gesprekspartner.

Na het vertrek van de Japanse, Australische en Britse troepenmacht, eind 1946, was er geen rechtstreekse militaire betrokkenheid meer van derde partijen bij de Indonesisch-Nederlandse oorlog. Tegelijkertijd deed zich vanaf medio 1947 wel anderszins een internationalisering van de oorlog voor, in de zin dat Verenigde Naties waarnemers naar het conflictgebied stuurden en vooral de Verenigde Staten de rol van bemiddelaar gingen spelen, terwijl Washington tegelijkertijd de druk op beide landen opvoerde om aan de onderhandelingstafel tot een akkoord te komen.

Die druk op Nederland kreeg onder meer de vorm van een wapenembargo – althans, voor inzet in Indonesië – dat Groot-Brittannië en de Verenigde Staten los van elkaar aan Nederland oplegden. Uit de weinig strikte wijze waarop beide landen dit embargo handhaafden, sprak tegelijkertijd de wens Nederland, als (potentiële) bondgenoot in de snel aan belang winnende confrontatie met de Sovjet-Unie in Europa, niet te zeer van zich te vervreemden.

Overigens had de wens van met name de Verenigde Naties en de Verenigde Staten om het Indonesisch-Nederlands conflict zo snel en zo vreedzaam mogelijk op te lossen ook het effect dat zij het niet opportuun achtten veel aandacht te besteden aan klachten, over en weer, over extreem geweld. Zij vreesden namelijk dat aandacht daarvoor de conflictpartijen alleen maar uit elkaar zou drijven, hetgeen een averechts effect op de onderhandelingen zou kunnen hebben. Dat was een van redenen waarom veel door beide partijen als extreem geweld gerapporteerde incidenten onbekend of onbenoemd zouden blijven.

Nederlands geweld in vergelijkend perspectief

Om het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog te helpen duiden en verklaren, is het conflict in Indonesië vergeleken met Franse en Britse dekolonisatieoorlogen. Ook de twee grootste koloniale mogendheden werden na de Tweede Wereldoorlog immers geconfronteerd met grootschalige gewapende oppositie tegen hun poging tot herbezetting – zoals in Vietnam (1945-1954) – en tijdens opstanden in koloniën waar hun gezag gevestigd was, zoals Algerije (1954-1962), Kenia (1952-1960) en Maleisië (1948-1960). In onze zoektocht naar parallellen en contrasten – vergelijken behelst uiteraard beide – kwamen veel overeenkomsten bovendrijven, vooral als we ons concentreerden op de aard en oorzaken van de meest extreme vormen van geweld.

Elke koloniale mogendheid voelde zich gerechtigd het verlies van haar koloniën met geweld te voorkomen of, op termijn, de dekolonisatie op haar eigen voorwaarden te laten plaatsvinden. Dit neemt niet weg dat de politieke processen aanzienlijk verschilden. De Britten wisten hun toch al relatief kleinschalige conflicten beter in te dammen door sneller te onderkennen dat de koloniale periode ten einde kwam, maar ook door hun succesvollere verdeel-en-heers-politiek. Nederland en Frankrijk lieten de conflicten escaleren, waarbij de Vietnamese bevolking in de context van de Koude Oorlog ook nog eens de dupe werd van de zeer sterke internationalisering van het conflict in de vorm van aanzienlijke Russische en Chinese, respectievelijke Amerikaanse militaire steun. Net als in Indonesië was het streven van de voormalige kolonisator om in Vietnam een nauw met hem verbonden federale staat overeind te houden volstrekt onvoldoende om het nationalisme, al dan niet gewelddadig, te onderdrukken. In de vestigingskolonie Algerije was een breuk met Frankrijk in welke vorm dan ook gedurende vrijwel het

gehele conflict al helemaal onbespreekbaar voor de Fransen, met een heftige escalatie van de oorlog tot gevolg.

De vergelijking op het niveau van militair optreden is eerder gemaakt, maar zowel tijdgenoten als latere analisten kozen voor een perspectief dat vooral de contrasten benadrukte tussen de wijzen waarop koloniale mogendheden 'hun' oorlogen uitvochten. Hiermee wilden ze zowel vaststellen wie effectiever was als wie meedogenlozer optrad. De Fransen in Algerije kwamen doorgaans bovenaan deze 'ranglijst van barbarij', met name doordat al tijdens de oorlog breed bekend werd dat zij zich op grote schaal schuldig maakten aan – met name – martelpraktijken. Recent onderzoek benadrukt echter dat ook in Britse en Nederlandse gevangenschap systematisch werd gemarteld en veel gevangenen zijn vermoord. Desondanks is de Britse methode vanaf de jaren vijftig beoordeeld als een vermeend verlichte *hearts and minds* benadering. Het Nederlandse optreden en de daarbij begane 'excessen' werden hierbij vergeleken veelal negatiever beoordeeld.

In dit onderzoeksproject wordt gebroken met een dergelijke schuldclassificatie en wordt geconcludeerd dat – ondanks verschillen in politieke context, omvang van de oorlogen en geweldsintensiteit in de strijd – de overeenkomsten overheersen als we ons richten op de aard en oorzaken van extreme geweldpleging. De drie grote koloniale mogendheden kwamen er zonder uitzondering achter dat deze strijd zeker niet te winnen was zonder aanzienlijke militaire inzet, zonder dwang en intimiderend, collectief bestraffend geweld. De intensiteit van de gevechten varieerde aanzienlijk, maar anders dan het veelgehoorde excuus 'waar gehakt wordt vallen spaanders' doet vermoeden, is de mate van grensoverschrijdend geweld niet evenredig aan de intensiteit van oorlogvoering. Zo zijn de relatief hoge slachtofferaantallen onder Kenianen en in zekere zin ook Indonesiërs moeilijk alleen te relateren aan gevechtsintensiteit; deze was, indien afgemeten aan de militaire slachtoffers aan koloniale zijde, in deze conflicten relatief laag.

De dominante overeenkomsten laten zich grotendeels verklaren door het feit dat veel van de wreedheden plaatsvonden ver weg van het slagveld – of in de marge van de eigenlijke strijd. We hebben het dan over executies, marteling, massa-internering en deportatie met de bijbehorende dwang, en het bestraffend platbranden van woningen, wijken en dorpen. Recent historisch onderzoek rekent bovendien af met de mythevorming rond minimale geweldsinzet door de Britten, een mythe die zich vooral laat verklaren door het negeren van de inmiddels beruchte Keniaanse casus en het benadrukken van de latere, minder gewelddadige fase van de oorlog in Maleisië. Hierbij

werd veelal voorbijgegaan aan het feit dat die fase pas werd ingezet nadat een strategie van 'counter-terror' en gedwongen massadeportatie en verbanning hun werk hadden gedaan. Kortom, het overdreven scherpe en vergoelijkende contrast met veel aspecten van vooral het Franse optreden houdt geen stand.

Richten we ons vergelijkenderwijs op de oorzaken van dergelijk grensoverschrijdend geweld, dan blijkt dat de geïnstitutionaliseerde straffeloosheid, voortvloeiend uit het gedoogbeleid, niet alleen de Nederlandse situatie kenmerkte, maar ook de verbindende factor vormt bij het verklaren van het structurele karakter van Britse en Franse extreme geweldpleging. Juist door die institutionalisering heeft zij een belangrijke rol gespeeld in de continuering of zelfs kristallisering van bepaalde praktijken. In alle koloniën en metropolen bleven de daders, opdrachtgevers, wegkijkers en gedogers op alle niveaus gevrijwaard van straf of hoefden zij nauwelijks verantwoording af te leggen. Voornoemde 'koloniale dissociatie' speelde hierbij zeker ook voor de Britten en voor de Fransen in Indochina een belangrijke rol. Maar straffeloosheid kan ook niet los worden gezien van de strategische conceptie achter de inzet van geweld tegen non-combattanten. Als namelijk íets duidelijk wordt uit de vergelijking, dan is het wel dat de geweldsdynamiek in al deze conflicten maakte dat alle koloniale mogendheden – overigens net als de gewapende partijen die zij bestreden – op aanzienlijke schaal doelgericht intimiderend en bestraffend geweld tegen de burgerbevolking inzetten teneinde de oorlog te winnen.

Van doofpot tot moeizame erkenning

Opeenvolgende kabinetten waren nauwelijks of niet bereid verantwoording af te leggen voor het politieke en militaire optreden van Nederland tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Zowel tijdens als na deze oorlog was de bestuurlijke reflex steeds om aanwijzingen van extreem geweld niet serieus te onderzoeken of, wanneer er wel onmiskenbare feiten op tafel lagen, deze zo veel mogelijk buiten het publieke debat te houden. Hiermee werd overigens ook een andere praktijk uit de oorlogsjaren zelf voortgezet: het niet actief documenteren van belastende feiten, dan wel het vernietigen van bewijsmateriaal. Dit ontwijkende beleid werd twintig jaar lang zonder veel tegenspraak gevoerd, tot de ophef die in 1969 ontstond rond het televisie-interview met veteraan Joop Hueting, die onomwonden sprak over door Nederlandse militairen – inclusief hemzelf – gepleegde oorlogsmisdaden. Sindsdien is er sprake van een spanningsveld tussen enerzijds de neiging tot zelfrechtvaardiging en het doodzwijgen van deze geschiedenis, en anderzijds

een streven naar kritische reflectie, politiek en journalistiek engagement en, meer recentelijk, het postkoloniale debat, waarbij de balans langzaam en met horten en stoten naar laatstgenoemde kant is gaan hellen.

Deze ontwikkeling is ook af te lezen aan officiële, ceremoniële gebeurtenissen. Waar koningin Juliana bij de soevereiniteitsoverdracht in 1949 nog sprak van het 'falen der generaties', waarbij dus alle partijen schuldig waren, stak de Nederlandse regering in 2005 de hand in eigen boezem met de beeldspraak dat Nederland 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' had gestaan; koning Willem-Alexander, ten slotte, bood in 2020, 75 jaar na de onafhankelijkheidsverklaring van 17 augustus 1945, tijdens een staatsbezoek aan Indonesië excuses aan voor 'geweldsontsporingen' van Nederlandse zijde.

De beoordeling van het militaire optreden in de politieke arena is altijd ambivalent gebleven. Een mogelijke strafrechtelijke vervolging van oorlogsmisdaden werd om politieke redenen doelgericht voorkomen en is thans niet meer aan de orde. Het regeringsstandpunt van 1969 dat de krijgsmacht als geheel zich correct had gedragen is formeel nooit herzien. Excuses en een tegemoetkoming aan Indonesische slachtoffers – waarvan de hoogte en reikwijdte onderwerp van debat zijn gebleven – volgden pas in 2011 ingevolge een dwingende rechterlijke uitspraak, niet uit vrije politieke keuze.

Op de vraag waarom de plicht tot verantwoording – inclusief bestraffing, ook later, onder meer door de welbewuste uitsluiting, in 1971, van oorlogsmisdrijven gepleegd in Indonesië van niet-verjaring – zo lang werd ontlopen, is een aantal antwoorden te geven. Ten eerste wilden zittende regeringen, zeker in de eerste decennia, hun voorgangers niet afvallen. En niet zonder reden: er was een grote mate van continuïteit tussen de partijen en personen die tijdens en na de oorlog politiek verantwoordelijk waren. Bovendien was men beducht voor juridische en financiële aansprakelijkheid en reputatieschade. Dat de politieke machthebbers in de Republiek Indonesië, op grond van hun eigen binnenlandse prioriteiten, nooit hebben aangedrongen op onderzoek naar Nederlandse oorlogsgeweld en binnenskamers aangaven een kritisch terugblikken niet opportuun te vinden, maakte het makkelijker in deze houding te volharden.

Een andere belangrijke reden om deze pijnlijke geschiedenis van extreem geweld te laten rusten, was electoraal: met kritische zelfreflectie viel niets te winnen, alleen maar te verliezen. Politiek belangrijker was de 'Indische generatie', bestaande uit meer dan 300.000 (Indische) Nederlanders en Molukse en Chinees-Indische immigranten en hun nakomelingen, plus nog eens ruim 125.000 veteranen. Aanvankelijk was er weinig aandacht voor het wel

en wee van deze zeer diverse groepen, laat staan sympathie, maar dat veranderde vanaf de jaren zeventig. Sindsdien wordt gesproken van 'verplichtingen' jegens deze 'Indische generatie' en is veel energie gestoken in het verbeteren van wat men ziet als 'delicate relaties'.

Dit leidde ertoe dat deze groepen, de veteranenorganisaties in het bijzonder, sterk hun stempel hebben kunnen drukken op de manier waarop de oorlog, en dan met name de kwestie van Nederlands extreem geweld, publiekelijk werd herinnerd en besproken. Opeenvolgende kabinetten hebben hun oren herhaaldelijk en aantoonbaar laten hangen naar de geluiden uit deze hoek. In deze kringen werd weliswaar niet ontkend dat zich betreurenswaardige 'excessen' hadden voorgedaan, maar die konden in hun visie niet op het conto van de krijgsmacht als zodanig worden geschreven, en nog minder alle individuele militairen worden aangerekend, maar in de eerste plaats de Haagse politiek. Dat een kritisch onderzoek of oordeel ook een negatief effect zou kunnen hebben op het draagvlak voor lopende militaire missies lijkt in deze afwegingen eveneens een rol te hebben gespeeld, zowel in de politiek als bij de militaire top.

In internationaal vergelijkend perspectief is dit alles geen uitzonderlijk verhaal. Waar het gaat om de late en beperkte openheid over en de moeizame omgang met de vaak bloedige werkelijkheid van het eigen dekolonisatiebeleid verschilt Nederland niet wezenlijk van andere voormalige koloniale staten. Ook elders verliep de erkenning met horten en stoten, hadden veteranen en postkoloniale migranten een stevige stem in de debatten en aarzelden regeringen over de woorden en consequenties van de erkenning van het eigen oorlogsgeweld. Wel is er sprake van aanmerkelijke verschillen in de opstelling van de voormalige koloniën waar het ging om zaken als politieke verzoening en schadeclaims; in die zin heeft Indonesië het, vergelijkenderwijs, Nederland bepaald niet moeilijk gemaakt.

Tot besluit

In deze afsluitende paragraaf worden enkele thema's hernomen die aan de basis hebben gelegen van het onderzoeksprogramma, te beginnen met de vraag naar de wijze waarop de oorlog is gevoerd en het optreden van de Nederlandse krijgsmacht, alsmede de verklaringen daarvoor, toegespitst op het geweldsniveau en de vormen van extreem geweld waarmee deze inzet gepaard is gegaan. Nauw verbonden hiermee is de vraag wie hiervoor verantwoordelijk waren en in hoeverre toentertijd en later voor het geweld verantwoording is afgelegd.

De oorlog die Nederland in Indonesië voerde was in veel opzichten een koloniaal fenomeen, passend in een traditie van gewelddadige onderdrukking, racisme en exploitatie. Het politieke en militaire conflict tussen de Indonesische nationalisten en Nederland werd gevoed door een botsing van wereldbeelden. De Indonesische Republikeinen eisten hun zelfstandige plaats op in de naoorlogse wereldorde en hielden vast aan de wil hun eigen lot te bepalen; Nederlandse politici, militairen en bestuurders in Indonesië én Nederland lieten zich leiden door koloniale impulsen. Ideeën van eigen superioriteit vormden een belangrijke voedingsbron voor de Nederlandse wil tot bevoogding en beheersing van Indonesië. De Indonesische Republikeinen kwamen zo te staan tegenover een staat die hun zijn wil wilde opleggen, vanuit economische en geopolitieke motieven en het idee nog een missie in de 'Oost' te hebben en daar onmisbaar te zijn. Het besluit tot een bestuurlijke en militaire herbezetting was al lang voor het einde van de Tweede Wereldoorlog genomen, maar de uitvoering liet op zich wachten door de grote organisatorische problemen in het bevrijde Nederland. De wens om troepen overzee te zenden won in de laatste maanden van 1945 hooguit iets aan urgentie door het wijdverbreide, ongeregelde en hevige geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie .

In de loop van de oorlog deed Nederland weliswaar – althans op papier – concessies die in de richting gingen van een – gedeeltelijke – ontmanteling van de voormalige koloniale staat. *De facto* erkende Nederland schoorvoetend het gezag van de Republiek in het door haar bezette gebied, maar het doel bleef de 'dekolonisatie' in de door Nederland gewenste richting te sturen, een richting die nauw aansloot bij het traditionele koloniale beleid en die inspeelde op soms sterk aanwezige regionale spanningen en bewegingen. Dit hield in de constructie van een federale Verenigde Staten van Indonesië, waarvan de Republiek niet meer dan een onderdeel zou zijn en waarin die federale staat in een Unie met Nederland blijvend verbonden zou zijn. Dat zou een zeer beperkte onafhankelijkheid zijn geweest.

Hoezeer Nederland het door de bevolking breed gedragen Indonesische streven naar onafhankelijkheid onderschatte, manifesteerde zich al direct na de Japanse capitulatie. Signalen die wezen op de brede steun onder de bevolking en een bereidheid de onafhankelijkheid met geweld te verdedigen, werden genegeerd. De Republiek werd afgeschilderd als een Japans maaksel, dat zou instorten zodra het Nederlandse gezag en het leger zouden zijn teruggekeerd. Uit tal van Nederlandse bronnen spreekt de overtuiging dat de massa van de bevolking apolitiek en eigenlijk pro-Nederlands was en daar vaak alleen uit angst voor de 'extremisten' niet voor uit durfde te komen.

De Nederlandse beeldvorming van 'de vijand' bouwde voort op een lange traditie van segregatie waarin de inwoners van de kolonie op raciale en culturele gronden in de marge van de op een westerse visie gebaseerde morele en maatschappelijke orde werden geplaatst. Hun vermogen om zelfstandig constructief te handelen werd gebagatelliseerd, of soms zelfs ontkend. De Republiek heette niet in staat te zijn een stabiel bestuur op te zetten en het antikoloniale verzet werd veelal als subversief, excessief en crimineel gebrandmerkt. Dit vijandbeeld maakte in de koloniale traditie onderscheid tussen een 'goedwillende' meerderheid en een kleine groep 'extremisten', die moest worden bestreden. Daarmee werd een harde aanpak gelegitimeerd. De Republiek was, vanuit Nederlands perspectief, een onbetrouwbare tegenstander, ook als het ging om politiek-militaire afspraken en verdragen. Zij moest koste wat kost klein gehouden of gebroken worden.

Om dit doel te bereiken zette Nederland alle mogelijke middelen in, waaronder niet in de laatste plaats de krijgsmacht. Om die reden werd besloten tot het gedwongen overzee zenden van maar liefst 95 à 100.000 dienstplichtigen, een besluit waarvoor achteraf de grondwet werd aangepast. Het streven was de uitschakeling van de Republiek en haar leger en de eliminatie van andere Indonesische strijdgroepen, alsmede de bezetting en controle van bevolkingscentra, economische sleutelgebieden en verbindingslijnen. Hiertoe werd gekozen voor een militaire aanpak waarvan belangrijke onderdelen al vaker in het koloniale verleden waren toegepast, overigens met wisselend succes. Dat gold onder meer voor de 'speerpuntenstrategie', waarvan de essentie was dat de krijgsmacht met mobiele colonnes in een snel offensief, met gebruikmaking van haar materiële superioriteit en met veel machtsvertoon, de voornaamste vijandelijke 'verzetshaarden' zou innemen en de militaire en politieke leiding zou uitschakelen. Na die beoogde 'onthoofding' zou het verzet, onder de indruk van het intimiderende optreden, als een kaartenhuis ineenstorten en zou er slechts nog een fase van 'pacificatie' moeten volgen. De in deze strategie gebruikte tactieken van kleinschalige patrouillegang, zuiveringsacties en 'rusteloze achtervolging' van de tegenstander hadden nadrukkelijk koloniale wortels.

Omdat de Nederlandse krijgsmacht beschikte over veel meer en betere wapens was zij in staat – met name bij de twee grote militaire offensieven – ogenschijnlijk evidente successen te behalen. Die bleken echter van beperkte waarde in een oorlog die vooral vanaf medio 1947 steeds meer het karakter van een guerrilla kreeg. De poging tot beheersing van een steeds groter gebied groeide de krijgsmacht boven het hoofd, vooral door toedoen van de

effectieve, maar ook zeer harde guerrilla van de TNI, die door de Indonesische bevolking – vrijwillig, maar soms ook onder zware druk – breed werd gesteund. Op deze strijdwijze wist het Nederlandse militaire apparaat geen effectief antwoord te formuleren, ondanks enkele aanvankelijke successen om de bevolking, of delen daarvan, op sommige plaatsen voor zich te winnen. Er kwam niets terecht van de beoogde wederopbouw van de koloniale staat en daarbij behorende civiele instanties.

Dat laatste is niet verwonderlijk. Het Nederlandse doel om vooral vanaf medio 1947 enorme gebieden te bezetten en de bevolking te beheersen bepaalde de aard en intensiteit van de oorlog, maar de gehanteerde methode richtte zich vrijwel uitsluitend op het vernietigen van de vijand, nauwelijks op het controleren en voor zich winnen van de bevolking. Dat de Nederlandse krijgsmacht niet in haar opzet slaagde, was niet alleen het gevolg van de beperkte middelen en de gehanteerde doctrine, maar ook van het gebrek aan visie bij de verantwoordelijke bestuurders en militairen, en aan wat in het derde hoofdstuk is aangeduid als de 'mentale component', die de militaire slagkracht sterk bepaalde en in vrijwel alle opzichten tekortschoot. Slecht getrainde militairen werden gestuurd en geleid door kader dat onvoldoende kennis, ervaring, training en ethisch besef had om een dergelijke uiterst complexe en veeleisende militaire opdracht te kunnen uitvoeren. Dit was temeer desastreus omdat het hier ging om een in moreel opzicht complexe en overigens ook massale, intensieve en harde guerrillastrijd, een totale volksoorlog, waarin het onderscheid tussen strijder en niet-strijder vaak nauwelijks viel te maken, met als gevolg een toename van geweld en normvervaging bij alle betrokken partijen.

In de Nederlandse contraguerrilla lag de nadruk op kleinschalige patrouillegang door uitgestrekt gebied, doorzoekingsacties (*sweeps*) door grotere eenheden, vaak met ondersteuning van zware wapens, en collectieve bestraffing of afschrikking van strijders en burgers door onder meer het vernielen van woningen en het vernietigen van voedselvoorraden. Dit optreden werd niet zelden gevoed door angst, paniek en wantrouwen onder de militairen, waarvan de burgerbevolking vaak slachtoffer werd. Voor het verkrijgen van informatie en afdwingen van bekentenissen maakten de inlichtingendiensten systematisch gebruik van hardhandige verhoren en marteling. Dit wil uiteraard niet zeggen dat het militaire optreden altijd gewelddadig was. De troepen verleenden op beperkte schaal en meestal ad hoc medische en andere vormen van humanitaire hulp om goodwill te kweken, terwijl zij ook steun boden bij het herstel van de infrastructuur. De contacten met de bevolking

konden – althans ogenschijnlijk – hartelijk zijn, terwijl mede als gevolg van de 'onzichtbaarheid' van de vijand of de relatieve rust in een bepaald gebied veel patrouilles en acties geweldloos verliepen.

Langs de hiërarchische lijnen werden verantwoordelijkheden afgeschoven van hoog naar laag. Dat leidde ertoe dat er op het laagste operationele niveau autonoom en nauwelijks gecontroleerd werd gehandeld. Die grote handelingsvrijheid op laag niveau werd verder bevorderd doordat vooral in de tweede helft van de oorlog de troepen verspreid waren over een groot aantal kleine en geïsoleerde posten. Veelal jonge en te onervaren officieren en onderofficieren kregen daardoor een grote verantwoordelijkheid voor het welslagen van de contraguerrilla en de gebiedsbeheersing in hun sector opgelegd, wat een zwaar stempel drukte op de wijze waarop de oorlog werd gevoerd. Niet alleen de keuze voor een vijandgerichte aanpak, maar ook tekortschietend militair leiderschap op alle niveaus – met als belangrijkste falen het toestaan of onvoldoende corrigeren van wandaden – is een belangrijke verklaringsgrond voor het gebruik van extreem geweld door de Nederlandse krijgsmacht.

Als het gaat om een kwantificering van de omvang en de gevolgen van extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en dus ook de aantallen slachtoffers, moet worden vastgesteld dat het onvolledige karakter van het Nederlandse en Indonesische bronnenmateriaal dat onmogelijk maakt. Veel werd niet gemeld en genoteerd, en veel van wat indertijd wel werd genoteerd ging later verloren of werd bewust vernietigd; de naoorlogse waarheidsvinding door middel van interviews was beperkt van aard. Het is eenvoudigweg onmogelijk gebleken ook maar bij benadering aan te geven hoe vaak extreem geweld, uitgesplitst naar zijn vele verschijningsvormen, zich heeft voorgedaan. Dat geldt dus ook, zoals gezegd, voor het vaststellen van de precieze impact in termen van doden, gewonden en andere getroffenen aan Indonesische zijde en het maken van een scherp onderscheid tussen militaire en burgerslachtoffers.

Uit het gefragmenteerde cijfermateriaal kan echter wel worden geconcludeerd dat de slachtoffertallen als gevolg van militaire confrontaties uitermate ongelijk waren verdeeld. Tegenover de veel gehanteerde schatting van 100.000 Indonesische doden, waarover aan het begin van deze conclusie al het nodige is gezegd, staan ongeveer 5300 doden van de Nederlandse krijgsmacht. Zo stonden – volgens de als gezegd allerminst boven twijfel verheven Nederlandse militaire rapportages – tegenover elke dode uit Nederlandse militaire gelederen twintig Indonesische doden; als uitsluitend gerekend

wordt met de door geweld omgekomen militairen in Nederlandse dienst, stijgt deze verhouding zelfs naar een op veertig.

Een ook maar enigszins precieze becijfering is niet te geven, maar in de talrijke en diverse bronnen zijn wel overtuigende bewijzen en aanwijzingen te vinden dat vele vormen van extreem geweld structureel werden uitgeoefend door eenheden van de KL, het KNIL en de Mariniersbrigade – zo goed als dat ook gebeurde aan Republikeinse zijde. Veel van dat geweld vond plaats in de marge van of zelfs volledig buiten de eigenlijke gevechtsacties, zoals liquidaties, executies zonder proces en het verbranden van huizen en dorpen. Bij gevangenneming, interneringen, verhoren en wraakacties pasten Nederlandse militairen op structurele en deels zelfs systematische wijze buitensporig geweld toe, waaronder mishandeling en marteling. Bekend was reeds dat het Depot, later Korps Speciale Troepen, de facto een 'carte blanche' van de legerleiding had ontvangen om desnoods met extreem geweld het verzet te breken en de bevolking tot steun aan Nederland te dwingen, wat het korps ook op grote schaal deed. De inlichtingendiensten namen en kregen eveneens de ruimte om systematisch extreem geweld toe te passen. Bij de talrijke zuiveringsoperaties en andere gevechtsacties zetten de Nederlandse troepen vaak veel vuurkracht in, waaronder ook zware wapens. Daarbij namen zij geregeld een groot risico op burgerslachtoffers, mede om het risico op eigen verliezen zo beperkt mogelijk te houden. De omvang en de effecten van deze vorm van extreem geweld laten zich echter niet nauwkeurig bepalen. Naast het min of meer functioneel geachte extreem geweld, dat een militair doel moest dienen, was er disfunctioneel geweld, waaronder roof en verkrachting. Het eerste werd gedoogd of gewild en weinig bestraft, het tweede werd meestal niet gedoogd maar desondanks slechts in beperkte mate bestraft.

Het conflict kende hoe dan ook een hoog geweldsniveau, zij het met grote verschillen naar plaats en tijd. Bovendien waren veel grenzen vaag en fluïde: die tussen strijders en niet-strijders, tussen perioden van strijd en wapenstilstanden, en ook topografisch, in de zin dat er geen duidelijke frontlijnen waren. In deze complexe context viel de grens tussen 'geoorloofd' oorlogsgeweld en vormen van extreem geweld doorgaans niet scherp te trekken. Niettemin bestond bij de militaire en civiele autoriteiten het besef dat de Nederlandse krijgsmacht stelselmatig grenzen overschreed, maar dat besef leidde niet tot de bereidheid hiertegen op te treden.

Het beeld dat oprijst uit de verschillende deelonderzoeken, is dat van een koloniale oorlog die steeds grimmiger en verbetener werd gevoerd en ook let-

terlijk allesbeheersend werd. Het behalen van een militaire overwinning werd aan Nederlandse zijde voor een politieke meerderheid en de uitvoerende bestuurders en militairen richting- en maatgevend, naast het beperkt houden van eigen verliezen. De opeenvolgende Nederlandse regeringen bereidden daartoe de weg, in nauwe samenspraak met de legerleiding, die de politiek verantwoordelijken voortdurend onder druk zette. Bestuurders, diplomaten en militairen, maar ook de militaire en civiele justitie, bleken van hoog tot laag bereid zich vergaand te voegen naar de overtuiging dat het conflict met militaire middelen – met geweld – kon en moest worden beslecht. Dat gold ook voor het grootste deel van de journalistiek en andere maatschappelijke instituties.

In Indonesië voerde Nederland de oorlog onder autoritaire gezagsverhoudingen, waarbij het leger het civiele bestuur feitelijk steeds meer domineerde. *Checks and balances* ontbraken, of waren uitgeschakeld. Omdat kritische stemmen in de Nederlandse samenleving mede door actieve tegenwerking van hogerhand min of meer gemarginaliseerd waren – en in het geval van dienstweigeraars zwaar bestraft – was er uiteindelijk, behalve de succesvolle militaire afmattingsstrategie van de Republiek, ook buitenlandse druk nodig om Nederland aan de onderhandelingstafel te brengen. Weliswaar drong in Den Haag na het eerste kwartaal van 1949 het besef door dat de oorlog een heilloze onderneming was geworden, opgeven bleef een moeilijke en pijnlijke opgave. De Nederlandse hoofdrolspelers wisten nauwelijks afscheid te nemen van hun starre vooroorlogse, koloniale denkwereld, zo min als van hun politieke en economische belangen, en hadden grote moeite het fiasco van het sinds 1945 gevoerde beleid te erkennen.

Als het gaat om deze verantwoordelijkheid: de Nederlandse krijgsmacht *als instituut* was verantwoordelijk voor het toegepaste geweld, inclusief het extreme geweld, maar zij opereerde, zoals gezegd, in nauwe samenspraak met en onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering. Politici in Nederland, gesteund door hun aanhang, namen evenwel geen verantwoordelijkheid voor de oorlog en het extreme geweld – en ze konden zich die houding veroorloven omdat er een breed maatschappelijk draagvlak was voor de oorlogvoering en zij nauwelijks kritisch werden gevolgd. De geografische, maar vooral de mentale afstand speelde hierbij een belangrijke rol, waardoor de betrokken Nederlanders, op alle niveaus, als vanzelfsprekend afwijkende maatstaven voor de koloniën en koloniale onderdanen hanteerden. Ze wisten, zij het vaak via gefilterde informatie, van misdaden die werden begaan, maar keken weg en ondernamen nauwelijks actie. Dat kwam in de praktijk neer op een acceptatie van extreem geweld.

Het onderzoeksprogramma heeft uitgewezen dat actoren aan Nederlandse kant – politici, militairen, ambtenaren, rechters en andere betrokkenen – in gezamenlijkheid bereid waren stelselmatig extreem geweld te tolereren, te rechtvaardigen en onbestraft te laten, om de tegenstander hun wil op te leggen en de oorlog te kunnen winnen. Ze handelden als zodanig omwille van het doel, in de overtuiging van hun eigen gelijk en met een beroep op de eigen goede bedoelingen. Op alle niveaus was er bereidheid de geschreven en ongeschreven rechtsregels opzij te zetten, en daarmee ook het eigen rechtsgevoel. Van dit laatste getuigen vele bronnen, van militairen in het veld tot bestuurders aan de top. Dat rechtsgevoel, een morele orde, gaf de mensen in wat ze zélf als rechtvaardig of onrechtvaardig beschouwden, reflecterend op hun opvoeding en scholing, subjectieve levenservaring en interactie met de eigen groep en de brede samenleving.

Deze normen en waarden waren maar voor een deel vastgelegd in gedragsregels en voorschriften, maar boden wel stof tot nadenken. Het is opvallend dat betrokkenen niet zelden vergelijkingen trokken tussen hun eigen gedrag of dat van hun strijdmakkers en het misdadig optreden van de Duitse en Japanse bezetters tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat ze niettemin bereid waren morele kaders opzij te schuiven is op diverse manieren te verklaren: druk van de omstandigheden of hiërarchische verhoudingen, ideologische overwegingen, een koloniale *mindset,* angst, lijfsbehoud, mentale afstomping of verruwing als gevolg van oorlogsomstandigheden. Wat overblijft is de verwoestende impact van de oorlogvoering en het geweld, in de allereerste plaats op de Indonesiërs.

Het is deze enorme impact, waarvoor in Nederland nooit veel aandacht is geweest en die nog altijd doorwerkt, in Indonesië, maar ook in Nederland zelf, waarmee dit boek eindigt. Er waren niet alleen ontelbare, vooral Indonesische doden en gewonden te betreuren, maar ook andere slachtoffers van fysiek geweld, zoals foltering, verkrachting, detentie onder inhumane omstandigheden, en van niet-fysiek geweld, bijvoorbeeld in de vorm van intimidatie; van acties gericht tegen bezit, zoals brandstichting van kampongs, diefstal en vernieling van goederen en levensmiddelen; van grootschalige interneringen en andere repressieve maatregelen. Naast al deze direct getroffenen waren er velen die indirect psychisch te lijden hadden van de oorlog, onder wie families van langdurig opgesloten arrestanten. Dan waren er de sociaaleconomische effecten van de maritieme blokkade, en in bredere zin de kosten van de vertraging van de wederopbouw van het land door de Republiek Indonesië na de Japanse capitulatie. Niet alles hiervan is in het kader

van in dit onderzoek diepgaand uitgezocht, maar behoorde wel tot de materiële en immateriële schade die Nederland Indonesië in deze laatste grote koloniale oorlog berokkende.

V

EPILOOG

Omgaan met erfenissen van een gewelddadig verleden

Hilmar Farid

Dit boek omvat een reeks onderzoeken, uitgevoerd door een Nederlands en een Indonesisch onderzoeksteam, over het gebruik van geweld in de periode 1945-1949. In zijn inleiding licht Gert Oostindie toe waarom dit onderzoek is verricht. Aanleiding waren de felle debatten over de betrokkenheid van de Nederlandse krijgsmacht bij het extreme geweld dat in Indonesië werd gepleegd. De onderzoeksvragen, het conceptuele raamwerk en de methodologie zijn door die debatten bepaald, waardoor de relevantie van dit boek eerder in Nederland dan in Indonesië naar waarde zal worden geschat. Dat betekent evenwel niet dat dit boek geen betekenis heeft voor het discours in Indonesië over de betreffende periode. We kunnen veel leren van de gegevens, analyses en conclusies van dit boek, niet alleen wat betreft de geweldsuitbarstingen tijdens de revolutie, maar ook met betrekking tot geweld in de periode ná de onafhankelijkheid. In deze epiloog zal ik aandacht besteden aan enkele punten die van belang kunnen zijn vanuit Indonesisch perspectief. Ook zal ik enkele onderwerpen adresseren die in dit project blijkbaar over het hoofd zijn gezien.

In zijn inleidende hoofdstukken brengt Gert Oostindie de Nederlandse debatten in kaart waaruit dit project is voortgekomen. Hij merkt op dat er na de oorlog die eindigde met de overdracht van de soevereiniteit in december 1949, vrijwel geen publieke discussie was over het geweld dat het Nederlandse leger had gepleegd. De veteranen die over deze periode schreven, deelden veeleer hun herinneringen aan hun diensttijd in Indonesië en haalden af en toe juist het geweld, gepleegd door Indonesische zijde, aan. Pas in 1969 kaartte Joop Hueting, psycholoog en oorlogsveteraan, in een interview op de televisie het extreme geweld van Nederlandse militairen aan. Hierop volgde de studie van de sociologen Van Doorn en Hendrix, en vervolgens de publicatie van de Indische delen van het werk van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Debatten over deze zwarte bladzijde in de geschiedenis doken ook enkele keren op tijdens staatsbezoeken, van Nederland aan Indonesië en vice versa. Maar de aandacht van het publiek voor het gebruik van extreem geweld werd vooral getrokken door de rechtszaak in 2011 over de massamoord in Rawagede.

Hieruit kunnen we afleiden dat 'het extreme geweld gepleegd door Nederlandse militairen' nog steeds rondwaart bij het Nederlandse publiek en de Nederlandse overheid. Deze erfenis van geweld uit het verleden is duidelijk een smet op het imago van Nederland als democratie, waar de bevolking een open houding en respect voor de mensenrechten heeft. Bovendien mogen we niet vergeten dat Nederland zelf slachtoffer was van de wreedheden van de nazi's, met een relatief hoog sterftecijfer per hoofd van de bevolking in het Europa van de Tweede Wereldoorlog. Hoe is het dan mogelijk dat een dergelijke samenleving betrokken raakte bij het uitvoeren van extreem geweld in Indonesië, zo kort nadat ze zelf slachtoffer was geworden van extreem geweld in eigen land? Hoe is het mogelijk dat juist een land dat actief betrokken is bij het bevorderen van internationale mensenrechten en een aantal internationale rechtsorganisaties huisvest die misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden en genocide aanpakt, niets vergelijkbaars doet ten aanzien van het extreem geweld dat in het verleden werd gepleegd door zijn eigen militairen? Vanuit het Nederlandse perspectief is de erfenis uit het verleden nauw verweven met de positie van het land in het heden.

Voor het Indonesische publiek was het geweld van Nederlandse militairen al veel langer onderdeel van het nationale narratief, zodat zaken als de massamoorden in Rawagede of Zuid-Sulawesi, hoewel zij nieuwe feiten aan het licht brachten, de bestaande overtuigingen vooral bevestigden. Dat is waarschijnlijk de reden dat de publieke aandacht voor de behandeling van

de Rawagede-zaak in een Nederlandse rechtbank gering was. Ook de Indonesische overheid stelde zich passief op en scheen de voorkeur te geven aan de goede betrekkingen met Nederland in plaats van zich in de zaak te verdiepen.[1] De nationale mensenrechtencommissie *Komnas HAM* (Komisi Nasional Hak Asasi Manusia) en verschillende mensenrechtenorganisaties waardeerden het Nederlandse initiatief een proces te voeren en vergeleken dit met de trage Indonesische afwikkeling van geweldszaken uit het verleden die na de onafhankelijkheid in Indonesië plaatsvonden. De rechtszaak voor de slachtoffers van Rawagede werd aangespannen door de stichting Comité Nederlandse Ereschulden, een niet-gouvernementele organisatie die slachtoffers van extreem geweld actief verdedigt – de organisatie hanteert het begrip oorlogsmisdaden – met steun van Nederlandse advocaten en geheel zonder inmenging van de overheid.

Toch bevestigt dit onderzoeksproject niet alleen maar de al bestaande overtuigingen. 'Dat er geen sprake was van één oorlog', is een zeer belangrijke conclusie die mijns inziens tot nieuwe debatten in Indonesië zal leiden. Het extreme geweld werd immers niet alleen gepleegd door Nederlandse troepen, maar ook door Indonesische militairen en gewapende groepen. En niet alleen in gevechtssituaties tegenover een gewapende vijand, maar ook tegenover ongewapende burgers, voornamelijk Indo-Europeanen en Chinezen, en degenen die men ervan verdacht op de Nederlandse hand te zijn. De aandacht voor geweld gepleegd door Indonesiërs, hoewel niet het hoofddoel van het onderzoeksproject, gaf in Indonesië aanleiding tot kritiek van verschillende zijden.[2] Er is inderdaad nog geen alomvattend onderzoek uitgevoerd door Indonesische historici naar door Indonesiërs gepleegd geweld, maar dat betekent niet dat deze problematiek helemaal niet werd besproken. De korte verhalen 'Surabaya' van de auteur Idrus en 'Dendam' (Wraak) van Pramoedya Ananta Toer onthulden de donkere kant van de revolutie waarbij Indonesiërs betrokken waren bij het gebruik van extreem geweld tegen hun mede-Indonesiërs. Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw verschenen er films die kritiek uitten op de Indonesische gewapende groepen die betrokken waren bij extreme geweldpleging, inclusief verkrachting, tegen hun Indonesische landgenoten. De vrees dat dit onderzoek het Indonesische imago zou bezoedelen, is daarom geheel ongegrond.

Veel belangrijker dan de vraag of er wel of geen reactie komt vanuit het huidige Nederland of Indonesië op deze onthullingen van het extreem geweld, is de richting van het debat. Waartoe onderzoeken en bespreken we geweld dat ruim 75 jaar geleden plaatsvond? Wat kunnen we werkelijk leren

van deze historische periode, niet alleen om de slachtoffers recht te doen, maar ook om een beter leven voor de toekomst te creëren? Deze vragen vallen misschien buiten het bestek van dit onderzoek, maar zijn volgens mij belangrijk om gezamenlijk te overdenken.

Over concepten en bronnen

Bij onderzoek naar geweld in de geschiedenis breekt men zich altijd het hoofd over de te gebruiken concepten. Dit project is daarop geen uitzondering. Nadat Hueting tijdens een televisie-interview de term 'oorlogsmisdaden' in de mond had genomen, werd hij prompt bestookt met scherpe kritiek van collega-veteranen. Daarna werden vooral concepten als 'buitenproportioneel' en 'excessief geweld', evenals 'geweldsontsporingen', gebruikt. Ook koning Willem-Alexander gebruikte het laatste begrip in zijn toespraak op het paleis in Bogor in maart 2020. Natuurlijk is dit geen eenvoudige kwestie gelet op het feit dat elk concept eigen politieke en juridische implicaties heeft. Wanneer men het gebruik van geweld door Nederlandse militairen bijvoorbeeld als 'oorlogsmisdaad' bestempelt, is dat zeer problematisch omdat het Nederland op dezelfde lijn zet als nazi-Duitsland of Japan in de Tweede Wereldoorlog. En wanneer dit concept wordt toegepast bij gerechtelijke processen, is het de vraag of een Nederlandse rechter deze zaken in behandeling kan nemen, want worden oorlogsmisdaden niet aangemerkt als internationale misdaden? Hetzelfde geldt voor het gebruik van de term 'genocide', die ernstige politieke en juridische implicaties heeft. De publieke reacties in Nederland en Indonesië zouden sterk van elkaar verschillen als allerlei concepten strikt werden toegepast.

Op basis hiervan hebben de onderzoekers eensgezind besloten de term 'extreem geweld' te gebruiken. De gezaghebbende studie van de Duitse historicus Christian Gerlach, die het gebruik van massageweld in de twintigste eeuw onderzocht, is daarbij het belangrijkste referentiemateriaal.[3] Het concept kwam als reactie op de concepten 'staatsgeweld' en 'genocide', die massageweld van één partij tegen een andere partij centraal stellen. Dat verhindert volgens Gerlach namelijk een integrale beschouwing van extreem geweld zoals uitgeoefend door beide partijen, waarbij de geweldpleger tegelijkertijd ook slachtoffer kan zijn. Volgens de onderzoekers biedt deze benadering vanwege haar multicausale karakter een adequaat denkkader om de extreme geweldpleging tijdens de revolutie in haar geheel te doorgronden. Geweld werd niet louter gepleegd door één groep tegen een andere, maar door verschillende partijen tegen elkaar. De Indonesische kant, die naast het

reguliere leger bestond uit allerlei gewapende groeperingen, was eveneens betrokken bij extreme geweldsuitoefening, inclusief massa-executies, tegen de eigen Indonesische bevolking.

Ik ben het eens met deze benadering, maar tegelijkertijd ben ik van mening dat we extra aandacht dienen te besteden aan Gerlachs waarschuwing dat 'mass violence cannot be viewed as a freak event, inexplicable or occurring outside of history [...] it requires broad contextualization'.[4] Dat het concept van extreem geweld de nadruk legt op de vele facetten van geweldpleging tijdens de revolutie, mag er niet toe leiden dat de voornaamste aanleiding tot de golf van geweld over het hoofd wordt gezien, namelijk de terugkeer van de Nederlanders die de koloniale overheersing wilden herstellen. Geweldpleging kwam toen niet onverwacht. En, zoals de onderzoekers hebben aangetoond, beseften de Nederlanders in de loop van de tijd dat hun doel alleen kon worden bereikt door de uitoefening van geweld te intensiveren. Het concept van extreem geweld mag daarom de aspecten van opzettelijkheid en voorbedachte rade, die men doorgaans aantreft bij de conventionele verklaring van genocide, niet uitsluiten. Want dat was wat er bijvoorbeeld gebeurde in het geval van het Depot Speciale Troepen onder leiding van Westerling in Zuid-Sulawesi.

Dit brengt ons bij de kwestie van het bronnengebruik. Het argument dat uitoefening van extreem geweld tijdens de revolutie een multicausaal karakter had, hoort te worden ondersteund door het gebruik van een diversiteit aan bronnen. De bijdrage van Esther Captain en Onno Sinke over geweldpleging aan het begin van de revolutie, de zogenaamde Bersiap-periode, toont bijvoorbeeld hoe het concept van extreem geweld wordt gebruikt om deze uiterst complexe en naar chaos neigende periode te begrijpen. Maar de bronnen die werden gebruikt bestaan voornamelijk uit rapporten en getuigenissen van Nederlandse militairen en geheime diensten. Indonesische stemmen en gezichtspunten zijn aanwezig in geraadpleegde krantenartikelen en enkele memoires, maar qua aantallen en diepgang zijn die niet in balans met de Nederlandse bronnen. Getuigenissen van Indonesiërs zijn aanwezig in de vorm van interviews, beter gezegd: verhoren, uitgevoerd door officieren van de Nefis. Hoewel de onderzoekers zich terdege bewust blijken te zijn van het gekleurde karakter van deze bronnen, blijft het jammer dat zo'n uitgebreid onderzoek niet méér gebruik heeft gemaakt van de talrijke getuigenissen van Indonesische zijde.[5]

Het gebrek aan evenwicht in het gebruik van bronnen is ook te zien in de behandeling van de Indonesische respons op geweld uitgeoefend aan Indo-

nesische zijde. De onderzoekers hebben hun blik voornamelijk gericht op officiële publicaties, waaronder de serie *Indonesië in de loop van de geschiedenis* (*Indonesia dalam Arus Sejarah*), een serie die tegenwoordig eigenlijk geen belangrijke rol meer speelt in het historische discours in Indonesië. Andere officiële publicaties zoals de *Nationale geschiedenis van Indonesië* (*Sejarah Nasional Indonesia*) spelen geen rol meer als *master narrative*, zoals dat wel tijdens de Nieuwe Orde (Orde Baru) het geval was.[6] Er zijn tegenwoordig talrijke studies, uitgegeven door hogere onderwijsinstellingen en lokale onderzoeksinstituten, die kijken naar allerlei aspecten van de revolutie in Indonesië, met inbegrip van geweld uitgeoefend door Indonesische gewapende groepen, en die juist zeer kritisch zijn ten opzichte van het officiële historische narratief. Een andere niet minder belangrijke bron, zeker in het digitale tijdperk, zijn de online publicaties van bijvoorbeeld *historia.id* en *tirto.id*, die speciale aandacht besteden aan onderwerpen met betrekking tot geweldpleging in de geschiedenis, zowel tijdens de revolutie als daarna. Dergelijke publicaties hebben een veel grotere invloed op het huidige historische discours in Indonesië en het is daarom zeer te betreuren dat ze volledig aan de aandacht van de onderzoekers zijn ontsnapt.

Anatomie van het geweld

Een zeer waardevolle bijdrage van dit onderzoek bestaat uit de anatomie van extreem geweld uitgeoefend tijdens de revolutie. De onderzoekers hebben zorgvuldig verschillende krachten in kaart gebracht die betrokken waren bij extreem geweld, zowel van Nederlandse als van Indonesische zijde, en ontkomen daarmee aan de generalisering dat er slechts twee partijen zouden zijn. In werkelijkheid bestond elke betrokken partij uit allerlei gelederen met verschillende achtergronden, motivaties en niveaus van betrokkenheid. Ook de toegepaste geweldsmethoden verschilden van elkaar, van standrechtelijke executie tot technisch geweld met gebruikmaking van artillerie en andere zware wapens.[7] We krijgen zo eveneens een beeld van het conflictterrein dat uiterst fluïde was, deels overlapte en zich voortdurend wijzigde naargelang de demarcatielijnen verschoven, de macht wisselde en de intensiteit van het conflict veranderde. Als er één begrip is dat dit allemaal omvat, dan is dat een integrale en permanente afwezigheid van autoriteit. De Nederlandse kant, die beter was georganiseerd en beschikte over een betere uitrusting en wapens, was in veel gevallen niet in staat op effectieve wijze zijn eigen troepen te beteugelen, laat staan de situatie in haar geheel onder controle te hebben. Hetzelfde was het geval aan de Indonesische kant, die bestond

uit verschillende krachten en gewapende groepen met een meer gevarieerde bevelsstructuur.

In dit boek geven Gert Oostindie en Rémy Limpach gedetailleerde informatie over de militaire machten die bij de oorlog betrokken waren, namelijk Indonesië, Engeland en Nederland. Zij tonen het verschil in visie aan tussen de leiders over het te voeren beleid tijdens de oorlog en over specifieke strategieën en operaties, verschillen tussen officieel beleid enerzijds en bevelen en uitvoering van de operaties in het veld anderzijds, en de onderlinge verhoudingen tussen verscheidene aanwezige gewapende machten. Er is behoefte aan verder onderzoek om de geografie van geweld tijdens de revolutie te complementeren, maar meerdere bevindingen in dit boek kunnen ons al helpen te begrijpen waarom bijvoorbeeld extreem geweld werd gepleegd op een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip en niet op een andere plaats en een ander tijdstip. Dit onderzoek toont verder aan dat extreem geweld niet altijd centraal werd gepland en georkestreerd, maar eerder een samenloop van complexe en multicausale gebeurtenissen lijkt.

Het in kaart brengen van de militaire machten laat ook zien dat de oorlog plaatsvond tussen twee krachtvelden die asymmetrisch ofwel niet met elkaar in evenwicht waren. Aan de ene kant was er de Nederlandse macht, die, hoewel ze uit verschillende onderdelen bestond, goed georganiseerd was. Aan de andere kant was er de Indonesische militaire macht, die niet alleen geen sterke enkelvoudige bevelsstructuur had, maar waarvan de afdelingen elkaar ook onderling betwistten. Het Britse leger, dat de macht van de geallieerden vertegenwoordigde en een bemiddelende rol hoorde te spelen, bevoordeelde de Nederlandse krijgsmacht, vooral na de extreme geweldsescalatie aan Indonesische zijde. Het Japanse leger, de verliezende partij, was verdeeld. Eén deel streed mee aan Indonesische zijde, een ander deel werd gemobiliseerd door de Britten en werd onderdeel van de beveiligingstroepen. In enkele gevallen waren ook zij betrokken bij gebruik van extreem geweld tegenover Indonesiërs en werden zij op hun beurt het slachtoffer van extreem geweld. De structuur van de bevelsketens hing nauw samen met de vraag naar verantwoordelijkheid die hier onder zal worden toegelicht.

Het beeld van de militaire macht wordt nog complexer wanneer we er etnische verschillen en politieke oriëntatie bij betrekken. Aan Nederlandse zijde had men het leger dat rechtstreeks uit Nederland was overgebracht, de Nederlanders en Indo-Europeanen die zich reeds in Indonesië bevonden – velen onder hen kwamen net uit Japanse internering –, een grote groep KNIL-soldaten afkomstig uit verschillende streken van Indonesië en een aan-

tal irreguliere troepen, onder wie criminelen die tijdens de Bersiap-periode extreem geweld pleegden. Er was een groot verschil tussen het Nederlandse leger dat rechtstreeks uit Nederland kwam en de Nederlanders die reeds langer, voor de oorlog al, in functie waren bij het KNIL. Deze laatsten hadden erg geleden tijdens de Japanse internering en verzetten zich heftig tegen Indonesische nationalistische bewegingen. Conflicten en verdeeldheid deden zich ook voor in de gelederen van het KNIL tussen diegenen die trouw waren aan Nederland en hen die aan de kant van de Republiek stonden. De irreguliere troepen die later vanaf 1947 door generaal Spoor waren gerekruteerd en vervolgens niet effectief bleken te zijn als militaire macht, veroorzaakten zelfs nieuwe problemen. Desalniettemin was de Nederlandse bevelsstructuur steviger en werden verschillende incidenten die de eenheid bedreigden met disciplinaire maatregelen aangepakt.

Aan Indonesische zijde had de etnische verscheidenheid ook invloed op de samenstelling van de gewapende groepen. Het reguliere Indonesische leger zelf was al vanaf de oprichting een multi-etnische organisatie. De leiders van de legereenheden werden gekozen omwille van hun opleiding, militaire ervaring en andere capaciteiten, en niet vanwege hun etnische afkomst. In de gelederen van de militairen ontstonden echter groeperingen op basis van etnische afkomst omdat interregionale mobiliteit in die tijd nog erg beperkt was. Van de West-Javaanse troepen was de meerderheid van de leden van etnisch Sundanese afkomst vanwege de beschikbaarheid van mensen. Maar geen enkele legereenheid was gevormd op basis van etnische afkomst. Hoe anders was het gesteld met gewapende groepen zoals de volksmilities (*laskar*) en de strijdgroepen (*badan perjuangan*) die juist werden samengesteld op grond van etnische origine, zoals de *Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi.* Of op grond van religieuze overtuiging, zoals de *Laskar Hizbullah*, of op basis van politieke oriëntatie, zoals *Pesindo*. Ook al verzetten de leiders van de Republiek zich tegen het sektarisme in de onafhankelijkheidsstrijd, op lagere niveaus speelden verschillen in ras, etniciteit en godsdienst een belangrijke rol in de toenemende animositeit tegenover wie als anders werd beschouwd.

Om te doorgronden hoe al deze verschillen een rol speelden in de golven van extreem geweld, is de chronologie van de gebeurtenissen erg belangrijk. Er is nog meer onderzoek nodig om een volledige chronologie op te stellen, maar dit onderzoek geeft al een redelijk goed beeld dat ons kan behoeden voor generaliseringen en voor de veronderstelling dat de geweldscasussen plotselinge uitbarstingen waren. Deze indruk wordt

nog vaak gewekt in het narratief van de bersiap die plaatsvond tussen augustus 1945 en maart 1946. De bijdrage van Captain en Sinke in dit boek helpt ons om de causale verbanden te zien tussen enerzijds de komst van de Britse en Nederlandse troepen en de vrijlating van de geïnterneerden uit de kampen, inclusief de ongeveer 10.000 KNIL-soldaten, die 'op alles schoten wat er in hun ogen verdacht uitzag', en anderzijds de reactie van de Indonesiërs, met name de jongeren, de *pemuda*. Helaas hebben zij weinig bronnen van Indonesische zijde gevonden om dit tijdperk in zijn geheel te kunnen begrijpen. Daarom denk ik dat het relevant is hier de getuigenis van romanschrijver Pramoedya Ananta Toer, die in die periode in Jakarta verbleef, aan te halen:

> Het Engelse leger begon Europese geïnterneerden uit de Japanse kampen in de regio Jakarta te bevrijden. Een deel van de voormalige geïnterneerden werd door hen bewapend en begon op de bevolking te schieten. Ook Japanse soldaten deden dit. De pemuda in Jakarta begonnen toezicht te houden op de orde in hun eigen wijken. Gewoonlijk noemt men deze periode de '*jaman siap*', de *siap*-tijd. De '*siap*'-kreet golfde door de buurten waar soldaten en voormalig geïnterneerden amok maakten.[8]

Dit betekent uiteraard niet dat extreem geweld tijdens de Bersiap-tijd louter een reactie op of zelfverdediging tegen provocatie was. Maar om een evenwichtiger en volledig beeld te krijgen, is het goed stemmen van mensen zoals Pramoedya meer aandacht te geven. Zo kan ook de *aksi daulat*, een soevereiniteitsbeweging die zich voordeed tijdens de 'sociale revolutie' op Java en Sumatra, beter worden begrepen wanneer we de stemmen van de daders en slachtoffers volledig representeren en niet alleen tot ons nemen op basis van informatie van het leger, de politie of de rechtbank. Angst, achterdocht en misverstanden zijn een integraal onderdeel van een conflict zoals dit dat zoveel kanten heeft. Een chronologie die opgesteld wordt aan de hand van informatie van meerdere zijden zal ons behoeden voor foutieve analyses en conclusies.

In hun bijdrage over 'revolutionaire werelden' die ontstaan uit de veelzijdigheid van revolutionaire ontwikkelingen behandelen Roel Frakking en Martijn Eickhoff de complexiteit van de revolutie. De grootste uitdaging is vervolgens de wederzijdse invloeden tussen de verschillende gebeurtenissen en de wereld-in-revolutie te duiden. Gerlachs verklaring kan ons hierbij

helpen. Hij vindt dat je gewelddadige gebeurtenissen niet kunt bestuderen alsof ze op zichzelf en buiten de geschiedenis staan. Vervolgens stelt hij dat

> one should inquire into the entire social process of which mass violence is only a part, the relationships between structural and physical violence, between direct violence and dynamic shifts in inequality, and between social groups and state organs. As a historian, I seek to complement the dominant political histories in the field by a social history of mass violence.

Dat betekent dat we de periode 1945-1949 niet los kunnen zien van de voorafgaande koloniale periode. De sociale geschiedenis van massageweld bestond al heel lang voor de 'uitbarstingen van extreem geweld' tijdens de revolutie.

Met andere woorden, voor ons is het belangrijk er op te hameren dat extreme geweldpleging niet pas in augustus 1945 begon. In verschillende onderdelen van dit boek tonen de onderzoekers aan dat geweld inherent was aan het koloniale systeem. Zowel fysiek als symbolisch geweld behoorde tot de methoden van de koloniale overheerser om macht te verwerven en te behouden. De koloniale oorlogen gedurende de hele negentiende eeuw in alle delen van de archipel, de poenale sancties op de plantages in Sumatra en allerlei vormen van geweldsuitoefening en andere gevallen van onrechtmatige optreden creëerden het sociale landschap dat een vruchtbare bodem werd voor uitbarstingen van extreem geweld in de daaropvolgende perioden.[9] Daarom vormde het Nederlandse beleid om opnieuw een inherent gewelddadig koloniaal systeem te installeren en militaire troepen te sturen om dat doel te bereiken de belangrijkste directe aanleiding tot de reeks extreme gewelddaden. Indien extreem geweld, oorlogsmisdaden en genocide niet kunnen worden getolereerd omwille van humanitaire gronden, kan ook het koloniale systeem zelf niet worden goedgepraat omdat het door de geschiedenis heen steunt op dergelijke praktijken.

De kwestie van de verantwoordelijkheid

In zijn inleidende hoofdstuk traceert Gert Oostindie de verschuivingen in de houding van de Nederlandse overheid en het Nederlandse publiek door de tijd heen. Hij toont aan dat de Nederlandse militairen bij het publiekelijk bekend worden van massaal geweld zich in hun eer en goede naam aangetast

voelden, wat ook politieke betekenis had. De veteranen hadden immers een grote invloed op de overheid. De militaire leiders maakten door hun toegang tot de koninklijke familie en hoge regeringsambtenaren deel uit van de sociale en politieke elite. Zij verhinderden op actieve wijze dat discussies over extreem geweld aan de oppervlakte kwamen. De politici behandelden dit probleem zeer behoedzaam omdat ze er alle belang bij hadden de goede verhoudingen met de veteranen in stand te houden, zeker gezien hun aanzienlijk stemmenaandeel bij verkiezingen. Het openbaar maken van het gebruik van extreem geweld, laat staan dit juridisch af te wikkelen, zou de gevestigde orde zeker in beroering brengen.

Toen het debat naar de voorgrond kwam en het gebruik van extreem geweld niet meer kon worden verzwegen, zocht de Nederlandse overheid naar een nieuwe uitweg uit deze problematiek. Er werd een commissie ingesteld om beschikbare gegevens te onderzoeken, wat uitmondde in de *Excessennota* (1969), die was opgesteld op basis van overheidsarchieven. Volgens Rémy Limpach koos men indertijd met opzet voor het concept 'exces' om de indruk te wekken dat extreem geweld niet op grote schaal was toegepast en niet systematisch werd uitgevoerd. Hiermee wilde men aangeven dat geweld niet iets was dat van tevoren was beraamd en deel uitmaakte van het beleid. Daarmee viel de verantwoordelijkheid voor geweldsuitoefening toe aan de uitvoerders in het veld en niet bij de bevelhebbers, laat staan bij de beleidsmakers. De Nederlandse overheid hield lang stevig vast aan deze gedachtegang. Totdat de rechter bepaalde dat de Nederlandse staat moest overgaan tot herstelbetalingen aan de families van de slachtoffers. De waarheid werd onthuld, men betuigde spijt en bood excuses aan, maar de kwestie van de verantwoordelijkheid is nog steeds hangende.

De situatie in Indonesië daarentegen is geheel anders. Vanaf het begin was er geen enkele twijfel dat de gewapende strijd tegen het Nederlandse kolonialisme een *just war* of gerechtvaardigde oorlog was.[10] De preambule tot de grondwet stelt nadrukkelijk dat 'koloniale overheersing in de hele wereld moet worden afgeschaft omdat deze niet strookt met menselijke waardigheid en gerechtigheid'. Dit is de grondslag waarop de Indonesische Republiek is opgericht. Extreem geweld dat tijdens de bersiap werd uitgeoefend was geen onderdeel van de onafhankelijkheidsstrijd en vanaf het begin veroordeelden de leiders dergelijk optreden openlijk. Sukarno en Hatta zelf riepen de bevolking herhaaldelijk op zich in te houden en geen geweld te gebruiken. In zijn werk *Perjuangan kita* (*Onze strijd*) keurde Sutan Sjahrir geweldpleging tegen Indo-Europeanen en Chinezen af en uitte hij kritiek op

de leiders van de Republiek die de toestand niet in toom konden houden. De leiders op de hoogste niveaus beseften dat het gebrek aan controle over de geweldsgolven heel nadelig uitpakte voor de gang van zaken in de Republiek. Zij wilden de wereld tonen dat de onafhankelijkheidsstrijd de menselijke waarde als fundament had, en nog belangrijker dan dat, dat zijzelf die onafhankelijkheidsstrijd onder controle hadden.

Dit betekent uiteraard niet dat Indonesië de kwestie van het extreem geweld goed aanpakte. De leiders van de Republiek wendden herhaaldelijk het hoofd af wanneer gewapende groepen geweld pleegden tegen burgers en krijgsgevangenen. In veel gevallen beseften ze dat ze niet over voldoende macht beschikten om de uitvoerders van geweld te disciplineren. Rechtszaken tegen geweldplegers, zoals de zaak van de sociale revolutie op Midden-Java, werden niet gehouden om recht te doen aan de slachtoffers maar om de macht van de Republiek te consolideren door hen die hun boekje te buiten waren gegaan te veroordelen.[11] Hoe inadequaat dit ook werd aangepakt, wij kunnen niet stellen dat de leiders van de Republiek extreem geweld negeerden of toedekten. Het aanpakken van extreem geweld was onderdeel van het gevecht om de gelederen van de revolutionaire groepen te consolideren. Bovendien waren er kunstenaars, met name schrijvers en filmmakers, die zich in hun werk in de morele dimensies van extreem geweld verdiepten.

Het juridisch afhandelen van extreem geweld bleek complexer te zijn dan op het eerste oog lijkt. Na de Tweede Wereldoorlog werden de verliezers veroordeeld door de winnaars: de nazi's tijdens de Processen van Neurenberg, de Japanners tijdens het Tokio Tribunaal. Extreem geweld dat was gepleegd door de geallieerden, met inbegrip van de verkrachting van tienduizenden Duitse vrouwen in de periode dat de geallieerden Duitsland begonnen te bezetten, is nooit berecht. Het recht trad alleen in werking tegen de verliezers van de oorlog. In het geval van extreme geweldpleging in Indonesië ten tijde van de revolutie heeft er geen tribunaal zoals in Neurenberg of Tokio plaatsgevonden, omdat de uitkomst van de oorlog via onderhandelingen werd beslist. De latere rechtszaken van de casussen van Rawagede en Zuid-Sulawesi fungeerden in dit geval eerder als waarheidsvinding dan als handhaving van het recht. Maar bestaat er een rechtbank die recht kan doen gelden voor casussen van extreem geweld in het verleden?

Erfenissen van een gewelddadig verleden

Na de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 richtte Nederland de aandacht op de wederopbouw van het eigen land. De hulp van de Verenigde

Staten van Amerika leverde een belangrijke bijdrage aan deze inspanning en in de jaren vijftig was er al sprake van een ongekende economische groei. Intussen maakte Indonesië veel minder voortgang, onder andere omdat de uitkomsten van de Ronde Tafel Conferentie erg nadelig uitpakten. Op die conferentie slaagde Nederland erin zijn eigen handelsbelangen integraal te beschermen zodat het opnieuw kon opereren zoals in de koloniale periode. De Indonesische overheid werd verplicht de Nederlandse kant te consulteren indien ze zou besluiten tot een monetair en fiscaal beleid dat effect zou kunnen hebben op de Nederlandse economische belangen. Indonesië werd ook verplicht de schulden van de koloniale overheid over te nemen, met inbegrip van de door Nederland gemaakte schulden tijdens de oorlog met Indonesië uitgezonder de militaire uitgaven. Ook moest Indonesië gedurende een overgangsfase van twee jaar, 17.000 Nederlandse ambtenaren volgens Europese salarisschalen uitbetalen. Al deze stappen leidden ertoe dat, zoals Dick schrijft 'the Netherlands was able to liquidate its colonial establishment largely at Indonesia's expense',[12] en zich kon richten op zijn nationale economie.

Maar dit was niet de enige koloniale erfenis waar Indonesië mee werd opgezadeld. Onder de druk om snel de macht veilig te stellen en de overheidsfuncties in werking te laten treden, nam Indonesië de koloniale overheidsinstellingen en het rechtsapparaat over. Enkele daarvan houden nog tot op heden stand. Waar men zich bij de revolutie had voorgesteld dat deze een radicale verandering van het koloniale systeem teweeg zou brengen, transformeerde ze in een machtsoverdracht van de koloniale machthebbers op de nationale Indonesische overheid. Met een dergelijke structuur van instellingen en rechtsapparaat werden de stappen van de overheid om de bevrijdingsmissie uit te voeren, zoals voorgeschreven in de Preambule van de Grondwet van 1945, steeds ingewikkelder. Om nog te zwijgen van de strubbelingen in verschillende regio's, gewapende opstanden die gesteund werden door de Verenigde Staten en politieke tegenstellingen in de kringen van leiders van de Republiek, die ertoe hebben geleid dat het bewaken van stabiliteit van hoger belang werd geacht dan een totale herziening van het koloniale systeem. In deze ontwikkeling werd de rol van de militairen steeds prominenter, wat vervolgens een factor was die grote invloed had op het in stand houden van het bestaande systeem.

Het extreme geweld ten tijde van de revolutie is een belangrijk onderdeel van deze koloniale erfenis. Rechtszaken over gevallen van extreem geweld die worden gevoerd zonder de historische achtergrond in overweging te ne-

men, dragen het risico in zich dat ze de relatie tussen desbetreffende casussen en het inherent gewelddadige koloniale systeem doen vervagen. Ze hebben ook de potentie nieuwe onrechtvaardigheden te creëren omdat er veel andere casussen zijn die nooit zullen worden berecht. In studies van erfenissen van gewelddadige verledens duikt de idee van *historical justice* op. Extreem geweld maakt onderdeel uit van een complexe geschiedenis en heeft geen eenvoudige oplossing. Veel landen in de wereld van vandaag, vooral de landen die onder autoritaire machten hebben geleefd, worstelen nog steeds met deze kwestie, van Guatemala en Zuid-Afrika tot Indonesië. In het hart van de pogingen om deze erfenis te boven te komen ligt het onthullen van de waarheid. En dat is toch wel de belangrijkste bijdrage van dit onderzoek.

Dit onderzoek kan worden gezien als een poging van '*righting past wrongs*', analoog aan de beweging die Europese museumcollecties restitueert die in het verleden met geweld werden verworven, of aan het omverwerpen van standbeelden en monumenten die de koloniale macht symboliseren. Het zijn allemaal uitingen van het levend houden van historische rechtvaardigheid en die zijn uitermate belangrijk, niet alleen om te corrigeren wat in het verleden is gebeurd, maar ook als leeftocht voor de verbeelding van een betere visie op de toekomst.

Noten

Afkortingen, gebruikt in de noten

AM	auditeur-militair
ANRI	Arsip Nasional Republik Indonesia
AS	(Archief) Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering (NL-HaNA 2.10.14)
AWM	Australian War Museum
BKG	bijzonder krijgsgerecht
Bt.	besluit
CLG	legercommandant
CO	Commanding Officer
DCO	Directoraat Centrale Opleidingen
FEDERABO	(Archief) Federatie van Verenigingen van Bergcultuurondernemingen en haar Leden, 1913-1981 (NL-HaNA 2.20.50)
FRUS	Foreign Relations of the U.S.
GG	gouverneur-generaal
GS	generale staf
GS NL	(Archief) Generale Staf/Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (NL-HaNA 2.13.196)
HCKVA	Historische Collectie Korps Veldartillerie (Nederlands Artilleriemuseum)
HRL	Herziene Rechtspleging bij de Landmacht
IA	(Archief) Ministerie van Koloniën: Indisch Archief (NL-HaNA 2.10.36.15)
IC	Indische Collectie (NIOD)
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
JUS	(Archief) Ministerie van Justitie: Onderzoek naar excessen in Indonesië (NL-HaNA 2.09.95)
KB	Koninklijk Besluit
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KMP	Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk en van Algemene Zaken: Kabinet van de Minister-President (NL-HaNA 2.03.01)
KRV	(Archief) Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten (NL-HaNA 2.09.19)

Lt.-GG	luitenant-gouverneur-generaal
MB	(Archief) Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (NL-HaNA 2.13.126)
NARA	United States National Archives and Records Administration
NEFIS/CMI	(Archief) Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (NL-HaNA 2.10.62)
NIB	*Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, samengesteld door S.L. van der Wal (1978), P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten
PG	(Archief) Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (NL-HaNA 2.10.17)
RM	(Archief) Raad van Ministers (NL-HaNA 2.02.05.02)
SAOR	(Archief) Ministerie van Binnenlandse Zaken, sectie Statische Archieven Overzeese Rijksdelen (NL-HaNA 2.04.53.20)
SMGI	Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië
SNI	(Archief) Strijdkrachten in Nederlands-Indië (NL-HaNA 2.13.132)
Stbl. NL	*Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*
Stbl. NI	*Staatsblad van Nederlandsch-Indië*
TKR	temporaire krijgsraad
TNA	The National Archives Kew (Verenigd Koninkrijk)
UNSC	United Nations Security Council
VPTL	*Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger*
WKt	Wet op de Krijgstucht
ZKR	Zeekrijgsraad

Noten

1. Achtergrond, uitgangspunten en werkwijze

1 Het conflict rond Nieuw-Guinea in 1962 wordt beschouwd als een *low intensity conflict* en wordt ook wel aangeduid als Nederlands laatste koloniale oorlogje.

2 In de nadere formulering van begin 2017 ging het om een onderzoek naar 'de belangrijkste vragen omtrent dekolonisatiebeleid, geweld en oorlog – met een focus op (de verklaring van) het Nederlandse militaire optreden – [worden] beantwoord, met ruime aandacht voor de historische, politieke en internationale context en de nasleep van de oorlog'. Deze en andere stukken met betrekking tot het onderzoek zijn te vinden in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI. De acroniemen staan voor Koninklijk Instituut voor Taal, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW), Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD-KNAW).

3 De aantallen Indonesische slachtoffers zijn berekend op basis van Nederlandse militaire documentatie. Zie Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden?', *De Groene Amsterdammer* 141:30 (2017). De meest recente schattingen worden gegeven door Rémy Limpach, '"Ze vielen als gemaaid koren", Een beschouwing over de verliescijfers in Indonesië, 1945-49', *Militaire Spectator* 1 (2022). Schattingen van het aantal burgerslachtoffers van de bersiap lopen uiteen van 3000 tot een veelvoud daarvan; zie hierover de bijdrage van Esther Captain en Onno Sinke in dit boek. Het aantal doden als gevolg van intra-Indonesische strijd is onbekend, maar liep in de tienduizenden.

4 Toespraak minister van Buitenlandse Zaken Bot, bij Stichting Herdenking 15 augustus 1945, 15 augustus 2005.

5 Brief minister-president De Jong aan de Tweede Kamer, 29 januari 1969; *Handelingen Tweede Kamer*, 1968-1969, bijlage 10.008, nr. 1.

6 Zie het hoofdstuk van Oostindie en Van der Kaaij in dit boek; ook Maurice Swirc, 'Gelijke monniken, gelijke kepie gaat niet op', *De Groene Amsterdammer* 39 (2019).

7 Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002); zie bv. ook Peter Romijn, 'Myth and Understanding: Recent Controversy about Dutch Historiography on the Netherlands Indonesian Conflict', R.S. Kisner (red.), *The Low Countries and beyond* (New York 1993) 219-229; Stef Scagliola, 'Cleo's "Unfinished Business". Coming to Terms with Dutch War Crimes in Indonesia's War of Independence', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 419-439; Martijn Eickhoff, 'Weggestreept verleden? Nederlandse historici en het Rawagededebat', *Colofon* 194 (2013) 53-67; Chris Lorenz, 'De Nederlandse koloniale herinnering en de universele mensenrechten. De casus 'Rawagede', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:1 (2015) 109-130.

8 De Nederlandstalige handelseditie van zijn in 2015 aan de universiteit van Bern verdedigde proefschrift; Limpach was inmiddels in dienst gekomen van het NIMH.
9 Piet Kamphuis, Gert Oostindie en Marjan Schwegman, 'Onderzoek geweld in "Indië"', *de Volkskrant*, 19 juni 2012.
10 Onderzoeksvoorstel KITLV-NIMH-NIOD, 26 september 2012, in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI.
11 Het kabinetsbesluit dateert van 2 december 2016, het besluit omtrent uitvoering en financiering van 23 februari 2017, de subsidiebeschikking van 20 juli 2017.
12 'Medefinanciering' aangezien de instituten ook zelf middelen vrijmaakten voor het onderzoek, zowel in de periode 2012-2016 als gedurende de looptijd van het programma, 2017-2021.
13 Uit het artikel in *de Volkskrant*, 19 juni 2012: 'Een dergelijk onderzoek kan ons ook meer inzicht geven onder welke omstandigheden militairen hun zelfbeheersing kunnen verliezen en welke militairen in dat opzicht het grootste risico lopen. Dat is zeker ook van belang voor de selectie, opleiding en het optreden van onze militairen, nu en in de toekomst. [...] Dat [onderzoek] is ook van belang voor het begrip van hedendaagse en wellicht toekomstige Nederlandse militaire inzet in crisisgebieden.'
14 Achter in dit boek zijn de volledige samenstelling van de onderzoeksteams en de diverse betrokken gremia opgesomd.
15 Na zijn pensionering als directeur van het NIOD per 1 september 2021 zette Frank van Vree zijn rol in dit onderzoek voort als programmadirecteur. Dat geldt ook voor Gert Oostindie, die per 1 januari 2022 met pensioen ging.
16 De Wetenschappelijke Adviescommissie gaf advies; de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de tekst ligt bij de programmaleiding en de auteurs.
17 Zie onder meer de open brief van Jeffry Pondaag en Francisca Pattipilohy (november 2017), op https://historibersama.com/
18 Zie P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen: Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991); Jaap de Moor, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950: De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999); Thijs Brocades Zaalberg, 'The Civil and Military Dimensions of Dutch Counter-insurgency on Java, 1947-1949', *British Journal for Military History* 1:2 (2015) 67-83; en Rémy Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
19 Zie bv. Henk Schulte Nordholt, 'War Crime Study, Covering Up or Opening Up the Past?', *The Jakarta Post*, 9 augustus 2018 en Selamat Ginting, 'Menggugat Proyek Sejarah Belanda', *Republika*, 8 maart 2019.
20 De parallellen met het door het NIOD uitgevoerde Srebrenica-onderzoek zijn duidelijk. Zie Hans Blom e.a., *Srebrenica: 'een veilig gebied', reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een safe area*, (Amsterdam 2002) 49, voor de uitgangspunten van de NIOD-onderzoekers: 'De onderzoekers hebben de rol van scherprechter willen vermijden, juist vanwege de klemmende politieke vragen aangaande het onderwerp. Het spelen van die rol was niet hun opdracht. De opdracht luidde immers: het verrichten van een historisch wetenschappelijk onderzoek. Daar hoort een analytisch-verklarend oordeel bij. Het politieke oordeel hoort in de publieke en politieke arena te worden gevormd en geformuleerd'. Michiel Baud en Frank van Vree, 'Geschiedschrijving, politiek en moraal', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 64-77, 64, schrijven uitermate kritisch over wat zij typeren als de 'angstvalligheid waarmee de auteurs [...] morele en politieke posities hebben proberen te omzeilen'. Zie over de complexiteit van het uitspreken van juridische en morele oordelen over het koloniale verleden bijvoorbeeld A.H.M. De Baets, 'Historical Imprescriptibility', *Storia della Storiografia* 59-60 (2011) 128-149 en W. de Haan, 'Knowing What We Know Now: International Crimes in Historical Perspective', *Journal of International Criminal Justice* 13:4 (2015) 783-799.
21 Zie ook de notitie 'Veelstemmigheid en multiperspectiviteit', in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI.
22 Zie hierover het hoofdstuk van Oostindie en Van der Kaaij in dit boek.
23 Kenmerkend is de openingszin van Sutan Sjahrirs brochure *Onze strijd*, geschreven in oktober 1945: 'Nu de Indonesische Republiek twee maanden bestaat [enz.]', zie Sutan Sjahrir, *Onze strijd* (Amsterdam 1946).
24 Zie hierover het volgende hoofdstuk.
25 S. Meuwese, J. Pen en T. Roos, 'Toepasselijkheid van het oorlogsrecht in de Nederlands-Indonesische Oorlog', *Nederlandsch Juristenblad* 96:31 (2021) 2586-2592.
26 Zie ook de bijdrage van Esther Zwinkels in dit boek.
27 Taufik Abdullah e.a. (red.), *Indonesia dalam arus sejarah. 6: Perang dan Revolusi* (Jakarta 2012) 202-210. Zie ook A. Wahid, 'The Untold Story of the Surabaya Battle of 1945', *The Jakarta Post*, 12 november 2013.

28 Brief ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie en Staatssecretaris van VWS aan de Tweede Kamer, 2 december 2016; in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI.

1.2 Nederland en Indonesië, 1945-1949. De politiek-historische context

1 Dit hoofdstuk is geschreven op basis van de bestaande Nederlands- en Engelstalige historiografie. Voor een overzicht van de belangrijkste titels per thema, zie 'Verder Lezen' op p.? van deze publicatie.
2 Met uitzondering van het uiterst moeilijk toegankelijke Papua (Nieuw-Guinea).
3 P.M.H. Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie: Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021); Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018) 26, 885-906; G.J. Knaap e.a., *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa, 1595-1814* (Amsterdam 2015).
4 Tot 1872 behoorde ook Elmina, in het huidige Ghana, nog tot het Nederlandse imperium.
5 Geciteerd in Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 1*, ('s-Gravenhage 1969) 179. De Jong noemde dit 'een waarlijk monumentale miskenning van de werkelijke situatie'.
6 Ethan Mark, *Japan's Occupation of Java in the Second World War. A Transnational History* (Londen 2019) 2; David Van Reybrouck, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020) 247, 290.
7 Zie hierover het volgende hoofdstuk.
8 Geciteerd in Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 11 (a., b., c.): Nederlands-Indië* (Den Haag 1984-1986), 11c, 491 en 11b, 1027, respectievelijk Tom van den Berge, *H.J. van Mook: 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië: biografie* (Bussum 2014) 204.
9 De Jong, *Koninkrijk*, 11c, 635, 650.
10 De voormalige KNIL-kapitein Raymond Westerling pleegde op 23-23 januari 1950 met enkele honderden KNIL-militairen een bloedige, maar mislukte coup tegen het Indonesische gezag. Deze 'APRA-coup' vond plaats buiten medeweten van de politieke en militaire autoriteiten in Den Haag, maar die laatsten waren wel actief betrokken bij de cover-up. 'APRA' stond voor Angkatan Perang Ratu Adil, het Legioen van de Heilige Vorst.
11 Zie hierover het volgende hoofdstuk.
12 In februari 1945 had het SEAC de organisatie RAPWI (Recovery of Allied Prisoners of War and Internees) opgericht; in juli 1945 werd Indonesië toegevoegd aan het werkterrein van het SEAC en daarmee ook de RAPWI.
13 Zie de bijdrage van Esther Captain en Onno Sinke in dit boek.
14 Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde Indonesië ongeveer 70 miljoen inwoners, Nederland 9 miljoen.
15 'Het is een voorrecht deze daad van overdracht der souvereiniteit te verrichten, tegenover de geschiedenis, of beter gezegd voor het aangezicht Gods, die weet, waarom dit samengaan in vrijheid niet eerder en ook niet later werd bereikt, en die het falen kent der generaties.' Geciteerd in Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. XII*. (Leiden 1988) 982.
16 De Jong, *Koninkrijk*, 12, 982; Herman Burgers, *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010) 449, 656; Hans Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2014) 381-385; John Jansen van Galen, *Afscheid van de koloniën. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1942-2012* (Amsterdam 2013) 266-268; J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2016) 281-282; Hans Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005* (Amsterdam 2005).
17 Zie hierover verder de bijdrage van Jeroen Kemperman in dit boek.

1.3 De oorlog in Indonesië, 1945-1949. De militair-historische context

1 Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op de synthese in het recente NIMH-handboek, Petra Groen et al. (red.), *Krijgsgeweld en Kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1916-2010* (Amsterdam 2021), aangevuld met enkele recente studies. Voor een overzicht van de belangrijkste titels per thema, zie 'Verder Lezen' achterin deze publicatie.
2 L. van Poelgeest, 'Figuranten op het Indische toneel. De Japanners in Nederlands-Indië 1946-1949', E. Touwen-Bouwsma en P. Groen (red.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 95-107.
3 Rémy Limpach, '"Ze vielen als gemaaid koren". Een beschouwing over de verliescijfers in Indonesië,

1945-49', Militaire Spectator 1 (2022).
4 Rémy Limpach, *De Brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016), 778
5 Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie,* 333-334.
6 Zie Rémy Limpach, 'Gegevens kosten levens', in dit boek.
7 Schilling, Memorandum, 25-11-1945, in P.J. Drooglever, M.J.B. Schouten, en S.L. van der Wal*, Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* ('s-Gravenhage 1971-1996) II, 164-165; Petra M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991), 46-50, 278.
8 Geciteerd in Groen, *Marsroutes*, 285-287.
9 T.B. Simatupang, *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949. Een authentiek verslag door de voormalige chef-staf van de indonesische strijdkrachten* (Kampen 1985) 59; ook 34, 74, 115-116, 130-134.
10 R.J.J. Stevens, 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indisch conflict 1945-1949' *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945: Politieke Opstellen* 11-12 (Nijmegen 1992) 149-168.
11 Christiaan Harinck en Jonathan Verwey, 'Wie kwamen, wie zagen, wie schreven'?, https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2015/10/C.H.C.-Harinck-J.-Verwey-Wie-kwamen-wie-zagen-wie-schreven-voor-de-KITLV-website.pdf (2015) 6; Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002)295-296. Het cijfermateriaal in deze paragraaf is voorts ontleend aan Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*.
12 De omvang van een divisie was op papier 20.000 man (in de praktijk niet meer dan 15.000 man), van een brigade 3000, een regiment 2000-3000, een bataljon 800, een compagnie 125-190, een peloton 36, en een sectie 12.
13 Zie hierover hoofdstuk I.2.
14 Over de blokkade, zie Martin Hoekstra, 'De Republiek in een wurggreep: De Nederlandse marineblokkade tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949)', Research masterscriptie (Leiden 2018).
15 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 166, 208-217, 221-225; Christiaan Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen! Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië, 1945-1949* (Amsterdam 2021).
16 Dit wordt uitvoeriger besproken in het hoofdstuk 'Het recht als wapen' van Esther Zwinkels, in dit boek.
17 Zie over deze 'APRA-coup' het voorgaande hoofdstuk. Ook de mislukte opstand in april van dat jaar in Makassar van zo'n 800 Indonesische, meest Molukse KNIL-militairen onder leiding van kapitein Andi Aziz en de proclamatie van de Republik Maluku Selatan op 25 april 1950 vallen buiten dit kader, evenals de bloedige strijd tussen ex-KNIL-militairen en Indonesische troepen in Makassar begin augustus 1950, voorafgaand aan de evacuatie van eerstgenoemden. Daarnaast vond er van 1950 tot 1962 in Papua/Nieuw-Guinea een gewapend *low intensity*-conflict tussen Indonesische en Nederlandse strijdkrachten plaats.
18 In het hoofdstuk van Esther Captain en Onno Sinke in deze bundel worden de cijfers van de bersiap nader geanalyseerd.
19 Richard McMillan, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, The Netherlands and the Indonesian Revolution* (New York 2005); Limpach, *Brandende kampongs*, 225-243.
20 Zie hoofdstuk I.2.
21 Simatupang, *Het laatste jaar*, 108.
22 Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie,* 336.
23 Geciteerd in Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie,* 341.
24 Zie het hoofdstuk van Gert Oostindie en Meindert van der Kaaij in dit boek.
25 J. van Doorn en W. Hendrix, *Het Nederlands-Indonesisch conflict: Ontsporing van geweld* (Amsterdam 1985), 313. Zie de bijdrage van Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis in deze bundel.
26 Limpach, 'Ze vielen als gemaaid koren'. Het begrip 'asymmetrische oorlogvoering' wordt niet gebruikt om de suggestie te wekken van een superieure, laat-koloniale Europese oorlogvoering versus een in alle opzichten minder ontwikkelde tegenstander. Bij open gevechtssituaties bestond inderdaad een asymmetrie ten faveure van de veel beter gewapende Nederlandse eenheden. Zie hierover bijvoorbeeld Nasution, *Fundamentals of Guerrilla Warfare*; Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 316; NIMH, 57, 3293, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 augustus 1946; B.H. Erné, *Bren naar voren partisanen! Het O.V.W.-bataljon 1-12 R.I. op Java* (Groningen 1949) 70; G.P. Birney, *De marinier uit Soerabaja* (2019) 330-331, 354; G. Janssen, *Dorp en dessa. Verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1998) 206. Daar staat tegenover dat er bij andere aspecten van de oorlogsvoering juist een asymmetrie ten gunste van de Indonesische strijdkrachten bestond: men denke aan onder meer

bevolkingssteun, inlichtingenpositie, kennis van taal, cultuur en terrein, en het moreel.

27 Stan Meuwese, 'Geersing legitimeert standrechtelijke executies van Westerling', *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 113:2 (2020).

11 De menselijke maat

1 In vertaling 'Korps van de Opstand van het Indonesische Volk'.

2 NIOD, archief Onderzoe (ODGOI), Getuigen & Tijdgenoten [archiefnummer nog te bepalen na opneming van de collectie in het NIOD-archief in 2022], IN18001 interview 16-01-2018.

3 SMGI1095.1, interview 25-07-1997, Collectie Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI), (https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/oralhistoryarchive-smgi); F. Steijlen, *Memories of "The East": abstracts of the Dutch interviews about the Netherlands East Indies, Indonesia and New Guinea (1930-1962) in the Oral history project collection* (Leiden 2002) 63-64.

4 Onder narratieven verstaan we zingevingsverhalen waarin normen, waarden en overtuigingen worden weerspiegeld.

5 Peter Hühn, Jan Christoph Meister, John Pier, Wolf Schmid, *Handbook of narratology* (Berlijn 2014), 353-63. Voor multiperspectiviteit in relatie tot het onderzoeksprogramma, zie de notitie 'Veelstemmigheid en multiperspectiviteit', in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI.

6 Voor een uitvoeriger verantwoording van de werkwijze en de resultaten zie: Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog/ Meniti Arti. Bertukar Makna bersama ‚Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia* (Amsterdam 2022).

7 Zoals de interviewcollectie van de SMGI (https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/oralhistoryarchive-smgi); interviewcollectie Nederlandse Veteranen (ICNV) (https://www.nlveteraneninstituut.nl/); collectie *Erfgoed van de oorlog, Getuigenverhalen* (https://doi.org/10.17026/dans-22t-hrun); interview collectie ANRI (Arsip Nasional Republik Indonesia) in Indonesië; interviewcollectie met 235 missionarissen die in Indonesië gewerkt hebben, Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen; ten slotte de collecties van het NIOD, het KITLV/UB Leiden, het NIMH en het Bevrijdingsmuseum Zeeland.

8 A.L. Stoler, *Along the Archival GraEpistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2008).

9 E-mail van F. S. bij Getuigen & Tijdgenoten binnengekomen op 7 oktober 2020.

10 E-mail van C. v. E. aan Getuigen & Tijdgenoten ontvangen op 15 september 2017.

11 E-mail van M. Ferares bij Getuigen & Tijdgenoten binnengekomen op 28 februari 2017. De heer Ferares schreef 'De revolutie die verboden werd; Indonesië 1945-1949', zie ook https://iisg.amsterdam/en/blog/book-blog/revolution-was-forbidden, bekeken 11 mei 2021.

12 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18006.

13 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18002.

14 Op 24 maart 1946 werd een deel van Bandung in brand gestoken tijdens de terugtrekking van Indonesische troepen uit de stad.

15 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18003.

16 Deelnemers van het op 6 maart 2018 georganiseerde getuigenseminar waren Ami Emanuel, Robert Schabracq en Connie Suverkropp.

17 Zie voor deze essays *Sporen vol betekenis*.

18 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18005.

19 Voor de geschiedenis rond Payakumbuh, zie ook Buchheim e.a., *Sporen vol betekenis,* alsmede Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022).

20 Zie essay over Nederlandse monumenten in *Sporen vol betekenis.*

21 De term 'cultureel archief' werd oorspronkelijk geïntroduceerd door de literatuurwetenschapper Edward Saïd, een van de grondleggers van postkoloniale studies. Wekker ziet het 'culturele archief' als een verzamelplaats van herinneringen, die op allerlei plaatsen opgeslagen liggen. In de hoofden en harten van mensen, maar ook in bijvoorbeeld populaire cultuur, in alledaagse kennis en in regels en dat allemaal op basis van langdurige koloniale overheersing. Het is het directe gevolg van de paternalistische ideeën en de racistische mensbeelden die het fundament vormden van de koloniale verhoudingen.

22 Zie bijvoorbeeld de veelstemmigheid in G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië* (Amsterdam 2015).

23 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, PR18012.

24 In Memory Studies hebben de vele en ingewikkelde connecties tussen het individuele geheugen en het

collectieve geheugen de afgelopen jaren veel aandacht gekregen. Zie voor een overzicht bijvoorbeeld A. Erll, A. Nünning, en S.B. Young, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008).

25 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18010.
26 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN18003.
27 NIOD, archief Onderzoek – ODGOI, Getuigen & Tijdgenoten, IN21004.
28 Bijvoorbeeld te zien in het album in het NIOD-archief met inventarisnummer BC622/A5545.
29 NIOD, 6752.
30 NIOD, BC631.

III.1 'Haat tegen vreemde elementen en hun medeplichtigen'

1 Met dank aan de ODGOI-collega's en aan Robert Cribb, Petra Groen, Jan Hoffenaar en Henk Schulte Nordholt van de Wetenschappelijke Adviescommissie voor hun kritische commentaar en waardevolle suggesties op eerdere versies van dit hoofdstuk. Voorts danken we onze stagiairs en onderzoeksassistenten voor hun belangrijke ondersteuning en prettige samenwerking tijdens het onderzoek. In Indonesië: Muhammad Alif Ichsan, Oktoriza Dhia, Tia Farahdiba en Antonia Asta Gaudi. In Nederland: Bastiaan van den Akker, Maarten van den Bent, Nuranisa Halim, Thirza van Hofwegen en John Soedirman. Voor vertalingen: Tia Farahdiba, Taufiq Hanafi en John Soedirman. Voor slachtofferaantallen: Chrissy Flohr, Ron Habiboe, Marijn Versteegen en Daanjan Wisselink.
2 Esther Captain en Guno Jones, *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (Amsterdam 2010) 156-157.
3 Johan Fabricius, *Hoe ik Indië terugvond* (Den Haag 1947) 71.
4 Mestika Zed, Mukhlis PaEni, 'Masa Bersiap', Taufik Abdullah, A.B. Lapian (red.), *Indonesia dalam Arus Sejarah VI, Perang dan revolusi* (Jakarta 2012) 204.
5 Anton Lucas, *One soul, one struggle. Region and Revolution in Indonesia* (Sydney 1991) 113.
6 Taomo Zhou, *Migration in the time of revolution. China, Indonesia and the Cold War* (Ithaca and Londen 2018) 19.
7 Mestika Zed, Mukhlis PaEni, 'Masa Bersiap', Abdullah en. Lapian (red.), *Indonesia dalam Arus Sejarah*, 202.
8 Ibidem 204; Abdul Wahid, 'The untold story of the Surabaya battle of 1945' in *The Jakarta Post,* 12 november 2013.
9 Zie verder voor een uiteenzetting over de term bersiap: Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie , 1945-1946* (Amsterdam 2022).
10 Benedict Anderson, *Java in a Time of Revolution. Occupation and Resistance 1944-1946* (Ithaca/ Londen1972) 39-48.
11 Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 52.
12 Voorts waren er getrainde leden van de Heiho (Indonesische hulpsoldaten), de Keibodan (met in 1945 1,2 miljoen leden op Java) en Bogodan (met 700.000 leden op Sumatra), een soort hulppolitie of burgerwacht. Zie: Mary van Delden, *De Republikeinse kampen in Nederlands-Indië oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* (Kockengen 2007) 84-85; H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 66.
13 Van Delden, *De Republikeinse kampen* 85.
14 Robert Cribb, *Gangsters and Revolutionaries. The Jakarta People's Militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (Jakarta 2009) 50; Abu Hanifah, *Tales of a revolution*, (Sydney/Londen 1972) 174-183.
15 Zie onder meer: Harriët Salm, 'Wie zijn de daders, wie de slachtoffers?', *Trouw*, 20 juni 2019; Robbert de Witt, 'De eindeloze strijd om Indië', *Elsevier Weekblad*, 6 maart 2021.
16 Zie: Robert, Cribb, 'The brief genocide of Eurasians in Indonesia, 1945/46', D. Moses (red.), *Empire, colony, genocide. Conquest, occupation, and subaltern resistance in world history* (New York/Oxford 2008). William Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's National Revolution (1945-1949): a "Brief genocide" reconsidered', *Journal of Genocide Research*14-3/4 (2012) Remco Raben, 'On genocide and mass violence in colonial Indonesia': *Journal of Genocide Research*, (2012) 14-3/4. Deze discussie komt uitgebreid terug Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld.*
17 Herman Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005).
18 Wij hebben ons onderzoek gebaseerd op literatuurstudie in Nederlandse, Indonesische en Engelstalige

publicaties alsook archiefonderzoek, onder meer in Australian War Memorial, Nationaal Archief (NL-HaNA), Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies (NIOD), Nederlandse en Indonesische dagbladen. Zie: Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld.*

19 In navolging van Harry Poeze en Mary van Delden, zie ook: Harry A. Poeze, 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 195-1949', Bart Luttikhuis en Dirk A. Moses (red.), *Colonial counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen/New York 2014). Ook *Journal of Genocide Studies*, 176-197 en Mary van Delden, 'De andere kant van de Bersiap', als reeks van artikelen in *Pelita Nieuws*, 2017.

20 Om niet in herhaling te vallen, zullen we in dit hoofdstuk naast de term extreem geweld ook woorden als wreedheden, buitensporig geweld en meedogenloos geweld als synoniemen voor deze vormen van geweld gebruiken.

21 Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World* (Cambridge 2010).

22 Marieke Bloembergen, *Uit zorg en angst. De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië* (Amsterdam/Leiden 2009); Henk Schulte Nordholt, *Een staat van geweld* (Rotterdam 2000).

23 Henk Hovinga, *Eindstation Pakan Baroe 1943-1945. Dodenspoorweg door het oerwoud* (Amsterdam 1996); Remco Raben, 'Arbeid voor Groot-Azië. Indonesische koelies in de Buitengewesten, 1942-1945', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Negende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1998) 81-111.

24 Elly Touwen-Bouwsma, 'Japanse legerprostitutie in Nederlands-Indië 1942-1945', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1994) 31-45.

25 Taomo Zhou, *Migration in time of revolution. China, Indonesia and the Cold War* (Ithaca/Londen 2018) 19.

26 Limpach, *Brandende kampongs*. Voor het optreden van Westerling en zijn Depot Speciale Troepen: 270 ev.

27 Limpach, *Brandende kampongs*, 187-188 en 194; S.M. Jalhay, *Allen zwijgen. Van merdeka en Andjing-Nica tot APRA* (Hillegom 1989) 93, 103-104 en 138.

28 Zie bijvoorbeeld 'Belanda memboesoekan di mata internasional', *Merah-Poetih*, 18 oktober 1945. De benaming 'NICA' werd daarbij inwisselbaar gebruikt voor Nederlandse burgers en militairen en voor zowel KNIL-militairen als Brits-Indische soldaten.

29 Anderson, *Java in a time of revolution* 121-122 en 130-131. Zie ook: Anton Lucas, *One soul one struggle. Region and revolution in Indonesia* (Sydney 1991) 95.

30 Abu Hanifah, *Tales of a revolution* (Sydney/Londen 1972) 178.

31 Z.a., 'Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d., NIOD, IC, inv.nr. 1942; Anderson, *Java in a time of revolution*, 148-149.

32 Mary Somer Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', Luttikhuis en Moses, *Colonial Counterinsurgency,* 156-161; Taomo Zhou, *Migration in Time of Revolution. China, Indonesia and the Cold War* (Ithaca/Londen 2018) 19.

33 Frederick, *Visions and heat*, 242; Bussemaker, *Bersiap!*, 216.

34 Getuigenverklaring H.R.H. van Affelen van Saemsvoort, opgetekend door J.W.F. Meeng, 26-11-1947, Nationaal Archief Den Haag (verder NL-HaNA), archief van de Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (verder NEFIS/CMI) 2.10.62, inv.nr. 2039; Verklaring L. Sinsu-Andries, opgetekend door J.W.F. Meeng, 29-11-1947, NL-HaNA, 2.10.62, inv.nr. 2039.

35 Verklaring F.H.H. Holtkamp, opgetekend door J.W.F. Meeng, 25-10-1947, NL-HaNA. 2.10.62, inv.nr. 2039.

36 Verklaring L. Sinsu-Andries, opgetekend door J.W.F. Meeng, 29-11-1947, 2, NL-HaNA, 2.10.62, inv.nr. 2039.

37 Frederick, *Visions and heat*, 242.

38 Mary van Delden, *Bersiap in Bandung. Een onderzoek naar geweld in de periode van 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946* (Kockengen 1989) 132.

39 Limpach, *Brandende kampongs* 145.

40 Bussemaker, *Bersiap!* 137-138.

41 Van Delden, *Bersiap in Bandung* 136.

42 Rapport M.R. Vrijens, 6-8-1947, NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inventarisnummer 2035.

43 Rapport M.R. Vrijens, 6-8-1947, NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inventarisnummer 2035. Volgens Nasution waren de Indo-Europeanen echter in de gevangenis vermoord. Abdul Haris Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia*, 1 (Bandung 1977) 345.
44 Bussemaker, *Bersiap!* 86-87, 112-113, 129 en 204; Limpach, *Brandende kampongs* 183-184 en 186-187.
45 Limpach, *Brandende kampongs* 188 en 194.
46 Richard McMillan, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946. Britain, the Netherlands and the Indonesian Revolution* (Londen/New York 2005) 22-23 en 63.
47 J.A. de Moor, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1999) 99-107; Limpach, *Brandende kampongs* 184 en 232.
48 McMillan, *British occupation of Indonesia* 70; Limpach, *Brandende kampongs* 238-239.
49 McMillan, *British occupation of Indonesia* 70; Limpach, *Brandende kampongs* 238-239.
50 Uittreksel brief A.J.L. aan J.L. 20-11-1945, NIMH, 509, inv.nr. 219.
51 Reid, *Blood of the people* 166.
52 Ibidem 165-168.
53 Ibidem 168.
54 Takao Fusayama, *A Japanese memoir of Sumatra, 1945-1946. Love and hatred in the liberation war* (Ithaca/New York 1993) 70-76. Deze lezing wordt bevestigd door een Nederlandse bron: COMMANDING OFFICER AMACAB, halfmaandelijks verslag periode 1-15 januari 1946, 5-2-1946, NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 725, 13. Ook Indonesische bronnen spreken van tientallen Japanse slachtoffers in deze periode: Legiun Veteran Republik Indonesia Propinsi Sumatera Utara, *Veteran Pejuang. Kemerdekaan dan Legiun Veteran R.I. Sumatera Utara*. Legiun Veteran R.I. Sumatera Utara (Medan 2001) 178; Biro Sejarah, *Medan Area Mengisi Proklamasi* (Medan 1976) 620.
55 Fusayama, *A Japanese memoir* 70-76. Deze lezing wordt bevestigd door een Nederlandse bron: C.O. AMACAB (naam onleesbaar), Halfmaandelijks verslag periode 1-15 januari 1946, 5-2-1946, NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 725, 13. Ook Indonesische bronnen spreken van tientallen Japanse slachtoffers in deze periode: Legiun Veteran Republik Indonesia Propinsi Sumatera Utara, *Veteran Pejuang Kemerdekaan dan Legiun Veteran R.I. Sumatera Utara*. Legiun Veteran R.I. Sumatera Utara Medan 2001, 178; Biro Sejarah, *Medan Area Mengisi Proklamasi*, (Medan 1976) 620; C. Brondgeest, 'Rapport van Sumatra No. 1', 26-12-1945, NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 715.
56 Anderson, *Java in a time of revolution*, 334-335; Zie ook Harry A. Poeze, 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 195-1949', Luttikhuis en. Moses *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence* 180-181.
57 Michael van Langenberg, 'East Sumatra: accommodating an Indonesian nation within a Sumatran residency', Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 113-143, aldaar 123-124. Poeze, 'Walking the tightrope' Luttikhuis en Moses, *Colonial Counterinsurgency,* 186-187; M.M. Steedly, *Rifle Reports. A Story of Indonesian Independence* (Berkeley CA 2013) 148-149.
58 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 126-127 en 130-131.
59 Anton Lucas, *One soul, one struggle. Region and revolution in Indonesia* (Sydney 1991) 69-70, 95-96, 105-106, 139-140, 182 en 253-254.
60 Rapport M.R. Vrijens (buitenkantoor NEFIS Ceribon) 01-08-1947, NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv. nr. 2037; z.a., 'Het drama van Balapoelang. Hoe het recht van een ieder om vrij te leven door de Republiek verkracht werd', *Algemeen Indisch Dagblad*, 19 augustus 1947.
61 William H. Frederick, 'The aftermath', Post, Peter, e.a., red., *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Londen/Boston 2010) 46-60, aldaar 47.
62 Rémy Limpach en Petra Groen, 'De oorlog met de Republiek Indonesië 1945-1950/1962', Petra Groen, Anita van Dissel, Mark Loderichs, Rémy Limpach en Thijs Brocades Zaalberg, *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederlands als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021) 309-350, aldaar 310.
63 Zie bijvoorbeeld de Australische mening over de houding van de Japanners op Zuid-Sulawesi. Brigadier F. Chilton, Report on the operations of Makassar Force 22 September 1945 to 20 December 1945, 31-12-1945, 5, Australian War Memorial (AWM)52 8/2/21/38 War Diary 21 Infantry Brigade December 1945.
64 Richard Chauvel, 'Ambon: not a revolution but a counterrevolution', Kahin, *Regional dynamics,* 245; Gin Keat Ooi, 'Of "permanent possession"-territories under the imperial Japanese navy', Post e.a., *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War*, 82-83.

65 A.H. Nasution, *Sekitar perang kemerdekaan Indonesia*, Jil. I, Proklamasi, Angkasa, Bandung 1977, 425; Richard Chauvel, 'Ambon: not a revolution but a counterrevolution', Kahin, *Regional dynamics of the Indonesian revolution,* 245; J.H.J. Brendgen, *Belevenissen van een K.N.I.L-officier in de periode 1942-1950. Belevenissen vóór en bij politiele acties* (eigen beheer, Haarlem 1980) 47.

66 L.G. Boldingh, 04-11-1945, Maandverslag van de Commanding Officer (CO) Netherlands Indies Civil Administration (NICA) Ambon over de maand October 1945, NL-HaNA, archief, Den Haag, Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven (verder AS), 2.10.14, inventarisnummer 3165.

67 J.P.K. van Eechoud, Politiek verslag Nieuw-Guinea, 1-11-1945, 1, NL-HaNA, AS, 2.10.14, inv.nr. 3263; P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijke Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht* (Amsterdam 2005) 93-94. Het citaat en de informatie over de gebeurtenissen in Nieuw-Guinea hierna zijn ook afkomstig uit het hiervoor genoemde rapport van Van Eechoud.

68 H.A.M. Daeng api, *Menyingkap Tabir Sejarah Budaya di Sulawesi Selatan*. Jakarta: Yayasan Bhinneka Tunggal Ika. 1988, 226. Zie ook: Lahadjdji Patang. *Sulawesi dan Pahlawan2nja* (Jakarta 1967) 106-107; Mattalatta, Andi. *Meniti Siri' dan Harga Diri: Catatan dan Kenangan* (Jakarta 2003) 173.

69 Voor een verwijzing met bronbeschrijving, zie Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld.*

70 Ibidem.

71 Ibidem.

72 Memorandum [G.J.] Wolhoff en [H.J.] Koerts voor de CO NICA Makassar [C. Lion Cachet], 14-10-1945, 1, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden. Collectie Willem IJzereef D H 1284, inv.nr. 11; *Westerling en de standrechtelijke executies*, De Bataafsche Leeuw, Dieren 1984, 25; AMW, 8/3/14, War Diary 2/14 Battalion, 19-10-1945.

73 Instructie Major L.E. Walcott [16-10-1945], AWM 52, 8/2/21/36, War Dairy 21 Infantry Brigade October 1945, Appendix 35.

74 C. Giebel, *Morotai. De bevrijding van de Grote Oost en Borneo* (Wever 1976) 140; Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984) 5.

75 McMillan, *British occupation of Indonesia*, 22-23; J.A. de Moor, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1999) 104-107.

76 Memorandum [G.J.] Wohlhoff en [H.J.] Koerts voor de CO NICA Makassar [C. Lion Cachet], 14-10-1945, 8-9, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden. Collectie Willem IJzereef, D H 1284, inv.nr. 11. Zie ook: Ch.A. Rosheuvel, *Van west naar oost. De rol van de Curaçaose Rode-Kruiscolonne in het voormalige Nederlands Oost-Indië* (Zutphen 1989) 256.

77 Giebel, *Morotai.* 140; zie ook 117 en 124.

78 Ibidem 140.

79 Petra Groen, 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816-1941', Luttikhuis en Moses, *Colonial Counterinsurgency,* 40-42; 'Slotbeschouwing', Petra Groen, Anita van Dissel, Mark Loderichs, Rémy Limpach en Thijs Brocades Zaalberg, *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederlands als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021) 504.

80 Limpach, *Brandende kampongs*, 65-73.

81 IJzereef, *De Zuid-Celebesaffaire*, 25-51; Harvey, 'South Sulawesi', *Regional dynamics*, 214-217. Limpach, *Brandende kampongs*, 252. Op 1 februari 1946 droegen de Australiërs het commando over aan de 80e Brits-Indische Infanteriebrigade. Half juli 1946 kwam de civiele en militaire macht weer geheel in Nederlandse handen. Limpach, *Brandende kampongs*, 252-253.

82 Idwar Anwar en Andi Nur Fitri, *Ensiklopedi Sejarah Luwu* (Palopo 2005) 414.

83 Rémy Limpach, *Brandende kampongs,* 265-270.

84 AWM 52, 8/3/14/90, War Diary 2/14 Infantry Battalion October 1945, 19-10-1945.

85 Maarten van der Bent, 'Verslaglegging bersiap in *Het Dagblad* 23 oktober 1945–30 maart 1946' en 'Analyse van *Het Dagblad* 23 oktober 1945 tot en met 30 maart 1946', ongepubliceerde rapporten 1 oktober 2019.

86 De dossiers van de NEFIS over de moorden in de eerste maanden van de Indonesische revolutie zijn onder andere te vinden NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nrs. 2022-2059 en het NIOD, Indische collectie (toegangsnummer 400), inv. nrs. 376-891.

87 Analyse Chrissy Flohr, NL-HaNA NEFIS-rapporten 28 juli 2021.

88 M.R. Vrijens, Verslag 'Moord op de Europeanen te Tjibatoe', 13-11-1947, NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 2045; verslag verhoor Tojib, opgesteld door M.R. Vrijens, 13-11-1947, NL-HaNA, 2.10.62, inv.nr.

2045; 'Lijst der medemoordenaars behoorende bij het rapp. "TOJIB"', ibidem.

89 Z.a., afschrift van uittreksel rapport Intel. & Loyaliteitsonderzoek No. 145, 05-06-1946, NL-HaNA, 2.10.17, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (verder PG) inv.nr. 65.

90 Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's National Revolution', *Journal of Genocide Research 14-3/4* (2012) 372; G. Roger Knight, 'Death in Slawi: The "Sugar Factory Murders", Ethnicity, Conflicted Loyalties and the Context of Violence in the Early Revolution in Indonesia', Oktober 1945 *Itinerario*, XVI, no. 3, 606-626, aldaar 618; Robert Cribb, 'The brief genocide of Eurasians in Indonesia, 1945/46', Moses, *Empire, colony, genocide,* 425.

91 Van Delden, *Republikeinse kampen* 137-138 en 150-152.

92 Kopie Rapport no. 1 van Lieutenant Commander A.J. Leland aan Captain E. Tyndale Cooper, 3-11-1945, NIMH, 509, inv.nr. 219; Robert Cribb, 'The brief genocide, Moses, red., *Empire, colony, genocide,* 425.

93 'Sukarno eischt discipline. "Eigenmachtig optreden leidt tot anarchie"', *De Nieuwsgier* 31-10-1945 (nr. 61), 2.

94 Sutan Sjahrir, *Onze strijd* (Amsterdam 194, 16.

95 Luitenant-kolonel L. van der Post, vertaling delen notulen Indonesische ministerraad november en december 1945, 19-12-1945, 2-5, National Archives (Kew), WO 203/5573 South East Asia Command, Netherlands East Indies: administrative and political matters, Dec. 1945.

96 Afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 3-4, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 5445. Ook te vinden in Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950 (verder NIB), I, nr. 160, 285-290; brief Mohammad Hatta aan R.C.M. King, 11-10-1945, NL-HaNA, 2.10.14, inv.nr. 5545.

97 Afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 3-4, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 5445. Ook te vinden in NIB, I, nr. 160, 285-290.

98 Brief Mohammad Hatta aan R.C.M. King, 11-10-1945, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 5545.

99 Suhario Padmodiwiryo, translated by Frank Palmos, *Revolution in the city of heroes. A memoir of the battle that sparked Indonesia's national revolution* (Singapore 2016) 130-131; Bussemaker, *Bersiap!*, 214-215; Chairul Riza, *Radio Pemberontakan dan Perannya dalam Revolusi Kemerdekaan di Surabaya 1945-1947* (Surabaya 2006),

100 William Frederick, 'Shadow of an Unseen Hand. Some Patterns of Violence in the Indonesian Revolution, 1945-1949', Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (red.), *Roots of Violence in Indonesia. Contemporary Violence in Historical Perspective* (Leiden 2002) 150-154.

101 Brief G.H. Evers, hoofd afdeling II NEFIS, 28-4-1948, NL-HaNA, NEFIS 2.10.62, inv.nr. 2064; Dagrapport NEFIS hoofdkwartier 20-1-1945, idem, inv.nr. 2820; Dagrapport NEFIS hoofdkwartier 20-1-1945, idem, inv.nr. 2820; Bundel papieren, ontvangen op 2-9-1947 van Lt. Kol. Agerbeek. Vermoedelijk afkomstig van ALI, Kepala Kampong Pasar Baroe, Goenoeng Sahari, idem, inv.nr. 5169.

102 Verhoor Slamet-Depok., opgemaakt op 12-05-1946 door J. v. der Valk (buitenkantoor NEFIS Semarang), NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 65.

103 Frederick, *Visions and heat*, 240. Sommige ooggetuigenverslagen dichten de *pemuda* echter een actievere rol toe. Zo zou een van de bewakers hebben geroepen: 'Saudara-saudaran ini andjing-NICA' ('Broeders hier zijn de NICA-honden'). Getuigenverklaring A.Ph. de Bruyn, opgetekend door J.WF. Meeng, 30-9-1947, NL-HaNA, NEFIS/CMI, 2.10.62, inv.nr. 2051.

104 Codetelegram DIRVO aan ministerie van Buitenlandse Zaken, NL-HaNA, Code-archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954 2.05.117, inv.nr. 22595.

105 NIOD, Collecties fiches L. de Jong t.b.v. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XII, hoofdstuk 7; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XII, *Epiloog* (Leiden 1988) 744-745.

106 Bussemaker, *Bersiap!*, 342.

107 Herman Bussemaker, 'Bersiap in cijfers', 3 september 2012, op: www.javapost.nl.

108 Robert, Cribb, 'The brief genocide' Moses, *Empire, colony, genocide,* 436.

109 William Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's National Revolution', *Journal of Genocide Research* 14-3/4 (2012) 369.

110 Bert Immerzeel, 'Bersiap: de werkelijke cijfers', 7 februari 2014, op: www.javapost.nl; Bert Immerzeel, 'Het vuur van de bersiap', *Java Post*, 24 januari 2019. Jeroen Kemperman, 'De slachtoffers van de Bersiap, 16 mei 2014', op: www.niod.nl. Zie voor een uitgebreide uitleg van de kanttekeningen bij de cijfers van Bussemaker, Cribb en Frederick ons boek, *Talen van geweld* (Amsterdam 2022).

111 www.oorlogsgravenstichting.nl/geschiedenis, bezocht op 21 september 2021.

112 Z.a. (Hoofdkwartier Japanse 16e Leger), 'Document II', 12-12-1945, NIMH, 509, inv.nr. 78.
113 Miyamoto Shizuo, *Jawa Shusen Shoriki* (an account of post-war affairs on Java), Jawa Shusen Shoriki Kankokai, Tokyo 1973, 363 als geciteerd in W.G.J Remmelink. 'The emergence of the new situation: the Japanese army on Java after the surrender', *Militaire Spectator*, jaargang 148 (1978), 49-66, aldaar 64.
114 McMillan, *British occupation of Indonesia*, 73. S. Woodburn Kirby noemt een aantal van 655 doden. S. Woodburn Kirby *The war against Japan*, v, *The surrender of Japan*, Her Majesty's Stationary Office, Londen 1969, 544, Appendix 31.
115 Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence', Luttikhuis en Moses, *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence,* 170 en 161.
116 Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden? Onze vergeten slachtoffers', *De Groene Amsterdammer*, 26 juli 2017.
117 https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2017/07/Overzicht-doden-versie-14-juli-2017.pdf
118 Frederick, *Visions and heat,* 279.
119 Poeze, 'Walking the tightrope' Luttikhuis en Moses, *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence*, 195.
120 Henk Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence', Colombijn en Lindblad, *Roots of Violence in Indonesia,* 33-62.
121 Remco Raben, 'Hoe wordt men vrij? De lange dekolonisatie van Indonesië', Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2007) 23.
122 Zie hoofdstuk 2 in Captain en Sinke *Het geluid van geweld*.
123 Schulte Nordholt, *Een staat van geweld*, 21-22.
124 Robert Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*; Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence' Colombijn en Lindblad, *Roots of Violence in Indonesia,* 33-62.
125 Cribb, Ibidem.; Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief', *BMGN – Low Countries Historical Review*, volume 135, nr. 2 (2020) 34-51.
126 Zie ook: Ian Buruma, *1945. Biografie van een jaar* (Amsterdam 2013).
127 Zie voor deze kwestie hoofdstuk 9 van ons boek *Het geluid van geweld*.
128 De Moor, *Generaal Spoor,* 142-143.
129 *De Maasbode* (Rotterdam), 18 december 1948; *Nieuw Nederland* (Amsterdam), 13 januari 1949; *de Volkskrant* (Amsterdam), 10 november 1949; *De Telegraaf* (Amsterdam), 8 en 11 november 1949; *Het Parool* (Amsterdam), 9 december 1949; *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (Tilburg), 21 december 1949; *Algemeen Handelsblad* (Amsterdam), 24 december 1949.
130 Henrike Vellinga, '"Wij hadden daar een historische verantwoordelijkheid": de Bersiap-periode (1945-1946) in memoires en dagboeken van Nederlandse militairen', scriptie Universiteit Leiden 2020, 7. Zie voor een uitgebreide behandeling van deze kwestie hoofdstuk 6 van ons boek *Het geluid van geweld*.
131 Voor de bestraffing van daders zie de bijdrage van Esther Zwinkels in deze bundel.

III.2 Revolutionaire werelden

1 Met dank aan Ireen Hoogenboom en Frank van Vree voor hun bijdragen aan dit stuk.
2 Nationaal Archief Den Haag (verder NL-HaNA) archief van de Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (NEFIS/CMI), 2.10.62 inv.nr. 1312, pamflet R.W. Mongisidi, annex bij VII bij Agno. DD2/73, 6 november 1946.
3 Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti en Ireen Hoogenboom (red.), *Revolutionary Worlds: Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2022), met bijdragen van Taufik Ahmad, Galuh Ambar Sasi, Maarten van der Bent, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Maiza Elvira, Farabi Fakih, Roel Frakking, Apriani Harahap, Anne-Lot Hoek, Sarkawi B. Husain, Julianto Ibrahim, Gerry van Klinken, Hans Meijer, Erniwati Nur, Onno Sinke, Mawardi Umar, Anne van der Veer, Abdul Wahid, Tri Wahyuning M. Irsyam, en Muhammad Yuanda Zara.
4 A. Kahin, ed., *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution* (Honolulu 1985); de regio's worden hier los van elkaar behandeld, niet in een geïntegreerde analyse. Anderen behandelden regio's eveneens los: A. Reid, *The Blood of the People: Revolution and The End of Traditional Rule in Northern Sumatra* (Kuala Lumpur 1979); T. Abdullah, ed., *The Heartbeat of the Indonesian Revolution* (Jakarta 1997).
5 Remco Raben, 'De dagen van de grote uittocht', *Indische Letteren* (2017) 22. H.J.H. Alers, *Om een rode*

of groene merdeka. 10 jaren binnenlandse politiek Indonesië 1943-1953 (Eindhoven 1956).

6 T. Abdullah en S. Siddique, *Islam and society in Southeast Asia* (Singapore 1986); T. Abdullah, *Indonesia: towards democracy* (Singapore 2009); Abdullah, *The Heartbeat,* 4

7 Vgl. P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991).

8 Zie, ter vergelijking: D. Branch, *Defeating Mau Mau, Creating Kenya: Counterinsurgency, Civil War and Decolonization* (Cambridge 2009).

9 Voor de koppeling van 'gezag' aan legitimiteit en staatsvorming, zie J. Beetham, *The Legitimation of Power* (Basingstoke 1991). Ch. Tilly, *From Mobilization to Revolution* (New York 1978). P. Romijn en M. Conway (red.), *The War for Legitimacy in Politics and Culture: 1936-1946* (Oxford 2008).

10 H. Slim, *Killing Civilians: Method, Madness and Morality in War* (Londen 2007).

11 S.H. Kalyvas, *The Logic of Violence of Civil War* (Cambridge 2006).

12 A.D. Moses, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression* (Cambridge 2021) 258-59; G. Agamben, *State of Exception*, K. Attell, vert. (Londen 2005).

13 Zie bijvoorbeeld W.H. Frederick, *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution* (Athens 1989), 188-189; B. Anderson, *Java in a Time of Revolution*, *Occupation and Resistance 1944-1946* (Ithaca 1972), 130; A. Kahin, 'West Sumatra: Outpost of the Republic', in A. Kahin, ed., *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution* (Honolulu 1985) 151; A. Lucas, 'The Tiga Daerah Affair: Social Revolution or Rebellion?', in A. Kahin, *Regional Dynamics*, 27; E. Morris, 'Aceh: Social Revolution and the Islamic Vision', in A. Kahin, *Regional Dynamics*, 90; J.R.W. Smail, *Bandung in the Early Revolution 1945-1946: A Study in the Social History of the Indonesian Revolution* (Ithaca 1964) 62-63, 69.

14 A. Kahin, 'Overview', in A. Kahin, *Regional Dynamics*, 270; Anderson, '*Java',* 143, 151-166; R. Frakking, 'West Java', *Revolutionary Worlds*, 2022; Anderson, *Java*, 151-166; I. N. Raditya, 'Sejarah Pindahnya Ibu Kota RI dari Jakarta ke Yogyakarta pada 1946, https://tirto.id/sejarah-pindahnya-ibu-kota-ri-dari-jakarta-ke-yogyakarta-pada-1946-efr4, 31 augustus 2021; 'De arrestatie van Mr. Icksan', *Nieuwe Courant* (1 juli 1946).

15 NIOD, Indische Collectie (IC) 400, inv.nr. 4276, Lampiran II, Rapport over de Reis van Dr. Ratulangi in Augustus 1945, Inv.Nr. A.A. 29, 1945. Zie ook R. Frakking, '"The Harsher They Act, The More Fuss There'll Be", Violence in South Sulawesi', *Revolutionary Worlds*, *forthcoming* 2022.

16 F. Fakih, 'The Battle of the Nation and *Pemuda* Subjectivity: Contradictions in a Revolutionary Capital', *Revolutionary Worlds*, 2022; Anderson, *Java*, 74-78; Smail, *Bandung*, 44.

17 A.H. Nasution, *The Indonesian National Army and the Indonesian revolution* (Jakarta 1962) 12, 135.

18 Farabi Fakih, 'The Battle of the Nation and Pemuda Subjectivity. Contradictions in a Revolutionary Capital', opgenomen in *Revolutionary Worlds*.

19 S. Sudjojono, *Cerita tentang Saya dan Orang-orang Sekitar Saya* (Jakarta 2017) 9.

20 *Kedaulatan Rakjat,* 2 juni 1947.

21 Fakih, 'The Battle', *Revolutionary Worlds*, 2022.

22 Ali Sastroamidjojo, *Tonggak-tonggak di Perjalananku* (Jakarta 1974), geciteerd in Fakih, ibidem.

23 Galuh Ambar Sasi, 'Making meaning of independence for women in Yogyakarta, 1945-1946', opgenomen in *Revolutionary Worlds.*

24 M.M. Steedly, *Rifle Reports. A Story of Indonesian Independence* (Berkeley CA 2013).

25 Galuh Ambar Sasi, 'Di Tanah Kiblik: Perempuan Dalam Ge(Mer)Lap Revolusi', *Gelora Di Tanah Raja: Yogyakarta Pada Masa Revolusi 1945-1949* (Yogyakarta 2017) 188.

26 Frakking, 'West Java', *Revolutionary Worlds*, 2022.

27 Gerry van Klinken en Maarten van der Bent, 'East Java, 1949: the revolution that shaped Indonesia', opgenomen in *Revolutionary Worlds*.

28 I. Anak Agung Gde Agung, *'Renville' als Keerpunt in de Nederlands-Indonesische Onderhandelingen* (Alphen aan de Rijn 1980), 90-91.

29 C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia* (Den Haag 1981) 18-20; C. Christie, *A modern history of Southeast Asia : Decolonization, nationalism and separatism* (Londen 1996) 150; Collectie KITLV/Arsip Indonesia/Arsip Disjarahad/Himpunan Dokumen MBKD Tahun 1949, No. 5, No. 3/50 II/rdg/50, 26 mei 1949.

30 Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (Baarn 1983), 327; S. Diasmadi DSG, *Catatan Kisah Perjoangan Taruna Patria Sala: Merdeka atau Mati*. Bagian I. (Jakarta 1983) 136.

31 M. Kitzen, *Oorlog onder de Mensen: Militaire Inzichten uit Atjeh en Uruzgan* (Amsterdam 2016); Rich-

ard Stubbs, *Hearts and Minds in Guerrilla Warfare: The Malayan Emergency 1948-1960* (Singapore 2004); R. Smith, *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World* (New York 2007).

32 Frakking, 'Harsher', *Revolutionary Worlds*, 2022.

33 Ibidem.

34 Ravando, 'Now is the Time to kill all the Chinese', Ma-scriptie Universiteit Leiden (Leiden 2014).

35 E. Captain en O. Sinke, *Het geluid van geweld: Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie 1945-1946* (Amsterdam 2022); zie ook T. Wahyunning m. Irsyam, 'Fighting over Depok *Particuliere Landerij* Amidst Regime Change, 1942-1949', *Revolutionary Worlds*, 2022.

36 R. Frakking, '"Collaboration is a Very Delicate Concept": Alliance-formation and the Colonial Defence of Indonesia and Malaysia, 1945-1957', Proefschrift, European University Institute Florence (2017), 249; M. van Pagee, 'Malik wil excuses voor de onthoofding van zijn vader', *NRC* 21 mei 2016.

37 Hoek, 'State-making is War-making'; Frakking, 'The Harsher'; Van Klinken, 'East Java', *Revolutionary Worlds*, 2022.

38 Frakking, 'Harsher', *Revolutionary Worlds*, 2022.

39 NL-HaNA 2.10.14 Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde archieven (verder AS), inv. 3752. 10.14; AS 104 en AS IX-5. Frakking, 'West Java', *Revolutionary Worlds*, 2022. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor,* 490-491.

40 NL-HaNA, AS, 2.10.14 inv. 3752, Kampung Banen, Desa Tjidjurai aan Wali Negara Pasundan, 3 februari 1949, binnengekomen 28 febr. 1947 AG. No. 4477.

41 Limpach, *Brandende kampongs,* 491-492.

42 Zie bijvoorbeeld het optreden van majoor Henri Schrijver. NL-HaNA, Ministerie van Justitie: Onderzoek naar excessen in Indonesië (1945-1969) verder JUS, 2.09.95, inv.nr. 80. Excessen door H. Schrijver, eindrapport Van Rij en Stam, ongedateerd; verhoor van Schrijver door commissie-Van Rij en Stam, 20 november 1948; Limpach, *Brandende Kampong* (Amsterdam 2016), 337-334.

43 'Rampok, Brandstichting', *De Locomotief*, 16 september 1948, 1.

44 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3436, Veiligheid op ondernemingsgebied, 22 oktober 1948, No. Kab. /2487/21340/P.Z.; NL-HaNA, SNI 2.13.232, inv.nr. 730., Opgave van Ontvoerde en Vermoorde Bestuursambtenaren en Volkshoofden sedert 19 December 1948, bijgewerkt tot 31 juli 1949. Vgl. Groen, *Marsroutes,* en H.A. Poeze, 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 1945-49', B. Luttikhuis, A.D. Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch empire in Indonesia* (Londen 2014).

45 NL-HaNA, Inventaris van het archief van de Federatie van Verenigingen van Bergcultuurondernemingen 2.20.50, inv.nr 60 (verder FEDERABO), , maandverslag van den ressortvertegenwoordiger A.L.S. Poerwakarta over de maand november 1947, 11 december 1947, bijlage bij brief No. Pr. 2324, 22 december 1947; zie ook de orders van Nasution en zijn opmerking over de uitvoering ervan, Groen, *Marsroutes,* 197, 217.

46 T. Wahyunning m. Irsyam, 'Fighting over Depok', *Revolutionary Worlds*, 2022.

47 Ibidem. Vgl. voor een uitvoerige geschiedenis over Depok: Nonja Peters en Geert Snoeijer, *Depok. De droom van Cornelis Chastelijn* (Volendam 2019).

48 NL-HaNA, PG, 2.10.17, inv.nr. 107, Gevolgen van Vervanging van Nederlandse Troepen door Britse Troepen in de Omgeving van Batavia, ongedateerd [na juni 1946].

49 'Chinese Slachtoffers te Tangerang', *De Nederlander*, 21 juni 1946, 2.

50 Arsip Nasional Republik Indonesia (verder ANRI), RA19/52, Republik Indonesia Djawa/Sosial Keresidenan Djakarta di Soebang Kisah singkat keadaan sekitar Daerah Soebang setalah tg. 23/7 1947, 27 oktober 1947.

51 'Tienduizenden Landverhuizers op Sumatra', *Nieuwe Courant*, 26 juni 1948. Zie ook Steedly, *Rifle reports,* 2013

52 'Wonosobo bijna Uitgestorven', *Nieuwe Courant*, 11 januari 1949.

53 NL-HaNA PG 2.10.17, inv.nr. 108, Conferentie Coördinatie Berichtgeving 8/3-1947.

54 'De Algemene Situatie', *Nieuwe Courant*, 23 december 1947, 1; 'Sumatra Barat', *De Locomotief*, 1 november 1947; 'Evacuatie uit Djokja', *De Locomotief*, 23 mei 1949.

55 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 108, Conferentie Coördinatie Berichtgeving 24/5/1947.

56 Frakking, 'West Java', *Revolutionary Worlds*, 2022.

57 Aldus niet altijd betrouwbare verhoorrraporten. NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 7305, Voorlopig Ondervragingsrapport SMI. Koll., Nr.: U/V/427, in Besluit Nummer 18; NL-HaNA, ibidem, Verhoorrapport Soeharto, 14 Januari 1948, No. 4515, in Besluit Nummer 16.

58 NL-HaNA, 412, Eenheid FFBH88 VII/VI, Chef Staf Det. Pol. Tentara (Marechaussee), Djamhoer, geen datum, bijlage bij No. G/276/340, 15 april 1948.
59 'Indonesiërs levend verbrand', *Algemeen Indisch Dagblad*, 9 september 1947.
60 Collectie KITLV/Markas Besar Angkatan Darat Dinas Sejarah Himpunan Dokumen Intel Divisi – IV Siliwangi 1949, Daftar: Kampung-Kampung, Orang-orang yang harus membajar biaja kepada D.I.
61 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 3950, Outlines of organization of the of the 'Hua Chiao Chung Hui, Medan', 9 december 1945; Biro Sejarah PRIMA, *Medan Area Mengisi Proklamasi*, 721; NL-HaNA, idem, inv.nr. 5404, *Menoedjoe persatoean Tionghoa-Indonesia: seroean pihak bangsa Tionghoa* [Towards Chinese-Indonesian unity: an appeal from the Chinese people], Medan, 17 september 1945.
62 Vgl. A. van der Veer, *The Pao An Tui in Medan. A Chinese Security Force in Dutch Occupied Indonesia, 1945-1948*. Masterscriptie Universiteit Utrecht 2013. Vgl. M. Somers Heidhues,'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945–49', *Mass Violence and the End of the Dutch Colonial Empire in Indonesia,* Special Issue *Journal of Genocide Research, 14: 3-4 (2012),* 381-402.
63 'Barisan Pengawal Tionghoa', *Soeloeh Merdeka*, 3 januari 1946; NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 725, Tweemaandelijkse Politieke en Economische Overzichten voor Noord-Sumatra, CO-AMACAB SOK (Spits), december 1945–januari 1946.
64 NL-HaNA, SNI, 2.13.132, inv.nr. 1340, Nota No. 3, betreffende het ontstaan en de ontwikkeling van het 'Chinese Security Corps', 30 oktober 1947.
65 T. Ahmad, 'Polombangkeng: Actors, Alliances and Authority Contestation, 1945-1949', opgenomen in *Revolutionary Worlds.*
66 Dit toloq-fenomeen is identiek aan de *jago* op het platteland van Java. 'Jago' is een term voor leider, voorman, kampioen of (vechters)baas, maar duidt ook een persoon of een groep aan die zich, vaak met geweld en intimidatie, een bepaalde machtspositie in de maatschappij toe-eigent. 'Jago' heeft zowel negatieve als positieve connotaties. Jago kunnen als held worden gezien, en als beschermheer of als crimineel. In de Nederlandse koloniale periode werden de jago door de koloniale en/of lokale elites ingezet als particuliere bewakers op de plantages. Zie ook M. van Till, D. McKay, B. Jackson, *Banditry in West-Java, 1869-1942* (Singapore 2011) 84; Henk Schulte Nordholt, 'De jago in de schaduw: misdaad en "orde" in de koloniale staat op Java', *Overzicht van Indonesische en Maleisische zaken* 25 (1991) 1.
67 Daeng Nuhung, interview*,* 20 december 2018 in Polombangkeng.
68 Sarkawi B. Husain, 'From the Parliament to the Street: the Indonesian National Revolution, Dutch Re-colonisation, and the State of East Indonesia 1946-1950'*,* opgenomen in *Revolutionary Worlds*, 2022.
69 R. Frakking, 'Het middel erger dan de kwaal. De opkomst en ondergang van de ondernemingswacht in Nederlands-Indië', 1946-1950, MA-scriptie (Utrecht 2011) 246, 320.

III.3 'Gegevens kosten levens'

1 Dit hoofdstuk is een samenvatting van mijn komende monografie *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-49* (verschijnt in 2022). Met dank aan mijn ODGOI-collega's, Florine van Berne, Wim Dechering, Karel Kraan, Camiel Raaijmakers en, in het bijzonder, Tico Onderwater.
2 Nationaal Archief (verder NL-HaNA), Procureur-Generaal Nederlands-Indië (verder PG), 2.10.17, inv.nr. 70, officier van justitie Ament aan procureur-generaal Felderhof, 21 oktober 1948.
3 Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950; uitgegeven in 1995 met een inleiding van Jan Bank 32.
4 Voor inlichtingen-vaktermen, zie bijvoorbeeld Bob de Graaff*, Data en dreiging. Stap in wereld van intelligence* (Amsterdam 2019) 38-64.
5 Zie onder meer Jacques van Doorn en Wim Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (Amsterdam/Dieren 1985) en Rémy Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
6 J.G.M.H. Corbeij en P. Vroemen (red.), *Vijf-zes: hoe het reilde en zeilde* (Echt 1950) 48.
7 S.A. Lapré, *Nederlands-Indië 1940-1950 in kort bestek* (Ermelo 1989) 164.
8 Voor de onderbouwing van deze cijfers, zie Limpach, *Tasten in het duister*.
9 B.H. Erné, *Bren naar voren, partisanen!: het O.V.W.-Bataljon 1-12 R.I. op Java* (Groningen 1949) 43-46.
10 Jaap de Moor, *Westerling's Oorlog. Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999) 27-28; Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies (verder NIOD), Indische Collectie (verder IC), 8293, Drost aan cdt (commandant)

C-divisie, 5 januari 1948.

11 F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993) 133.

12 Tico Onderwater, 'Vuurdoop in de archipel, de MARID in Indonesië van 1946-1949', in *Marineblad* nr. 8, (december 2020) 22-28, aldaar 25.

13 Buiten Java en Sumatra actieve KNIL-troepencommando's gebruikten veelal de naam MID.

14 Henk van Dalen, *Bij de Inlichtingendienst op Midden-Java* (Oldemarkt 2005) 35-47.

15 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 214, 260; Corbeij, *Vijf-zes* 48-50; G.P. Birney, *De marinier uit Soerabaja* (z.p. 2019) 250-251; Jaap de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 355.

16 Meer over spionnen volgt in *Tasten in het duister*.

17 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 176-177, 202-203, 259.

18 Wim Hornman, *De Mariniersbrigade: de geschiedenis* (Haarlem 1985) 373, 410; Herman Keppy, *Pendek. Korte verhalen over Indische levens* (Amsterdam 2013) 107-108; Stichting Mondelinge Geschiedenis (verder SMGI), interview Robert Groenewoud, 1319.1. Zie ook Alfred Birney, *De Tolk van Java* (Amsterdam 2016).

19 S.A. Lapré, *Het Andjing Nica Bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo 1988) 63; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 216.

20 Lidy Nicolasen, 'Martelen Indonesiërs gebeurde routinematig', *de Volkskrant*, 24 november 2011.

21 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 259.

22 C. Smit, *Het Dagboek van Schermerhorn* (Groningen 1971) deel 1 300; NIOD, IC, 2009, J.P.J. Paap, 20 februari 1969.

23 Graard Janssen, *Dorp en Dessa: verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1989) 301-302; David van Reybrouck, *Revolusi, Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020) 469; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), collectie Wiessing, brief van huzaar Johan, 4 maart 1949; Limpach, *Brandende kampongs* 639; NIOD, IC, 2009, H.W. de Groot aan AHN, 20 januari1969.

24 Rein Posthuma, *Arts in verzet* (Midwoud 2010) 107-113.

25 Bertus van Berlo, *En ons moeder skrúwde. Gemertse jongens als militair in Indonesië en Nieuw-Guinea 1945-1962* (Gemert 1997) 131.

26 NL-HaNA, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (verder KMP), 2.03.01, inv.nr. 4445, verhoor G. 't Hart en J.J. Odufré, 29 maart 1949; NIOD, IC, 2009, J. Singer en C. Soons aan AHN, 18 januari en 21 februari 1969.

27 *Excessennota* 92.

28 Stef Scagliola & Natalya Vince, 'Verkrachting tijdens de Indonesische en Algerijnse onafhankelijkheidsoorlogen. Motieven, contexten en politiek', *BMGN - Low Countries Historical Review*, 135 (2) (2020) 72-92; Jonathan Verwey, ''Hoeveel wreekt de bruidegom de bruid': seksueel geweld en de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië, 1945-1950', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 129 (2016) nr. 4, 569-592; Limpach, *Brandende kampongs*.

29 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (verder NIMH), 545, 110, dagboek Fokke Dijkstra, 27 mei 1948; Janssen, *Dorp en Dessa* 295.

30 J. Westra, *Jongvolwassenen in de knel. Dienstplicht in Indië, dagboekuittreksels* (Maria Wörth, Karinthië, Oostenrijk 1992) 54.

31 NL-HaNA, Strijdkrachten in Nederlands-Indië (verder SNI), 2.13.132, inv.nr. 1314, Engles aan Van Lier, 29 september 1949; Limpach, *Brandende kampongs* 211-215, 356-360; *Excessennota* 3-4, 9-10, 23-24.

32 Lidy Nicolasen, 'Martelen Indonesiërs gebeurde routinematig', *de Volkskrant*, 24 november 2011.

33 Henk en Tineke Koetsier-Korvinus, *Vijftig jaar 'Merdeka'. In gesprek met Indonesiërs en Nederlanders* (Kampen 1995) 135-136.

34 NL-HaNA, SNI, 2.13.132, inv.nr. 1314, Bevindingen inzake MID in Sengkang, z.d.

35 NL-HaNA, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (verder PG) 2.10.17, inv. nr. 1273, De la Parra en Veldhuis aan Van der Plas, 10 januari 1948.

36 Piet de Blaauw en Harry van de Westelaken, 'Reportage: de oorlogsmisdaden van Nederland in voormalig Nederlands-Indië', *Altijd Wat* (NCRV, 19 november 2013).

37 Akte uitlating na tussenvonnis, 21 september 2016; dagvaarding Yaseman, 23 januari 2015; getuigenverhoren Yaseman en Sapatun, 7 juni 2017. Met dank aan Jeffry Pondaag en Liesbeth Zegveld voor inzage van het dossier Yaseman.

38 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 258-259.
39 NIMH, 545, 445, stukken van opperwachtmeester K. Kloeten, 21 november 1948; Henk Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië. Verslag van mijn militaire diensttijd in de periode 4 maart 1946 tot 15 juli 1950* (Stadskanaal 2014) 64.
40 NIMH, Interview Bert Carper; NIMH, 509, 797, Handleiding IVG-detachement Oost-Java.
41 Birney, *Marinier uit Soerabaja* 429-430.
42 Van Berlo, *En ons moeder skrûwde* 131.
43 Smit, *Dagboek Schermerhorn* I 300.
44 Limpach, *Brandende kampongs* 642.
45 E. Mahler, *De witte karbouw. Herinneringen aan een oorlog in de tropen* (Breda 1992) 171-172.
46 NIMH, collectie sweep (545), 243, Algemene taak en organisatie van de IVG, z.d.
47 SMGI, interview Hakkenberg, 1330.2 en 1330.3; Birney, *Marinier uit Soerabaja* 448-449, 520-524; Jeanette Bosman en Rob Escher, *Giovanni Hakkenberg. Mens en marinier* (z.p. 2010) 139-169.
48 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3389, dagboekfragmenten Schultz, z.d.
49 Ibidem.
50 Co Broerse*, Herinneringen van Co Broerse uit de jaren 1939-1950. Grotendeels geput uit de vele brieven aan zijn moeder in de periode 1945-1950* (Epe 2003) 66.
51 K. Helder, *Tiga Doeabelas. Gedenkboek 3-12 RI* (Groningen 1951) 171-172, 199; E.H. Neppelenbroek, *Slavenwerk. Een openhartig relaas van een Indië-compagnie, Java 1946-1949* (Breda 1993) 64-79.
52 NIMH, 495, Knapen aan zus Jeanne, 3 oktober 1947.
53 Tini Schuurmans, *De verhalen van de sobats van het 3e Bataljon Garderegiment Prinses Irene* (z.p. 2012) 78-79.
54 Limpach, *Brandende kampongs* 519-520.
55 NL-HaNA, SNI 2.13.132, 279, veiligheidsrapporten IVG/MVD Zuid-Sumatra.
56 Limpach, *Brandende kampongs* 515.
57 NIMH, sweep, 770, Instructiebundel KNIL z.d., IVG; Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 42; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 257; Bart Luttikhuis, 'Nothing to report? Challenging Dutch Discourse on Colonial Counterinsurgency in Indonesia, 1945–1949', *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (2018) 265-286, aldaar 265-273; Limpach, *Brandende kampongs* 701-702; Neppelenbroek, *Slavenwerk* 76.
58 NL-HaNA, AAlgemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering (verder AS), 2.10.14, inv.nr. 3079, Van der Plas aan Van Mook, 27 december 1947; Limpach, *Brandende kampongs* 514-521.
59 Limpach, *Brandende kampongs* 514-525.
60 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 217.
61 NIMH, Sweep, 243, Instructie IVG W-brigade.
62 NL-HaNA, SNI 2.13.132, 3248, dagrapporten Sytsema, 8 mei en 7 december 1948.
63 NIMH, Sweep, 243, instructie IVG W-brigade.
64 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 240.
65 Ibidem, 252.
66 Jot Polman, *De Stoot. Actie-nummer. 1e bataljon Regiment Stoottroepen. 21 juli 1947 - 15 oktober 1947* (z.p. 1947) 77-78; *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, samengesteld door S.L. van der Wal (1978), P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (verder NIB), XII, 44; Frank Ligterink, *Een verleden herleefd. Indië 1948-1950* (Purmerend 2006) 41-42.
67 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3058, Rapport Van Goudoever, 26 september 1948.
68 Ibidem.
69 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3058, Spoor aan Van Boetzelaer, 16 oktober en 10 november 1948; Van Goudoever aan Van Lier, 6 november 1948; Koets aan Van Boetzelaer, z.d.
70 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4472, Aantekeningen onderhoud Hueting, 8 april 1969.
71 Limpach, *Brandende kampongs* 337-345.
72 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3080, Van der Plas aan Van Mook, 2 april 1948.
73 Afgezien van een korte passage in Peter Schumachers *Ogenblikken van Genezing* (zie nt. 85) is hierover niets gepubliceerd, ook niet in de *Excessennota*.
74 NIB, XVIII, 155; J.P.P. de Jong, *Avondschot. Hoe Nederland zich terugtrok uit zijn Aziatisch imperium* (Amsterdam 2011) 548; J.J. van Velde, *Brieven uit Sumatra, 1928-1949* (Franeker 1982) 201.
75 NIMH, Sweep, 243, inlichtingenrapport 4 RS, 1 februari 1949; J.J. van Velde, *Brieven uit Sumatra* 204-

205, 211, 219.

76 Audey Kahin, *Rebellion to Integration. West-Sumatra and the Indonesian Polity 1926-1998* (Amsterdam 1999) 143.

77 Ahmad Husein, *Sejarah Perjuangan Kemerdekaan R.I. di Minangkabau/Riau* (Jakarta 1991) II 365-367; https://padek.jawapos.com/sumbar/limapuluh-kota/11/01/2021/warga-situjuah-kibarkan-merah-putih-sebulan-penuh/; https://merahputih.com/post/read/menengok-jejak-sejarah-peristiwa-situjuah.

78 Kahin, *Rebellion to Integration*, 144.

79 NIMH, sweep, 243, inlichtingenrapport 4 RS, 1 februari 1949.

80 De Moor, *Westerling's Oorlog* 335-340.

81 NIMH, 509, 849, Kwartaalverslagen Troepencommando Midden-Sumatra; NIMH, 509, 1153, korpsgeschiedenis 4 RS; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 640, OOT u-brigade.

82 Geu Meulenbroeks, *Onze tijd in de Oost. Een kittbag vol herinneringen* (z.p. z.d.) 107-113.

83 Ibidem, 117.

84 NL-HaNA, SNI 2.13.132, in.nr. 3941 Fris aan commandant-KMP, 27 mei 1949.

85 Peter Schumacher, *Ogenblikken van genezing. De gewelddadige dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2011) 233.

86 UB Leiden, Collectie Zijlmans, H1201, 32, inv.nr. 106, L.I. Graf.

87 Husein, *Sejarah Perjuangan Kemerdekaan* 369-376; https://www.salingkaluak.com/2019/11/mengenang-jembatan-ratapan-ibu-tempat.html; https://www.kompasiana.com/amuhibar/54f820e6a33311641e8b51af/jembatan-ratapan-ibu-2

88 Ibidem.

89 Limpach, *Brandende kampongs* 567-569.

90 NL-HaNA, SNI 2.13.132 inv.nr. 1326, NEFIS-rapport Schuurman, 6 maart 1948.

91 NL-HaNA, Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (verder NEFIS/CMI), 2.10.62, inv.nr. 7248, verhoor FP-onderluitenant, 14 mei 1948; 'TRI-Intell', 27 oktober 1948.

92 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr., NEFIS-rapport Schuurman, 6 maart 1948.

93 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 216, veiligheidsrapporten Troepencommando Zuid-Sumatra; SNI, 393, veiligheidsrapporten Troepencommando West-Java.

94 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 279, veiligheidsrapporten Troepencommando Zuid-Sumatra, 13 t/m 20 maart en 12 t/m 19 juni 1947.

95 NIMH, 509, 1234, dagboek P.A. Schuurmans, 19 februari 1949.

96 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 360, veiligheidsrapport A-divisie, 16 t/m 30 januari 1947.

97 NIMH, 545, 579, dagboek Kootker, 2 oktober 1947.

98 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 642, veiligheidsrapport A-divisie, 22 april 1949.

99 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 224, veiligheidsrapporten B-divisie.

100 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 216, veiligheidsrapporten Troepencommando Zuid-Sumatra.

101 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 360, veiligheidsrapport A-divisie, 16 t/m 30 januari 1947.

102 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 195, veiligheidsrapport T-brigade, 22 t/m 29-12-1946; Dick Schoonoord, *De mariniersbrigade 1943-1949. Wording en inzet in Indonesië* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1988) 293.

103 Annemarie Kas, 'Indonesiërs wilden geen bezetters meer', *NRC Handelsblad*, 17 augustus 2020.

104 J.D. Backer, *Rapport uit Porrong. Met het 8e eskadron vechtwagens naar Oost-Java* (Wassenaar 1950) 59.

105 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 195, veiligheidsrapport T-brigade, 2 t/m 9 januari 1947.

106 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 397, veiligheidsrapporten Troepencommando Zuid-Sumatra.

107 NL-HaNA, PG 2.13.132, inv.nr. 5, Kist aan Felderhof, 24 april 1949; Felderhof aan Beel, 5 mei 1949; rapport Kloots, 21 april 1949.

108 Ibidem, Kloots aan Tol, 30 mei 1949.

109 Abdul Haris Nasution, *Fundamentals of Guerilla Warfare* (New York 1965) 323.

110 Alex Kawilarang, *Officier in dienst van de Republiek Indonesië* (Breda 1993) 117.

111 A.J. Pekelharing, *Belevenissen van een Nederlandse jongen in de oorlog* (Epe 1996) 188-189; H. Harrewijn, *4de Afdeling Veld Artillerie. Van Oldebroek tot Oldebroek* (z.p. 1989) 137; M. Onnen, *De Luchtdoelartilleriegroep Militaire Luchtvaart 1947-1949 voortgekomen uit het Eerste Regiment Lichte Luchtdoelartillerie* (Lochem z.j.) 160; NIMH, Sweep, 155, Memoires van W. Dofferhoff; NL-HaNA, SNI, 224, veiligheidsrapporten B-divisie.

112 Anton Lucas, *One soul one struggle. Region and Revolution in Indonesia* (Sydney 1991), 184; Antony

Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-1950* (Hawthorn 1974) 89; Willy Meelhuijzen, *Revolutie in Soerabaja, 17 augustus – 1 december* (Zutphen 2000) 265-269; Allan Akbar, '*Kawan atau Lawan*? Tuduhan Mata-mata Belanda pada Masa Revolusi 1945-1949', Jurnal Sejarah (november 2018), [S.l.], v. 2, n. 1, 30-42, aldaar 39-40.

113 NIB, VI, 594.
114 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5556.
115 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5552.
116 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5695.
117 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5556, 5653, 5686.
118 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5926.
119 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 7179.
120 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5926.
121 M.H.J.P. Paulissen (red.), *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-brigade* (Den Haag 1950) 272.
122 De Moor, *Westerlings Oorlog* 537-538; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 258.
123 Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië* 64.
124 NIMH, 545, 162, Dallinga, Mannen van 3-6 RVA, 94.
125 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java* 76-77.
126 Mahler, *Witte karbouw* 114.
127 NIOD, IC, 2009, anoniem aan AHN, z.d.
128 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1305, rapport Bieger, 6 mei 1948.
129 Ibidem, rapport Bieger, 29 april 1948.
130 Ibidem, rapport Bieger, 31 maart 1948.
131 Ibidem, rapport Bieger, 29 april 1948.
132 Ibidem, Felderhof aan Spoor, 18 mei 1948; Spoor aan Meijer, 21 mei 1948; Meijer aan kabinet legercommandant, 6 juni 1948.
133 Ibidem, rapport Bieger, 29 april 1948.
134 NL-HaNA, archief van Ch.O. van der Plas, 2.21.266, inv.nr. 206, processen-verbaal van tien personen, 5 maart 1949.
135 Limpach, *Brandende kampongs* 529-535.
136 Ibidem 451, 512, 613.
137 Van Doorn, *Ontsporing van geweld* 261; Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XII: *Epiloog, tweede helft* (Den Haag 1988) 1043; C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973) 29.
138 NIMH, 509, 797, Handleiding IVG-detachement Oost-Java.
139 NIMH, Sweep, 770, Instructiebundel KNIL, IVG.
140 SMGI, Interview Freddy Onsoe, 1331.1; NIMH, interview Carper.
141 NIMH, Sweep, 243, Instructie IVG W-brigade.
142 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1305, Rapport Bieger, 31 maart 1948.
143 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 301; Schoonoord, *De Mariniersbrigade* 103-104.
144 Jacob Vredenbregt, *Terugzien en nakaarten. Zestig jaar ooggetuige in Indonesië* (Amsterdam 2009) 30, 70.
145 NL-HaNA, Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (verder MB), 2.13.126, inv.nr. 999, VDMB-jaarverslag 1946-1947, S-2 A. Nypels, 15 april 1947.
146 Birney, *Marinier uit Soerabaja* 315.
147 Ibidem, 253.
148 NIMH, 545, 110, dagboek Dijkstra, 27 mei 1948.
149 NIOD, IC, 2019, L.W. Sijsenaar, 20 januari 1969.
150 NIMH, 509, 1230, dagboek Doeleman, 4 november 1947.
151 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 301.
152 NIMH, 509, 751, Troepencommando Batavia, Inlichtingendienst.
153 S.M. Jalhay, *Allen Zwijgen. Merdeka en Andjing Nica tot apra* (Purmerend 1993) 204-205; Petra Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië, 1945-1950* (Den Haag 1991) 200-202.
154 Voor deze casussen, zie bijvoorbeeld Scholtens, 'Rawagede' of Limpach, *Brandende kampongs*.
155 Voor de inzet van zware wapens, zie het hoofdstuk van Azarja Harmanny, De 'Hollandse methodiek'.
156 Paulissen, *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-brigade* 376.

157 E. Vallen, J. de Bruijn & A. Bakermans, *Gedenkboek 402 bataljon* (Maastricht z.j.) 176-179.
158 NIMH, 0111/1 (1065), Overzicht krijgsgeschiedenis Inf. XIII, z.d.
159 Limpach, *Brandende kampongs* 731-733.
160 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 195, veiligheidsrapport T-brigade, 20 t/m 27 februari 1947.
161 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1326, NEFIS-rapport Schuurman, 6 maart 1948.
162 NL-HaNA, KMP 2.03.01, inv.nr. 4472, Aantekeningen onderhoud Hueting, 8 april 1969.

III.4 De mythe van de 'Hollandsche Methodiek'

1 Interview met Ahmet Suwito, Karanganyar, 19 augustus 2017 (vertaling Ravie Ananda); Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), 509, Dekolonisatie Nederlands-Indië/Indonesië, 1441, Korpsgeschiedenis 3-6 RVA.
2 Vertaling auteur, de originele tekst luidt: 'untuk para korban kanonade / 786 korban (...) rakyat tak berdosa korban kekejaman tentara Belanda (...)'
3 Historische Collectie Korps Veldartillerie (HCKVA), 106-1, Actieverslag E-batterij 3-6 RVA vanaf 21 juli 1947; NIMH, 545, Sweep, Egodocumenten Nederlands-Indië / Indonesië, 445, Brieven van K. Kloeten, 3-6 RVA; Klaas Kloeten, Catherine Trueman-Kloeten en Elizabeth Smith-Kloeten, *Klaas Kloeten: his story* (Stratford 2016) 154–155.
4 De beschieting werd recentelijk onder de aandacht gebracht door Ravie Ananda, die erover schreef op zijn weblog, *Wahyu Pancasila*, 20 mei 2013, kebumen2013.com/mengenang-peristiwa-canonade-candi-karanganyar-kebumen-1947 en Conrad Woldringh, *Roeien & Reizen*, 20 december 2016, woldringh-naarden.blogspot.com/2016/12/the-cannonade-of-candi-indonesia-on.html (beide bezocht op 1 maart 2021); de actie werd vervolgens kort genoemd in Harinck, Van Horn en Luttikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden?,' *De Groene Amsterdammer*, 30 juli 2017.
5 *Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (1969).
6 Jacques van Doorn en Wim Hendrix, *Ontsporing van geweld: het Nederlands-Indonesisch conflict* (4e herz. dr. Zutphen 2012) 242-245; Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) hoofdstuk 5.
7 Zie de nog te verschijnen monografie *Grof geschut. Artillerie en luchtstrijdkrachten in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Walburg Pers / Amsterdam University Press).
8 Doctrinecommissie Koninklijke Landmacht, *Leidraad vuursteun* (2002) 15. Ter afwisseling worden hier ook de termen 'zware wapens', 'hulpwapens' en 'ondersteuningswapens' gehanteerd, die in de jaren 1945-1949 eveneens werden gebruikt.
9 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 206-212; zie voor een historiografisch overzicht de nog te verschijnen deelstudie over technisch geweld, Harmanny, *Grof geschut.*
10 Het metaniveau, de internationale vergelijking, komt aan bod in Azarja Harmanny en Brian McAllister Linn, '"The normal order of things": contextualizing 'technical violence' in the Netherlands-Indonesia war', Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis (red.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British and French wars of decolonization, 1945-1962* (Ithaca and Londen 2022); over het belang van studies op microniveau, zie Peter Romijn, 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46', *Journal of genocide research* 14:3-4 (2012) 317–36, aldaar 319; Roel Frakking en Martin Thomas, 'Indrukken van de microdynamiek van revolutionair en contrarevolutionair geweld. Bewijs uit laat-koloniaal Zuidoost-Azië en Afrika vergeleken', *BMGN - Low Countries Historical Review* 135:2 (2020) 111–31.
11 NIMH, Sweep, 445; idem, 162, 'Mannen van 3-6-R.V.A. in Indonesië, 1946-1949'; Ton Schilling, 'Brug naar de zon. "Het Eiland" van het Leger-Hospitaal in Batavia', *Katholieke Illustratie*, 23 juni 1949.
12 Zie bijvoorbeeld Stephen Biddle, *Military power: explaining victory and defeat in modern battle* (Princeton 2006); John Ellis, *Brute force: allied strategy and tactics in the Second World War* (New York 1990).
13 Zie ook Azarja Harmanny en Brian McAllister Linn, "Technisch geweld" in de Nederlands-Indonesische oorlog. Zware wapens in de periode van dekolonisatie.' *BMGN* 135:2 (2020) 93–110, aldaar 101.
14 *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, samengesteld door S.L. van der Wal (1978), P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (NIB), II, nr. 204, Idenburg aan Van Mook, 20 december 1945; Jaap de Moor, *Generaal Spoor: triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 179; Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021) 146.

15 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6-R.V.A.', 3.
16 NL-HaNA, 2.13.126, Mariniersbrigade in Nederlands-Indië, inv.nr. 151, cdt. Marbrig aan cdt. Korps Mariniers, 5 april 1946; M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar* (Den Haag 1997) 394.
17 R.E. van Holst Pellekaan en I. C. de Regt, *Operaties in de Oost: de Koninklijke Marine in de Indische archipel (1945-1951)* (Amsterdam 2003) 350; Ger Teitler, *Vlootvoogd in de knel. Vice-admiraal A.S. Pinke tussen de marinestaf, Indië en de Indonesische revolutie* (Assen/Maastricht 1990) 107.
18 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 48; NIMH, Dekolonisatie, 1053, Oorlogsdagboek Infanterie V KNIL.
19 Petra Spaan en Henriëtte van Reijsing, 'Tweede Generatie Indië-Gangers', *2Vandaag* (TROS, 21 December 1996).
20 Ben Bouman, *Succes in een verloren oorlog: het 6e Regiment Veldartillerie en zijn Speciale Troepen in de onafhankelijkheidsstrijd van de Republiek Indonesië, 1946-1949* (Nijmegen 2015) 55, 87, 114; Jan Hoffenaar e.a., *Vuur in beweging: 325 jaar veldartillerie, 1677-2002* (Amsterdam 2002) 104. 'Batterij' staat voor een eenheid met een aantal (vaak vier) stukken geschut. De meeste artillerieafdelingen in Indonesië hadden twee gevechtsbatterijen.
21 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6-R.V.A.', 29.
22 NIMH, Dekolonisatie, 777, 'Ervaringen Politionele Acties', Hoofdstuk III - Artillerie.
23 Hoffenaar e.a., *Vuur in beweging*, 104-106, 124-125; Otto Ward e.a., *De militaire luchtvaart van het KNIL in de na-oorlogse jaren 1945-1950* (Houten 1988) 279; Van Holst Pellekaan en De Regt, *Operaties in de Oost*, 355; Carel Heshusius, *KNIL cavalerie 1814-1950: geschiedenis van de cavalerie en pantsertroepen van het Koninklijk Nederlands-Indische leger* (Den Haag 1978) 82.
24 Nationaal Archief, Den Haag (verder NL-HaNA), 2.13.132, Strijdkrachten in Nederlands-Indië, (SNI) inv.nr. 268, Verslag brigade-artillerie, 20 juli–1 oktober 1947.
25 NIMH, Dekolonisatie, 1240, Dagboek van tweede luitenant (KNIL) P.E. van Mourik, 1-3 RI.
26 NIMH, Sweep, 445, Brief 3 augustus 1947; HCKVA, 106-1, Actieverslag E-batterij 3-6 RVA vanaf 21 juli 1947.
27 *Het Parool*, 22 juli 1947.
28 NIMH, Dekolonisatie, 331, Interview met luitenant-generaal S.H. Spoor; Limpach, *Brandende kampongs*, 405-406.
29 Peter Dennis, *Troubled Days of Peace: Mountbatten and South East Asia Command, 1945-46* (Manchester 1987) 126, 134.
30 Limpach, *Brandende kampongs*, 206-207.
31 Darto Harnoko, *Perang Kemerdekaan Kebumen tahun 1942-1950* (Yogyakarta 1986) 36.
32 NIMH, Sweep, 445, Brieven van 2 sept. en 28 okt. 1947, 2 juli, 1 aug. en 30 sept. 1948.
33 Abdul Haris Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia, Jil. 6, Perang gerilya semesta I* (Bandung 1978) 140.
34 Wiyono, *Sejarah revolusi kemerdekaan 1945-1949 Daerah Jawa Tengah* (Jakarta 1991) 115; NIMH, Sweep, 445, Brieven 18 dec. en 26 dec. 1948; idem, Dekolonisatie, 989, Gevechtsverslag 3-6 RVA; ook in J.K.M. Bottema, 'De Nederlandse artillerie in Nederlands-Indië. De artillerie van de 7 December Divisie', *Sinte Barbara* 26:2 (1974) 35-41, aldaar 40; NL-HaNA, Strijdkrachten, 692, gevechtsverslagen van de commandant V-Bataljon Infanterie W- en T-Brigade aan de Colonne IV, 4 Genie Veldcompagnie en 3-6 Regiment Veldartillerie op Midden-Java, 19-22 december 1948.
35 Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta (ANRI), Kementerian Pertahanan (Kemenhan), 1352, Laporan Singkat Keadaan Kebumen dan Karanganyar, sampai tanggal 29-9-1947; Fuad Yogo Hardyanto, 'Perang mempertahankan kemerdekaan di Kebumen tahun 1945-1950' (scriptie Universitas Sebelas Maret Surakarta 2010) 64–68.
36 Abdul Haris Nasution, *Fundamentals of Guerrilla Warfare* (New York 1965) 20-21; NIMH, Sweep, 445, brief 15 oktober 1947.
37 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 37.
38 Dallinga geeft hiervan een aantal voorbeelden. Ibidem, 35-38, 43.
39 Sjoerd Lapré, *Het Andjing Nica bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo 1987) 99.
40 Agoeng Wijaya, Arif Zulkifli en Wahyu Dhyatmika, *Soedirman: seorang panglima, seorang martir* (Jakarta 2012) 30-31; NL-HaNA, 2.22.21, Afscheid van Indië, inv.nr. 990, Perintah Siasat Nomor 1/1948.
41 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 83.

42 Lett. 'honden van de Nica' (Netherlands Indies Civil Administration), een Indonesisch pejoratief dat als geuzennaam werd omarmd.
43 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 46, 83.
44 Kloeten e.a., *His Story*, 193; NIMH, Dekolonisatie, 1053, 2e kwartaal 1949.
45 Zie grafiek in Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 327.
46 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 88; NIMH, Dekolonisatie, 1053, 3e kwartaal 1949.
47 Petra Groen, *Marsroutes en dwaalsporen: het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991) 246, bijlage 5.
48 NIMH, Dekolonisatie, 1053, 2e kwartaal 1949.
49 Lapré, *Andjing Nica*, 25, 327.
50 NIMH, 532, Van Santen, 67, Bevelschrift voor de zuivering van Karanganjar e.o.; NL-HaNA, Strijdkrachten, 1298, Commandementsorder Nr. 14, Bandoeng, 1 mei 1947; NIMH, Sweep, 445, brieven 23 oktober 1947 en 16 maart 1948.
51 Interview Ahmet Suwito; Ikatan Keluarga Resimen XX Kedu Selatan, *Gelegar di Bagelen: perjuangan Resimen XX Kedu Selatan 1945-1949 dan pengabdian lanjutannya* (Purworejo 2003) 165; Thom Verheul, 'Tabee Toean: op patrouille in Nederlands-Indië' (NCRV, 1995).
52 NIMH, Van Santen, 67; W.A. Schouten en H.B. Evers, 'Het gebruik van de artillerie, ingedeeld bij de V-Brigade gedurende en na de politionele actie', *Militaire Spectator* 4 (1949) 225-236, aldaar 235.
53 NIMH, Van Santen, 67; idem, 71, Gevechtsverslag zuivering Karanganjer.
54 Lapré, *Andjing Nica*, 99.
55 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 40; NIMH, Van Santen, 71.
56 Historische Collectie Korps Veldartillerie (HCKVA), 106-1; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2277, Oorlogsdagboek 3-6 RVA; NIMH, Van Santen, 67, Artilleriebevel.
57 NIMH, 445, Brief 23 oktober 1947; Verheul, 'Tabee toean'; Ikatan Keluarga Resimen XX, *Gelegar di Bagelen*, 166.
58 Verheul, 'Tabee toean'.
59 NIMH, Dekolonisatie, 1053, 3e kwartaal 1947; interview Ahmet Suwito; Verheul, 'Tabee Toean'.
60 HCKVA 106-1, Actieverslag; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1298, Diverse telegrammen en notities over Karanganyar; idem, inv.nr. 3064, Stafkwartier V-Brigade; idem, inv.nr. 3078, Actiebevelen voor de herdislocatie, hergroepering, bezettingen, verplaatsingen in de gebieden en sectoren van de brigade, 1947.
61 Lapré, *Andjing Nica*, 51, 137; Kloeten, *His Story*, 154-155.
62 Hugo Klooster, *Bibliography of the Indonesian Revolution* (Leiden 1997) 46-51.
63 Nasution, *Perang Kemerdekaan, jilid 6*, 163; Wiyono, *Jawa Tengah*, 102; *Kedaulatan Rakyat*, 22 oktober 1947.
64 Harnoko, *Kebumen*, 40; T. Wedy Utomo, *Kisah-kisah Perjuangan Perang Kemerdekaan 1945-1949, Jilid 1* (Semarang 1985) 137; Ikatan Keluarga Resimen XX, *Gelegar di Bagelen*, 166.
65 NL-HaNA, Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (NEFIS/CMI), 2.10.62, inv.nr. 7248, Nefis doc. No. 4446, Extract III c, Kementarian Pertahanan V, Weekoverzicht Gevechtsfront Midden-Java ddo. 18-10 - 24-10-47.
66 Piet de Blaauw en Harry van de Westelaken, 'Reportage: de oorlogsmisdaden van Nederland in voormalig Nederlands-Indië', *Altijd Wat* (NCRV, 19 november 2013); correspondentie Ravie Ananda, 6 februari 2018.
67 NIMH, Sweep, 445, brief 23 oktober 1947.
68 ANRI, Sekretariat Negara, 400, Organisasi Kepolisian Kebumen, Laporan dari Kebumen, 11-11-1947.
69 *NIB*, XI, nr. 260, verslag oktober 1947; 658, Nr. 354, Lt-G.G. aan Minog, 18 november 1947; idem, XII, nr. 110, Legercommandant aan lt.-G.G., 15 december 1947.
70 NIMH, Sweep, 445, brieven 16 en 25 november 1947; idem, Dekolonisatie, 1053; idem, Van Santen, 71; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3064, Korpsgeschiedenis V-Brigade.
71 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 43.
72 Rieks Venema, *Losse flodders 2-12 R.V.A.: artillerie herinneringen Midden-Java '47-'50* (Assendelft 1994) 53, 97; NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 43.
73 Zie o.a. NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2790, Brief van het Hoofdkwartier U-Brigade met een overzicht van de toegepaste vechtwijze in het gebied rond Batavia, 1946; Marinus Muller, *Mijn tijd in Indië* (z.p. 1999) 36.
74 NIMH, Dekolonisatie, 1037, Korpsgeschiedenis 3-11 RI, gevechtsverslag 8 januari 1948.
75 NIMH, Dekolonisatie, 989, Staf T-Brigade, Gevechtsverslag 3-6 RVA.
76 Hilma Bruinsma, 'Taboe in het theemeubel', blog 89, puntaal.nl/taboe-in-het-theemeubel, (bezocht op

3 maart 2021).

77 Hans Smits, 'De dingen waar je over zwijgt. De tien verloren jaren van de Indië-veteranen', *Vrij Nederland*, 11 januari 1992.

78 Venema, *Losse flodders 2-12 R.V.A.*, 74-75.

79 Stathis Kalyvas, *TThe Logic of Violence in Civil War* (Cambridge 2006) 89, 148-149; Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962', *BMGN* 135:2 (2020) 34–51, aldaar 41.

80 Kalyvas, *Violence in civil war*, 147; Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis, 'Introduction: beyond the league table of barbarity', in idem (red.), *Empire's Violent End*.

81 Limpach, *Brandende kampongs*, 113, 390; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 475, Rapport inzake gewelddadige optreden van Nederlandse troepen en rapport inzake een vermeende Nederlandse bestandsschending; Smits, 'Verloren jaren'; NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 39, 46.

82 NIMH, Van Santen, 3, Verlieslijst Infanterie V.

83 Smits, 'Verloren jaren'; Kloeten e.a., *His Story*, 189; J.M. Kolff, *De belevenissen van onze gemobiliseerde verwanten, verzetslieden en de oorlogsvrijwilligers 1939-1950* (z.p. 1955) 91-92; Lapré, *Andjing Nica*, 90-106; NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 67-68.

84 Correspondentie auteur met lt.-gen. TNI AD b.d. Sayidiman Suryohadiprojo, 16 juli 2019; Limpach, *Brandende kampongs*, 395; Bouman, *Succes in een verloren oorlog*, 87, 114; Venema, *Losse flodders*, 14, 51.

85 Schouten en Evers, 'Artillerie', 232; Trevor Dupuy, *TThe Evolution of Weapons and Warfare* (New York 1990) 332.

86 NL-Ha-NA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2277, 1e kwartaal 1949; 3064, gevechtsverslag; V. van Arcken, *Tactiek, VI: het tactisch aspect van de strijd op Java en Sumatra 1945 tot...* (Bandoeng 1948); Limpach, *Brandende kampongs*, 393-394.

87 Zie over beeldvorming daarover Lawrence Keeley, *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage* (New York 1997) 54.

88 Interview Kabul Waluyo, Patuk, 27 februari 2020 (vertaling Bambang Widyonarko); interview Warsito Redjo, Gading, 23 februari 2020 (idem); NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 139, 1, 2 en 3 Batterij Veldartillerie, 1946.

89 Dupuy, *Weapons and warfare*, 287; Richard Gabriel en Karen Metz, *A Short History of War: The Evolution of Warfare and Weapons* (Carlisle Barracks, Pa. 1992) hoofdstuk 6.

90 NIMH, Dekolonisatie, 1441, 1e kwartaal 1949.

91 Ariane van der Eerde en Almar Tjepkema, 'In Oorlog Met Onze Kolonie', *Het sprookje is uit* (NOS, 12 December 1989).

92 Smits, 'Verloren jaren' 48.

93 NIMH, Sweep, 445, brieven 7 augustus, 7 en 25 november 1947.

94 NIMH, Sweep, 162, 'Mannen van 3-6 RVA', 88.

95 Bruinsma, 'Taboe in het theemeubel', blog 89.

96 Frans Hazekamp, *Twee broers, twee luitenants in Indië: verslag van de militaire diensttijd van de broers Frans en Ted Hazekamp in Engeland en Nederlands Oost-Indië 1945-1950* (Baarn 2008) 140.

97 In 22 van de 29 passages die in het NIMH Dagboekenproject Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1949 gelabeld zijn als 'technisch geweld', is door de invoerder 'verkleinen van risico's' aangemerkt als motivatie. Zie voorts Dick Schoonoord, *De mariniersbrigade 1943-1949: wording en inzet in Indonesië* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1988) 125; Stef Scagliola, *Last van de oorlog: de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 80-100; Gert Oostindie, met medewerking van Ireen Hoogenboom en Jonathan Verwey, *Soldaat in Indonesië 1945-1950: getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 220-229; Limpach, *Brandende kampongs*, 113, 391-399, 700-703; Bart Luttikhuis en Christiaan Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief: Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', *BMGN* 132:2 (2017) 51–76, aldaar 74.

98 Zie o.a. Yuki Tanaka en Marilyn Young (red.), *Bombing Civilians: A Twentieth-Century History* (New York 2009).

99 'Debate on *De brandende kampongs van Generaal Spoor* by Rémy Limpach, with Bart Luttikhuis, Abdul Wahid, Robert Cribb, Harry Poeze', *Bijdragen Tot de Taal-, Land- En Volkenkunde* 173:4 (2017) 559–79, aldaar 559-579.

100 Tamar Meisels, *Contemporary just War: Theory and Practice* (New York 2018) 78-82.

101 Michael Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations* (London 1977) xix, 144; Judith Gardam, *Necessity, Proportionality and the Use of Force by States* (Cambridge 2004) 1-22.
102 Walzer, *Just and Unjust Wars*, 155.
103 Martin Shaw, *The New Western Way of War: Risk-Transfer War and Its Crisis in Iraq* (Cambridge 2005) 88.
104 Zie onder meer Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*; Limpach, *Brandende kampongs*.
105 Zie bijvoorbeeld Cornelius Friesendorf, 'British operations among the people and civilian risk', *Small Wars & Insurgencies* 30:3 (2019) 615-40.
106 John Keegan, *The face of battle: a study of Agincourt, Waterloo, and the Somme* (New York 1976) 275-292; Dierk Walter, *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme* (New York 2017) 31, 47-48.
107 Patrick Porter, *Military Orientalism: Eastern War through Western Eyes* (London 2009) 81; Christiaan Harinck, 'Beschoten en beschreven. De Indonesische tegenstander in de Nederlandse militaire vastlegging, 1945-1949', *Leidschrift* 31:3 (2016) 19–38, aldaar 34.
108 Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 154; zie ook Petra Groen, 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816–1941', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 277-296, aldaar 289 en Limpach, *Brandende kampongs*, 708.
109 Brocades Zaalberg, Thijs, 'The use and abuse of the 'Dutch Approach' to Counter-Insurgency', *Journal of Strategic Studies* 36:6 (2013) 867-897.
110 Limpach, *Brandende kampongs*, 779.

III.5 Het recht als wapen

1 Met dank aan mijn ODGOI-collega's, Wim Dechering, Stan Meuwese, Karel Kraan, Pia Potter en Herman Roozenbeek voor hun bijdragen aan dit onderzoek.
2 Nationaal Archief Den Haag (verder NL-HaNA), Procureur-Generaal Nederlands-Indië (verder PG), 2.10.17, inv.nr. 1323, Potloodaantekening 'vdL' [off. v. just. Van der Laan] aan PG, 27 maart [1947].
3 Voor een omschrijving van extreem geweld, zie hoofdstuk 1 en de Tussenbalans. Onder 'Nederlandse militairen' worden leden van de Nederlandse krijgsmacht verstaan, inclusief het KNIL en de Koninklijke Marine.
4 Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:2 (2020) 34-51, 46; 50.
5 C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973) 166; R.P. Budding, *Beheersing van geweld. Het optreden van de Nederlandse landstrijdkrachten in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 1996), 65.
6 Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 487-496, 770.
7 Rémy Limpach, *Brandende kampongs* 509-530; Remco Raben, 'Zonder vorm van proces', *Historisch Nieuwsblad* 10 (2014) 32-39.
8 Budding, *Beheersing van geweld*, 43; Hans Abma, 'Doodstraf Nederlands-Indië', *VU Magazine* 20 (1991) 23-28, 23.
9 Enkele aspecten zijn behandeld in het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* (verder MRT), *Tijdschrift van het Recht* en bijlage 8 van 'de *Excessennota*': Kamerstuk 10 008, nr. 3, zitting 1968-1969, nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950 [uitgegeven in 1995 met een inleiding van Jan Bank]. Opsporing en strafuitvoering zijn ook deel van de strafrechtketen, maar komen hier slechts kort aan bod.
10 Nico van Horn, 'De *Excessennota* na een halve eeuw. Een bestandsopname', *Leidschrift* 31:3 (2016) 79-94.
11 In de nog te verschijnen monografie *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) komt het Indonesische perspectief uitgebreider aan de orde en worden onderwerpen behandeld die hier buiten beschouwing zijn gelaten, zoals de amnestieregeling en de Republikeinse rechtspraak. De in dit hoofdstuk genoemde cijfers en bevindingen worden in de monografie aan de hand van archiefmateriaal, egodocumenten, interviews, documentaires, kranten en literatuur nader toegelicht en onderbouwd.
12 Vanwege de vraagstelling van dit hoofdstuk is het recht zoals dat door Nederlandse autoriteiten als toepasselijk werd beschouwd als uitgangspunt genomen. Dat neemt niet weg dat de status van de Republiek Indonesië en de toepasbaarheid van internationale overeenkomsten, verdragen en verklaringen op het conflict ter discussie moeten worden gesteld. Zie Stan Meuwese, Jurjen Pen, Theo de Roos, 'Toepasselijkheid van het oorlogsrecht in de Nederlands-Indonesische oorlog', *Nederlands Juristenblad* 96:31 (2021) 2586-2592.

13 Pas in de Conventies van Genève van 1949 en het Aanvullende Protocol II van 1977 werden enige regels voor niet-internationale conflicten in verdragen vastgelegd: Liesbeth Lijnzaad en Marten Zwanenburg, 'Internationaal humanitair recht', Nathalie Horbach, René Lefeber, Olivier Ribbelink (red.), *Handboek internationaal recht* (Den Haag 2007) 553-589, 561. Zoals opgemerkt in H I.1 zijn er echter krachtige argumenten om te stellen dat kernregels van het humanitair oorlogsrecht tijdens dit conflict al van toepassing waren, of in ieder geval door Nederland van toepassing werden verklaard; zie verderop in de paragraaf over het humanitair oorlogsrecht als leidraad.

14 Bt. GG 10 mei 1940 nr. 1Z, Staatsblad van Nederlandsch-Indië (verder Stbl. NI) 1940, nr. 134.

15 De militaire overheid die bij het van kracht worden van de Regeling op den Staat van Oorlog en van Beleg (SOB) in werking trad.

16 Regeling op den Staat van Oorlog en van Beleg (SOB), Stbl. NI 1939 nr. 582.

17 Deze maatregelen waren niet uitsluitend o.b.v. SOB in te stellen.

18 W.C. Nieuwenhuyzen, 'De regeling op den staat van oorlog en van beleg in Nederlandsch-Indië', *Militaire Spectator* 69 (1900) 772-789, 774-781.

19 Henk Schulte Nordholt, *Een staat van geweld* (Rotterdam 2000), 8.

20 De Lt-Gouverneur-generaal (GG) was als opperbevelhebber van de in Indonesië aanwezige land- en zeemacht (I.S. art. 31 en 32, Stbl. NI 1925 nr. 447) bevoegd de Legercommandant (CLG) op te dragen voorzieningen te nemen, te wijzigen of in te trekken: Nederlands Instituut voor Militaire Historie (verder NIMH), 513 Spoor, inv.nr. 233, Dictaat SOB, 1943-1944.

21 Regeling SOB, art. 37. De bevoegdheden van het staatsnoodrecht stonden zowel destijds als heden ten dage ter discussie: J.P. Loof, *Mensenrechten en staatsveiligheid: verenigbare grootheden? Opschorting en beperking van mensenrechtenbescherming tijdens noodtoestanden en andere situaties die de staatsveiligheid bedreigen* (Nijmegen 2005) 19-110.

22 NL-HaNA, Strijdkrachten in Nederlands-Indië (verder SNI) 2.13.132, inv.nr. 1313, Kolonel De Vries aan CLG, 22 augustus 1947.

23 Idem, Potloodaantekening Spoor bij brief kolonel De Vries aan CLG, 22 augustus 1947; Idem, Hoofd Kantoor Politieke Zaken (Van Lier) aan CLG, 26 augustus 1947.

24 Regeling SOB, art. 6 en 7.

25 Nederland beschouwde alle inwoners – dus inclusief Indonesiërs – van het koninkrijk als zijn onderdanen waarover het gezag had. Niet alle onderdanen hadden echter de status van Nederlands staatsburger.

26 Buiten deze twee hoofdeilanden was de situatie minder overzichtelijk. Zo werd op 15 juli 1946 de Staat van Beleg op Borneo en de Grote Oost opgeheven, waarbij in delen van Kalimantan en Bali, en vanaf 11 december 1946 ook in delen van Zuid-Sulawesi, de Staat van Oorlog ging gelden; zie Stbl. NI 1946, nrs. 71 en 139. Verordeningen voorzagen er bovendien in dat in gebieden waar de noodtoestand niet meer gold, bepaalde maatregelen van het Militair Gezag langer van kracht konden blijven; zie Stbl. NI 1946, nr. 66, 1947 nr. 118, 1948 nr. 146 en 1949 nr. 181.

27 Matthew Groves en Alison Duxbury, 'The reform of military justice', Alison Duxbury en Matthew Groves (red.), *Military Justice in the Modern Age* (Cambridge 2016) 1-12.

28 Het Nederlandse Wetboek van Strafrecht (WvS) (1881) was toepasselijk op de Koninklijke Landmacht (KL) en Koninklijke Marine (KM); WvS voor Nederlands-Indië (1918) op het KNIL.

29 Het Nederlandse Wetboek van Militair Strafrecht (WvMS) (1923) was toepasselijk op de KL en KM; WvMS voor Nederlands-Indië (1934) op het KNIL. Tevens was er een Wet op de Krijgstucht (WKt) voor de KL (1903) en het KNIL (1934).

30 Cathryn Corns en John Hughes-Wilson, *Blindfold and Alone: British Military Executions in the Great War* (Londen 2005. 1e dr. 2001) 39-41.

31 NL-HaNA, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (verder PG), 2.10.17, inv. nr. 1326, Spoor, 13 april 1949. Dit gold met name voor het KNIL, omdat de auditeur-militair bij het KNIL onder toezicht stond van de advocaat-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof (HMG), in Indonesië vervuld door de Procureur Generaal (PG). De auditeur-militair bij de KL stond officieel onder toezicht van het HMG in Nederland.

32 E. Bonn jr., 'Het Openbaar-Ministerie in Indonesië van 15.8.1945 tot 27.12.1949', *Tijdschrift voor Strafrecht* LX (1951) 111-124, 111.

33 De Krijgsraad te velde (KRV) KL was gevestigd in Jakarta met zogeheten kamers waar ook recht werd gesproken in o.a. Surabaya, Bandung, Semarang, Medan; De KRV KNIL was gevestigd in Jakarta en Makassar en sprak recht in o.a. Bandung, Semarang, Surabaya, Palembang; de KM had een zeekrijgsraad in

Jakarta en later in Surabaya, waar ook enkele maanden een aparte krijgsraad voor de Mariniersbrigade actief was.

34 Regtspleging bij de Landmagt (voor KL) en Regtspleging bij de Zeemagt (voor KM). Op het KNIL was de Herziene Rechtspleging bij de Landmacht (HRL) uit 1945 van toepassing: Stbl. NI 1945, nr. 112. Vanwege de 'tijd van oorlog' week de procedure bij de KRV af van die van krijgsraden in vredestijd.

35 Bonn, 'Openbaar Ministerie'. Bij het KNIL was de auditeur-militair geen militair; bij de KL was de auditeur-militair in veel gevallen reserveofficier.

36 Bt. Lt.-GG, 22 september 1945 nr. 2, Stbl. NI 1946 nr. 135.

37 Verordeningen Militair Gezag (VMG) 522, 24 maart 1948.

38 VMG 505, 31 mei 1946; NL-HaNA, (verder SNI) 2.13.132, inv.nr. , inv.nr. 3551.

39 H.H.A. de Graaff, *De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevelsverhoudingen bij de landmacht 1795-1955* ('s-Gravenhage 1957) 374.

40 Bt. CLG nr. Kab/312, 31 mei 1946; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3551.

41 HRL NI, art 15.

42 Arie J. van Veen, *Militaire Politie in Nederlands-Indië 1945-1951* (Amsterdam 1997) 105-113.

43 Ibidem, 107.

44 M.P. Plantenga, 'Krijgsraden bij troepen te velde', *MRT* XLV (1952) 145-197, 146.

45 [Red], 'Krijgsraad te Velde K.N.I.L. te Batavia', *MRT* XLIII (1950) 99-103.

46 Museum Bronbeek Arnhem, 2002/05/03-1, Typoscript 'Juridische zaken', J.W. Keiser, 1947.

47 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 64, auditeur-militair (AM) KRV KL (Van Leeuwen) aan CLG, 31 december 1947.

48 NL-HaNA, Generale Staf/Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (verder GS NL) 2.13.196, inv. nr. 2837, AM KRV KL Jakarta (Van Leeuwen), 2 oktober 1947.

49 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, Min. v. Oorlog (Fiévez) aan min. v. Justitie, 7 augustus 1947. Om juridische kennis en ervaring te waarborgen werd in 1949 in Nederland de Militair Juridische Dienst als apart dienstvak opgericht: De Graaff, *De militair-rechterlijke organisatie*, 355-356.

50 Plantenga, 'Krijgsraden', 146.

51 Bonn, 'Openbaar Ministerie', 111.

52 NIMH, 509 Dekolonisatie van Nederlands-Indië (hierna Dekolonisatie), inv.nr. 1574, s' Jacob aan Tak Labrijn, 12 oktober 1948.

53 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, De Graaff aan Van Leeuwen [privé], 24 november 1947; idem, inv.nr. 2837, Chef GS (Kruls) aan president KRV KL NI, 4 november 1947.

54 NIMH, Dekolonisatie, inv.nr. 1574, Tak Labrijn aan Lt.-GG, CLG, etc., 3 september 1948.

55 Zie *De klewang van Vrouwe Justitia* voor onderbouwing van deze overwegingen aan de hand van praktijkvoorbeelden.

56 S.A. Lapré, *Ned. Indië 1940-1950 in kort bestek: en enkele gevolgen, o.a. de coup-Westerling en het Zuidmolukse verzet* (Ermelo 1989) 164-166.

57 De invloed op de carrière woog de PG ook mee in zijn advies de verantwoordelijke commandant voor de executies in Rawagede niet te vervolgen.

58 NIMH, Dekolonisatie, inv.nr. 1574, AM KRV KL (Van Leeuwen) aan CLG, 31 december 1947; toenmalig plv. bataljonscommandant A.J.A.C. Nooteboom sprak over de afdoening van verkrachting Tessel Pollmann, *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Meppel 1999) 108. Krijgstuchtelijke afdoening van verkrachting is ook terug te vinden in de registers van de krijgsraden, o.a.: NL-HaNA, Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten (verder KRV) 2.09.19, inv.nr. 230, Weeklijstregister Jakarta 1947-1949. Om praktische redenen werd van hogerhand het krijgstuchtelijk afdoen van bepaalde misdrijven toegestaan, zoals verderop wordt beschreven.

59 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1326; Limpach, *Brandende kampongs*, 660-661.

60 B.P. Pieters en A. Vermeer (red.), *Inleiding humanitair oorlogsrecht* (Den Haag 2011) 53.

61 Pollmann, *Bruidstraantjes,* 113.

62 Rüter, *Enkele aspecten*, 23-24. Structuurcriminaliteit is criminaliteit die niet incidenteel plaatsvindt, maar in veelvoud en ontstaat door het falen van bepaalde structuren.

63 Idem, 26-27.

64 Pollmann, *Bruidstraantjes*, 112, 114.

65 Zie opmerkingen in de kantlijn in dossiers, bijvoorbeeld: NL-HaNA, PG, inv.nr. 1308.

66 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, AM KRV KL Jakarta (Van Leeuwen) aan hoofd sectie G6 GS (De Graaff) 30 oktober 1947.
67 Interviewcollectie Nederlandse Veteranen, Interview 555, R.W. Asser, 22 februari 2006.
68 In Indonesië gewortelde Chinezen, *peranakans*, werden door de Chinese regering beschouwd als Chinese staatsburgers.
69 NL-HaNA, Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (verder MB) 2.13.126, inv.nr. 1729, Rapport S-2 Marbrig (Nypels), 20 november 1947.
70 Limpach, *Brandende kampongs*, 627, 641-643.
71 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 49, Openingszitting KRV KNIL Jakarta, 28 februari 1946. Onderstreping in het origineel.
72 Ten tijde van de Aceh-oorlog was de algemene lijn bij het KNIL dat het oorlogsrecht niet gold voor 'onbeschaafde volkeren', maar het 'in beginsel' gevolgd moest worden. Militaire noodzaak zou echter altijd doorslaggevend zijn: P.M.H. Groen, 'Een moordgeschiedenis: koloniale oorlogvoering en militaire ethiek rond 1900', J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen (red.) *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur* (Leiden 2002) 43-64, 50-56; 61-62.
73 Directoraat Centrale Opleidingen (DCO), *Uittreksel uit de bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht* (Bandoeng 1948).
74 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2898, Chef GS (Buurman van Vreeden) aan divisie- en troepencommandanten, 18 december 1946.
75 Meuwese, 'Toepasselijkheid'.
76 Stbl. NI 1946, nr. 44, 'Ordonnantie begripsomschrijving oorlogsmisdrijven', 1 juni 1946.
77 Bijblad op Stbl. NI, nr. 15031.
78 De term 'oorlogsmisdaden' heeft in het publieke domein een bredere betekenis dan slechts deze formeel-juridische, maar om verwarring te voorkomen gebruik ik de term hier niet voor geweldsmisdrijven die door Nederlandse militairen zijn gepleegd.
79 Limpach, *Brandende kampongs*, 549.
80 In de training aan boord, of tijdens aanvullende trainingen van enkele weken bij afdelingen was geen tijd ingerekend voor oorlogsrecht of strafrecht, zie bijvoorbeeld: NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2902, C-I Div. (o/l hoofd Afd. Operatiën, De Jong), 30 augustus 1946; Idem, C-I Div. (chef-staf, Holle) aan commandanten, 8 november 1946; Ibid., Terr/Trpcommandant W-Java (o/l chef-staf, Holle), 7 september 1948.
81 *Handboek voor den soldaat. I* (Breda 1940); *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger (VPTL)* (s.l. 1945).
82 *VPTL* (Batavia-Centrum 1937) 32.
83 Zie diverse orders: NIMH, 516 Lentz, Operatiebevelen C III Inf. Brigade Groep.
84 NL-HaNA, Regeringsonderzoek naar wandaden in Nederlands-Indië in 1945-1949, 2.13.160, inv.nr. 4, Dagorder nr. 5, 21 juli 1947.
85 *Excessennota*, bijlage 11.
86 Limpach, *Brandende kampongs*, 617.
87 Vonnis Zeekrijgsraad (ZKR) en sententie HMG afgedrukt *MRT* XLI (1948), 326-340; B.V.A. Röling, 'Brandstichtingsaffaire', *MRT* XLII (1949) 219-223; *Vrij Nederland*, Anne-Lot Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen', 23 juni 2012, 38-41.
88 NL-HaNA, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau Statische Archieven Overzeese Rijksdelen 2.04.53.20, inv.nr. 35, notitie betreffende het psychologisch klimaat, F.J.E. Hogewind, 4 mei 1969. De notitie was geschreven t.b.v. de *Excessennota*, maar werd uiteindelijk niet in de nota opgenomen.
89 Het gaat om 110 strafzaken met 149 betrokkenen (plundering niet meegerekend. Op p. 5 van de *Excessennota* wordt echter gerept van 141 zaken. Dit verschil is waarschijnlijk te verklaren door het abusievelijk meetellen van plunderingszaken van de zeemacht.
90 Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 10.
91 Limpach, *Brandende kampongs*, 45.
92 Archiefonderzoek KITLV [2012-2016].
93 Zie *De klewang van Vrouwe Justitia* voor nadere uitwerking en onderbouwing.
94 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, AM KRV KL (Van Leeuwen) aan hoofd sectie G6 (De Graaff) 30 oktober 1947.
95 Bij de KM: Koninklijk Besluit (KB) 22 oktober 1942, Stbl. NL C65; Bij de KL: KB 27 juli 1944, Stbl. NL E53.

96 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, Rondschrijven AM KRV KL (Van Leeuwen), 30 oktober 1947. Het vereist nader onderzoek om uitspraken te kunnen doen op welke schaal dit mogelijk heeft plaatsgevonden.

97 Gebaseerd op het aantal rolnummers in de rolboeken van de krijgsraden. Niet alle rolnummers zijn in gebruik geweest.

98 KRV Semarang berechtte de helft van de zaken, maar aan een kwart van die veroordeelden werd amnestie verleend. NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 263, Weeklijstregister Semarang 1946-1948, aud.nrs. 292 t/m 591; idem, 246, Weeklijstregister Surabaya 1947-1949; idem, 229 en 230, Weeklijstregisters Jakarta 1947-1949. In deze cijfers zijn zaken die naar een andere krijgsraad werden verwezen niet meegerekend. In Jakarta was dat ruim een derde van de zaken.

99 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 230, Weeklijstregister Jakarta 1947-1949.

100 *Excessennota*, bijlage 6, 3.

101 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 230, Weeklijstregister Jakarta 1947-1949. Verschillende redenen kunnen hierbij een rol hebben gespeeld die niet uit het register zijn op te maken maar wel uit de dossiers van de PG.

102 'Installatie van de Kamer van het Hoog Militair Gerechtshof in Indonesië', *MRT* XLIII (1950) 388-400, 397.

103 Ibidem. Deze cijfers zijn afkomstig van het HMG en betreffen de periode 1946-1949 en zijn ook in bijlage 8 van de *Excessennota* genoemd. Zij corresponderen echter niet met de cijfers in bijlage 6 van de nota. Temporaire krijgsraden berechtten nog minimaal 22 zaken van het KNIL. Nadere specificering en onderbouwing zijn te vinden in *De klewang van Vrouwe Justitia*.

104 *Excessennota* bijlage 4, 6. Hoewel de term in de rest van de nota is vermeden vermeldt deze bijlage over het verrichte archiefonderzoek wel deze term.

105 Voluit luidt de omschrijving in bijlage 6: '[...] feiten, welke thans eventueel zouden vallen onder het bereik van de Wet Oorlogsstrafrecht (Wet van 10 juli 1952, Stbl. 1952, 408), voor zover gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië in de jaren 1946-1950, met name waarbij misbruik werd gemaakt van macht, gelegenheid of middel de beklaagde als militair geschonken en waarbij de burgerbevolking (al dan niet behorende tot de verzetsstrijdmacht) als benadeelde was betrokken'.

106 Gebaseerd op eigen onderzoek en archiefonderzoek KITLV.

107 In Nederland werd de doodstraf in vredestijd in 1870 afgeschaft maar bleef in het oorlogsrecht en militair strafrecht nog tot 1983 bestaan. In de kolonie bleef de doodstraf (in zowel WvS als WvMS) gehandhaafd.

108 Het doodvonnis van A.P.H. Orval is voltrokken. W.J. Syaranamual is voordat de executie kon worden uitgevoerd 'bij ontvluchting' doodgeschoten. *Excessennota*, bijlage 7, III-8 en III-34.

109 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: het Nederlands-Indonesisch conflict* (4e herz. dr., Zutphen 2012) 301.

110 Zie bijvoorbeeld de vonnissen van KRV Jakarta waarbij art. 38 als strafuitsluitingsgrond werd toegepast: vonnissen gepubliceerd in *MRT* 1952 en *Excessennota*, bijlage 7, I-18 en I-31.

111 Art. 38 Ned. WvMS (1923) en art. 32 Ind. WvMS (1934); C.A. Weststeijn, 'Het nieuwe artikel 38 Wet Militair Strafrecht. Een onderzoek naar de wenselijkheid en de functionaliteit van het nieuwe artikel 38 MSr in relatie met het huidige (internationale) militair strafrecht' (masterscriptie rechtsgeleerdheid Tilburg University 2012).

112 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 178, Vonnis Kokubu Shigehiko.

113 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 67, Vonnis A.A. Gilles; *Excessennota*, bijlage 7, III-44. Volgens getuigenverklaringen was het tentoonstellen uiteindelijk achterwege gelaten.

114 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 42, Vonnis W.P. Manshanden; *Excessennota*, bijlage 7, I-28.

115 *Het Dagblad*, 'Roofmoordenaar werd tot doodstraf veroordeeld', 26 augustus 1947; Idem, 'Ex.-M.P.-er ter dood veroordeeld', 22 april 1948; Limpach, *Brandende kampongs*, 500.

116 NIMH, Dekolonisatie, inv.nr. 1574, AM KRV KL (Van Leeuwen) aan CLG, 31 december 1947; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2898, Rondschrijven ns Adj-Gen, hoofd dienst IIIC (Van Gorkum), 22 januari 1948.

117 NL-HaNA, GS NL 2.13.196, inv.nr. 2837, Nota AM KRV KL Jakarta (Van Leeuwen) aan CLG/jur adviseur, 30 oktober 1947.

118 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 109, Vonnissen diverse Temporaire Krijgsraden (TKR's).

119 Zie *De klewang van Vrouwe Justitia* voor een nadere uitwerking van de verschillen tussen de verschillende krijgsmachtdelen.

120 R. Cribb, 'Convict Exile and Penal Settlement in Colonial Indonesia', *Journal of Colonialism and Colonial History* 18 (2017).

121 Internering was gebaseerd op art. 20 en art. 36 SOB in gebieden waar de SOB van kracht was, en op de

'exorbitante rechten' voor de rest van de archipel: art. 45-48, Regeringsreglement.

122 In de bronnen wordt de aanduiding 'gevangenen' meestal zonder onderscheid gebruikt voor zowel geïnterneerden en arrestanten als gestraften.

123 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 125, stukken SOB Bali en Lombok; NL-HaNA, PG, inv.nr. 136, PG aan adj.-gen., 5 juni 1946; NL-HaNA, Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering (verder AS) 2.10.14, inv.nr. 3287, 'Nieuwe algemene regeling', 9 april 1947.

124 NL-HaNA,AS 2.09.14, inv.nr. 3287, CLG (Spoor) aan Lt.-GG, 29 augustus 1947.

125 VMG 517, 24 september 1947.

126 NL-HaNA, AS 2.09.14, inv.nr. 3287, PG (Felderhof) aan Vertegenwoordiger PG Recomba Oost-Java, 6 november 1947.

127 P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991), Bijlage 16, 264.

128 Limpach, *Brandende kampongs*, 520.

129 Idem, 529-541.

130 Pramoedya Ananta Toer. vert. A. van der Helm, *In de fuik* (orig. publ. *Mereka jang dilumpuhkan* 1951; Breda 1994).

131 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1273, Richtlijnen arrestanten, Oost-Java, 10 mei 1948.

132 Ook dit gebeurde op grond van art. 20 en art. 36 SOB.

133 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1278, Rapport Vertegenwoordiger PG in Yogyakarta (Bieger), 17 januari 1949; NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1337, Bijlagen rapport AM TKR Surabaya (De la Parra), 28 juni 1947.

134 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 435, Hoofd Kantoor Politieke Zaken (Van Lier), 7 mei 1948.

135 Zie o.a.: NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 80, vonnissen TKR Surabaya; *Nieuwe Courant*, 'Doodstraffen voor de Bronbeek-moordenaars', 23 juli 1948. Vermeende Bersiap-moordenaars zijn soms ook, zonder gevolgen, zonder tussenkomst van de rechter gedood, zie bijvoorbeeld: Henk van Maurik, *Djokja achter de horizon* (Nijmegen 1949) 206.

136 Ordonnantie tijdelijke buitengewone bepalingen van strafrecht, Stbl. NI 1945, nr. 135.

137 Art. 169 WvS NI; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 2898, Rondschrijven PG (Felderhof) 30 juli 1948.

138 Verordening 5/1946 (voor Oost-Java), 5 februari 1946. Zie ook ordonnantie tijdelijke bijzondere strafbepalingen, Stbl. NI 1948 nr.17.

139 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 122, Proclamatie-Hawthorn, 13 oktober 1945. Soortgelijke proclamaties waren van toepassing in andere gebieden.

140 NL-HaNA, MB 2.13.126, inv.nr. 662, Bt. 12 januari 1948 nr. 7 (Stbl. NI 1948 nr.17). De maximumstraffen werden toen gesteld op 10 jaar.

141 VMG 514, 19`juli 1947.

142 In *De klewang van Vrouwe Justitia* wordt nader ingegaan op deze en andere rechtbanken.

143 L.A.E. Suermondt, 'Vergeten rechtspleging. De bijzondere krijgsgerechten in het voormalige Nederlands Oost-Indië 1948-1949', *MRT* XCIII (2000) 116-155.

144 Diverse meldingen in archieven en egodocumenten, o.a.: Rein Posthuma, *Arts in verzet* (Midwoud 2010) 111-113; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1313, Hoofd Kantoor Politieke Zaken (Van Lier) aan CLG, 26 augustus 1947.

145 VMG 522, 5 maart 1948; NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1273, Rondschrijven PG (Felderhof) 13 februari 1948.

146 NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1117, Rapport [Midden-Java] Bieger, 12 december 1948.

147 Zie bijv.: NL-HaNA, MB 2.13.126, inv.nr. 1702, Register BKG.

148 Onderzoek KB-krantencollectie: www.delpher.nl; onderzoek archieven. Eenzelfde schatting maakte historicus Willem IJzereef op basis van zijn archiefonderzoek: *de Volkskrant*, 'Een handgranaat was al genoeg voor de doodstraf', 25 april 1989. Zie ook: Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing*, 110-111.

149 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 79, Vonnis Supardan.

150 NL-HaNA, KRV 2.09.19, inv.nr. 60, Dossier Nordmann; NL-HaNA, KRV, inv.nr. 195, Register KRV KNIL; *Excessennota*, bijlage 7, III-21-23-24 en 25; Limpach, *Brandende kampongs*, 502-503.

151 NL-HaNA, AS 2.09.14, inv.nr. 3737, Dir. Justitie (Gieben) aan lt.-GG en PG, 7 juli 1947; NL-HaNA, AS, inv. nr. 4722, Telegrammen verordening schorsing straffen, december 1948.

152 Zie bijv.: NIMH, 528 Aan- en Afvoertroepen (AAT), inv.nr. 37, Dagboek L.P.J. Dijkema, 31 januari 1949.

153 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3551, Lijsten vonnissen KRV; NIMH, 526 Veldhuizen, inv.nr. 11 Dagboek Th.A.M. Veldhuizen, 14 mei 1948.

154 NL-HaNA, AS 2.09.14, inv.nr. 4619, Dept. Justitie (Gieben) aan president, AMS, off. v. just. TKR en KRV, 26 juni 1946;'Krijgsraad te Velde K.N.I.L.' 99-103.
155 Soegih Arto, *Indonesia and I* (Singapore 1994) 132.
156 Sukirman A. Rachman, 'Sejarah revolusi kemerdekaan', *Laporan penelitian sejarah dan nilai tradisional Sulawesi Selatan* (Ujung Pandang 1996) 1-54, 37; UB Leiden, DH 973 Lambers, inv.nr. 11, Lambers aan Felderhof, 17 oktober 1946; Pramoedya, *In de fuik*.
157 NL-HaNA, Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië, 2.10.62, inv.nr. 6226, C Bambu Runcing aan MP Jakarta, 27juli 1948; A. Mannaungi, *Corat coret masa revolusi: memoar H. A. Mannaungi* (Pare-Pare 2002) 146.

III.6 Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

1 Dit hoofdstuk geef een overzicht van de bevindingen die hun weerslag hebben gekregen in de monografie van Remco Raben en Peter Romijn, m.m.v. Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) die is opgenomen in de serie van het programma 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950'. Voor uitvoeriger bronverwijzingen wordt naar dit boek verwezen.
2 Bruce Rocheleau, 'Politics, accountability, and information management' George Kelley (red.) *Selected Readings on Information Technology Management: Contemporary Issues* (Hershey and New York 2008).
3 Huw Bennett en Peter Romijn, '"Liever geen onderzoek". Hoe schandalen over koloniaal geweld in de Britse en Nederlandse politiek onschadelijk gemaakt konden worden (1945-1960)', *BMGN Low Countries Historical Review* 135, 2 (2020) 52-71.
4 Dit gebeurde ten dele al tijdens de oorlog; tijdens het onderzoek dat in 1969 tot de *Excessennota* zou leiden liet commissievoorzitter E.J. Korthals Altes de leden van de 'coördinatiegroep' elk op het eigen ministerie nagaan wat er bekend was over wangedrag van Nederlandse troepen. De resultaten zijn te vinden Nationaal Archief, Den Haag (verder NL-HaNA): 2.04.53.20 ministerie van Binnenlandse Zaken, sectie Statische Archieven Overzeese Rijksdelen (voortaan SAOR), inv.nr. 32. Ook in de archieven van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering (voortaan AS, 2.10.14), inv.nrs 3741-3796 en van de procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Nederlands-Indië (voortaan PG 2.10.17), inv.nrs 1283-1351. Daarin zijn alle zaken die als 'exces' bestempeld zouden kunnen worden of als zodanig in een aparte reeks ondergebracht.
5 Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton and Oxford 2009) 139.
6 *Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950*, uitgegeven als: Jan Bank (red.) *de Excessennota* (Den Haag 1995).
7 Soekarno, *Indonesië klaagt aan! Pleitrede voor den landraad te Bandoeng op 2 december 1930 gehouden door Ir. Sukarno* (Amsterdam 1931) 36.
8 NL-HaNA, AS 2.09.14, inv.nr. 3753, luitenant-kolonel J.F. Warouw aan diverse commandanten, 14 april 1949.
9 G. Nijpels, 'Oorlogsgebruiken in onzen strijd met minder beschaafden', *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1904-1905* ('s-Gravenhage 1905) 587-698.
10 Petra Groen, 'Een moordgeschiedenis. Koloniale oorlogvoering en militaire ethiek rond 1900', J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen (red.), *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de Universiteit Leiden.* Semaian 22 (Leiden 2002) 43-64, aldaar 54-60; Handelingen Tweede Kamer 1907-1908, bijlage B 106-108; *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010*. Militaire geschiedenis van Nederland 6 (Amsterdam 2021) 120, 213-217.
11 Sartono Kartodirdjo, 'Agrarian radicalism in Java: Its setting and development', Claire Holt (red.), *Culture and Politics in Indonesia* (Ithaca 1972) 71-125; Robert E. Elson, 'Cane-burning in the Pasuruan area: An Expression of Social Discontent', *Between people and statistics. Essays on modern Indonesian History Presented to P. Creutzberg* (Den Haag en Amsterdam 1979) 219-233.
12 Bob de Graaff, *'Kalm te midden van woedende golven'. Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997) 241.
13 Alastair M. Taylor, *Indonesian independence and the United Nations* (Westport, 1960) 171-195; zie ook de bijdrage van Jeroen Kemperman in deze bundel.
14 NL-HaNA 2.02.05.02, van de Raad van Ministers (voortaan RM), inv.nr 997. Notulen Raad Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk, 31 juli 1946.

15 Remco Raben, 'Zonder een vorm van proces. Indonesiërs in Nederlandse kampen', *Historisch Nieuwsblad* 10 (2014) 33-39.
16 NL-HaNA RM 2.02.05.02, inv.nr. 1073. Viceadmiraal Pinke aan Van Mook, 12 september 1946.
17 Dit was het standpunt dat de Commissie-Generaal vertegenwoordigde in een brief aan minister Jonkman, 15 januari 1947, NL-HaNA RM 2.02.05.02, inv.nr. 1073.
18 Petra Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991) 259 (bijlage 12).
19 Dit constateerden J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix ook in hun *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970) 215.
20 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 261-262 (bijlagen 13 en 14) geeft de officiële aantallen gesneuvelden in 1949 uit de officiële rapportages van de Nederlandse troepen.
21 Dat wordt in een heel andere context bevestigd voor de rapportages over Tanjung Balai op 4 augustus 1947, waar volgens Nederlandse rapporten driehonderd 'vijanden' werden gedood, maar volgens Indonesische bronnen de Nederlandse troepen in een wilde schietpartij driehonderd 'inwoners' hadden gedood. Zie Bart Luttikhuis en C.H.C. Harinck, 'Nothing to report? Challenging Dutch discourse on Colonial Counterinsurgency in Indonesia, 1945-1949', Philip Dwyer en Amanda Nettelbeck (red.), *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (z.p.: Palgrave Macmillan, 2018) 265-286, m.n. 269-270.
22 Gevechtsrapport Actie Haai, 5 maart 1949, 4, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
23 Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984) 142. Vergelijk de uiting van HVK Tony Lovink over 'vergelding terreur met terreur' op Zuid-Sulawesi, Lovink aan Van Maarseveen, 19 juli 1949, NL-HaNA, Archief ministerie van Koloniën: Indisch Archief (voortaan NI), 2.10.36.15, inv.nr. 76.
24 NL-HaNA, Mariniersbrigade Nederlands-Indië (voortaan MB), 2.13.126, inv.nr. 637, Notitie assistent wedana Trowulan Margono aan wedana van Mojokerto: 'Serangan2 terhadap desa Modongan, Bitjak dan Balongwono oleh Mariniers', 5 juni 1949; het dossier bevat ook proces-verbaal van ooggetuigen. De gegevens werden bevestigd in een gesprek met Bp. Sudardji, dusun Wates Lor, desa Balongwono, 24 augustus 2019.
25 Zie bijvoorbeeld Prayoga Kartomihardjo, Prapto Saptono en Soekarsono, *Monumen perjuangan Jawa Timur* (Jakarta 1986) 132-137. Eigen onderzoeksreizen in de regio's rond Bojonegoro en Mojokerto in Oost-Java en rond Yogyakarta lieten ten overvloede zien hoezeer elk dorp zijn ervaringen en herinneringen heeft aan gewelddadig optreden van Nederlandse patrouille-eenheden. Zie Remco Raben, 'The hyper-local Indonesian revolution. Stories and sensations from around Bojonegoro and Mojokerto', 16 september 2019, in NIOD, archief Onderzoek-ODGOI.
26 G.C. Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst. Het corps binnenlands bestuur op Java 1945-1950* (Amsterdam en Dieren 1985) 216-217.
27 Brief van W. Schols aan P.J. Koets, 7 augustus 1947, NL-HaNA, Archief P.J. Koets, 2.21.100, inv.nr. 31.
28 Zijlmans, *Eindstrijd*, 213; zie ook Thijs Brocades Zaalberg, 'The Civil and Military Dimensions of Dutch Counter-Insurgency on Java, 1947-49' *British Journal for Military History* 1, 2 (2015), bjmh.gold.ac.uk/article/view/614.
29 A.W. Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes. Onbewust voorloper van de Mobiele Luchtbrigade* (Hengelo 2002) 222-223.
30 Interview met Bp. Bibit, dukuh Srontakan, desa Argomulyo, kabupaten Bantul, 19 februari 2020; interview met Bp. Sumaryamtono, dukuh Samben, desa Argomulyo, kabupaten Bantul, 12 februari 2020. Zie ook Sudrajat en Harianti, 'Tragedi Setu Legi: Sebuah kajian lisan' (scriptie Jurusan Pendidikan Sejarah, Universitas Negeri Yogyakarta z.d.); Anon., 'Desa Argomulyo kecamatan Sedayu kabupaten Bantul' (typoscript, n.p. n.d.; privécollectie). Het monument in Sedayu vermeldt behalve de gesneuvelde militairen 102 (niet 104) 'rakyat pejuang', strijders uit het volk, wat meer een claim is om iedereen een verzetsstrijder te noemen dan een werkelijke weergave van de aard van de gesneuvelden. De erebegraafplaats Somenggalan in Sedayu voor lokale gevallenen in de onafhankelijkheidsoorlog bevat ook graven van kinderen, bejaarden en vrouwen.
31 Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2017) 207.
32 NL-HaNA, Archief H.J. van Mook, 2.21.123, inv.nr. 371-388; Tom van den Berge, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014).
33 Brief van Koets aan Van Mook, 6 december 1948, NL-HaNA, Archief P.J. Koets, 2.21.100, inv.nr. 30.
34 Zijlmans, *Eindstrijd*, 183 en 213.
35 Vragenlijst P.A. Lanting, 8, UB Leiden, Collectie Zijlmans, H 1201, dossier 134.

36 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 91.
37 Verslag en interview van A.M.H. Holland, UB Leiden, Collectie Zijlmans, H 1201, dossier 134; Zijlmans, *Eindstrijd*, 216.
38 Zie bijvoorbeeld: Telegram Legercommandant aan troepencommandanten Java en Sumatra, 10 april 1949, NL-HaNA AS 2.10.14, inv.nr. 3760; zie ook de bijdrage van Esther Zwinkels aan deze bundel.
39 Muhammad Yuanda Zara, *Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2016).
40 Interview met Bp. Sumaryamtono, dukuh Samben, desa Argomulyo, kabupaten Bantul, 12 februari 2020. Sudrajat en Harianti, Tragedi Setu Legi: Sebuah kajian lisan (scriptie Jurusan Pendidikan Sejarah, Universitas Negeri Yogyakarta z.d.) 11-12; Anon., 'Desa Argomulyo kecamatan Sedayu kabupaten Bantul' (anonymous typoscript, z.p. en z.d.; privécollectie). Wekelijks operatief rapport no. 3, 26 maart 1949, NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1100.
41 Tweede verhoor Mardjo Sir, 24 mei 1949, NL-HaNA, AS 2.09.14, 3753.
42 Luitenant-kolonel J.F. Warouw aan diverse commandanten, 14 april 1949, NL-HaNA, AS 2.09.14, inv.nr. 3753.
43 Brief van kolonel H.E.M. Bakhuis (Korps Militaire Politie, Centrale Justitiele Afdeling aan PG, 23 november 1949, NL-HaNA, PG 2.10.17, inv.nr. 1296.
44 Brieftelegram commandant justitiële afdeling van de militaire politie V in Surabaya aan de commandant militaire politie, 29 augustus 1949, NL-HaNA, SNI, 2.13.132, inv.nr. 3939.
45 Zie de bijdrage van Jeroen Kemperman aan deze bundel, alsmede J. Kemperman, E. Keizer en T. van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022).
46 Zie de bijdrage van Esther Zwinkels aan deze bundel, alsmede Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022).
47 'Progressieve Groep. Beginselverklaring', *Het Dagblad,* 11 maart 1946.
48 Beb Vuijk, 'De zuivering van Pesing', *De Baanbreker,* 4 mei 1946.
49 H.P.L. Wiessing, 'Eer is teer, dr Drees!', *De Vrije Katheder* 8, 11 (maart 1949) 2-5.
50 C.L.W. Fock, nota voor de minister-president, 15 juni 1949, NL-HaNA, 2.0301 Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk en van Algemene Zaken: Kabinet van de Minister-President (verder KMP) 2.03.01, inv.nr. 4445.
51 Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013).
52 Zweers, *De gecensureerde oorlog*. Floribert Baudet, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953* (Amsterdam 2013).
53 Instructies RVD-Batavia (datum 1946), NL-HaNA 2.21.266 Archief Ch. O. Van der Plas, inv.nr. 208.
54 Naar het recentelijk geïmporteerde Duitse woord *Freischärler*; Memo Six aan Beel, 11 juli 1946, NL-HaNA KMP 2.03.01, inv.nr. 6320.
55 Codetelgram Lt GG aan minister van Koloniën, sit.rep. 23 januari 1947, NL-HaNA 2.10.29, inv.nr. 91.
56 Dagelijks overzicht Kantoor Operatiën, Algemeen Hoofdkwartier, 27 januari 1947, NL-HaNA, Inventaris van het archief van het Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv. nr 193.
57 J. Schouten (ARP) in Handelingen Tweede Kamer, 11 juli 1947, 2081.
58 Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015) 56-57 en 148 e.v.
59 Gerda Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2014).
60 Zie Raben en Romijn, *Talen van geweld,* alsmede de inleiding van Maarten van der Bent (red.), *Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954* (Amsterdam 2022).
61 Limpach, *Brandende kampongs*, 326.
62 Notitie Van Mook, 27 nov. 1946 en brief lt. GG aan minister van OG 27 nov. 1946 (minuut), NL-HaNA AS 2.10.14, inv.nr. 3741; zie ook *Excessennota*, 66.
63 *Friesch Dagblad* 31 mei 1947.
64 Jonkman in Handelingen TK, 11 juli 1947, 2064.
65 Limpach, *Brandende kampongs*, 307-310.
66 Van Mook aan Jonkman, 21 april 1948, NL-HaNA, PG 2.10.17, 1325, map XIII.

67 NL-JaNA, RM 2.02.05.02, notulen Ministerraad, 23 augustus 1948.
68 *Excessennota*, 58-59; Limpach, *Brandende kampongs,* 320-323.
69 Maarten van der Bent, *Van Rij en Stam.*
70 Spoor, NL-HaNA RM 2.02.05.02, inv.nr. 389, 21 januari 1947; Limpach, *Brandende kampongs*, 269-270.
71 Onder meer rapportage hierover door de Commissie-Generaal, 28 januari 1947, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950* (voortaan NIB) VII, nr. 80, 259-261.
72 Van Poll aan Beel, persoonlijk, 1 februari 1947, NIB VII, nr. 105, 303.
73 Situatierapporten Van Mook aan Jonkman, december 1946-februari 1947, NIB VI (1946) nrs. 310 en 324 en VII, (1947) 44, 121, 181.
74 Pieter 't Hoen, 'Duizenden vermoord op Zuid-Celebes door het K.N.I.L.', *Het Parool* 29 mei 1947.
75 'Het gevangenen-transport uit Bondowoso', *Nieuwsblad van het Zuiden* 6 december 1947.
76 Notulen Ministerraad, 15 december 1947.
77 Over de Bondowoso-affaire, zie Ad van Liempt, *De lijkentrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (Den Haag 1997); Limpach, *Brandende kampongs,* 543-544.
78 Kabinet Legercommandant aan lt. GG, 25 maart 1948, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3776.
79 Kabinet Legercommandant aan HVK, 8 december 1948, NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732; Limpach, *Brandende kampongs,* 638.
80 J. Buskes, 'Spoor's afgebrande dessa's' *Tijd en Taak* 14 augustus 1948 en (vervolg) 12 september 1948.
81 Marleen van den Berg 'Zendeling met hart voor de zaak. Ds. Hildering en de kwestie-Peniwen, 1949', Marleen van den Berg en George Harinck *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 91-108.
82 'Een officier schrijft uit Djokja aan zijn vrienden', *De Groene Amsterdammer* 26 februari 1946.
83 Weergave van de zaak *Excessennota*, 106-107.
84 Mededeling in de ministerraad, 11 oktober 1948.
85 Limpach, *Brandende kampongs,* 632-635.
86 Weergave van de zaak *Excessennota,* 106-107 en Limpach, *Brandende kampongs*, 632-635.
87 Goedhart, Handelingen van de Tweede kamer, 18 februari 1949, 1295-1296.
88 Voor het rapport Van Rij-Stam, zie bronnenpublicatie Maarten van der Bent, *Van Rij en Stam.*
89 *Excessennota*, 29-30.
90 Van Maarseveen aan Goedhart, persoonlijk, 28 september 1949, NL-HaNA, 2.03.01, nr. 12014.
91 Petra Groen, e.a. *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid* (Amsterdam 2021), 213-217.
92 Raben en Romijn, *Talen van geweld.*

III.7 Zwijgen als strategie

1 Dit hoofdstuk is gebaseerd op het boek *Diplomatie en Geweld; De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog* (Amsterdam 2022) van Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge. In die deelstudie is een uitgebreidere annotatie van het in dit hoofdstuk besprokene te vinden.
2 Soetan Sjahrir, *Onze Strijd*, Amsterdam 1946, 19.
3 Omschrijving van het begrip diplomatie op https://www.encyclo.nl/begrip/diplomatie.
4 Ide Anak Agung Gde Agung, *Twenty years Indonesian foreign policy*, The Hague / Paris 1973, 71. De op Bali geboren Anak Agung was in de periode 1947-1949 premier en minister van Binnenlandse Zaken van de deelstaat Oost-Indonesië. Na de soevereiniteitsoverdracht werd hij minister van Binnenlandse Zaken van de Verenigde Staten van Indonesië.
5 Met name in de diverse studies van J.J.P. de Jong, maar bijvoorbeeld ook in Robert J. McMahon, *Colonialism and Cold War; The United States and the struggle for Indonesian independence, 1945-49* (Ithaca/Londen 1981) en Frances Gouda met Thijs Brocades Zaalberg, *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia; US foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949* (Amsterdam 2002).
6 Kemperman, Keizer en Van den Berge, *Diplomatie en Geweld*, 25-34.
7 United States National Archives and Records Administration (NARA), RG 59, A1 1360, box 2, 'Second phase SWNCC study on Indonesia' (first draft written in SEA), 4 juni 1947, 6. Zie ook 10-11.
8 Foreign Relations of the U.S. (FRUS), 1948, volume VI, 600, Acting Secretary of State to the Acting United States Representative at the United Nations (Jessup) at Paris, 23 december 1948. Opgesteld door Rusk namens Lovett.
9 *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indische betrekkingen 1945-1950* (voortaan NIB) IV, 733.

10 NARA, RG 59, A1 1265, box 15, Indonesia – General Correspondence 1946-1947, Kenneth P. Landon (SEA) aan Butterworth (FE), 8 december 1947.
11 Zie voor een uitgebreidere analyse Kemperman, Keizer en Van den Berge, *Diplomatie en Geweld*, 34-40.
12 Gebaseerd op 'Een vierkantsverhouding in Zuidoost-Azië' van Tom van den Berge, in *Diplomatie en Geweld*, 63-93.
13 FRUS, 1949, volume VII, part 1, 174-176 en 187; NARA, RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2154, Memorandum of Conversation, 'Indonesia and SC action', 18 januari 1949; NIB, XVII, 124-125, 133-134 (voetnoot), 139 en 169.
14 Deze uitspraak wordt toegeschreven aan Charles de Gaulle.
15 Gebaseerd op 'Under the counter' van Emma Keizer, in *Diplomatie en Geweld*, 95-129.
16 NA Kew, DEFE 4/5 (92), 'Military assistance to the Dutch', report by the Joint Planning Staff, 16 juli 1947, bijlage bij Minutes of meeting the Chiefs of Staff Committee, 23 juli 1947.
17 NARA, RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2158, Department of State, Outgoing Telegram, Acheson to American Consulate Batavia (Cochran), no. 287, 19 mei 1949.
18 NIB, IV, 445.
19 FRUS, 1947, volume 6, 959-960 en 971-972. NIB, IX, 491.
20 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1, 675; Van den Berge, *H.J. van Mook*, 251; J.J.P. de Jong, *Avondschot*, 55. Zie ook George McTurnan Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, Ithaca (New York 1952), 227.
21 FRUS, 1947, volume VI, 1082; FRUS, 1948, volume VI, 86-87.
22 NARA, RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2150, Graham in Batavia (no. 120) to Secretary of State in Washington, no. 83, 28 januari 1948. In de herziene versie van de notulen kwam het als volgt te staan: 'Dr. Graham stated the Committee did not have powers of arbitration and added: "Whatever you are, you are". We are not saying what that is because we don't have the power. You might have in the political discussions negotiations with the Netherlands Government about that.' NIB, XII, 824.
23 FRUS, 1948, Volume VI, Consul General at Batavia (Livengood) to the Secretary of State, 21 mei 1948, 227.
24 NARA, RG 84, A1 1030B, box 26, Department of State, Intelligence Research Report, 'Developments in the Netherlands East Indies Situation, May 6, 1946 to October 6, 1946', 1 november 1946, 71.
25 McMahon, *Colonialism and Cold War*, 99; NA Kew, DEFE 4/5 (92), 'Future situation in Indonesia', report by the Joint Intelligence Sub-Committee, 18 juli 1947, bijlage bij Minutes of meeting the Chiefs of Staff Committee, 23 juli 1947.
26 NARA, RG 59, A1 558-CA, box 7, File 'Indonesia 883076', memo van George F. Kennan aan Secretary of State en aan Under Secretary of State Lovett, 17 december 1948. Zie ook Gouda, *American visions*, 294-296.
27 NA Kew, FO 371/63602, F 9005, From Batavia to Foreign Office, Mitcheson, No. 500, 3 juli 1947.
28 United Nations Security Council, S/1085, Committee of Good Offices on the Indonesian Question, Fourth interim report of the Committee to the Security Council, 15 november 1948, XII. Door de commissie nog eens herhaald in S/1156, Report dated 26 December 1948 from the Committee of Good Offices on the Indonesian Question, 27 december 1948, 8.
29 NARA, RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2158, Assistant Secretary of State Ernest A. Gross aan Senator Warren G. Magnuson, 22 augustus 1949.
30 Zie voor een uitgebreidere analyse Kemperman, Keizer en Van den Berge, *Diplomatie en Geweld*, 140-164.
31 McMillan, *British occupation*, 69-75, citaat op 70. Zie ook Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 225-243.
32 NIB, II, 460.
33 UNSC, Security Council official records, 1st year: 12th meeting, held at Church House, Westminster, London, on Thursday, 7 February 1946, 185, 187. NARA, RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2149, 'Review of previous consideration of the Indonesian case before the Security Council', ongedateerd, bijlage bij een stuk gedateerd op 13 juni 1946, 3.
34 FRUS, 1948, volume VI, 598-599, Acting Secretary of State [Rusk namens Lovett] to the Acting United States Representative at the United Nations (Jessup) at Paris, 23 december 1948.
35 Hermann von der Dunk constateerde al eens dat de traditionele Nederlandse afkeer van geweld minder leek te spelen in situaties overzee 'waar geen gelijkwaardige tegenstander te duchten was en fortuinlijke handel wenkte'. De Duitse bezetting had volgens hem de principiële veroordeling van geweld weliswaar versterkt, maar tevens een 'kordate law and order-gezindheid' naar de voorgrond gebracht die maakte dat

Nederland in Indonesië 'zijn vermeend recht, desnoods ook met geweld wilde handhaven'. Hermann von der Dunk, '"Toen werd het levensgevaarlijk"; Nederland, oorlog en geweld', Conny Kristel (eindredactie), *Met alle geweld; Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, Amsterdam 2003, 13-33, aldaar 21 en 29-30.

36 William T. Sherman, *Sherman's Civil War: Selected Correspondence of William T. Sherman, 1860-1865*, red. Jean V. Berlin and Brooks D. Simpson (Chapel Hill N.C. 1999) 708. Sherman lijkt dan ook niet erg zijn best te hebben gedaan om de wreedheid van zijn oorlog te verminderen.

37 Twee stafleden van de Harvard Law School hebben zelfs betoogd dat 'the laws of war [...] have been formulated, and in fact have served, to legitimate ever more destructive methods of combat'. Chris af Jochnik en Roger Normand, 'The Legitimation of Violence: A Critical History of the Laws of War', in Michael N. Schmitt en Wolff Heintschel von Heinegg (red.), *The development and principles of International Humanitarian War* (Londen/New York 2016) 49-95, aldaar 51.

III.8 De koloniale schuldclassificatie voorbi

1 De voorlopige resultaten van het NIAS-onderzoek verschenen in 2020 als een serie gebundelde artikelen in het Nederlands-Vlaamse historisch tijdschrift *BMGN-Low Countries Historical Review*. Het eindresultaat van ons project met daarin de verder uitgewerkte thematische vergelijkingen en een aantal extra vergelijkingen is gepubliceerd als: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttikhuis (red.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca and Londen 2022). De thematische aanpak van het NIAS-project is gedreven door de asymmetrie in beschikbare gegevens en onderwerpen.

2 E.B. Kielstra, 'De Atjeh-oorlog verdedigd', *Onze eeuw*, jrg. 1 (1901) 1093-1094; Idem, 'De Franschen op Madagaskar', *Onze Eeuw*, 2 (1902) 901-932.

3 Douglas Porch, 'Bugeaud, Galliéni, Lyautey: The development of French colonial warfare' P. Paret (red.), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton 1986) 388-402; Petra Groen e.a., *Krijgsmacht en kolonie. De opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021) 97-132.

4 Bij deze campagne op Zuid-Sulawesi werden door kapitein Raymond Westerlings commando-eenheid en ondersteunende KNIL-troepen tussen december 1946 en februari 1947 minstens 3500 gevangenen geëxecuteerd. Westerling maakte zelf ook een dergelijke relativerende vergelijking in zijn memoires. Raymond Westerling, *Mijn mémoires* (Antwerpen 1952) 89.

5 J.A. de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 179; Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 230-231, 311, 319, 778-779.

6 Voor de klassieke contrasterende vergelijking, zie auteurs als Thomas Mockaitis, *British Counterinsurgency, 1919-1960* (New York 1990); John Nagl, *Learning to Eat Soup with a Knife. Counterinsurgency Lessons from Malaya to Vietnam* (Chicago 2005); Michael Burleigh, *Small Wars, Faraway Places. The Genesis of the Modern World, 1945-65* (Londen 2014) 329. Voor een eerdere nadruk op de-exceptionalisering, zie onder andere: Martin Shipway, *Decolonization and Its Impact. A Comparative Approach to the End of Colonial Empires* (Maldon en Oxford 2008) 140-172. Voor kritiek op vluchtige vergelijkingen tussen bijvoorbeeld Vietnam en Maleisië zie onder andere Martin Thomas, *Fight or Flight. Britain, France and Their Roads from Empire* (Oxford 2014) 162-163.

7 David Anderson, *Histories of the Hanged. The Dirty War in Kenya end the End of Empire* (New York 2005) 6.

8 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Het Nederlands-Indonesisch conflict: Ontsporing van Geweld* (Amsterdam 1985) 47.

9 Zie onder andere: Martien Hoogland, 'Nederland moet het optreden in Nederlands-Indië in historisch perspectief plaatsen', *HP de Tijd*, 3 mei 2017; J.J.P de Jong, 'Het kantelende beeld van dekolonisatie', *Clingendael Spectator*, 6 februari 2018; Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12 II (Amsterdam 1988) 1015; Limpach refereert ook aan deze neiging: Rémy Limpach, 'Zwarte Bladzijden in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië', *Geschiedenis Magazine*, nr. 4 (juni 2017) 52-57.

10 L. de Jong, typoscript paragraaf 'Oorlogsmisdrijven', 1425-1426 zoals geciteerd in Stef Scagliola, *Last van de oorlog: de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 227.

11 Thomas, *Fight or Flight*, 7.

12 Zie ook de bijdrage van Esther Zwinkels in deze bundel.

13 De oorspronkelijke Geneefse Conventie over de behandeling van krijgsgevangenen stamt al uit 1929.
14 Zie ook hoofdstuk I.1, de Tussenbalans en het hoofdstuk van Esther Zwinkels in dit boek. Zie voorts Boyd van Dijk, 'The making of the Geneva conventions: decolonization, the Cold War, and the birth of humanitarian law' (Dissertation European University Institute 2017); A. Dirk Moses, Marco Duranti en Roland Burke, *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics* (Cambridge 2020); Fabian Klose, *Human Rights in the Shadow of Colonial Violence: The Wars of Independence in Kenya and Algeria* (Philadelphia 2013); Brian Drohan, *Brutality in the Age of Human Rights: Activism and Counterinsurgency aft the End of British Empire* (Ithaca 2017).
15 Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 82, 138, 156-157, 206, 233, 236, 237, 242. Thijs Brocades Zaalberg, '"Wij vormen hier een soort Duits bezettingsleger". Ervaringen van een pelotonscommandant op Java', Jan Hoffenaar, Elsbeth Locher-Scholten en Anita van Dissel (red.), *Wat een vondst. Verhalen uit de Geschiedenispraktijk* (Amsterdam 2021) 202. Zie ook voor de vergelijking met de Duitse razzia in Putten in oktober 1944: Limpach, *Brandende kampongs*, 435, 753 en Dagboek Sergeant H. Meiners, 28 April 1946, NIMH 806, inv. 930. Belangrijk hierbij is op te merken dat al deze contemporaine vergelijkingen de Holocaust buiten beschouwing laten en zich dus richten op extreem Duits geweld tegen niet-Joodse Nederlanders.
16 Raphaëlle Branche, *'Papa, qu'as-tu fait en Algérie?' Enquête sur un silence familial* (Parijs 2020) 184, 199.
17 Ian Cobain and Jessica Hatcher, 'Kenyan Mau Mau victims in talks with UK government over legal settlement', *The Guardian*, 5 mei 2013.
18 Deze paragrafen zijn gebaseerd op de deelstudies van Azarja Harmanny en Brian Linn, '"The Normal Order of Things": Contextualizing "Technical Violence" in the Netherlands-Indonesia War' Brocades Zaalberg en Luttikhuis, *Empire's Violent End*, 120-140 en Christiaan Harinck, '"Bloodshed on a Rather Large Scale": Tactical Conduct and Noncombatant Casualties in Dutch, French, and British Colonial Counterinsurgency', idem, 141-161.
19 Scagliola, *Last van de oorlog*, 56; Jan Hoffenaar e.a., *Vuur in beweging: 325 jaar veldartillerie, 1677-2002* (Amsterdam 2002) 127; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 146, 163; Limpach, *Brandende kampongs*, 391-392, 395, 768, fotobijschrift no. 48.
20 Naast circa 160 stuks artillerie, beschikte de Nederlandse strijdkrachten in theorie over 150 tot 175 gevechtsvliegtuigen. Van die vliegtuigen was vaak slechts een derde inzetbaar door tekorten aan bemanning en vooral onderdelen. De Fransen in Algerije hadden een beter functionerende luchtmacht met 300 à 400 aanvalsvliegtuigen. Zie Azarja Harmanny en Brian Lynn, '"Technisch Geweld" in de Nederlands-Indonesische oorlog, *BMGN - Low Countries Historical Review*, vol.135, no. 2 (2020) 101.
21 Zie de bijdrage van Azarja Harmanny in dit boek.
22 Zie voor een vergelijkende analyse van gedwongen herplaatsing: Moritz Feichtinger, 'Strategic Villages. Forced Relocation, Counterinsurgency and Social Engineering in Kenya and Algeria, 1952-1962' Martin Thomas en Gareth Curless (red.), *Decolonization and Conflict. Colonial Comparisons and Legacies* (New York 2017) 137-158.
23 Wij danken Petra Groen voor dit laatste contrasterende inzicht in aanvulling op onze vergelijking tussen massaal platbranden en georganiseerde 'population and resources control'.
24 John Lynn, *Battle: A History of Combat and Culture* (New York 2008) 230-231.
25 Zie ook: Thomas en Curless, *Decolonisation and Conflict*, 100.
26 Cijfers voor Algerije en Kenia zijn gebaseerd op Moritz Feichtinger, '"A Great Reformatory": social planning and strategic resettlement in late colonial Kenya and Algeria, 1952-63', *Journal of Contemporary History* (2016). Voor enkele van deze bredere noties zie ook: Limpach, 'Zwarte Bladzijden', 52-53.
27 Deze paragrafen zijn gebaseerd op de deelstudie van Pierre Asselin en Henk Schulte Nordholt, 'Cracking Down on Revolutionary Zeal and Violence: Local Dynamics and Early Colonial Responses to the Independence Struggle in Indochina and the Indonesian Archipelago, 1945–1947' Brocades Zaalberg en Luttikhuis, *Empire's violent end*, 71-95.
28 Frances Gouda en Thijs Brocades Zaalberg, *American Visions of the Netherlands East-Indies/Indonesia: US Foreign Policy and Indonesian Nationalism 1920-1949* (Amsterdam 2002) 305. Zie ook: P.M.H. Groen, *Marsroutes en Dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991) 289-290.
29 Hier moet overigens wel worden meegewogen dat veel van deze militaire slachtoffers vielen tijdens de geweldspieken van eind 1945, en 1947 en 1949. Circa de helft van de Nederlandse troepen sneuvelde en

de andere helft kwam om door ongelukken, ziekten en ontberingen, een ratio die destijds vergelijkbaar was in andere conflicten in tropische gebieden.

30 Voor de aantallen, zie: Van Doorn en Hendrix, *Het Nederlands-Indonesisch conflict*, 165; Christopher Goscha, *Historical Dictionary of the Indochina War, 1945-1954* (Kopenhagen 2011) 17, 88-89. Voor meer details over slachtofferaantallen, zie de bijdrage van Harinck, '"Bloodshed on a rather large scale"'.

31 Goscha, *Historical Dictionary,* 16; Fredrik Logevall, *Embers of War. The Fall of an Empire and the Making of America's Vietnam* (New York 2013) 249.

32 Thijs Brocades Zaalberg, 'In de Oost' Ben Schoenmaker (red.) *200 Jaar Koninklijke Landmacht* (Amsterdam 2014) 149.

33 Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954-1962* (Londen 1977) 252.

34 Raphaëlle Branche, *L'embuscade de Palestro* (Parijs 2010).

35 Brocades Zaalberg, 'In de Oost'; Branche, *L'embuscade*, 181; Feichtinger, "'A Great Reformatory", 46.

36 Voor de cijfers van Vietnam zie Goscha, *Historical Dictionary*, 17, 88-89.

37 Martin S. Alexander, Martin Evans en J.F.V. Keiger (red.), *The Algerian War and the French Army, 1954-62: Experiences, Images, Testimonies* (New York 2002) 6-7.

38 Zie voor deze constatering en voor de cijfers over Indonesië, Maleisië, Kenia, Vietnam en Algerije: Harinck, "'Bloodshed on a rather large scale'". Zie ook: Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, "Wie telt de Indonesische Doden?", *De Groene Amsterdammer*, no. 30 (2017).

39 Goscha, *Historical Dictionary*, 81, 165.

40 Voor de discussie over de reconstructie van dergelijke cijfers voor de Algerijnse casus, zie: Raphaëlle Branche, *La guerre d'Algérie: Une histoire apaisée?* (Parijs 2005) 204–217.

41 Limpach, *Brandende kampongs*, 269, 308; Christopher Hale, *Massacre in Malaya: exposing Britain's My Lai* (Stroud 2013); "Malaysian lose fight for 1948 'massacre' inquiry", *Bbc News*, 4 september 2012; "Relatives lose fight for inquiry into 1948 Batang Kali 'massacre'", *The Guardian*, 25 november 2015. In het Vietnamese dorp My Lai vermoordden Amerikaanse militairen op 1 maart 1968 tussen 307 en 504 onbewapende burgers, onder wie vrouwen en kinderen.

42 De Jong, *Het Koninkrijk* 12II, 1017.

43 Karl Hack, '"Devils that suck the blood of the Malayan People": The Case for Post-Revisionist Analysis of Counter-insurgency Violence', *War in History*, 25-2 (2018) 213.

44 Deze alinea's zijn gebaseerd op de deelstudie van Stef Scagliola en Natalya Vince, "The Places, Traces, and Politics of Rape in the Indonesian and the Algerian Wars of Independence", Brocades Zaalberg en Luttikhuis, *Empire's violent end*, 96-119.

45 Over de vraag of verkrachting als politiek wapen in een koloniale strijd wordt ingezet en of racisme een fundamentele rol speelt, bestaan veel theorieën, maar empirisch onderzoek ontbreekt grotendeels. Vergelijkend onderzoek toont nog eens aan dat het empirisch moeilijk hard te maken is dat verkrachting als strategie is ingezet en dat racisme – hoewel alom vertegenwoordigd – een belangrijke rol speelde. Het feit dat Algerijnse en Indonesische troepen in koloniale dienst net zo goed schuldig waren aan verkrachting onderstreept dit nog eens.

46 Goscha, *Historical dictionary*, 450-451.

47 Raphaëlle Branche, *La torture et l'armée pendant la guerre d'Algérie, 1954–1962* (Parijs 2001). Zie ook: Raphaëlle Branche, "The French Military in its Last Colonial War: Algeria 1954–62: The Reign of Torture", S. Tobia and C. Andrew (red.), *Interrogation in War and Conflict: A Comparative and Interdisciplinary Analysis* (Londen 2014) 169-184.

48 Limpach, *Brandende kampongs*, en de bijdrage van Limpach in dit boek. De KITLV-database van gepubliceerde egodocumenten van 1362 auteurs bevat 83 vermeldingen van foltering (zie ook Oostindie, *Soldaat*, 205). De NIMH-database van ongepubliceerde dagboeken van militairen bevat 23 verwijzingen naar foltering; het totaal aan verwijzingen naar 'mishandeling' is 41. Voor "systematisch", zie ook de conclusies van *De Excessennota*. Jan Bank (inleiding), *De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1949* (Den Haag 1995; oorspr. 1969).

49 Zie onder andere: Drohan, *Brutality*, 187-194.

50 Rémy Limpach noemt voor de Nederlands-Indonesische casus bijvoorbeeld in zijn conclusie zo'n zeventien geweldbevorderende factoren (intrinsieke motieven als sadisme niet meegerekend). Limpach, *Brandende Kampongs*, 747-753; De Moor, *Generaal Spoor*, 354-355.

51 Dit laatste is in lijn met George Mosse's *brutalization theory*, ontwikkeld op basis van onderzoek naar de effecten onder Duitse veteranen van de Eerste Wereldoorlog. George Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford 1990). Voor causale hiërarchie zie E.H. Carr's klassieke *What is History?* (Londen 1961).
52 Zie onder andere Limpach, *Brandende kampongs*, 748-750
53 Groen, *Marsroutes*; De Moor, *Generaal Spoor*.
54 Thijs Brocades Zaalberg, "The Civil and Military Dimensions of Dutch Counter-Insurgency on Java, 1947-1949", *The British Journal of Military History*, jrg. 1, nr. 2 (2015) 67-83.
55 Deze paragrafen zijn gebaseerd op de deelstudie van Huw Bennett en Peter Romijn, "Not an Afterthought: Accountability for Colonial Violence in the Dutch and British Metropoles", Brocades Zaalberg en Luttikhuis, *Empire's violent end*, 25-48.
56 Richard Toye, 'Arguing about Hola Camp: *The Rhetorical Consequences of a Colonial Massacre*', Martin Thomas en Richard Toye (red.), *Rhetorics of Empire: Language of Colonial Conflict after 1900* (Manchester 2017) 187, 207.
57 Huw Bennett, *Fighting the Mau Mau. The British Army and Counter-Insurgency in the Kenya Emergency* (Cambridge 2012) 89-90, 251-252. De enige zaak die in Aden werd aangespannen, opvallend genoeg tegen de enige civiele ondervrager die onder civiele wetgeving viel, leidde tot vrijspraak. Drohan, *Brutality*, 144.
58 Zie verder het hoofdstuk van Esther Zwinkels in deze bundel.
59 Idem.
60 Hack, '"Devils that suck the blood of the Malayan People"', 202-281; Huw Bennett, '"A very salutary effect": The Counter-Terror Strategy in the Early Malayan Emergency, June 1948 to December 1949', *Journal of Strategic Studies*, 32:3 (2009) 415-444.
61 Deze alinea is gebaseerd op de deelstudie door Roel Frakking en Martin Thomas, 'Windows onto the Microdynamics of Insurgent and Counterinsurgent Violence: Evidence from Late Colonial Southeast Asia and Africa Compared' Brocades Zaalberg en Luttikhuis, *Empire's violent end*, 49-70.

III.9 Een kwaad geweten

1 Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950* (Amsterdam 2022).
2 In *Een kwaad geweten* wordt deze thematiek veel uitvoeriger besproken en uiteraard gedocumenteerd. Scagliola's boek *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) bestrijkt hoofdzakelijk de periode van 1969 tot de late jaren tachtig. *Een kwaad geweten* behandelt de hele naoorlogse periode. Voorts is deze analyse gebaseerd op Gert Oostindie, 'Trauma and the Last Dutch War in Indonesia, 1945-1949', R. Eyerman en G. Scortino (red.) *The Trauma of Decolonization: Colonial Returnees in the National Imagination* (New York 2020) 85-109.
3 Zie bijvoorbeeld Christ Klep, *Van wereldmacht tot 'braafste jongetje'. Onze militaire identiteit door de eeuwen heen* (Amsterdam 2019); Chris Lorenz, 'De Nederlandse koloniale herinnering en de universele mensenrechten. De casus "Rawagede"', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:1 (2015) 109-130; Scagliola, *Last van de oorlog.*
4 Waarbij overigens de discussie over de Afro-Caribische slavernij een belangrijke katalysator is. Vergelijk Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020); Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2009); Gloria D. Wekker, *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam 2020).
5 Jacobus A. A. van Doorn, *Indische lessen. Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995) 57-77.
6 Jan Hoffenaar, 'Geen woorden maar daden. De terugkeer van de Nederlandse militairen uit Indonesië (1947-1951)', G. Teitler en J. Hoffenaar (red.), *De politionele acties. Afwikkeling en verwerking* (Amsterdam 1990). 79-90; Hans Meijer, 'Zo snel mogelijk gedumpt?, Martin Elands (red.), *Oost west, thuis best? De opvang van uit Nederlands-Indie teruggekeerde militairen 1948-1951* (Doorn 2004) 9-53; Gert Oostindie m.m.v. Ireen Hoogenboom en Jonathan Verwey, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 280-303.
7 Abram de Swaan, 'Postkoloniale absences', *De Groene Amsterdammer* 19 (2017). Zie ook Paul Bijl, 'Colonial memory and forgetting in the Netherlands and Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 441-461; en Scagliola, *Last van de oorlog* en 'Cleo's "Unfinished Business": Coming to Terms with Dutch War Crimes in Indonesia's War of Independence', Journal of Genocide Research', 14:3-4

(2012) 419-439.

8 Aan de Molukse KNIL-veteranen wordt hierna apart aandacht besteed; zij speelden als afzonderlijke groep in de Nederlandse veteranenorganisaties nauwelijks een rol.

9 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 303.

10 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 96: 2 (1981) 300-333; Meijer, *'Zo snel mogelijk'*, 25.

11 Raymond Westerling, *Mijn memoires* (Antwerpen 1952); Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 2.

12 Dit alles wordt uitvoerig beschreven in Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 1, 2, 4, 7 en 8.

13 Scagliola, *Last van de oorlog*, 105-115.

14 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9, 12 en 13.

15 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 150-152 en passim.

16 *NRC Handelsblad*, 14 december 1989, 'Indië-veteranen contra onbegrip en dekolonisatietrauma'; Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 15.

17 *NRC Handelsblad*, 27 juli 1995, 'Afscheid van Indië een stapje verder'; *de Volkskrant*, 27 juli 1995, 'Indië-gangers niet tegen bezoek Bot'; *Trouw,* 13 augustus 1995, 'Den Haag negeerde zestig jaar een datum'.

18 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 16-18.

19 Telefonisch gesprek met Leen Noordzij op 3 maart 2021. Zie verder Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 20-21.

20 Bauke Geersing, *Kapitein Raymond Westerling en de Zuid-Celebes-affaire (1946-1947). Mythe en werkelijkheid: een markante periode uit de geschiedenis van Nederlands-Indië* (Soesterberg 2019). Zie verder https://www.kvbk.nl/auteurs/mr-bauke-geersing, geraadpleegd 1-11-2021.

21 Martin Bossenbroek*, De meelstreep* (Amsterdam 2001); H.Th. Bussemaker, *Indisch verdriet. Strijd om erkenning* (Amsterdam 2014); Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*; Henk Smeets en Fridus Steijlen*, In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006); Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001).

22 Adriaan van Dis, *Leeftocht*, *veertig jaar onderweg* (Amsterdam 2007) 333.

23 Esther Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002).

24 *Tong-Tong*, 15 februari 1971, 'Vrouwen hebben geen ziel'.

25 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. XI en XII* (Den Haag 1984-1988); Ralph Boekholt en Th. Stevens, *De staat, dr. L. de Jong en Indië. Het proces van het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië tegen de Staat der Nederlanden over deel 11A van 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog': 29 maart 1986-10 april 1990* (Den Haag 1992); Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 1, 12 en 14.

26 Peter Keppy, *Sporen van vernieling. Oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1957* (Amsterdam 2006); Hans Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005* (Amsterdam 2005); Hinke Piersma, *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010); Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).

27 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 15, 17-18.

28 Gert Oostindie en Fridus Steijlen, 'Ethnic 'Ferociousness' in Colonial Wars', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 177 (2021) 491-523.

29 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven.*

30 Fridus Steijlen, *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland, 1951-1994* (Amsterdam 1996); Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 1, 14, 17-18.

31 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 20.

32 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 3-4, 6-7.

33 Katherine E. MacGregor, *History in Uniform, Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past* (Leiden 2007).

34 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9, 11, 17.

35 *NRC Handelsblad* 14 februari 1992, 'Soeharto haalt uit naar Nederland bij installatie nieuwe ambassadeur'.

36 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 17.

37 *NRC Handelsblad*, 17 augustus 2005, 'Minister Bot lost "unfinished business" op'. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 18.

38 Gesprekken met betrokkenen op KITLV, NIMH en NIOD, inzage in Advies ministerraad over 'kabinetsreactie studie Limpach', 1 december 2016. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 22.
39 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 3-5; zie ook de inleiding bij de bronnenpublicatie van het rapport Van Rij-Stam, onderdeel van dit programma.
40 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 6.
41 *Handelingen Eerste Kamer*, 3 december 1958.
42 *Trouw*, 16 april 1966, 'Het overlijden van Sjahrir'.
43 Inleiding van Jan Bank bij heruitgave in 1995 van *De Excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950*. (Den Haag 1995) 12.
44 *Handelingen Tweede Kamer*, 2 juli 1969. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 8 en 9.
45 E. Locher-Scholten, 'Een bronnenpublikatie als signaal van koloniaal trauma? Ontstaan en ontvangst van de Officiële bescheiden', *BMGN-Low Countries Historical Review* 111:4 (1996) 473-492, 489.
46 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 9.
47 C. Fasseur, *Dubbelspoor. Herinneringen* (Amsterdam 2016) 144.
48 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 10.
49 *Trouw*, 27 augustus 1971, 'Soeharto: hoogtepunt van vriendschap bereikt'.
50 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 12.
51 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 16-17 en 19-20.
52 Memorandum Buitenlandse Zaken bezoek HM aan Indonesië, 9 mei 1994, Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2018.622842, inv.nr. 23589.
53 *De Volkskrant*, 26 augustus 1995. Met de twee jaartallen verwees Van Mierlo vermoedelijk naar de twee 'politionele acties'. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 17.
54 *De Volkskrant*, 25 februari 2000, *Trouw*, 25 en 28 februari 2000, *NRC Handelsblad*, 2 maart 2000. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 17.
55 Interview met Ben Bot, 11 maart 2020.
56 Ben Bot, *Achteraf bezien. Memoires van een diplomaat en politicus* (Amsterdam 2015) 338; Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 19.
57 *Handelingen Tweede Kamer* 2008-2009, antwoord Verhagen op vragen Van Velzen, 21 januari 2008.
58 *Trouw*, 31 augustus 2013, 'Snel excuses voor executies voormalig Nederlands-Indië'.
59 E-mail M. van der Kloet (NIMH), 19 april 2021. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 19-20
60 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 20.
61 Handelingen Tweede Kamer, brief van ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 2 december 2016. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 22.
62 Zie hierover ook het inleidende hoofdstuk I.1 in dit boek.
63 Nederlandse vertaling van toespraak die koning Willem-Alexander 10 maart 2020 hield in Bogor.
64 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 1, 3-4, 7-8.
65 Overigens publiceerde *Het Vaderland* al eerder, op 25 mei 1968, een interview met Hueting: 'Ook oorlogsmisdaden uit Indië-tijd onderzoeken'.
66 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9-11.
67 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9, 12.
68 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9, 12.
69 Interview met Westerling door journalist Joep Nuttinghausen; *Trouw*, 15 augustus 2013, 'Westerling gaf het in 1969 al toe'.
70 Opiniestuk Chris Vos, *NRC Handelsblad*, 30 mei 1994, 'Televisie is niet debet aan verdringing van oorlogsmisdaden'; Chris Vos, 'Een open zenuw. Televisie over de koloniale oorlog in Indië 1945-1950', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 69-99, 84.
71 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 1 en 17.
72 Enkele vroege kritische geluiden kwamen wel uit andere wetenschapsdomeinen; zo bijvoorbeeld de Indonesianist Hans Teeuw (1956) en de jurist Christiaan Rüter (1971). Maar het protest van linkse wetenschappers als Wim Wertheim en Jan Pluvier tegen het staatsbezoek van Juliana in 1971 richtte zich op Suharto's schendingen van de mensenrechten in 1965-1966 en later, niet op Nederlands extreem geweld in 1945-1949. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 7, 10-11.
73 Locher-Scholten, 'Een bronnenpublicatie'.
74 *Handelingen Tweede Kamer*, Kamervragen van Den Uyl en Knol, door premier Lubbers beantwoord op

14 april 1987.
75 Telefonisch gesprek met Scholtens, 9 maart 2021.
76 *Trouw*, 17 augustus 1995, 'Schadeclaims hebben geen zin'. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 19-20.
77 Marc van Berkel, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indie/Indonesie 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (Amsterdam 2017); Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 21.
78 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 22.
79 Zie bijvoorbeeld Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses, *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014).
80 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 8, 13, 20.
81 *NRC Handelsblad*, 28 december 1991, 'Expositie toont stukje vergeten geschiedenis'; *de Volkskrant*, 30 december 1991, 'Oorlog in Indië was geen sinecure, maar een goede opleiding deed wonderen'.
82 *NRC Handelsblad*, 15 april 1995, 'Twee Nederlandse fotografen hun tijd vooruit in Indonesië'.
83 *Haagsche Courant*, 30 oktober 1998, 'Voor sommigen doorbreek ik de code'.
84 Gerda Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962* (Amsterdam 2014); Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013).
85 Vos, 'Een open zenuw', 123; Oostindie, 'Trauma'.
86 NIPO-onderzoek 1995. Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstukken 9 en 19.
87 Van der Kaaij, *Een kwaad geweten*, hoofdstuk 19.
88 Elizabeth Buettner, *Europe after empire: Decolonization, society, and culture* (Cambridge 2016); Rothermund (red.), Memoires of Post-imperial Nations: The Aftermath of Decolonization, 1945-2013; Scortino (red.), The Trauma of Decolonization: Colonial Returnees in the National Imagination; Rémy Limpach, 'Zwarte Bladzijden in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië', *Geschiedenis Magazine* 4 (juni 2017) 52-57; Oostindie, *Postkoloniaal Nederland*, 207-237.
89 Zie https://vomi-nederland.nl/monumenten/.
90 Limpach, *Brandende kampongs*, 40-41, 314, 320. Voorts NEFIS, interne brief over vernietiging stukken (NL-HaNA Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (verder NEFIS/CMI) 2.10.62, inv.nr. 589; nota D-CMI Reinderhoff 1-12-1949 over vernietigen archieven van IVG's (NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv. nr. 2963); order bescheiden veldveiligheidsdienst te vernietigen middels verbranding (NL-HaNA, Strijdkrachten in Nederlands-Indië (verder SNI) 2.13.132, inv.nr. 4744). Voor de soevereiniteitsoverdracht zijn door diverse legerinstanties, waaronder de inlichtingendienst en de militaire auditie van het KNIL, archieven verbrand; vgl. verklaring van auditeur-militair E. Bonn (NL-HaNA, Regeringsonderzoek naar wandaden in Nederlands-Indië in 1945-1949, 2.13.160, 3, Aantekeningen gesprek Korthals Altes met E. Bonn, 10-3-1969.
91 Blijkens recente surveys oordeelt de Nederlandse bevolking veruit het meest kritisch over het Nederlandse slavernijverleden. Over de koloniale geschiedenis als geheel wordt verdeeld geoordeeld: 35 procent van een opiniepanel van 30.000 respondenten (najaar 2021) gaf aan trots te zijn op dat verleden, 46 procent juist niet. Het Nederlandse militaire ingrijpen in Indonesië werd door 45 procent als 'niet terecht' beoordeeld, tegen 21 procent 'terecht'. EenVandaag Opiniepanel, *Rapporten Onderzoek Koloniale geschiedenis*, 4-9-2021 en 5-10-2021.
92 Lorenz, 'De Nederlandse koloniale herinnering', Bart Luttikhuis, 'Juridisch afgedwongen excuses. Rawagedeh, Zuid-Celebes en de Nederlandse terughoudendheid', *BMGN - Low Countries Historical Review*, 129:4 (2014) 92-105. Uiteraard betreft de Duitse Vergangenheitsbewältigung het naziverleden, niet de Duitse koloniale geschiedenis; die is veel later en veel minder prominent onderdeel geworden van het publieke en politieke debat; zie bv. E. Ames, M. Klotz en L. Wildenthal, *Germany's Colonial Pasts* (Lincoln 2005).

IV. Conclusies

1 Het volgende is gebaseerd op: Rémy Limpach, "'Ze vielen als gemaaid koren'. Een beschouwing over de verliescijfers in Indonesië, 1945-49', *Militaire Spectator – ter perse* 2022; Petra Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië, 1945-1950* (Den Haag 1991) 262; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, XII: Epiloog, tweede helft* (Den Haag 1988) 865; Gijs Beets, Nicole van der Gaag en Joop de Beer, *De demografische gevolgen van oorlog en*

geweld in Nederlands-Indië/Indonesië in de jaren veertig, ongepubliceerde notitie NIDI, december 2021. De NIDI-onderzoekers concluderen dat de oversterfte in de periode 1940-1950 waarschijnlijk neerkomt op 3,3 à 3,8 miljoen personen, hetgeen zij zien als een ondergrens, waarbij de berekeningen erop wijzen dat een aanzienlijk deel daarvan plaatsvond tijdens de onafhankelijkheidsoorlog.

v. Omgaan met erfenissen van een geweldadig verleden

1 'Pemerintah Dinilai Pasif Urus Kasus Rawagede' (Overheid passief bevonden in behartiging Rawagede-zaak), https://www.jpnn.com/news/pemerintah-dinilai-pasif-urus-kasus-rawagede?page=2. Geraadpleegd 19 december 2021.

2 'Khawatir Sejarah RI Berubah, Sejarawan UI Ini Tolak Riset Belanda' (Vrees voor wijziging Indonesische geschiedschrijving, historici Universitas Indonesia wijzen Nederlands onderzoek af), https://news.detik.com/berita/d-3647175/khawatir-sejarah-ri-berubah-sejarawan-ui-ini-tolak-riset-belanda. Geraadpleegd op 19 december 2021. Ook waren er vragen over de onafhankelijkheid en de politieke motivatie van dit onderzoek. Zie 'Ada Apa di Balik Niat Belanda Teliti Perang Kemerdekaan Indonesia?' (Wat zit er achter het Nederlandse voornemen om de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog te onderzoeken?). Geraadpleegd op 19 december 2021.

3 Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth Century* (Cambridge 2010).

4 Ibidem, 3.

5 Naar ik heb begrepen hebben door de onderzoekers geplande workshops vanwege de Covid-epidemie geen doorgang kunnen vinden en waren er bovendien problemen om toegang te krijgen tot het Nationaal Archief van de Republiek Indonesië (*Arsip Nasional Republik Indonesia*-ANRI). In de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft het ANRI een serie mondelinge geschiedenissen samengesteld, tezamen met een aantal getuigen van de Japanse bezetting en de revolutie. De veteranenorganisatie *Angkatan 45* (Lichting 45), die over heel Indonesië afdelingen heeft, is erg actief in het verzamelen van mondelinge en schriftelijke getuigenissen en memoires van haar leden. Daarnaast is er een groot aantal memoires en autobiografieën van prominenten die overvloedig informatie over deze periode kunnen bieden vanuit Indonesisch perspectief.

6 Voor een overzicht van de ontwikkeling van de historiografie na de Nieuwe Orde, zie Gerry van Klinken, 'The Battle for History After Suharto', *Critical Asian Studies* 33:3 (2001).

7 Doordat in de guerrilla-oorlog artillerie werd gebruikt, viel een zeer groot aantal burgerslachtoffers. Zie de bijdrage van Azarja Harmanny in dit boek, en de bijdrage van Christian Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, 'Do the Indonesians count? Calculating the number of Indonesian victims during the Dutch-Indonesian decolonization war, 1945-1949', https://imperialglobalexeter.com/2017/08/14/do-the-indonesians-count-calculating-the-number-of-indonesian-victims-during-the-dutch-indonesian-decolonization-war-1945-1949/#more-4951. Geraadpleegd 20 december 2021.

8 Pramoedya Ananta Toer, *Nyanyi Sunyi Seorang Bisu*, Vol. 2, 163.

9 Zie bijvoorbeeld G. Roger Knight, 'Death in Slawi: The "Sugar Factory Murders", Ethnicity, Conflicted Loyalties and the Context of Violence in the Early Revolution in Indonesia, October 1945', *Itinerario* 41:3 (2017).

10 Voor zover ik weet hebben de leiders van de Republiek nooit de term '*just war*' gebruikt, maar de oproep tot de *jihad* in de slag om Surabaya in november 1945 en het concept *dharmayudha* uit de *wayang* benaderen mijns inziens het idee van '*just war*'.

11 In de zaak die bekend staat als de Peristiwa Tiga Daerah (de 'drie regio's affaire') werden de bij de 'sociale revolutie' betrokken jongeren opgepakt en veroordeeld wegens de aanklacht een 'staatsgreep' te willen plegen. Zie Anton Lucas, *One Soul, One Struggle: Region and Revolution in Indonesia* (Sydney 1991).

12 Howard Dick, Vincent J.H. Houben, J. Thomas Lindblad, Thee Kian Wie (red.), *Emergence of a National Economy: An Economic History of Indonesia, 1800-2000* (Honolulu 2002) 171.

Lijst van afkortingen

AMRI	Angkatan Muda Republik Indonesia Jonge Generatie van de Republiek Indonesië
API	Angkatan Pemuda Indonesia Indonesische Jongerenafdeling
APRA	Angkatan Perang Ratu Adil Legioen van de Rechtvaardige Vorst
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BKR	Badan Keamanan Rakyat Volksveiligheidsdienst
BPRI	Barisan Pemberontakan Rakyat Indonesia Korps van de Opstand van het Indonesische Volk
CGD	Commissie van Goede Diensten
CHU	Christelijk-Historische Unie
CMI	Centrale Militaire Inlichtingendienst
COP	Comando Operasi Pertempuran Commando(post) Gevechtsoperaties
CPN	Communistische Partij van Nederland
CSC	Chiefs of Staff Committee
DI	Darul Islam Huis van de Islam
DIRVO	Directie Verre Oosten
DST	Daerah Sumatra Timur Deelstaat Oost-Sumatra
DST	Depot Speciale Troepen
ESD	Employé Speciale Diensten

FDR	Front Demokrasi Rakyat Democratisch Volksfront
FIN	Federatie Indische Nederlanders
FLN	Front de libération nationale
GHB	Gerakan Beroeang Hitam Zwarte Beer-beweging
HAMOT	Harer Majesteits Ongeregelde Troepen
HMG	Hoog Militair Gerechtshof
HTB	Hoofd Tijdelijke Bestuursdienst
IAC	Informele Adviescommissie
ID	Inlichtingendienst
IPPHOS	Indonesian Press Photo Service
IVG	Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
KL	Koninklijke Landmacht
KM	Koninklijke Marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
KNI	Komite Nasional Indonesia Indonesisch Nationaal Comité
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KRIM	Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku Loyaliteit aan het Indonesische volk van de Molukken
KST	Korps Speciale Troepen
KUKB	Komite Utang Kehormatan Belanda Stichting Comité Nederlandse Ereschulden
KVP	Katholieke Volkspartij
Laptur	Laskar Pemberontak Turatea Militie van de Opstand van Turatea
MARID	Marine Inlichtingendienst
MARVA	Marine Vrouwenafdeling
MID	Militaire Inlichtingendienst
Milobs	Military Observers
ML	Militaire Luchtvaart
ML-KNIL	Militaire Luchtvaart KNIL
MP	Militaire Politie
MRT	Militair Rechtelijk Tijdschrift
NA	Nationaal Archief
NEFIS	Netherlands Forces Intelligence Service
NIAS	Netherlands Institute for Advanced Study
NICA	Netherlands Indies Civil Administration

NII	Negara Islam Indonesia Islamitische Staat van Indonesië
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NIT	Negara Indonesia Timur Deelstaat Oost-Indonesië
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
OD	Opsporingsdienst
ODO	Opsporingsdienst Overledenen
OM	Openbaar Ministerie
OSS	Office of Strategic Services
OVW'ers	Oorlogsvrijwilligers
Perwani	Persatuan Wanita Indonesia Indonesische Vrouwenvereniging
Pesindo	Pemuda Sosialis Indonesia Socialistische Jongeren van Indonesië
PETA	Pembela Tanah Air Verdedigers van het Vaderland
PG	procureur-generaal
PI	Perhimpunan Indonesia Indonesische Vereniging
PKI	Partai Komunis Indonesia Indonesische Communistische Partij
PNI	Partai Nasional Indonesia Indonesische Nationale Partij
PRI	Pemuda Republik Indonesia Jongeren van de Republiek Indonesië
PSI	Partai Sosialis Indonesia Indonesische Socialistische Partij
PTSS	posttraumatische stressstoornis
PvdA	Partij van de Arbeid
RAPWI	Recovery of Allied Prisoners of War and Internees
RIS	Republik Indonesia Serikat (RIS) Verenigde Staten van Indonesië
RMS	Republik Maluku Selatan Republiek der Zuid-Molukken
RS	Regiment Stoottroepen
RTC	Ronde Tafel Conferentie
RVA	Regiment Veldartillerie
RVD	Regeringsvoorlichtingsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SEAC	South East Asia Command
SI	Sarekat Islam Islamitisch Verbond
SOB	Staat van Oorlog en van Beleg
SOBSI	Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia Centrale van Arbeidersorganisaties van Geheel Indonesië
SONICA	Senior Officer NICA
SWPA	South West Pacific Area
TIVG	Territoriale Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen

TKR	Tentara Keamanan Rakyat Volksveiligheidsleger
TNI	Tentara Nasional Indonesia Nationaal Leger van Indonesië
TP	Tentara Pelajar Studentenleger
TRI	Tentara Republik Indonesia Leger van de Republiek Indonesië
UGM	Universitas Gadjah Mada
UNCI	United Nations Commission for Indonesia
VDMB	Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade
VHK	Vrijwillig Vrouwen Hulpkorps
VLN	Veteranen Legioen Nederland
VMG	Verordeningen Militair Gezag
VN	Verenigde Naties
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
VOMI	Vereniging Oud-Militairen Indië- en Nieuw-Guineagangers
VPTL	Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-politionele Taak van het Leger
VSI	Verenigde Staten van Indonesië
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VWS	Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WvMS	Wetboek van Militair Strafrecht
WvS	Wetboek van Strafrecht

Verder lezen

Een selectie van Nederlands- en Engelstalige werken over Nederland en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949

In dit overzicht is een groot aantal titels bijeengebracht ten behoeve van de lezer die zich wil verdiepen in de onderwerpen die in dit boek aan de orde komen. De lijst is uiteraard niet uitputtend en komt in de plaats van een overzicht van alle voor de hoofdstukken gebruikte literatuur en overige bronnen. Daarvan is afgezien omdat de hoofdstukken zijn gebaseerd op afzonderlijke deelstudies, die eveneens worden gepubliceerd.

1. Onafhankelijkheid en revolutie in Indonesië

T. Abdullah, (red.), *The Heartbeat of the Indonesian Revolution* (Jakarta 1997)

T. Abdullah, *Indonesia: Towards Democracy* (Singapore 2009)

B. O'G. Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca 1972)

T. Bouma, *Naar een federaal Indonesië. De geschiedenis van de totstandkoming van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië en de bijdrage van federale Indonesische nationalisten aan de Indonesische onafhankelijkheid 1917-1949* (Hilversum 2020)

H. Burgers, *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010)
R.B. Cribb, *Gangsters and Revolutionaries: The Jakarta People's Militia and the Indonesian Revolution, 1945-1949* (Honolulu 1991)
C. van Dijk, *Rebellion under the Banner of Islam. The Darul Islam in Indonesia* (Den Haag 1981)
P.J. Drooglever, et. al., *The Decolonization of Indonesia. International Perspectives* (Middelburg 1988)
W.H. Frederick, *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution* (Athens 1989)
T. Fusayama, *A Japanese Memoir of Sumatra, 1945-1946. Love and Hatred in the Liberation War* (Ithaca/New York 1993)
L. Giebels, *Soekarno, Nederlandsch onderdaan. Een biografie 1901-1950* (Amsterdam 1999)
A. Hanifah, *Tales of a Revolution* (Sydney/London 1972)
B.B. Hering, *Soekarno: Founding Father of Indonesia, 1901-1945* (Leiden 2002)
A. Kahin (red.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution* (Honolulu 1985)
A. Lucas, *One soul, One Struggle. Region and Revolution in Indonesia* (Sydney 1991)
B. Luttikhuis en A.D. Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014)
E. Mark, *Japan's Occupation of Java in the Second World War A Transnational History* (Londen 2019)
R. McMillan, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, the Netherlands and the Indonesian Revolution* (New York 2005)
G. McTurnan Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia* (Ithaca 1952)
R. Mrázek, *Sjahrir: politics and exile in Indonesia* (Ithaca N.Y. 1994)
H.A. Poeze, *Verguisd en vergeten: Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949* (Leiden 2007)
H.A. Poeze en H. Schulte Nordholt, *Merdeka. De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Amsterdam 2022)
H. Poeze en H. Schulte Nordholt (red.), *De roep om merdeka. Indonesische vrijheidslievende teksten uit de twintigste eeuw* (Den Haag 1995)
P. Post et al. (red), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Londen/Boston 2010)
B. Purwanto, R. Frakking, A. Wahid, M. Eickhoff, Yulianti en I. Hoogen-

boom (red.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
A. Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-1950* (Westport 1986)
D. van Reybrouck, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020)
M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia Since c.1200* (Basingstoke 2008)
P. Schumacher, *Ogenblikken van genezing. De gewelddadige dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2011)
M.M. Steedly, *Rifle Reports: A Story of Indonesian Independence* (Berkeley 2013)
A. Swift, *The Road to Madiun: The Indonesia Communist Uprising of 1948* (Ithaca NY 1989)
A. Vickers, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge 2013)
A. Wahid en Yulianti (red.), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
C. Wild en P. Carey (red.), *Born in Fire: The Indonesian Struggle for Independence* (Londen 1986)

2. Algemene geschiedenis Nederland en Indonesië in de twintigste eeuw

M. Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2019)
M. Bossenbroek, *De wraak van Diponegoro. Begin en einde van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2020)
R. Chauvel, *Nationalists, Soldiers and Separatists. The Ambonese Islands from Colonialism to Revolt 1880-1950* (Leiden 1990)
Robert Cribb (red.), *The late colonial state in Indonesia: political and economic foundations of the Netherlands Indies, 1880-1942* (Leiden 1994)
H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlands imperium in Azië* (Amsterdam 2001)
J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Zutphen 2013)
B. de Graaff, *'Kalm te midden van woedende golven'. Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997)
A-L. Hoek, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-1950* (Amsterdam 2021)
G. Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2014)

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 11 (a., b., c.): Nederlands-Indië* (Den Haag 1984-1986)
C. Smit, *De liquidatie van een imperium. Nederland-Indonesië 1945-1962* (Amsterdam 1962)
E. Touwen-Bouwsma en P.M. Groen (red.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haagh 1996)
S. Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1987)

3. Nederland en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog 1945-1950

a. Algemene en politieke geschiedenis (inclusief Bersiap)

B. Adler, *Prikkeldraad en bamboesperen. Ooggetuigen van oorlog en dekolonisatie in Indonesië* (Amsterdam 2021)
J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Dieren 1984)
M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018)
T. van den Berge, *H.J. van Mook: 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië: biografie* (Bussum 2014)
H.Th. Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs; De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005²)
E. Captain en O. Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* (Amsterdam 2022)
H. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004)
M. van Delden, *De Republikeinse kampen in Nederlands-Indië oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* (Kockengen 2007)
M. van Delden, *Bersiap in Bandung. Een onderzoek naar geweld in de periode van 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946* (Kockengen 1989)
P.J. Drooglever, M.J.B. Schouten en S.L. van der Wal, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* ('s-Gravenhage 1971-1996)
J. Jansen van Galen, *Afscheid van de koloniën. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1942-2012* (Amsterdam 2013)
J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2016)
Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in

Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950, uitgegeven als: J. Bank (Inleiding) *de Excessennota* (Den Haag 1995)
C. Oorthuys, *Een staat in wording. Fotoreportage van Cas Oorthuys* (Amsterdam 2009)
R. Raben en P. Romijn, m.m.v. M. van der Bent en A. van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
P. Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020)
A. Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015)
W. Willems en J. de Moor (red.), *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (Den Haag 1995)
L. Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013)

b. Militaire geschiedenis

G. Algra, J. Groen, M. van der Werf en J. van Woensel (red.), *Militaire Ooggetuigen: Nederlands-Indië 1941-1949. Beleving, terugblik en doorwerking* (Erembodegem-Aalst 2021)
J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970), als herdruk verschenen onder de titel *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch Conflict* (Zutphen 2019)
B. Geersing, *Kapitein Raymond Westerling en de Zuid-Celebes-affaire (1946-1947). Mythe en werkelijkheid: een markante periode de geschiedenis van Nederlands-Indië* (Soesterberg 2019)
P.M. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991)
P.M. Groen, A. van Dissel, M. Loderichs, R. Limpach en T. Brocades Zaalberg, *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021)
P. Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018)
C. Harinck, *'Zoeken, aangrijpen en vernietigen!' Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
A. Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtstrijdkrachten in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)

A.E. Kawilarang, *Officier in dienst van de Republiek Indonesië* (Breda, 1994)
A. van Liempt, *De lijkentrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (Den Haag 1997)
R. Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016)
Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
S. Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie* (Oisterwijk 2017)
J.A. de Moor, *Generaal Spoor: Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam, 2011)
J.A. de Moor, *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950: De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999)
A.H. Nasution, *Fundamentals of Guerilla Warfare* (New York 1965)
G. Oostindie m.m.v I. Hoogenboom en J. Verwey, *Soldaat in Indonesië. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015)
D. Schoonoord, *De mariniersbrigade 1943-1949: wording en inzet in Indonesië* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1988)
T.B. Simatupang, *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949* (Kampen 1985)
G. Teitler, *Vlootvoogd in de knel. Vice-admiraal A.S. Pinke tussen de marinestaf, Indië en de Indonesische revolutie* (Assen/Maastricht 1990).
W. IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984)
E. Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)

4. Internationale politieke context

B. Bouman, *Ieder voor zich en de Republiek voor ons allen. De logistiek achter de Indonesische Revolutie 1945-1950* (Amsterdam 2006)
P. Dennis, *Troubled days of peace: Mountbatten and South East Command, 1945–46* (Manchester 1987)
S. Farram, *Indonesia, 1947; Australia and the First United Nations Cease-fire Order* (Melbourne 2019)
C. Goscha en C. Ostermann (red.), *Connecting Histories: Decolonization and the Cold War in Southeast Asia* (Stanford 2009)
F. Gouda en T. Brocades Zaalberg, *American Visions of the Netherlands East*

Indies/Indonesia; US Foreign Policy and Indonesian Nationalism, 1920-1949 (Amsterdam 2002)
J. Kemperman, E. Keizer, T. van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
R.J. McMahon, *Colonialism and Cold War; The United States and the Struggle for Indonesian Independence, 1945-49* (Ithaca/Londen 1981)
R.T. McVey, *The Soviet View of the Indonesian Revolution* (Ithaca NY 1957)
C.A. van Minnen (red.), *The Decolonization of Indonesia; International Perspectives* (Middelburg 1988)
Yong Mun Cheong, *The Indonesian Revolution and the Singapore connection 1945-1949* (Leiden 2003)
T. Remme, *Britain and Regional Cooperation in South-East Asia, 1945 – 1949* (Abingdon 2015)
W. Squire, *Britain and the Transfer of Power in Indonesia 1945-46* (Londen 1979)
A.M. Taylor, *Indonesian Independence and the United Nations* (Westport 1960)

5. Nasleep, doorwerking en herinnering

A. Birney, *De tolk van Java* (Amsterdam 2016)
P. Bijl, *Emerging Memory. Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (Amsterdam 2015)
U. Bosma, R. Raben en W. Willems. *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2005)
E. Buchheim, S. Dwicahyo, F. Steijlen en S. Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia* (Amsterdam 2022)
E. Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002)
J.A.A. van Doorn et. al., *Vijftig jaar na de soevereiniteitsoverdracht Nederland-Indonesië. Verslag van het symposium van het Veteranen Platform* (Maastricht 2000)
M. Elands, *Van strijd tot veteranenbeleid. Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger en zijn veteranen, 1941-2001* (Amsterdam 2001)
K. Freriks, *Echo's van Indië. De onafhankelijkheid van Indonesië in verhalen en herinneringen* (Amsterdam 2015)
M. van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950* (Amsterdam 2022)

E. Keizer, *Oorlog in Indonesië. Dekolonisatie in gedenkboeken van Indië-veteranen* (Amsterdam 2017)
R. Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam 1992)
H. Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004)
R. Meijer, *Oostindisch doof. Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 1995)
G. Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken en verdringen* (Amsterdam 2010)
P. Pattynama, *Bitterzoet Indië. Herinnering en nostalgie in literatuur, foto's en films* (Amsterdam 2014)
H.M. van der Ploeg en J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen – Tweede Wereldoorlog – politionele acties – Korea* (Lisse 1995)
S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002)
H. Smeets en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006)
G. Teitler en J. Hoffenaar, *De Politionele Acties: afwikkeling en verwerking* (Amsterdam 1990)
W. Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001)

6. Internationale vergelijking

M.S. Alexander en J.F.V. Keiger (eds.), *France and the Algerian War, 1954-1962: Strategy, Operations and Diplomacy* (Londen/Portland 2002)
D. Anderson, *Histories of the Hanged. The Dirty War in Kenya and the End of Empire* (New York 2005)
H. Bennett, *Fighting the Mau Mau. The British Army and Counterinsurgency in the Kenya Emergency* (Cambridge 2021)
E. Bogaerts en R. Raben (red.), *Beyond Empire and Nation: The Decolonization of African and Asian societies, 1930s-1970s* (Leiden-Boston 2012)
R. Branche, *La guerre d'Algérie: Une histoire apaisée?* (Parijs 2005)
R. Branche, *La torture et l'armée pendant la guerre d'Algérie, 1954-1962* (Parijs 2001)
T. Brocades Zaalberg en B. Luttikhuis (red.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en Londen 2022)
T. Brocades Zaalberg, B. Luttikhuis (red.), *Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962*. Themanummer *BMGN*

- *Low Countries Historical Review*, *135* (2020) https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10813
E. Buettner, *Europe after Empire. Decolonization, Society and Culture* (Cambridge 2016)
B. Drohan, *Brutality in an Age of Human Rights: Activism and Counterinsurgency at the End of the British Empire* (Ithaca 2017)
Ph. Dwyer en A. Nettelbeck (red.), *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (z.p.: Palgrave Macmillan 2018)
C. Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-century world* (Cambridge 2010)
C.E. Goscha, *Historical Dictionary of the Indochina War, 1945-1954* (Oxfordshire 2011)
K. Hack, *The Malayan Emergency: Revolution and Counterinsurgency at the End of Empire* (Cambridge 2021)
R. Jeffrey, *The Winning of Independence: The Philippines, India, Indonesia, Vietnam, Malaya* (Londen/Basingstoke 1981)
S.N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge 2006)
F. Klose, *Human Rights in the Shadow of Colonial Violence: The Wars of Independence in Kenya and Algeria* (Philadelphia 2013)
F. Logevall, Embers of War: *The Fall of Empire and the Making of America's Vietnam* (New York 2012)
A.D. Moses, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression* (Cambridge 2021)
A. D. Moses, Marco Duranti en Roland Burke, *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics* (Cambridge 2020)
M. Shipway, *Decolonization and Its Impact. A Comparative Approach to the End of Colonial Empires* (Maldon/Oxford 2008)
M. Thomas, B. Moore en L. J. Butler, *Crises of Empire: Decolonization and Europe's Imperial States, 1918-1975* (Londen 2008)
M. Thomas, *Fight or Flight. Britain, France and Their Roads from Empire* (Oxford 2014)M. Thomas en G. Curless (red.), *Decolonization and Conflict. Colonial Comparisons and Legacies* (Londen 2017)
N. Vince, *The Algerian War, the Algerian Revolution* (Londen 2020).
D. Walter, *Colonial Violence: European Empires and the Use of Force* (New York 2017)

Verantwoording en organisatie

Over de grens is het slotwerk van het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achterin dit boek dit vinden. In dit slotwerk zijn de belangrijkste bevindingen van de verschillende projecten in relatie tot de hoofdvraag van het programma samengebracht.

Het onderzoeksprogramma is uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD-KNAW). Laatstgenoemd instituut trad op als penvoerder.

Het onderzoeksprogramma is verricht volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse regering.

Het programma kende een Wetenschappelijke Adviescommissie (WAC), bestaande uit negen leden uit binnen- en buitenland. Zij heeft de slotstudie beoordeeld op de gangbare normen voor integer en wetenschappelijke verantwoord onderzoek en daaraan vervolgens haar positieve oordeel gegeven. Daarmee is zij niet inhoudelijk verantwoordelijk voor het slotwerk, net zomin als voor de deelstudies van het onderzoeksprogramma. Daar-

naast was er een Maatschappelijke Klankbordgroep Nederland, bestaande uit vertegenwoordigers van diverse maatschappelijke koepelorganisaties in Nederland. De Klankbordgroep was gedurende de loop van het programma een gesprekspartner voor de onderzoekers, maar draagt op geen enkele wijze verantwoordelijkheid voor de uitkomsten.

De Indonesische historicus Hilmar Farid, die geen bemoeienis met het programma heeft gehad, heeft op ons verzoek een epiloog geschreven waarin hij op het onderzoek reflecteert.

In deze verantwoording zijn alle onderzoekers en overige medewerkers opgenomen die in de periode 2017-2022 een directe bijdrage hebben geleverd aan het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*, alsmede de leden van de Wetenschappelijke Adviescommissie en de Maatschappelijke Klankbordgroep Nederland. Hiernaast zijn er vele niet met naam genoemde mensen en instellingen in Nederland en Indonesië die op enigerlei wijze de uitvoering van het onderzoeksprogramma als geheel mede mogelijk hebben gemaakt.

Fotoverantwoording

De keuze van de foto's in dit boek vloeit voort uit een zorgvuldige afweging, in het besef dat er verschillende opvattingen bestaan ten aanzien van het tonen van expliciete gruwelijke beelden. De uiteindelijke keuze is gebaseerd op het zoeken naar een balans waar het gaat om respect voor de slachtoffers en hun nabestaanden, visuele bewijsvoering, evenwichtigheid en diversiteit.

Programmaleiding

Gert Oostindie	directeur KITLV (tot 1 januari 2022)
Ben Schoenmaker	directeur NIMH
Frank van Vree	directeur NIOD (tot 1 september 2021), programmadirecteur
Mariëtte Wolf	programmaleider

Onderzoeksproject Geweld, bersiap, berdaulat. Transitie 1945-1946

Esther Captain	onderzoeker, projectleider
Onno Sinke	onderzoeker
Maarten van der Bent	onderzoeksassistent
Tia Farahdiba	onderzoeksassistent
Chrissy Flohr	onderzoeksassistent
Ron Habiboe	onderzoeksassistent

Thirza van Hofwegen	onderzoeksassistent
Muhammad Alif Ichsan	onderzoeksassistent
Dhia Oktoriza Sativa	onderzoeksassistent
Daanjan Wisselink	onderzoeksassistent
Ardi Kuhn	vrijwilliger vertalingen
John Soedirman	vrijwilliger - onderzoeksassistent
Antonia Gaudi	stagiair
Nuranisa Halim	stagiair
Marijn Versteegen	stagiair

Onderzoeksproject Regionale studies

Roel Frakking	onderzoeker, projectleider
Martijn Eickhoff	onderzoeker, projectleider
Ireen Hoogenboom	coördinator samenwerking UGM
Anne-Lot Hoek	onderzoeker
Gerry van Klinken	onderzoeker
Hans Meijer	onderzoeker
Anne van der Veer	onderzoeker
Muhammad Aprianto	onderzoeksassistent
Maarten van der Bent	onderzoeksassistent
Fynn Franke	onderzoeksassistent
Muhammad Alif Ichsan	onderzoeksassistent
Mia Intentilia	onderzoeksassistent
Emma Keizer	onderzoeksassistent
Dhia Oktoriza Sativa	onderzoeksassistent

In samenwerking met Onderzoeksteam Proklamasi, Kemerdekaan, Revolusi dan Perang di Indonesia (Universitas Gadjah Mada)

Bambang Purwanto	projectleider
Abdul Wahid	onderzoeker, coördinator
Yulianti	coördinator
Satrio (Ody) Dwicahyo	coördinator
Uji Nugroho Winardi	coördinator
Taufik Ahmad	onderzoeker
Galuh Ambar	onderzoeker
Maiza Elvira	onderzoeker
Farabi Fakih	onderzoeker
Apriani Harahap	onderzoeker

Sarkawi B. Husain	onderzoeker
Julianto Ibrahim	onderzoeker
Tri Wahyuning M. Irsyam	onderzoeker
Gayung Kasuma	onderzoeker
Erniwati Nur	onderzoeker
Mawardi Umar	onderzoeker
Muhammad Yuanda Zara	onderzoeker

Onderzoeksproject Asymmetrische oorlogsvoering

I De inlichtingendiensten

Rémy Limpach	onderzoeker, projectleider

II De toepassing van technisch geweld

Azarja Harmanny	onderzoeker

III Het militair-justitiële apparaat

Esther Zwinkels	onderzoeker

Florine van Berne	onderzoeksassistent
Tico Onderwater	onderzoeksassistent
Pascal van Lingen	werkstudent
Pia Potter	werkstudent
Bas Smeets	werkstudent
Bambang Widyonarko	onderzoeksassistent
Wim Dechering	vrijwilliger - onderzoeksassistent
Karel Kraan	vrijwilliger - onderzoeksassistent
Stan Meuwese	vrijwilliger - onderzoeksassistent
Hubert Schoen	vrijwilliger - onderzoeksassistent
Gosewinus van Oorschot	vrijwilliger - onderzoeksassistent

Onderzoeksproject Politiek bestuurlijke context

Remco Raben	onderzoeker, projectleider
Peter Romijn	onderzoeker, projectleider
Maarten van der Bent	onderzoeker
Anne van Mourik	onderzoeker
Fynn Franke	onderzoeksassistent
Nurnisa Halim	onderzoeksassistent
Bastiaan van den Akker	stagiair - onderzoeksassistent

Sebastián van der Heide	stagiair - onderzoeksassistent
Anggiasti Rayung Wigati	vrijwilliger - onderzoeksassistent

Onderzoeksproject Internationale politieke context

Jeroen Kemperman	onderzoeker, projectleider
Tom van den Berge	onderzoeker
Emma Keizer	onderzoeker

Onderzoeksproject Internationaal vergelijkend onderzoek (in samenwerking met NIAS)

Thijs Brocades Zaalberg	onderzoeker, projectleider
Bart Luttikhuis	onderzoeker, projectleider
Mischa Frenks	stagiair - productieassistent

Gastonderzoekers Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences

Pierre Asselin	San Diego State University, Verenigde Staten
Huw Bennett	Cardiff University, Groot-Brittannië
Brian McAllister Linn	Texas A&M University, Verenigde Staten
Stef Scagliola	Luxembourg University, Luxemburg
Martin Thomas	University of Exeter, Groot-Brittannië
Natalya Vince	University of Portsmouth, Groot Brittannië

Co-experts Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950

Esther Captain
Roel Frakking
Azarja Harmanny
Peter Romijn

Co-auteurs Engelstalige bundel Cornell University Press (CUP)

Raphaëlle Branche	Université Paris Nanterre, Frankrijk
Christiaan Harinck	Universiteit Utrecht
Henk Schulte Nordholt	Universiteit Leiden / KITLV
Khedidja Adel	Université Constantine 2 Abdelhamid Mehri, Algerije
Galuh Ambar Sasi	Universitas Kristen Satya Wacana, Salatiga, Indonesië

Onderzoeksproject Maatschappelijke nasleep

Meindert van der Kaaij	onderzoeker

Project Getuigen & Tijdgenoten

Eveline Buchheim	onderzoeker
Satrio (Ody) Dwicahyo	onderzoeker
Fridus Steijlen	onderzoeker
Stephanie Welvaart	projectmanager, onderzoeker

Programmaondersteuning

NIOD

Harco Gijsbers	beeldredactie
René Kok	beeldredactie
Femke Jacobs	registers
Katie Digan	medewerker communicatie
Kayleigh Goudsmit	medewerker communicatie
Anne van Mourik	medewerker communicatie
Marjon van der Veen	teamleider communicatie
Marjo Bakker	datamanagement
Rosa van Tijn	financiële administratie
Monique van Kessel	secretariële ondersteuning
Helen Koekenbier	secretariële ondersteuning
Sofie van den Hof	productieassistent
Wendel ten Arve	bedrijfsvoering

KITLV

Fynn Franke	onderzoeksassistent
Taufiq Hanafi	Indonesische vertalingen
Harry Poeze	wetenschappelijk adviseur
Stef Scagliola	wetenschappelijk adviseur
Yayah Siegers	communicatie
Vanessa Hage	bedrijfsvoering

NIMH

Ellen Klinkers	beeldredactie
Erik van Oosten	cartografie
Mark Loderichs	ondersteuning cartografie

Marco Middelwijk	coördinatie cartografie
Minte Kamphuis	secretariaat Wetenschappelijke Advies Commissie

Wetenschappelijke Advies Commissie (WAC)
De leden van de WAC hadden op persoonlijke titel zitting in de commissie – die binnen het programma een onafhankelijke positie innam – en waren lid op grond van hun expertise betreffende het onderzoeksterrein. Om deze reden zaten er in de commissie ook enkele wetenschappers die zijn verbonden aan de instituten die het programma ten uitvoer brachten.

Voorzitter

Jan Hoffenaar	hoogleraar Militaire Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, hoofd Onderzoek NIMH

Leden

Liz Buettner	hoogleraar Moderne Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam
Robert Cribb	hoogleraar Aziatische Geschiedenis aan de Australian National University
Petra Groen	emeritus bijzonder hoogleraar Militaire Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, senior wetenschappelijk medewerker NIMH
Larissa van den Herik	hoogleraar Internationaal Publiekrecht aan de Universiteit Leiden
Mart de Kruif	oud-Commandant der Landstrijdkrachten
Bambang Purwanto	hoogleraar Geschiedenis aan de Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta
Henk Schulte Nordholt	emeritus bijzonder hoogleraar Indonesische Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, voormalig hoofd Onderzoek van het KITLV
Henk te Velde	hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden

Maatschappelijke Klankbordgroep Nederland
Bij de vaststelling van de subsidie in februari 2017 is overeengekomen dat een Maatschappelijke Klankbordgroep Nederland zou worden ingericht, bestaand uit vertegenwoordigers van diverse organisaties en instellingen op het terrein van herdenking en herinnering. Met deze Klankbordgroep werd

intensief overlegd over de verwachtingen omtrent en de mogelijke impact van het onderzoek op sterk betrokken groepen zoals de veteranen en de Indische en Molukse gemeenschappen.

De Klankbordgroep werd voorgezeten door Winnie Sorgdrager en kende de volgende samenstelling:

Nationaal Comité 4 en 5 mei
Jos Coumans
Jan van Kooten (tot maart 2021)
Matthijs Kuipers (vanaf september 2021)

Het Nederlands Veteraneninstituut
Martin Elands
Gerrit Valk

Stichting Herdenking 15 augustus 1945
John Sijmonsbergen
Erry Stoové (tot oktober 2020)

Stichting Het Indisch Platform
Silfraire Delhaye
Grace Tanamal

Stichting Nationaal Indië monument 1945-1962
Nick van Dam († 24 december 2018)
Wim Kemp (vanaf januari 2019)
Jo Kneepkens

Stichting Pelita
Harriet Ferdinandus (tot maart 2020)
Hans van der Hoeven (tot november 2020)
Rocky Tuhuteru

Veteranen Platform
Leen Noordzij
Hans Peters

Over de auteurs

Thijs Brocades Zaalberg is als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie in Breda. Daarnaast is hij universitair docent aan de Universiteit Leiden. Hij is gespecialiseerd irreguliere militaire operaties in een koloniale en moderne context.

Eveline Buchheim studeerde Nederlands en antropologie. Zij is als onderzoeker verbonden aan het NIOD. Haar interesse beweegt zich op het snijvlak van taal en de interactie tussen mensen, in het bijzonder ten tijde van oorlog, zowel in Europa als Azië.

Esther Captain is historicus en senior onderzoeker bij het KITLV. Eerder was zij als onderzoeker verbonden aan Nationaal Comité 4 en 5 mei, de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam. Ook werkte ze als projectleider Indisch Erfgoed bij het programma Erfgoed van de Oorlog van het Ministerie van VWS.

Martijn Eickhoff is sinds september 2021 directeur van het NIOD. Tevens is hij sinds 2019 bijzonder hoogleraar Archeologie en Erfgoed van Oorlog en Massaal Geweld bij de Rijksuniversiteit Groningen. Van 2006 tot 2015

was hij verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen als universitair docent cultuurgeschiedenis.

Roel Frakking is gespecialiseerd in koloniaal geweld, Nederlands-Indië en Brits Maleisië. Van 2017 tot en met 2021 was hij als senior onderzoeker verbonden aan het KITLV. Tegenwoordig is hij werkzaam als universitair docent aan de Universiteit Utrecht.

Azarja Harmanny is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag. Eerder deed hij onder meer onderzoek naar geweldgebruik tijdens de Aceh-oorlog.

Meindert van der Kaaij was tot 2020 journalist bij dagblad *Trouw*. In 2012 promoveerde hij aan de Universiteit Leiden op de politieke biografie *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)*. Van 2017 tot 2021 was hij als onderzoeker verbonden aan het KITLV.

Jeroen Kemperman is historicus en onderzoeker bij het NIOD. Hij schreef eerder over het Nederlandse studentenverzet tijdens de Duitse bezetting, de Japanse kampen in Indonesië, en de val van de enclave Srebrenica. Momenteel werkt hij aan een proefschrift over de Gemeente Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Rémy Limpach is als senior onderzoeker verbonden aan het NIMH. Hij publiceerde eerder het boek *De brandende kampongs van generaal Spoor* (2016) en is gespecialiseerd in de Nederlandse koloniale militaire geschiedenis in de twintigste eeuw.

Bart Luttikhuis is gespecialiseerd in de laat-koloniale geschiedenis en de dekolonisatie van Indonesië en was vanaf 2014 onderzoeker aan de Universiteit Leiden en het KITLV. Sinds september 2020 is hij werkzaam als leerkracht basisonderwijs.

Gert Oostindie is emeritus hoogleraar Koloniale en postkoloniale geschiedenis aan de Universiteit Leiden en was tot 1 januari 2022 directeur van het KITLV. Aanvankelijk richtte hij zich op Latijns-Amerika en vooral de Cariben, later verbreedde hij zijn werkterrein naar de Nederlandse koloniale en postkoloniale geschiedenis.

Remco Raben doceert Aziatische, mondiale en koloniale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en is bijzonder hoogleraar koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Peter Romijn is historicus, hoofd afdeling Onderzoek van het NIOD en deeltijdhoogleraar in de geschiedenis van de 20e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam.

Ben Schoenmaker is directeur van het NIMH. Hij is gespecialiseerd in de negentiende- en twintigste-eeuwse militaire geschiedenis van Nederland. Als bijzonder hoogleraar militaire geschiedenis is hij verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Onno Sinke is historicus als senior beleidsonderzoeker/adviseur werkzaam bij het ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. Tijdens het onderzoek was hij gedetacheerd bij het KITLV.

Fridus Steijlen is senior onderzoeker bij het KITLV en hoogleraar Molukse Migratie en Cultuur in Comparatief Perspectief aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Vanaf zijn studietijd houdt hij zich bezig met de bestudering van de dekolonisatie van Indonesië, de Molukse en Indische gemeenschap.

Frank van Vree is emeritus hoogleraar Geschiedenis van Oorlog, Conflict en Herinnering aan de Universiteit van Amsterdam en was tot september 2021 directeur van het NIOD. Daarvoor was hij onder meer decaan van de Faculteit Geesteswetenschappen, hoogleraar Mediastudies aan de Universiteit van Amsterdam en gastonderzoeker aan New York University.

Stephanie Welvaart studeerde antropologie en sociologie en was van 2017 tot en met 2021 verbonden aan het NIOD. Ze heeft grote interesse in machtsstructuren en hoe individuen zich hierbinnen bewegen. Ze verdiept zich in de beeldvorming van kolonisatie en dekolonisatie in relatie tot Indonesië.

Esther Zwinkels is wetenschappelijk medewerker bij het NIMH en gespecialiseerd in Nederlandse koloniale geschiedenis van de twintigste eeuw. Zij werkt aan een proefschrift over de berechting van collaborateurs en Japanse oorlogsmisdadigers na afloop van de Tweede Wereldoorlog in Indonesië.

Hilmar Farid is historicus en publiek intellectueel. Van 2016 tot en met 2021 was hij voorzitter van het Indonesisch Historisch Genootschap. Hij is als docent verbonden aan het postacademische programma van het Jakarta Arts Institute en houdt zich vooral bezig met thema's als waarheidsvinding, verzoening en rechtsherstel.

Register

Abdullah, Taufiq (of Taufik?)
Aceh
Aceh-oorlog - zie Atjeh-oorlog ?
Achter het Nieuws (TV-programma)
Actie Haai (17 februari 1949 - ...)
Adem
Agresi Militer Belanda 1 - zie Operatie Product
Agresi Militer Belanda 2 - zie Operatie Kraai
Ahmad, Taufik
Akkoord Rum-van Roijen - zie: Van Roijen-Roemverklaring (mei 1949)
Akkoord van Linggarjati (15 november 1946)
Albarda, J.
Alers, H.J.A. (Henri)
Algerije
Algiers
Ambarawa
Ambas
Ambon
Amin, P.
AMRI
AMRI-I
Anak Agung Gde Agung (inverteren?)
Anderson, David
Andjing Nica-bataljon
Aneta
Angkatan Muda (Angkatan Muda Republik Indonesia?)
Angkatan Perang Ratu Adil (APRA)
ANP (voluit?)
Antara
Anti-Revolutionaire Partij (ARP)
Aoki (alias Aboe Bakar)

API
APRA - zie Angkatan Perang Ratu Adil
ARP - zie: Anti-Revolutionaire Partij
Asian Relations Conference (New Delhi, maart-april 1947)
Asser, R.
Atjeh-oorlog (1873-1914)
Atlantic Charter (14 augustus 1941)
Aurore
Australië (zie ook Canberra)

Badan Keamanan Rakyat (BKR)
Bakker, Jan (? Is dit A.D. Bakker bij MeindertvdK?)
Balapulang
Bali
Balongsari - zie Rawagede
Bandung
Bangil
Banjarmasin
Bantam
Banten
Banyubiru
Banyumas
Barisan Pemberontakan Rakyat Indonesia (BPRI)
Baruhtunggul
Batang Agam
Batang Kali
Batavia
Beatrix (koningin)

Beauvoir, Simone de
Beel,L.J.M.
Bekasi
België (zie ook Brussel)
Bemmel
Bengkulu (Bengkoelen?)
Bent, Maarten van der
Berita Bhuana (dagblad)
Bieger, K.S.
Birma
Birney, Adolf
Birney, Alfred
BKR - zie Badan Keamanan Rakyat
Blamey, T.A.
Blitar
Blok, Goos
Bodriesz, J. (Jan)
Bogor (Buitenzorg)
Bojonegoro
Bok-Ra'Pia
Bond voor Nederlandse Militaire Oorlogsslachtoffers
Bondowoso
Bondowoso-affaire
Bonn, E.
Boomsma, G. (Gra)
Boon, J. - zie: T. Robinson
Bossenbroek, Martin
Bot, B.R. (Ben)
Boupacha, Djamila
Boven-Digul (of Boven-Digoel?)
BPRI - zie Barisan Pemberontakan Rakyat Indonesia
Breijer, C. (Charles)
Brocades Zaalberg, T. (Thijs)
Broerse, Co
Bronbeek
Bruins Slot, J.A.H.J.S. (Sieuwert)
Bruinsma, Klaas
Bruyne, W. de
Bubutangevangenis
Budding, R.P.

Bukit Diri-gevangenis
Bukittinggi
Burg, A.P.J. van der (of A.J.P.?)
Burgers, Herman
Busken, H. van der (Joop?)
Buskes, Jan
Bussemaker, H. (Herman)
Buurman van Vreeden, D.C. (Dirk)
Buyuang Ketek

Cambodja
Candi
Carper, Bert
CDA - zie : Christen-Democratisch Appel (met streepje)
Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI)
Cerme
Ceylon zie : Sri Lanka
Cheribon zie: Cirebon
Chiefs of Staff Committee (CSC) – hieronder Joint Intelligence Sub-Committe en Joint Planning Staf
China
Christen-Democratisch Appel (CDA, met streepje)
Christen-Historische Unie (CHU)
Christison, Philip
CHU - zie Christen-Historische Unie
Cibatu
Cikampek
Cilacap
Cililitan
Cilimus
Cipinang (gevangenis)
Cirebon
Clausewitz, Carl von
CMI - zie Centrale Militaire Inlichtingendienst
Colijn, Hendrik
Comité Nederlandse Ereschulden zie : KUKB?
Commissie van Goede Diensten (CGD)
Commissie-Enthoven (zie: Rapport-Enthoven?)
Committee of Good Offices on the Indonesian Question - zie (ook?) Commissie van Goede Diensten (CGD)
Communistische Partij van Nederland (CPN)
Conferentie Den Pasar (7 december 1946)
Consulaire Commissie
CPN - zie Communistische Partij van Nederland
Cribb, R. (Robert)
CSC zie Chiefs of Staff Committee
Cuba
Cyprus

D66 - zie: Democraten 66
Daerah Soematra Timor
Dakkus, Pieter
Dalat
Dalen, Henk van
Dallinga, Onne
De Baanbreker (tijdschrift)
De grauwe eeuw
De Groene Amsterdammer (tijdschrift)
De Telegraaf (dagblad)
De Volkskrant (dagblad)

De Vrije Katheder (tijdschrift)
Deelstaat Oost-Indonesië - zie Negara Indonesia Timur
Deetman, W.J. (Wim)
Delden, M.C. van (Mary)
Demak
Democraten 66
Den Haag
Depok
Depot Speciale Troepen (DST) zie ook Korps Speciale Troepen
Deuxiéme Bureau (streepje goed zetten)
Dien Bien Phu
Dienst Leger Contacten
Directie Verre Oosten (DIRVO, Batavia)
DIRVO - zie: Directie Verre Oosten
Dis, Adriaan van
Divisies van Nederland apart doen??
Divisies van TNI apart doen??
Division of Southeast Asian Affairs (SEA) : zie : State Department
Djaeni, Abdullah
Djuri, M.
Doeleman, Frans
Doorn, J.A.A. van (Jacques)
Doughherty, Ivan
Drees, W. (Willem)
DST - zie Depot Speciale Troepen
Duitsland
Dürst Britt, H.J.J.W. (Henri)
Düster, H. (Henk)
Dwicahyo, Ody

Eechoud, J.P.K. van
Eekelen, W.F. van (Wim)
Eerste Politionele Actie - zie Operatie Product
Egypte
Eickhoff, Martijn
Elseviers Weekblad (tijdschrift)
Engles, E. (Edu)
Erp, J.C.C. van (v.erp)
Erskine, George
Eshuis, J.
European Recovery Program (ERP)
Excessennota

Fabricius, Johan
Fakih, Farabi
Farid, Hilmar
Fasseur, C. (Cees)
Federatie Indische Nederlanders (FIN)
Felderhof, H. (Henk)
Fiévez, F.A.A.M. (Alexander)
Fijkstra, Fokke
Filippijnen
FIN - zie : Federatie Indische Nederlanders
Flohr (familie)
Flores
Fock, C.L.W.
Fock, Dirk
Fontijn, F. (Fer)
Foreign Office (Verenigd Koninkrijk)
Frakking, Roel
Frankrijk (zie ook Parijs)
Frederick, William H.
Fris, Jan
Front de Libération Nationale (FLN)

Fusayama, Takao

Gadjah Mada (schip)
Gallieni, Joseph
Gang Pabaki
Garut
Geersing, B. (Bauke)
Geneefse Conventie (1929)
Gerakan Beroeang Hitam (GHB, Zwarte Beer-beweging)
Gerlach, Christian
Geyl, Pieter
Ghurka's
Giebel, C.
Giyugun
GOC zie Commissie van Goede Diensten
Goedhart, F.J. (Frans)
Goes van Naters, M. van der (Marinus)
Gombong
Good Offices Committee zie Commissie van Goede Diensten
Gortzak, H. (Henk)
Goudoever, Willem van
Gracey, Douglas
Graeff, Andries de
Graf, Louis
Graham, Frank
Griffith-Jones, Eric
Groen, P.M.H. (Petra)
Groene Baretten - zie Korps of Depot of Regiment Speciale Troepen
Groeninx van Zoelen, F.A.
Groot-Brittannië zie Verenigd Koninkrijk
Gross, Ernest A. (zie quote in tekst)
Groter Oost-Aziatische Welvaartssfeer
Gubung (Goeboeg)

Haagse Verdragen (1899 en 1907)
Haasse, H. (Hella)
Hagen, Piet
Hagenaar, Piet
Hakkenberg, Giovanni
Hamid II (sultan)
Hardjowardojo, Suhardjo (niet inverteren??)
Harinck, Christiaan
Hatta, M. (Mohammad)
Hazekamp, F.
Heijst, A.J.R.A.M. van
Helfrich, C.E.L. (Conrad)
Hendrix, W. (Wim)
Hermans, W.F. (Willem Frederik)
Heshusius, C. (Carel)
Het Dagblad (dagblad)
Het Parool (dagblad)
Heutsz, Jo van
Hildering, H.A.C.
Hiroshima
Histori bersama
Hizbullah
Ho Chi Minh (alf.op Ho)
Hoge Veluwe-conferentie (9 april 1946)
Hogewind, F.J.E.
Hola interneringskamp
Hoogenboom, Ireen
Hueting, J. (Joop)
Huijser, Govert
Husain, Sarkawi B.

Idenburg, Alexander

IJzereef, W.T (Willem)
Immerzeel, Bert
India (zie ook New Delhi)
Indische Monument (Den Haag = Indisch Monument)
Indische Partij
Indochina
Indonesia Raya (volkslied)
Indonesian Press Photo Service (IPPHOS)
Indonesische Vereniging/Perhimpunan Indonesia
Infornele Advies Commissies (IAC)
IPPHOS - zie Indonesian Press Photo Service
Irak
Irsyam, Tri Wahyuning M. (niet inverteren??)

Jakarta
Japan
Jauw a Pan
Java
Jayapura (Hollandia)
Jemen
Joint Intelligence Sub-Committee : zie Chiefs of Staff Committee
Joint Planning Staff zie : Chiefs of Staff Committee
Jombang
Jong, L. de (Loe)
Jong, P. de (Piet)
Jonge, Bonifacius
Jonkman, J.A. (Jan)
Juliana (koningin)

Kabinet Balkenende II
Kabinet De Jong
Kabinet Drees (welke?)
Kabinet Drees-van Schaik
Kabinet in Londen
Kabinet Kok-I
Kabinet Lubbers-II
Kabinet Lubbers-III
Kabinet Rutte II
Kabinet Rutte III
Kabinet Rutte-I
Kabinet Schermerhorn-Drees
Kadt, J. de (Jacques)
Kahin, Audrey
Kalimantan
Kalisosokgevangenis
Kalisosokgevangenis (is Werfstraatgevangenis)
Kalyvas, Stathis
Kampong Barroe
Kandangjati-Kulon
Kangean-eilanden
Karanganyar
Karanggayam
Karawang
Karawang (soms als Krawang)
Kartodirdjo, Oerip (Urip?)
Kartosuwirjo
Kasmiten, B.
Katholieke Volkspartij (KVP)
Kawi
Kawilarang, Alex
Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku (KRIM)
Kebumen
Kediri
Kelly, T.E.D.
Kempeitai
Kemperman, Jeroen

Kenia
Kennan, G.F. (George F.)
Keppy, H. (Herman)
Ketek
Kielstra, Egbert
Kiers, R. (Roelof)
Killearn (M. Wedderburn Lampson, Lord)
King (britse commandant)
Kist, Joost
KITLV - zie Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
Klaten
Kleffens, E.N. van
Klinken, Gerry van
Kloeten, Klaas
Kloots, A.G.
Knapen, Hendrik
KNAW - zie Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
KNI Poesiat
KNIL speciale divisies doen??
KNIL?
Koenders, A.G. (Bert)
Koerts, H.J.
Koets, P.J. (Peter John)
Kok, W. (Wim)
Komité Nasional Indonesia
Komite Utang Kehormatan Belanda (KUKB)
Kongres Pemuda (1928)
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)
Koninklijke Landmand (KL) ??
Koninklijke Marine
Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Bandung
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)
Kootker, Jozef
Korea
Korps Speciale Troepen (KST) - zie ook Depot Speciale Troepen
Korthals Altes, E.J.
Kousbroek, R. (Rudy)
Krawang zie Karawang
KRIM - zie Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku
Kritiek en Opbouw (tijdschrift)
KST - zie Korps Speciale Troepen
KUKB - zie : Komite Utang Kehormatan Belanda
Kuningan
KVP - zie Katholieke Volkspartij

Laar, Jan van de
Lake Success
Landon, K.P. (Kenneth P. (in de tekst "Azië-specialist")
Langen, S. van
Laos
Lapré, Sjoerd
Laskar Pemberontak Turatea (Laptur)
Leeuw, Jan Willem de
Leeuwen, F.H. van
Leeuwen, P.D. van
Leeuwenburgh, C.M.
Legermuseum Generaal Hoefer (Delft)
Leland (RAPWI-officier)
Lend-Lease Act (1941)
Lenggang
Lennox-Boyd, Alan

Liem Gien Nio
Liempt, A. van (Ad)
Lier, J.Ph.H.E. van
Limburg Stirum, Johan Paul van
Limpach, R.P. (Remy)
Linggarjati zie Akkoord van Linggarjati
Lion Cachet, Carel
Locher-Scholten, E.B. (Elsbeth)
Lodji (juiste spelling??)
Logemann, J.H.A. (Johann)
Londen
Lovink, A.H.J.
Lubbers, R.F.M. (Ruud)
Lucebert
Luttikhuis, B.W. (Bart)
Lynn, John

Maarseveen, J.H. van(Johan)
MacArthur, D. (Douglas)
MacMillan, Harald (Harold?)
Madagascar (Madagaskar?)
Madiun
Madiunopstand (september 1948)
Madura
Maeda, Tadashi (niet inverteren?)
Magelang
Magnuson, Warren G. (zie quote in tekst)
Mahler, Eddy
Makassar
Malaka, Tan
Malang
Maleber
Maleisië
Malino-conferentie (15-25 juli 1946)
Maluku4Maluku
Manado
Manshanden, W.P.
Mantsjoerije
Mardo
Margono, M.
Marine Inlichtingendienst (MARID)
Marine Vrouwenafdeling (MARVA)
Mariniersbrigade
Marshall-hulp - zie: European Recovery Program
Martaatmadja, Hidajat (niet inverteren??)
Masjumi - is dit Masyumi?
Masyumi
Mau Mau
McMillan, Richard
Medan
Meijer (kolonel, bij MvdK?)
Meijer, Jan, J.K. bij MvdK
Merdeka (dagblad)
Mertodidjono, Sutedjo (niet inverteren??)
Meulenbroeks, Geu
Mierlo, H.A.F.M.O. van
Militaire Politie (MP)
Militair-Rechtelijk Tijdschrift (MRT) (tijdschrift)
Minahasa
Minangkabau
Mindi
Ministerie van Buitenlandse Zaken (Indonesië)
Ministerie van Buitenlandse Zaken (Nederland)
Ministerie van Defensie
Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)
ML-KNIL ?? (Militaire Luchtvaart)
Mojokerto
Mojoranu
Molukken
Mongisidi, Wolter
Mook, H.J. van (Hubertus)
Moor, J.A. de (Jaap)
Morotai
Moses, A.D. (A. Dirk)
Mountbatten, L.F.A.V.N. (Lord)
Mozambique
MP - zie Militaire Politie
Multatuli
Mulyono

Nagasaki
Nagrawi
Nam Phuong
Nasution, A.H. (Abdul Haris)
Nationaal Archief (Den Haag)
Nationaal Indië-Monument (Roermond)
Nationaal Militair Museum (is dit Delft?)
Nationaal-Socialistische Beweging (NSB)
Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH)
Nederlandse Antillen ('caribische ...)
Nederlandse Hervormde Kerk
NEFIS - zie Netherlands Forces Intelligence Service
Negara Indonesia Timur (NIT)
Negara Islam Indonesia
Nehru, J.
Nepal
Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS)
Netherlands Indies Civil Administration (NICA)
Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS-KNAW)
New Delhi
Ngadiran
Nganjuk
NIAS-KNAW - zie Netherlands Institute for Advanced Study
NICA - zie Netherlands Indies Civil Administration
Nieuw-Guinea
Nijbakker, J.A.
NIMH - zie Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies
Noord-Ierland
Noordzij, L. (Leen)
Noorwegen
Nooteboom, A.J.A.C.
Nordmann, Jan
NRC (dagblad)
ODO - zie Opsporingsdienst Overledenen
Office of Far Eastern Affairs zie : State Department
Office of Strategic Services (OSS)
Office of United Nations Affairs van het State Department
Oorlogsgravenstichting
Oorschot, Gosewinus
Oorthuys, C.B. (Cas)
Oostindie, G.J. (Gert)

Opbouw - Pembinaan (tijdschrift)
Operatie Kraai (december 1948-januari 1949)
Operatie Product (juli-augustus 194&)
Operation Pounce
Opsporingsdienst (OD)
Opsporingsdienst Overledenen (ODO)
Orval, E.L.A.
OSS zie Office of Strategic Affairs
Overeenkomst van Linggarjati zie : Akkoord ...
Oyen, Ludolph Hendrik van

Paardekooper, J.L.
Padang
Pagutan
Pakisaji
Palembang
Palestro
Palopo
Pao An Tui
Papua
Partai Komunis Indonesia (PKI)
Partai Nasional Indonesia
Partij van de Arbeid (PvdA)
Pasundan
Pasuruan
Payakumbuh
Pearl Harbor
Pekalongan
Peladjar
Pembela Tanah Air (PETA)
Pemuda Republik Indonesia (PRI)
Penang
Peniwen
Persatuan Wanita Indonesia (Perwani)
Pesindo
Pesing
Pessireron, S. (Sylvia)
PETA - zie Pembela Tanah Air
Pézy, Henry
Pinke, Albert
PKI - zie Partai Komunis Indonesia
Plantenga, M.P.
Plas, C.O. van der (Charles Olke)
Polisi Tentara Keaman Rakyat
Politionele acties (zie ook Operatie Product en Operatie Kraai)
Poll, M.J.M. van (Max)
Polombangkeng (Bajeng)
Pondaag, J. (Jeffry)
Pontianak
Poorten, Henk ter
Portugal
Portugal (Portugezen)
PRI - zie Pemuda Republik Indonesia
Princen, Poncke
Proclamatie-Hawthorn (oktober 1945)
Progressieve Concentratie
Progressieve Groep
Proklamasi (17 augustus 1945)
Pronk, J.P. (Jan)
Propria Cures (tijdschrift)
Puraseda
Purwanto, Bambang
Purworejo
PvdA - zie Partij van de Arbeid

Raad van Kerken
Rachman, Abdul
Radio Djokja

Radio Pemberontakan Rakjat
Raebel, Marinus
Ramli
Rantau Prapat (aan elkaar??)
Ratulangi, Sam
Rawagede
Razzia van Putten (1944)
Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD)
Renville-overeenkomst (17 januari 1948)
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
Republiek der Zuid-Molukken - zie : RMS voluit
Republik Indonesia Serikat (RIS) - zie Verenigde Staten van Indonesië (of andersom)
Resink, G.J.
Reus, J.A.
Reybrouck, D. van (David)
Riau-archipel
Rij, C. van
Rijksmuseum (Amsterdam)
Rijkspsychologische Dienst
RMS – voluit
Robinson, T.
Rode Kruis
Roermond
Romme, C.P.M. (Carl)
Ronde Tafel Conferentie (Den Haag, augustus-november 1949) (in tekst rondetafelconferentie
Rosbach, D.M.
RTC - zie Ronde Tafel Conferentie
RTL-5
Rusk, Dean
Rüter, C.F. (Frits, klopt dit?)
RVD - zie Regeringsvoorlichtingsdienst

Sabaruddin, Zainul
Sabilllah
Sadir
Saïd, Edward
Salatiga
Salem
Santen, Piet van
Saparua
Sapudi-eilanden
Sapumo, Edith
Sardjono, Truus Iswarni (niet inverteren??)
Sarekat Islam
Sarto
Sasi, Galuh Ambar (niet inverteren??)
Sassen, E.M.J.A. (Emmanuel)
Sastroamidjojo, Ali
Scagliola, S.I. (Stef)
Schermerhorn, W. (Wim)
Schilling, Wybrandus
Schmelzer, W.K.N. (Norbert)
Schokking, W.F. (Wim)
Schols, W. (meer initialen?)
Scholten, P. (Piet)
Scholtens, H. (Harm)

Schouten, J. (Jan)
Schouten, W.A.
Schultz, J.P.
SEAC - zie South East Asia Command
Seberang
Sedayu
Seinendan

Semarang
Sempoesari (Sempusari??)
Sengkang
Seran
Shaw, Martin
Sherman, William T.
Sidoarjo
Sijsenaar, Leendert
Siliwangi-divisie
Simatupang, Tahi Bonar
Simpang Club (of Simpangclub)
Singapore
Situjuh Batur
Six, Pieter
Sjahrir, S. (Sutan)
Sjarifuddin, A. (Amir)
Slag om Semarang I (15-19 oktober 1945)
Slag om Surabaya (november 1945)
Slamet
Smeets, Bas
Snouck Hurgronje, A.M.
Soehodo Gondosamito (Raden Mas ..., niet inverteren??)
Soemobito
Soeparno (Suparno?)
Soepeno (Supeno?)
Soeteman, G. (Gerard)
Solo
Sopyan, Mad
Sorgdrager, W. (Winnie)
South East Asia Command (SEAC)
Sovjet-Unie
Spanje
Spoor, S.H. (Simon)
Spoor-Dijkema, H.T. (weduw)
Srebrenica
Sri Lanka
Staf, Annie van de
Stam, W.L.J. (of W.J.H.?)
State Department (hieronder evt. Division of ...)
Steedly, Mary Margaret
Steijlen, F. (Fridus)
Stichting Comité Nederlandse Ereschulden - zie Komite Utang Kehormatan Belanda
Stichting Pelita
Stoler, Ann
Stuwgroep
Subang
Sudirman
Sudjojono, Sindu
Suharto
Suharto
Sujono, Ario
Sukabumi
Sukarno
Sukarno
Sulawesi
Sumaryamtono
Sumatra
Sumoharjo, Urip
Sungkono
Surakarta
Suriname
Surutanga
Sutomo
Suwito, Ahmet
Swaan, A. de (Abram)
Sydney Morning Herald (dagblad)
Sytsema, Marten

Taihutu, J. (Jim)
Taiwan

Tak-Labrijn, P.A.
Tangerang
Tanjung Balai
Tebing Tinggi
Technische Hogeschool van Bandung
Tegal
Temporaire Krijgsraden, PG's etcetera?
Tentara Keamanan Rakyat (TKR)
Tentara Nasional Indonesia (TNI)
Tentara Pelajar
Tentara Republik Indonesia (TRI)
Territoriale Inlichtingendienst
Thomson, Lodewijk
Tilly, Charles
Timor
Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, Edzard (initialen nog nakijken)
Tjiharashas (juiste spelling??)
TKR - zie Tentara Keamanan Rakyat
TNI - zie Tentara Nasional Indonesia
Trawas
TRI - zie Tentara Republik Indonesia
Trouw (dagblad)
Trowulan
Tsao Ju Chuan
Tuankotta, Piet
Tur, P.M. (Pramoedya Ananta Toer)
Turatea
Tweede Politionele Actie - zie Operatie Kraai

UNCI (?)
United Nations Commission for Indonesia (1949-1950)
United Nations War Crimes Committee
Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (? Deze doen??)
Universitas Gadjah Mada (UGM)
Utomo, Budi
Uyl, J.M. den (Joop)

Vaderlandse Club (Vaderlandsche??)
Van Roijen-Roemverklaring (mei 1949)
VARA
Veen, F. van der (Frans)
Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade (VDMB)
Veiligheidsraad van de Verenigde Naties
Velde, Jan van de
Verdrag van Linggarjatie - zie Akkoord
Verenigd Koninkrijk (zie ook Engeland, Groot-Brittannië, Britten, Londen)
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Verenigde Staten van Amerika(zie ook Washington)
Verenigde Staten van Indonesië (VSI)
Vereniging Oud-Militairen Indië en Nieuw-Guinea (VOMI)
Verhagen, Maxime
Verzetsmuseum (Amsterdam)
Veteranen Legioen Nederland (VLN)

Veteraneninstituut
Viet Minh
Vietnam
VLN - zie : Veteranen Legioen Nederland
Volders, Henk
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)
Volksraad (1918)
VOMI - zie: Vereniging Oud-Militairen Indië en Nieuw-Guinea
Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-politionele Taak van het Leger (VPTL)
Vorrink, Koos
Vredenbreght, Jacob
Vree, F.P.I.M. van (Frank)
Vries, H.J. de
Vrij Nederland (tijdschrift)
Vrouwen Hulpkorps (VHK)
Vuyk, Bep
VVD - zie Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Waal, S. de (Simon)
Waga
Wahid, Abdul
Wal, S. van der
Walzer, Michael
Wamelen, A.M.J. van
Warouw, Joop
Wasch, Willem
Weijzen, Antoine
Wekker, Gloria
Welter, C.J.I.M. (Charles)
Wereldmuseum (Rotterdam)
Westerling, R.P.P. (Raymond) ergens geciteerd als Wesselink
Widodo (president)
Wilhelmina (koningin)
Wilis
Willem-Alexander (koning)
Wirajuda, H. (Hassan)
Wohlhoff, G.J.
Wonosobo

Yaseman
Yogya
Yogyakarta
Yonosewoyo (Raden Mas)
Yudhoyono (president)
Yulilanti

Zegveld, L. (Liesbeth)
Zijlmans, Govert
Zuid-Afrika
Zuid-Sulawesi (wordt Sulawesi en/of Zuid-Celebes affaire)
Zweeres, J.J.

Overzicht van publicaties voortgekomen uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*

Publicaties bij Amsterdam University Press

Gert Oostindie, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Meindert van der Kaaij, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Luttikhuis, Remco Raben, Peter Romijn, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Abdul Wahid en Yulianti (red), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949*

Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*

Remco Raben en Peter Romijn, mmv Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtstrijdkrachten in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti and Ireen Hoogenboom (eds), *Revolutionary worlds. Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence war, 1945-1949*

Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950*

Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*

Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954 (Bronnenpublicatie), ingeleid en bezorgd door Maarten van der Bent

Overige publicaties

Thijs Brocades Zaalberg, Bart Luttikhuis en anderen, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, Volume 135 nr.2

Thijs Brocades Zaalberg and Bart Luttikhuis (eds), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945–1962*. Cornell University Press